

Олена Проскура

Запізніла сповідь

Київ 2016

Спонукою до написання книги стала тривога за стан розгубленості багатьох нинішніх родин, особливо молодих, за долю дітей, що не отримали достатньої любові в родині, за дітей-сиріт, більшість з яких у наш час мають батьків. Автор книги зазнала сирітства, спричиненого Другою світовою війною. Батьки загинули у гетто. Життя маленької дівчинки рятувала сільська вчителька. Почуття провини, сповіді і вдячності – перш за все перед цією Людиною. Далі – дитячий будинок з усіма повоевними труднощами. Це описує автор з власного і професійного досвіду. Як вдається дітям без підтримки родин готуватись до життя, до праці, оволодіти професією, не розгубитись у житті, створити родину. Умови пошуку, усвідомлення власної ідентичності, особистої відповідальності за власну долю. Все сплетене в тугий клубок – дитина, родина – роль матері, батька, старших поколінь – дідусів, бабусь. Роль школи, суспільства. Проблеми усиновлення. Проблеми давні, нинішні, вічні.

Книга розрахована на широке коло читачів: на молодь, що замислюється над проблемою творення родини, плекання поваги і підтримки між поколіннями, на підготовку вихователів, педагогів, психологів, соціальних працівників. Автор має надію, що книжка потрапить і до тих людей, від яких упродовж життя отримувала підтримку, довіру, і до тих – вже тепер бабусь і дідусів, що були разом братами і сестрами у дитячих будинках, школах-інтернатах. І до родин, що мають і бережуть традиції.

З побажанням життєвої мудрості, відповідальності та доброї долі.

На обкладинці – картина Миколи Рокицького “Біля яблуні” (1928).

*Пані Ірині Романовській та її родині
низько вклоняюсь і дякую за збережене
мені життя*

*Вихованням дитячих будинків – моїм
сестрам і братам з побажанням
триматися в житті, не втрачати
віри у добро*

*Олександрові Проскурі та його мамі
Ользі Андріївні Рокицькій з вдячністю
за подароване мені чуття родини*

*Доні Наталі Проскурі та онукові
Миколі-Михайликові Проскурі*

Від автора

Уявляю собі мого читача. Можливо, буде це людина, дитинство якої обпекла війна. По-різному обпекла. Навіть, коли випало щастя, і батько та дідусь повернулись з війни, а вдома з дітьми на них чекали, не втрачаючи надії, мати, дружина, бабуся. Все одно для дітей війна була жахом, що рано перетворив їх на сумних дорослих, позбавивши радості дитинства і часто – добрих сподівань на майбутнє. Кругом було горе, руїни, голод, до сусідів надходили похоронки – сотні, тисячі, мільйони. Горе було спільним. А вже для тих, у кого війна відібрала родину, позбавивши дітей найпотрібнішого, найголовнішого – відчуття домашньої захищеності, безпеки в родині, щирої любові матері та батька, за яких тільки й може дитинство бути не просто щасливим, а нормальним, і зрештою, позбавило родинного спадку, навіть скромного – як жилося їм? Як складалась їхня доля? Адаже їх було? Чи хто рахував? Тисячі, сотні тисяч чи мільйони?

Чи потрапить до них ця книжка? Скільки нас вже лишилось... Чи ходять мої ровесники, літні люди, до книгарні?..

Низько вклоняюся тим людям і родинам, які осиротілу дитину пригорнули. Були серед них тисячі, які при цьому ризикували власним життям і життям родини. Така доля випадала родинам, що рятували єврейську дитину чи єврейську родину. Скільки ж їх лишилось? Хотілося б кожній такій родині подарувати книжку Вдячності.

Сьогодні сотні, тисячі дітей також ростуть без чуття родини, без віри у те, що батько захистить, а мати огорне любов'ю. Чи після дитячого будинку і школи-інтернату відкрилася їм цінність книгарні? Чи дарують їм книжки А. С. Макаренка, Януша Корчака, В. О. Сухомлинського? Чи таку популярну у складну епоху 20-30-х років ХХ ст. книгу Олексія Пантелєєва і Григорія Бєлих “Республіка ШКИД”? Зрозуміло, вони потребують і тих книжок, яких потребує кожна дитина: і про Котигорошка, і Лісову пісню, і про маленького принца, і про Гаррі Поттера, і про дива реального та віртуального світів. Але ж цим дітям потрібні книжки і про них самих, про сутність дитинства, нормального і скривдженого, та про сутність життя людського.

Нелегко мені далось писати. Все ж я намагалася щиро, відверто, може навіть відважно, показати, як складається доля людини, що опинилася в житті без родини, без свого роду, немовби оточена людьми, дітьми, а все ж сама, нічия... Та все ж і ця одинока людина помічає серед людей, що її оточують, серед дітей, які частіше бувають поряд, виділяє і горнеться душею чи думкою, чи навіть тулиться до тих, хто стає для неї певною опорою, орієнтиром. І пам'ятатиме про них упродовж усього життя. З вдячністю. Людина не може бути самотньою. Вона прагне бути до когось прив'язаною, своєю думкою, почуттями, споминами.

От хоча б таке: в дитячому будинку нас іноді все ж фотографували. Хто це робив? Для чого? І найголовніше – хто дав мені ті кілька фотографій і порадив

їх треба берегти? Де і як берегти? Але ж вийшло. І тепер у мене є свідчення, що я також була дитиною і навіть мала дитинство. Ці кілька фотографій – це мої автентичні документи. Мій скарб.

Про нього, про своє дитинство, я розповідаю у першій частині книги.

Щоб вистояти в житті, упоратись з різними, часто дуже складними обставинами, треба мати роботу. І дуже важливо, коли вдасться оволодіти професією. У цьому сенсі мені пощастило, навіть дуже пощастило: я отримала професію, яку любила і тепер люблю. Саме професія допомагає заробити в житті повагу. Працюючи, відчуваєш себе потрібним. І не так важливо, чи відчуваєш себе потрібним тисячам чи мільйонам людей, як видатний футболіст чи кінозірка, а чи групі вихованців дитячого садка, чи дитячого будинку, чи учням у школі, які пам'ятатимуть тебе завжди. Це так важливо – почувати себе потрібним.

Найважливіше і найскладніше завдання – це творення власної родини. Саме у цьому завданні поєднуються усі найголовніші мрії, плани, бажання кожної молодої людини, кожної дівчини, кожного юнака.

Як це відбувалось у мене, що вдалось і чому, а за чим жалкую і відчуваю винною – про це розповідаю у другій частині. Щодо професії, то думаю: найбільше допомогло мені те, що десь у 9 років я все ж зрозуміла, що треба вчитись. Ще до професії було ой, як далеко, та я почала ретельно виконувати завдання, серйозно ставитись до цієї дитячої основної роботи. І вчителі мене підтримали. І не принижували, коли в мене не виходило. Дякую їм.

У третій частині розповідаю про те, коли вже досягнувши пенсійного віку, тобто, коли, як говориться – вже все по всьому, я з родиною опинилась за кордоном. І так буває. Так склалась доля. Чи щасливо? Чи трудно? Про це розповідь. Допомогою мені є підтримка тих людей, що були поруч зі мною упродовж життя, з якими і тепер відчуваю поруч: ділюся особистими переживаннями, радію зустрічам і співпрацюю професійно.

Так, колись йдучи вулицями Берліна, зупинилась перед ошатною будівлею за вишуканим парканом, перед вивіскою, зрозуміло, німецькою мовою: “Будинок Песталоцці-Фребеля”... Коли прийшла до тями, зрозуміла, що це – мені знак... Був 2011 рік. А у 1911 році про цей саме будинок розповідала у статті українським педагогам Софія Федорівна Русова... Вона була тут... То він і досі існує?! Який же він тепер? І це було моє перше тут дослідження, яке так дбайливо опубліковане у Києві в газеті “День” та в часописі “Шлях освіти”.

Щодо освітянських справ. 90-ті роки ХХ століття – це був час інтенсивних творчих пошуків у розвитку усіх освітніх ланок в Україні. Однією з визначальних була ідея варіативних програм для різних ланок системи освіти. Замість єдиної, обов'язкової, загальної програми для усіх дитячих садків чи для усіх шкіл висувалась пропозиція опрацювання варіативних програм, щоправда, зі спільним базовим компонентом. Так, як у світі робиться. Мені випало бути науковим керівником однієї з дошкільних програм. Вона отримала визнання. Нею користувались практики більше десяти років. І тепер користуються. Та час

йшов, ситуація змінювалась. І знову постало питання про доцільність єдиної обов'язкової програми. Розгорнулася дискусія. Не проста. Віра Улянівна Кузьменко, яка взяла на себе основну турботу про нашу програму, запропонувала мені взяти участь у цій відкритій дискусії. Так з'явилась моя стаття про нашу програму "Дитина".

На пропозицію Ольги Василівни Сухомлинської я написала статтю про наслідки міжнародного тестування шкільної успішності учнів 8-х класів (результати PISA-тесту). Вона опублікована в часописі "Шлях освіти".

Відомий німецький соціолог і публіцист Петер Гількес (Peter Hilkes) звернувся з проханням взяти участь у семінарі з україністики, який відбувався в Університеті Гумбольта, і розповісти про дисидентський рух в Україні, про шістдесятників, зокрема, більше – про самвидав. Зрозуміло, від цього завдання я вирішила відмовитись, оскільки зі справами самвидаву майже не була знайома. Про це я розповіла Михайлині Коцюбинській. Були в моєму житті такі часи, коли можна було спілкуватися з Михайлиною Хомівною...

У відповідь я почула, що відмовлятися не можна ні в якому разі. Що треба питання вивчити і розповісти. Для цього Михайлина надіслала мені відповідну літературу. І надіслала. І я розповідала. А наша Наталя розповідала на цьому ж семінарі про художників-шістдесятників, зокрема, про творчу діяльність і громадянську позицію Людмили Миколаївни Семикіної.

Попри свою безмірну зайнятість і постійно великі творчі плани, попри слабкий стан здоров'я, Михайлина все ж переконала мене надіслати їй для ознайомлення рукопис моїх споминів. У той час було лише 140 сторінок. Я наважилась. З трепетом... Отримала безцінний подарунок – думки і поради дорогої Людини. Вже далі мене підтримували ретельною увагою і копіткою фаховою допомогою друзі Михайлини Хомівни – пані Люба і пан Мирослав Мариновичі. Щиро дякую їм за безцінну допомогу і за довіру.

Отже, третя частина – це продовження моєї участі в житті, зокрема, професійному і громадському. Для мене це життєво важливо. Пояснення зайві. У тексті про все зізнаюся щиро. Уклінно дякую людям, що дарують мені підтримку. Доля подарувала мені надійну підтримку людей, яка супроводжувала мене упродовж життя.

Маю надію, що мої думки привернуть увагу тих жінок і чоловіків, які обрали собі долю педагога – вихователя, вчителя, соціального працівника, дитячого і шкільного психолога, а також тих дівчат і юнаків, які мріють про можливість праці з дітьми, виявляють неабиякий інтерес до таких професій, однак мають і певні сумніви. Так от, історія засвідчує, що праця, пов'язана з вихованням і навчанням дітей і молоді, є найпотрібнішою у суспільстві і найцікавішою, водночас і найвідповідальнішою. Дивно, але суспільство про значення цієї праці для його рівня розвитку, для визначення його перспектив далеко не завжди здогадується. Залишимо це на його совісті. Згадаймо лише, що і Сократ, і Платон, і Арістотель, і Сковорода, і Януш Корчак, і Василь Сухомлинський були Вчителями. Засновник сучасної української психоло-

гічної науки відомий вчений Григорій Силович Костюк також був учителем математики і директором школи у Києві (у 20-ті роки ХХ століття це була школа № 61, експериментальна).

Більшість з нас, незалежно від віку, може навести приклади тих вчителів, які залишили світлий спомин і допомогли знайти відповідні принципи, якими керуємось у житті. Ці професії дійсно потребують не тільки покликання, але й високої професійної підготовки, і творчих здібностей, і відповідальності, і терпіння, і навіть жертвності. До таких роздумів я намагалась повернути увагу.

Життєвий досвід і праці відданих справі дослідників спонукали мене зосередитись на питаннях про значення родини, взаємин у родині, ставлення до дітей, відповідальності за їхнє дитинство, за їхню майбутню долю, яка найчастіше визначається саме у родинному колі. Задумаймося над цим. Будьмо відповідальними. Будьмо щасливими.

Дякую кожному, хто гортає ці сторінки.

ЧАСТИНА I. Кожна дитина переживає дитинство і юність.

Діти-сироти також.

Про моє дитинство

В юності дуже рідко виникала в мене думка щось пригадати про себе, про своє дитинство, яке ще в ті часи було не таким далеким, і дещо записати чи хоч коротко занотувати. Не було потреби. Ніхто з моїх небагатьох друзів, з якими складалось щире спілкування, не розповідав про своє дитинство, а тим більше про існування родинних записів, ніхто й мене не розпитував про моє життя, ніхто нічому не дивувався, трохи роззнайомившись зі мною. Самій мені ніщо не нагадувало про існування якихось життєвих взаємин, про які конче потрібно пам'ятати, особливо з дитячих років. Мемуарів я ще на той час не читала, не знала про їх існування. Все в моєму житті немовби складалось от саме тепер і тут, у цьому відтинковій часу і простору. Те, що відбулося зі мною до цього, кудись щезало з голови, із серця, воно нікого не цікавило, не мало ніякого значення. Звичайно, я жила серед людей, і навколо мене завжди були люди, серед них і дуже привітні до мене. Однак не пам'ятаю, щоб хтось із них розповідав про свої труднощі, чи про горе, чи про долю у війні, про втрату рідних, а тим більше про якусь радість. Минав час, і поруч зі мною з'являлися нові люди. Багатьох я пам'ятаю ще з раннього дитинства й досі. Однак упродовж усього дитинства росла я без постійних зв'язків і переживання радості людських взаємин.

У мене немає жодної фотографії, яка свідчила б про те, як і серед кого я росла у найбільш ранньому віці. Вже згодом, у молоді роки, у родинних альбомах моїх друзів я переглядала родинні альбоми, в яких зберігаються фотографії, що засвідчують найбільшу радість кожної молодої родини – появу маляти. Численні фотографії немовлят, яким ледь виповнилось півтора чи два місяці... Хлопчики й дівчатка, усі наче на одне личко, усі вони напружено намагаються, лежачи на животику, підняти і тримати голівку, уважно вдивляючись у світ. Якщо фотографію не підписано, то з роками і не вгадаєш, чия це дитина. Фотографії щасливої, замріяної мами, що тримає своє дитя... – відчуття, що бачиш Мадонну. Тато і мама з дитям – святе, щасливе сімейство. Дитя пораяється біля бабусі або ж грається з дідусем. Скільки таких фотографій у родинних альбомах, які засвідчують протягом життя кожній людині, що у цьому світі на неї чекали, її плекали, оберігали, любили, можливо, й тепер люблять.

У мене ж ніяких фотографій з дитинства не було. І ніяких документів не було... Була війна, яка забрала, поховала початок мого життя.

Не знаю, в кого я народилася, де я народилася, коли я народилася... Маю кілька фотографій вже зі шкільних років. Якісь безумовно добрі люди потурбувались не тільки про те, щоб нас сфотографувати, а й зробити фотографії (тепер це справа дуже проста, навіть важко повірити, що довгий час у моєму житті

зробити фотографію – це була подія), і дати цю фотографію дитині, і підказати, як і де її зберегти, щоб була пам'ять у подальшому житті. З фотографії дивиться чорняве дівчатко з кучерявим волоссячком, у гурті воно завжди найменше на зріст. Пам'ятаю, коли було весело і ми щось там одне перед одним виробляли, те дівчатко (важко повірити, що це саме була я) скакало і виспівувало поширену серед нас, дитбудинківських, російською мовою частівку:

Я не мамкина дочь,
Я не папкина дочь,
Я на улице росла,
Меня курица снесла.

На поличці біля столу, за яким пишу, постійно знаходиться книжка “Ночевала тучка золотая”, яку нам вже тут, у Берліні, в травні 2002 року подарував Анатолій Приставкін з дорогим дарчим написом. Вона стала для мене талісманом, не перечитую, а просто торкаюсь, гортаю, знаходжу відповідне до мого відчуття, але висловлене Майстром думки і слова щодо осмислення сирітської долі. Ну ось наприклад: “А може, це все казки, що безродні – колоністи та дитбудинківці – народжуються? Можливо, вони самі по собі заводяться, як блохи, скажімо, як воші чи блощиці в занедбаному домі? Немає їх, нема, та раптом дивишся – в якійсь щілині з'явилися! Метушаться, такі собі жучки, і по мордах невмиваних видно, по рухах особливих, хапальних: ба! Та це ж наш брат безпритульний виповз на білий світ! Від нього, кажуть, уся зараза, від нього і міль, і голод, і короста всяка... І так у країні продуктів не вистачає, а злочинність все зростає та зростає. Пора вже його, рідненького, персидським порошком, та перетрумом, та гасом, як тарганчиків, морити! А тих, що ненажерливіші, раз – на Кавказ, та ще дустом або клопомором рейки за поїздом посипати, щоб і пам'яті не лишилося. От, глянеш, – і не стало. І всім спокійно. Так і на совісті гладенько. З нічого вийшли і в ніщо пішли. Яке вже там народження! Господи!” (с. 480).

Вже після тридцяти років у мене також з'явилися подібні фотографії – життєва доля зглянулася і подарувала мені материнство. І в чоловіка якраз саме в цей час збулася дитяча мрія – він зміг придбати собі фотоапарат. Тож нашу доню, сонце мого дому (це абсолютно справедливий вираз славнозвісної поетеси, яким вона передала у поезії сутність ества своєї доні) тато фотографував досить часто і в домашній лабораторії (у ванні) проявляв світлини, якими ми милувались і обдаровували друзів. Отже, і у нас з'явилися знімки маленької істоти, що лежить на животику з піднятою голівкою і розкритими до світу оченятами, а також домашньої мадонни, що годує немовля (наша добра кума Віра застерігала, що фотографувати матір з дітям під час годування не слід, не прийнято за народним звичаєм, але чоловік все ж сфотографував, і ми потайки милувались цією світлиною), фото дівчинки на руках у щасливого батька, дівчинки у віночку на святі у дитячому садку і далі багато свідчень її зростання, і її материнства, а за три десятки років – і нашого онука... Однак наша дівчинка

росла без рідних бабусі та дідуся, була позбавлена тої беззастережної доброти і того тепла, яке йде саме від них, найстарших у родині. Онук уже мав дідуся і бабусю, але нормально малята його віку мають ще й прадідуся і прабабусю, а наш не має... Все ж хоч дуже маленьку, але маємо родину.

Чоловік мій знав про моє загалом сумне дитинство, однак справді лише загалом, про подробиці і деталі він мене якось не розпитував. Та я й сама не згадувала. У дитинстві намагалася не думати про минуле, а згодом навіть почала боятись згадок, не конструювала собі версій власної долі. З часом, коли щось згадувала, з'являвся страх, що хтось чи щось може примусити мене повернутись у ті обставини, з яких якимись невідомими мені, малій тоді дитині, стежками я дісталась у післявоєнний сирітський будинок. Вже в дорослому віці, будучи студенткою у гуртожитку, а далі, працюючи на скромну зарплатню, без квартири, без досвіду, порад і допомоги, я постійно переживала страх перед життям, хапаючись за нього найпростішими засобами: добре поводитися, всього боялась, дуже добре вчилась – все прагнула подалі відірватись від жахів дитинства. І коли раптом, несподівано починав жевріти спогад про дитинство, то разом з ним прокидалися сум і почуття невимовної провини перед людьми, які були зі мною в мої перші роки життя, хоч їх я не пам'ятаю. А особливо тяжко і гірко завинила я перед людиною, яку все ж трохи пам'ятаю. Навряд чи дожила Вона дотепер, щоб почути мою запізнілу сповідь.

Донечці нашій тато, як таємницю, щось розповідав про моє дитинство. Щось вона-таки знала й розуміла своїм чуйним дитячим сердечком, якось відчувала, що мене не треба розпитувати, щоб не завдавати мені болю. Та коли доня подорослішала і вже мала власний досвід вражень про родини сусідів, родичів, друзів, то час від часу ставила мені певні питання і врешті почала просити, щоб я написала про своє життя спогади, які б залишились у родині. Про це ж вона просила й тата.

Дитинство Лесика

Тато на прохання доні так і не відгукнувся, хоч дуже любив і вмів думати і мріяти. Зрідка він щось таки розповідав, пригадуючи яскраві епізоди свого воєнного й післявоєнного дитинства. Наприклад, згадував, як улітку мати часто одвозила малого Лесика (так удома звали Олександра) в Яготин до дідуся Степана Микитовича Проскури і бабусі Марії Петрівни Проскури. Неподалік од хати був ставок. Якось уранці Лесик узяв відро і пішов на ставок рибу ловити, а приніс повнісіньке відро жаб і поставив це відро у сінях. Жаби почали вистрибувати з відра й плигали по всій оселі. Ото було весело!.. Але його не били. А ще малий Лесик любив лазити по деревах. Одного разу, шукаючи хлопчика у дворі, бабуся з жахом помітила, що він сидить на вершечку тонесенької тополі, яку вітер колише з боку в бік (бабуся, розповідаючи про це, дуже виразно імітувала своєю сухенькою старечою рукою похитування дерева). З переляку вона почала зносити з хати куфайки й стелити їх під деревом, при

цьому лагідно, щоб не злякати малого і не спровокувати протест, умовляла хлопця поволеньки злазити з дерева. Усе закінчилося добре.

І в часи війни, і після війни діти потребували розваг, ігор, радості – нагоди для цього знаходили. Так знаходив собі розваги й Лесик. В окупованому Києві його родину виселили з вул. Тургенівської углибину Лук'янівки, поряд із теперішнім Нейрохірургічним інститутом. Малий гасав з хлопцями у дворі, як раптом хтось приніс звістку про те, що розбито двері й вікно у хлібному магазині, розташованому неподалік. Усі кинулись туди. Лесику вдалось ухопити велику круглу хлібину, він надзвичайно зрадів, що принесе її додому мамі. Поклав хлібину під пахву лівої руки, біг з нею додому, відщипуючи правою рукою по шматочку хліба і кидаючи собі у рота. Поки добіг, увесь хліб з'їв. Було йому дуже прикро. Саме цю прикрість голодного нетерпіння він і пам'ятав упродовж життя.

З часів шкільного дитинства лишилися вже серйозніші спогади. У Лесика також були мрії, мрії школяра-підлітка, мрії юнака. Та хлопець ріс уже без батька, який наприкінці війни помер від туберкульозу, а мати почала важко хворіти. Згодом померли і дідусь Андрій Іванович Рокицький з бабусею Катериною, батьки Лесикової матері Ольги Андріївни Рокицької. У спадок вони лишили доньці лише квартиру, яку збудували за власний кошт, так звану тоді, ще перед війною, пайову квартиру по вулиці Тургенівській, поблизу тодішнього Євбазу, що тепер зветься площею Перемоги. Мати власну квартиру на той час вважалося великим скарбом. Саме у цій квартирі оселився після одруження майбутній батько хлопчика Іван Степанович Проскура, який переїхав у Київ з Яготина, закінчив у Києві Економічний інститут (чи технікум) і працював у банку.

Так що у шкільні роки хлопчик був уже напівсиротою. Після війни не тисячі, а сотні тисяч дітей лишилися сиротами та напівсиротами. У школяра-підлітка, а згодом – у юнака також були мрії. Першою великою мрією хлопчика, яку він міцно пам'ятав упродовж усього життя, тобто вже й після її здійснення, був велосипед. У шкільні роки він ретельно збирав гроші, копійчку до копійчки, карбованець до карбованця, які йому або хтось дарував, або за щось платив. За 3 роки майже зібрав потрібну суму. Та в хаті була чергова скрута, і мати попросила позичити їй ці гроші з умовою обов'язкового повернення. На цьому усе й скінчилося. Більше потрібної суми вже не вдалося зібрати. Лесь якось-то поділився своєю мрією з рідним братом батька, дядьком Семеном Степановичем, який працював ученим-агрономом на дослідному полі в Яготині. Власних дітей у дядька Семена не було. Він ставився до племінника майже як до сина, обіцяв, що подарує хлопчині велосипед, якщо той з добрими оцінками закінчить 7-й клас. Тоді саме 7-й клас був певним рубежем, після якого можна було вступати до технікуму чи училища і отримати середню спеціальну (тобто професійну) освіту. Хлопчик дуже старався кілька років, закінчив 7-й клас майже з усіма відмінними оцінками. Радів і чекав... Однак велосипед не з'явився... На все життя лишився гіркий спогад про нездійснену

мрію. Велосипед було куплено аж після закінчення інституту, коли Лесик (тобто вже офіційно – Олександр, а у колі друзів – Сашко) почав сам заробляти: працював викладачем фізики у Київському Суворовському училищі, а згодом науковим співробітником Інституту фізики Академії Наук у Феофанії. Велосипед був добрим, хоча й уживаним, бо на новий було важко спромогтися. На цьому велосипеді він радо їздив на роботу з Тургенівської у Феофанію протягом багатьох років.

Ще одною мрією Лесика був фотоапарат, і про цю мрію він також розповів дядькові Семену. Знову з'явилась надія: дядько обіцяв, що коли хлопець добре закінчить школу і вступить до інституту, то в нагороду отримає фотоапарат. Був у цьому певний позитив, бо Лесь старався й закінчив школу із срібною медаллю – не так це легко хлопчикам вдається, вступив у інститут. Та й на тому все скінчилось. Фотоапарат “Зорький” він придбав уже із самостійно зароблених грошей, десь невдовзі після велосипеда – у таку принципово важливу мету переросли хлоп'ячі мрії.

З появою фотоапарата наша квартира часто почала перетворюватись на таємничу лабораторію: всюди гасили світло, у темряві я закутувала ковдрами Лесеві руки, він у тих ринвах із ковдр і куфайок витягав з фотоапарата вже використані плівки і закладав нові. Потім плівки проявляли, починались чари під час друкування світлин, потім їх сушили, дбали про збереження форми... Розглядали, сортували готові світлини, дарували, розсилали друзям. До мого дня народження Лесь вирішив свій найдорожчий скарб, – фотоапарат, – подарувати мені. Я була розчулена, вдячно прийняла, однак, зрозуміло, лишила цю важливу річ у розпорядженні чоловіка. Тоді далеко не кожен міг мати фотоапарат і примітивну домашню лабораторію. Боже, як усе змінилось, як усе це тепер, через півстоліття, стало не тільки доступно, але й зовсім просто...

Були в Леся й високі мрії, коли він уявляв собі своє майбутнє. Наприклад, він мріяв після закінчення школи вступити на філологічний факультет Київського університету ім. Т. Шевченка. Та коли під час вступної співбесіди зайшла розмова про твір Панаса Мирного “Хіба ревуть воли як ясла повні?”, і Лесь сказав, що, на його думку, усе те з панськими маєтками чинили ніякі не революціонери, а просто розбійники-грабіжники і, напевне, добрячі ледацюги, розлючений викладач підхопився, вказав на двері і закричав: “Геть звідси! Тобі ніколи не вчитись тут – запам'ятай це!” Вдома мати підтвердила, що філологія – справа небезпечна. Краще обрати інший фах. І Лесь вступив на фізичне відділення фізико-математичного факультету Київського педагогічного інституту ім. М. Горького, і згодом став науковцем-фізиком...

Неважко здогадатися, що я й тепер, вже посадивши себе за комп'ютер, як і упродовж довгих десятиліть свого життя, відтягую свою сповідь, її основну мету – розповісти про те, звідки я, про тих людей, які подарували мені саме життя й можливість у ньому виживати. Ця думка виникала в мене не часто, але завжди дуже гостро, це відбувалось під впливом якоїсь сильної, щасливої або

прикрої події. Я починала думати, що треба взяти аркуш паперу, сісти й висповідатись перед людьми і, можливо, перед собою. Це бажання мене гнітило, вибивало з життєвого ритму, але з часом зникало, і так багато разів, аж до моїх уже поважних літ.

Отже, що я можу пригадати від найперших, найбільш ранніх початків свого життя? Таке питання поставив перед нами студентами і професор Григорій Силович Костюк на лекції з психології пам'яті на відділенні психології у педагогічному інституті ім. Горького. У моїй голові зберігався досить яскравий спогад, і я розповіла професорові та студентам, що пам'ятаю, як я лежу в пелюшках на просторому ліжку, а в кімнаті коло мене ходять дорослі красиві люди. Напевне, якимсь свято. І раптом я у пелюшках впала – скотилась на підлогу... Після певної паузи професор сказав, що це мало ймовірно, бо найбільш ранній спогад може стосуватися віку двох років. Та я свого спогаду не зреклась, він у мене не пропав. Ще певний час я уявляла себе сповитим немовлям, яке скотилось з ліжка додолу. Але згодом цей спогад стерся з пам'яті.

Ще один спогад, який довго жив у мені – я, маленьке дівчатко, (можливо, справді дворічне), сиджу на теплих чоловічих руках – мабуть, батькових. У кімнаті присутня жінка, швидше, жіночий силует. Біля ніг цього ж таки чоловіка бігає хлоп'я. І чути розмови, з яких пригадується тільки одне слово – ім'я “Ізя”. З роками мені домислилось, що це була моя родина, а хлопчик, напевне, був моїм братиком.

Нарешті вже треба спромогтися – наскільки вдасться видушити зі своєї пам'яті, в якій під тиском віку, страху, набутого досвіду, життєвої плутанини все спресувалося, – звільнитись від трагізму власної долі та полегшити собі можливість порозумітися з собою – наважитись довірити потокові слів, думок, аркушам паперу, а через них і тій милосердній людині, яка виявить інтерес і бажання та знайде в собі сили зрозуміти і певним чином сприйняти мою сповідь.

Перша зустріч з Долею

Тримаючись за руку незнайомої жінки, я йду вночі якоюсь стежкою, новою для мене, не схожою на звичну, міську дорогу. Зрозуміло, що це – не я, теперішня бабуся, а тодішнє мале дівчатко. Опиняємося в будинку. Темно, не світиться. Зустріла нас інша жінка. Обидві жінки про щось між собою розмовляють. Не пригадую, коли зникла та жінка, яка мене привела – чи одразу, чи через якийсь час. Я залишилась у цій хаті, де господарювала жінка трохи масивніша, ніж та, яка мене привела, а коло неї постійно крутився хлопчик, що мені видавався меншим за мене. Очевидно, він був сином господині дому, і вона зверталась до нього: “Влодзьо”. Таке ім'я я чула вперше. Ми пройшли через певний хатній простір і опинились у невеличкій (за моїм дитячим спогадом, вузькій) кімнатці, де під стіною стояло маленьке ліжко для мене, а навпроти під протилежною стіною – стіл, накритий скатертиною, що звисала

до самої підлоги. Ця кімнатка правила мені за житло, як мені вже у старшому віці здавалось – багато років, цілу вічність. Я тут навіть виросла. Господиня привчала мене досить строго виконувати правила мого життя. З раннього ранку я вставала з ліжка і лізла під стіл. Там я тихесенько сиділа до пізнього вечора, туди мені подавали їсти – не пам’ятаю, що саме. Це робила господиня. Пригадується, що все відбувалося в абсолютній тиші. Хлопчик до мене не заходив, тільки господиня. Вдень до неї на подвір’я й у хату приходили люди. Я чула розмови, але не чула й не дослухалась, про що. Тільки чула звертання: “пані Ірино”. Мене опановував страх, я не розуміла, чому я тут, а не з родиною вдома. Мені ніхто, ні та жінка, що мене привела, ні господиня цієї хати, не пояснювали, чому я тут і що буде далі.

Якось, коли вже стемніло, тобто пізно увечері, господиня почала мене кликати в іншу, велику кімнату. Ми сідали на лаву і вдивлялися через вікно на дорогу, яка, як я згодом дізналася, вела від села до поїзда. Хтось мав за мною приїхати, і ми його виглядали.

Пригадую, як пані пожвавилась і показала мені на малесенький вогник. Вона вголос подумала, що це йде якийсь чоловік, він курить, от і видно вогник. Мабуть, він приїхав за мною. Хто був той чоловік, що мав за мною приїхати, не знаю. Чекала я напружено, можливо, на тата. Але ніхто до хати не прийшов. Здається, ми сиділи, виглядаючи з вікна, кілька ночей, але ніхто не з’явився.

Так, у цілковитій тиші під столом, я прожила довгі дні, місяці і, як уявлялося мені, навіть роки. Я відчувала, що расту, більшаю, під столом стає мені менш зручно. Біля мене завжди була чашка з водою і більш нічого: ні книжки, ні ляльки, ні олівця, тож я нічого не робила й не вміла. Не пам’ятаю, де я вмивалась і чи таки вмивалась. Пані я не боялася, вона ніколи не підвищувала голосу в хаті, говорила тихо, і хлопчика я рідко чула. Пані мене ніколи не сварила, тільки пальцем вказувала, коли лізти під стіл і коли вилазити. Все ж зрідка я підходила до вікна, іноді навіть виходила в іншу кімнату, тож бачила, що надворі – літо чи зима.

Пригадую одну таємничу, страшну ніч. Хата наповнилась чоловічим шепотом. Наче у хату зайшло багато людей. Звичайно, я не уявляла, скільки їх було, бо усі розмовляли тихо. Це тривало довго. До моєї комірчини ніхто не заходив. Згодом усе стихло. Вже в студентські роки, переживаючи ночами спогади свого дитинства і вже розуміючи, що воно пов’язане з війною, я думала, що до моєї господині тоді приходили партизани, розмовляли тихо, чемно, довго, очевидно, ставились до неї з повагою чи довірою. На чиєму боці були ті партизани, я і тепер відгадати не можу.

Пригадую також стрілянину, особливо нічну. Ми ховалися у пивницю (погріб), мене також брали. Як я спускалась униз, не пам’ятаю. Напевне, пані мене несла, як і свого синочка. А от нагору вже я по високій вузькій драбині дерлася сама.

Якось я тяжко захворіла, аж пашіла від високої температури. Пані дозволила мені лежати в ліжку й не лізти під стіл, давала приємне тепле пиття і по

тонесенькому, прозорому шматочку сала. Очевидно, це була перша моя пневмонія, якою я далі, в юні й молоді роки, хворіла часто. Коли мені було вже за 30 років і я потрапила до лікарні (вже у Києві до лікарні для вчених), в мою медичну картку записали “хронічна пневмонія”.

Час хвороби мені видавався тривалим, безперервним сном. Та якось уранці я розплющила очі, глянула на фіранку, що закривала вікно, і побачила на ній чудове кольорове видіння: на все вікно – Ісус Христос у золтаво-червоно-синіх шатах із лагідним виразом обличчя й піднятою догори зігнутою в лікті рукою. Я миттю від несподіванки заплющила очі й знову розплющила їх: Він Був! Але досить скоро видіння на фіранці зникло. Увійшла господиня, і я розповіла їй про те, що бачила, показуючи, де саме я бачила Ісуса Христа. Вона сприйняла мою розповідь спокійно, лише сказала: “Значить, скоро одужаєш”.

Це видіння довго було таємницею мого життя. Я про нього нікому не розповідала, чомусь не наважувалась. Аж у 90-ті роки того таки ХХ ст. я брала участь в освітянській конференції в Тернополі, звідти нам влаштували відвідини Почаївської лаври. Нашу групу знайомив з Лаврою молодий чернець, віком років до тридцяти. Я вже на той час звикла до спілкування з компетентними та інтелігентними людьми, і так мені хотілося в цьому святому місці почути гідну розповідь! І я її почула. Це була розповідь Монаха, Божої людини і Філософа. Дякуючи, я вклонилася йому і попросила дозволу розповісти своє дитяче видіння, яке досі було моєю таємницею. Він вислухав мене уважно й промовив: “Тут усе зрозуміло. У мене також було подібне. В 11 років я тяжко захворів, різкі болі в животі. Я втрачав сили, свідомість... Досить багато часу минуло, поки знайшли авто, щоб мене одвезти до лікарні. В лікарні одразу поклали на операційний стіл. Поки ще наркоз не подіяв, я почув слова одного з лікарів: “Шкода, що так рано хлопець помирає”. І тут я побачив над собою Видіння і пролунали слова: “Ні, він не помирає, йому ще рано”. Так і сталось, я одужав. Тепер я тут”.

Після цієї зустрічі моє видіння перестало бути таємницею, і я розповіла про нього кільком близьким мені людям. Виявилось, що видіння святого змісту – це зовсім не рідкісні випадки.

Підростаючи в домі пані Ірини, я ставала менш слухняною в дотриманні правил обережної поведінки. Так, коли пані Ірини та її синочка не було вдома, я іноді виходила зі своєї комірчини й знайомила з іншими кімнатами, навіть розчиняла шафи. Звичайно, я нічого не брала, але розглядала. Моїх мандрівок пані Ірина не помічала. Та одного разу я відкрила дверцята печі й побачила там банки з варенням. Тут уже годі було терпіти. Я відкрила одну банку і пальцями дістала звідти, здається, сливку. З великою насолодою я її з’їла, переживши мить щастя. На другий день я прийшла по другу сливку. Так тривало якийсь час... Нарешті пані Ірина це помітила. Вона не вимагала ніяких пояснень, але була така розлючена, так мене біла й навіть намагалась засунути в піч, що я була розгублена від болю й від сліз, не знала, куди подітись, де шукати порятунку. Не пам’ятаю, як вже ми обидві вийшли з цієї ситуації, чи поро-

зумілись, чи помирились, чи хтось з нас зацаїв у собі недовіру. Однак не думаю, що пані Ірина відчула мою, скажімо, невдячність. І, пригадуючи її, у старші роки я також не переживала почуття образи, не вдавалась ні до яких нарікань. Але й відчуття своєї провини не пам'ятаю.

Через якийсь час, коли стихло гудіння літаків, виття бомб, дрижання землі та інші жахи війни, мені дозволили виходити зі своєї комірчини. Іноді, коли хтось приходив, мені було пальцем велено ховатися в свою комірчину, але так було вже не завжди. Отже, хтось уже мене бачив. Ніяких пояснень не пригадую. Що саме про мене знали люди, сусіди, односельці – не знаю. Згодом мені почали дозволяти виходити надвір, розглядати грядки на городі. Не пам'ятаю, щоб я щось робила, полола чи поливала, – очевидно, була ще мала для цього. У двір і в хату пані Ірини заходили люди, розмови велися спокійно, як серед поважних людей. Немовби я знала, що пані Ірина працює в школі, може навіть є її керівником.

Якось теплої, сонячної, літньої днини пані Ірина дала нам із Влодзьом відро і загадала йти в сад до священника по вишні. Пам'ятаю дуже приємну прогулянку покрученими в різні боки довгими стежками. Ми йшли тривалий час, не знали (я то напевне не знала), куди йти. Проте все ж опинилися у вишневому садку, в глибині якого стояв білий будиночок. До нас вийшов привітний чоловік і повів нас під вишню. Не пригадую, збирали ми вишні чи зривали, але відерце скоро було повне. Нас покликали під хату, дали по кружці молока, і ми подалися назад додому. Ніякої дороги я не знала і не запам'ятала. Ми просто йшли, йшли довго. І прийшли, принесли вишні.

Пригадую одну досить тривожну і водночас зворушливу подію, що трапилася зі мною десь у ті часи. На правій руці, між середнім і безіменним пальцем, у мене з'явилася якась хвороба: набряк, а в ньому – гній. Цей набряк дедалі збільшувався. Скільки часу це тривало, не можу сказати, однак усі роки, і тепер, вже у своєму поважному віці, можу показати точно місце цієї хвороби. Набряк не зникав і довелося руку показати чи то лікареві, чи просто якомусь доброму чоловікові. Він оглянув набряк, сказав, що справа кепська, руку, напевне, доведеться ампутувати. В той час для мене це звучало – одрізати. Не пам'ятаю, наскільки я злякалась і як реагувала пані Ірина. Та мене на фірі, в яку був запряжений один кінь, кудись повезли. Було холодно, трохи дощило, мене чимось вкрили. Ми в'їхали через браму в затишний двір. Там нас зустріли дуже лагідні жінки.

Я лежала на тапчані у теплій кімнаті. Піч топили дровами. На столі стояло відро з водою. Жінки ламали тоненькі гілки на маленькі палички, кидали їх у відро, залили гарячою водою, йшла пара, відро, очевидно, стояло на плиті, пара йшла по усій кімнаті. Гілочки варились. Ці гарячі палички жінки накладали на якусь сіру чи то білу ганчірку і тим замотували мені руку. У відрі постійно варились палички і мені час від часу міняли ці пов'язки. Через якийсь час гній почав витікати. Тепер би я сказала, що нарив прорвало. Як довго я там пролежала, не знаю. Мені було тепло і затишно. Незнайомі жінки лагідно мене до-

глядали. Коли вже стемніло, тією ж фірою ми поїхали додому. Так мені допомогли залишитися з рукою. Досить широкий рубець між пальцями, як слід від гною, залишався років з тридцять. З розмов, що велись про мою хворобу, пригадувалось, що немовби мене возили в монастир, там варили подрібнені прутики бузини і їх прикладали до руки, щоб прорвав нарив і виходив гній. Чи то пані Ірина мене возила, чи когось вона просила, і хто там про мене дбав – того не знаю. Згодом, коли вже я вчилась у педагогічному училищі у Львові та в Педагогічному інституті у Києві, я розповідала подругам, як мені врятували руку і показувала слід від тієї хвороби.

Ще пригадую свято. Перше свято у моєму житті, яке було в дитинстві і яке я можу пригадати. Це свято було серед зими. У просторому приміщенні на лавках сидить багато людей. Приміщення велике, але чи то для мене велике, чи насправді, і людей багато, чи для мене, чи насправді, я не знаю. Це моє враження, дитяче. У цьому приміщенні затишно і тепло. Люди, дорослі і діти, сидять на лавках, тісно один біля одного. Я сиджу з одного боку близько до пані Ірини, а з другого боку сидить Влодзьо. Починається свято, зайшов Святий Миколай, обійшов і оглянув присутніх, вийшов на сцену й усіх привітав. Почав роздавати подарунки дітям. Святий Миколай витягав, очевидно, з торби, – мені не було видно, звідки, – подарунок і читав ім'я дитини, якій цей подарунок належало дати. Подарунки були різного розміру, більші й менші, різної форми, пласкі й об'ємні. До Миколая підходили жінки, брали подарунки й розносили їх тим дітям, імена яких він оголошував. Можливо, що ці імена на подарунках були записані. Я сиділа тихенько, нікуди не повертаючи голови, не розглядаючи щасливих дітей, очевидно, ні на що не сподіваючись. Та раптом Святий Миколай назвав моє ім'я, і жінка принесла мені великий пакунок, гарно загорнутий у папір. Я на все життя запам'ятала реакцію пані Ірини. Вона повернулася до мене, глянула на пакунок, тихесенько, майже самими губами прошепотіла: “Хто б це міг бути?” – і взяла пакунок собі на коліна. Я засмутилась, та подумала, що пакунок, мабуть, важкий, тому всім дітям пакунки несуть дорослі. Вдома пакунок розкрили, це був повний ящикок смачних свіжоспечених тістечок. Що отримав Влодзьо, я забула. Вже подорослішавши й маючи досвід свят, пригадуючи те своє перше велике свято і притишене запитання пані Ірини, я прийшла до думки, що подарунки дітям приніс не той таємничий гість з небес, їх готували та надписували імена дітей їхні батьки чи хтось з родичів. Але хто потурбувався про те, щоб і я отримала подарунок – це залишилося таємницею. В голові чи у вухах часто лунав голос пані Ірини з тим дивним запитанням. Воно руйнувало в мене віру в те, що подарунки готував для дітей святий Миколай, і водночас вселяло в моє дитяче серце віру в те, що є хтось на світі, – і то десь досить близько, – хто мене любить. Чи так це було? Ніхто вже не відповість.

Не пам'ятаю ніяких розмов, що їх вела б зі мною господиня чи ще хтось у тому моєму житті. Несподівано для мене з'явилася молода жінка чи дівчина, вона мене одягнула і збрала в дорогу... Було прохолодно, на мені був якийсь

теплий одяг, і ми кудись подалися. Суму чи сліз при прощанні з пані Іриною не пригадую. Їхали на підводах і на авто, великих, вантажних, у кузові, чимось вкривалися. Їхали довго, вдень і у темноті, тобто вночі. Скільки часу їхали, не знаю. Прибули у місцевість з більшими будинками, напевне, в місто. Та дівчина, що мене супроводжувала, можливо, щось мені розповідала, але я цього ніколи не згадувала, не знала, хто вона й чому пані Ірина мене з нею кудись відпустила. Дівчина привела мене в якусь будівлю, де ще були діти, і там залишила. Не можу пригадати, чи багато там було дітей, здається, вони були такі ж малі, як і я. Тієї дівчини я більше ніколи не бачила. Скільки часу я перебувала разом з тими дітьми, чим ми займалися, чи були голодні, чи були якісь особливі події – не пригадую. З цього будинку мене разом з кількома іншими дітьми одвезли в дитячий будинок, у якому я прожила кілька, – сім або й вісім, – довгих років.

В дитбудинку у Судовій Вишні. Школа

Дитячий будинок був розташований в монастирі в місті Судова Вишня Дрогобицької області. Там було багато дітей, хлопців і дівчат. Діти були різного віку, за моїм тодішнім розумінням – великі й малі діти. Я була серед малих дітей. Найбільше пам'ятаю, що я часто чи постійно сиділа на порозі кімнати чи на порозі будинку і плакала. Це було моє постійне місце і постійне заняття. Я собі сиділа і плакала, сама, хоча мене ніхто немовби не чіпав.

20.09.09

Вчора і сьогодні я не писала. Вчора увечері ми всі утрьох: Наталя, Миколка і я – зібрались на вечерю, присвячену Головному єврейському Новому року – Рош Гашана.

В Києві від самого початку нашого подружнього життя ми з Олександром постійно відзначали головні християнські свята – Воскресіння і Різдво Христове. Я вміла готувати відповідні страви, й Олександр дуже цьому радів. Часто до нас на свята – на Паску, на різдвяну кутю – приходили друзі. В ті часи рідко в якому домі молоді люди готували традиційну вечерю. Пам'ятаю, були в нас Ліля з Євгеном Сверстюком і після вечері Євген розповів, що Надійка Світлична народила синочка, а завтра він її провідає і привітає з цією подією. Тому і просить трохи куті для відвідин. Ми всі раділи з цього важливого приводу. Минули десятиріччя, і Олександр запропонував відзначати також і єврейську Пасху. Перший раз ми вдвох пішли на Поділ до синагоги й купили там мацу. Мені було боязко, але все виявилось досить просто. Нас ніхто не спиняв, ні про що не розпитував і вже наступного року Олександр сам ходив купувати мацу. Тут, у Німеччині, ми разом відзначали Олександрові і мої свята. Чи так насправді ділились свята – Олександрові й мої? Думаю, що ні. Олександрові свята були завжди нашими спільними, а щодо моїх, то ми їх також разом

відзначали, хоча з певною присвятою мені. На Олександрові, тобто наші спільні свята, до нас приходили гості, мої свята ми відзначали тільки в родині.

Тут, у Німеччині, ми іноді ходили в общину на шабат. Одного разу в Судний день були в синагозі. На християнські свята відвідували російську православну церкву, де завжди святити паску, згодом почали відвідувати українську греко-католицьку церкву, де отець Сергій править службу українською мовою. Координати цієї церкви Олександр отримав від Віруні Нойфельд і Оксани Франкевич.

Розмова про віру для нас є досить складною. Я вірю, що ми обидвоє жили з Богом і не зраджували Йому, підтримуючи одне одного, і що свята були нашими спільними святами. Олександрові, думаю, було складніше, ніж мені. Хоча вдома у нього я ікон не бачила і розмов про релігію його мама не вела, все ж у хаті в Яготині, де жили бабуся з дідусем, висіли ікони, прикрашені рушниками, що їх вишивала Марія Данилівна. В Яготині Лесика й хрестили, коли йому було 12 років.

Отже, 19.09.09 ми вечеряли на знак Головного нового року, їли халу, рибу і яблука з медом, бажали один одному радісного, щедрого, щасливого нового року. Вже тут, у Німеччині, спілкуючись з людьми, які знають національні традиції, я зрозуміла, що головною прикметою єврейського свята є радість. Люди, зібравшись на свято (а найчастіше – це родина), мають радіти з приводу свята, має бути багато світла, веселощів, гарних розмов, музики, смачної їжі. Ця атмосфера радості не є для нас звичною, простою. Ми все ж святкуємо стримано й розмовляємо за столом серйозно. Мало сміху, особливо радісного.

Наступного дня зранку я вирішила піти до синагоги, послухати шофар. Я святково одяглася і пішла до автобуса. Виявилось, що у Берліні відбувається міжнародний марафон, тому автобуси не всюди ходять. Що ж робити? Останнього разу я була в синагозі три роки тому, ще удвох із Олександром. Тепер сама. Напевне, варто піти до іншої зупинки – можливо, там ходять автобуси... Ні, і там не ходили. Але ж уже пройшла я дві зупинки, залишилось три. І я наважилась йти пішки. У моєму стані, з моїм серцем я так далеко давно не ходила. Пішла... Дорогою згадувала, як Олександрова бабуся і після 90 років, хоч зрідка, та ходила до церкви в далеке село. Тоді ж церков було мало, та й служба відбувалась не всюди. З такими думками і я дійшла, спізнилась хвилин на 20. Була чудова духовна музика: орган, хор, кантор. Спів молитов тривав понад три години, протягом яких чотири рази лунав шофар, коли за юдейською вірою розкриваються небеса й потрібно звертатись до Бога з проханнями добрих записів у книзі життя для своїх рідних, близьких і для себе. І я також зверталась.

Нашому онукові, Миколайчику, єдиному нашому, виповнилось вісім років. До його шести років з нами ще був дідусь. Багато чого він встиг малого навчити. Онук чудово їздить на велосипеді (дідусь говорив: "Гасає, як вітерець"). Але той велосипед уже своє од'їздив. То я вирішила допомогти Наталі, і ми разом купили дитині новий велосипед, вдячно згадавши дідуся.

23.09.09. Знову продовжую спогади.

Згодом вже тут, у дитячому будинку, до мене почала підходити дівчинка, трохи за мене більша, і ми проводили час разом. Звали її Клава Опаренко. Приязні стосунки з нею тривали довго. Вона мене підтримувала, допомагала. Ми були як дві сестрички. Під час їжі ми сиділи за столом на лавці поруч. Чим ми ще займались, не пам'ятаю. Та настав момент, коли нас із Клавою розлучили. Вона перестала до мене підходити. Я плакала, (це я вміла), сумувала й кликала Клаву. Хтось із дорослих мені пояснив, що Клава піросла і йде до школи. Почалися мої дитячі страждання: зранку я сідала на порозі головних дверей і плакала. Це тривало, як мені здавалось, дуже довго. Коли мене хтось запитував, чого я плачу, я відповідала, що хочу до школи разом з Клавою. Іноді хтось намагався мені пояснити, що я ще мала, та це на мене не впливало. Наступного дня я знову займала своє місце на порозі, плакала й просилася до школи. Нарешті мене таки одвели до Клави і послали до школи. Мені було дуже цікаво. Велика кімната – клас, парти, багато вікон, багато дітей.

Мене посадили за парту попереду. Я тихо сиділа, але зовсім не розуміла, що тут роблять. Нам давали газети і шматки якогось паперу, щоб писати. Тепер вже мушу пояснити, що одразу після війни зошитів не було, тож писали школярі на будь-яких клаптях паперу, а найчастіше – на краєчках газет. У мене нічого не виходило.

Через якийсь час я вже могла усвідомити, що у 1-му та в 2-му класі я нічого не тямала й нічого не вивчила. Лише коли задавали вивчити вірш, вчителька когось викликала до дошки і той читав вірша, я швиденько запам'ятовувала на слух, вибігала наперед класу, ставала коло столу вчительки і голосно декламувала (кричала) того вірша. Мені ставили “5-ки” (тоді це була найвища оцінка). За все інше, – читати і писати я не вміла, – мене не сварили.

Пригадую, вже в 2-му чи в 3-му класі була контрольна з арифметики. Я вже загалом розуміла, що треба писати цифри, але які? І додумалась, як собі допомогти. Сховала чорнильницю під парту (кожен учень мав і приносив з собою свою чорнильницю), вставляла і ходила вмакати ручку на передню парту, де сиділа гарна дівчинка (добра учениця). Я дивилася, які цифри вона пише, йшла на своє місце й писала собі такі самі, далі йшла дивитись на наступну цифру, – і так усю роботу. Та коли вчителька перевірила ці контрольні, в мене стояла “двійка”, а у тієї дівчинки – “п'ятірка”. Виявилось, що в мене-таки все було невірно, оскільки я переписувала відповіді не до тих прикладів.

Вже дорослою я почала задумуватися над тим, яким же чином мене, тоді дитину, яка нічого не вміла, переводили з класу до класу. Лише у третьому класі я почала щось розуміти і вчитись на “трійки”. Я вдячна тим вчителям, які підтримали мене, як і, впевнена, багатьох дітей, глибоко розуміючи наш стан, наші труднощі, не затуркали нас, а додавали віри в себе.

З Зіною Любченко. Перше фото, яке я маю з дитячих років

І ще одне – принципово важливе міркування: якою мовою я думала і розмовляла? Мушу зізнатися щиро: про те, що люди розмовляють різними мовами, і навіть у моєму оточенні – така думка мені ніколи у голову не приходила. Але ж своє оточення я розуміла! Пані Ірину і людей у селі я розуміла. Чи якось розуміла, чи абсолютно – про це ніколи не думалося мені. Однак, очевидно це була мова українська. А у дитячому будинку я так само розуміла українську і російську, дуже любила пісні, які ми співали найчастіше російською мовою. У Судовошишнянській школі, думаю, частіше вживалась українська мова, а от у Роздолі, думаю, була і російська. Чи розуміла я, що є дві мови – українська і російська, впевнено сказати не можу. Якою з них я краще володіла, теж не знаю. Однак згодом, через багато років, вже під час навчання у Київському педагогічному інституті, коли був Всесоюзний перепис населення, я точно пам'ятаю, що рідною мовою я записала українську. Пригадую, що дехто сприйняв такий мій запис з певним подивом, а я намагалась його правомірність довести.

Монастир, у якому було розташовано дитячий будинок, стояв на околиці міста, на горі, а школа знаходилася в місті. Йти до школи було досить далеко і складно, особливо взимку, коли було холодно й слизько. Кожну групу вів до школи вихователь, але він нічим не міг нам допомогти. Багато з нас не мали взуття, ноги закутували в якісь ганчірки, або у вафельні рушники, іноді вдавалось знаходити на вулиці якісь галоші, одну або й дві, будь-якого розміру. Це було велике щастя. Ми прив'язували ці галоші до ніг. Голову закутували також вафельними рушниками. Як ми виглядали, цього ніхто з нас не помічав, та й дзеркала в дитячому будинку не було.

Як на нас дивилися домашні діти (ми їх називали “домашняки”), не знаю. Вони з нами не контактували, а ми з ними теж. У 3-му класі вчителька посадила мене за парту з “домашньою” дівчинкою. Очевидно, це було не випадково, вчителька мала певну виховну мету. Можливо, не тільки мене вона так посадила. І тут стався випадок, який запам'ятався мені на все життя. Дівчинка, моя сусідка (очевидно дуже гарна учениця), гарно вбрана і зачесана, поклала на парту якусь прегарну річ, яка мене просто зачарувала. Це був малесенький предмет рожево-зеленого кольору, який вона час від часу брала в руку і знову клала на парту. Я думала, що ця прегарна річ мусить бути їстівною й дуже смачною, напевне навіть солодкою. Під час перерви дівчинка встала й відійшла кудись, а цю красу залишила. Я поклала на неї руку й затиснула кулачок, усередині в мене все тремтіло від страху, але я не могла нічого вдіяти із собою. Непомітно взяла я це диво в рот – воно виявилось твердим, без смаку, не їстівним. Я виплюнула його в руку й продовжувала тримати далі, міцно стиснувши кулак, і так тримала до кінця уроків, аж рука почервоніла. Дівчинка – моя сусідка – мене ні про що не запитувала. Та коли закінчились заняття, вчителька загадала всім залишитись у класі й повела розмову про те, що красти – це дуже погано. Бог на небі все бачить і тих, хто краде, покарає. Тому, якщо хтось щось украв, то потрібно віддати і вибачитись, і більше так не робити. Я простягла свій кулак на ту частину парти, де сиділа дівчинка, розімкнула пальці – і те чудо випало. Я вимовила: “Більше не буду”. Моя сусідка мовчала. Пізніше я дізналася, що це спокусливе чудо є німецькою гумкою, щоб стирати неправильно написане в зошиті. Тягар, напруження міцно затиснутого кулака й пережите почуття сорому я запам'ятала на довгі роки. Лише через багато років, навчаючись у педагогічному училищі та в інституті, пригадуючи ту ситуацію, я дивувалась, як могла бесіда про крадіжку, яку вела вчителька, збігтися саме із тим днем, коли я її вчинила. І лише в інститутські роки до мене прийшло розуміння, що, напевне, у моєї сусідки, хоча вона переживала через пропажу такої гарної речі, вистачило терпіння й такту тихенько повідомити вчительці про своє горе, а в учительки вистачило педагогічного чуття і віри в те, що дитина, яка вкрала, здатна все зрозуміти, перемогти себе і вчинити гідно.

У дитячому будинку ми постійно були голодні, дуже голодні. Нас годували тричі на день, строго за розпорядком дня, у визначені години. Двері

їдальні були зачиненими і відчинялися точно в ті години, коли за режимом був час їсти. Ми ж заздалегідь збиралися під цими дверима і з нетерпінням чекали. Дочекавшись цієї жаданої миті, ми стрімголов бігли займати місця до столів і у чергу до повара. На сніданок і на вечерю основною їжею був хліб, кожному давали пайку по 200 грамів і ще щось до хліба, але не пам'ятаю, що. На обід – 100 грамів хліба, ріденький суп, у якому ми мріяли, щоб плавав кусочок картоплі, і на друге – каша. Проблема була ще й у тому, що не вистачало посуду. Ми відчували страшенний голод ще до того, як підходив час їсти. Підходили до їдальні, ставали в довжелезну чергу і чекали. Ті, котрі були попереду, отримували їжу першими, іншим доводилось чекати, коли хтось поїсть і принесе свою порожню тарілку. В обід діти часто просили, щоб у одну тарілку насипали одразу і перше, і друге, щоб знову не чекати на порожню тарілку й не ставати в довгу чергу. А за своєю масою їжа, яку належало дати кожній дитині, як перша і друга страва, легко вміщувалася в одну тарілку.

Ми блукали стежками по міських околицях чи полях, шукали покинуті кимось недоїдки, качани від яблук, усе знайдене з'їдали. Восени об'їдали глід на кущах – його, на радість нам, було багато, особливо рясно росли кущі гльоду біля залізниці. Взимку на полі діти шукали мерзлу картоплю, випрошували на кухні солі, товкли й підсолювали цю картоплю, іноді підпікали в грубках на вугіллі з дров і їли. Щастило тому, хто знаходив випадково якусь стару алюмінієву миску, шматок алюмінієвої ложки (майже без ручки, таке іноді люди викидали, а ми знаходили і безмежно раділи) чи порожню консервну банку, що слугувала нам замість тарілки. Цю ложку та банку діти після їжі мили й носили при собі, як скарб, ховали, як могли, оскільки ці речі один в одного діти крали. Коли володієш ложкою й консервною банкою, не мусиш вистоювати в черзі за їжею, значить, раніше втамуєш свій голод. Іноді таким посудом діти ділилися один з одним – це було свідченням добрих взаємин, довіри, дружби.

Пригадую, готувалися ми до свята: закінчення чи то чверті, чи навчального року. Усіх дітей зібрали на урочисту лінійку. Перед нами стояв стіл з подарунками для тих, які добре вчать – це були невеличкі пакуночки з цукерками-подушечками. Цукерки-подушечки – це перші найсмачніші ласощі в моєму житті. Вихователі ходили вздовж лінійки і викликали дітей для нагороди. Вихователька нашої групи викликала і мене. Нас поставили в рядок один за одним і повели до столу з подарунками. Раптом до виховательки підбігло двоє діток і голосно й обурено спитали, вказуючи на мене: “Чого її викликали, вона ж двійчниця!” Вихователька глянула на мене з подивом, бо я ж була тиха й чемна, і перепитала в дітей, чи справді я погано вчуся. Отримавши ствердну відповідь, вона повернула мене до загального гурту. Мені було прикро і я це запам'ятала – не тих дітей, що помітили несправедливість (я й тоді не пам'ятала, хто саме підказав виховательці, що я не заслуговую на цукерки), закарбувалася гіркота від того, що я була так близько від тих цукерок, а мене відсунули.

Нормально вчитися я почала з 3-го класу, який закінчила уже з “позитивними” оцінками – “трійками” майже з усіх предметів. Четвертий клас я закінчила з “четвірками”, а вже з 5-ого класу я почала вчитися дуже добре. Мене почали викликати відповідати вчителі, коли в клас приходили гості чи була якась перевірка. П’ятий клас я закінчила відмінницею. Нарешті я зрозуміла, що означає вчитись і ходити до школи, мені було цікаво, приємно і зовсім не складно. І далі в усіх класах (я закінчила 8 класів) вчилася добре, після школи з відзнакою закінчила педагогічне училище, а згодом – інститут. Я знаю, що частіше буває навпаки: дитина починає добре вчитися, а згодом успішність погіршується. А щоб йшло від катастрофічної неуспішності до доброї успішності – це буває набагато рідше. Чи причина тут в тому, що ніхто з учителів у школі тавихователів у дитбудинку з моїх “досягнень” не робив катастрофи, мене переводили з класу до наступного класу, і якимось воно спонтанно все залагоджувалось, чи було це пов’язано з моїм віком або ще з якимись проблемами у моєму розвитку, – цього я не знаю.

До дитячого будинку постійно привозили нових дітей, частину з них збирали на базарах і вулицях міст. Це були безпритульні діти, які мали досвід бездомного виживання. Вони вже звикли красти, битися, командувати всіма, наганяти страху. Це був їхній триб виживання. Їх боялися. Серед них був кремезний хлопець на прізвище Батурін. Його боялися всі. Кілька десятиліть я згадувала свій панічний страх перед ним. Коли він випадково зустрічав мене у дворі дитячого будинку, то одразу підходив зі страшним виразом обличчя, жорстко цідив крізь зуби: “жидьонок”, підіймав за комір чи за що-небудь і кидав на землю, а після того йшов далі. Я його страшенно боялась, і коли десь помічала, то одразу намагалася десь сховатись. Я не дуже розуміла, що означала його лайка. Він часто тікав з дитбудинку, його ловили і привозили знову.

Якось, пригадую, привезли маленького хлопчика. Він був круглолидий, з лагідним виразом на личку і мав пухнасте біляве волоссячко. Звали його Слава Белий. Чи то було його справжнє прізвище, чи так його записали відповідно до його вигляду, не знаю. Його усі, – діти і дорослі, – хотіли погладити. На наших зібраннях і святах чи концертах він постійно співав якусь милу пісеньку чи розповідав віршика. Я від нього теж вчилася віршиків. Не можу сказати, звідки він їх знав. Він був дуже привітним до всіх і не соромився виступати.

Одного дня промайнула чутка, що Славик у лікарні. Про це розповідали один одному таємно, пошепки, але не знаю, чому. Біля нашого монастиря знаходився міський цвинтар. І от група старших хлопців, переважно тих, кого недавно привезли з базарів, – піймали Славика (його покликали, і він слухняно підійшов), однесли на цвинтар і там безжально били уламками плит по всьому тілу і по обличчю. Побитого, скривавленого там і полишили. Його знайшов хтось із працівників, що йшов через цвинтар на роботу. Ніякого поголосу серед дітей про цей випадок не пам’ятаю. Славика не було в дитбудинку досить довго. Коли він з’явився, вже після лікарні, пізнати його було неможливо:

личко було потовчене, пласке, з червоними шрамами. Більше він не виступав, хоч раніше його називали: “наш артист”.

В одній з груп новоприбулих були дві сестрички – Оля і Галя Пукіни, дуже тихі, милі дівчатка. Оля була трохи старша за мене, а Галя менша. Ми по-

Галя і Оля Пукіни перед від'їздом додому

чали часто спілкуватися, були в одній групі, поруч сідали в їдальні, разом блукали вулицями і по полю. Клава Опаренко також була з нами. Якось у дитбудинку поширився рух за створення відчуття родини. На загальних лінійках, у групових кімнатах, де ми виконували домашні завдання, у спальнях перед сном вихователі нас переконували, що ми родина, ми всі один одному брати і сестри, ми найщасливіші діти у світі, бо наша мати – Батьківщина, а наш батько – Сталін. Окрім нас, у світі ніхто такої родини не має. Про нас постійно дбають Батьківщина і наш батько – товариш Сталін. Менші діти це сприймали щиро, а старші, ті, що бачили і якимось розуміли труднощі й трагедії війни та післявоєнного сирітського життя – жили своїми поняттями. Усвідомлюючи, що про нас дбає сам Сталін і маючи реальні докази того (наприклад, “домашняки” в школі ще писали на якихось клаптях паперу чи газетах, а нам уже видали зошити), ми з погордою ставились у школі до своїх однокласників, які жили в родині. Хлопці часто влаштовували бійки з “домашняками”, перемагали їх, були досвідченішими й жорстокішими.

Згодом прислали нового директора дитбудинку, молодого, стрункого красеня, що вже мав дружину й малесеньку дитину. Здається, він мав прізвище Кохан, а ім'я і по-батькові – Павло Федорович. Родина його жила в місті, не при дитячому будинку, проте дружина його часто приходила з дитятком у наш двір і нам вона дозволяла малого брати на руки, гладити. Наші сердечка теп-

ліли й зігрівались, може, комусь щось добре й пригадувалося. Сам директор керував нами надзвичайно строго. Під час щоденної вранішньої і вечірньої лінійки він віддавав накази суворо й дуже голосно. Після його жорсткого окрику: “Що це за хіхікання?!” – наставала тривала пауза, а він очима вишукував того негідника, хто посмів пискнути. А ми усі стояли тихо, як миші. Так-от, цей директор вирішив таки довести всім нам і школі, що ми найщасливіші діти. Нам, голодним постійно, як і більшість дітей у той час, він організував шкільні сніданки. Домашні діти собі завжди щось приносили до школи їсти. Ми ж протягом шкільного дня не їли нічого, аж до обіду в дитбудинку. Щоправда, іноді хтось з домашніх давав якомусь дитдомівцю щось там вкусити.

Це відбувалося просто, без будь-якого тиску вимог гігієни, без страху чимось від нас заразитися. І це було блаженство – скуштувати домашнього хліба. Іноді наші діти вимінювали у домашняків за зошит шматок хліба або жменю якогось зерна, яке довго розжовували на задрість іншим і зі смаком і радістю ковтали.

Судова Вишня. З учнями – вчитель англійської мови Тадей Антонович Максимович

Настав той день, коли в дитячому будинку нам повідомили, що на великій перерві до школи для нас привозитимуть сніданки. Тож і першого дня, і пізніше, поки це неймовірне щастя тривало, ми напружено чекали часу великої перерви. Наші працівники підходили до кожного класу, ми ставали один за одним і по черзі отримували свій сніданок – по одній прямокутній вафельці. Це було так смачно! Спершу я проковтнула свою вафельку за півсекунди. Потім.

помітила, що дехто з моїх братів та сестричок ще свою вафельку гризуть. Я теж навчилася і згодом кусала її дрібнесенькими шматочками.

Ось такими були наші шкільні сніданки. Наш директор з його досвідом турботи про сирітські душі вирішив одразу переконати всіх, що Батьківщина нас годує не чорним хлібом, як домашніх дітей, а вишуканими солодошами. Мені здається, ці сніданки ми отримували досить довго. Та наші старші брати і сестри розпочали якийсь протест, і це припинилося, – вафлі привозити перестали, а на зміну не прийшло нічого.

Між нами почала поширюватись думка про те, що ми не справжні брати і сестри. Для того, щоб поріднитись по-справжньому, потрібно поріднитися кров'ю. І виник у нас такий рух: групки дітей – по двоє, по троє чи більше домовлялися і таємно збиралися у певному, захищеному від сторонніх очей, місці – за муром монастиря чи за кущами, проколювали собі пальчики, витискали по краплині крові і терлися пальчиками один з одним, змішуючи кров. У такий спосіб ми ставали братами й сестрами по крові. Саме в такий спосіб ми, четверо дівчаток, Оля і Галя Пукіни, Клава Опаренко і я, стали сестрами. Це сталося десь уже в 3-му класі. Те, що у нас різні прізвища, якось нікого не хвилювало.

До речі, щодо прізвища. Коли ми почали отримувати зошити для школи, то їх потрібно було підписувати. Стандарт зошитів вимагав, щоб на обкладинці надписувати, з якого предмету зошит, учня якого класу і якої школи, а далі – прізвище, ім'я та по-батькові учня. Прізвище своє я постійно, ще змалечку, коли треба було відповідати на запитання, і згодом, коли треба було писати, я називала чи писала – Вахер, хоча ніяких документів для його підтвердження в мене не було. Принаймні, ніхто ніколи мені документів не показував. Це прізвище постійно жило в моїй голові, можна сказати, і в моїй душі. Майже завжди однаково я називала і своє ім'я. А от щодо по-батькові, то тут була історія, цілий ланцюг розвитку цих історій. Пам'ятаю, що перші зошити, це десь з тре тього класу, коли нам почали видавати зошити, я підписувала – Оскарівна. Саме таке слово на своїх зошитах пригадую. Напевне хтось мені підказав – можливо, що пані Ірина. З часом, прислухаючись до інших імен навкруги, я уподобала писати собі – Олександрівна. І вже потім, у зв'язку з казкою про Василису Прекрасну (так запам'яталося мені) почала собі писати – Василівна. Прикро, що не збереглося жодного зошита, який засвідчив би динаміку моїх пошуків чи вигадок. Адже, цей факт отримав досить трагічний розвиток у майбутньому. Ніхто з учителів і вихователів цього мого свавілля ніяк не припинив, нічого не ставили під сумнів і не виправляли. Отже, все сприймалось як належне або як таке, що не мало значення.

Я отримала Свідоцтво про народження

Коли я вже вчилася в 3-му чи 4-му класі (пригадую, що сталося це десь навесні, тобто у кінці навчального року), нас – групу дітей, в яких не було

документів, – зібрали в одній робочій кімнаті, де з нами працювали кілька жінок. Вони розпитували й записували про кожного з нас, що ми про себе знаємо, і допомагали заповнити прогалини. Розмову вели російською мовою, лагідно, мені не було страшно. Коли дійшла черга до мене, то прізвище моє вони записали так, як я називала. А от ім'я, мені здається, що я зрозуміло вимовила “Ліна”, вони перепитали і записали “Лена”. Я це сприйняла, що так більш правильно, адже старші краще знають. Коли йшлося про рік народження, то вони визначили його самі, враховуючи клас, в якому я вчилася. А от з місяцем і числом народження вийшла ціла історія. Діти найчастіше обирали собі дату народження у зв'язку з улюбленим святом – Новий рік або 1 Травня. Я ж наважилася виявити певну самостійність, захотіла народитися влітку і придумала собі місяць серпень. Отже, назви місяців я вже знала. Ще цікавіше було з місцем народження: більшість дітей викрикували “Москва”, “Ленінград”. Я ж додумалася, що знаю ще інші міста і назвала “Харків”. Ці дані й було записано у моє свідоцтво про народження. Далі йшло питання про національність. Коли дійшла черга до мене, то ці жінки почали говорити тихіше, мене не запитували, але я чула, що вони обговорювали проблему, яка полягала в тому, що я єврейка. Одна з них запропонувала приблизно таке: “Давайте запишемо дитині щось інше. Вона ж буде все життя мучитися”. “Що, наприклад?” “Ну, наприклад, грузинка, вона чорнява, кучерява”. Здається, була коротка пауза для роздуму і далі запитання: “А якщо вона виросте і нам цього не пробачить”...

Картина цієї бесіди оживає в моїх спогадах і нині, коли я думаю про своє дитинство, про свою долю, чи тоді, коли хворію. Так склалися наші свідоцтва про народження – багатьох дітей у дитбудинку і моє – з розумінням і співчуттям, з великою часткою гуманізму: якщо доля, тобто жорстока війна, позбавила тебе батька-матері й навіть документів, то маєш право обрати собі час народження – тепле літо чи снігову зиму з казковим святом, а також народитись у найкращому місті.

На якийсь час ми мали спокій, ми вже були з документами. Але чи так само спокійно сприймали відповідальні працівники ці наші документи протягом нашого життя? Це складне питання, яке часто завдавало невимовного болю, спричиняло життєві кризи. Добре, якщо комусь із нас зустрічалися й потім такі шляхетні люди, як у тій післявоєнній робочій кімнаті в сирітському будинку. А якщо ні? Дякувати Богові, мені такі люди зустрічалися.

Десь у ці роки, пригадую, покликали мене до канцелярії. Там були директор, одна лагідна вихователька і ще хтось. Мене посадили на стілець і допомогли прочитати листа, який надійшов для мене. Лист був від пані Ірини. Вона мене знайшла! А може й не втрачала... Пані Ірина писала, що їй зараз дуже тяжко, що її збираються покарати, а вона не є винною. Вона просить мене допомогти – приїхати і розповісти, що вона мене переховувала, тобто, рятувала. Це могло б їй допомогти. Таким був основний зміст листа. Саме так я його усвідомлюю тепер. Куди він подівся, цей лист, я не знаю. Чи зберігаються

десь дитбудинківські архіви? Зміст листа я намагаюся передати точно, принаймні, сенс. Це було прохання приїхати і допомогти. Мені на той час було 6 чи 7 років, а може й більше, може й усі 9, але я дуже мало в житті розуміла, крім того, що потрібно боятися. Листа було підписано особливим словом: “Цьоця”. Такої мови я вже в той час у дитбудинку не чула.

Дорослі мене спитали, чи я поїду. Я уявити собі не могла, як це я поїду. Пригадалась моя трудна дорога до дитячого будинку, але ж тоді мене хтось відпроваджував, я була не сама. Дорослі помітили мою розгубленість і вирішили, що для мене буде досить написати листа – відповідь, якого вони перешлють, куди потрібно. У робочій кімнаті я довго його писала, намагаючись сховатися від дітей. Олівцем я з трудом виводила нерівні величезні літери. Діти ж підглядали й дуже сміялися зі слова “цьоця”, яким мене ще довго дражнили. Чи відправили мого листа, не знаю. Більше ніяких відомостей я не отримувала. Про цей лист я іноді згадувала, але ні з ким не обговорювала. Це був лише один з моїх особистих спогадів.

Спочатку, тривалий час, це був лише спогад. У зрілі роки цей спогад перетворився на переживання, на усвідомлення непростимої моєї провини, коли він пов’язувався з іншими спогадами з мого минулого. Зокрема, я раптом почала його пов’язувати з тим, що до пані Ірини приходили нічні гості. Я почала думати, що після війни її, напевне, звинувачували в чомусь, а вона хотіла зізнатися, що переховувала єврейську дитину. Можливо, це їй допомогло б. Як склалась доля цієї, святої для мене жінки, не знаю. Провину перед нею тяжким каменем несучи на собі упродовж життя. Зробила з неї таємницю. І через це не знаходжу собі прощення.

Саме ця моя таємниця примусила мене писати спогади. Більше ніщо. Ні прохання доньки, ні поради друзів, ні потреба хоч щось залишити для продовження історії моєї маленької родини, підказати, де згубились її корені і як плекати наступні пагінці. Тільки почуття глибокої вини перед пані Іриною, цьоцею Іриною, уклін її пам’яті і вдячність їй та її нащадкам.

Набагато важливішим є віднайти кожному таку людину, яка створила диво – зберегла людське життя. Отже, напевне, таку людину можна вважати святою, віддати їй вдячність і шану, особисту і громадську. От і не відпускає мене біль, пов’язаний з моєю провиною. Вже ношу в грудях п’ять катетерів, які допомагають працювати моєму серцю. І біль цей поглиблюється.

В серпні 2011 року упродовж десяти днів були ми з донькою і онуком у Києві. Мій незакінчений рукопис читала Ліля Андрієвська. Вона схиляє мене до думки, що треба спробувати віддати до друку хоча б ті частини, які вже є, не чекаючи, коли закінчу роботу цілком. Як незаперечний аргумент Ліля висуває той факт, що може ще пані Ірина прочитає, а якщо не судилося, то хоча б її нащадки чи молодші сусіди. Не можна зволікати...

Усі інші спонуки я розглядаю тільки як супровідні. Приходило розуміння, що все ж таки варто було б написати детальніше щось про своє життя серед

людей, але ще в той період, коли не було власної родини, про появу рідних (щоправда, досить пізно), про нові страхи за виживання моєї малесенької родини, яку мені все ж невдовзі доведеться полишити, переходячи в інші світи. Ці спонуки виникали упродовж усього мого життя і бували досить сильними. Інколи й жити більше не хотілося, от і виникала думка про все це написати перед прощанням. Та приходила допомога й підтримка від особливих людей, що повертали мені віру в потребу жити.

Були й не настільки стресові спонуки, особливо вже у моєму поважному віці. Таким було, наприклад, знайомство два роки тому, вже тут, у Німеччині, з останньою книгою Нобелівського лауреата Гюнтера Грасса, в якій він уперше зізнавався в тому, що в юнацькі роки вступив до нацистської молодіжної організації. Цей факт біографії його пригнічував, і він нарешті публічно його визнав. У мене одразу виникло бажання звернутись листом до письменника, покаятися перед ним у своїй таємниці і запевнити його, що таких людей, які й досі носять подібної ваги таємниці, відчуваючи щемний біль, очевидно, є чимало. Однак з часом це моє бажання також пригасло.

Та от нещодавно, у квітні 2012 року, цей відомий письменник написав особливого вірша. Саме так характеризують цей твір – вірш, хоча і за формою, і за змістом, і за лексикою нема в ньому й натяку на поетичність. Нагромадження якихось важких і злих звинувачень, та ще й спрямованих проти Ізраїлю. Я подумала певно негаразд чувається старша, шанована людина. Та от газети в різних країнах почали відгукуватися на цю публікацію, засвідчуючи, що антисемітські настрої для цього автора не є випадковими. Тож, напевне, ті мої співчуття є зайвими. Шкода. Мене чи відомого письменника?

Наш побут у дитячому будинку

Спогади про свої дитячі роки я не можу викласти хронологічно. Все тут сплетено в єдиний клубок, в якому змішався мій власний досвід, тобто мої переживання різних років, і те, що я спостерігала чи навіть просто чула з досвіду інших дітей. Мій досвід і наш спільний досвід – усе це єдиний цілісний клубок дитячих переживань, пов'язаних нашими спільними болями, якими ми ділилися, не віддаючи кожному з нас щось окреме для зберігання, а швидше привласнюючи собі той досвід і ті болі, які переживали інші і які доводилося спостерігати або навіть просто чути, вмотуючи їх у клубок своїх власних переживань.

Наш життєвий простір у дитячому будинку виглядав так: діти були поділені на групи, найчастіше за віком. Кожна група мала одну, дві або кілька спалень (зрозуміло, окремо – для хлопців, окремо – для дівчаток), де стояли тільки ліжка. У спальню ми заходили лише перед сном і покидали її зранку після підйому. Далі відбувався ранковий туалет, дівчата й хлопці мали окремі приміщення для цього. Кожна група мала робочу кімнату, де стояли столи, стільці, шафи для книжок. Згодом з'явилося радіо – це була чорна картонна тарілка, яка висіла на стіні. На першому поверсі знаходилась велика, темна

їдальня, в ній відбувались і свята, концерти, різні збори. Біля будинку – двір, як тоді мені здавалось, величезний. Коли ж я приїхала навідати місце свого дитинства дорослою, вже із дочкою, цей двір мені видався досить малим і тісним. Я дивувалась, де ми могли тут бігати, гасати й навіть ховатись? Наскільки пам'ятаю, двір з боку головного входу до монастирської будівлі використовували для вранішніх і вечірніх зібрань усіх дітей – для лінійок, урочистостей і оголошень. З другого боку будівлі був господарський двір зі стайнею для кількох корів і гусей. З цього двору був і вхід до приміщення колишньої монастирської церкви, де для нас зберігалися дрова для опалення, пилки й сокири. Тут на понівеченій (не знаю – ким) церковній підлозі діти пиляли й рубали дрова і відносили їх у спальні та робочі кімнати для опалення. По високих сходах косяку можна було підійматись нагору і грати на органі. Хтось із старших дітей вмів грати собачий вальс і навчав охочих. Хлопці переважно розбирали труби з органу, використовували їх за своєю фантазією чи розкидали по двору.

Сходами з цього двору ми підіймались в колишній монастирській, а тепер вже наш, сад і город. З часом, коли до нас прийшов працювати дуже лагідний чоловік, місцевий господарник, на прізвище, здається, Борецький, тут було навіть цікаво налагоджено роботу юних натуралістів і бджолярів. Коли я була вже старшою, десь у 5-ому класі, то також стала юннатом – юним натуралістом, обравши собі вирощування кукурудзи. Не знаю, чому. Якось приїхала комісія, оглядала наші грядки. На моїй грядці на кількох стеблах кукурудзи виросло по чотири, п'ять і навіть шість качанів. Я не знала, чому так вийшло, але вони сказали, що це я добре доглядала свою грядку. За таке досягнення мене і ще одного хлопчика нагородили поїздкою до Києва у Центральний табір юних натуралістів.

У Києві мені довелося розповідати про наших юннатів у великому, урочистому залі – мабуть, на з'їзді юннатів. В залі було повнісінько учнів, переважно старших за нас. У президії сидів академік Паладін. Я не розуміла, хто це такий, однак було дуже страшно. Я говорила голосно, і мені плескали.

Пам'ятаю, що в цьому таборі (він знаходився тоді і тепер знаходиться на Куренівці) все було дуже світлим, красивим, нас добре і смачно годували. Але коли привозили морозиво чи приїздив театр, то для мене цього вже не існувало, бо ж треба було купувати квитки чи морозиво за власні гроші, а ми з моїм побратимом з дитбудинку ніяких грошей не мали. Приїздив театр, показували п'єсу "Сніжок", про долю негритянського хлопчика в Америці. Вистава відбувалася в літньому залі театру. Я стояла біля входу під стіною і так дослухалася, що там відбувається. Мене дехто запитував, чому я не заходжу. Я відповідала, що не маю квитка, і мене ніхто не чіпав. Коли я повернулася до дитячого будинку і розповідала про поїздку, директор сказав, що треба було написати йому листа, і він би прислав нам по 5 карбованців. Та було вже пізно. Однак привабливі порції кольорового морозива, що їх і я бачила вперше, згадувались ще довго.

Паростки взаємної турботи

Отже, я розповіла про наше житло. Найчастіше дружнє спілкування складалось між дітьми, ліжка яких у спальні стояли поруч. Ми звикали, прив'язувались одна до одної, намагались поруч сидати і в робочій кімнаті, виконуючи домашні завдання, разом іти до їдальні, ставати в пару, йдучи до школи. Це додавало нам тепла в нашому житті. Якось до нас, до менших, у спальню прийшло двоє старших дівчат. Вони сказали, що будуть нашими старшими сестрами. Мене обрала собі за сестру дуже гарна дівчинка з заплетеними темними кісками – Оля Некрасова. Вона приходила мене зачісувати, щось розпитувала й розповідала (але про що, не пригадаю), вчила мене танцювати. Оля довго про мене пам'ятала й турбувалась. Після закінчення семи класів школи Оля вступила до зооветеринарного технікуму у Львові. А коли я, вже через кілька років, вступила до Львівського педучилища, Оля вже працювала, хоча ще жила в гуртожитку. Вона про мене пам'ятала і мене розшукала, приходила мене провідувати. Розповідала про життя. Було їй нелегко. Я нічим не могла зарадити, тільки слухала і сподівалась, що мені буде краще, бо як же інакше... А про те, що всім нам буде нелегко, думати не хотілося. Бо ж з цим не можна було погодитися. Оля першою в моєму житті розповіла мені про свій досвід інтимних взаємин із хлопцями, про те, як це неприємно і боляче, наче гвіздком у рану. Ця її щира розповідь дуже мене лякала.

Чомусь складалося так, що із своїми сестричками – подругами ми не розмовляли про своє минуле, не згадували про маму, про родину. Жили тим, що було сьогодні. А сьогодні головне – бажання їсти. Ми або розповідали про те, що вдалось десь знайти і з'їсти, або збиралися разом йти шукати щось їсти, планували, куди, якими стежками чи на яке поле підемо шукати. Хтось помітив десь нові кущі глоду, хтось знайшов грушу-гниличку, хтось у полі відшукав у землі шматок морквини чи буряка, чи качан від капусти – і ми йшли туди. Їли пагінці щавлю, якщо траплявся, їли траву – калачики, бо цю траву діти, які були евакуйовані до Казахстану, ще там навчилися їсти. Ця трава в своєму стеблі мала сік як желе, ми називали її “киселики-сопелики”.

Ті люди, які з нами працювали, постійно переконували нас, що ми щасливі діти, бо про нас Батьківщина дбає і дбатиме завжди. Нам постійно говорили про те, що нас щоденно тричі на день годують, нас одягають, а вдома діти цього не мають. Ми в це вірили, бо нічого іншого ми від дорослих, що були коло нас, не чули. Та от прийшла до нас працювати вихователька, яка дуже різнилася від інших. Була дуже стриманою на слова, але, бувало, підійде і непомітно погладить по голові. Вчила нас робити один одному подарунки, щось намалювати, виплести гачком носову хустинку, на це вона давала нам власні кольорові нитки. Вона першою наважилась довіряти нам, кожному по черзі, ключ від своєї квартири і просила піти там прибрати. Ніхто з працівників цього не робив – боялися, що дитина їх обкраде. Для цього, зрозуміло, були

підстави. От коли мені випало прибирати, я одразу переглянула, що є в каstrулях, а кусочок хліба одрізала і з'їла.

Я боялася потім дивитись у вічі виховательці, але вона ніяк не зреагувала на моє зухвальство. На превеликий жаль, я забула ім'я та по-батькові цієї доброї людини. Здається, що звали її Віра Михайлівна. Її згодом звинуватили в тому, що вона використовує дитячу працю, змушуючи нас прибирати в себе вдома, і вона це припинила. Я також повірила в це звинувачення. Адже звинувачення завжди мають силу, а силі люди схильні вірити, особливо, коли, окрім сили, вони знають тільки страх. Так складався наш дитячий досвід. Однак вже згодом я зрозуміла, що ця людина своїм жіночим еством, хоча вона ще не була матір'ю, відчула необхідність відкрити нам існування іншого життєвого простору, відмінного від дитбудинківського, а саме – домашнього. Вона впускала нас у свій дім, дозволяла його розглядати і проводити там якусь часточку часу, разом з тим відкриваючи для себе важливість якоїсь хатньої роботи. Дуже важливо, що ми отримували змогу хоч на мить усамітнитись у домашньому затишку. Та нашим сирітським душам це треба було пояснити – добро нам було зрозуміти не просто. До мене таке розуміння прийшло з великим запізненням.

Минув якийсь час після війни, і в дитячому будинкові почала працювати комісія, яка готувала документи для пошуку батьків та родичів дітей, які тут жили. Час від часу за деякими дітьми батьки таки з'являлись. Часто діти плакали, не хотіли йти до батьків чи родичів. Старші хлопці навіть тікали з дитячого будинку, щоб не йти додому. Тоді вирішили, що тим батькам чи то родичам, що приїждять за дитиною, треба дати змогу жити кілька днів у дитбудинку, щоб дитина до них звикала і не сприймала як трагедію можливість полишити сирітський дім і повернутись у родину. Так було з моїми сестричками Олею та Галею Пукініми. За ними, здається, з Уралу приїхала мама. Вони довго ховалися од неї, не хотіли зустрічатися. Все ж дівчатка таки поїхали додому. Листів від них не було.

Мені казали, що мої документи також надсилають для пошуку батьків, але відповідей ніколи ніяких не було.

Нас беруть у гості. Опікунська рада

Якось нам повідомили, що добрі люди, які живуть у Судовій Вишні, утворили опікунську раду. Ці люди прийдуть до нас у неділю зранку і обиратимуть собі дітей, якими опікуватимуться, тобто братимуть у гості. Для цього ми повинні добре скупатись, бути гарно зачесаними, охайними. В довгому й темному монастирському коридорі ми стояли під обома стінами в ряд. Стояли тихо, ніхто не розмовляв, не порушував дисципліну. Коридор у колишньому монастирі доволі темний, світло не світилось. Однак це був день, отже, все ж таки нас було видно. І от посеред коридору почали ходити люди і нас розглядати. Спочатку в більшості з нас був радісний настрій. Але дуже швидко радість

почала зникати, натомість прийшов страх. Якось швидко люди обрали собі перших дітей. Не знаю, що це були за діти, яких так скоро помітили й забрали. Потім незнайомі, поважні, чужі люди продовжували ходити вздовж наших шеренг в один бік та у другий, розглядаючи дітей, що стояли по обидва боки стін, і ніяк не могли когось собі обрати. Було досить тяжко стояти й витримувати ці оглядини. Нас настроїли, що щастя усміхнеться всім, тому ми були не готові до таких випробувань. Мені довелося досить довго чекати, мене оглядали, але не брали. Хотілося плакати й навіть втекти.

Я ставилась до себе немовби позитивно, якось по-дитячому знала, що я дитина хороша. От нещодавно потрібно було виступати в концерті перед дітьми і перед гостями. Наша керівниця, Ліда Сидорова, зорганізувала театр – ставила казку О. С. Пушкіна про рибалку і рибку. Саме мене вона обрала на роль золотої рибки. Мені зробили платтячко-луску з плавниками, і я весь час перебувала під роялем – тобто в морі. Звідти я виринала, коли дідусь кликав, і виразно промовляла свій текст. Мене всі за це хвалили. Інший випадок: до дитбудинку приїхала комісія. Один з її членів, досить молодий і високий на зріст чоловік, зранку в умивальнику взяв мене за личко, уважно оглянув і спитав: “Ти очка не мила?” Мені стало соромно. Я пішла до крану і стала їх дуже ретельно мити з милом, було боляче, текли сльози. Він це помітив, засміявся і сказав, що запрошує дітей, і мене, після уроків до робочої кімнати. Там буде цікаво. Я зраділа. Не пам’ятаю, що там було під час цієї зустрічі з ним, але одна річ закарбувалась на все життя. Цей чоловік оголосив конкурс: він говоритиме скоромовку, а ми повинні її запам’ятати і повторити. “Хто це зробить швидше і точніше, той отримає дуже гарний подарунок”, – сказав він. На той час скоромовку я чула вперше, дуже старалась уважно слухати. Ось текст скоромовки, яку він говорив російською мовою. Оскільки мова тут не має значення, я наведу лише її початок по-українськи: “Жили-були три китайці: Ян, Ян-ци-цзян і Ян-ци-цзян-ци-цзян-цитроні. Жили-були три китайки: Ципа, Ципа-дрипа і Ципа-дрипа-льомпомпоні. Ян одружився з Ципою”... і т. д. Не варто аналізувати, наскільки це скоромовка і наскільки китайська. Однак тоді я дуже старалась уважно слухати, запам’ятала швидше за усіх, переказала виразніше і голосніше за всіх. Він сказав, що я перемогла і отримаю подарунок. Я була, зрозуміло, горда, хоча трималася тихо. Мої радість і гордість були глибоко схованими. І як же я чекала на подарунок! Зустріч закінчилась, нас вивели з кімнати, подарунка не було. Увечері я довго сиділа у груповій робочій кімнаті, була переконана, що такий поважний гість щось зробить, щоб мені принесли подарунок. Він обов’язково згадає свою обіцянку! Та довелося йти спати. Наступного дня я намагалась потрапити йому на очі, та подарунка так і не отримала.

Однак такі випадки додавали якоїсь яскравості у моє життя, мене помічали. А тут я стою, чекаю, та все марно. Я навіть трохи злякалася, що мене ніхто не візьме, що я, напевне, якась не така. Але чому? Тоді вперше мені спало на думку, що люди не хочуть взяти єврейку. Та раптом з мамою прийшла дівчин-

ка, яка недавно почала вчитись у моєму класі, оскільки її родина приїхала звідкись здалека. Це була Тамара Гусева, вона була старшою і більшою за мене. Вона зупинилась біля мене і попросила маму взяти мене. Мама погодилась. Не знаю, чи я зраділа, але мені все ж стало легше, що мене беруть.

Пригадується, що Гусеви жили у власному будинкові. Можливо, в Судовій Вишні всі у той час жили у власних будинках, багатоквартирних і кілька-поверхових ще не будували. Мене поводили по кімнатах, познайомили з житлом, а потім усі сіли за стіл їсти. Це була для мене головна подія в гостях, як і для всіх наших дітей у той день. Я тоді була в цьому переконана: дитина, яка прийшла до когось у гості, найбільше чекає, коли її запросять їсти. Як мені згодом довелося переконатися, уже у своєму професійному житті – це постійна потреба, тобто стала особливість дітей з дитячого будинку. Це – закон. Він не залежить від того, дуже, чи не дуже дитина голодна. Вже через десятки років, працюючи в галузі педагогічної психології й вивчаючи певні проблеми в організації життя дітей у дитячих будинках у 70–80-ті роки ХХ століття, я помітила цю саму особливість: дитину, яка потрапляє в гості, найперше приваблює саме кухня, можливість самостійно брати участь у приготуванні їжі, особливо чогось смачного, домашнього під керівництвом господині, а приготувавши, – ласувати. Ми над цим замислювались з педагогами та добрими людьми, аналізували, робили певні висновки. Але тут йдеться не про це, а про мій перший дитячий досвід перебування в гостях.

Отже, господиня подала їсти картоплю, гарячу, пахучу, з маслом і тюлькою – цих малесеньких рибок я бачила вперше. Я дуже старалась бути чемною і їсти охайно. З картоплею у мене виходило добре, а от з рибкою... я намагалась охайно, краєчками пальців вибирати дрібнесенські кісточки, а їх було так багато. Я не могла дочекатися, коли почищу кісточки з цілої рибики, щоб швидше її їсти. Час від часу облизувала пальці, щоб зручніше було чистити далі. Господарі це помітили. Я не здогадалася спочатку подивитися, як вони їдять. Через якийсь час вони мені підказали, що цю рибку їдять з кісточками, що це смачно і не колотиме в животі. Справді, було дуже смачно. Це – мій досвід, що залишився на все життя, я полюбила картоплю з тюлькою, та ще й приправлену олією з цибулькою. Згодом уже довелося розкуштувати й оселедця. Але завжди пригадувався той перший досвід. На прощання Гусеви подарували мені хутрянну шапку, пухнасту, теплу. Відвели мене в дитбудинок. Я була щаслива. Ще кілька разів я бувала в них у гостях.

Шапка мені дуже згодилася. По-перше, ми мали обмаль одягу, шапок не було взагалі. Від холоду й вітру дехто сміливіший закутував голову у блаженські вафельні рушники. По-друге, шапка була гарненька, а дівчатка тоді рідко мали щось гарненьке. А що було по-третє і найважливіше, то це потрібно описати детальніше. Під час війни і після війни ми були не тільки голодні, а й брудні. Пригадую воші – вони заводились всюди: у білизні, на тілі та найбільше у волоссі. Ми мали так мало всього, але в усьому, що ми мали, були воші. Наприклад, ми не мали ніяких іграшок, просто нічого для ігор чи якихось

дитячих забав. Хтось із старших дівчаток навчив нас знаходити будь-які шматочки тканини і з них скручувати лялечку. Така саморобна лялечка (ніхто з нас не помічав, що вона з брудної тканини, адже мила в нас не було, та й прати нас ніхто не вчив) була улюбленою річчю, ми з нею не розлучались навіть в школі, і спати вкладались з нею. Раптом пролунала команда від вихователів: ляльок лишити у спальні, на своїх ліжках, до школи не брати. Команду ми виконали. Та коли ввечері повернулися до спальні, то не знайшли жодної лялечки. Вихователька всіх їх зібрала і спалила. Скільки горя ми пережили! Це горе закарбувалося у дитячих серцях на довгі роки. І коли хтось з нас уже у старшому віці пригадував це велике дитяче горе, то кожен недобрим словом, і я в тому числі, згадував ту злу виховательку, що не розуміла дітей, нищила їхні найдорожчі скарби. Лише коли я вже мала свій практичний досвід, до мене прийшло розуміння того, що, напевне, вихователі навіть не самі вирішили знищити наших ляльок. Можливо, була вказівка лікаря зменшити небезпеку захворювань від бруду та вошей.

У четвертому класі нас приймали в піонери. До цієї події нас довго готували, тобто розповідали про піонерів, про те, що приймають тільки найкращих, складали списки, до яких когось вносили, а когось за якісь провини викреслювали. Я в цьому списку була, дуже хотіла вступити в піонери і носити піонерський галстук. Це стало моєю великою дитячою мрією. Нарешті час її здійснення настав. На урочистій лінійці це була головна подія. Нас за списком викликали із загального строю і поставили за зростом. На жаль, я була найменшою, тому мене поставили останньою. Ми всі проголосили обіцянку юного піонера, після неї нам пов'язували галстуки і приколювали піонерські значки. Коли черга дійшла до мене, галстуків більше не вистачило, і мені приколювали лише значок. Горе і сльози. Так, галстук я отримала тільки у шостому класі. Дуже ним тішилася, він завжди був у мене чистий і акуратно зав'язаний. Після закінчення 7-го класу мене разом з усім класом прийняли у комсомол, і я отримала вже комсомольський значок.

Десь у п'ятому чи у шостому класі, тобто, коли ми стали вже старшими дівчатами, нас переводили в менші спальні, в яких було по 5-6 ліжок. Зі мною у спальні була Клава Опаренко, яка заплітала зранку дві товсті коси, Рая Юрченко, яка теж мала кіски, але тонші, Оля Пукіна, яка мала світле хвилясте волосся. У мене волосся було густе, чорне, кучеряве. Ще двох дівчаток не пригадую. Одного дня вихователька дала команду всім зайти до своїх спалень і не виходити звідти. Ми чекали, здогадувалися, що нас очікує щось неприємне. Та ось до нас зайшла вихователька з якоюсь чужою жінкою, зачинила двері на ключ, поставила посеред кімнати табуретку і сказала, що нас зараз пострижуть. Не тільки нас, усіх дітей стрижуть. Потім ми помиємо голови, і в нас почне рости чисте, гарне волосся. Ми протестували, пояснювали, що ми вже великі. Краще нам давати мило, щоб ми мили голови. Це не вплинуло. Вони посадили на табуретку першу дівчинку, тримали її силою і почали стригти машинкою

наголо. Я вчинила спротив, відтягувала перукарку, витягала стілець з-під дівчинки, щось голосно доводила. Нарешті вихователька вхопила табуретку і почала мене нею бити. Від табуретки відлетіла ніжка, та я терпіла і боролася далі. Коли черга дійшла до мене, ззаду мені волосся вистригли, але я видерлася. Чуб спереду залишився. Я одягала на голову подаровану мені шапку і спереду витягала волосся, немовби в мене голова не голена. У шапці я була вдень і вночі, завжди і всюди. Звичайно, звідти іноді випадали ті страшні істоти...

У нас не було ніяких особистих речей – ні книжки, ні іграшки, ні якоїсь одяжини. Та раптом котрась з дівчаток починала хвалитися чи просто показувати якусь картинку, чи художню картку з зображенням янголяти, дитини чи якоїсь красуні, яку називали – “артистка”, чи зображених квітів. Найчастіше ці зображення були на блискучому білому цупкому папері. Звідки вони це брали? Ці листівки ховали під подушку і під простирадло, час від часу витягали звідти, розглядали і давали навіть у руки, потримати і подивитись. Це був предмет заздрощів. Іноді хтось не міг втриматися, викрадав і переховував. Пригадую, одна дівчинка, захоплена розглядаючи таку блискучу красу, сказала, що в неї завтра день народження. І володарка картинки обіцяла їй завтра цю красу подарувати. Як же важко було дочекатися до завтра, щоб побачити, чи таки обіцянку зможе володарка виконати. А вона не випускала картинку з рук, милувалася нею, немов готувалася прощатись. А назавтра таки подарувала. Важко було збагнути, як можна таку красу віддати. А іменинниці (може вона й вигадала про день народження) ми заздрили. Взагалі у той час про подарунки не йшлося. Наше дитинство обходилося без них.

Звідкись узявся стригучий лишай. Лікування у Бориславі

Довго ми чекали, поки волосся виросло, але тут нова напасть – стригучий лишай. Прийшли медики, уважно оглядали дітей, склали довгий список тих, у кого знайшли лишай. Найчастіше плями лишаю були на головах. Там волосся випадало і утворювалася лисина. Бували ці плями і десь на тілі, у мене – на шії. Виявилось понад двадцять дітей з лишаєм, і нас одвезли на лікування до Борислава.

Зрозуміло, що ніхто з нас, окрім маленьких, які мало що розуміли, не хотів їхати кудись з дитячого будинку. Все незнайоме нас лякало. Як би тут не було, але ми звикли, що саме це наш дім. Було досить страшно його покидати. Чи вдасться повернутися?

І от ми потрапили до раю. Зрозуміло, це моє враження. Про рай я тоді не знала. Але було нам просто дуже добре. Найбільше запам'яталися три речі. Перша: нас дуже тепло зустріли працівники, вони кожного з нас брали за руку, менших – на руки, ласкаво розмовляли з нами, усміхались, кожному раділи. Не знаю, чому. Чи вони сприймали нас як нормальних дітей, хоча ми ж були інфекційні, чи просто жаліли, як сиріт, а чи тут жили якісь зовсім інші люди? На це питання у мене й досі нема відповіді. Адже там, у Судовій Вишні, ніхто

не брав нас за руку, не торкався нас, хіба коли треба було смикнути чи навіть вдарити, ніхто не усміхався до нас лагідно. Спілкування з нами в дитбудинку найчастіше було через команди й накази – чи то як у армії, чи як у тюрмі. Тут же було дуже затишне, лагідне спілкування з кожним із нас. Друге: в кімнатах, де нас оселили, стояли м'якенькі ліжка і було дуже тепло. Пічку палили цілими днями, коло неї можна було тулитись і грітись, ніхто від пічки нас не відганяв. Ось це відчуття незвичайної теплоти і затишку залишилось у спогадах на все життя. І третє – це їжа. Їжа була така смачна, така тепленька, свіжа, і було її так незвично вдосталь... Ми сиділи на лавках за довгими столами і вперше в житті не заздрили один одному, не підштовхували, не відбирали шматочки, не говорили неприємних слів. Кожен з нас одразу мовби якось потеплішав.

Нам повідомили, що спочатку нас оглянуть лікарі, а потім лікуватимуть. Під час лікування ми вже не будемо небезпечними для інших, і тоді нас запишуть до школи. Лікування триватиме аж 21 день, тому в Бориславі ми будемо місяць, а вже потім нас відправлять назад, у наш дитбудинок.

Тут ми стали дружніші між собою, спокійніше розмовляли, почали допомагати молодшим одягатися і вмиватися, турбувалися про них, як про справжніх менших братиків і сестричок.

Під час медичного огляду лікарі також ставилися до нас дуже уважно. Вони розповідали нам про те, як відбуватиметься лікування, старші з нас мали це зрозуміти. Так, я запам'ятала, що лікувати нас будуть німецьким рентгеном, бо тільки так можнавилікувати лишай. Те, що ми ще в дитбудинкові почали самі лікуватись, прикладаючи до хворого місця попіл від цигарок (хтось нам порадив, і ми попіл цей якось знаходили!) – це нічого не дало і ніхто ще у такий спосіб невилікувався. Опромінюватимуть голови тим дітям, у кого лишай саме на голові, а таких була більшість. Після опромінення волоссячко випаде, і голівки змащуватимуть міцним розчином йоду. Боятися не треба, це не страшно. Скоро волоссячко почне відростати, але буде вже не прямим, а гарним, хвилястим. Нам дуже лагідно розповідали.

Все це було цікаво. Всім одразу захотілось під рентген. Після цієї розповіді лікарі оглядали кожного окремо в затемненій кімнаті, очевидно, визначаючи, яке саме місце потрібно опромінювати. Коли підійшла моя черга, лікарка мене уважно оглядала і щось вимірявши, сказала, що мені дуже пощастило: лишай мій тільки на шиї, до волосся він ще не дійшов. А отже, мені не потрібен рентген, мене тільки змащуватимуть йодом. Волосся ж моє і так в'ється. Попросила мене не хвалитись перед дітьми, що мені не робитимуть рентген.

Через кілька днів майже всі діти ходили й світили блискучими сонячними (жовтими) головами. Та ми швидко до цього звикли. Нас записали до школи, у різні класи. Там також до нас ставилися по-дружньому. Щось конкретного про уроки, оцінки, вчителів не пригадую. Згадується лише, що в школі також було тепло, хоч була досить морозна зима, і що до нас добре ставились учні. Прізвища в дітей були якісь незвичні для нас, відмінні від тих, які були поширені в Судовій Вишні, наприклад, досі пам'ятаю прізвища Чопик, Зятик, Чухліб.

Волосся в дітей справді почало досить швидко відростати, спочатку воно було дуже тоненьке, слабке, те місце знову голили, а згодом виростало гарне хвилясте волосся. Чи хотілося повертатись у звичні умови, пригадати не можу. Тут ми відпочили, по-дитячому зігрілись людським теплом і додому повернулись без лишая і всі з кучерявим волоссям.

Вже через півстоліття, тобто після Чорнобиля, я згадала той дитячий досвід, але не маю відповіді на питання, що то був за рентген і як склалося в тих дітей із здоров'ям.

27.09.2009

Сьогодні Йом Кіпур. Зранку у синагозі читають Іскор – поминальну молитву. Я вирішила піти. Вийшла, зібравшись відповідно у чорне і біле і пішла до автобуса. Та у Берліні сьогодні міжнародний марафон, участь в якому беруть 19 країн. На зупинках всюди оголошення з вибаченням за те, що транспорт по певних вулицях не ходить. Я вирішила піти на іншу вулицю, але й там те ж саме. Таким чином я пройшла 2 зупинки, ще залишилось 3. Йти мені важко, є вибір – вертатися додому. Однак я пішла до мети. Спізнилась на відправу на 10 хвилин, поминальні молитви розпочнуться через 2 години. Зручно посидіти на лавках, дати собі спочинок фізичний, слухаючи вранішню літургію. Іскор виконував кантор Шефер, який до приїзду в Берлін був відомим оперним співаком, а його дружина, також оперна співачка, разом з професійним хором на балконі біля органу, у його супроводі співали хорові партії. Людей повнісінько, не тільки старших, а й доволі молодих. От дітей було дуже мало, очевидно, на сумну молитву привели тільки тих, кого не мали з ким лишити. Це була висока молитва до Бога з проханням заспокоїти душі померлих. Я мала за кого просити. Додому поволеньки йшла також п'ять зупинок пішки.

Повернення з Борислава до Судової Вишні

До дитячого будинку ми повернулись ще взимку. Скільки часу нам довелося перебувати у Бориславі, не пригадаю. На нас чекала приємна несподіванка: усім дівчаткам видали зимові шапки, сіренького кольору, смушкові. Звичайно, всім однакові. Ми так раділи! Нас навіть у тих шапках сфотографували! І в мене фото збереглося. Які ж ми щасливі! А трохи раніше, ніж шапки, нам видали черевики. Гарненькі, зі шкіри, вони блищали. Усі черевики були зв'язані по два, і кожному вихователька видавала таку пару. З черевиками вийшло не так просто, як з шапками. Зокрема, для мене. Я почала взувати свої новенькі, блискучі черевички, а вони виявились малими. Я підійшла до виховательки, – та інших вже не було, вже усі пороздавали. Чи виникла така ж прикрість ще у когось, не пригадую. Але в мене не залишилось іншого виходу – треба було влізти в ті черевики. І я влізла... Ноги дуже боліли, особливо права, з часом біля великого пальця на правій нозі вилізла кісточка, вона стала червоною. Ноги постійно боліли, черевики не побільшали, не розтопталися. Але я їх любила,

дбала, щоб блищали. Зрозуміло, що вакци в нас не було. Ми вчилися один у одного – змащували черевики сопельками з носа. Виходило добре. Та хворі ноги з деформованими кісточками залишились у мене на все життя.

*Судова Вишня. Дитячий будинок. Нам видали зимовий одяг.
Діти з вихователями – Галиною Олексіївною та Вірою Михайлівною.
Лена Вахер сидить біля виховательки зліва*

Саме після повернення з Борислава я дозріла для першого у своєму житті вчинку. Я зайшла у кілька спалень, мабуть, випадково чи з якоїсь цікавості, побачила, як холодно і незатишно в них. Особливо мене зворушили наші менші діти, які вже перед сном сиділи у своїх ліжках, бліденькі й сірі від холоду, дехто тремтів, сорочечки на них блаженські, простирадла сірі й мокрі, бо до туалету йти далеко, діти часто пісяють просто в ліжко. В спальні сморід. Стало мені сумно. Я продумала, до кого із старших дітей можу звернутись, щоб якось допомогти малюкам. Мені й на думку не спало звернутися до вихователів. Я підійшла до кожного хлопця та до кожної дівчинки окремо і, як велику таємницю, повідомила, що чекаю на них у робочій кімнаті після того, як нас вкладуть спати, погасять світло і вихователі підуть додому. Просила слухняно і вчасно лягти, а потім тихо встати, одягнутись і непомітно зібратись у темноті. Усі прийшли, усе у нас вийшло. Я розповіла про наших малюків, які є нашими сестрами і братами, адже у них справжніх сестер-братів нема, і запропонувала, що це наш обов'язок допомогти їм. Ми розподілили кімнати і дні, коли хто з нас рубає і готує дрова для якої кімнати і розпалює пічку малюкам, і ще й може кожного з них погладити і щось приємне, гарне сказати.

Одне з основних наших правил полягало в тому, що в той день, коли випадає чергування, треба встигнути добре виконати усі шкільні домашні завдання і наступного дня у школі поводитись гідно, щоб не можна було посилатись на те,

що чогось не встигли зробити через таку нашу зайнятість. Аж до теплих весняних днів ми були зайняті цією справою.

Ми здружилися між собою, зустрічались у тому величезному складі для дров, на який було перетворено Собор, пиляли дерева і дошки, рубали їх, кожен ніс підготовлені дрова у спальню до малюків, розпалював їм піч. І ніхто з працівників ніколи нікого з нас не спитав: “Що ти тут робиш?” чи “Хто тобі це доручив?” Наша таємниця залишалась нашою таємницею. Іноді вночі ми таємно збирались десь у темному місці і обговорювали, що кому було потрібно, кому з нас треба допомогти з шкільними заняттями. Це стало нашим братством, тут ми відчували певне тепле ставлення один до одного, довіру, свою потрібність малим дітям і одне одному. Я також відчувала добре, навіть сповнене певної поваги ставлення до себе. Між нами не виникало жодної сварки чи навіть непорозумінь. Усі питання ми обговорювали у темноті, тихо, завжди знаходили вихід, дбали про нашу таємницю і берегли її, у нас утворилось своєрідне, доволі міцне братство.

Пригадую, що весною, щороку, коли ставало тепліше і починали зеленіти травичка і дерева, на пагорбі біля церкви збирались люди, було урочисто, святково. Ми також бігли туди. Нас ніхто не відгонив. Ми були блаженсько вдягнені, а часто біля церкви бувало вітряно, і ми мерзли. Що то було за свято, нам не розповідали. Іноді декого з дітей чимось люди частували. Не один раз діти, і я з ними, заходили до самої церкви. Напевне, у неділю. Там було урочисто. А у певний час усі люди ставали один за одним, і священник кожному по порядку клав у руки біленький, майже прозорий кружечок. Люди клали його у рота і з’їдали. Ми також ставали у цю чергу і простягали долоньки. Отримували кружечок і з’їдали. Кожен з нас хотів їсти. Думаю, що кожен все ж розумів, що це не є їжею. Проте ставали у чергу ще раз. Священник, напевне, це помічав. Але нам ніхто цього не забороняв, ніяких зауважень нам не робили. Про значення цього таїнства ми не знали.

До нас дійшла новина, що в місті відбувається свято у зв’язку з якоюсь важливою подією, чи то з Перемогою, чи з Річницею Жовтня, чи з відзначенням якихось досягнень. І головне, що у відкритому кінотеатрі показуватимуть дуже цікавий фільм, про бої і перемоги. Ми можемо той фільм також побачити, оскільки кінотеатр обгороджений невисоким дерев’яним парканом, на який не важко видертися, сидіти на ньому й дивитися. Такий метод у нас уже було відпрацьовано. Ми вирішили слухняно і вчасно лягти спати, а коли вихователі розійдуться, зібратись і тихенько піти до міста. Так ми й зробили. Не пам’ятаю, який саме героїчний фільм ми могли тоді бачити, але не в тому справа. А справа в тому, що наш похід вдався, і з парканів нас ніхто не зганяв. Та коли після фільму ми поночі повернулись до нашої монастирської брами, вона виявилася зачиненою. Ми почали дертися на наш кам’яний монастирський мур, а в нас звідусіль летіли палки та каміння. Отже, була організована засада, нас підстергли. Багатьох з нас поранили, мене в обличчя вдарили камінцем, на ранок зробився синець. До того ж, коли я лізла через паркан, то згубила галошу і при-

йшла у спальню з босою ногою. У спальнях нас вже не чіпали, очевидно, щоб не робити вночі шуму і не збудити дітей. Зранку група вихователів стояла у коридорі і спостерігала, як ми виходимо. Одну ногу я перев'язала рушником, щоб не йти зовсім босою. З цього приводу під керівництвом вихователів було виготовлено велику стіннівку, яку повісили в коридорі, щоб усі діти могли роздивлятись. Мене там зобразили на нашому мурі з босою ногою і з синцем під оком.

В житті нашому панувало багато стихії, серед якої головними подіями були втеча, частіше групова, з дитячого будинку і прибуття нових дітей. Директор наш очевидно не дуже знав, що з нами робити. Він був молодий, умів дуже сердито розпикати нас на вранішніх та вечірніх лінійках. Час від часу до нас прислали нових виховательок, випускниць педучилища. Це були молоді, красиві дівчата, вони намагались з нами лагідно поводитися. До них горнулись в основному дівчатка. Іноді ми чули плач чи крик котроїсь з виховательок, що долинав з кабінету директора.

Микола Якович Кримов

Сталася приємна подія. До нас прислали заступником директора статечно-го чоловіка, який брав безпосередню участь у війні і мав військове звання майора. Звали його Микола Якович Кримов (ім'я і прізвище директора я теж пам'ятаю, проте не називаю з етичних міркувань). Микола Якович одразу відвідав усі групи та уважно, неквапливо почав знайомитися з дітьми. Сам розповідав про себе, кожного з нас розпитував. І вже через короткий час запровадив у дитячому будинку макарєнківську систему: поділив нас на загони, призначив командирів загонів. Запровадив режим дня, дисципліну і правила. Заявились різні гуртки, спортивні змагання, духовий оркестр, хор, танцювальний ансамбль (спочатку танцювали тільки дівчатка, іноді вони вдягали хлопчаче вбрання, танцюючи замість хлопців у парах). Були також гуртки праці: дівчата вчилися прясти на саморобних кужелях нитки з вати, плести гачками, шити одяг, хлопці майстрували меблі – табуретки, чемодани. Крім гуртків городників, кілька років існував навіть гурток бджолярів, яким керував місцевий чоловік на прізвище Борецький, і був він дуже добрим, чуйним до нас. Старші діти пасли гусей, кіз, корів, яких у нас завели, хоч і небагато.

У нас стало більше обов'язків, більше роботи, менше вільного часу. Діти охоче відвідували ті гуртки, де були добрі керівники, які нас розуміли і навіть поважали, привчали нас до справи ще й щось важливе про життя розповідали і нас розпитували. Таких було насправді небагато.

В дитячому будинку були брат і сестра Сидорови, Ліда і Володя. Ліда була набагато старша за Володю. Коли вона вчилась у старших класах, то вже почала допомагати в роботі з дітьми, вчила нас танцювати, співати, організовувала концерти. Тож Микола Якович умовив її бути піонервожатою. Не знаю, скільки класів їй вдалось закінчити, але вона стала для всіх дітей найкращою,

найріднішою з усіх вихователів, до неї зверталися зі своїми таємницями і труднощами хлопці і дівчатка. Вона вмiла кожному зарадити. Менi здавалося, що Лiда вмiє все. Вона вмiла десь вiдшукати i запропонувати хлопцевi чи дiвчинцi вiдповiдного вiршика, допомогти його вивчити i виразно декламувати на концерти. Звiдки вона брала цi вiршики, нас навiть не цiкавило. “Лiда навчила”, – цього було достатньо. Вона ж пiдготувала спектакль-казку про золоту рибку, готувала новорiчнi свята. До неї ж ми зверталися з нашими пораненнями на руках i ногах, а вже вона водила нас до медичної сестри, так нам було надiйніше. I коли наша старша дiвчинка Нiна С., що не мала однiєї руки, завагiтнiла, вона також звернулася саме до Лiди, i вже Лiда допомагала їй у цiй ситуацiї, та так, що нiхто не кепкував, навпаки, спiвпереживали. Скоро дiвчину якимось чином влаштували жити при лiкарнi, повернулася вона в дитбудинок сама. Що було з дитятком, я так i не знаю. Нiяких розмов про це не велось.

Лiда стала для нас головною людиною. Такої роботи, як вона, на мiй тодi дитячий розум, не мiг виконувати нiхто. Раптом стало вiдомо, що Володя Сидоров, Лiдин брат, тяжко хворий, у нього туберкульоз. Володю забрали до Львова у лiкарню. Дiти дуже переживали, розпитували Лiду про брата. Дирекцiя допомагала Лiдi провiдувати Володю у Львовi, для цього їй давали стару вантажну машину. Кiлька Лiдиних пiдопiчних, i я серед них, залазили в кузов i їздили до Володi. Він був дуже сухенький i кволий, трохи нам усмiхався. Ми йому щось розповiдали, особливо про тих, про кого він розпитував. Все ж це були вiдвiдини своїх. Невдовзi Володi не стало. Ми їздили на його похорон. Лiкарi розповiли нам, що Володя тримався дуже мужньо, виконував усе, що лiкарi загадували, дуже прагнув одужати i жити. Ця розповiдь, особливо те, що Володя тримався мужньо, а отже, коли вмираєш, треба бути мужнiм, запам’яталась менi на все життя. Поховали Володю на Янiвському цвинтарi у Львовi. Це був перший похорон у моєму життi. Коли я вже вчилася у Львiвському педучилищi, я поїхала навiдати могилу i вжахнулася, що цвинтар такий величезний. Все ж могилку я знайшла, дуже сумну...

В нашому життi очiкувалася важлива подiя. Поширювалися чутки, що невдовзi ми матимемо хлiба стiльки, скiльки хто зможе з’їсти. Поступово додавалися конкретнi подробицi, наприклад, що хлiб не даватимуть, як тепер, кожному вiдмiряну пайку, а він лежатиме на великiй спiльнiй тарiлцi посерединi столу i кожен зможе взяти стiльки, скiльки захоче. Якщо ми з’їмо увесь хлiб з тарiлки, принесуть ще одну, ще одну... Неймовiрно! Найважче було звикнути до вимоги про те, що з собою брати i виносити хлiб з їдальнi не можна, будуть перевiряти, а от у їдальнi їж досхочу.

Одного дня так i сталось. Було пiдраховано, скiльки хлiба ми з’їли. Сотнi кiлограмiв! Звичайно, я не пам’ятаю точно, скiльки. Але цифри вражали всiх. Ця невситима жадоба хлiба i нетверда вiра, що так вже буде завжди, тривала довго. Були й спроби винести з собою хоча б маленьку паєчку. Спочатку вивертали кишенi i перевiряли, потiм вже перевiрку припинили. А згодом ми

звикли, що хліб є завжди і вже не почувались такими голодними і жадібними. Саме хліб допоміг припинити постійне відчуття голоду.

Якось серед ночі в дитбудинку пролунав страшний гуркіт. Ми всі від того гуркоту попрюкидалися. Брама і двері вхідні були дуже масивні, монастирські. Грюкали в них дуже сильно. В одній з кімнат у дитбудинку жив Микола Якович. Від нього пішла команда, щоб ми всі сиділи у своїх спальнях тихо, не виходили, він усе залагодить, нам не треба боятись. Певний час лунав якийсь гамір і біганина по першому поверху, невдовзі все стихло. Діти полягали спати.

Згодом ходили невиразні чутки про те, що приходили нічні партизани, вимагали харчів, Микола Якович якось все залагодив.

Миколі Яковичу діти довіряли, команди і поради, які йшли від нього виконували. Життя наше стало змістовнішим, ми відчували, що це і є наш дім, що про нас дбає поважна людина. Раптом Миколу Яковича забрала міліція, заарештували. Нам нічого не пояснювали, лише ходили чутки про якісь його зв'язки. Та нам і не потрібно було ніяких пояснень. Ми переконалися, що Микола Якович – це наша опора і пішли його визволяти. Більше двох днів майже всі вихованці зранку приходили у двір міліції, яка знаходилась у центрі Судової Вишні, і лишалися там до вечора, вимагаючи звільнити Миколу Яковича. Його навіть до нас випустили поговорити з нами. Він вийшов і запевнив нас, що все гаразд і він скоро вернеться. Та наступного дня ми знову були тут. І його нам таки випустили. Та він був якийсь пригнічений і невдовзі від нас поїхав. Куди? Про це я не чула ніколи ніяких розмов. Лише у серці залишився спогад про теплоту і відповідальність за наші долі, що йшла від цієї людини і трохи нагадувала батьківську опіку. Були якісь чутки про його сумнівні зв'язки. Пізніший досвід схиляв мене до думки, що молодий директор не зміг подолати заздрощів від конкуренції, не пробачив довіри і любові дітей до старшого, теплішого чоловіка, який до того ж пройшов пекло війни, що позбавила нас родин і рідного дому.

Наш духовий оркестр, у якому грали старші хлопці, скоро став знаменитим. В оркестру був добрий керівник, і хлопці добре засвоювали музичну культуру. Говорячи сучасною мовою, вони створювали позитивний “імідж” нашому дитячому будинку, викликаючи до нас повагу, грали під час урочистих свят, демонстрацій, на танцях, їх запрошували у сільські клуби, де трохи навіть підгодовували. Та найчастіше, наскільки пригадую, їх запрошували супроводжувати похорон. Похорон відбувався на цвинтарі недалеко від школи. Ховали тих, хто загинув від рук бандерівців, так це тоді пояснювали. Серед тих, що гинули, були найчастіше люди молоді, були приїжджі, з Росії, а також і тутешні, місцеві. Завжди були сльози, сум і палкі промови. Наші хлопці – музиканти з дитинства змушені були звикати проводити у вічність тих, що гинули, стояти біля відкритих трун, спостерігати відчай і страх рідних. Це також входило у їхній життєвий досвід. Своїми почуттями й думками вони з іншими дітьми, напевне, не ділились. Тримали в собі. До мене добре ставилися Володя Черток, найкращий музикант, і Давид Калита, вони показували мені

свої інструменти, знайомили з тим, як яка труба називається, як звучить, як її тримати. Та про сумний бік їхніх обов'язків ніколи не згадували.

Наші музиканти.

Перший зліва Володя Черток, третій – Давид Калита

Час минав, ми дорослішали, якось почали визначатись наші долі. Багатьох дітей знаходили рідні, іноді їм доводилось приїздити за дитиною по кілька разів, оскільки діти за роки невизначеного сирітства боялись вертатись додому, просто не хотіли, одверто влаштовували протест. Однак часто все відбувалось нормально. Виникали між дітьми дружні стосунки, часто досить міцні – це також було причиною, чому хтось не хотів вертатись додому, залишаючи у дитбудинку брата чи сестру, яких здобув у трудні роки. Виникали й симпатії. Коли ми в робочій кімнаті сиділи і під керівництвом нашої лагідної виховательки вишивали чи гачком виплітали носовички, вона запропонувала зробити їх гарними і подарувати один одному на пам'ять. Сказала, що це можна зробити і як сюрприз і покласти як подарунок непомітно, по секрету. У нас у групі був дуже славний хлопчик, він ніколи не бився, не вживав образливих слів, добре вчився. До того ж була в нього незвичайна риса, такої не було більш ні в кого. Він умів і любив нас смішити. Робив він це так невимушено,

що всім ставало весело й затишно. Одного разу в школі на уроці він розглядав грубезну книжку і голосно перегортав у ній сторінки – вперед і назад і це безперестанку. Вчителька спитала: “Головко, що ти робиш?” І він діловито відповів: “Шукаю формулу гречаної каші”. Стояв веселий регіт, а Ляоня Головко залишався серйозним. От цьому хлопчикові я вирішила вишити хустинку, добирала кольори ниток, про щось радилась з вихователькою, зрозуміло, тримаючи в секреті свою таємницю. Та якось діти її відгадали і почали з мене потроху підсміюватись, навіть дражнити “нареченою”. Я почала соромитись. Невдовзі в Ляоні знайшлися батьки. Його тато також воював на фронті, був офіцером. Все складалося добре. Ляоня поїхав додому, залишивши по собі добру пам’ять, у декого – і на все життя.

*Судова Вишня. У школі. Учні з Марфою Петрівною.
Олена – біля вчительки справа*

Пригадую ще одного симпатичного хлопчика – Вітю Курарара. Чи так насправді звучало його прізвище, чи дитяча пам’ять так зберегла, важко сказати. Говорив він не дуже виразно, хоча був розумним і добре вчився. Здається, за походженням він кореець. Поводився він завжди дуже чемно, був серед нас інтелігентом, виділявся гарною поведінкою, тому його часто кривдили ті забіякуваті хлопці, що були втікачами, мали досвід самостійного бродіння і життя на базарах. Дівчата з Вітею приятелювали охоче, він допомагав робити уроки, ходив з нами шукати грушки-гнилички в ліс. Та раптом Вітя захворів, важко захворів, його забрали до лікарні, згодом перевезли до львівської лікарні. Його довго не було. Повернувся він немовби зовсім іншим хлопчиком, перш за все у вічі кидався змінений вираз обличчя. Йому було важко думати і міркувати, почав гірше вчитися. Хтось запитував у вихователів, що сталося, нам пояснювали, що Вітя перехворів страшною хворобою, яка називається

менінгіт. Це хвороба заразна, інфекційна, треба бути обережним, щоб не заразитись. Вітя подарував мені фотографію і сам її підписав, назвав мене, як це було у нас заведено, сестрою. Я її все своє життя зберігаю, хоча не знаю, як склалася в нього доля.

У шостому класі і я тяжко захворіла, в мене виявився кір разом із запаленням легенів, з дуже високою температурою. Два дні я лежала у спальні, а потім мене забрали до лікарні. Коли лікарі мене оглядали, то були вражені: я вся була в густих червоних плямах. Мене прийшла провідати наша вчителька математики Марфа Петрівна (чи Трохимівна) Козир, яка до мене дуже добре ставилася в школі. Вона прийшла не сама, а з чоловіком, який був відомою людиною у Судовій Вишні, він очолював відділ освіти. Такі високі гості бували в лікарні не часто. Вони принесли мені щось дуже смачне, але найбільше запам'ятався свіжий, теплий, домашній компот. Я такого ще ніколи у житті не пила. Їм теж показували моє тіло у плямах, я не соромилась, була дуже слабкою. Ці відвідини я також зберігаю у пам'яті, як один із своїх скарбів.

30. 09.2009

Сьогодні минуло вже два роки як немає зі мною і з нами Олександра. Дуже сумно. Зранку купила білі лілеї, а Наталя – букет морозу, поїхали до греко-католицької церкви за отцем Сергієм, який знайшов можливість побувати з нами на цвинтарі й помолитись. Молились, розмовляли. Олександр з повагою ставився до отця Сергія. У своїй церкві отець Сергій організував прощальний молебень 2 роки тому, був портрет Олександра, а труна була у моргу. На похороні також отець Сергій був присутнім, хоча відспівував Олександра кантор Ласло Пастор. Отець Сергій сказав, що усе відбулось коректно. Але я і тоді говорила, і сьогодні, що ношу тягар на собі і стверджую правду, яку обґрунтував як закон великий Котляревський, запозичивши його з філософії народу: “Знайся кінь з конем, а віл з волом”. Отець Сергій сказав, що це тут, на землі, люди діляться на нації, раси, релігії тощо. А там, на тому світі, усі разом. Може й так. Якби ж то.

Дитячий будинок у Роздолі

До дитячого будинку надійшла важлива державна вказівка: після війни вже минуло кілька років, багато сиріт піросло і пішло в життя, в зв'язку з цим настав час зменшувати кількість дитячих будинків, оскільки вони дорого обходяться державі. Так нам пояснили.

У Судововишнянському дитячому будинку пройшло моє дитинство, після-воєнне, сирітське. Все ж у спогадах лишилися добрі люди, які трапилися мені серед працівників і серед учителів, діти, з якими ми почувалися братами і сестрами. В пам'яті залишилися незабутні враження про чудову монастирську природу, яка допомагала нам помічати цвітіння раннього бузку, зігрівала серце ніжним цвітом нарцисів, розкішних півоній, до яких нам дозволялось підхо-

дити стежечками, встеленими травною, що мала назву – гусячі лапки. Ці враження залишились зі мною назавжди. Зрозуміло, цю красу в ті часи я не пов'язувала з думкою про те, що нам її залишили у спадок, для збереження колишні вірні трудівники монастиря, не виникало питання, як же склалася їхня доля. Згодом, вже у юності і в дорослому житті в тих краях, куди заносила мене доля, найчастіше це бувало на Київщині в Яготині, перше весняне цвітіння бузку чи трепетних біло-жовтавих нарцисів, чи зворушливі, немов рухливі дрібні гусячі лапки на стежках одразу повертають мені спогад про дитинство, як і розкидані по стежках качани від яблук.

Отже, наш дитячий будинок було вирішено ліквідувати, скоротивши таким чином їхню загальну кількість у області. Усіх дітей поділили на дві групи, одну мали відправити в дитячий будинок у Розділ, а другу – у Сколе. Все це у межах Дрогобицької області (тоді було так, а від 1959 року – Львівської). Старших дітей з кількома вихователями відправили у Розділ, а менших з Лідою Сидоровою – у Сколе.

Я потрапила у Розділ. Тут уже функціонував дитячий будинок, він був розташований у цегляній кількоповерховій будівлі (напевне, у двоповерховій). Місцевість мальовнича, гориста, неподалік лісу. Проте цей дитячий будинок порівняно з нашим – то була абсолютна стихія. Тут узагалі не відчувалося ніякої організації життя, не можу навіть пригадати, як нас приймали. Згадується лише, що нас записали до тутешньої школи, до якої було досить далеко йти, та й то не по рівній дорозі. Школа також зовсім відрізнялась від Судовишлянської. Я була вже у 8-ому класі. 7-й клас я закінчила в Судовій Вишні, це на той час був останній клас неповної середньої шкільної освіти, після нього можна було продовжувати шкільне навчання, або ж вступати до технікуму чи училища. У ремісничі училища наших дітей брали з 6-го класу, там учням забезпечували форму (відповідний одяг), харчування, гуртожиток і професійне навчання різних робітничих професій... У Судовій Вишні йшла розмова про те, що я, як добра учениця, закінчуватиму повну середню школу. На це мені легко було погодитись, оскільки це відсувало в часі страх перед очікуваною невідомістю – що і як буде зі мною далі. А тут вже для мене були звичні умови.

Та от потрапила я у відповідний клас Роздільської школи. Чим тут займались учні і вчителі, я ніяк не могла збагнути. У класі відбувались суцільні розмови і якісь справи усіх з усіма.

Мене посадили у середньому ряду за третю парту. Я сиділа тихо, нікому не заважаючи. Все ж учнівської дисципліни у попередній школі мене навчили. Певний час я намагалася збагнути, як тут учитися, та це мені так і не вдалось. Через кілька днів мене почали викликати. Мені здавалось, що тут учні з жодного предмету не знають нічого, однак усі отримують “трійки”. І це вважалось нормально. І от урок хімії, вчителька викликала мене другою. Відповідали з місця. Я відповіла усе, що було задано на той день вивчити. Вчителька задала мені кілька додаткових питань, я також на них відповіла. Я помітила, що всі здивовані. Вчителька викликала мене до дошки і продовжувала запитувати. Во-

на також була здивована: ні вчительці, ні учням було незрозуміло, як можна все знати і навіть розуміти. У класі панувала тиша. Раптом пролунав дзвоник. Вчителька сказала, що продовжить зі мною розмову на наступному уроці. Однак на тому й скінчилось. Оцінки мені вона не поставила. Чи забула, чи щось завадило. Викликали мене і на інших уроках, але без такого здивування, я відповідала з місця, вчителі не дуже прислухались і ставили мені “трійку”, як усім.

У дитячому будинку нас зібралось четверо дівчат із Судової Вишні, ми порадилися і вирішили не продовжувати навчання у школі, а після 7-го класу вступати до технікуму. А отже я після 8-го класу також вступатиму до технікуму чи училища.

Важко звикали ми до цих умов, серце стискалось, коли пригадували минуле, яке здавалося нам тепер таким затишним. І тут я знову виявила ініціативу. Оскільки я вже мала якийсь досвід організації певних заходів і діти ставилися до мене з довірою, я і тут збрала наших, судововишнянських, дітей і настроїла їх, що треба тікати з цього дитбудинку у Сколе, де також є наші діти, а головне, там Ліда, яка все зрозуміє і нас прийме. Нас було десь понад 10 дітей, не можу пригадати точно, боюсь писати, бо можливо було нас й біля двадцяти. Пригадую, що нас був досить великий гурт, ми йшли пішки стежками, дорогами, не знаючи, куди, запитуючи в людей, як добратись до Сколе. Люди дивувались, дивлячись на нашу юрбу, говорили, що це далеко, проте дорогу все ж показували. Ми йшли голодні, втомлені, ночували під лісом, була тепла рання осінь. Зранку-раненько йшли далі. Та сталось диво, біля нас спинилась вантажна машина, а може, хтось з наших хлопців її спинив. Ми розповіли водієві, що йдемо у дитбудинок у Сколе, і він взяв нас усіх у кузов, наказав полягати і лежати тихо. Він нас довів майже до місця. Так ми потрапили до Сколівського дитячого будинку. Він здався мені величезним, був під горою у будинку, схожому на палац. Ми зустріли своїх дітей, свою Ліду. Ми зраділи, сподівались, що Ліда також зрадіє, усе зрозуміє і нас прийме. Та Ліда злякалася. Ліда повідомила у Розділ, що ми біля неї, там, зрозуміло, була вже тривога – ціла група новоприбулих дітей втекла. За нами прислали вантажівку, і нас повернули в Розділ.

Ми, старші діти, робили спробу налагодити тут якесь життя. Передусім взялись за художню самодіяльність. Ми підходили до кожного вихованця тутешнього дитбудинку окремо, до дівчат і до хлопців, яких не боялись, і запрошували їх після вечері збиратись у залі послухати казку (це для менших), на хор чи на танці (для більших). Усім керували ми самі: вчили пісень, яких ми співали в Судовій Вишні. Найбільше пам'ятаю: “Что стоишь, качаясь, тонкая рябина” і “На рейде морском легла тишина”. Очевидно, ці пісні в той час лунали серед дорослих, були вони у досвіді старших дітей, і так якимось передавались меншим. Ніхто з нами спеціально пісень не розучував. Вчили дітей виконувати танцювальні рухи, а згодом почали ставити дітей у пари для спільного танцю. Це виявилось складною проблемою, ніхто не хотів братися за руки, одвертались один від одного, соромились. Наші судововишнянські діти показували

приклад. Та, нарешті, і роздільські діти повірили, що це нормально, і почали охоче виконувати те, чого ми їх навчали. До нас приходили все нові й нові діти. Усім стало цікаво збиратись разом, ми не тільки співали й танцювали, а ще й розмовляли. Знову ж таки і тут працівники дитбудинку нами не цікавились, не розпитували, що ми тут робимо, хто дав нам таке завдання, не допомагали, але й не забороняли, не заважали. Навряд чи вони не помічали, що щось там увечері діється.

У ті часи щороку проводились дитячі олімпіади – районні, обласні, республіканські. Прийшла звістка, що в Дрогобичі відбудеться олімпіада. Дитячий будинок мав право брати участь окремо від школи. Хтось із працівників звернувся до нас. Я склала програму: хор, вірші, танці. Зрозуміло, мене призначили ведучою. Тепер вже ми мали відкрите право збиратись на репетиції, запрошували до участі усіх дітей. Дехто погоджувався продекламувати вірша чи заспівати пісню. Я була настільки зайнята роботою з кожною дитиною, відпрацюванням кожного номера, що в останні дні тяжко захворіла, втратила голос, зовсім, до шепоту, піднялась навіть температура. І тут допомогла мені одна вихователька. Увечері, напередодні поїздки до Дрогобича, вона підійшла до мене, сказала, що мене вилікує, і повела в туалет. Там вона дала мені чисту м'якеньку велику хустку і сказала напісяти на неї, і таки умовила. Цією хусткою вона закутала мені шию, наказала йти спати і добре вкритись. Вранці я прокинулася з голосом, це насправді так було. В умивальнику я добре вимилася, вимила шию, і ніхто про моє лікування не дізнався.

Ми виступили добре, я вела концерт, звичайно ж, боялась, хвилювалась, але хто ж міг зарадити? Якось мене вистачило на те, щоб підтримати своїх учасників концерту, усміхнутись їм чи щось добре кожному сказати. Ми були задоволені. В результаті нам присудили перше місце в області. Ми, радісні, повернулись у дитячий будинок. Не пригадую, щоб нас якось відзначили. А от у школі було цікаво: до класу, в якому я вчилася, постійно відчинялись двері і заходив то один, то другий вчитель і уважно до мене приглядався. Школа та кож брала участь в олімпіаді. Очевидно, вчителі і керівники школи не сподівались на такий виступ і такий результат дитячого будинку. Точилися, напевне, розмови про те, що це я в основному підготувала дітей, тож вчителям хотілось уважніше придивитись до мене. Тепер вже мені і на уроках почали ставити не як усім, “трійки”, а “четвірки”, та рік закінчувався, а попередньо у мене назбиралось багато “трійок”.

Рік закінчився, за посвідченням до школи я не пішла, оскільки в училище потрібно було посвідчення за 7-й клас, його я отримала в Судовій Вишні з похвальною грамотою, а 8-й клас виявився просто втраченим роком. Та в дитячий будинок якось повідомили, щоб я прийшла до школи забрати посвідчення і похвальну грамоту. Я відповіла директорові, що не піду, оскільки у мене багато “трійок” і грамоти бути не може. Прийшла до нас завуч школи, відшукала мене і таки сказала, що на мене чекає грамота і я маю за нею прийти до школи. Я відповіла, що з такими оцінками грамоти не отримують. Завуч зізналася, що з

моїми оцінками трапилась помилка, що всі учителі поставили мені “п’ятірки”, яких я заслуговую. Здається, вона навіть вибачалася. Я запам’ятала це, воно стало для мене уроком, що будь-яку помилку в житті треба виправляти і не со-

Похвальна грамота про закінчення 7-річної школи, в ті часи документ для вступу до середніх професійно-освітніх закладів – технікумів, училищ

ромитись, але посвідчення і грамота так і залишилися у школі, я за ними не пішла.

У Львівському педагогічному училищі

Нас четверо випускниць вирішили вступати до технікумів: Клава Опаренко до плодоовочевого десь у Вінниці чи в Донбасі, що якось про цю професію і про відповідний технікум вона дізналася сама, Оля Грицик і Рая Юрченко – до Львівського педагогічного училища на дошкільне відділення, здобувати фах вихователя дитячого садка. Я та ще один хлопець, на жаль, ім’я забула, вирішили вступати теж у Львові, до геолого-розвідувального технікуму, який, як виявилось, був недалеко від педучилища на вулиці Пекарській, а педучилище – на вулиці Чкалова. Коли ми приїхали з документами до Львова, дівчата почали

просити мене, щоб я вступала з ними, що разом нам буде краще і легше вчитися, будемо одна одній допомагати. І я погодилася.

Так я стала студенткою, вірніше, слухачкою (саме так нас називали, бо поняття “студенти” вживалось до тих, хто навчався у інститутах) Львівського педагогічного училища. Разом з моїми посестрами з дитячого будинку.

Нам дали на трьох кімнату на першому поверсі гуртожитку на вулиці Пішій, просто під Замковою горою, близько від Лялькового театру і загалом від театрів – драматичного, оперного і від центру. Кімната була невелика – 3 ліжка під стінами, посередині довгий стіл і 4 стільці. Поруч з кімнатою – спільна для всіх студентів кухня. Ми усі отримували стипендію. Розмір стипендії у ті часи ніхто не зіставляв з прожитковим мінімумом. Ми про існування такого і не знали. Треба було жити й вижити. Іншого виходу не було.

Усі три стипендії ми збирали до спільної каси і потроху визначили, як ми можемо жити: скільки тратити на мило, зошити, чорнило і ручки, а скільки на харчі та на які. Наше триразове харчування виглядало так: сніданок і вечеря по буханці (цеглинка) житнього хліба, яку ми розрізали на 4 частини, одна з них йшла на добавку, і по 2 грудочки цукру, склянка гарячої води (без заварки). На обід той з нас, хто чергував, варив суп. Для супу постійною була норма – 3 картоплини, цибулина, трішки солі і вода, щоб було по повній тарілці кожній. У неділю (тоді було шість робочих днів, тільки один день вихідний) у тарілку ще клали шматочок маргарину. Так ми харчувалися. Готувалися до занять у гуртожитку, в училище й з училища ходили пішки, грошей на трамвай, який мав зупинку поруч, у нас не вистачало. У групі, крім нас, було ще двоє дівчат з дитячого будинку, Тамара Ліхоносова, а другої не пригадаю. У групі загалом було понад 30 дівчат – декілька львів’янок, інші доїжджали з ближчих і доволі далеких передмість.

Навчання загалом нагадувало шкільне, стало складніше, коли додалася практика у дитячому садку. З нас готували вихователів для дитячих садків. Наші викладачі переконували нас, що це дуже гарна професія, хоча на той час більшість з нас вважала кращою професією вчителя початкових класів, яких готувало інше відділення цього ж училища, де навчання тривало чотири роки, а у нас – три. Наше навчання включало багато спеціальних предметів у обсязі повноцінної середньої спеціальної освіти, а тому таких предметів, як фізика, астрономія ми не вивчали, математика йшла за скороченою програмою, меншою за обсягом, ніж шкільна. Зате різноманітні методики (музичного виховання, малювання, розвитку мови в дітей, лічби) викладались дуже цікаво, на цих заняттях ми переконувалися, що з малими дітьми працювати не легко, ця праця вимагає освіти і майстерності.

Дівчата не дуже контактували між собою, ділились на окремі групи, найчастіше об’єднувались за ознакою, хто звідки доїжджає. Найбільш товаришкими були львів’янки Ліля Гавриленко, яка багато знала про мистецтво, зокрема про музику й літературу, і часто нам про свої враження розповідала, і

Тамара Гігінова, тоненька, гарно вдягнена дівчинка, яка іноді запрошувала нас додому, де ми зручно сиділи при свічці у кріслах за чаєм.

Ми намагались добре вчитися, з цим у мене не виникало проблем, від самого початку я отримувала високі оцінки, сиділа за першою партою, зі мною мало хто у групі спілкувався. Загалом нам було дуже важко, ні у що було одягатись, лише одне плаття репсове темно-синього кольору, черевики і пальтечко. Добре, що я в дитинстві навчилася плести гачком, тож з білих ниток для шиття я понаплітала собі комірців до шкільної форми, і плаття з новим комірцем виглядало новим. Згодом дехто з дівчат мені розповідав, що вони не наважувались до мене підходити, оскільки я щоразу була у новому платті і відповідала на уроках так добре, що вони думали, що я з родини якихось значних і багатих людей.

Велика особиста трагедія

Наступне писатиму тільки про себе, про інших просто цього не знаю. Тут в училищі я пережила своє найбільше потрясіння. 1953 рік. Хвороба Й. В. Сталіна. Я не відходила від радіо. До цього часу я була дуже вірною радянською дитиною. Про це свідчила вся моя поведінка. І така подробиця: в гуртожитку ми виконували домашні завдання ввечері досить довго, і коли радіо сповіщало про 12 годину ночі (а про час ми дізнавались тільки по радіо, годинників у нас не було) і починали грати Гімн, я вставала і стояла, мої подруги по кімнаті продовжували робити своє, але з мене не сміялись. Тобто упродовж часу, коли по радіо лунав гімн Радянського Союзу, я стояла, слухала стоячи.

Я дуже переживала усі дні хвороби вождя, і коли одного разу оголосили немовби про полегшення, стало трохи легше й мені. Однак знову пішли тяжкі повідомлення. Одного дня оголосили, що все місто збирається на мітинг. Він відбувся десь на величезній галявині, здається, зійшлися тисячі людей. Щось говорили промовці про нашого Вождя, а я обливалася гіркими сльозами і, передчуваючи неминуче, мріяла тільки про одне – щоб мені швидше померти і не бачити, що буде, коли помре наш вождь і батько, найголовніша людина на землі. Мої переживання були щирими. Дитина мусить комусь вірити і довіряти. Сироти теж шукають, кому вони можуть вірити. А тут ще й зміст виховного процесу допомагав нам знайти, хто нам замінює батьків. До того ж наш батько був ще й батьком всього народу. Це при всій нашій обділеності додавало нам якоїсь певності, гордості.

Після похорону Сталіна відбувались мітинги і акції, присвячені вірності й відданості йому. У нас в училищі ці акції були пов'язані зі вступом до комсомолу. Для нас у дитячому будинку це була бажана подія – вступити в комсомол. Тому для мене виявилось несподіваним небажання деяких дівчат вступати до лав Комуністичного Союзу молоді. Їх агітували, був навіть тиск. Погоджувалися дівчата, родини яких переїхали до Львова з інших областей України чи з Росії. Місцеві ніяк не хотіли вступати, вони мовчали, сиділи сумні

чи навіть сердиті, не погоджувались на умовляння. Не знаю, що вже допомогло якось зрушити цей процес, але думаю, що мої промови теж цьому сприяли. Я розповіла, а говорила я зворушливо і зі сльозами, скільки сиріт полишила війна і як би вони жили у дитячих будинках, якби не батько Сталін. Кілька дівчат погодилися подати заяви. Очевидно, був певний план вступу у партію та в комсомол у зв'язку із смертю вождя.

Довіра

Здається, саме після цих моїх одкровенень до мене стали добре ставитись сільські дівчата, тобто ті, що доїжджали з передмість. Десять на другому чи на третьому курсі перед Різдвом вони підійшли до мене і запросили поїхати з ними на свята у село, розповіли, що вже поговорили з батьками і з тими, хто влаштовує святкування у клубі, всі мене запрошують. Я погодилась і після занять пішла з ними до поїзда. Все це організовувала Віра Шевчук (згодом – Васаган), маленька на зріст, справді “з горіха зерня”, дуже енергійна, дуже добре вчилася. От у вагоні Віра сіла коло мене і почала тиху розмову: “Оленко, ти маєш мене зрозуміти і нічого не запитуй. Ми всі тебе поважаємо. Я від нас усіх прошу тебе зняти комсомольський значок і заховати. Ми всі так робимо, коли їдемо додому. Подивись, ми свої значки вже причепили на другий бік коміра від жакетів, а коли поїдемо до Львова, знову причепимо, як треба”. Я зрозуміла усю вагу цієї таємниці й одразу погодилась. У селі до мене всі поставилися дуже привітно, і у Віри вдома, і у клубі, де було повно молоді. Моє чорне, кучеряве волосся нікого не насторожило.

На все життя запам'ятався мені цей чудовий різдвяний затишок: у хаті і у клубі на підлозі застелено свіжою соломою, столи гарно накриті, пахне святкова їжа, голубці розкішні, з гречаною кашею, різні пиріжки, всього-всього багато. Було, напевне, і м'ясо, і сало, та це для мене не було звичним, тому не залишилось у пам'яті. На Святвечір має бути пісна вечеря. Напевне так і було. Залишилась назавжди тепла, щедра атмосфера свята. Після вечері пішли до клубу. Мене запрошували хлопці до танцю. Дуже багато радісних людей, люди раділи Різдву. Повернулись до хати, господарі запропонували ще сісти до столу. Хоч я вперше бачила стільки смачної їжі, але вирішила просто посидіти, послухати колядки. Спали ми на соломі на підлозі, було розкішно, зовсім нові враження.

Раненько, коли було ще темно, пішли до поїзда. Повернулись в училище перед заняттями, тобто, як завжди, вчасно. Дівчата ніколи не спізнювалися. Приятельські стосунки з дівчатами продовжувались, вони привозили нам сушені фрукти до компоту, напевне, і ще дещо. Самі ж вони жили більш ніж скромно. Я почала активніше з ними спілкуватись. Дівчата дуже дякували мені, що я, як комсорг групи, доводила дирекції, що їм потрібен гуртожиток. Це у мене вийшло, хоча з місцями у гуртожитку було досить складно. Про цей мій вчинок дівчата нагадали мені з вдячністю при зустрічі, яка відбулася через 30

років. З Вірою Васаган ми зберегли щирю дружбу на все життя. Вона стала відомим працівником на ниві освіти і працювала в громадських жіночих організаціях, кілька разів приїздила до мене до Києва, познайомила мене зі своєю родиною, приїздили її донечки – Леся і Марта. Ми з моєю донькою теж були у них у гостях, на Львівщині у Пустомитах.

З Вірою ми навіть спільно працювали, провели у Києві семінар вихователів Дніпровського району м. Києва і Пустомитівського Львівщини. Віра була енергійною, дуже здібною людиною, мала різні зацікавлення, приятелювала з львівськими письменниками, художниками, народними майстринями, була громадською діячкою. Вона очолювала виборчу дільницю, коли у Пустомитах обирали в депутати Михайла Косіва.

Життя Віри обірвалось несподівано і дуже сумно. Її доні і онуки осиротіли.

Осиротіли і друзі. І моя родина.

Наталя Іванівна Балабошко

У гуртожитку на вулиці Пішій нас провідала викладач педагогіки Паша Максимівна Гречинська. Вона посідала з нами за столом, коли ми готувались до занять назавтра, розпитувала, як ми живемо. Паша Максимівна була дуже інтелігентною людиною, вона, очевидно, спеціально готувалась до того, щоб нас відвідати. Коли вона пішла, ми виявили на тому стільці, де вона сиділа, шматок м'яса, загорнутий у чистий білий папір. А незабаром Паша Максимівна з директором училища Любов'ю Іванівною Кулинич викликали мене і сказали, що вони домовились з відділом освіти про те, що мене влаштують працювати в дитячий садок на півставки щоденно після навчання з 5-ої до 8-ої, так я зароблятиму трошки грошей, що це нам суттєво допоможе з харчуванням. Моїх подруг з дитячого будинку вони не можуть влаштувати на роботу, оскільки дівчата мають труднощі у навчанні. Я погодилась, але злякалась, оскільки не мала практичного досвіду і не знала, що я з дітьми робитиму. Це ж тільки перший курс, мені п'ятнадцятий рік. Все ж я пішла до Обласного відділу освіти і взяла направлення. Це був санаторний дитячий садок у мальовничому кутку Львова. Завідуюча Катерина Митрофанівна глянула на мене, подумала трохи і сказала, що не може мене взяти на роботу: “Ну подумай, ти сама ще дитина. Як же я можу тобі довірити групу з 20 дітей? Що ти з ними робитимеш? У котикамишки гратись? А якщо щось станеться. Ні, ніяк не можу, можеш так сказати тим, хто тебе направив”. Я розплакалась і пішла. Вийшла на майданчик садочка і попрямувала до хвіртки. Раптом чую голос: “Чого ти плачеш?” Оглядаюсь – до мене підходить вихователька і діти з нею. Вихователька вже поважного віку, з сивиною, худорлява, одне око пов'язане чорною пов'язкою (тоді саме такі носили, якщо не було ока, штучних очей ще не вміли вставляти). Я зупинилась і все їй розповіла, про те, що нас троє сиріт, що нам тяжко жити на стипендію, що викладачі вирішили нам допомогти і домовилися про мою роботу. Вона

послухала і рішуче сказала: “Іди за мною, не реви”. Я підкорилася, і ми повернулись у кабінет до завідуючої. Моя захисниця так само рішуче наказала: “Митрофаніха, бери її. Я буду за неї працювати, а вона мені допомагатиме”. Завідувачка погодилася. Очевидно, була змушена погодитись з огляду на силу авторитету виховательки. Коли ми вийшли у двір, жінка сказала, що її звать Наталя Іванівна і наказала, щоб я завтра прийшла на роботу. Вона підійшла до яблуні, підняла із землі кілька яблук, дала мені їх і сказала, щоб я занесла їх своїм дівчатам.

Я почала працювати. Спочатку біля Наталії Іванівни, а, ставши сміливішою, і самостійно. Діти до мене добре ставились, я з ними бігала, гралася. Ігри мені показувала Наталя Іванівна. Батьки також сприйняли мене спокійно. За-робляла я досить скромно, але окрім грошей, я ще отримувала вечерю, так розпорядилася завідувачка. Звичайно, багато чого я не розуміла і не вміла, у моїй роботі було багато стихії. У моїй групі були маленькі діти 3–4-х років. Ми збирались на прогулянку, я допомагала їм надягати пальтечка, зав'язувати шапочки, це все вимагає часу. А тим дітям, що вже одягнулись, треба ж чимось зайнятись. Швидкість у кожного своя. Як тут бути? Ну от підійшло до мене хлоп'ятко і скаржиться: “Тьотя дівчинка, а Орест на мене плюнув”. Ну, я відповіла: “От зараз ми всі одягнемось, вийдемо на вулицю, станемо рядочком і будемо на Ореста плювати”. Хлопчик заспокоївся. Ми вийшли на вулицю, я розпочала щось за своїм виховним планом робити, а він підходить і питає, коли ми будемо на Ореста плювати, а потім і інші діти підходять і запитують те ж саме, і не можуть заспокоїтись. Я попросила їх трохи зачекати і підійшла до майданчика Наталії Іванівни, розповіла їй про ситуацію і питаю, що ж мені робити. А вона відповідає: “Постав їх, нехай плюють... Так, так. Ти ж обіцяла... До дітей потрібно ставитись серйозно, дурниць говорити не можна”. Це був мені урок на все життя. Дякую тим малятам за те, що вони трохи походили за мною, очікуючи, та якось втратили інтерес до тієї теми. Я почала дуже уважно ставитися до своїх слів.

Якось Наталя Іванівна запитала мене, чим я займатимусь в неділю і чи не хотіла б прийти до неї в гості. Я дуже соромилася прийняти запрошення, однак прийшла. Почувала себе дуже скуто. Вся родина була вдома. Чоловік Наталії Іванівни Василь Петрович Балабошко, художник-архітектор, він вже не працював, вів дитячий гурток у Будинку архітекторів, син Юрій повернувся з фронту з тяжкими пораненнями, вчився у Політехнічному інституті. Згодом він одружився, його дружину звали Роза, у них було два синочки – Саша і Діма. Сестра Юрія – Галина вчилася у музичному училищі, а потім у консерваторії на фортепіанному відділенні. У цю родину мене почали постійно запрошувати, і я приходила, слухала розповіді, музику, роздивлялася картини дяді Васі, – так я його називала. Коли я хворіла, до мене у гуртожиток мене провідувати приходила Галя. Ці добрі люди радо, просто прийняли мене у свою родину. Коли я після закінчення училища вступила вчитись до інституту в Київ, канікули я зазвичай проводила у родині Наталії Іванівни. Тут мене відгодовували, а дядя Вася

завжди складав плани для наших піших прогулянок по Львову. Звідси я поверталась до інституту з новим костюмчиком чи ще якоюсь потрібною річчю. Для мене з моїм уявленням про життя це був дуже багатий дім, у кухні-їдальні на столі завжди був білий і чорний хліб, часто бувало масло і варення. Лише згодом я змогла зрозуміти, що жила родина досить скромно, однак вони були милосердними, добрими, спокійними, щасливими від того, що Юра повернувся з війни живим і що його батька на війну не взяли.

Коли в мене народилася донечка, Наталя Іванівна стала її бабусею, дідуся вже не було. Доню ми назвали на честь бабусі.

Родина Балабошко переїхала з Куйбишева до Львова після війни, коли за відповідною державною програмою переселяли людей з Росії у Західну Україну. Їм давали можливість вибрати собі житло серед вільних тоді квартир. Як відомо, багато людей переселяли до Польщі. Дяді Васі дали документ на огляд чудової багатокімнатної квартири поблизу знаменитого Стрийського парку. Та в родині вирішили, що зручніше буде отримати щось скромніше. І от родина отримала двокімнатну квартиру у старовинному чудовому будинку по вулиці Інститутській, де я, а згодом зі своєю родиною, не раз гостювала у рідних мені людей у цьому чудовому місті.

Мого Олександра Наталя Іванівна одразу дуже добре сприйняла і навіть полюбила. Наталя Іванівна, не часто, – вік уже був поважний, – все ж навідувалася до нас у Київ. Вона була зачарована прогулянками до лісів, куди ми добиралась в неділю електричками. Олександр дуже любив ліс і чудово організував наші прогулянки. Вони з маленькою Наталочкою шукали під кущиками героїв казок – Котигорошка, зайчиків, Мальвіну, влаштовували в лісі вистави. Наталя Іванівна, чудовий педагог, раділа з винахідливості Олександра і щирої довіри до казки маленької Наталі. Наша Наталочка їздила до Львова – у гості до бабусі. Згодом Петро Фозекош, чоловік Галі, зять Наталії Іванівни і Василя Петровича, став Сашковим приятелем, вони при зустрічах у Львові, чи в нас у Києві завжди мали щось спільне для розмов. Прикро, що Петро вже цей світ полишив. З Галиною ми почуваємося як названі посестри. Це ставлення одна до одної нам заповідала Наталя Іванівна. Упродовж життя ми завжди підтримуємо одна одну, особливо коли настають трудні моменти в когось з нас. От через кілька днів Галині виповниться 80 років. Щаслива подія! Але Галю треба в цьому переконати... От і думаю, як мою, таку рідну людину, привітати, щоб підтримати той, закладений у родині ліричний звичай, що забезпечує готовність, уміння бачити у житті насамперед світле і добре, яким вона як високим даром володіє, підтримуючи і мої життєві сили, як поєднати привітання із своєю вдячністю за її постійне, невичерпне добро, що ним вона мене і мою родину обдаровує. А її доня, Наталя, зі своїм чоловіком Михайлом з роками стають все ближчими до нашої Наталі, зізнаються, що почувають одна до одної сестринські почуття. Від усвідомлення того мені стає легше на серці. Вірю, що ці дружньо-родинні зв'язки збережуть наші діти та онуки.

Цікавий досвід визначення моєї національності

В училищі викладачі та студенти ставились до мене добре. Коли відбувалися важливі події, мені давали слово для виступу. Пригадую, коли був День відкритих дверей, мені запропонували розповісти абітурієнтам про привабливість професії вихователя. Під час зустрічі з молодими львівськими поетами Ростиславом Братунем та Дмитром Павличком мені випало розповісти їм коротко про наше училище. Поети залишились на танці і мені випала приємність – мене запросив танцювати красивий, з лагідною усмішкою Дмитро Павличко.

Та от якось зранку по дорозі в училище мене наздогнала Тамара Лихоносова, також вихованка дитячого будинку. Вона жила в гуртожитку разом з дівчатами – не львів'янками. Тамара розповіла, що цієї ночі дівчата в її кімнаті вели розмову про мене. Хтось у розмові сказав, що Лена (тобто я) єврейка, інші заперечували, просили доказів. Відповідь була, що докази звичайнісінькі – чорне, кучеряве волосся, як у євреїв. На це була відповідь, що чорне кучеряве волосся досить часто зустрічається в українців у Карпатах, та й на Львівщині, наводились приклади знайомих. Аргументом проти того, що Лена єврейка, було і те, що Лена – добра, що вона хороша людина. На це інші відповідали, що серед євреїв також бувають добрі люди. Більшість все ж не хотіла прийняти, що я єврейка. Нарешті одна з дівчаток, яка почала цю розмову, знайшла аргумент. Вона сказала: “Подивіться на її ноги і порівняйте з нашими. У нас ноги мають дуже гарну форму, а у євреїв вони без усякої форми, просто як худі палиці. От такі ноги в Лени”. На цьому дискусія закінчилась. У кімнаті стало тихо. Прийшла ніч.

Після цієї події я не помітила, щоб до мене змінилось ставлення. Однак я насправді почала пильно придивлятися до своїх ніг. Мені здалось, що та дівчина мала рацію, мої ноги були як сухенькі рівні палички, та ще й ступні і пальці негарні від незручного дитбудинківського взуття. Та з цим довелось жити.

Десь під час навчання на третьому курсі мені довелося пережити одну з найбільш романтичних, трепетних подій у житті кожної дівчини чи правильніше щодо мене – дівчинки. Йдеться про перше побачення. Іноді у суботу для нас влаштовували розваги: у актовому залі організовували вечір танців. Як правило, запрошували хлопців, що служили в армії. Грав патефон, ми танцювали. Мене почав запрошувати стрункий, високий, чорнявий, охайний солдат. Зовні схожий на казаха. Стриманий, чемний. Говорив мало. Чи інші хлопці були сміливішими, не пам'ятаю. Після кількох танців він запросив мене на побачення. На завтра, бо у неділю солдати мали право йти на прогулянку. Я погодилась.

У неділю Оля і Рая, а також мої подруги з інших кімнат зібралися у нашій кімнаті, кожна принесла щось гарне із запасів свого одягу і почали мене збирати, приміряти, міркувати, що краще пасує. Мені доводилось вилазити на стіл, щоб їм зручніше було оглядати. Врешті-решт мене одягнули, причесали (тоді ще ми не фарбувались), порадили не боятися, побажали усяких приємностей.

З гуртожитку я вийшла сама і попрямувала до місця побачення. Був сонячний теплий день. Мені він видався святковим. Я йшла урочисто і боязко. Здавалося, що усі перехожі на мене звертають увагу, знаючи, куди я йду. Хвилювання мене не полишали. І от підхожу я до алеї у скверику, а мій солдатик вже чекає. Урочисто привітався і запитує: “Куди підемо?” Для мене це була така несподіванка, адже ми з дівчатами про це не говорили. Я не встигла подумати, як відповідь сама вискочила з рота, і я відповіла: “Додому”. “Ну що ж, додому” – відповів чемний, охайний солдатик і відвів мене до гуртожитку.

Зрозуміло, як зустріли мене дівчата і які були розмови, що тривали досить довго, аж до закінчення навчання. Кожного разу, коли траплялась нагода пригадати моє побачення, у дівчат це викликало веселий, навіть дещо насмішкуватий настрій. Та лишень тепер, коли пишу цей текст, тобто більше, ніж за півстоліття, мені прийшла думка, що той хлопець, напевне, почувався досить самотнім далеко від дому і серед чужого люду. Можливо, мої слова він сприйняв як запрошення до його дому і уявив собі, що от зможе побачити хоча б мою маму, бо його мама далеко, відчути тепло його дому і смак картопельки, якої зможе з’їсти, скільки схоче. Напевне, йому було швидше сумно, ніж смішно. Але ця думка прийшла мені лиш тепер.

Училище я і ще двоє випускниць закінчили, отримавши дипломи з відзнакою. Це давало на той час право не брати призначення на роботу, а вступати до інституту. Ось у цей період у розмовах із знайомими людьми я почула, що мені буде важко або й неможливо вступити в інститут через мою національність. Десь усередині у мені оселився страх і непевність. Я дуже мало знала про професії і про інститути. Знала про педагогічний інститут і про журналістику, оскільки писала вірші. Ні з ким не порадившись, я вирішила піти в університет ім. Івана Франка на факультет журналістики і дізнатись про свої можливості. У приймальній комісії зі мною розмовляв поважний чоловік. Він якось відсторонено на мене дивився і сказав, що з дошкільного відділу до них не вступають. Доброзичливості у його обличчі я не помітила. Все ж він порадив принести мій зошит з віршами. Однак я вирішила сюди не повертатись.

Навчання у Київському педагогічному інституті ім. М. Горького

Дівчата-відмінниці, що не мали моєї проблеми, вирішили їхати вчитись у Київ і запрошували мене із собою. Ми вирішили, що дівчата поїдуть у Педагогічний інститут ім. Горького вступати на дошкільне відділення, а я – в Інститут іноземних мов на факультет англійської мови. Про свою улюблену математику я не могла мріяти, бо ж на дошкільному відділенні в педучилищі ми не вивчали повного курсу математики, який вивчали у середній школі і здавали на випускних екзаменах на атестат зрілості.

Прибувши до Києва, ми вирішили спочатку знайти Інститут іноземних мов, щоб здати мої документи. Ніякого досвіду мандрів по містах ні у кого з нас не було, а користування планами-картами – й поготів. Тож ми ходили

пішки, зупиняли людей і у них запитували, як нам йти далі, щоб знайти цей інститут. Це було не дуже зручно, але інших способів ніхто з нас не знав. Все ж ми знайшли інститут. Приймальну комісію шукала я сама. Звідти, проглянувши мої документи, мене направили до декана. Він видався мені дуже величним і строгим. Сказав, що мені, незважаючи на диплом з відзнакою, треба все ж пройти співбесіду, де треба показати, як я володію англійською мовою і попередив, що це не буде легко. Порадив добре подумати.

До приймальної комісії я не пішла, а повернулась до дівчат. Зрозуміло, що десь углибині у мене майнула думка, що декан не виявив приязного ставлення до мене, не зрадів моєму бажанню тут навчатись через те, що я єврейка, але мої дівчата до такого контексту не подумались. Вони також були перейняті власними побоюваннями, тому сказали, що врешті вийде так, що я тут сама вступлю і вчитимусь, а вони письмовий екзамен завалять. А, якщо ми разом вступатимем, то я їм допоможу написати твір, хоча б виправлю помилки, і ми всі вступимо. Я одразу погодилась, ми знайшли Київський державний педагогічний інститут ім. Горького й утрюх подали документи на дошкільне відділення. Повернулись до Львова, щоб забрати речі, оскільки потрібно було звільнити гуртожиток. І тут ті нечисленні знайомі, з якими я спілкувалась, у бесідах зі мною висловлювали сумнів у тому, що я вступлю, саме через мою національність. Мене охоплював страх, переді мною була наче прірва, як же далі жити? Але відступати було нікуди, направлення на роботу я не взяла.

Отже, усі ми троє, як відмінники, мали складати один екзамен – письмовий, твір. Усіх відмінників, що писали твір, вступаючи на різні факультети, зібрали в одній досить темній аудиторії. Ми прийшли набагато раніше, дуже переживали, зайняли зручні місця, не дуже попереду, але й не зовсім далеко. Почалась робота: до дошки підійшов викладач і почав писати теми творів, з яких кожен міг собі обрати більш бажану. Я з острахом дивлюсь на дошку, як раптом відчиняються двері, входить абітурієнтка, яка спізнилась, проходить в аудиторію і сідає спокійно на вільне місце. У мене усередині це викликало сильний протест: от яка краля, вона неодмінно поступить вчитись, нічого не боїться, навіть на екзамен спізнилась, отже, знає напевне, що їй боятись не треба. А от мені...

Викладач написав на дошці 4 теми, з них одна була так званою вільною – “У житті завжди є місце подвигам”. Я почала міркувати, що саме тим, як я напишу твір, я можу вплинути хоч якось на те, приймуть мене чи ні. Напевне, для цього треба розповісти про те, що я сирота. Як це зробити? Треба написати про дитячий будинок. Якщо обрати вільну тему, то можна розповісти про Миколу Яковича, який після подвигів на фронті присвятив себе не меншому подвигу – вихованню дітей-сиріт війни. Як потім з’ясувалось, я написала твір без жодної помилки і отримала “4” – це була прохідна оцінка! Дівчатам я теж зуміла перевірити твори, але писали їх вони самі. За твори їм обом поставили трійки. Їм запропонували заочне відділення, згодом одна перевелась на стаціонар. А я вступила! Залишалось, здається, два тижні чи 10 днів до початку

навчання, але мені нікуди було подітись. Почала просити у гуртожитку, щоб дозволили мені тут перебути. Дозвіл отримала, і всі чотири роки навчання прожила у гуртожитку по вул. Гоголівській, 39.

Наша група в інституті отримала найкращу аудиторію з усіх, що були на факультеті. Великі вікна виходили просто на Володимирський собор. У вікна завжди заглядало сонце, було світло і від того затишно, до того ж було чути церковні дзвони. Коли я увійшла до аудиторії, то побачила, що майже всі місця вже зайнято: дівчата, які познайомились у гуртожитку, займали місця одна одній. У другому ряду я побачила вільне місце і пішла до нього. Коло мене виявилось ще одне вільне місце. І раптом двері відчинились, і увійшла та дівчина, яка спізнилась на вступний екзамен. Вона побачила вільне місце, підійшла і спитала, чи можна сісти. Не дуже привітно я відповіла, що можна. Вона сіла, розклала свої зошити, а потім вийняла із сумки яблуко, поклала переді мною і сказала: “Мене звать Ліда”. Це був для мене подарунок долі. Більш відданої у житті людини, ніж Ліда Шибицька, у мене не було. Ми тримались одна за одну в усіх життєвих обставинах, допомагали одна одній, особливо Ліда мені. Вона також виявилася сиротою, але в неї було три сестри і бабуся, а згодом в Америці знайшлась сестра її матері, яка незважаючи на страх і тодішні заборони, все ж знайшла спосіб налагодити контакти із своєю матір’ю, Лідиною бабусею і через неї хоч трохи допомагала родині. Ліда на канікули їздила до бабусі і там отримувала певну допомогу, яку надсилала тітка. Зрозуміло, що про ці зв’язки Ліда нікому не розповідала. Окрім мене. Таким чином, від Ліди я знала, що їхня тітка живе застарілими спогадами про Україну. Тут, у нас, вже також люди бачать модне вбрання з нейлону, а тітка надсилає сорочки з ситцю чи з льону. Ті модерні нейлонові речі, правда, були для нас надто дорогими, та й в магазинах їх не було. Про те, де і як люди їх діставали, ми не мали поняття. Однак милувалися, хотілося.

Я тоді ще писала “вірші”, зовсім побутові, під настрій нашого життя. Один з них навіть пам’ятаю. Він був присвяченим Ліді, її теплим взаєминам з бабусею. Ось від нього уривок:

Любить Лідоньку бабуся,
Дасть їй чобітки, кожуся,
Дасть червоні рукавички,
В коси кольорові стрічки.
Та Лідуся в моду гоне:
Дай на блузочку капрону,
І нейлонову сорочку,
Й ліфчика без ободочків.

Думаю, що нинішні бабусі, мої ровесниці, пригадають часи нашої молодості і підтвердять, що такими й були наші дівочі мрії. Правда, дівчат, що мали походження, близьке до Лідиного чи мого.

Вчитися було цікаво, викладачі – добрі. Найкращим для мене став професор психології Григорій Силович Костюк. Він був старшою людиною, уже дещо з сивиною, але стрункий, легкий, дуже інтелігентний (це я вперше у своєму житті бачила і слухала справжню інтелігентну людину), викладав спокійно, серйозно, але приклади наводив досить жваво, навіть з акторською майстерністю. Нашій групі дуже пощастило, Г. С. Костюк викладав у нас усі чотири роки увесь цикл психологічних дисциплін – загальну, вікову та педагогічну психологію, вів практикум з психології. Йому ми склали щороку екзамен і при закінченні Інституту – державний екзамен.

Дуже поважали ми і Дмитра Федотовича Ніколенка, який вів у нас експериментальну психологію. Я відвідувала в нього науковий гурток, в якому виконала дослідну роботу – першу в житті, де вивчала, як діти різного віку розуміють емоції, зображені художниками на картинах. Для цього я регулярно відвідувала дитячі садки, де з дозволу завідувачки і виховательки розглядала з дітьми спеціально дібрані для цієї мети картини (наприклад, портрет щасливої першокласниці, “Жебрачку” (Нищя) І. Рєпіна та інші), усі відповіді і реакції дітей ретельно записувала. Мушу зізнатися, що на той час я не передбачала, якими можуть бути розповіді дітей за цими картинками. Тому для мене їхні відповіді також були несподіваними, я відкривала собі, що і як оцінюють діти, розглядаючи картинки, як їх розуміють. Все ж я відчула, що вголос дивуватися з того, що діти розуміють зображені почуття відмінно від мого сприймання, не слід. Потрібно все ретельно записувати, а потім думати і аналізувати, чому діти сприймають зображене не так, а то й зовсім не так, як дорослі. Дивувало мене, що і діти п’яти, і шести років без усякого співчуття розповідали про картину “Жебрачка”, що ця дівчинка, неохайна, нечупара, не гарна, напевне, погано вчиться і нічого не вміє добре робити. А от “Першокласниця” – дуже гарна дівчинка, охайна, красива, радісна, з квітами. Видно, що вона усе старанно робить і любить маму. І тільки після запитань: “Як ти думаєш, чи обидві дівчинки живуть тепер у Києві?” “Де і з ким живе одна і друга?” “Чому...?” – дехто з дітей замислювався і починав жаліти бідну дівчинку, намагаючись встановити причину такого її стану. Я почала розуміти, що діти, напевне, не лише зображений світ, але й реальний, сприймають особливо, відмінно від дорослих. І що діти потребують, щоб дорослі їх розуміли, а не звинувачували...

Одна моя приятелька, яка теж дуже добре вчилася і відвідувала науковий гурток, якось запросила мене на прогулянку. Я відмовилася, оскільки мала йти до дітей спостерігати, як вони розуміють мої картинки. Вона дуже здивувалась, для чого я трачу стільки часу, адже й самій можна вигадати, що скажуть діти, вона завжди саме так і робить. Я не сказала, що вважаю її метод невірним, але для мене він був неприйнятним.

Коли ми на студентській науковій конференції доповідали свої роботи, Дмитро Федотович запропонував, щоб мені заплодували, сказавши: “Нас не часто студенти балують такими дослідженнями”. Це немовби дало мені крила і було вже моєю підтримкою у наступному, коли траплялись складні ситуації в

роботі. Коли я через кілька років після закінчення інституту вирішила вступати до аспірантури і прийшла радитись, Дмитро Федотович мене одразу впізнав, підтримав мої наміри і давав спеціальну літературу для підготовки до вступного іспиту.

Нам викладали цілу низку предметів світоглядного, чи вірніше – ідеологічного циклу: історію партії, діалектичний та історичний матеріалізм, політичну економію. Для мене ці предмети були складними, я ніяк не могла усвідомити специфіку кожного з них. Вони усі мені нагадували передові статті з газет та матеріали з'їздів Комуністичної партії. А от предмет “Науковий комунізм” я просто обожнювала. Його викладала ректор інституту Марія Максимівна Підтиченко. Вона якраз повернулася після поїздки до Америки і на лекціях розповідала нам свої враження. В ті часи це було для нас неочікувано, несподівано, дуже цікаво. І розповідала Марія Максимівна дуже щиро. На усіх її лекціях усі студенти були присутні, боялися щось пропустити. Ми слухали і дивувалися, що там в Америці все так добре організовано, люди охайні, всюди порядок. Особливо мене вразило, що в магазинах продукти вкладають у відповідні торбинки, в них можна все відносити додому. Ніхто не носить такі сітки (авоськи, сьогодні вже їх мало хто пригадає), з яких усе виглядає назовні – чи то овочі, чи курка, чи навіть книжки. Все це виглядає непривабливо і неохайно. А Марія Максимівна переконалася, що наші дівчата і наші українські жінки набагато красивіші, ніж американки. Але нам треба навчитися себе доглядати – гарно причісуватися, частіше усміхатися, ні в якому разі не носити речі чи продукти в сітках.

І так на кожній лекції Марія Максимівна розповідала свої враження про цю казкову поїздку і тут же переконувала нас, що ми не гірші, а навіть кращі, давала щоразу якісь конкретні поради. Ми усі почувалися щасливими, принаймні я – точно. Марія Максимівна робила нас причетними до того, що діється у далеких світах. Ці розповіді були для нас рідкісною можливістю, дивом. Про більше і мріяти було годі.

Можу припустити, що не для усіх викладачів я була зручною студенткою. Хоч у групі я була, можливо, найменшою, але помітною. Це виявлялось насамперед у тому, що, коли мене викликали, то я досить добре, ґрунтовно відповідала майже з усіх предметів, оскільки любила працювати в бібліотеці, до того ж я закінчила одне з кращих педагогічних училищ. Тому часто ставила викладачам запитання або ж висловлювала свою думку. Правда, у дозволений для цього час і досить чемно.

За виховну роботу в нашій групі відповідальною була найавторитетніший викладач, завідувача кафедри педагогіки Оксана Миколаївна Лещенко.

В ті часи усі ми ще дуже добре пам'ятали війну та її наслідки. Пригадую, що на День Перемоги Оксана Миколаївна запросила на зустріч до нашої групи орденоносного офіцера, який дістав тяжке поранення на фронті і залишився сліпим. У ті часи ще очних протезів не вставляли. Отже, цей доволі молодий,

стрункий чоловік ходив у чорних окулярах, з паличкою, невпевнено, і завжди у супроводі дружини.

У великій аудиторії перед нами за столом сиділи Оксана Миколаївна, ветеран війни та його дружина. Коли слово надали ветеранові, живому учасникові тих страшних подій, ми усі зацікавилися, уважно дослухаючись до кожного його слова, до кожної інтонації. Та раптом мене огорнув якийсь сум: набігла думка, як же ми його привітаємо з перемогою, яку він так тяжко здобував. В голові швидко виник план: мені треба вийти з аудиторії. Я намагатимусь вийти тихенько, однак це обов'язково помітить Оксана Миколаївна та дружина фронтовика. Але ж, головне, що сам він мого вчинку не помітить. Роздумувати нема коли, адже він говоритиме не дуже довго. Оксана Миколаївна якось цей мій вихід переживе. І я тихенько вийшла. Бігом побігла на Бульвар Шевченка, сіла у тролейбус і поїхала на Бесарабку (метро і базару біля метро ще тоді не було). Прийшла на базар і побачила у бабусь букетики свіжих пролісків. Я купила букетик і мерщій назад, у нашу аудиторію. Оксана Миколаївна одразу зрозуміла мій вчинок. На її обличчі з'явилась добра усмішка. Наш героїчний ветеран і його дружина отримали від нас перші весняні, такі зворушливі, зрозумілі у ті часи, квіти.

На четвертому курсі у нас був ще такий предмет – “Методика викладання психології у педагогічному училищі”. Викладала його також дуже інтелігентна, доброзичлива, але надзвичайно принципова і навіть прискіплива викладачка – Белла Наумівна Зальцман. Я любила працювати в бібліотеці, намагалась усе задане читати і зрозуміти. За всі роки навчання у мене не було жодної “четвірки” на екзаменах, тільки відмінні оцінки. Якось викликала мене на семінарі Белла Наумівна, я все мовби правильно розповіла, а вона запитує: “Леночка, чого ж так скупо?” Я зрозуміла, що образила викладачку: не варто економити час і просто засвідчити, що ти знаєш, треба ґрунтовно показати і сутність, і важливі деталі, з посиланнями, прикладами, джерелами. Довелось починати свою відповідь спочатку.

Практику ми проходили в моєму рідному Львівському педучилищі. Я отримала тему: “Мислення та його розвиток у дітей”. Це була моя улюблена тема, я до неї ретельно готувалась, та ще й брала до уваги вимогливість нашої викладачки. Однак, як завжди, я дуже переживала, хоча намагалась цього не показувати. І от я починаю лекцію для студентів педучилища, а присутні всі наші практиканти і багато викладачів педучилища, адже я їхня випускниця і вони прийшли мене послухати. І от я веду лекцію, десь на 10-ій хвилині вже повна тиша і увага, студенти слухають, не зводячи з мене очей, мало хто навіть записує, усі дивляться на мене. І мої однокурсники також уважно слухають, а не читають, як це зазвичай ведеться, важливі для них статті чи книжки. Я задоволена, що все йде гаразд. Після лекції йдемо на обговорення. Починають мене хвалити за підготовку, за добрі практичні матеріали, за ведення бесіди. Раптом Белла Наумівна припиняє ці розмови і говорить: “Мені дуже важко аналізувати. Я так і не зрозуміла: це була лекція чи театр? Як студенти могли за

таких умов працювати, думати? Я не можу оцінити цієї лекції. Доведеться вам взяти іншу тему і знову підготуватися”. Ось такий урок я отримала. Не буду його аналізувати, хоча вважаю справедливим, інакше б я його не пам’ятала. Згодом Белла Наумівна також радо давала мені літературу для підготовки до екзамену в аспірантуру.

Дошкільне відділення на педагогічному факультеті тільки-но почало функціонувати. Наш набір був лише другим. Різні методики дошкільного виховання викладали нам молоді жінки, які щойно захистили свої наукові роботи. Їм було нелегко пояснювати нам, що і як з дітьми доцільно робити, оскільки майже всі студентки закінчили педагогічні училища і вже мали певний досвід праці з дітьми. Я також належала до незручних студентів, які ставили несподівані запитання або ж не погоджувалися з позицією викладача. Досвідченою була викладачка методики розвитку мови у дітей – Ксенія Миколаївна Лещенко. Вона й керувала кафедрою.

Варто зазначити, що відділення наше було в Інституті наймолодшим. До того в Україні не було вищої освіти для дошкільних працівників.

Після лекцій в інституті я любила працювати в читальному залі та відвідувати різні додаткові заняття. Напевне причину моїх зацікавлень можна шукати в тому, що я була позбавлена домашньої атмосфери. Гуртожиток був всього лише гуртожитком, от я й шукала якихось цікавіших можливостей у житті. Крім фахового навчання, я відвідувала заняття в оркестрі бандуристів, там не було великого конкурсу, мене легко прийняли, а інструмент мені дуже подобався, і молодий керівник досить цікаво і приємно розповідав нам про історію виникнення бандури, він проводив індивідуальне навчання і колективні заняття. Він був закоханий у бандуру і навіть якось сказав: “Якби Бах знав про існування бандури, то писав би тільки для неї”. Таке його ставлення передавалося й нам.

На схилах Дніпра на відкритій сцені мені навіть довелось співати у дуеті бандуристок. Була в інституті також можливість вчитися грати на фортепіано, моїм викладачем став онук композитора Косенка. За два роки занять у цього викладача у великому інститутському концерті я виконувала “Осіньну пісню” П. І. Чайковського. Збереглась навіть фотографія, не пам’ятаю тільки, хто мені її подарував. Відвідувала я і танцювальний гурток.

Коли я вчилася на третьому курсі, студентські органи управління (комітет комсомолу і профспілкова організація) започаткували конкурс художньої самодіяльності як своєрідне творче змагання між факультетами. Як і інші факультети, наш педагогічний вирішив створити хорівий колектив. Ми збиралися стихійно на головній сцені інституту, розшукували, знаходили, пропонували пісні для репертуару. Акомпаніатора нам виділила кафедра музики, ми почали гуртом розучувати пісні. Хорові заняття набули популярності, їх відвідували понад 60 студентів. Прийшло розуміння того, що для культури виконання нам потрібен диригент. Цю думку почали все частіше висловлювати. Серед нас були студенти з гарними голосами, отже, солістів ми мали, а от диригента не

було. Оскільки це самодіяльність, то диригента вирішили обрати серед нас. Вибір випав на мене. Проголосували одностайно. Я була по-справжньому перелякана. Мене просили спробувати стати перед хором і керувати. Я не погоджувалася ніяк. Тоді переді мною поставили вимогу, щоб я протягом трьох занять обміркувала цю пропозицію, а на четвертому занятті – вже стояла перед хором. До моїх страхів додалося ще почуття відповідальності. Я почала думати, що ж робити? Наважилась піти на кафедру музики, де викладала заслужена артистка України Лідія Падалко, яка створила знамениту хорову капелу у Політехнічному інституті, а недавно почала викладати методiku музичного виховання у нашому інституті. Мені було соромно зізнатись цій знаменитій людині, що мене голосуванням просто обрали диригувати і що я через 2 тижні повинна стати перед хором. Тут я отримала ще один з важливих для мене життєвих уроків. Професіонал найвищого рівня сприйняла мою ситуацію без найменшої іронії чи недовіри. Вона одразу почала розглядати зі мною нотні тексти, пояснювати тривалості й розміри тощо. Попросила приходити до неї на заняття з нотами наших пісень, призначила щоденні заняття. Це було диво! На четвертому занятті, як і було визначено вимогою, я вже стояла перед хором. Коли виникали труднощі чи запитання, я зверталась до цієї чудової, щедрої на добро людини. Згодом наш хор прекрасно сприймали і студенти, і викладачі. Ми стали переможцями інститутського конкурсу. На заключному конкурсі, що проводився між інститутами Києва, саме наш хор представляв Педагогічний інститут. Нагородою стали 4 путівки на Всесвітній фестиваль молоді і студентів, що мав відбутися в Москві... Путівки розподіляло керівництво інституту. Все ж наша чудова солістка Галина Отрошко і я путівки отримали. Дві інших пішли в загальноінститутську скарбницю нагород.

Григорій Сирович Костюк – Вчитель, Вчений

Григорій Сирович Костюк – перший видатний вчений, якого я зустріла на своєму життєвому шляху. Було це у 1955 році, коли після закінчення Львівського педагогічного училища я вступила до Київського державного педагогічного інституту ім. Горького на дошкільне відділення педагогічного факультету. Це був уже другий набір на відділення, за програмою якого передбачалось оволодіння двома професіями, одна з яких – викладач педагогіки і психології у педагогічних училищах. У порівнянні з іншими факультетами саме тут студенти вивчали найбільше психології. Варто зазначити, що у ті часи психологічних факультетів ні в університетах, ні у педагогічних інститутах не існувало. На дошкільному відділенні різні види психології ми вивчали протягом усіх чотирьох курсів. Загальну, вікову, педагогічну психологію та спецкурс з психології викладав у нас Г. С. Костюк, психологію педагогічної діяльності – Дмитро Федотович Ніколенко, методiku викладання психології – Белла Наумівна Зальцман.

Назавжди запам'яталась атмосфера того високого наукового спілкування, яке дарував нам Григорій Силович. Спілкуванням, щоправда, це можна назвати лише умовно. З нашого боку це швидше була зачарована уважність, кожен боявся порушити тишу, пропустити лекцію, соромився задати запитання, щоб воно, бува, не виявилось недоречним. Ми вчилися у школі одразу після війни, в умовах нестатків і розрухи, були не тільки блідими фізично, але й досить скромно навченими. Однак ми були здатними оцінити сенс саме наукової психологічної підготовки для нас, майбутніх педагогів. Лекції Г. С. Костюка за змістом були надзвичайно складними (на щастя, збереглися мої конспекти), однак зрозумілими: теоретичні положення оживали в прикладах поведінки дітей у різних ситуаціях чи способах вирішення ними різних проблем, які наводив професор. Мушу сказати, що це особливе мистецтво – ілюструвати закони живими прикладами. Живої дитини ми не відчували на заняттях з методик, навіть таких, як методика розвитку мови маленьких дітей, навчання їх лічби, малювання чи інших.

Г. С. Костюк приклади наводив особливо виразно. Так, ілюструючи один з феноменів Ж. П'яже, професор розповів про свій діалог з 6-річною онукою:

- Леся, кого у вашій групі більше, дітей чи хлопчиків?
- Дітей.
- Ти так швидко відповіла, невже ти встигла вже полічити?
- Що ти, дідусю, запитуєш, як маленький?! Нащо тут лічити? Діти – це ж хлопчики і дівчатка разом, то ж їх більше. І так зрозуміло.

При цьому Г. С. Костюк так умів радіти, аналізуючи своєрідність міркувань дитини, в очах у нього немов спалахували промінчики, при похитуванні головою “оживало” хвилясте волосся. Ми водночас бачили видатного вченого і, його очима, талановиту дитину, яка відкриває собі цей складний цікавий світ. Саме на цих лекціях ми усвідомлювали, наскільки важливо поважати цього маленького дослідника, бути уважним до нього. Адже навіть один з найбільш видатних психологів світу Жан П'яже, вивчаючи процеси оволодіння людиною законами логіки, зосереджує дослідницьку увагу на тому, як оволодівають логікою діти. Г. С. Костюк часто спирався на думку видатного філософа і поета Гете, записану його секретарем Еккерманом, у якій йдеться про те, що філософи давно відкрили закони розвитку світу і їх пояснили, однак кожній дитині у її власному досвіді доводиться цей світ відкривати щоразу заново, самотійно чи за мудрою допомогою.

У багатьох з нас виникали сумніви щодо престижності нашої професії – вища освіта, чи потрібна вона для того, щоб працювати з маленькими дітьми у дошкільних закладах. Саме лекції професора Костюка допомагали нам переконатись у тому, що серед педагогічних професій робота з маленькими дітьми є чи не найбільш відповідальною, оскільки саме у цьому віці закладаються основи особистості, ті важливі її риси, які визначатимуть її більш чи менш

успішну життєву і професійну долю. Важливість професії не завжди збігається з її соціально-економічним престижем, це також варто усвідомити.

Ставлення професора до студентів визначалось тільки ступенем їхньої старанності, зацікавленості, знаннями. Кожен студент, який добре працював, відчував до себе повагу професора. Не зважаючи на свою зайнятість (був Г. С. Костюк не тільки нашим викладачем, але водночас і директором НДІ психології з усіма обов'язками організатора, адміністратора і наукового керівництва), професор ставився вимогливо до питань успішності: коли під час сесії студент не показував належного рівня знань, Г. С. Костюк не ставив "трійку", як це часто робили інші викладачі, полегшуючи собі справу. У нашій маленькій групі 5–6 студентів кожного разу мусили додатково готуватись і перездавати.

Зрозуміло, що зустріч у молоді роки з таким серйозним науковцем позначилась на виборі професії не одного студента. У психологію прийшли А. М. Богуш, А. М. Давидчук, С. О. Ладивір, Л. Ф. Войтко та інші випускники дошкільного відділення, які вчилися у Г. С. Костюка.

В аспірантуру, попри усі життєві обставини, які потрібно було враховувати директорів, Григорію Силовичу все ж вдавалось набирати людей тямущих і працюючих. Щоправда, з'ясовувалось, що Г. С. Костюк прислуховувався до рекомендацій. Щодо нашого набору, то свою найкращу випускницю рекомендувала професор Київського університету Олександра Олексіївна Андрієвська, з якою у минулому вони з Г. С. Костюком разом співпрацювали на освітній ниві і залишились друзями. Людина, яку вона рекомендувала, є одним з найяскравіших науковців у інституті, до того ж вона – інтелігентний і принциповий науковець. Вже вступивши до аспірантури, я дізналась, що мені теж сприяла протекція: один із співробітників розповів мені, що випадково чув розмову директора з ректором мого інституту професором Марією Максимівною Підтиченко, яка просила мене підтримати. У своїх спогадах хочу засвідчити цій людині свою глибоку вдячність і добру пам'ять, яку зберігатиму завжди.

До аспірантури я вступила, здобувши вищу освіту, підтверджену дипломом з відзнакою. До того ж, мала вже певний позитивний практичний досвід. Чи переживала я особисті вагання щодо рівня своєї освіченості, свого особистого рівня розвитку? Швидше за все – ні. Адже диплом був для мене, як, думаю, і для більшості випускників вузів, головним, повновартісним підтвердженням професійного і загального рівня випускника. Сумніви і пов'язані з ними комплекси прийшли вже під час навчання в аспірантурі.

За кілька десятиліть я зустрілася з роздумами над подібними питаннями в одній з яскравих праць Михайлини Хомівни Коцюбинської. Вона писала: "А тоді я так мало знала, ще менше розуміла, і жилося мені легше й простіше. Загалом подорослішала я досить пізно. Власне прозріння, думання, впізнавання прийшли до мене вже десь після університету, який радше заколисував, ніж розвивав, радше приховував усе багатство естетичних (не кажучи вже про ідеологічні) цінностей, ніж відкривав його. Накотилися шістдесятницькі хвилі

післякультурівського культурного відродження. П'янке відчуття духовної свободи (хай і вельми обмеженої з сьогоднішнього погляду), розкіш спілкування з розумово розкутими людьми, спільнота думання й зростання”. (Михайлина Коцюбинська. З любов'ю і болем. Спогади про поета. – у кн.: Павло Тичина. Панахидні співи. – К., 2000. С.12–13.).

Що казати про дівчину, світогляд і весь рівень розуміння світу якої склався в умовах післявоєнного радянського дитячого будинку й визначався вихователями та вчителями, вірними і відданими тодішній системі людьми. Ми, діти, сприймали усі канони, усі тлумачення, усі події, усі вимоги як єдино правильні. Ні глибокого гуманістичного світогляду, ні вміння міркувати, виважено доводити свою позицію, ні морально-етичного судження про різні події – таких і інших складних категорій не включали в завдання нашого виховання. Виховання було надто спрощеним, обмеженим категоріями “добре – погано”, “можна – не можна”, де швидше наголос робився на “погано” і на “не можна”.

Історичного мислення в нас взагалі не виховували. А вже те, що часи революції були для нас віддаленими майже тривалістю життя двох поколінь, то дореволюційна історія нашої країни не мала для нас повновартісного змістовного значення, сприймалась нами як щось надто давнє і негативне. Зрозуміло, абсолютно негативною фігурою був цар, тому його й знищили... Подобиці нас не цікавили.

Приблизно з таким рівнем розуміння світу я залишилась і вже закінчивши інститут. Пригадую досить сумний факт, який зрозуміла надто пізно. Я вже була молодою дружиною, готувалась вступати до аспірантури. До мене довірливо звернулася добра приятелька матері Олександра, людина вельми похилого віку Євлампія Микитівна Антоненко. Якраз були 60-ті роки. Вона відчула в суспільстві певну напругу і передбачала для своєї родини небезпеку, пов'язану з тим, що в давні часи радо зустрічала на вулицях Києва приїзд царя і цариці, придбала і зберігала їхню фотографію. І тепер боялась обшуку, просила мене взяти для зберігання цю фотографію. Страху додавало ще й те, що чоловік сестри, Володимир Порфірович, був у білій армії. Я, очевидно, подумки дещо кепкувала над страхом бідної бабусі, мовляв старенька мало що розуміє, не може правильно мислити. Та фотографію все ж взяла. Не можу сказати, що з цікавістю її розглядала. Тримала у шухляді письмового столу і з часом повернула господині. Над тим, хто з нас краще думав, не замислювалась.

В інституті Г. С. Костюка панував культ вченого, культ науки. У 60–70 роки ХХ століття, в роки ізольованості і тиші нашої науки, як і всього суспільства, Григорій Силевич спонукав науковців підтримувати наукове спілкування з психологами Росії, республік Прибалтики, Середньої Азії, Грузії, Вірменії, особливо допомагав налагоджувати контакти аспірантам, заохочував їх до вивчення іноземних мов, що давало можливість знайомитись з працями зарубіжних психологів, які часто надсилали свої книги в дарунок професорові,

а він після їх опрацювання на наукових семінарах віддавав ці книги до бібліотеки інституту.

Вже у ті часи працівники Інституту проводили свої дослідження з відповідним врахуванням тих здобутків і напрямків психологічної науки, які були у світі (Ж. П'яже, Б. Скіннер, Дж. Брунер, Р. Заззо та інші дослідники). У своїй постійній інтелігентній тональності Г. С. Костюк був завжди зацікавленим і принципово вимогливим до робіт аспірантів, починаючи від етапу визначення теми дисертаційного дослідження. На першому році аспірантури під час відрядження до Москви я отримала життєво важливий подарунок від проф. О. В. Запорожця, який порадив мені досліджувати генезис певних інтелектуальних операцій у дітей, співставляючи свої результати з теорією і експериментом Ж. П'яже. У Київ я повернулась окриленою. Григорій Силович погодився з темою, але спитав: "Ви володієте французькою мовою? Без знання французької мови вам буде складно". Я зрозуміла серйозність справи і подалась на курси французької мови.

Відзначення 110-річниці від дня народження Г. С. Костюка – це добра нагода для вшанування і вдячності, оскільки ще є можливість почути і зібрати живі спогади про цю видатну людину, бо ж в українській і не тільки в українській психології працює сьогодні багато науковців, які вчилися у ювіляра і працювали з ним. Можна передбачити, що усі відзначатимуть, поряд з високим, можливо й недосяжним рівнем вченого, також і притаманну йому людяність, інтелігентність, увагу і повагу до своїх учнів та співробітників. У зв'язку з цим наважусь зазначити, що кожен з нас цінував таке ставлення Вчителя і запам'ятав його на все життя. Разом з тим, дозволю собі поставити питання: посівши на життєвій шляху ті чи інші посадки, чи вдалось багатьом виявити таке ж ставлення до тих, хто на науковому і життєвому шляху потребував підтримки, допомоги, довіри? Нерідко можна спостерігати і певну зверхність, і недовіру, і навіть кпини. Правда, як виправдання можна почути, що час зовсім не той і люди не такі звертаються. Можливо й так. До Г. С. Костюка теж різні люди звертались, хтось його розумів, а хтось не зовсім. Однак за будь-якої ситуації він залишався інтелігентом, якого ми цінували і вчилися розуміти. Пригадую, Григорій Силович запросив мене до кабінету і попросив розповісти, як йде в мене збір експериментального матеріалу в дитячому садку. Я розповіла, Г. С. Костюк сказав, що це цікаво, що працюю добре, і разом з тим запропонував спробувати ще інший метод. Я вийшла у доброму настрої і зустріла вже на той час старшого науковця Фіму Машбиця. Він запитав про бесіду з директором і, вислухавши мене, промовив: "А ви зрозуміли, що означає думка директора? Ні, не те, щоб додати ще один метод. Його думку слід читати так: те, що ви зробили – те вже зробили (тобто вже нікуди не дінешся), а тепер спробуйте зробити, як слід". І це насправді підтвердилось.

Зрозуміло, що час настав інший і інтелігенція інша. Однак, коли маю нагоду зустрічатись з професорами в Німеччині, як зі старшими за віком так і з молодими, своїм ставленням вони усі мені нагадують Г. С. Костюка. Отже,

інтелігентність – це сучасна категорія. Можливо, не варто створювати нову інтелігентність, а намагатись відродити її.

Своє 75-річчя Григорій Силович зустрів вже не на посаді директора інституту, але був він керівником Лабораторії психології особистості, яку для нього, як для дійсного члена Академії Педагогічних Наук Союзу, організували його московські колеги, віддаючи належну шану українському вченому. Наш молодий директор змушений був з розумінням поставитися до того, що значна кількість працівників інституту та психологів України готові взяти участь у вшануванні одного з найвидатніших засновників нашої науки. Це урочисте зібрання відбулося у грудні 1975 року. Наш великий зал був переповнений – приїхали психологи з усієї України, а з Москви приїхав сам Василь Васильович Давидов.

Когорта молодих працівників інституту намагалася зробити все, щоб наш Учитель відчував глибоку повагу і вдячність. Зал був святково прибраним, а з його стін по усьому периметру присутні читали принципові думки з праць Г. С. Костюка. Їх дуже гарно виписали наші молоді художники.

Окрім наукової доповіді про життєвий і творчий шлях ювіляра і численних вітань, ми підготували зворушливі виступи дітей. Недалеко від інституту знаходиться дитячий садок № 61. Тут саме у той період я збирала досвідні матеріали. Завідувачка і вихователі докладали усіх зусиль, дбаючи про високий рівень культури освітньо-виховного процесу цього закладу, готові були сприймати наші наукові новинки, випробовувати їх і допомагати нам. Садочок був популярним серед інтелігенції, яка довіряла йому своїх дітей. Отже, я звернулась до завідувачки Лідії Семенівни Литвиненко і вона погодилася, що вихователі підготують дітей, і вони радо прийдуть і привітають ювіляра.

Текст для дітей написав Георгій Олексійович Балл. Привітання дітей було надзвичайно зворушливим, тому я дозволю собі навести текст в оригіналі, оскільки він був розрахованим і на приїжджих гостей:

Наш профессор дорогой!
Мы веселою гурьбой
Вас приветствовать пришли
И цветы вам принесли.

Мы умеем петь, плясать,
И лепить, и рисовать,
И читать мы учимся –
С книгой не соскучимся!

Но из всех таких работ
Нам всего приятней счет:
В точности по вашим мыслям
Научились всяким числам.

Мы играем в поваров,
Космонавтов, докторов,
Мы не просто забавляемся:
Мы, играя, развиваемся!

Мы хотим скорей расти,
Чтобы в первый класс пойти.
И когда большими будем, –
Все равно Вас не забудем!

Маленькі, святково одягнені діти стояли на сцені півколом і зворушливо зверталися до професора-дідуся. Григорій Силевич був щасливий. А для кожного малюка був приготований від нього подарунок.

Лідія Семенівна керувала дитячим садочком після закінчення філософського факультету Київського університету ім. Шевченка. Творча особистість з глибоким почуттям обов'язку і відповідальності за справу виховання дітей, Лідія Семенівна як педагог-організатор зробила свій дитячий садок одним з кращих, а може й найкращим у столиці. Та якось доля завела її до дитячого будинку, де жили і виховувалися маленькі сироти. І ця успішна, амбітна, красива жінка вирішила, що її обов'язком має бути допомогти зростати саме цим знедоленим дітям. І вона залишилась працювати тут, в дитячому будинку "Малятко". І от уже кілька десятків років працює саме тут, підпорядковуючи своє життя святому обов'язку допомоги маленьким сиротам.

Відомо, що Григорій Силевич розпочинав свою педагогічну діяльність у експериментальній школі Міносвіти, у якій він був директором та викладачем математики. Про цей період його діяльності, на жаль, відомо небагато. Разом з тим є підстави висловити припущення, що Г. С. Костюк планував створити школу як особливий осередок освіти і культури, оскільки і сам він закінчив колись один з кращих закладів освіти у Києві – гімназію Павла Галагана. Школа значилась під номером 61. І дотепер по вул. Артема існує школа під цим номером. Чи є тут певна наступність? Мені особливо прикро, оскільки, як з'ясувалось вже згодом, саме в мене була нагода детальніше дізнатись про цю школу у своїй родині, у бесіді з матір'ю мого чоловіка Рокицькою Ольгою Андріївною, брата якої, Миколу Андрійовича, Г. С. Костюк запросив викладати малювання і мистецтво.

У 1989 році на ювілейну конференцію, присвячену пам'яті Г. С. Костюка, відгукнувшись на оголошення, прийшла Неоніла Пилипівна Францева (Конончук), яка разом із братом Сергієм Конончуком (він став художником, однак війна забрала його життя) вчилась у цій школі. Вона розповіла багато цікавого про директора і про своїх вчителів – Степана Васильченка, Олену Журливу, Павла Филиповича та його дружину, вчительку німецької мови Марію Кіндратівну Кнебель, з особливою теплотою розповідала про вчителя малювання Миколу Андрійовича Рокицького (відомого представника школи Михайла Бойчука, який згодом викладав у художньому інституті), він

проводив студійні заняття, а також співпрацював з драматичною студією, де учні під його керівництвом оволодівали сценографією, готували декорації до спектаклів.

Фото 1928 року. Випуск 8-класу досвідної школи № 61 Міністерства освіти. У центрі сидить директор школи Г. С. Костюк. Серед вчителів С. Васильченко (другий ряд згори, другий справа), М. Рокицький (в цьому ж ряду четвертий зліва), М. Кнебель. (фотографію подарувала авторові Неоніла Пилипівна Францева. Її брат Сергій у верхньому ряду другий зліва – з виразним чубом, нижче від нього, теж з чубом, його улюблений вчитель М. Рокицький)

Як справедливо зазначає Ольга Василівна Сухомлинська, різного типу школи, гімназії, ліцеї, які функціонували в минулому, є важливою сторінкою історичного розвитку освіти. Якщо досліджувати спрямування освітнього і виховного процесу у ліцеї біля Санкт-Петербурга, гімназій Павла Галагана, Науменка чи Фундуклеївської у Києві, то у їх змісті й методах роботи психологічний аспект посідав вагоме місце. У таких освітніх установах, як Острозька Академія, згодом і Києво-Могилянська Академія якраз і закладались підвалини розвитку психологічної науки та її застосування у освітньому процесі. Ключовою фігурою, яка визначала спрямованість освітнього процесу, був у ті часи

керівник закладу, він в основному і підбирав викладачів, професорів. Є підстави для припущення, що школа, якою керував Г. С. Костюк, зміст і форми її роботи як предмет історичного дослідження допоможуть розкрити важливу сторінку в історії розвитку освіти: по-перше, йдеться про становлення школи у перші роки нової, доволі несподіваної, радянської влади, яка заперечувала минулий досвід, а своїх переконливих орієнтирів ще не виробила, по-друге, керівником школи була призначена особистість, яка у недалеку минулу епоху блискуче закінчила навчання у одній з кращих гімназій – гімназії П. Галагана, і по-третє, школа працювала під патронатом Міністерства освіти, належала до категорії досвідних, експериментальних шкіл, а це означало, що персоналії керівника і вчителів отримували змогу певним чином виявити свою професійну та творчу спрямованість.

Школа № 61 сьогодні успішно функціонує і знаходиться по вул. Артема недалеко від того будинку, де колись знаходилась школа, яку очолював Г. С. Костюк, яка мала той самий номер. Чи це та ж школа, чи її спадкоємиця, тільки тепер у іншій будівлі? Можливо, в архівах цієї школи збереглися певні свідчення про період 1920–1930-х років, про долю випускників того часу. Такий аспект дослідження допоміг би розкрити важливу сторінку у становленні особистості видатного вченого в галузі психології та в розвитку шкільної ланки освіти в Україні.

У гуртожитку

Під час навчання на першому курсі я жила в гуртожитку на вулиці Гоголівській. На заняття можна було добиратися трамваєм № 9, який ходив біля нас по Павлівській – до Золотих Воріт (Воріт таких, як тепер, ще в той час не було, але вулиця так називалась), а звідти вже пішки на Бульвар Шевченка – до Інституту. Трамваєм я не їздила, все ж за нього треба було платити (3 копійки – це також гроші, адже їздити треба щодня). Нас збиралося двоє-троє дівчат, і ми йшли пішки. Найчастіше зі мною йшла Валя Крушинська – висока, струнка, до того ж надзвичайно дотепна. Вона клала свою руку мені на плече і так мене вела. Боже, який же чудовий Київ нам відкривався! Які прекрасні вулиці, будинки, сквери, дерева, квіти... Ще й сонце згори все золотить. Можна зупинитись і розглядати кожен будинок по вулиці Володимирській, по Леніна, Леонтовича, по Бульвару. Здавалося, що ця краса столичного міста створена саме для нас. Скільки радості і почуття власної гідності це нам додавало! Ми живемо і вчимося в Києві! Я живу і вчуся в Києві! Невдовзі ми знайшли коротшу дорогу: вулицею Гоголівською дійти до вулиці Леніна й піднятися по ній вгору – круто, але це так легко – до вулиці Пирогова, далі направо і зовсім близько – бульвар Шевченка – і наш Інститут. Та ось піввіку пройшло, довелося йти цими ж вулицями, і вже красу не розглянеш: лавинами безперервно мчать авта, гуркіт, суцільний рух. Треба бути обережним, стежити за рухом,

дивитися уважно, де можна звернути, перейти... Хіба піднімеш голову, щоб розглядати будинки, подивитися на небо, помітити бруньки на деревах...

Мене поселили в гуртожитку у кімнаті, де було 11 дівчат. Усі надзвичайно скромні, тобто бідні. Ділитися нам було нічим. Я й досі ходила у шкільній формі, яку носила ще з дитячого будинку, вона вже стала блаженською, і це було помітно. Довелося на стипендію щось купити з одягу за рахунок харчування. Певний час я тільки вечеряла в кімнаті, тобто могла їсти один раз на день. Це довелося якось приховувати від дівчат, щоб не спонукати їх чимось зі мною ділитися. Ми були веселі, відчуваючи свою юність у прекрасному Києві, і могли й не помітити, хто з нас голодний.

Зі своїм “капіталом” мені довелося обійти багато магазинів, щоб щось купити. І от на Подолі, де поруч знаходилось багато невеликих крамничок, в одній з них я таки знайшла і купила светрика, маленького, якраз по мені, чудового вишневого кольору. Цього светрика в мене просили одягнути кілька дівчат з кімнати, коли йшли на побачення. Це взагалі була традиція у нашому післявоєнному студентському житті, ми ділились одягом, коли потрібно було комусь виступати на сцені, йти у театр чи на побачення. Двоє дівчат у моєму светрику привабили хлопців і згодом одружилися. Одна з них – Зіна Кисіль, дуже лірична душа, напевне, чудова вчителька української літератури, одружилась з Анрі Прокопенком. Саме у моєму светрику і з чудовою косою пішла вона до нього на перше побачення.

І красуня, смілива у поведінці Світлана Кочубей ходила на побачення у моєму светрику.

Не пригадую, щоб у мене виникали мрії, не те що потреби, купити собі щось з одягу, наприклад, тепле пальто, чи тепле взуття на зиму. Я не розуміла, не знала, які бувають пальта – просто щоб зігрівали чи ще й щоб прикрашали, чи яким буває взуття. Таким мріям нізвідки було взятися. Та все ж жила я серед дівчат, хоча й дуже скромних, і сама починала почуватися дівчиною. То перші мрії таки зародилися. Якось у дівчат почали з’являтися казкові хустки на голову чи шаліки на шию – просто фантастичні, легенькі, прозорі, наче з повітря, виявилось, що вони нейлонові, різного кольору. Де їх можна було придбати? Скільки це коштує? Зрештою хтось з дівчат мені таки допоміг: у мене з’явився прозорий шалік з повітря. Як я раділа! Обв’язувала його кругом шиї і бігла на вулицю, щоб вітер той шалік розвівав і щоб люди бачили ту красу.

Добре запам’яталася ще одна мрія. Це була мрія про пасок. Якраз входили в тодішню моду широкі паски. Їх одягали на плаття чи на спідницю. Особливо гарно це виглядало, коли дівчина мала тонку талію. Еталоном була в той час талія Людмили Гурченко. Було відомо, що її талія така тоненька, всього 62 см. Вона так чудово виглядає у “Карнавальній ночі!” А в мене талія ще тонша – 58 см.! От якби мені пасок! І знову не збагну, де і за які гроші можна пасок придбати. Та все ж, коли пасків з’явилося вже багатенько, хтось таки і мені допоміг.

На другому курсі нас вже поселяли в трохи менші кімнати, отже, нас стало вже не одинадцять, а семеро. Була серед нас Аня (здається, на прізвище Солдатенко), також вихованка дитячого будинку. У неї закохався студент філологічного факультету Василь Яременко, який нещодавно відслужив у армії. Він був так палко закоханим, так радісно витанцьовував під дверима нашої кімнати, що ми щиро заздрили Ані. Вона ж, очевидно, не розгледіла, що з Василя формується цікава, дуже приємна, непересічна особистість, глибокий знавець своєї справи, згодом відомий науковець, професор, якого завжди любили студенти. А я пам'ятаю його палаючі від щастя очі і танці під нашими дверима.

Від третього курсу і до кінця навчання у нас в гуртожитку вже була постійна кімната, в якій жило нас п'ятеро дівчат. Ми збирали спільні гроші на сніданки й вечері, харчувались разом, вели щирі, відверті розмови, вчили одна одну життю, обмінювались порадами, розподіляли обов'язки, разом святкували. Протягом усіх років зі мною у кімнаті жила Ліля Орлова, що приїхала з Кишинєва і вступила на відділення російської філології. У навчанні й за розвитком Ліля, мабуть, була розумнішою за всіх нас, вона багато читала, розумілась на літературі, знала творчість багатьох письменників. Була, на відміну від нас, дуже самостійною: відвідувала в інституті ті лекції, які вважала для себе потрібними, уважно ставилась до лекцій і завдань тих викладачів, яких поважала як фахівців. Вона це вміла розрізняти. Що для мене, наприклад, було незбагненним зухвальством: є розклад занять, його й потрібно дотримуватись і обов'язково всі лекції та семінари відвідувати.

В Кишинєві у Лілі залишилась мама, а бабуся жила у Вологді. Про ці краї Ліля нам багато розповідала. Батько Лілі – льотчик, офіцер, трагічно загинув у бою на самому початку війни, здається, у серпні 1941 року. Ліля отримувала за батька достойну пенсію, здається, 500 крб. Вона одразу почала мене щиро підтримувати, не сприймаючи ніякого обговорення та протесту з мого боку. Зранку не дозволяла йти в інститут голодною, намащувала до кави хліб маслом, часом бував і твердий сир. У кімнаті Лілю всі поважали і прислухалися до її думки. Мною Ліля певним чином керувала, опікувалась. Я немовби була слухняною до її вимог. Так, Ліля не дозволила мені читати романи Е. Золя і “Яму” Купріна, пояснивши, що я ще мала. Мені страшенно кортіло читати ці книжки, особливо “Декамерона”, якого Ліля вивчала за програмою. Однак я мусіла терпляче підкорятись. Коли я брала участь у концертах, Ліля позичала мені свій одяг, наприклад, нову, розкішну у складочках (пліссе) зелену спідницю, в якій я після вдалого виступу на сцені, кружляла у танцях, коли мене запрошував хтось із хлопців... Коли згодом я усвідомила, що треба навчитися шити, Ліля першою довірила мені зшити їй, зрозуміло, із ситцю, спідницю-кльош і літнє плаття. Ці теплі взаємини між нами зігрівали мене упродовж усього життя, за усіх обставин. Ліля для мене, як і Ліда, стала сестрою. Вона ж увела мене в коло студенток своєї групи, дуже розумних, гарних столичних дівчат, серед яких були Світлана Молодцова, Валя Беспаленко, Алла Наріжна, Ніна Кукурудза. Іноді вони навіть запрошували мене з собою на свята в ліс на

прогулянки. Спілкування з ними було для мене дуже важливим, цікавим, хоча я, зрозуміло, їхнього спілкування нічим збагатити не могла.

Саме в ці студентські роки в мене виникла думка, що треба придивитися уважно до дівчат, обрати собі когось із них за зразок, за приклад і намагатися ставати такою ж. Вже згодом я зорієнтувалася, що це природне бажання: дівчинка в родині росте і бере приклад з мами, а хлопчик – з тата. Я ж ні з кого прикладу не брала. Можливо, тепер я ще змогла б усвідомити, якою я маю бути. Ну от Ліля Орлова – дуже охайна, інтелігентна, красива, усіх розуміє, вміє об'єднати на добрі справи, дуже принципова... В мене багато прогалин для такого: я якась мало доросла, це для мене ризиковано. Валя Крушинська – надзвичайно розумна, навіть мудра. А гумору в неї! Та так щедро гумору і мудрості їй дала батьківська оселя в Олександрії на Кіровоградщині, що більше ніде такого не знайдеш. З Ліліного кола я з певним обожнюванням дивилася на Світлану Єгорову – яка вона красиво розумна, привітна, стримана і благородно щедра. Яюсь непомітно, коли треба, підтримає і допоможе. Навіть на цілині, коли дівчата з гуртожитку мерзли, в неї знаходилися для усіх зайві теплі речі. Така щедрість виховується тільки в родині, біля щедрої мами. Такою як Света рідко хто може бути. Дуже близька мені Ліда Шибицька. Вона має родину, особливу родину – їх п'ятеро сестер жили коло бабусі, маминої мами, добре вчилися у школі і одна від одної, лагідності і доброти навчилися від бабусі, а скромності – від умов життя. Ліда більше за мене всього знала і глибше розуміла, була мудрішою. Мені вона давала потрібні поради, лікувала, коли я хворіла. Ми були майже однакові, тільки я – трохи веселіша, а Ліда – серйозніша. От і вийшло, що я найбільше рівнялася на Ліду. До того ж ми вчилися у одній групі і сиділи за столом поруч. Так виходило, що ми досить часто бували разом і у чомусь ставали схожими, до того ж обидві чорняві з кучерявим волоссям. Невдовзі нас почали називати сестрами. Згодом у мене більше не виникало думки когось копіювати.

Отже, життя моє виявилось досить змістовним, насиченим різними подіями, заняттями. Жила з нами в кімнаті Тамара Янківська, дуже красива людина, діяльна, розумна, товариська, винятково справедлива в усьому. Коло неї було цікаво і затишно. Вона принесла в наше студентське життя і свій ще шкільний інтерес: вона збирала прізвиська, якими діти і дорослі часто наділяють один одного, і досліджувала їх значення, їх причини приставати, тобто прикріплюватись до когось чи ні. Було дуже цікаво її слухати, творилась особлива життєва філософія спілкування. Цей Тамарин інтерес до прізвиськ збудив у мене потребу прислухатися до свого прізвища. На диво, мені не трапилось жодного прізвища Вахер або схожого на нього. Так я й не знала, що воно може означати.

Одного літа, коли студенти роз'їхались по домівках, а я залишилася, як завжди, в гуртожитку, до нас поселили студентів, що приїхали на екскурсію з Естонії. І от саме від естонських дівчаток я вперше почула запитання: “Ви естонка?” Я відповіла, що ні і що це зрозуміло, адже я чорнява. Вони відповіли, що естонці, на відміну від литовців, досить часто бувають темноволосі, до того

ж у мене зовсім естонське прізвище. Я здивувалась, вимовила виразно своє прізвище. Вони відповіли, що Вахер – це естонське слово і воно означає “дуб”. Це було для мене цікавою новиною. Згодом я поїхала на тиждень до Львова, до Наталії Іванівни і там розповіла про цю пригоду, похвалившись тим, що я дуб. На це Наталія Іванівна ствердно відповіла: “Ти, звичайно, дуб, але з осиковим листям”.

Тамару Янковську постійно обирали до інститутського комітету комсомолу. Одного разу у приватній бесіді Тамара розповіла мені, що в інституті буде кілька іменних стипендій: Ленінська, Сталінська, стипендія імені Крупської і, здається, ще якісь. Дві перші стипендії мали пристойну суму грошей, стипендія ім. Крупської була все ж трохи більшою за підвищену стипендію, яку я отримувала постійно. Так от Тамара розповіла мені, що в комітеті комсомолу розглядали кандидатури студентів-відмінників для надання їм відповідної стипендії. На її думку та думку інших членів комітету, я була однією з тих, хто об’єктивно заслуговує на Ленінську чи Сталінську стипендію. І такі документи було підготовлено для вищих інстанцій, котрі мають прийняти остаточне рішення. Однак вона хотіла мене попередити, що до мене всі добре ставляться, але те, що я єврейка, є серйозною причиною для негативного рішення, хоча воно й буде несправедливим. Так і сталося. Інакше бути не могло, але якби сталось інакше, напевне, мене б замучили сумніви, чи справді я гідна такої високої нагороди.

Стипендію ім. Крупської я отримувала безперервно аж до закінчення інституту. До цього факту я ставилась відповідально, з повагою, я прочитала у бібліотеці повне зібрання творів Надії Костянтинівни Крупської, часто на них посилалась. Зокрема, мене вразило, що ще у своїх раних, дореволюційних, творах Н. К. Крупська намагалась довести думку про те, що якщо через відповідні соціальні умови чоловіки втратять можливість економічної відповідальності за родину, за дружину, за дітей, то разом з нею вони втратять і громадянську, і моральну, просто чоловічу відповідальність перед родиною, дружиною і дітьми, що приведе до руйнування традицій родини. Переді мною тепер не лежать твори Н. К. Крупської, то ж я пишу на підставі того, що закарбувалось у моїй свідомості та видалось мені справедливим ще тоді.

Москва. Міжнародний фестиваль молоді

Настало літо, і ми з Галиною Отрошко почали готуватись до поїздки в Москву на Міжнародний фестиваль молоді. Райком комсомолу нас включив до групи молоді, яка зустрічала і проводжала на пероні в Києві поїзди на Москву з посланцями з різних країн. Ми були серед тієї радянської молоді, яким виявили високу довіру. Одного разу ми зустрічали поїзд, у якому їхала молодь з Латинської Америки. Ці юнаки і дівчата були такі яскраві, святкові, веселі, співучі, з гітарами! Трохи сумно було, що ми не могли спілкуватись, майже ніхто з нас, господарів, не знав іноземних мов. Так вийшло, що я зі своїми мізерними

знаннями зрозуміла найбільше, тому до мене підійшов журналіст і записав з мого перекладу, що з Мексики їдуть співаки і художники. Один з них молодий художник Маріо Ороско Рівера тут же радо розповів нам, що є сином відомого художника, який колись учився у Михайла Бойчука і високо шанує українську художню школу монументалістів. У газеті, здається, “Радянська Україна” чи “Правда України” (я її десь зберегла) вийшло повідомлення з фотографією, де про мене було написано: “Дівчина у вишиваній блузочці добре розуміє їх”. До речі, блузочку я сама вишивала хрестиком синіми нитками – це було моє святкове вбрання. Я дуже зраділа, купила кілька газет, щоб при зустрічі в Москві подарувати їх нашим гостям. Я уявлення не мала ні про те, як виглядає фестиваль, ні навіть про масштаби Москви, тому щиро уявляла, що зустріну їх, лише потрібно мати при собі для подарунку газети.

Трудно повірити, але ми-таки зустрілись, просто на вулиці у святковому натовпі, радо обнялись, я подарувала газети, а вони натомість подарували нам з Галиною запрошення на закриття фестивалю, що виявилось просто фантастичним везінням, оскільки без запрошень цього дива ми б не побачили. Повертались ми з Галиною вночі до гуртожитку щасливими. А вранці, було ще темно, мене збудив хтось зі служби і сказав, що мене викликають у таку-то кімнату. Я була абсолютно спокійна, не очікувала ніяких неприємностей. У кімнаті знаходилось кілька струнких юнаків. Вони одразу почали зі мною говорити грубо: “Фамилия! Вахер, ты как здесь очутилась? Что ты здесь развела? Мы позвоним к тебе в институт и выведем тебя на чистую воду!” Моєму обуренню не було меж. Я почала нервувати, розплакалась, обурювалася тим, як вони сміють так зі мною розмовляти, адже я – одна з найкращих студенток, а фестиваль – це свято дружби студентів, про це усі знають, а вони тут роблять щось зовсім інше... Яюсь ця розмова закінчилась, мене відпустили, я пішла снідати, але мене охопило почуття страху. Я розповіла про все Галі. Вона мене заспокоювала, сказала, що, якщо вони й справді розкажуть у інституті, то там соромно за мене не буде, там мене добре знають. Однак думки про наявність особливої кімнати і про розмову зі мною викликали у мене страх і різні роздуми, що тривали досить довго.

Минув певний час. Уже в Києві, коли розпочався навчальний рік, я почала отримувати листи і листівки з різних країн від нових друзів, з якими познайомилася на фестивалі. Однак після тієї сумної московської розмови з брутально-суворими юнаками ці листи викликали в мене швидше почуття страху, ніж радісних спогадів.

Яюсь один студент, що жив у цьому ж гуртожитку і виявляв симпатії до мене, дуже настійно просив побачення зі мною. Він був трохи старший, саме закінчував інститут, а почав він навчання після служби в армії. Ми вийшли на прогулянку, був теплий ще літній вечір, і він повів зі мною дуже важливу розмову. З вулиці Гоголівської ми пройшли у затишний Павлівський садок. Розпочав він бесіду з того, що ставиться до мене з глибокою повагою і довірою, а тому вірить, що про нашу розмову я не розповім нікому, оскільки я

маю зрозуміти, що ця розмова пов'язана для нього з великим ризиком. Тому я не згадуватиму й тепер його імені і того, куди і на яку посаду він отримав призначення. Він залишився вірним обраній професії і працював в освіті. Він розповів мені, що у нас в інституті, як і у кожній установі, є люди, яким довіряють органи безпеки і які час від часу дають туди відомості про тих чи інших членів колективу. У нашому інституті він є старшим над цією групою людей. І от недавно ці органи його викликали і запитували про мене. Він запевнив мене, що дав мені позитивну, дуже добру характеристику, що йому повірили. Але він закінчує інститут і замість нього ці обов'язки виконуватиме хтось інший. А от як той інший ставитиметься до мене, невідомо. Все це може тяжко позначитись на моїй майбутній долі, адже захистити мене нікому. Тому він радить припинити стосунки, тобто листування із закордоном, щоб не наробити собі біди.

Я розповіла йому, що зі мною у групі вчиться студентка з Канади, Соня Несторук, здається, вона є дочкою комуністів. Її посадили зі мною за стіл і попросили мене їй допомагати. Я з нею іноді разом працюю, їй особливо важко дається діалектичний та історичний матеріалізм, то ми разом сидимо в бібліотеці над підручниками. Коли Соня хворіла, я провідувала її, вона живе в гуртожитку вищої партійної школи. А скоро у неї закінчується термін перебування в Україні, і вона поїде додому. Напевне вона попросить мою адресу і залишить мені свою. Він порадив уникати зустрічі із Сонею, адреси їй не давати і в неї не брати. Це мені вдалось, але було дуже прикро, виникали різні думки та радитися було ні з ким. Більш ніколи і нічого я про Соню не чула. Як склалась її доля після тривалого перебування в Україні, в Радянському Союзі, не знаю. Як і не знаю, чому вона приїхала за дошкільною освітою саме до нас. Правда, Соня була не сама, пригадую, що в неї були приятелі – співвітчизники, які навчались у консерваторії.

Невдовзі сталась одна з найбільш драматичних подій у моєму житті. І сталась вона абсолютно несподівано. Я завжди боялася майже усього в житті, була активною тільки у дозволених межах, тобто лише в навчанні. Світогляд мій формувався тільки з джерел навчальних предметів. Я не піддавала ніяким сумнівам законів чи догм матеріалістичного світогляду, марксизму, наук про суспільство. Серед мого оточення, а це найчастіше були студенти скромного, сільського походження, ніяких складних розмов чи дискусій не відбувалось. До мене ставилися добре. Найбільша моя турбота, хоча дуже глибока, полягала в тому, що от уже третій курс, роки юності йдуть, а за мною ще жоден хлопець не упадав і я ні за ким не страждала. Та мої подруги пояснювали мені, що це через мій дитячий вигляд. І насправді якось на вечорі запросив мене хлопець до танцю і спитав, чи я прийшла сюди із сестрою-студенткою. Про те, що сама я і є студенткою, він повірити не хотів.

Сумна пригода з моїм паспортом

В ті часи паспорт видавався на п'ять років. От ці п'ять років мого першого паспорта минули і надійшла пора його міняти. Паспортний стіл знаходився по вул. Володимирській у тому великому, головному будинку, де тепер суд, міліція та інші правові установи. Я принесла всі потрібні документи і мала прийти за новим паспортом у призначений день і час. У цей час я прийшла, зайняла чергу, чекати довелось довго. Коли я зайшла, жінка, яка вела прийом, глянула на мене суворо і сказала вийти і зайти останньою, коли вона відпустить усіх. Я нічого не зрозуміла, але страшенно перелякалась. Люди з черги здивувались, що я так швидко вийшла, я мовчки сіла під стіною на лавку, нічого нікому не розповідаючи.

Нарешті настала моя черга, за мною вже нікого не було. Я увійшла. Дама спитала:

– Ти – Вахер?

– Так.

– Ти – єврейка?

– Так.

– А чому в тебе по-батькові Василівна? – підвищеним, сердитим голосом питала вона.

Я почала розповідати історію свого свідоцтва про народження, про те, що я і не у Харкові народилась, і не того року. Вона підняла страшенний крик, чи був там ще хтось, зараз не пригадаю, лише пригадую суцільний страх і якусь фатальну безвихідь. Вона кричала: “Ми тебе виведемо на чисту воду! Я пошлю запит у Харків і ми про усе дізнаємось, як ти собі зробила документи!” Я намагалась говорити, що в Харкові я не народилась. Вона кричала: “Ти шахрайка. Цього не може бути, от же лежить твоє свідоцтво!” Я замовкла. Вона звеліла мені покинути приміщення, а прийти тоді, коли мене викличуть після спеціального розслідування у зв'язку з моїм паспортом.

Я вийшла і не знала, куди подітись, що робити. Відчула своє повне безсилля та безпорадність. Хотілось накласти на себе руки, адже я зовсім самотня у цьому світі. Хто може мене захистити, мені допомогти?! Найпростіше було піти до Дніпра, це було досить близько. Я пішла на Володимирову гірку, вже темніло, я зрозуміла, що ріка від паркової гори далеко, що я туди не доберусь, і завернула назад. Пішла пішки до гуртожитку на Гоголівську, ще поблукала вулицями, пригадуючи всі розмови з людьми, які розповідали мені про ставлення до євреїв. Переконавала себе, що так воно і є, але не могла повірити, що це справедливо і робиться це за законом службовими особами. Про те, що виходу і захисту я не маю, я повірила. Прийшла у гуртожиток, дівчатам не сказала й слова. Вирішила думати сама, що мені робити.

Зранку я говорила дівчатам, що мушу виходити трохи раніше, та в інститут я не йшла і цілими днями блукала по вулицях, в парках, перепочиваючи на лавках. Поверталася до гуртожитку пізно. Так тривало 9 днів. І хоч у нашому

інституті була майже шкільна дисципліна, тобто не можна було ні спізнюватись, ні прогулювати днів занять, ніхто не пробував дізнаватись, чому мене нема. Нарешті я все ж вирішила піти в інститут. Вранці в інституті, йдучи по коридору, я зустріла ректора, Марію Максимівну Підтиченко. Вона взяла мене за плечі, очевидно, щось у моєму вигляді чи настрої помітивши, спитала: “Що з тобою, мала?”, – вона завжди мене називала “наша мала”, – запросила зайти в кабінет. Я крізь сльози усе їй розповіла. Марія Максимівна одразу зняла телефонну трубку і подзвонила в Міністерство юстиції. Дуже скоро звідти прийшов чоловік, здається, заступник міністра. Марія Максимівна з певною моєю участю в розмові пояснила йому ситуацію і просила мені допомогти. Він запросив мене піти з ним у Міністерство. Воно знаходилось поруч з інститутом по вул. М. Коцюбинського. Ми зайшли у його кабінет, він одразу доручив секретарці з’єднати його з тим паспортним столом, де знаходилася моя справа.

Відбулась розмова, з іншої сторони говорила та сама жінка, говорила голосно, так само сердито. Мені було добре чути її розповідь. Як і тоді, вона обізвала мене шахрайкою і пообіцяла спробувати вивести мене на чисту воду. Пригадую таку її фразу: “Ви не уявляєте, хто це перед вами сидить!” Цей чоловік трохи послушав, розмову припинив, сказавши їй у трубку: “Зараз ця людина до вас прийде, і ви зробите для неї все, що вона вам скаже. Ви зрозуміли мене? Все, що вона вам скаже”. – Тоді він, поклавши трубку, звернувся до мене:

– Ви чули мою розмову? Отже, ви підете до цієї людини, скажете свої пропозиції, вона все виконає. Я вам дуже радив би записати національність “українка”. Ви маєте таку змогу, скористайтесь нагодою. У житті вам ще не раз може зустрітись така людина. Зважте на це.

Я вийшла на вулицю. Мені не стало спокійніше. Страх перед тією жінкою мене не покинув. Я взагалі боялась злих людей, була готова розмовляти тільки там, де не могло виникнути чогось недоброго, або ворожого, у мене не було готовності до спілкування у будь-яких умовах, що виникають у житті, а лише в умовах безпечних. Очевидно, більшість дитбудинківських дітей різних реальних життєвих ситуацій бояться, хоча реагують на них по-різному, іноді захищаються агресією. Все ж я була вимушена знову піти до тієї людини.

Вона зустріла мене із зовсім іншим виразом обличчя, лагідна усмішка, сама доброта, можна було б сказати навіть “солодка”, якби це означення так вдало не використала до характеристики блаженної дівчинки Марія Матіос. Ця жінка сказала, що зробить мені нову метрику і новий паспорт, враховуючи всі мої бажання. Від себе вона ще додала, що я виглядаю дуже молодою, ніяк не схожою на той вік, який вказаний у метриці, що вона відправить мене на спеціальну медичну комісію, і там встановлять мій справжній вік.

На цю її пропозицію я відповіла, що за роки свого життя я звикла до тих даних, які вказано у моєму документі, вони стали мені рідними, я прошу віддати мені документи такими, якими вони в мене були. Говорила я досить твердо, щоб вона зрозуміла, що я нічого міняти не хочу і не буду. Здається,

вона була трохи здивованою тим, що я не бажаю скористатись наданим мені шансом, а, можливо, й тим, що вона не може засвідчити керівникові свою слухняність. У відповідь на моє прохання чи на мої вимоги вона сказала, що, на жаль, не може мені віддати документи у попередньому вигляді, оскільки вона зв'язалась із Харковом і звідти – таки відповіли, що там я не зареєстрована, тому Харків, як місце мого народження, вона вже закреслила в паспорті і в метриці. У зв'язку з цим вона зателефонувала в Судову Вишню, де я в дитинстві отримувала метрику, домовилась там, що Судова Вишня і буде місцем мого народження.

Коли у призначений час я прийшла за документами, то в паспорті було все так, як і у попередньому, лише змінене місце народження, зате у метриці на тому місці, де питання про тата й маму, стояли прочерки. Гірко... Тепер документально стало підтверджено, що тата і мами в мене не було...

З цими документами я і живу.

Про цю сумну подію я не розповідала друзям, хотіла уникнути чи боялась різних тлумачень, нагромадження фактів з досвіду інших, які переконували б мене у фатальності долі євреїв, яку можеш відчутти будь-де, у безпорадності.

Коли ще в житті мені доведеться зустрітись із такою постаттю, як Марія Максимівна Підтиченко, яка все зрозуміла і попри свою зайнятість, зреагувала миттєво, рятуючи мене і повертаючи мені довіру до життя. Шкодную, що не знаю прізвища, імені та по-батькові того чоловіка з Міністерства юстиції. Світ тоді мені застелила суцільна безвихідь. До того ж його прізвище видалось мені простим, таким, що не забудеться. Чи не Зайцев? Чи, може, Кузнецов. Отримавши документи, я більше до нього не зверталася, навіть не подякувала. Вперше я про цю сумну подію розповіла, знайомлячись з матір'ю мого нареченого Олександра, Ольгою Андріївною Рокицькою. Вона уважно мене вислухала і сказала:

– Леночка, ви людина горда, і це добре. Та моя думка така: тим, що ви не скористалися з поради того чиновника з міністерства, ви нікому не зробили добре, повірте, нікому, а собі ви зробили погано, – і після певного мовчання додала, – у мене є до вас одне велике прохання: при одруженні візьміть прізвище Олександра.

Це був 1961 рік.

Я запевнила Ольгу Андріївну, що зроблю це обов'язково, і не тільки тому, що в Олександра чудове прізвище, а ще й тому, що за традицією дружина бере прізвище чоловіка і стає членом родини. Отже, Олександр дарує мені це щастя мати родину. Так усе й відбулось.

У моєму житті з'явився Олександр

З Олександром ми познайомились вже коли були на останньому курсі навчання в інституті. Він закінчував фізичне відділення фізико-математичного факультету. Бачились ми, як правило, на кафедрі фізкультури у спортивному

залі. Олександр був у інституті відомим, навіть видатним спортсменом – стрункий, високий, гарний, чемпіон інституту з п'ятиборства. Був товариським з хлопцями, мав багато друзів, йому симпатизували дівчата. Я відвідувала секцію з художньої гімнастики, особливих досягнень не мала, не знаю, чим привернула його увагу. Олександр згадував, що звернув увагу на маленьку дівчинку з великою копицею волосся.

Досвіду знайомства з хлопцями я не мала, була боязка. У той час, запрошуючи на побачення, хлопці найчастіше запитували: “Куди підем?” І от це ж саме запитання ставить мені Олександр. А я якраз була під враженням прогулянки з подругами понад Дніпром. Ми спостерігали біля берега, як молоді хлопці з дівчатами сідають у човни і плывуть. Це здавалось мені неймовірним, просто казкою – у човні плисти по Дніпру. Таке вміють і можуть запропонувати тільки особливі хлопці. Думаючи над відповіддю Олександрові, я одразу пригадала цю свою мрію, яка, як я була впевнена, не може бути здійсненою і відповіла: “На човника”. Я була переконана, що це неможливо. І раптом почула відповідь: “Ходім”. Збулася моя мрія. Я побувала у казці. Олександр пригадував згодом, що коли він узяв човна і запропонував мені сісти, я стала ще меншою, очевидно, від переляку. Від того дня ми часто ходили на Дніпро, плвли човном далеко. Олександр завітчував човна білими лілеями, а невдовзі навчив і мене веслувати. У мене це виходило вправно, так що навіть якийсь незнайомий молодий чоловік попросив мене перевезти на другий берег свого чотирирічного сина, а сам плыв за човном. Було трохи боязко, та все скінчилось добре. Ми з Олександром раділи.

Олександр намагався створювати мені радісний настрій. Він був кмітливим, мав гарне почуття гумору, любив жартувати, особливо серед друзів і, звичайно ж, перед дівчатами. Мені він також намагався дарувати миті щирої радості. Після прогулянок на човні ми зазвичай повертались додому Дніпровськими парками. На серці було гарно, і Олександр почав мені співати дуже популярну в той час пісню Соловйова-Сєдого “Підмосковні вечори”, але, зрозуміло, у своїй обробці і власному перекладі на українську мову:

Не чутні в садку шарудіннячка
Все геть виздихло́ до ранку...

І так увесь текст до кінця. Ця пісня була тоді, у перекладі на сучасну мову, хітом. Після московського фестивалю її співали не тільки в Радянському Союзі, але й у світі. Олександр йшов і весело наспівував, я йшла поруч, опустивши голову та очі долі, було мені трохи ніяково перед людьми, що проходили мимо. Згодом я пригадувала цю мить як один з найщасливіших епізодів моєї юності. Але у той вечір я ще тільки приглядалась до Олександра і ще не знала, як цю подію сприймати і оцінювати.

Призначення на роботу

Моє інститутське життя завершувалося. Це був 1959 рік. За успішність упродовж навчання з усіх предметів я мала лише відмінні оцінки. Залишилися державні екзамени. Студенти-випускники напружено очікували, які ж будуть призначення на роботу для нас – дошкільних працівників з вищою освітою. Ходили чутки, що серед отриманих з Міністерства освіти призначень є і найкращі, найбільш бажані призначення – на посаду викладачів у педагогічні училища. Кому вирішать їх дати?!

Була в інституті традиція чи правило, що першими в деканат вибирати призначення запрошували найкращих випускників. Це давало підставу хвилюватись перед державними екзаменами, щоб не погіршити своїх оцінок. Та все склалося добре, я отримала на всіх екзаменах відмінні оцінки.

Нарешті настав день розподілу призначень. Двері деканату відчинила Оксана Миколаївна Лещенко, пошукала мене поглядом і запросила першою. Я зовні трималась спокійно, але хвилювання моє було надто сильним. Я увійшла, підійшла до столу і почала знайомитись із призначеннями, та на очі мені потрапляли тільки посади вихователів у дитячі садки в різні міста України. Я наважилась спитати, а чи є призначення у педучилища. Мені відповіли, що нема. Я сказала, що Львівське педучилище обіцяло мене забрати. Відповідь була, що нема такого запиту, у Львів взагалі нічого не було. Я розгубилась, хтось із комісії взявся мені допомогти і порадив обрати місце вихователя у тому місті, де є педучилище. Можливо, згодом там могли би мене забрати на роботу в педучилище. Таким містом був Дніпропетровськ, туди я і взяла призначення у розпорядження Обласного відділу освіти на посаду вихователя дитячого садка. Після мене викликали двох студенток, Валю Крушинську і Надю Каленик, що були моїми друзями і також добре вчилися. Вони отримали призначення на посаду викладачів у Дніпропетровське педагогічне училище... Мені ніхто нічого не пояснював. І ці дівчата ні про що зі мною не говорили, не розповідали подробиць про те, як саме вони отримували призначення. Що тут можна було думати? Яку причину вбачати? Це були хороші дівчата, вони також перед вступом до інституту закінчували педучилища, також добре вчилися в інституті. Але ж я ні в чому їм не поступалася. Чомусь мене і викликали першою, що за правилом давало можливість вибрати собі місце з усіх наявних призначень. Адже вирішувалась професійна доля. Що могло бути причиною? Знову до мене, як і в інших подібних ситуаціях, почали доходити пояснення від друзів і знайомих про те, що євреїв на викладацьку роботу не беруть і, очевидно, з цієї ж причини навіть моє рідне Львівське педучилище не прислало запиту. Моя Ліда (Ліда Шибицька), яка також отримала диплом з відзнакою, але не була активною у громадському житті, дістала призначення у розпорядження Закарпатського ОблВНО, тобто в Ужгород. Там її, правда, призначили методистом Інституту удосконалення вчителів – це досить гарний у плані

професійному рівень посади. Отже, призначення на посаду вихователя з усіх відмінників отримала тільки я.

Моя подруга Ліля Орлова також закінчувала інститут, відділення російської мови та літератури філологічного факультету. Вона серед нас була найбільш самостійною. Це виявлялось у тому, що у викладачів, яких вона поважала, наприклад, у викладача зарубіжної літератури доцента Гріма, вона завжди отримувала тільки відмінні оцінки, а лекції інших, як не вартих з її міркувань уваги, навіть не відвідувала. Бувало так, що коли екзаменаційна сесія складалась з її улюблених предметів, тоді Ліля отримувала всі відмінні оцінки і, як результат – підвищену стипендію, а іншу сесію складала слабенько і, як наслідок, взагалі не отримувала стипендії. Так от саме Лілю, яка до того ж була однією з перших стиляг у інституті (стилягами називали тих, що виділялись одягом), сміливо ходила по вулицях Києва у вузьких брючках, на неї оглядались, оскільки тоді це було не звично, робили зауваження (так тоді було), – таку модерну Лілю, яка із захопленням сприйняла приїзд у нашу країну Іва Монтана, наспівувала нам його пісні і перекладала їхній зміст на російську мову (Ліля розуміла пісні французькою за допомогою молдавської), ось цю яскраву, абсолютно міську за своїм єством дівчину за призначенням відправили працювати вчителькою російської мови в село Хмельницької області. Село зветься Щурівчики, з нього навіть до поїзда було далеко добиратись, не те що до міста на виставу в театр чи у магазин одягу.

Ліля вперше в житті потрапила в село. Легко можна собі уявити її враження. До того ж їй довелося викладати не лише російську, але й українську мову, оскільки вчителів у селі не було. Згодом вона писала мені до Дніпропетровська, що українську мову їй викладати навіть легше, оскільки вона української не знає, але ж діти знають, а російську, навпаки, знає тільки вона, а діти не знають. Вона і в селі прагнула до краси, організувала театр, сама виконувала роль Наталки Полтавки. Тут вона знайшла і своє родинне щастя, виховала з чоловіком Василем, який також працював учителем у школі, доньку і двох синів, допомагала дітям у вихованні онуків. У житті села, в настроях односельців, батьківської громади своїх учнів Лілія Володимирівна, тобто моя Ліля, постійно має авторитет найкращої вчительки, порядної людини, а при потребі – вдумливого, доброго порадника.

Ситуація отримання призначення на роботу напевне залишилася в пам'яті у багатьох випускників як одна з досить значних на життєвому шляху. Згодом нам розповідав про себе однокурсник Олександра і його друг Наум Басовський. Наум вчився дуже добре, до того ж він входив у невелику групу активних, творчих студентів фізико-математичного факультету, які організовували яскраві творчі вечори на факультеті і в інституті. Наум брав участь у написанні сценаріїв, складав він їх і писав талановито. Так само талановито з групою студентів-режисерів він готував вистави. Вистави фізиків завжди бували подією в інститутському житті. В одному із сценаріїв Наум відобразив у шар-

жованій формі життя свого факультету, де надзвичайно цікаво були представлені ролі декана і його молодого заступника.

В інституті на всіх факультетах студенти з захопленням, жваво обговорювали спектакль фізиків. Зрозуміло, керівництво факультету вжило до авторів спектаклю організаційних заходів. У ті часи інакше не могло бути. Проте до закінчення інституту залишався ще цілий рік.

І от прийшов час отримання призначень. Для Наума призначення на посаду вчителя фізики у київських школах місця не знайшлося. Він був направлений у розпорядження Обласного відділу народної освіти.

В зазначений час Наум прибув в ОблВНО для отримання призначення. Його викликали у відповідний кабінет, начальник запропонував сісти до столу. Наум чемно сів, та раптом начальника кудись викликали. Наум залишився сам і побачив на столі стосик своїх документів. Він наважився підняти верхній, де були оцінки за успішність, а під ним лежала характеристика, в якій Наум прочитав про те, що він не завжди вміє правильно оцінити певні явища. Точно не пригадаю формулювання, про яке розповів Наум. Однак він одразу зрозумів, що з таким формулюванням йому в школі працювати не дозволять. І Наум наважився цей документ забрати... Не буду коментувати цього вчинку.

Місце в сільській школі він отримав, а документ цей, як пам'ять, зберігає.

За покликом долі Наум згодом опинився в Москві, там закінчив ще технічний факультет, працював інженером, до того ж талановитим інженером. Займався в літературній студії під керівництвом свого улюбленого поета. Його вірші друкував журнал "Юность". Тепер Наум Басовський – відомий поет, автор кількох збірок поезії.

Настав час мені збиратися в дорогу. Романтичні взаємини з Олександром продовжувались. Одного разу під час зустрічі він наважився виголосити таку промову: "У тебе ж нікого нема у Дніпропетровську, як же ти там будеш? А якщо я тобі запропоную фіктивний шлюб, то ти зможеш залишитись у Києві. Я домовлюсь про це з мамою. Все буде добре".

У ті часи залишитись на роботу в Києві, як і у Москві – було марним бажанням. Отримати прописку в Києві було практично нереально. Заміжжя було чи не єдиною умовою.

У відповідь на пропозицію Олександра я виголосила свою промову про те, що держава створила для мене умови, щоб я могла отримати професію і працювати там, де державі потрібно, а не для того, щоб я шукала легких шляхів залишитись у Києві.

Олександр усе зрозумів, мабуть, на тому ж самому рівні усвідомлення обов'язку, що і я.

Студентська профспілка вирішила виділити мені на прощання з інститутом путівку в будинок відпочинку, щоб я трохи набралась сил перед від'їздом на роботу. Проводжав мене в будинок відпочинку Олександр. Ранесенько ми сіли в трамвай і поїхали до Пущі-Водиці. Людей у трамваї було ще дуже мало.

Ми вже виїхали з міста, почався ліс, ми розглядали ліс по обидва боки через спущені вікна трамваю. Їхали ми вже більше години. Та раптом трамвай зупинився, до вагону ввійшли кілька чоловіків, чорних від сажі й диму, вони повідомили, що горить ліс. Звернулись до нас: хто може, нехай виходить і допомагає гасити пожежу. Зрозуміло, Олександр погодився одразу ж. Він попросив мене не боятися і їхати далі, запевнив, що пізніше обов'язково приїде і знайде мене. Я була горда, що зі мною такий сміливий, рішучий, героїчний юнак.

До будинку відпочинку я дісталась благополучно, там усіх приїжджих реєстрували і, як було заведено в післявоєнні роки, зважували, міряли зріст, розселяли по кімнатах, а списки з цими об'єктивними даними вивішували на дверях відповідної кімнати. Мене поселили у світлу кімнату, де нас було п'ятеро жінок, я – наймолодша. Вже минув і сніданок, і обід, а Олександра все не було. Раптом він з'явився, “засмаглий” від диму, з радісною усмішкою. “Як там було? Що з тобою? Чого ти смієшся?” – спитала я. “О-о! Я тебе знайшов! Ти важиш 44 кілограми! У вас на дверях кімнати це написано!” – вигукнув він радісно.

В ідальні за вечерею мене посадили за стіл з дуже інтелігентною парою, чоловіком і жінкою років 35–40. Як виявилось, вони лікарі, приїхали з Ленінграда, там також були путівки у цей будинок відпочинку. Вони до мене дуже приязно поставились і спитали, як моє ім'я. Я відповіла: “Лена”. Вони несподівано відреагували: “Так просто? А ми думали, що у вас незвичайне, красиве, легке ім'я. Наприклад, Есфір”. Я замислилась. Була коротка пауза. До ідальні заглянув Олександр, нагадуючи, що він чекає. Вони помітили і побажали мені приємного вечора. Протягом двох тижнів ми привітно зустрічались за столом. Як лікарі, вони давали мені певні поради щодо харчування. Інших розмов, тим більше розпитувань, не було.

Повернувшись до Києва, у гуртожитку, я почала збиратись до від'їзду на роботу. На біду, все моє взуття виявилось зношеним. Одна з дівчат з нашої кімнати, Тамара Поляруш, запропонувала мені свої босоніжки, не нові, але цілком ще пристойні. Я обіцяла, що з першої ж зарплати куплю собі взуття і поверну їй поштою її босоніжки. Я так і зробила. Зрозуміло, що за місяць її босоніжки ще більше зносилися. Відповіді від Тамари я не отримала. Протягом усього мого студентського життя – і в педагогічному училищі, і в інституті, такої проблеми, як “що сьогодні взути чи що одягнути, або ж чи пасує це взуття до цього вбрання” у мене не виникало ніколи. Мала одну-дві сукенки і одну пару взуття, наприклад, одні туфлі на осінь-зиму-весну і одні босоніжки на літо. Зранку встанеш – і ніякої проблеми, що сьогодні одягнути. Проблема лише в тому, щоб встигнути випрати і щоб вчасно висохло. У “домашніх” дівчат було трохи більше “проблем”, але, мабуть, не набагато. Я шоліта працювала в дитячих садках вихователькою, щось там заробляла, щоб придбати якусь одяжину чи взуття. Важливо для мене було й те, що я там обідала. Пам'ятаю, я змогла купити собі перші пристойні туфлі, вони були коричнево-вишневого кольору, гарно блищали, в них мені було приємно ходити і в інститут, і в театр,

і на танці. Але в старих туфлях ще також можна було ходити, то для чого ж мені дві пари? Саме тоді Ліда сказала, що в неї зносилися туфлі, то я їй запропонувала свої. Ось так ми у ті часи жили. Це моя і наша правда, але в цю правду навіть мені самій, через сорок років, повірити складно, хоча до благополучного в матеріальному сенсі життя я так і не добралась.

Ще з дитячого будинку в мене була дерев'яна валіза. Такі валізи виготовляли у майстерні наші хлопці для тих, хто покидає дитбудинок. Іншої я так і не змогла придбати. У цю валізу я поскладала основні речі й документи. Олександр десь роздобув і приніс великого дерев'яного ящика, в який я поскладала книжки, все ж їх за ці роки назбиралось багатенько, в основному, навчальних і методичних, були й художні твори, зокрема, 5-томник К. Паустовського.

Олександр дуже просив мене перед від'їздом познайомитись з його мамою, заспокоював, що мені не буде страшно, що мама вже про мене знає і дуже чекає, що для неї це буде приємність, оскільки вона хворіє і з дому не виходить. Мати хоче мені побажати доброї дороги і просто побачити мене. Я змушена була погодитися. Добре, що я це зробила. Вже у Дніпропетровську я отримала кілька незвичайних, турботливих листів від мами Олександра, Ольги Андріївни Рокицької, які з глибокою вдячністю і шаную зберігаю протягом життя.

Попрощались ми з дівчатами в гуртожитку, в групі, всі вони дали мені свої домашні адреси, у мене ж адреси не було. Усі ми плакали, прощаючись з нашими студентськими роками. У той час для всіх саме студентські роки, хай і бідні, голодні, все ж були найбільш світлими. До поїзда проводжав мене Олександр.

Київський Педагогічний інститут ім. М. Горького був моїм Домом і залишився ним на все життя, так як і Львівське педагогічне училище, і Судово-Вишнянський дитячий будинок. В кожному з цих Домів я мала притулок, мене підтримували, готували до життя. Історія цих Домів того часу – це і моя особиста історія, тобто – моя біографія. Її я у своєму серці зберігаю з вдячністю. Є за що.

ЧАСТИНА II. Маю професію. Складається родина.

Мій Дніпропетровськ

У Дніпропетровську мене зустріла Оля Квітка, яка за рік до мене закінчила наш факультет і працювала тут інспектором з дошкільного виховання в Обласному відділі освіти. Вона забрала мене до себе на квартиру, домовившись з господинею, і ми стали жити удвох у маленькій кімнаті майже в центрі міста. Оля змогла допомогти, щоб мене призначили вихователем у один з кращих садочків міста. Цей садочок був укомплектований вихователями, однак дитячі групи були переповненими, у кожній із 6 груп за списком налічувалось понад 30 дітей, десь по 35–37. Завідувачка вирішила створити ще одну групу, скоротивши кількість дітей в інших. Легко здогадатись, яких дітей віддали мені вихователі. Справді, група виявилась складною. В інших групах панували спокій і тиша, а у моїй – діти “стояли на головах”. Невдовзі деякі вихователі почали мене жаліти і ділились досвідом, як “потрібно брати дітей в руки”.

У ті часи справді найважливішою професійною якістю, навіть здібністю, вихователів було вміння “тримати дисципліну” в групі. Я також вважала, що діти мають бути слухняними, чемними. Але ж я прийшла працювати, отримавши сучасну вищу освіту, науки про виховання були для мене дуже цікавими. Я могла розповідати багато про те, як розвиваються діти певного віку, які бувають індивідуальності, в чому причини успіхів дитини та її труднощів. На моє переконання, яке склалось в умовах освіти, дитина ніколи не є винною в тому, що вона чогось не знає чи надто активно, нестримно себе поводить.

Я вирішила все ж не користатись з методів, які мені радили і яких діти побоюються, а набратися терпіння і привчати до себе, до свого стилю спілкування кожну дитину окремо, а не тільки всіх разом, тобто намагатись викликати добре ставлення до себе кожної дитини. Кожен день давався мені нелегко, я дуже втомлювалась. Однак потроху діти почали до мене звикати, чути мої звертання, запитання. Все більше дітей до мене підходили і про щось розповідали, про щось запитували, хотіли знаходитись ближче до мене, коли я розповідаю чи читаю, гратися поруч, вони прислухалися до моїх неголосних слів. Зранку, приходячи в садочок, вони радісно підбігали до мене, щоб привітатись, а увечері не дуже поспішали йти додому, коли за ними приходили батьки. Однак організація групи моїми гуманістичними методами тривала два довгих місяці. Це вимагало від мене витримки, терпіння і віри. Як результат, у цій групі згодом міг працювати будь-хто з вихователів, діти розуміли слово, особливо добре слово, звернене до кожного особисто.

Пригадую хлопчика Вову із досить важкої родини, який мав дуже мало тепла вдома від батьків, а тому і сам був відомий як дитина, від якої інші батьки просили своїх дітей триматись подалі. Якось він захворів на скарлатину. У садок прийшла з перевіркою медична комісія (санепідстанція), і вихователі

членам комісії підказували: “Перевірте і Олену Василівну, вона ж їх усіх, і його облизувала”. На щастя, інфекція до мене не пристала.

Одного дня я працювала в другу зміну, тобто прийшла на роботу на другу годину, в той час, коли діти після обіду спали. Коли настав час і їм дозволили вставати, вони кинулись з ліжок просто до мене з новиною, яку зберігали від самого ранку, як таємницю, уявляючи, що тільки я зможу їх зрозуміти і допомогти. Вони розповіли мені, що в одній африканській країні бандити вбили вождя, негра, у нього залишилось двоє маленьких дітей. Діти моєї групи мене просили, щоб ми написали листа у цю країну, щоб цих дітей, які залишились без тата, прислали до нас. Наші діти їх любитимуть і допомагатимуть їм рости, гратимуться з ними. Це бажання дітей було настільки щирим і глибоким, що я пішла до телефону в кабінет завідуючої (телефони в той час являли собою розкіш, на дитячий садок був лише один телефон) і подзвонила в Обласний комітет комсомолу, розповівши про цю світлу, гуманну пропозицію дітей. Мені відповіли досить серйозно, що вирішення таких питань не входить у компетенцію комітету комсомолу. Стало прикро за таке чисто адміністративне ставлення до перших соціальних намірів маленьких моїх вихованців, водночас, я усвідомила і рівень своєї незрілості. Яюсь уже я цю справу з дітьми залагодила.

Було у моїй групі дуже тендітне хлоп’я на ім’я Микита. Мати його – інтелігентна жінка, музикант, як згодом я дізналась, вона мала дружні взаємини з колом інтелігенції, зокрема, її приятелем був відомий лікар, громадський та культурний діяч Ераст Біняшевський, вже згодом я їх зустрічала в Києві. Про все це я у той час, коли до мене в групу потрапив її син, не знала. Виявилось, що ця інтелігентна жінка, мати, досить суворо ставиться до свого дитяти. Хлопчик часто після неділі приходив у дитсадок із синцями. Зі мною він був щирий і розповідав, що синці є наслідком домашнього “виховання”. Я набралася хоробрості і суворо поговорила з матір’ю, сказала, що коли це повториться, я подам заяву до суду. А хлопчик був вразливим і вдумливим, він часто допомагав мені і дітям, у групі йому було добре, не тільки я, а й діти його любили.

Невдовзі мене почали сприймати як добру виховательку, запрошували на методичні ради, на курси вихователів, де я виступала з лекціями. У своїй групі я проводила відкриті заняття. Пригадую, одне таке заняття я мала провести для вихователів району. Я обрала читання оповідання (я добре читала) і бесіду за його змістом, де є змога ставити запитання і для відповіді викликати більшість або й усіх дітей, щоб показати присутнім гостям-вихователям їхній добрий рівень мовного розвитку і мислення. Я обрала дидактичне оповідання відомої дитячої письменниці Осєєвої “Три сини”.

У ньому йдеться про те, як три матері поверталися з поїзда додому і кожна мала тяжку ношу в руках. Назустріч їм бігли їхні синочки, один з них чудово наспівував, другий майстерно виробляв усякі вправи, а третій підійшов, взяв у мами з рук торби і поніс. Поруч спостерігав за цим дідусь. Щасливі мами звернулись до нього: “Правда, які чудові наші сини?!” На це запитання дідусь відповів, що він лише одного сина бачить. Після читання (згодом, аналізуючи

заняття, вихователі гарно оцінили моє читання, відзначили, що на занятті було не просто цікаво, а якось особливо тепло), коли під час бесіди діти пригадали повний зміст оповідання, нарешті, треба було відповісти на запитання, якого ж сина помітив дідусь. Піднявся “ліс” нетерплячих рук. Кожен переконував, що дідусь помітив хлопчика, який допоміг мамі. Руку тримав і Микита. Я вирішила його запитати останнім, бо хотіла продемонструвати колегам, як добре дитина підведе підсумок замість вихователя, тобто замість мене, оскільки була впевнена, що він усе добре зрозумів і зуміє найкраще довести справедливую думку. І от вже на закінчення заняття я запропонувала сказати свою думку Микитці. Микитка гарненько встав і сказав таке: “А я думаю, що дідусь помітив того хлопчика, який чудово співав. Адже мамі допомагати кожен уміє і кожен мусить. От ми це всі вміємо. А для того, щоб так чудово співати, потрібно мати гарний голос від природи і ще дуже багато вчитись”. От так... А час на заняття за розкладом вже було вичерпано. Все ж з поваги до такої самостійної і глибокої думки дитини довелось наші роздуми продовжувати і шукати гідні аргументи.

Принагідно відзначу, що мати хлопчика почала з моєю думкою рахуватися.

Як до вихователя, до мене в садочку ставилися добре. Завідуюча, Марія Іллівна, допомагала мені порадами. Вона ж поставила вимогу, щоб на першу платню я купила собі хоча б дешевий годинник, оскільки без годинника працювати складно. А мені ж були потрібні туфлі чи босоніжки. Допомогла Оля, позичивши грошей.

Завідуюча входила до складу партійного активу міста. Вона була зі мною щирою, переконувала, що бажає мені доброї перспективи в роботі, але з моєю національністю це викликатиме ускладнення, тому вона намагатиметься умовити своє керівництво, щоб мені надали можливість вступити в партію. Це могло б мені допомогти у професійному зростанні. Я відповідала, що ще нічого значного не встигла зробити в професії та в житті, тобто ще не заслужила на вступ до партії. За цими моїми словами не було якогось осмисленого політичного ставлення до членства в партії, а лише виявилась моя внутрішня непевність і, можливо, страх, що не зможу виправдати довіри і буду поганим членом партії.

В ті часи різні міські установи були прикріплені для допомоги відповідним сільським осередкам, тобто були їхніми шефами. Наш дитячий садочок призначили шефом колгоспного садка у далекому селі. Мені доручили це шефство розпочати.

Якось уже я добралася до того села, оселили мене в однієї самотньої колгоспниці, в її хаті все було дуже охайно і пахло свіжою смачною їжею. Мені стало затишно і одночасно якось страшно, оскільки передбачалася зустріч “педагога з міста” з правлінням колгоспу. На другий день мене познайомили з дитячим садком, а на третій день мала відбутись бесіда, тобто моя зустріч і розмова з членами правління колгоспу.

Дитячий садок містився у старій хатині, куди на час роботи в полі чи на фермі матері приводили дітей і залишали їх під доглядом жінки, яка за своїм станом не могла працювати більш ніде у колгоспі, а про те, що ж потрібно робити протягом дня з дітьми, не мала поняття. На той час вже існував відповідний державний документ відносно того, що і в сільських дитсадках мають працювати фахівці з педагогічною освітою, але в традиції сільського життя це ще не вписалося. Як можна в той час, коли люди у колгоспі так тяжко працюють, поставити наглядати за дітьми здорову, відносно молоду, працездатну та ще й з освітою жінку? Працездатна жінка має працювати в полі чи на фермі. У дитсадки направляли тих жінок, які в полі працювати не могли. Найчастіше – за своїм фізичним станом чи станом здоров'я. Про свої враження тут розповідати не буду.

Увечері мені повідомили від імені голови колгоспу, що завтра збирається правління, запрошений також директор школи і деякі вчителі. Цілу ніч я готувала свій виступ, при світлі гасової лампи писала текст. На зустріч прийшли приємні, енергійні, досить молоді люди – вся інтелігенція села. На цій нараді моє питання було основним. Я почала виразно читати свій текст і дуже скоро відчула, що цей мій метод не годиться. Я з переляку все ж швидко збагнула, що потрібно відкласти папери на столі і, вже не користуючись записами, почала розповідати цим людям про те, яким вже на той час було дошкільне виховання у містах, в тому ж Дніпропетровську, які можливості створювались для міських дітей, наскільки спокійними могли бути їхні батьки, йдучи на роботу впевненими, що дитині в садочку затишно, цікаво, радісно, що її вчать і виховують. Порівняла це з долею сільських батьків, зайнятих важкою, надзвичайно потрібною і не дуже вдячною працею та ще й до того отримуючи можливість лише відносного догляду за дітьми. Розповідь я підкріпила переконливими, образними прикладами, мої слухачі спочатку були дещо здивованими, але досить швидко почали слухати з довірою у справедливість розповіді, навіть були розчуленими. Тоді я почала вголос міркувати і радити, що ж можна зробити своїми силами, тут, у колгоспі, а чого вже можна і на це є право, домагатись від районного та обласного керівництва, від органів освіти. Тут же народилися конкретні пропозиції щодо обладнання дитячого садка, вчитель праці запропонував цілу серію меблів та іграшок, які він з учнями виготовить у шкільній майстерні, свою допомогу запропонувала вчителька біології. Розмова вийшла змістовною й конкретною, проблема зворушила усіх. Вчителі і члени правління колгоспу виявились готовими до того, що сільські діти заслуговують кращих умов і що ці умови потрібно здебільшого створювати самим... Мені дуже дякували за цю зустріч, за вболівання про долю сільських дітей, за розуміння їхніх проблем і проблем сільських родин. Я пообіцяла, що попрошу на літо присилати на практику студенток з Дніпропетровського педагогічного училища (це вдалось виконати).

По селу пішов добрий поголос про цю зустріч, яка спочатку здавалася не дуже то й потрібною. Удома на мене чекала господиня зі смачною вечерею.

Пережите не давало мені заснути, тож я слухала дощ, що розпочався вночі. На ранок це вже була злива. До мене зайшла жінка з правління колгоспу і повідомила, що у таку зливу авто голови (газик) не може мене завести до поїзда, тому голова колгоспу просить перечекати дощ у селі. Такий дощ може тривати і кілька днів. Так і сталося. Просидівши два дні, я почала дізнаватись, чи зможу якимось самотужки дістатись до поїзда. Голова зглянувся і сказав, що завтра рано пришле за мною свій “газик”. Приходили люди і приносили мені, за розпорядженням голови, подарунки – мішечок борошна, цукор, повний кошик свіжих яєць. Я ніяковіла, відмовлялася, а вони умовляли мене, пояснюючи важливість мого приїзду для села. Знаходили такі гарні та переконливі слова, у них було стільки справжньої вдячності і разом турботи про ту молоду дівчину, яка наважилась торкнутись до важливої справи, зуміла їх захопити нею. Я хотіла ці дари залишити господині, оскільки була неготовою отримати першу таку вагому життєву підтримку у досить голодні тоді часи. Та господиня категорично відмовилась, пояснивши, що на моє утримання голова колгоспу їй також виділяв харчі. Усі подарунки я поклала до своєї старенької валізи, і зранку шофер голови, молодий хлопець Тарас, заніс її в авто, ми поїхали під сильним дощем по болоту до поїзда.

Їхали близько двох годин. Нарешті приїхали. Тут сталась ще одна несподіванка. Авто спинилось, Тарас вийшов з кабіни, підійшов до дверей з того боку, де я сиділа, відчинив двері і простягнув до мене обидві руки. Я злякалась, а він почав пояснювати, що голова колгоспу помітив, що в мене блаженське взуття і дав завдання мене донести на руках до вокзалу, щоб я не застудилася... Чи могла я про таке забути? Хто виховує таких людей? Звідки вони беруться? Чи усвідомлюють вони, що таке благородство здатне підтримувати людину упродовж життя, навіть за найважчих обставин? От і мене зігрівали ці спомини. Ніхто з цих щирих, простих, довірливих сільських людей не розпитував мене, звідки я, хто мої батьки, чому у мене чорняве й кучеряве волосся, в якого Бога я вірую, якої я національності.

Як же ж їм тяжко жилося! І як вдавалось їм зберігати цю глибоку шляхетність та вдячність за найменше співчуття й розуміння їхніх справжніх проблем!

І от я у поїзді. Посадили мене в купейний вагон, де вже одне місце займала гарно одягнена, досить стримана жінка років 40–45. Мені потрібно було дістати щось із валізи, я її відкриваю – а там повно яєць. Дама дивиться, я їй просто-душно розповідаю, що їду от із такого колгоспу, там мені подарували цю ношу. Дама розпитала мене про причину моєї поїздки до колгоспу і після того розповіла, що працює в обкомі партії, очолює відділ освіти і просить мене дати згоду на участь у роботі активу з освіти в області. Мені стало моторошно. Оце попалась! Однак я не відчула ніякої провини за собою, як і наміру цієї дами якимось мені дорікнути. Зустріч ця пройшла спокійно, я залишила їй номер телефону дитсадка. Кілька разів вона зверталась до мене з тих чи тих питань. Зрозуміло, що про цю несподівану зустріч я одразу ж повідомила свою завідувачку.

На посаді вихователя я відпрацювала десь понад рік, після чого отримала запрошення на посаду завідувачки дитсадка заводу ім. Леніна, який на той час мав у місті кілька дуже добрих дошкільних закладів. Працівникам цих закладів уже дещо було відомо про мене як про фахівця, вони радо прийняли мене в колектив. Тут я набула першого досвіду організації і керівництва роботою дошкільного закладу.

Звичайно, було мені досить складно, адже ніяких гарантій, ніяких життєвих перспектив я не могла собі накреслити. Якими могли бути мої сподівання, мої плани, про що могла я мріяти? Коли, наприклад, зможу мати власну квартиру чи хоча б кімнату, чи матиму я родину, чи вистачає людям заробітної платні, яку отримують за роботу в дитячому садку, щоб утримувати родину, як взагалі люди виживають, чи є хтось за це відповідальним, до кого можна звернутись, чи є якась допомога сиротам у дорослому віці щодо отримання житла?

І тут раптом відбувається подія, що є доленосною для мене і, мабуть, для більшості дитбудинківців, у яких вся надія тепер вже не на батька Сталіна, про якого до нас долинала фрагментарна інформація після XX з'їзду партії, а на Батьківщину і Комуністичну партію, яка відповідно до своєї нової Програми (Хрущовська програма побудови комунізму) гарантує кожній людині квартиру не пізніше, як за 20 років. Тобто, до 1980 року, згідно з Програмою будівництва комунізму в нашій країні, я отримаю від держави квартиру. А інакше де ще можна квартиру дістати? Ну, у спадок від батьків. А коли їх нема? Отже, зараз мені 22–23 роки, то у 43 роки, тобто через 20 років я отримаю квартиру. Як розпочинати планувати життя з такими думками? Куди звертатися за допомогою чи хоча б за поясненнями?

Багато наших вихованців розгубились у житті, лише одиниці здобули вищу освіту, бо хто ж міг вчитись та виживати на ту малесеньку стипендію?! А після ремісничих училищ, куди масово відправляли наших вихованців після 6-го, 7-го класу молоді робітники також не отримували житла, хіба що гуртожиток. То як же не розгубитись, як, на якій основі створювати родину? Хто був готовий прийняти в свою, у більшості також небагату родину, сироту за зятя чи за невістку? Найчастіше в колишніх вихованців дитбудинків не складалась родина. Так було в дітей, яких сиротами зробила війна, так продовжувалось і пізніше, через кілька десятиліть після війни, коли діти лишались бездомними, потрапляли в дитячі будинки за зовсім інших соціальних обставин.

Думаю, що мене особисто втримав від необережних кроків, від сумнівних, легких пошуків чи життєвих експериментувань – страх. Почуття страху супроводжувало мене постійно. Я боялася, що потраплю в біду, пропаду, буду бита, можливо й знищена, тому намагалась триматися за найменшу можливість якось порядно жити. Зрозуміло, великою підтримкою був сам факт молодості, до якого додавались певні позитивні риси, що склались в характері та у способах спілкування. Це сприяло тому, що в мене завжди були добрі приятелі, друзі і, здається, не було ворогів. Хоча, як я вже згадувала, не завжди люди виявляли

готовність мені допомогти, навіть у тих випадках, коли для цього були законні підстави.

Великою життєвою підтримкою для мене стала зустріч з Олександром, його водночас світле, юначе і трохи батьківське ставлення до мене. Найбільші скарби моєї юності – це листи від нього. Пригадую, я йшла з роботи головною вулицею Дніпропетровська до головної пошти, де отримала від нього листа “до запитання”. Сіла на проспекті К. Маркса під чудовою розлогою акацією, читаю, мрію. Йду додому, а там вже на мене чекає ще один лист. І так щодня – по два листи, і такі зворушливі, з такими теплими звертаннями. Лише згодом я дізналась, що на маму Олександра я справила враження маленької, незахищеної дівчинки, і вона з сином про мене часто розмовляла, підбираючи різні казкові епітети.. Тож у своїх листах він використовував мамині слова. Згодом і сама Ольга Андріївна почала мені писати, її листи також були щирими, але мали зовсім інше спрямування. Ольга Андріївна писала, що вона все життя мріяла про дочку, і саме про таку, як я. Що її мрія тепер могла б збутись: вона як інвалід 1-ої групи має право прописати собі помічницю, хоча від мене вимагатиметься зовсім небагато. А от про одруження нам з Олександром думати не варто, оскільки ми обоє сироти, тобто він – напівсирота. Мені краще було б зустріти хлопця, в якого є добра родина. І Олександрові краще було б зустріти дівчину, яка має захищену родину. Самотнім у світі важко. Ці материнські думки були для мене незрозумілими і на той час неважливими. Їхній глибокий сенс я зрозуміла набагато пізніше.

Олександр отримав призначення викладати фізику в Київському Суворовському училищі. Він писав мені про свою роботу, про взаємини із суворовцями. Наприклад, коли він виявляв вимогливість і коли його вимогливість позначалася на оцінках з фізики, то суворовці викликали його на спортивні змагання. А він же був недавно чемпіоном Інституту з п'ятиборства, тож мав золотими літерами вишиті чемпіонські майки, в яких стрибав і бігав зі своїми курсантами. Все ж частіше перемагали суворовці, однак усім було радісно.

Мені Олександр купував і регулярно надсилав методичну літературу, бувало, що й художню, наприклад, Вибрані твори Олеся із зворушливим надписом і виписаними ним цитатами з віршів поета. Варто зазначити, що цю книжку в ті часи було досить складно “дістати”, думаю, що такий подарунок оцінити я вже тоді змогла..

Кілька разів Олександр приїздив до Дніпропетровська на суботу-неділю мене провідати. Його приїзд для нас з Ольгою був святом, оскільки Олександр разом з добрим настроєм привозив з Києва продукти – цілу в'язку сардельок, смачні цукерки. У Дніпропетровську цього не було, навіть пшоно чи макарони далеко не завжди вдавалось купити, хіба хтось через знайомство в магазині допоможе “дістати”, в ті часи було досить голодно, що для мене загалом було звично.

В листах і при зустрічах Олександр почав мені розповідати про важку ситуацію вдома, про безвихідь, неможливість допомогти мамі, про лікарні і

домашнє лікування. Врешті він сказав, що не може собі дозволити одружитися, щоб не перекласти на плечі дружини ці непереборні труднощі. Спочатку я це просто слухала і не коментувала. Згодом я почала висловлювати своє ставлення, що коли б це стосувалось мене, то я б воліла бути з дорогою мені людиною саме тоді, коли їй важко, і допомагати, скільки я можу, а не залишати людину у найскладнішій ситуації саму.

Нарешті я отримала в листі з Києва пропозицію руки і серця у такій формі: “Якщо ти така дурненька, то бери свою валізу і приїзди”.

Моєму щастю не було меж. Подумки я промовляла цю Олександрову пропозицію, як то кажуть, на всі лади, з різними інтонаціями, з різними, зрозуміло, ласкавими, настроями. На душі ставало тепло і затишно, я відчула себе захищеною. Та коли вже надійшов термін їхати, мене огорнув страх. Кілька днів я ридала, збираючи в дорогу речі. На роботі ж мене вітали, усі за мене раділи, моїм співробітникам Олександр сподобався, він приїздив радісним, жартував. Від моїх співробітників, від педагогів і від повара Олени Захарівни, ми отримали подарунки і поздоровлення.

Найважчою для мене виявилась остання ніч перед від'їздом. Вдома я була сама, Оля поїхала до батьків у відпустку. Важкою була і дорога в поїзді: я весь час ридала, мені здавалось, що поїзд везе мене у прірву, у безвість. Не знаю, що на мене чекає, що робитиму, коли моє родинне життя не складеться, хто порадить, допоможе?

Я знову в Києві, тепер – назавжди

В Києві мене зустрічав Олександр. Я не могла зрушитись з місця. Він також трохи злякався. Ми підійшли до зупинки трамваю, я стояла і ридала, не могла увійти в трамвай. Трамваї йшли один за одним, а ми стояли і пропускали їх. Нарешті сіли в трамвай № 13 і поїхали до вулиці Павлівської, а там вже пішки до вул. Тургенівської, 48, де в квартирі № 30 на нас чекала мати Олександра. Ми увійшли, Ольга Андріївна лежала в ліжку, вона лагідно усміхнулась і промовила: “Леночка, нехай з вашим приходом у нашому домі оселиться щастя”. Мені стало спокійно. Я знайшла свій дім, свою родину.

Мати називала сина Лесик, Лесь. Так звали його й усі родичі, сусіди в домі, друзі із шкільних років. Друзі зі студентських років звали його Саша, Сашко. Почалось моє знайомство з родиною. З'ясувалось, що цю простору квартиру близько до центру міста колись за власні кошти збудували батьки Ольги Андріївни і Миколи Андрійовича – Андрій Іванович і Катерина Рокницькі, які приїхали в Київ з Волині. Дім був пайовим, збудованим ще до війни, згодом його забрала держава. Коли діти підросли, Микола, що став художником, викладав малювання в експериментальній школі Міністерства освіти, якою керував молодий вчитель математики Григорій Силович Костюк. Його я вже знала як професора психології, що викладав у нас в інституті. Згодом, через десятки років, тобто з великим запізненням, я дізналась, що Г. С. Костюк

в молоді роки працював у школі, де зібрав чудовий колектив учителів, серед яких були відомі письменники і поети Степан Васильченко, Олена Журлива, Павло Филипівич, німецьку мову викладала донька відомого німецького художника, яка одружилась із Филипівичем – Марія Кіндратівна. Робота її батька експонується в Луврі. Вчителька користувалась великою повагою учнів та колег. Микола Андрійович Рокицький був у неї закоханим, але вона віддала перевагу поетові. Микола Андрійович працював у творчій групі Михайла Львовича Бойчука, згодом став професором Художнього інституту і невдовзі одружився із Зінаїдою Сергіївною Сеньковою. Батьки виділили подружжю одну з трьох кімнат, а самі з донькою залишилися у двох кімнатах. Невдовзі вийшла заміж і Ольга Андріївна. Її чоловік, Іван Степанович Проскура, після закінчення Фінансового інституту чи технікуму працював у Києві в банку. Він прийшов жити, як говорили в народі, у прийоми, до дружини. У Миколи Андрійовича народилась донька Майя, в Ольги Андріївни 16 грудня 1936 року народився син Олександр. Уся велика родина жила в цій квартирі. Тут повиростали діти. На той час, коли я прийшла до Олександра, то вже його дідусь, бабусі, батька й дядька не було, усі вони поховані на Лук'янівському цвинтарі. Майя вийшла заміж за художника Лева Вітковського, жили вони окремо від матері. У квартирі батьків залишилась вдова художника та Олександр з матір'ю. Стосунки між родинами, як розповідала мені Ольга Андріївна, постійно були напруженими, як найчастіше й велось у комунальних квартирах. Мені довелося переймати ці правила взаємин. Наприклад, під час приготування їжі не можна було ні на хвилину виходити з кухні. У іншому випадку, якщо зайдеш у кімнату, за цю хвилинку сусідка могла вкинути в каструлю солі, піску, волосся чи шкло. Тоді вже небезпечно було цю страву їсти. Годилося її викидати. Питання про те, наскільки це відповідало дійсності, не обговорювалось, проте якісь докази наводились, я їх не пригадую.

Ольга Андріївна хворіла на серце, майже постійно лежала в ліжку, а над ліжком висіла велика картина “Біля яблуні” роботи її брата, Миколи Андрійовича, в якій він втілював задум “Єдність поколінь”. Тема “Яблуня”, як відомо, була чи не обов'язковою для школи М. Бойчука. Я в малярстві не розумілася, Ольга Андріївна мені дуже тактовно розповідала про техніку темпера, про цю картину, про свого талановитого брата, який на певному етапі творчості змушений був відійти від напрямку М. Бойчука, мав уже своїх учнів і послідовників. Вона, як сестра, мала глибоке переконання, що обов'язково прийде той час, коли ця картина, як і загалом творчість брата, будуть належно поцінованими. Як відомо, школу М. Бойчука, що вже на той час мала світове визнання, у 1936 році закрили як “розплідник формалізму”, доля багатьох художників склалася трагічно.

Мене почали поступово знайомити з родичами та друзями. По лінії матері родичів на цей період уже не залишилось. А друзів Ольга Андріївна мала дуже щирих. Передусім це родина Володимира Порфіровича Антоненка, його дружина Марія Микитівна Лучіна та її сестра Євлампія Микитівна. Вони жили

неподалік, по вул. Павлівській, і часто провідували Ольгу Андріївну. Ольга Андріївна потихеньку, тобто майже пошепки, щоб була ніхто не зміг почути, мені розповідала, що Володимир Порфірович – російський дворянин, офіцер царської, а згодом білої армії, родина якого (дружина і син) у 20-ті роки емігрувала, а йому не вдалось виїхати за ними і навіть намагались їх шукати. Згодом він одружився з дуже милою жінкою і жили вони утрюх з її сестрою, глибоко релігійною людиною Євлампією Микитівною, яка упродовж усього життя дуже близько спілкувалася з черницями Покровського монастиря та його Ігуменею, до кожного свята отримувала звідти вітання, а монастирською паскою “від самої Ігумені” згодом ділилася і з нами.

Володимир Порфірович був людиною глибоко інтелігентною, лагідною і разом з тим мав веселу вдачу. Вітати нас з якоюсь подією він зазвичай приходив раненько. Тож Ольга Андріївна напередодні, скажімо, дня народження Олександра, попереджала, що треба раніше лягати спати, оскільки завтра Володимир Порфірович прийде з привітанням о 6-й ранку. Так було й коли він прийшов привітати мене з приїздом. Гість був старенький, зовсім сивий, але стрункий, підтягнутий, дуже охайний і привітний. Він одразу радісно вигукнув: “О! Лесик! Який добрий вибір ти зробив, таку маленьку дівчинку знайшов! Хочеш – на одне плече посадиш, хочеш – на друге, хочеш – у кишеню сховаш!” Мені стало трохи ніяково, я тихенько сиділа і слухала. А далі пішла лагідна розмова. Він також підтримав думку, що для нас головне – допомагати Ользі Андріївні, а тому мені поки не варто шукати роботу, а краще бути іля матері вдома.

Про наше одруження

Ситуація в родині дійсно була складною. Можна сказати в нашому випадку, що з журбою радість обнялась. В домі з’явилась молода дівчина. Але ж мати була дуже тяжко хворою. Складність полягала й у тому, що ми не могли навіть полишити матір саму, щоб удвох вийти з дому і піти подати документи до ЗАГСу на одруження. Адже районний, тобто найближчий ЗАГС перші шлюби не реєстрував, потрібно було йти у так званий Шоколадний будиночок на Печерську. Реєстрація тих молодят, що одружуються вперше, за особливим рішенням, як приємний привілей, мала відбуватись саме у цьому казковому будиночку. Від нас він знаходився досить далеко, потрібно було добиратись двома видами міського транспорту. Про таксі ніхто з нас і подумати не міг. Володимир Порфірович запропонував прислати свою дружину та сестру, щоб вони посиділи біля хворої на час реєстрації нашого шлюбу. Так і було зроблено.

Ми прийшли в той урочистий будиночок на Печерську, де вже зібралось багато святково вбраних людей – рідних і гостей тих пар, які цього дня одружувалися. Згідно з правилами – по черзі запрошують до зали молодих та їхніх гостей. Дійшла і наша черга. Урочисто вбрана красуня-працівник оголосила наші

прізвища і запросила наших гостей. Зробила жест запрошення, чекає, а йдемо тільки ми удвох. Вона спитала нас тихенько, що сталось, де гості? Очевидно, в них такої ситуації при реєстрації першого шлюбу ще не було. Ми коротко пояснили, що в нас хвора мати, ніякого святкування не передбачено. Вона вибачилась. Нас розписали, шлюб зареєстровано. Олександр поїхав на роботу, а я пішла додому.

Правда, не зовсім додому. Спочатку я не хотіла про це писати, боляче зізнаватись, що мені нічого було одягти, йдучи до ЗАГСу, тобто на весілля. Моя добра, лагідна приятелька ще з студентських років, дуже інтелігентна людина Ірина Плехова, донька професора, здається навіть академіка архітектури, тодішнього ректора будівельного інституту, що жила у самому центрі, на вул. Карла Маркса, запропонувала прийти перед урочистою подією до неї і одягнути її весільне плаття. Так я і зробила. А після церемонії пішла до неї, щоб передодягнутися у своє. Отже, саме в Іриному весільному вбранні я і сфотографована з Олександром у шоколадному будиночку. Чудове весільне фото.

Про весільні обручки також не йшлося. На них просто не було грошей. Тай не було ще в той час такої традиції чи моди надягати один одному на палець обручку. Коли все ж якісь кошти молодята мали, то іноді обручку купували для нареченої. Нареченому обручку купували досить рідко. До того ж і в магазинах не часто бували у продажу обручки. Так що свою обручку від Олександра я отримала вже аж на дев'ятий рік після одруження. На той час вже з нами була наша донечка. Я була щасливою, коли Олександр запропонував мені піти в ювелірний магазин на Хрещатику з метою поміряти обручку. Виявилось, що в продажу були аж два види обручок – дешевші і трохи дорожчі. Потрібний мені розмір також був. Однак купувати обручку Олександр пішов сам наступного дня. Я дуже зраділа, що він спромігся купити ту, що була дорожчою. Так і носила її коло нього впродовж сорока шести років, і тепер продовжую носити.

Пригадую, коли готувались до шлюбу наші близькі друзі, вже їм було років більше тридцяти, шлюб був виважений, вимріяний обома, я порадила молодому купити нареченій обручку. Він спитав: “Для чого це потрібно?” Я поділилась особистим досвідом, сказала, що обручка дала мені і певності, і світла у житті. Якраз ми проходили біля Золотих воріт, тож зайшли у ювелірний магазин на вулиці Володимирській. Там того дня були в продажу обручки. Він купив. Я сприйняла цю подію, як вчинок з його боку, як приємний вчинок. Думаю, що для наших друзів це також була приємність..

Після наших відвідин ЗАГСу вдома я вирішила спекти до святкового вечірнього чаю наполеон, оскільки увечері обіцяли прийти тітонька Олександра – Дора і моя подруга, що працювала в педагогічному училищі, Лариса Герасимова. Ми присунули стіл, великий, дубовий, важкий, старовинний, до ліжка Ольги Андріївни, пили чай, слухали побажання. Ольга Андріївна зробила мені весільний подарунок – золотий медальйон з діамантом, який вона отримала на своє весілля в подарунок від свого батька. Це була найбільша родинна

коштовність. Цей медальйон залишився і нашою найбільшою коштовністю, на його дверцята з внутрішнього боку я тоді вставила наші з Олександром фотографії. Так вони там і живуть.

Прийшла нас привітати подруга Ольги Андріївни Секлета Іванівна Лозова, з якою вони разом колись учителювали. Син її Володя Лозовий був близьким приятелем Олександра, і вся їхня родина нас постійно підтримувала.

Особливо щасливим для мене виявилось знайомство з родиною Грабовецьких, Миколою Сидоровичем та Людмилою Олексіївною. Їхній син Юрко вчився разом з Олександром ще у школі, і родини заприятелювали. Це були високоосвічені люди шляхетного походження, Людмила Олексіївна походила з роду Грушевських. Родина мала одну з найбагатших бібліотек у Києві, якою нам дозволили вільно користуватись. Ми мали змогу читати книжки, що видавалися ще в 20-ті роки ХХ ст. і раніше, а згодом ці книжки було заборонено. Щодо мене, то саме у Грабовецьких я вперше почула про поетів 20–30-х років, про Леся Курбаса, С. Єфремова, В. Винниченка, і навіть читала його “Машину часу”. Ця родина мене гарно сприйняла. Жила родина скромно, все ж саме родинному тепло, інтелігентно. Микола Сидорович розповідав, що про їхню бібліотеку знали і в колі письменників, навіть Максим Рильський мав бажання її придбати. Але гроші, які, зрозуміло, могли дуже знадобитись, все ж не здатні були замінити цим людям цінності зібраних ними книжок. Було в родині і старовинне фортеп’яно з різьбленими канделябрами для свічок. Грала Людмила Олексіївна.

Пригадую, через кілька років ми запросили їх на мій день народження. Людмила Олексіївна мені тоді сказала дуже важливу річ: “Леночка, це вам сьогодні 27 років, і ви, напевне, думаєте, що ви вже старі. Я вас дуже прошу, не повторіть моєї помилки. Саме в такому віці я подумала, що я вже стара, і відтоді я все життя живу старою. Не зробіть з собою такої дурниці, радійте життю”. Це для мене була досить важлива мудрість, яку мені подарувала дуже красива людина.

Найближчою подругою Ольги Андріївни, за її щирим визнанням, була Роза (для Лесика – тьотя Роза), разом з якою в роки юності Ольга Андріївна отримувала педагогічну освіту. Тепер тьотя Роза жила з родиною у Митищах під Москвою та регулярно надсилала подрузі листи, вітання до святкових подій, фотографії. Під час відпусток вона майже щороку заїздила до Києва провідати подругу і при цьому залишала Ользі Андріївні усі гроші, які не витратила під час відпустки (або ж спеціально заощадила). Про тьотю Розу говорилося як про людину сердечну, щиру, ділову і дуже розумну, вона мала дві вищі освіти. Згодом тьотя Роза приїздила вітати нас з народженням донечки, писала теплі листи, скаржилась на здоров’я, як це з віком і буває.

Приходили нас вітати й сусіди, які дуже добре ставилися до Ольги Андріївни і раділи, що я зможу їй допомагати.

По батьковій лінії, тобто по лінії Проскур, у Лесика з родичів у Києві були дві батькові сестри – Дора Степанівна і Марія Степанівна. З Дорою Степа-

нівною в нас склалися теплі стосунки, вона нам допомагала доглядати доню, водила її на заняття музикою, балетом. В Яготині жив брат Лесикового батька Семен Степанович, який там працював агрономом на дослідному полі Інституту землеробства. Він мав невелику хату з садком, де жив з дружиною Марією Данилівною та з матір'ю, Лесиковою бабусею Марією Петрівною. Усі Лесикові родичі зібрали гроші і зробили нам спільний весільний подарунок – купили шафу для одягу.

Приїхав нас вітати друг Лесика Віталій Войтов. Під час навчання у Політехнічному інституті він жив у Ольги Андріївни на квартирі і щиро заприятелював з Олександром. Це був добре вихований, працьовитий юнак з інтелігентної сім'ї. Його батько працював у Донбасі директором школи, а мати – вчителькою. Між родинами склались щирі взаємини. От Віташек (так вдома звали Віталія) приїхав нас вітати і подарував мені неймовірно гарні чеські коралі. Вони були червоного кольору і чудово сяяли. Якраз такі з'явилися у ювелірному магазині, але про те, щоб купити, ми не могли й мріяти. Це був мій перший по-справжньому жіночий подарунок.

Віталій як добрий син своїх батьків виявився добрим фахівцем, тому, отримавши певний практичний досвід у Донецькому краї, наприкінці восьмидесятих років був призначений заступником міністра енергетики. Отже, переїхав до Києва. Тоді вже ми заприятелювали родинами. Та в їхню родину ввірвалася трагедія – Віталій, молодий, енергійний, відповідальний, порядний, загинув на роботі. Дружина Світлана і син Ігор осиротіли. Як вони тепер живуть?..

З Херсона приїхав нас вітати троюрідний брат Олександра – величний, мудрий, жартівливий Віталій Супруненко. Свого часу він закінчив у Києві Сільськогосподарську Академію. Закінчив блискуче. Йому пропонували вступати до аспірантури, але він обрав практичну роботу і тепер працював головою радгоспу. Виявилось, що Віталій також недавно одружився. Його дружина – Людмила, за фахом філолог, працює вчителькою у школі. Я трохи розгубилась, адже його також годилося привітати. То я передала для Людмили свої червоні чеські коралі.

Ольга Андріївна Рокицька, Лесева мама

Потроху я дізнавалася про долю родини, про те, як важко було самій матері ростити хлопця в умовах війни і повоєнної скрути, до того ж Лесь був хворобливим, мав серйозні проблеми з легенями. Очевидно, виявився спадковий вплив батькового туберкульозу. У голодні воєнні роки їм допомогли вижити своїми добрими порадами і досвідом Євлампія Микитівна Антоненко з родиною. Ось у чому полягала добра порада: потрібно було дістати грошей, на той час неймовірну суму, для того, щоб купити курку. Цю курку Ольга Андріївна варила, витягала з бульйону, розрізала на шматки, розкладала на чистий папір і несла на Євбаз (єврейський базар, тепер – площа Перемоги), або, як тоді називали – на “обжорку”, продавати. Туди приходили голодні люди купувати

їжу. Ольга Андріївна розповідала, що у Володимира Порфіровича Антоненка дуже швидко все розкуповували, він був охайний, чистенький і дуже привітний. Їй же доводилось довше чекати на своїх покупців. І все ж завжди вдавалось продати. Вторгованих грошей вистачало на те, щоб купити знову курку та ще – буханку хліба. Отже, вдома залишалась каструля бульйону і буханка хліба. І так щодень. Це було поживне харчування для сина. Інша справа, що через якийсь час він не міг вже на бульйон дивитись. Все ж саме завдяки цьому вони з матір'ю вижили.

Одного разу, коли мати була на “обжорці”, а Лесик залишався у дворі свого дому, до нього підійшов сусід і сказав: “Біжи на Євбаз, там твою маму німці забрали”. Він помчав миттю, почав шукати маму і побачив її вже в натовпі, який кудись гнали німці. Виявилось, що під час облави німці прийняли Ольгу Андріївну за єврейку і погнали її до гурту. Хлопчик вчепився в маму, почав плакати і просити, хтось звернув увагу німців, що дитина не єврейська, і вони маму відпустили. Цей вчинок увійшов в історію родини – син дійсно врятував маму. Мені багато сусідів говорило, що я дуже схожа на Ольгу Андріївну, немовби її донька. Якась подібність у зовнішності, очевидно, була. До того ж, коли зважити на думку психоаналітиків про те, що хлопці вибирають за дружину дівчину, схожу на матір.

Було мені не просто. Я приїхала в серпні 1961 року. Наш шлюб зареєстрували 10 жовтня того ж року. Ольга Андріївна вже була у важкому стані. Лікарка Марія Григорівна Гольденберг приходила регулярно, навіть і без виклику, оглядала хвору, щось радила, нам з Лесиком співчувала, казала, що ситуація безнадійна. У той час навіть уколи, що знімають біль, не так просто було отримати. Хворий був змушений цей нестерпний біль якось витримувати. Все ж лікарка нам обіцяла допомогти із знеболюючими уколами і навчити мене такі уколи робити. Я щиро зізналася, що боюся робити уколи, і до нас спочатку один раз на день, а згодом двічі на день приходила медична сестра. Я привчалася господарювати: варити потрібні страви, годувати хвору, швиденько бігти в найближчий магазин за найпростішими продуктами (добре, що магазин був у нашому будинку, просто за стіною), прибрати. Ольга Андріївна попросила вимити вже на зиму вікна. Вікна в нас були великі, з подвійними рамами. Ольга Андріївна спостерігала за моєю роботою, щось радила, зауважень не робила. Я переживала, втомлювалась, зрозуміла, наскільки важливо жінці все вміти робити. Вперше в житті я почала усвідомлювати, як складно цілими днями зберігати добрий настрій, спокійно розмовляти, знаходити добрі слова.

Добрі слова Ольга Андріївна уміла знаходити навіть тоді, коли вже була у важкому стані і про цей стан знала. От, наприклад, щодо ситуації з вікнами. Люди мого віку, тобто теперішні бабусі, напевне ще пам'ятають, що вікна у тогочасних міських будинках були доволі великі, з подвійними рамами. Рами були окремо одна від другої. Ніяких порошків і пристосувань для миття вікон у ті часи не було. Як правило, вікна у кожній оселі мили двічі на рік – весною після зими і восени – на зиму. Для цього використовували воду, ганчірки і га-

зетний папір. Зазначу, що вікна мити я вмiла, навчилась ще в дитячому будинку, адже там ми все прибирання робили самi. Я знала, що спершу годиться, не шкодуючи води, добре вимити рами. Інодi одні рами доводилось навіть знімати, а вимивши, чiпляти на місце. Це i складно, i важко. Особливо, коли зростом дитина не вийшла. Вимивши рами i пiдвіконня, можна було братися за миття шибок, також не шкодуючи води. Вимивши скло, потрiбно було його багато разiв витирати, висушувати i далi протирати шматками газети. Вікна виглядали чудово.

Ольга Андрiївна уважно спостерiгала за моєю роботою, щось, правда, менi розповiдала. А коли роботу було закинчено, раптом заговорила: “Леночка, а що сталося з вікнами? Що зі склом? Побилося? Так світло стало у кiмнатi, стiльки повiтря, так добре видно гiлки дерев знадвору, все прозоро. Куди подiлися шибки? Як ви змогли зробити їх такими чистими, їх i не видно”. – Це було сказано дуже щиро. І, звичайно, надавало менi якоїсь впевненостi.

Зiзнаюсь, що варити їсти я не вмiла i цiєї справи дуже боялась. Але ж ця справа в родинi для жiнки є головною. У кухнi у шухлядi я тримала книжку – своерiдну енциклопедiю домашнього господарювання, яку ще у студентські роки менi подарувала моя дорога Лiдуня Шибицька. Так от, коли я за цiєю книжкою варила борщ, Ольга Андрiївна завжди з добрим настроєм запитувала: “Леночка, це борщ чи компот?” – Це була похвала, адже борщ був духмяний i солоденький (за рецептом годилося класти досить багато буряка), та ще й не дуже густий, хворiй людинi його було легко їсти. Правда, Лесь любив густий борщ – “щоб ложка стояла”.

Складною була справа домашнього прання – одягу, бiлизни. Про пральнi машини i порошки в тi часи ми навiть не чули. Грiли воду, в якiй прали бiлизну з допомогою господарчого мила, терли руками намиленi речi на спеціальнiй дерев'янiй або металевiй терцi. У виварцi бiлизну виварювали, потiм полоскали i вивiшували на мiцних мотузках у дворi сушити. Тепер пригадую i сама не вiрю, що так було. Прання i прасування тривало два, а то й три днi. Одного разу в тi днi, коли я займалась пранням, зранку, коли Лесь вже пiшов на роботу, Ольга Андрiївна звернулася до мене: “Леночка, я сьогоднi цiлу нiч не спала, все думала про Лесика i переживала, як же це воно буде? Він вчора прийшов увечерi з роботи. Зрозумiло, був стомлений. Ви дали йому їсти, а потiм сказали, що у ночвах тепла вода з милом, щоб він взяв свою бiлизну i виправ. І він пiшов прати. Але ж він нiколи собi не прав. Я завжди клала йому на стiлець бiля лiжка все чистеньке, що він мав одягати. Тепер вже він мусить сам собi прати?” – i при цьому вона так благально i з таким сумом дивилася на мене... Менi стало нiяково, i я почала пояснювати, що ми ще не одруженi, тому менi незручно брати його бiлизну i прати. Ну, такою я була. У Ольги Андрiївни одразу потеплiв вираз обличчя. Вона повірила менi i заспокоїлася.

Ольга Андрiївна досить стримано, але все ж розповiдала менi про долю своєї родини, пригадувала звички свого батька, але бiльше намагалася розпитувати мене. Зрозумiло, турбуючись про долю свого сина, вона прагнула

ближче познайомитися зі мною. Вона розповідала, які дівчата з інститутської групи сина приходили до них у гості, дуже виділяла серед них Лялю Слічну, справжню красуню, у якої є батько, матір, здається, й сестра, а вдома є телевизор (на той час це було показником добробуту). Мати часто повторювала: “Леночка, вам заздрить половина Києва, що ви за такого хлопця заміж вийшли”. Я з цим подумки погоджувалась, та все ж мені було прикро, що ніхто не може розповісти у цій родині про мене.

В ті часи важко хвору, а тим більше – приречену хворобою людину, не дуже брали до лікарні. Одним з показників якості роботи лікарні був показник кількості померлих. Тому я вже напочатку родинного життя набула досвіду, як трагічно переносить і переживає хвора людина свій стан болю і приреченості, а члени родини – свого безсилля і безвиході.

Та все ж мушу зізнатися і у певній своїй незрілості – Ользі Андріївні було всього лише 57 років, хоча виглядала вона, як змучена жорстокою хворобою людина, набагато старшою. А можливо, мені лише так здавалося, бо де ж я бачила стареньких дідусів і бабусь? З погляду моїх 25 років вік Олександрової мами видавався мені досить значним, навіть достатнім. Вже згодом я зрозуміла, що родина без старшої генерації є неповною у багатьох відношеннях. Я вже тепер пережила Олександрову маму більше, як на 20 років. Олександр прожив довше, ніж його батько і ніж його матір. Він прожив 70 років. Боже, як це мало...

Не тільки вдень, але й уночі, коли потрібна була допомога, Ольга Андріївна кликала мене. Євлампія Микитівна мені пояснювала, що як мати, вона сина оберігає, тому кличе для допомоги мене. Але я думала і тоді, і згодом, що їй хотілось саме жіночої, можливо, більш лагідної допомоги. Якось мені довелося почути розмову матері з сином і її слова: “Лесю, тримайся Лени, Лена хороша”. Про цю материнську пораду не раз розповідав мені Олександр і пояснював, що мати його сприйняла мене добре. Саме ці слова визначили моє ставлення до Олександра на все моє життя: наша родина має триматись не лише на любові, а й на обов’язку перед довірою матері. За всіх обставин у житті я повинна підтримувати Олександра, пам’ятаючи ту пораду, яку йому давала мати. Я ж, мимоволі, та чи могло це бути випадковістю, чи так вже визначила доля, стала свідком цієї розмови матері з сином. Ми прожили разом 46 років. Бувало всяко, а часто і досить складно. На жаль, тепер вже не можу сказати, чи без цих материних слів Олександр пробував би змінити свою родинну долю.

Відчуваю перед Ольгою Андріївною назавжди запізнілу провину. Адже вона так щиро говорила мені, що мріяла про доньку. А я, навіть після того, як ми зареєстрували шлюб, не наважилась звернутися до цієї зболеної долею і важкою хворобою жінки з напевне очікуваним нею: “мамо”. Згодом приятелі заспокоювали мене, ділилися власним досвідом, мовляв, мати – це та, що народила, а свекруху здебільшого кличуть по імені та по-батькові, а молоду

свекруху – навіть просто по імені. Але в моєму випадку це все ж таки було по-іншому: я просто не вміла вимовляти це слово – “мама”.

Зате, коли через кілька років наша доня вимовляла: “мама”, “тато”, яке це було щастя! Але рідних бабусі і дідуся у доні не було, цих слів вона довго не вживала. Коли вже було їй років біля чотирьох, возили ми її у Яготин до Семена Степановича, брата Олександрового батька. Там Наталя бувала і тижнями, любила дідусів сад-город, допомагала його дружині – бабусі Марії Данилівні, дідусевій мамі, яку звала “бабуся старенька”. Після п’яти років Наталочка їздила з нами до Львова, до бабусі Наталії Іванівни, сестрички Наталі, її батьків, а нашої Наталі тітоньки Галі і дядька Петра. Після шести років донечка почала відвідувати балетну студію у Будинку вчених і заняття по фортепіано в музичній школі у чудової вчительки Олени Дмитрівни Орлової. Я звернулась з проханням до Олександрової тітоньки Дори Степанівни, чи не могла б вона нам допомогти водити онуку на ці заняття. Вона погодилась. Це зміцнило взаємини бабусі Дориньки і онуки, цю прив’язаність і теплоту вони зберігають і досі. Так складалась наша родина. А коли більш ніж за два десятки років, у нас з’явився наш дорогий онук і коли досить рано, ще до рочки, він почав говорити, то його першим словом було: “бама”, бо ж найчастіше він чув: мама, баба. Тож, відкриваючи для себе цей світ, він, малесенький, з усією природною щирістю об’єднав бабу і маму. Олександр дуже радів цьому відкриттю нашого Микольці. Невдовзі у нього з’явилось і звертання “діді”, яке з кожним його рочком сповнювалось довірою, теплотою, вдячністю до дідуся, і дуже скоро – сумом за ним.

Все ж у кінці листопада 1961 року для нас з Олександром сумний день прощання з Ольгою Андріївною настав. Поховали ми маму на Байковому цвинтарі.

У київській школі № 171

Треба було шукати роботу. Олександр на той час уже перейшов із Суворовського училища на посаду молодшого наукового співробітника в лабораторію електролюмінесценції, організовану в Інституті фізики Олександром Генріховичем Гольдманом, що після заслання і тривалої відсутності отримав дозвіл повернутись до Києва.

Я ж пішла в міський відділ народної освіти. Зустріли мене по-діловому, пояснивши, що Київ – це не Дніпропетровськ, де мені довірили посаду завідувачою. Тут ще мені потрібно себе зарекомендувати, розпочавши з посади вихователя у дитячому садку. Мені дали направлення для розмови з керівниками дошкільних закладів Святошинського району. Про все це я вдома розповіла Олександрові. Він трохи подумав і врешті сказав, що не хоче мене образити, що дуже мене шанує, вважає розумною, але що йому буде незручно говорити своїм колегам і друзям про те, що його дружина – вихователька в дитячому

садку. Я розплакалася і відповіла, що він же знав про те, що я вчилася на дошкільному відділі і що іншої професії в мене нема...

Через багато років Олександр вибачався за цю розмову, свою провину за неї він відчував упродовж усього життя, пояснював, що на той час він просто не розумів, яка це насправді потрібна, лагідна й гуманна професія. Та моя доля склалась так, що від професії вихователя я ніколи не відривалась, зв'язок з дитячими садками, з вихователями був для мене значною життєвою підтримкою.

Хтось із добрих знайомих повідомив, що на Печерську відкривається перша в Києві школа для старшокласників (8–11 класи), де разом із загальною освітою учні отримуватимуть і професію. У тій школі планують організувати і педагогічні класи, в яких готуватимуть вихователів для дитячих садків. Школа знаходилась неподалік від Суворовського училища. Олександр допоміг мені її знайти. Директор школи Василь Єлисеєвич Болдирєв ознайомився з моїми документами, поставив мені кілька запитань і сказав, що готовий мене взяти на роботу. Вважаю, що мені і на цей раз пощастило. Звичайно, це було чергове везіння, і воно, напевне, не могло бути випадковим.

Учні прийняли мене добре. Я дуже ретельно готувалася до занять. На уроки педагогіки, психології, гігієни дитини приходили в основному дівчатка, їм було цікаво. А от у шкільному коридорі під час перерв мені було складно. Одного разу мене переслідував учень, який вимахував перед моїм обличчям мишкою, яку він тримав за хвостик, інші хлопці сміялися, а я ніяк не могла уникнути їх. Нарешті я спромоглася поставити запитання: “Як твоє прізвище?” І він радісно відповів: “Котрікадзе”. Вдома я розповіла чоловікові про те, що якийсь учень, на прізвище Котрікадзе, мене переслідував. Олександр пояснив мені, що Котрікадзе – це не той учень, а насправді – це знаменитий воротар Тбіліського “Динамо”. Якраз завтра в Києві відбудеться матч грузинської команди і Київського “Динамо”, і ми на цей матч маємо квитки, отже, підемо. А учень той мене просто розіграв.

Я вперше і востаннє в житті потрапила на матч, що відбувався на головному київському стадіоні. Це було для мене надзвичайне видовище. Повнісінько людей і всі нуртують, галасують, кричать. Я сказала Олександрові, що вболіватиму за грузинів, оскільки увесь стадіон вболіває за своїх, тобто за українське, київське “Динамо”, а в тих нема такої підтримки. Чоловік перелякано наказав мені замовкнути, бо як тільки хтось почує моє базікання, одразу почнуть мене бити, і він не зможе мене захистити. Я зрозуміла, що футбол – це не просто гра, змагання, а що це справа надто серйозна, принципово важлива для усіх, присутніх на стадіоні. Я сиділа тихо, нічого в тій біганині на полі не розуміла, проте все ж помітила, що у ворота Котрікадзе було забито 2 голи. Наступного дня у шкільному коридорі я зустріла того учня в гурті й запитала: “Котрікадзе, ти чого вчора так слабо грав?” Він зацікавився, а я спокійно, можливо навіть гордо увійшла в учительську. Цей факт додав мені трохи впевненості.

Та найсильніше враження залишив спогад про відвідини відкритого уроку у 10 класі, який вів наш директор. Василь Єлисеєвич викладав російську літе-

ратуру. Такого уроку мені більше в житті бачити не довелося, як за структурою і змістом, так і за характером спілкування педагога з учнями. Я була захоплена і вже наприкінці дня наважилася сказати про це директорові. Він спокійно вислухав мене і промовив: “Такий урок я можу дати хіба що раз на два тижні, він вимагає дуже багато сили”. Я була глибоко вдячна за цю щирість. Коли підійшов час мого планового відкритого уроку, я дуже хвилювалася. Урок відбувся, робочий день закінчувався, а я ніяк не могла дочекатися обговорення свого відкритого уроку і зайшла до директора спитати, коли воно відбудеться. Василь Єлисеєвич мені відповів: “Що тут обговорювати? Ви гарно працюєте. Мені подобається, як ви культурно відповідаєте на запитання учнів. Продовжуйте далі. Для чого вас турбувати обговоренням?”

Я вдячна долі за те, що мала можливість працювати в київській школі № 171, якою керував видатний учитель В. Є. Болдирєв. Однак мені здавалось, що такий тип школи може не прижитися в системі освіти, і я почала думати про дальшу професійну долю. Виникло бажання спробувати вступити до аспірантури Інституту психології.

Вступ до аспірантури

Я добре розуміла, що вступ до аспірантури для мене пов'язаний із серйозними ризиками. Готуватися потрібно ґрунтовно.

Було приємно, що у бібліотеці педагогічного інституту мене не забули і радо давали книжки для підготовки до екзаменів. Приємними були і зустрічі з викладачами. Дмитро Федотович Ніколенко і Белла Наумівна Зальцман запросили мене в гості на кафедру, розпитували про роботу, підтримали мій намір щодо аспірантури, давали поради і літературу для підготовки до іспитів. Черговий раз, йдучи коридором, я зустріла Марію Максимівну Підтиченко, вона також поцікавилася моїми справами, підтримала мій намір. А вже згодом один із співробітників Інституту психології, Машбиць Фіма, розповів мені, що ненароком чув телефонну розмову свого директора Григорія Силевича Костюка з Марією Максимівною, в якій вона просила мене підтримати.

У школі не було відомо про те, що я подаю документи до аспірантури, оскільки надії на вступ я не мала. Було боязко втратити місце роботи.

Такого конкурсу до аспірантури, який був у 1962 році, не було ніколи – ні до того, ні після того року. Вперше приймали документи від випускників не тільки педагогічних інститутів і університетів, які вивчали психологію, а й від випускників політехнічного, медичного та інших вищих навчальних закладів, які виявляли інтерес до наукових психологічних досліджень. Потрібно було подати письмовий реферат і скласти три екзамени: психологію, діалектичний матеріалізм та іноземну мову. Здається, було 4 чи 5 місць в аспірантуру, на них претендувало 27 випускників різних вузів. Екзаменам передувала співбесіда з теми власного реферату. Як реферат, я подала дослідження, виконане у студентському науковому гуртку, його тема – “Розуміння дітьми дошкільного віку

зображених виразних рухів”. Рецензію на мій реферат писала молодий і вже відомий дослідник Віра Кіндратівна Котирло. Вона відзначила як позитивне – дуже цікаву гіпотезу мого дослідження, а як недолік – малу кількість проаналізованої літератури. Даючи мені для підготовки до бесіди цю рецензію, Павло Романович Чамата, заступник директора інституту, спитав, чи є в мене посилення на роботі рецензента. Я відповіла, що нема. У цьому він побачив причину зауваження. Що ж до позитивного моменту, то він не сказав нічого. І от вдома я не спала цілу ніч, перечитуючи свій реферат у різних напрямках. Я шукала свою гіпотезу, боячись, що завтра мене обов’язково спитають, як я додумалась до такої цікавої гіпотези. Її я так і не знайшла... Бесіда пройшла спокійно.

Перший екзамен складали за списком протягом двох днів. Я потрапила до списку тих, що складали в перший день. Екзамен закінчився увечері, оцінок нам не повідомили, потрібно було чекати наступного дня, поки психологію складуть усі. Внутрішньо я була переконана, що мене не приймуть, але про це вголос нікому не говорила, намагалась поводитись стримано. Результати екзамену оприлюднили на третій день. Проти мого прізвища стояла оцінка “відмінно”. Ми з Олександром обговорювали ситуацію і вирішили, що висока оцінка є свідченням того, що прямого наміру мене не прийняти нема. Тим більше, що високих оцінок було небагато. За другий екзамен я отримала таку ж оцінку і немовби заспокоїлася. Іноземної мови я не знала, але більшість з нас на той час також її не знали. З нами вступала, правда, випускниця факультету іноземних мов Університету ім. Т. Шевченка, вона блискуче знала французьку мову і досить добре ще одну або й дві. Але багато інших іноземну мову знали ще гірше, ніж я. І от розпочався екзамен з іноземної мови. Усім, крім мене, було покладено на столи запитання і тексти іноземною мовою з психології та з газет, які потрібно було перекласти. Я трохи почекала і тихо нагадала, що не отримала текстів. На цю мою репліку не було ніякої реакції. Я нагадала повторно – і знову ніяких наслідків. Я зрозуміла, що все відбувається за певним планом і перелякано сиділа, очікуючи своєї черги.

Запитання і англійські тексти мені подали, коли я вже сиділа перед екзаменаторами, довелось відповідати, читати, перекладати без підготовки. Якось я відповідала, а коли вийшла після екзамену, не хотіла ні з ким обговорювати цю ситуацію, а просто пішла на вулицю, пішки дійшла до Дніпра, блукала на самоті і розмірковувала. Там мене під вечір знайшов Олександр. Я йому все розповіла: про ту несправедливість, яка трапилась зі мною сьогодні, про те, що все це було зроблено для того, щоб мене, нікому не потрібну, з моєю непрохідною національністю, залишити поза конкурсом, тобто не прийняти. Завтра буде оцінка, і ми в цьому переконаємось. Олександр був стурбований моїм станом, намагався, як міг, мене заспокоїти. Він говорив, що все ж варто дочекатись оцінки і що кожен знаходить своє пояснення, коли зустрічається з такою ситуацією. Наприклад, казав він, якщо не вступає до вузу чи ще кудись росіянин, то він це пояснює тим, що у нього не було “блату”, якщо не вступає українець, то через те, що він чи його родина не дала “хабаря”, а єврей – через

те, що єврей. Це було так переконливо, я трохи вірила, що він має рацію. Але що ж чекає на мене завтра?

А назавтра чекала на мене оцінка “добре”, і до аспірантури мене прийняли. Наші приятелі мене вітали. А викладачка педінституту, Белла Наумівна Зальцман, яка допомагала мені літературою і порадами, сказала: “Леночка, яка я задоволена тим, що втрималась і не відрадила вам вступати. Адже я була впевнена на усі 100 %, що ви не вступите. Не пам’ятаю, щоб єврея взяли до аспірантури”.

Мій Олександр, молода людина, сказав мені чисто по-батьківськи: “Ти, Лена, повинна дуже добре працювати, старатись, зробити дуже добру дисертаційну роботу, щоб Григорію Силовичу ніколи не було соромно за те, що він тебе взяв до аспірантури”. Згодом я дізналась, що директорові було зовсім не просто це зробити. Інститут належав до Міністерства освіти. І саме у відділ дитячої психології Міністерство рекомендувало свою співробітницю, дуже порядну жінку. Вже маючи наслідки вступних екзаменів, Григорій Силович повідомив у Міністерство, що він не має нічого проти їхньої кандидатури, однак за кількістю балів на це місце проходить Проскура (на той час це вже було моїм прізвищем) і він просить дати додаткове місце для їхньої кандидатури. Так усе і владналось.

Це був 1962 рік. Нас вступило до аспірантури 6 чи 7 чоловік. Тільки двоє з нас закінчили педагогічний інститут, інші – університет і політехнічний інститут. Нас розподілили по відділах і прикріпили до наукових керівників. Моїм науковим керівником стала Тетяна Василівна Косма, вона нещодавно перейшла на наукову роботу після викладання в університеті ім. Т. Шевченка. З нами регулярно проводили наукові семінари. От під час цих семінарів, особливо семінару з психології, який вів сам Григорій Силович Костюк, і семінару з фізіології вищої нервової діяльності, який вів Павло Романович Чамата, я зрозуміла, що зовсім не маю того рівня підготовки, який потрібен в аспірантурі. Я вміла все вивчити з підручника, розібратися в матеріалі й розповісти. Саме до такої роботи я привчилася в школі й інституті. Тут же потрібно було розуміти не тільки підручники, а головне – актуальні наукові тексти, новітні статті у наукових часописах, монографії, аналізувати проблему, зіставляти, виділяти певні напрямки досліджень, висловлювати свою думку. Впродовж навчання в педагогічному інституті я знала відповіді майже на всі питання, які стояли в програмі. А тепер ось виявилось, що чіткої, а тим більше, однієї правильної відповіді на те чи інше питання майже ніколи не існує. Я зовсім розгубилась, зрозумівши досить швидко, що до наукової роботи, тобто до наукового мислення я не готова. Комусь зізнатися в цьому було боязко, тим паче що більшість аспірантів охоче брала участь у наукових дискусіях. Вони посилались на опрацьовані наукові дослідження і на сміливі власні міркування. Починався досить складний для мене період. Мені здавалося, що мій науковий керівник Тетяна Василівна Косма і професор Костюк от-от мають зрозуміти, що я до наукової роботи не готова, і виженуть мене з аспірантури.

На семінарах я так само ховалась у тінь, щоб мене не було видно, як це роблять у школі учні, що не вивчили матеріалу. Моїм першим здобутком було те, що я відкрила собі Бібліотеку Академії Наук, де вже мала право працювати в затишному залі для науковців. Я приходила туди зраночку, до відкриття бібліотеки, займала зручне місце і працювала до пізнього вечора. Було складно і разом з тим дуже цікаво. З нашого фаху в бібліотеці була здебільшого радянська література. Однак для мене цього виявилось абсолютно достатньо, оскільки моя віра в те, що все радянське є найкращим, найбільш передовим у світі, відповідала моєму сприйняттю наукових робіт з психології та філософії. Поступово я почала вирізняти наукові школи, персоналії дослідників. Згодом мені відкрилися певні характеристики досліджень, що публікувалися в часописах одразу після революції, де ще були посилення на праці зарубіжних науковців, а вже з 30-х років вони згадувались в основному критично. З кінця 40-х років і на початку 50-х наукові конференції і дискусії, що висвітлювалися в науковій пресі, вже повністю підпорядковувались головним ідеологічним напрямкам, які декларувались партійними з'їздами. Було прикро й гірко зустрічати прізвища відомих науковців 60-х років, які у дискусіях, скажімо, 1948–1954 років виступали з нищівною критикою своїх побратимів у науці, керуючись політичними чи ідеологічними гаслами. Для мене це виявилось прикрим відкриттям, яке потрібно було якось осмислити, але з яким було важко змиритись. Прізвищ не називаю, оскільки серед них були ті, хто несправедливо постраждав і ті, хто таку політику підтримував. Як виявилось згодом, серед других також бували добрі науковці і навіть з часом – порядні люди. Можливо, інші мої колеги-аспіранти могли чути вдома, від батьків про долю науковців у різні періоди радянського ладу. Я ж з цим зіткнулася вперше.

Згодом у бібліотеках почали з'являтися і закордонні дослідження. Потрібно було осмислити напрямки, в яких розвиваються дослідження з вікової психології у нашій на той час великій країні та за кордоном, чим вони різняться і за якими критеріями оцінюється їх значення. Я була готова швидше сприйняти ті критерії, які підтримувались офіційно. Інтенсивна робота в бібліотеці над вивченням наукових джерел дала мені деякої впевненості в тому, що потрібно серйозно працювати, а не відступати від шляху, який мені відкрився в зв'язку зі вступом до аспірантури.

У бібліотеці я спостерегла, що на столах у науковців, окрім фахових видань, бувають збірники поезії, літературні часописи, літературні новинки. Я також це перейняла і почала собі робити певні перерви для ознайомлення з літературою та мистецтвом. Виявилося, що за деякими свіжими часописами треба було записуватися у чергу. Саме у такий спосіб мені вдалося прочитати “Один день Івана Денисовича” О. І. Солженіцина, а згодом і інші новинки. У бібліотеці працювати було цікаво і дуже приємно. Мене туди постійно “тягнуло”, я сиділа над книжками, аж поки оголошували, що пора закінчувати роботу і здавати книжки. І от думаю, невже тепер так само тягне молодь до

інтернету, до комп'ютера, як мене тоді тягнуло до цього чудесного сховища давніх і нових книжок, до бібліотеки...

Колектив інституту сприйняв нашу групу молодих аспірантів позитивно. На багатьох аспірантів, особливо на інженерів, покладались великі надії. Найбільш скромною щодо сподівань була таки я. Разом з тим чомусь саме мене обрали комсоргом. Соромно згадати, але я плакала на тих зборах, пояснюючи, що мені ж потрібно займатись наукою, а не комсомольською роботою. Та це не подіяло. Довелося таки брати участь у підготовці стіннівок, святкових вечорів. У нашому колективі були ветерани війни. До Дня перемоги мені хотілося саме для них організувати щось особливе. Наприклад, у лабораторії вікової психології працювала Майя Василівна Вовчик-Блакитна, людина зі складною біографією. Вона походила з відомого роду. Сама Майя Василівна – відома в Україні, у Союзі, а згодом – і в усьому світі партизанка Майя, яка вже після війни дістала визнання як талановитий дослідник проблем розумового розвитку дитини. От я звернулася до неї із запитанням, яку свою улюблену пісню часів війни вона хотіла б почути у нашому концерт, присвяченому Дню перемоги. На той час майже весь народ знав уже пісні часів війни, а я їх знала ще з дитячого будинку і могла підготувати чи то одну, чи навіть віночок партизанських чи військових пісень. Я запропонувала їх Майї Василівні, а вона відповіла: “Ці пісні ми почали співати вже після війни. І “Землянку”, й інші. Під час війни ми ще їх не чули, не знали, ми співали народних пісень, моєю улюбленою була “Ой, чий то кінь стоїть”... Це змусило мене замислитись.

До 8-го березня ми планували видати стіннівку. Вже у 60-ті роки це свято стало суто жіночим святом, коли добрим словом згадували матерів, дружин, загалом, жінок, дякували за те, що вони вносять у життя красу, терпіння, турботу, тепло. Про політичний сенс цього дня згадували лише на зборах під час урочистої частини, де йшлося про формальний момент з історії його заснування. От я й звернулася до нашого колеги Євгена Сверстюка з проханням написати щось нашим жінкам до стіннівки. Він спитав, чи це дійсно буде надруковано у нашій газеті і дав згоду, що напише. І написав. Я сподівалась, що він напише статтю, сповнену світла й радості, які він завжди випромінював у спілкуванні і саме тим дуже вирізнявся серед заклопотаних членів нашого колективу. Адже тема благодатна – жінка. Жінки завжди цінували його привітність і лагідну усмішку. Свято жінки в дійсності тривало один день, і тільки в цей день жінкам нагадували про їхню красу та дарували квіти. Хто ж міг про це сказати краще за талановитого молодого літератора Євгена?

Написав же він дуже сумну статтю “На свято жінки”, яка згодом фігурувала і у матеріалах звинувачення. Вже від самого початку стаття розпочиналася з заперечення наших романтичних жіночих очікувань: “Ніколи не була вона ні царівною, ні принцесою, жінка моєї землі”. Зрозуміло, що стаття розкривала глибоку, трагічну проблему. Саме вона і склала основний зміст стіннівки. Думаю, що для багатьох читачів нашої стіннівки зміст статті виявився несподіваним, але саме через те, що від Євгена чекали святкових привітань з

тою глибиною етичних і естетичних переживань, які тільки він умів передати. Стаття ж була сповнена глибокої скорботи. Такою в дійсності була правда і ця правда тривала щодень, і у святковий день також. Однак я переконана, що ніхто з тодішніх читачів не міг би повірити, що стаття про долю матері може бути використаною проти сина.

Більше ніж через 40 років, які минули від часів тієї стіннівки, мені довелося дещо ознайомитись із феміністичною літературою, у якій глибоко аналізується роль жінки в суспільстві та в історії цивілізацій. На мою думку, саме через свою надто виразну принциповість ця література не часто визнається дослідниками-чоловіками. Тим не менше такий напрям залишається значним як у наукових, історичних та філософських дослідженнях, так і в художній літературі. З позицій цієї філософії саме робота Є. Сверстюка “На свято жінки” (друга назва “На мамине свято”) заслуговує визнання як одна з небагатьох у нашій літературі спроб аналізу поступу людства через простеження ролі чоловіків і жінок, тобто через призму гендерного підходу. Дуже добре, що цю роботу можна сьогодні прочитати в нових виданнях збірок широко відомого і шанованого тепер Автора.

Загалом стиль мислення наукових працівників нашого інституту був відмінним від вже на той час знайомого мені стилю мислення педагогів-практиків. Мені потрібно було опанувати це нове для мене більш самостійне і разом з тим компетентно аргументоване мислення. Проте й у нашому колективі вже на той час люди по-різному оцінювали ті чи інші події. Досить різнилися в оцінках певних явищ старші та молоді працівники. Вирізнявся своїми судженнями і оцінками суспільних явищ, нових літературних течій та наукових подій і Євген, який на той час вже закінчив аспірантуру, але ще не захистив дисертації. Він і сам тепер пише у своїх спогадах, що мав тісніші зв'язки з представниками творчої інтелігенції того часу, особливо з молодими поетами, перекладачами, письменниками, критиками, істориками. З нашими інститутськими психологами він спілкувався менше. Це так насправді й було. Лише хотілося б зазначити, що такі психологи, як Г. С. Костюк, який свого часу закінчив гімназію П. Галагана, чи П. Р. Чамата всіляко підтримували небуденну, творчу думку, яка відрізнялась від наперед заданої офіційної, що її науковцям належало тільки підтримувати, а не досліджувати, не віднаходити, не оцінювати.

Стиль підтримки офіційної, як правило, єдиної, спільної для суспільства думки найбільш позначився в нашій країні на професійному мисленні військових, вчителів і чиновників. Професійних психологів у ті часи взагалі в нас не готували, деякі університети готували лише невелику кількість викладачів психології. Отже, фахових психологів, тобто людей, які б професійно розуміли людину в зв'язку з її віком, статтю, середовищем, яке її оточує, могли б пояснити її поведінку в тих чи інших умовах, визначити причини високих досягнень чи втрат, допомогти знайти відповідний вихід (не варто перераховувати, у яких напрямках працюють професійні психологи як практично, так і в науці) у

нашій великій країні не готували. Таку ситуацію не важко обґрунтувати. Кому потрібні представники професії, які можуть пояснити, хто за тих умов ставав лідером, який лідер є ефективним, а який ні, що психологічно означає принцип “усі люди рівні” та “усі люди однакові”, які риси формуються в людини в постійній ситуації страху чи покори та багато інших питань. На величезний Радянський Союз було лише три невеликі інститути психології (в Москві, Києві та в Тбілісі). Як правило, сюди приходили навчатися в аспірантурі, а потім працювати здебільшого викладачами люди, які отримали педагогічні професії, тобто найбільш конформні. Саме тому, на мою думку, Євгенові Сверстюку у своєму інституті було досить складно знайти людей із самостійним стилем мислення. Їх в усі часи бувало більше серед письменників, режисерів, творчих працівників, хоча їхня доля саме через неготовність підкоритися загальній офіційній ідеї надто часто складалась драматично і трагічно. Це відомо. Як відомо і те, що після “відлиги” в провідних університетах країни відкрились факультети психології, які мали найбільші конкурси порівняно з іншими факультетами. А невдовзі, ще й дотепер, психологів певних напрямків можна віднести до професій, що є економічно найбільш захищеними, наприклад, представники політичної психології, що допомагають захистити ідеологію тієї чи іншої політичної партії та її лідерів, психологи, які беруть участь у підготовці до виборів, допомагають в опрацюванні технологій виборів, консультують кандидатів на виборчі посади, допомагають віднайти найбільш відповідний образ, стиль чи так званий імідж чиновника певного рангу тощо. Найменш економічно захищеними далі залишаються шкільні психологи. Разом з тим, суспільство вже переконалось, що саме вони можуть подавати реальну допомогу як учням, так і вчителям, керівникам освіти та родинам.

У колективі інституту в мене склалися загалом добрі взаємини. Як і іншим молодшим членам колективу, мені було цікаво дослухатися до Євгена, спілкуватися з тим колом людей, які тяжіли до нього. Він ставився до мене, як і до інших, дружньо. Тож біля нього я почала цікавитися поезією Є. Плужника, збірка якого щойно вийшла і з’явилась у продажу. Мій Олександр дуже любив поезію, стежив за новими виданнями, намагався їх “дістати”. Відомо, що тривалий час поява кожної доброї книжки була подією у культурному житті суспільства. Такі книжки на полицях магазинів не лежали. Треба було мати добрі стосунки з продавцем, або знайти якусь можливість, щоб цю книгу придбати. Ми раділи, коли Лесеві вдавалося придбати таку книгу, разом її читали. До речі, так само складно було придбати і професійну літературу, чи то з психології для мене, чи з фізики для Олександра, особливо перекладену з іноземної мови.

Дружнє коло

Набір до аспірантури 1962-го року був особливим. Десятиліттями працівники Інституту психології, що спочатку належав до Міністерства освіти України, а згодом – до системи інститутів Академії Педагогічних Наук України,

відзначали, що такого набору ні до – ані після того року не було. З приємністю згадаю те товариство: Андрієвська Валерія – блискуче закінчила факультет іноземних мов Університету ім. Т. Шевченка, Бондаровська Валентина – випускниця Політехнічного інституту, Боришевський Мирон – філолог, випускник Львівського університету, Іванченко Борис – випускник Політехнічного інституту, Кисельова Люба – випускниця Педагогічного інституту, з досвідом методичної роботи в Міністерстві освіти, Моляко Валентин – випускник Політехнічного інституту з досвідом роботи за професією, Пономарьова Римма – випускниця факультету психології Ленінградського університету, її рекомендував Григорієві Силівичу відомий вчений професор Ананьєв Борис Герасимович, Савельєв Віктор – випускник філософського факультету Університету ім. Т. Шевченка, ну і я – Проскура Олена. Дирекції, тобто Григорієві Силівичу Костюку, вдалося з його авторитетом переконати Відділ науки Міністерства в необхідності і доцільності такої чисельності цього набору. В суспільстві якраз назрівала потреба в психологах. До того ж набір виявився потужним.

Склалося приємне товариство, з добрими взаєминами, з високою культурою спілкування. Крім основної аспірантської роботи, ми усі, здається окрім Люби Кисельової і Віті Савельєва (він закінчив університет, хоч і не був комсомольцем) були членами комсомольської організації Інституту, а також членами народної дружини міста Києва, тому за розкладом регулярно чергували на визначених вулицях міста і стежили за дотриманням порядку.

Думаю, що усі ми намагалися виправдати довіру Григорія Силівича Костюка і членів приймальної комісії.

Ще з аспірантських років у мене склалися дружні взаємини з Валерією Андрієвською – Лілею, майбутньою дружиною Євгена, та Валентиною Бондаровською. Наше з Олександром помешкання було зручно розташованим, по вулиці Тургенівській, то Валя і Ліля, при нагоді, заходили до нас. Мабуть разів зо два заходила і Римма Пономарьова, певна себе, надзвичайно яскрава жінка, яка завжди і всюди привертала до себе увагу чоловіків. Її чоловік, офіцер, служив тоді на Далекому Сході, і Римма клопоталася, щоб його перевели до Києва. В цьому їй допомагала і дирекція інституту, оформлялись певні пояснювальні довідки. З цього я зрозуміла, що для держави подружні взаємини є важливими. Чоловіка Римми таки перевели з тих далеких країв, куди вона їздила його провідувати, ближче до Києва. Пригадую, коли Римма навідалася до нас, я наважилась її “вчити”, що вдома має бути затишно, щоб чоловікові хотілося з роботи швидше вертатися. Римма на мене якось дуже уважно дивилася при цьому.

З Валею і Лілею склалися тісніші взаємини, пов’язані з аспірантськими завданнями. В ці взаємини впліталися і певні ігрові моменти, які нас підбадьорювали. Очевидно, зовні ми всі утрюх виглядали досить привабливо, тож між собою ми конкурували, борячись за титули “красуні”, “розумниці” і “господині”. Зрозуміло, титул красуні найчастіше чи навіть завжди виборювала чарівна Ліля. Я вдома займалася приготуванням їжі, іноді начиняла качку

яблуками чи кашею, тож отримувала титул господині. А титул розумниці належав Валі, вона його належно виправдовувала.

З Лілею ми разом готувалися до кандидатських екзаменів, обговорювали проблеми дисертаційних досліджень. За кілька років Ліля шила мені одяг до церемонії захисту дисертації, допомагала в горі, яке спіткало нашу родину, а до 5-ї річниці нашого з Олександром подружнього життя підготувала чудовий художній альбом, в якому відобразила нашу на той момент історію. Цей альбом залишився для нас дорогоцінною пам'яткою на все життя.

Валю і Лілю Олександр часто запрошував у суботу чи в неділю на прогулянки на природу. До нас приєднувався друг Олександра Владік Бур'янов, геолог. Він жив у цьому ж домі, що й ми. Його мати – Юлія Гнатівна, інтелігентна, струнка, ставна жінка, приятелювала з Ольгою Андріївною. Владік запрошував до нашого гурту своїх друзів – Юрія Хорунжого з дружиною Ніною і Івана Радченка. Такою компанією ми виїздили в ліс або на Дніпро. Олександр чудово орієнтувався в лісах навколо Києва і щоразу пропонував якийсь цікавий маршрут.

У Валі з Владіком склалась добра, щаслива родина.

Коли до Лілі після виходу на пенсію з Кременця до Києва переїхала її мама, мені випало чути від неї багато теплих слів життєвої підтримки. Після одруження Лілі та Євгена наші родини почали збиратися у вужчому колі. Іноді нас запрошував на свою дачу до Тарасівки наш колега Олексій Братко. Це завжди був дуже затишний і приємний відпочинок у квітучому садку, на свіжому повітрі з прогулянкою до озера. Його тендітна дружина, красуня Орися, клопоталася біля печі, щоб гостям, тобто нам, приготувати смачний обід. Після обіду Олексій пропонував нам відпочити просто на траві під яблунею, полежати чи навіть трохи поспати. Для мене це були казкові миті – прокидаєшся, розплющуєш очі, а над тобою – яблуневий цвіт і трохи синього неба. Незабутні спогади.

Олексій, за фахом філософ, був трохи старший за нас, вже багато і вправно писав та друкувався. Одного разу я привезла до нього на дачу рукопис своєї статті, щоб порадитись. Олексій проглянув рукопис і сказав, що з цього матеріалу він зробив би три або хоча б дві статті, а в одній це важко подати зрозуміло (обсяги наукових аспірантських статей найчастіше бувають обмеженими). Ця порада допомогла мені зосереджуватись на розвиткові і викладі думки, уявляючи перед собою читача. До цього про читача я якось і не думала.

У Києві почав виходити новий, цікавий журнал (не можу пригадати його назву, можливо – Суспільствознавство), в якому Олексій вже друкувався. Мабуть, саме він порадив редакторові звернутись і до мене. Зрозуміло, що таке дружнє ставлення Олексія до колеги, тобто до мене, було приємним. Але головним і дуже важливим виявилось те, що редактор поділився зі мною своєю думкою про Олексія. Він сказав: “Ваш колега Братко пише талановито, в нього золоте перо, однак його час ще не настав, його статті дуже складно публіку-

вати. Зокрема, він приніс надзвичайно цікаву, змістовну, глибоку статтю про... смерть. Ну кого переконаєш, що це потрібно друкувати?"

Та повернись до розповіді про Євгена. Він володів особливою життєдайною силою. Завжди мав бадьорий настрій. Коли під час обідньої перерви ми вибирались на прогулянку вулицями міста і відчували потребу підкріпитись, він купував на вуличному лотку яйце та випивав його сирим. Цей приклад дехто перейняв. У наші молоді роки апельсини й мандарини були для нас рідкісним дивом. Коли ж випадала нагода їх купити, то Євген пояснював, що ці цілющі фрукти, які несуть нам енергію сонячних країв, треба їсти зі шкіркою. Вона не менш цілюща, і шкода її викидати. І він демонстрував, як це робиться. Вдома я також спробувала так їсти, і шкірка видавалась мені досить м'якою й смачною. Цього я навчала і своїх приятелів, посилаючись на Євгена. Коли Євген повернувся після таборів і заслання до Києва назавжди, в першу ж неділю нас запросив Олексій на зустріч із ним до Тарасівки. Затишна хатинка, у культурному художньому стилі причепурена мамою Олексія, художницею Вірою Іванівною Братко-Кутинською (вона в молоді роки входила до школи М. Бойчука) та Орестом, повний різнобарв'ям квітів садок, така очікувана й напружена зустріч...

Трохи прийшли до тями від того, що скінчилось для всіх таке тривале чекання. Але якою ціною?!

Олексій запропонував піти до озера. Без пояснень зрозуміли, чому. Йшли вузькими стежками. На березі озера сіли кружечком, майже мовчки сиділи цілий день. А можливо, я просто забула, про що говорили. Кожен з нас із сумом думав про те, як велося у ці довгі роки відсутності Євгенові. Серце боліло від того, що ось він знову тут, зі своєю рідною дружиною, серед нас, уже назавжди – це велика подія, велика радість, – але вираз його обличчя змінився... Так впливають табори, і багато часу має минути, щоб замість цього набутого в таборах повернувся попередній, свій, природний, засвоєний ще з дитинства коло батька-матері, вираз довіри до світу.

Саме виразом обличчя вирізняються у будь-якому гурті й діти, що ростуть у дитячих будинках. Вони рідко посміхаються, часто бувають напруженими, легко стають сердитими й дратівливими, випромінюють недовіру до світу, до людей, які поруч з ними. І все це, як з'ясували психологи, через брак довірливого, радісного, теплого, щасливого спілкування в родині, якої вони позбавлені часто вже від самого народження. Немовлятами вони не бачили над собою обличчя щасливої матері. У дітей з дитбудинку цей вираз недовіри, підозри майже не зникає з обличчя протягом життя.

До Євгена доволі швидко повернувся його природний вираз обличчя – зацікавлений, з легкою приємною усмішкою. І коли він значно пізніше, вже у 2009 році, приїздив до Берліна і зустрічався з українською громадою в церкві та в посольстві, то навряд чи хтось із численних присутніх (особливо з молодшого покоління, які, може, й не знали біографії Євгена) міг припустити,

що він провів 12 років у неволі, безумовно, жорстокішій за ту, яку колись відбував Тарас Шевченко.

Ні тоді біля озера, ні при інших зустрічах Євген не розповідав про умови життя, побуту, праці, взаємин зі службовцями, що панували в таборах та на засланні. Зрідка він міг поділитися враженнями про взаємини, які складались між репресованими, представниками різних націй, різних поколінь. Зазвичай це були добрі спогади.

Про побут у радянських таборах новітніх часів я вперше прочитала у книжці Анатолія Марченка, але тоді ще наші друзі були з нами, можливо тому ті спогади, правдиво і талановито описані, все ж так близько серця не торкались. Скоріш усього вони просто повніше показували нам умови, в яких живе країна. Вже згодом я прочитала спогади Михайла Хейфеца, щирі, талановито написані, що давали можливість не лише пізнати умови життя політв'язнів у радянських таборах, а відчутти себе в тих умовах і спробувати уявити своє там буття, свій триб поведінки. Ще через багато років я прочитала спогади Едуарда Кузнецова. На мою думку, каральна система пізньої радянської епохи в них представлена найповніше. Спогади Василя Овсієнка – це дуже потрібна робота, як і все, що робить цей чоловік. Я показувала книжки Василя Овсієнка (їх передав для нас Є. Сверстюк) Е. Кузнецову, який приїздив до Берліна. Той з великою цікавістю їх розглядав, сказав, що такого в'язня сумління він пам'ятає і про нього знає.

16.12.2009

Сьогодні день народження Олександра. Лесю, от я сіла за твій стіл писати. Сьогодні вперше випав сніг. Я думаю, як там на Твоїй могилці? Білий камінь уже стоїть, пан Потоцький зробив його гарно. І напис із Біблії є, шукали ми з Наталею, шукав Євген з Лілею, шукав отець Сергій. Знайшли. На землю ще покладемо плитку і білі камінці. Але це буде вже в січні.

Сьогодні прийдуть до нас Віруня з Гербертом, Людмила Гольдман, Джемма з Марком, Алла. Наталя з Миколайчиком принесуть пиріг, учора пекли. А я роблю вінегрет з оселедцем і твій улюблений холодець. Твої і наші друзі кажуть, що вони дуже люблять холодець і що його можна їсти тільки у нас, бо тут більш ніхто його не робить. Тож я пообіцяла, що на Твій день народження буду його готувати завжди. Це замовлення Герберта і Марка. Сьогодні будемо розглядати надіслану нам проф. Гофманом книжку про А. Айніштайна, яку Ти переклав на російську мову. Твоє прізвище перекладача дано на першій сторінці, виразно – на жаль, у жалобній рамці.

Ми зустрічались на Великодні свята в Євгеновій родині, бували і в родині Олексія Братка. На цих зустрічах завжди панувала дружня атмосфера, хоч питання ми там обговорювали різні, часом гострі, часто несподівані. В цьому товаристві друзів – справжніх друзів – виробився певний стиль дискусій. Найбільш чітко і гостро формулював свою позицію Євген, він залишався переможцем, навіть коли не всі присутні його позицію поділяли. Олександр належав до

тих, хто майже ніколи не погоджувався. А от Олексій найчастіше говорив останнім, міркував спокійно і, спираючись на численні думки авторитетів, доводив, що кожен з дискутантів має рацію. І це ставало зрозумілим для всіх присутніх. Він завжди вмів примирити різні погляди. Це примирення відбивалось у змісті його монологу, тобто саме в монолозі він аргументовано показував справедливість кожної думки. Однак чи сприймали такий підхід головні дискутанти, чи залишались на своїх позиціях – таких підсумків не дозволяв собі ніхто.

Олексій завжди дотримувався позиції філософа-енциклопедиста. Можливо, він засвоїв таку стратегію бесіди від мами, Віри Іванівни Братко-Кутинської. Ця відома художниця дуже виразно починала свою творчу діяльність у школі Михайла Бойчука, була прихильною до напрямку Миколи Рокицького. Вона розповідала нам про них. В атмосфері репресій, в якій опинилось мистецтво у 1920–1930-ті роки, Віра Іванівна знайшла своє місце в анімації, працювала дуже плідно, але не гучно, – це на мій, не професійний погляд. У їхньому домі в бесіду вона завжди вступала м'яко, полеміки я від Віри Іванівни не чула. Можливо, це передалось і Олексієві.

В жовтні 1970 року в Лілі та Євгена народилась донечка. Скільки було радості! Багато добрих людей чекало цієї щасливої події, особливо Ліліна мати, Клавдія Федорівна. Як же вона раділа, що нарешті стала бабусею, що є в неї онука. День народження маленької Віруні випав на день нашого з Олександром одруження. Ми одразу прийняли рішення, що 10 жовтня завжди будемо відзначати саме день народження Віруні. Згодом Олександрові випала честь бути її хрещеним батьком.

Ще одна надзвичайно важлива і щаслива подія, яка сталася в родині Сверстюків через 20 років – весілля Віри і Герберта. Батьки Віруні попросили Олександра бути на весіллі тамадою, тобто вести цю святкову подію. Олександр виконав цю відповідальну місію блискуче. Він вів церемонію весілля двома мовами – українською і німецькою, панувала атмосфера радості і щастя, сповнена віри, надії, любові і мудрості. Незабаром Герберт, прекрасний психолог, в побуті заговорив українською мовою, а трохи згодом став дослідником творчості Павла Тичини.

Маю особливий спомин, про який трохи боязно писати. Ми з Євгеном відвідали Лілю, яка була ще в пологовому будинку, що навпроти Володимирського собору. Обидвоє були зворушені й переповнені почуттям радості від події – народження дитини. Я, як розчулена жінка, почала Євгенові “пояснювати”, що коли з’являється в родині дитина, то саме з нею з’являється відчуття особливого сенсу життя, починаєш розуміти, заради чого треба жити, що є для тебе найдорожчим, найважливішим. Євген уважно глянув на мене, похитав головою і сказав: “Ні, найдорожчим для кожної людини є мати”. Можливо, я передаю його думку не зовсім точно, чи не зовсім тими словами. Відтоді й дотепер я часто повертаюсь до цієї його думки. Адже кожна думка Євгена – це

певна філософська формула. В той час і тепер я розумію цю формулу по-різному. І все ж: коли йдеться про нормальну, Богом створену родину, в якій є хоча б два покоління батьків і народжуються діти (маю на увазі саме появу новонародженої дитини), то хто створює свято, хто є чинником вічності й на тривалий час передає відповідальність за себе? А якщо говорити про сиріт, які “ніколи” не мали мами?.. Не маю розв’язку цього питання...

Про вечір пам’яті Василя Симоненка

Незабутнім для мене є спомин про вечір пам’яті Василя Симоненка, що відбувся у 1963 році в залі медичного інституту по вул. Леніна, про який нам повідомив Євген Сверстюк. Передчасна смерть поета, якому виповнилось лише 28 років, приголомшила друзів. Саме найближчі друзі організували цей урочистий вечір пам’яті у грудні 1963 року, повернувшись з Черкас, де поета поховали.

Був ще не зимовий, теплий день. Ми прийшли разом з Олександром.

Зал був переповненим. Тишу можна було чути, відчувалась атмосфера якоїсь ще невідомої нам урочистості. Це була наша перша зустріч з людьми, що представляли тогочасну творчу інтелігенцію, більшість з яких знали один одного, мали спільні прагнення. Ми ж потрапили у це коло вперше. Ми вже мали і читали книжку В. Симоненка “Тиша і грім”, оскільки Олександр любив поезію і регулярно чатував у магазині за новинками. Але про самого поета ми майже нічого не знали, і про Клуб творчої молоді також. Ми вперше слухали і бачили Івана Дзюбу, Івана Світличного, Михайлину Коцюбинську, Надію Світличну. Серед тих, хто створював атмосферу вечора, ми були знайомі тільки з Євгеном Сверстюком.

Ми сиділи, затамувавши подих, слухали запис голосу самого Василя Симоненка. Як згодом ми дізнались, ці записи зробив Іван Світличний. Читали вірші поета і Ліна Костенко, і Надія Світлична. Здається, перше слово мав Іван Дзюба, він наголошував, що національна ідея була головною в поетичній творчості поета. Іван Світличний вперше оголосив заповіт поета. Болісно стискалось серце, коли лунали трагічні передчуття Поета про те, що скоро його не стане, та література цю втрату перенесе безболісно. Що беззахисними залишаються мати і родина...

Атмосфера вечора ставала все більш напруженою. Передчасна смерть поета осмислювалась як трагічна подія в культурі України. І не тільки в культурі. Є. Сверстюк говорив про те, що своїми поетичними творами поет відкрито виступив в опозиції до влади. Його намагалися, хоч і непомітно, стягувати з трибуни. Це згодом відзначила Ірина Жиленко, якій навіть стало страшно за нього. В тій атмосфері ми змогли вловити передчуття небезпеки, не дуже розуміючи, в чому вона може виявитись. Адже до думок про репресії ми не були готові.

Ми з Олександром сиділи перелякані, були шокованими. Згодом і нам стало відомо, що ця подія її організаторам так просто не минеться – їх було позбавлено роботи. Готувались перші арешти. Однак той дух, що панував тоді у залі, надовго залишався з нами.

Пожвавлення в культурному житті столиці, відвідини, хоч і не систематичні, заходів Клубу творчої молоді – все це сприяло певній нашій зрілості, не лише художній, а й загальній, світоглядній. Та головні зусилля я спрямовувала на наукову роботу.

Знайомство з московськими науковцями

На першому році аспірантури мені випало поїхати до Москви на наукову конференцію, яка відбувалась в Інституті загальної та педагогічної психології. Там я вперше побачила за довгим столом президії і в залі видатних та провідних дослідників, прізвища яких уже знала, вивчаючи в бібліотеках їхні наукові праці. Вони виступали відповідно до програми, я далеко не все розуміла, хоча уважно слухала, ретельно все записувала. Під час перерв тихо, боязко сиділа на своєму місці... Ми, кияни, тримались невеликою групою, хоч деякі мої колеги вже мали досвід наукової співпраці зі столичною наукою і поводитися сміливіше. Поруч зі мною сиділи дуже скромні, можливо найскромніші в залі, чоловік і жінка. Вони розпитали мене, звідки я, чим займаюсь. Їх я чомусь не злякалась, відповідала на всі запитання. Вони запросили мене разом пообідати, оскільки я в Москві вперше. Я погодилась. Під час наступної перерви керівник нашої київської лабораторії Віра Кіндратівна Котирло спитала мене, чи піду я з нею обідати. Я відповіла, що ось ті москвичі вже мене запросили, і я погодилась. Вона спитала: “Венгери вас запросили?” Я мало не зомліла. Ці скромні на вигляд люди вже були дуже відомими дослідниками й авторами, праці яких я встигла читати, конспектувати і вивчати.

Це знайомство стало для мене подарунком долі, воно тривало протягом усього мого наукового життя. І якщо мені вдалося щось зрозуміти і зробити в дитячій психології, то це завдяки підтримці Леоніда Абрамовича Венгера та його сестри Олександри Абрамівни Венгер-Катаєвої та співпраці з ними. В мого Олександра склались добрі взаємини з чоловіком Олександри Абрамівни – Георгієм Івановичем Катаєвим, сином талановитого письменника Івана Катаєва, заарештованого і знищеного в перші роки терору. Георгій Іванович – відомий фізик, викладач МГУ, підтримував наукові пошуки Олександра.

З цього тексту, якого вже набралось кілька десятків сторінок, можна зрозуміти, що я все ж підкорилася своєму рішення продовжувати свої записи. Однак постійно мене супроводять сумніви, а чи справді варто писати, для кого я пишу, кому це може виявитись потрібним, коли воно може стати потрібним. Певний час я утримуюсь від того, щоб сісти до комп'ютера, а коли сяду, знову беруть мене сумніви. Якщо це для моєї родини, то вона в мене

дуже маленька: нас залишилося всього троє – моя доня, її синочок і я. Якщо воно їм навіть потрібне, то чи в такому напрямку і в такому обсязі? Коли ж я хочу вклонитися тим, хто допоміг мені в житті вистояти, то чи треба показати, що для мене означало “вистояти”? І чи можливо було б вистояти без допомоги цих людей? Хоч моя сповідь трагічно запізнїла: багатьох цих людей вже на цьому світі немає. Переконаю себе, що важливо залишити свідчення вдячної пам'яті. Намагаюсь обмежити змістові лінії ниточкою, яка зв'язує у моїй життєвій долі сирітське і національне походження.

Під час цієї першої в моєму житті наукової конференції Л. А. Венгер попросив свого директора, академіка Олександра Володимировича Запорожця, поговорити зі мною і допомогти у визначенні теми дисертаційного дослідження. Таку нагоду мені було подаровано. Я розповідала Олександрові Володимировичу і Леонідові Абрамовичу, що у школі дуже любила математику, яка мені легко давалась, і тому хотїла б досліджувати, як малі діти вперше зустрічаються з кількісними відношеннями, як оволодівають математикою і як вона впливає на їхній розумовий розвиток. О. В. Запорожець уважно вислухав мене, потім зауважив, що це справді цікаво, однак у нього в інституті вже є група, якою керує талановитий молодий учений Георгій Петрович Щедровицький і яка розпочала дослідження подібних питань. Отже, мені доведеться запропонувати зовсім відмінний напрямок дослідження, хоч це без наукового досвіду зробити складно, або ж попросити керівника залучити мене до своєї групи дослідників, однак на відстані з такою сильною групою співпрацювати буде також складно. Тому він пропонує мені підшукати іншу, самостійну тему. Зокрема, сказав, що недавно вийшла книга видатного швейцарського психолога Жана П'яже про генезу логічних структур у дітей, було б цікаво провести порівняльне дослідження такого типу з нашими дітьми.

Колеги-психологи (якщо комусь із них випаде ці рядки прочитати), без сумніву, зрозуміють, що я отримала царський подарунок у вигляді теми дисертаційного дослідження.

З досвіду саме нашої науки було на той час відомо, що вдало знайдена тема дослідження і відповідно до неї майстерно складена методика збирання досвідного матеріалу вже самі по собі визначають 60–70 % успіху роботи. Це не є математичною сталою, це – знайдена у досвіді умова. У моєму ж випадку саме формулювання теми підносило дослідження на щабель міжнародного інтересу. І методика дослідження мала відповідати тому напрямку експерименту, що його застосовували у всесвітньо відомому інституті, яким керував видатний Жан П'яже. Мій науковий керівник у Києві і сам Григорій Силович Костюк радо погодилися затвердити мені цю тему. Оскільки досвід практичної роботи з дітьми я вже мала і могла передбачати, що і за яких умов могло бути їм доступно і цікаво, то складання методики збору експериментального матеріалу не забрало багато часу. До того ж моя методика передбачала можливість порівняти хід спонтанного оволодіння дітьми певними розумовими діями, як це

робилося в школі Ж. П'яже, з оволодінням цими самими діями за умов, коли дітей відповідним чином, виходячи вже з досліджень наших вітчизняних вчених – Л. С. Виготського, О. В. Запорожця, Г. С. Костюка, – у відповідних умовах навчали. Леонід Абрамович Венгер, який був майстром психологічного експерименту і постійно мені допомагав упродовж роботи над дисертацією, був навіть приємно здивований, що методику вдалося підготувати оперативно і що вона давала можливість зібрати змістовний та цікавий матеріал.

Почалося моє цілеспрямоване входження у стиль наукової роботи. Треба зазначити, що в той час ще ніякої оргтехніки не було, навіть друкарську машинку далеко не кожен міг придбати. Щоденно я працювала в бібліотеці. Через 4–5 годин роботи з науковою літературою я робила собі перерву, під час якої відвідувала музеї (російського та західного мистецтва, музей Т. Шевченка), розташовані неподалік. У бібліотеці я зустрічалася з нашою ж аспіранткою Валентиною Б., яка мешкала разом з мамою в чудовому старовинному будинку поруч з Оперним театром. Вона часто запрошувала мене до них на обід. У їхній родині було затишно, відчувалася особлива культурна атмосфера. Мати її викладала в Політехнічному інституті чи то філософію, чи історію партії. Саме Валя дала мені прочитати “Маленького принца” Антуана де-Сент Екзюпері і “Щоденник” Анни Франк. Вона ж згодом подарувала мені родинне фото Анни Ахматової з чоловіком і маленьким сином (з Миколою Гумільовим і Левом Гумільовим) – це в той час рідкісне фото варто було тримати як таємницю. Валя ж розповідала мені про свої зустрічі і бесіди з Віктором Платоновичем Некрасовим, про його зворушливі взаємини з матір'ю. Для мене все це було одкровенням. Коли Валя запрошувала нас на свій день народження, то ми мали можливість познайомитись з колом її друзів – це була освічена молодь, що володіла іноземними мовами, розумілася в історії мистецтва. Серед її приятелів були молоді, вже на той час відомі, художники Яким Левич, Михайло Туровський.

Валя також знала іноземні мови, мала багатий світогляд, була привітною і щирою. Одного разу під час щирої, як завжди, бесіди Валя розповіла, що скільки вона себе пам'ятає, у них вдома завжди обідав хтось бідний. Я ж знала, що це добра людська традиція, вона притаманна майже кожному народові. Згадати можна і Шевченкову сирітку, яка “у попа обідала”, й автобіографічні нариси А. Айнштейна, де він радо згадує, що до них щосуботи приходив обідати студент, який приносив школяреві Альбертові цікаві книжки для читання. Я й сама вже мала такий досвід, адже мене часто запрошували саме в неділю чи на свято в родину Наталії Іванівни Балабошко у Львові. Однак мені чомусь під час цієї розмови з Валею одразу так сумно стало, прокинулась якась сирітська вразливість, так що на подальші запрошення, як завжди щирі, я щоразу знаходила вагому причину, щоб відмовитись і не піти.

Згодом Валя успішно захистила дисертацію з нового тоді напрямку інженерної психології. Була вона енергійною, ініціативною. Очевидно, мала яскраві

плани. Та саме їй довелося зустрітись із складною виробничою ситуацією – чомусь невдовзі після захисту дисертації їй довелося шукати собі інше місце роботи. До мене доходили пояснення, що йшли мовби від членів партійного бюро, про те, що Валя здібний науковець, тому вона зможе собі знайти роботу, а от коли б це торкнулося когось слабшого, то його можуть очікувати великі труднощі при пошуках робочого місця. Це пояснення не виглядає переконливим, але іншого я не чула. Читаючи вже тепер мої спогади, Валя підтвердила, що ситуація навколо неї була досить складною. Чомусь про неї говорили на партійному бюро, де на її захист виступала Тамара Чмут, і на профспілковому комітеті, де її підтримувала Людмила Соломонівна Сапожникова. В чому насправді полягала проблема, не знаю.

Все ж Валя дійсно зуміла знайти гідне місце роботи. Вона стала визнаним фахівцем і громадською діячкою. Але про те, як їй велося у ті несподівані для неї складні часи, ми з нею ніколи не розмовляли.

Мій науковий керівник Тетяна Василівна Косма

Іноді мене запрошувала додому мій науковий керівник Т. В. Косма, щоб поговорити про мою дисертаційну роботу. Жила вона в самому центрі, на Ярославів Валі. Разом із сестрою Антоніною Василівною вони займали велику кімнату в комунальній квартирі. Тетяна Василівна була в інституті секретарем партійної організації.

Одного разу вона наважилась розповісти мені про свою долю. Заміж вона вийшла десь у середині 30-х років ХХ століття, вже закінчивши вчительський інститут. Тоді ж у неї народилась донечка. Прізвище Косма – це прізвище її чоловіка, який обіймав відповідальну посаду на Київській залізниці. Якось пізно увечері, коли чоловік ще не повернувся з роботи, до неї у двері постукали кілька його співробітників. Вони сказали, що прийшли на його прохання. Чоловік у небезпеці, його мають заарештувати, він просив їх порятувати його родину – дружину і маленьку донечку. На роботі чоловіка дуже поважали, тому вони прийшли виконати його прохання. Попросили дружину якомога швидше зібрати все необхідне у дорогу, розраховуючи, що їдуть далеко і надовго. Обговорювати і думати було ніколи. Їхали довго, здається, навіть дві ночі, приїхали в одне село, де оселили дружину з дитиною в добрих людей, у сільській хаті. Це був 1937-й рік. Про чоловіка ніколи більше не надходило ніяких відомостей...

Тетяна Василівна на той час була вже членом партії. Партійний квиток разом з документами вона мала зі собою. Але тепер цей квиток викликав у неї почуття панічного страху, тому вона його добре загорнула і глибоко закопала в саду – до кращих часів. Те, що вона є членом партії, стало її таємницею, яку вона нікому не розкрила.

У селі Тетяна Василівна влаштувалася працювати вчителькою. Там вона перебувала воєнні роки, а після війни повернулася разом з донькою до Києва і

вступила до аспірантури з психології в Київський державний університет ім. Т. Шевченка. Про чоловіка не було ніякої звістки. Після захисту дисертації її залишили викладачем кафедри. Працювала вона дуже сумлінно, вона все в житті робила сумлінно. І згодом їй запропонували вступити до партії.

На той час, коли вже в країні було оголошено деяку інформацію про жорстоку правду репресій, про табори, Тетяна Василівна мучилась від власної таємниці, яку вона стільки років зберігала, тому вона наважилась-таки розповісти про неї, як про свій великий партійний гріх, що його хотіла спокутувати, секретареві партійного комітету університету на прізвище Удовиченко. Вона назвала йому рік свого вступу в партію і навіть номер свого партквитка. Це викликало абсолютно несподівану для неї реакцію партійного керівника. Він розкричався і почав погрожувати, що, нарешті, виведе її на чисту воду за те, що скільки часу вона мовчала. Про те, що він – людина неприємна, було відомо (між собою працівники звали його, відповідно до звучання прізвища, “Удав”). Працювати в університеті ставало неможливо, і треба було шукати якийсь вихід. Тетяна Василівна перейшла на посаду наукового працівника до Інституту психології. Подробиць щодо того, чи поновилась вона в партії, чи довелося заново вступати, я не пригадаю. Під час мого навчання Тетяна Василівна була парторгом інституту.

Одного дня Тетяна Василівна викликала мене з лабораторії в коридор для розмови і попросила вибачення за те, що їй не вдалося мені допомогти. Справа в тому, що як парторг Тетяна Василівна зверталась до райкому партії з проханням дати дозвіл на вступ до партії двом членам колективу, євреям за національністю. Досвід показував, що членство в партії могло б допомогти їм у роботі, воно немовби виступало деякою компенсацією, додавало довіри... Проте дозвіл дали лише щодо одного, тож вона вирішила віддати перевагу безперечно талановитому і порядному юнакові Гарікові Баллу, який раніше за мене почав працювати в інституті, а за його успіхами та розвитком ще з часів його дитинства спостерігав наш директор, досліджуючи проблему здібностей і обдарованості. Я відповіла Тетяні Василівні, що вдячна їй за довіру і що її вибір цілком справедливий. Гарік ще в дитинстві був обдарованою дитиною і згодом став дуже успішним учнем. Він блискуче закінчив Політехнічний інститут і з дипломом інженера отримав запрошення Г. С. Костюка на посаду наукового співробітника.

Про цю бесіду з Тетяною Василівною я ніколи і нікому не розповідала. Мій добрий приятель Георгій Олексійович Балл, який подарував мені чудову формулу для математичного аналізу моїх експериментальних даних, а згодом підтримав у критичній ситуації, яка склалась навколо мене, також не знає про це. Тепер Г. О. Балл – доктор наук, член-кореспондент АПН, протягом усього життя він є порядною і шанованою людиною. І це його найвищий титул. Мені пощастило на дружнє спілкування з ним.

Міжнародний конгрес психологів у Москві

Час минав швидко, дослідження моє наближалось до завершення. Якраз в той час ішла підготовка до Міжнародного конгресу психологів, який відбувається регулярно, щочотири роки, та вперше мав відбутись у Москві. Вперше в історії широке коло представників світової психологічної науки отримало можливість зустрітись в Москві з радянськими психологами. Готовність приїхати до Москви виявили сотні, навіть тисячі психологів з різних країн. У нашій великій країні на той час психологів було дуже мало, тому для забезпечення загального фону з вітчизняних працівників було надано можливість поїхати на конгрес усім співробітникам психологічних закладів, не тільки науковцям і викладачам, а й бібліотекарам, лаборантам. Експертна група в нашому інституті здійснювала ретельний відбір наукових досліджень, що їх можна представити до програми конгресу, і надсилала матеріали до оргкомітету в Москву. Думка Григорія Силовича була при цьому вирішальною. Моє дослідження було рекомендоване до друку у відповідному збірникові конгресу і, як додаткова доповідь, до програми симпозіуму, яким мали керувати всесвітньовідомий Жан П'яже і проф. МГУ Петро Якович Гальперін, якому саме перед конгресом дали звання професора.

Період підготовки до Конгресу виявився для мене непомірно складним. Своїм хвилюванням я ні з ким не могла поділитись, це могли б сприйняти як нещирість – потрапила до програми і хизується. Коли я приїхала до Москви, Л. А. Венгер мене не впізнав: “Лена, що з вами? Чому ви така зелена, чому ви так схудли?” Я зізналася, що дуже хвилююсь перед симпозіумом, адже в моїй доповіді є елементи дискусії чи навіть критики деяких моментів у роботі Ж. П'яже. Як він на це зреагує? Леонід Абрамович мене заспокоїв, пояснивши, що П'яже ніколи і ніяк не реагує на критику, він її не помічає. Він має свій напрям, свою визнану в світі школу. Навіть на опубліковану колись критику, висловлену відомим вченим Левом Семеновичем Виготським, він ніяк не зреагував і не відповів. Найбільше, що він зможе вам сказати, це те, що у вас цікаве дослідження, але що він у своєму дослідженні мав зовсім інше на увазі. Ну, можливо, ще додасть, що ви щось не так у його роботі зрозуміли.

Я навела цю розмову з тією метою, щоб залишити свідчення про те, з якою відповідальністю підтримував керівник свого учня у ті часи, коли зустрічі зі світовою наукою були для нас недосяжними, ми навіть мріяти про це боялися. І як багато важив для мене сміливий світогляд керівника, не спрощений на догоду гаслам ідеологічної боротьби. Наші психологи з України рідко мали змогу їздити за кордон у наукові відрядження. А ті, хто їздив, найчастіше після повернення ділились враженнями про те, як добре жити і працювати саме в нашій країні і як потрібно цінувати те, що ми маємо. Вони підкреслювали, що саме звідти, з-за кордону, цінність наших умов стає ще очевиднішою. Не пригадую, щоб розповідали про дослідження, які варто б порівняти, або про

особистості дослідників. Напевне, вони боялись того, щоб не нашкодити собі в майбутньому і не втратити шанс знову поїхати в закордонне відрядження.

Свої враження від конгресу я не описуватиму докладно, зупинюсь лише на тому, що такої уваги до наших, тобто вітчизняних, працівників, незалежно від віку, молодих чи старших, такої поваги – всюди, в усіх робочих приміщеннях величного Московського університету, в готелі – я не зустрічала ніколи – ні до конгресу, ні після нього. За всіма реєстраційними столами, у довідкових бюро працювали наші люди, тобто москвичі. Де взяли одразу стількох ввічливих, доброзичливих та інтелігентних людей? Скарги, щоправда, все ж були, але тільки від іноземців. Пригадую, як нервував і скаржився в залі реєстрації американський професор, який після тривалої дороги з аеропорту прибув просто до готелю, а його не оселили, оскільки при ньому не було якогось документа: “Я ж стояв перед ними, вони ж бачили, що я є! У чому ж сумнів? Невже папір важливіший, ніж я?” – висловлював він своє обурення. Цей випадок навіть аналізували у пресі.

Іноземців було дуже багато, і всі вони виглядали енергійними, веселими, привітними, радо спілкувалися, створювали настрій свята. Ми ж були несміливими (тобто, по-нашому, скромними), і це виявлялося в поведінці та в одязі. Рідко хто з нас мав фотоапарат, та й мовами іноземними ми володіли недостатньо, щоб сміливіше спілкуватись. Все ж це було свято нашої науки.

Григорій Силович Костюк знайомив нас, своїх співробітників та учнів, з іноземними науковцями, і це згодом сприяло співпраці через листування.

За програмою Конгресу був передбачений день для екскурсій. Нас кілька киян вирішили поїхати в Загорськ, у Троїце-Сергієву лавру. Туди приїхало дуже багато туристів. Довжелезна черга стояла до воріт Духовної семінарії. Ми з колегами також стали в цю чергу, стояли довго, щоправда через художній чавунний паркан розглядали будівлю семінарії і сад навколо неї. Під парканом на лавці сиділи дуже скромного виду сільські хлопчики і чекали своєї черги, коли їх викличуть: якраз був час вступних екзаменів до семінарії. День був чудовий. Все ж стояти довелося довго.

Та раптом стало відомо, що до семінарії на екскурсію пускають лише іноземних гостей, туристів. Що робити? Я підійшла ближче до брами, а з того, тобто внутрішнього боку з-за паркану працівник Лаври пояснював натовпові бажаючих, кого пропускають, а кого – ні. Як мені прийшло в голову спитати, чи гостей Міжнародного конгресу психологів пускають, – сама не збагну. Мені відповіли, що так, пускають, за умови, що в них є посвідчення членів Конгресу. У нас вони були! І ми потрапили до Духовної семінарії. Той чоловік, що вів нашу екскурсію, поведився з нами стримано, показував те, що можна, але запитання дозволяв і на них відповідав. Мені найбільше запам'яталася кімната подарунків – це справжній музей художніх цінностей, дарованих високими духовними і державними особами. Чертоги, тобто кімнати чи келії, в яких живуть семінаристи, оглядати заборонено. На запитання нам відповіли, що конкурс до вступу невеликий, але все ж є. Що хлопчикам в їхніх селах, у школах

не просто відстоювати своє бажання вступати до Семінарії. Розповіли про навчальний процес, про розпорядок дня і тижня семінариста, про те, що серйозного значення надається вивченню іноземної мови, що семінаристи мають практику за кордоном.

Для мене ці відвідини були дуже цікавими. Після відвідин Семінарії я пішла до Лаври, там купила іконку Сергія Радонезького – у подарунок друзям Ольги Андріївни – родині Антоненків. Для Євламπίї Микитівни цей подарунок був несподіваним, вона дуже зраділа. Іконку повісила поруч з фамільною, яка в них була. Марія Микитівна і Євлампія Микитівна як благородні люди дали у своєму помешканні, а мали вони дві кімнатки і кухню у старому триповерховому будиночку по вулиці Полтавській, прихисток родині Галини Іванової, сердечної молодої жінки, яка допомагала обом сестрам, як вже могла. Коли сестер Антоненків не стало, то те, що в них було, перейшло родині Галі. Я й хотіла попросити ікони, але думала, що молода людина, хоч і знає мене, та все ж може не повірити, що одну з них саме я подарувала. Так все й лишилось. Невдовзі родина Іванових отримала квартиру, наші зв'язки припинилися. Та перед від'їздом до Німеччини ми доглянули могили Володимира Порфіровича Антоненка, його дружини Марії Микитівни Лучиної та її сестри Євламπίї Микитівни Антоненко (за документами прізвища саме так вказані).

Більше в Загорську мені побувати не судилося, а ці відвідини запам'яталися.

Тьотя Ньюся

Ми з Олександром жили в чудовому місці. Наша вулиця (Тургенівська) хоч і знаходилась далеко від аристократичного Печерського району та й була доволі демократичною щодо архітектурних знахідок та складу жителів, все ж її також можна віднести до тих, які мають назву – “тихий центр”. До бібліотеки, як і до робочого місця в Інституті психології, я йшла пішки. Так само й додому – вулицею Леніна мимо Оперного театру, а зліва проглядав Володимирський собор, далі – мимо будинку письменників, униз – до Тургенівської. Яюсь, йдучи додому, я помітила ще перед вулицею Ю. Коцюбинського саме на вулиці Леніна невелику перукарню, на якій зеленими літерами було написано, що вона – гарнізонна. Я вирішила трохи освіжити зачіску. Зайшла. Ніякої черги не було. Молода перукарка, її крісло стояло у кінці невеликого, але довгого салону, мене гарно зачесала. А на початку салону, біля самого входу, за столиком сиділа струнка сива жінка інтелігентного виду, вона робила манікюр, очікувала на чергового клієнта. Я вирішила зробити собі жіночий подарунок – манікюр. Жінка прийняла мене дуже мило. Це перебування в атмосфері очікування жіночих приємностей мені сподобалось, вносило відчуття спокою, впевненості. Я вирішила мати спеціальне збереження грошей, щоб один раз у місяць приходити сюди і робити манікюр. Майстриню звали дуже жіночно –

тьотя Нюся. Цього правила я дотримувалась. Тьотя Нюся мене, як і усіх своїх клієнтів, привітно зустрічала, визначала час наступного візиту.

І от якось я прийшла у свій час, а тьотя Нюся ще не закінчила займатися попереднім клієнтом. Вона вибачилася переді мною, попросила почекати. Я приглянулася уважніше і зрозуміла, що у тьоті Нюсі – незвичайна клієнтка. Вона сиділа до мене спиною. Та я бачила, що це струнка, дорого вбрана, певна себе, дуже гарна жінка, молода, яка прискіпливо розглядає свої пальчики і ображено, з гнівом, звертається до літньої тьоті Нюсі, виставляючи їй мізинець однієї руки, а потім якийсь палець іншої, з питаннями: “Что это ты сделала? А это что такое?” – і так щодо кожного пальчика. Тьотя Нюся спокійно, лагідно, без усякої суєти поправляла усі пальчики цієї дами. Це тривало. Дама не поспішала. Пальчики та кожен ніготь – усе це, очевидно, було для неї дуже важливо.

Нарешті, я впізнала, хто була ця красива, певна власної гідності дама – це ж сама Євгенія Мірошніченко! Так, це дійсно була Євгенія Мірошніченко, а тьотя Нюся – її персональна манікюрниця. Час йшов. Прийшло ще дві жінки, записані в чергу. Ми опинилися в одному салоні з володаркою незвичайного голосу, яка своїм талановитим співом, майстерністю сценічної гри, вмінням гідно носити витончені шляхетні строї підкорила сцени найвидатніших театрів світу. В ті часи ще поняття “зірка” не вживали, та й небо ще не так рясно було всіяне “зірками”, як тепер. Однак Євгенію Мірошніченко знали, впізнавали і любили всі.

Коли велика співачка пішла, тьотя Нюся з такою справжньою теплотою і повагою розповідала нам, що ось уже десятки років радіє можливості спілкуватися з цією жінкою, частіше – вдома у співачки, іноді – тут, що жінка ця є володаркою усіх людських чеснот. І я справді зрозуміла і повірила, що тьотя Нюся щаслива від того, що їй випала нагода допомагати немовби в дрібницях цій видатній особі. Ця зустріч мене переконала, що по-справжньому видатна актриса має право на капризування і що я не мушу таку поведінку розцінювати як невихованість по відношенню до літньої людини.

До тьоті Нюсі я також ходила роками. Згадую ці відвідини з приємністю – молоді роки. З часом цієї перукарні не стало. Дороге столичне місце...

Захист дисертації

Невдовзі я закінчила свою дисертаційну роботу і вирішила подавати її на захист до Москви. Професор Костюк дав мені два рекомендаційні листи: до академіка О. М. Леонтєва – Голови Вченої ради з психології в МГУ ім. Ломоносова та до академіка А. О. Смирнова – Голови Вченої ради Інституту загальної та педагогічної психології. Отже, вже на місці, в Москві, я могла зорієнтуватись і обрати, на яку Вчену раду подати до захисту свою роботу.

На мій захист ми поїхали удвох з Олександром. На той час друг Олександра Наум Басовський жив у Москві. Він був одруженим, і молоде подружжя

отримало, очевидно, у подарунок від батьків (вже точно не пригадую) невеличку квартиру, однак жили молодята ще біля батьків, переїхати ще не встигли, тож на час захисту запропонували нам свою квартиру. В ній ми і оселилися. Підтримка родини Наума була щирою і дуже потрібною нам.

Вранці прямо з поїзда я прийшла на прийом до Анатолія Олександровича Смирнова. В його Інституті роботу прийняли, з повагою відреагувавши на листа Г. С. Костюка. Другий рекомендаційний лист залишився мені на пам'ять.

Головним опонентом мені було призначено академіка Олександра Володимировича Запорожця. За день до захисту він запросив мене на зустріч до свого кабінету і повів розмову таким чином: “Мені сподобалась ваша робота, вона змістовна, гарно оформлена, і математичну формулу вдалу ви знайшли для аналізу отриманих результатів. Однак з почуття дослідницького ентузіазму я змушений вам висунути певні зауваження. Я це й зробив (далі йшов перелік трьох його зауважень). Ви можете обрати різні стратегії: перша, погодитись з цими зауваженнями, і далі все піде простіше, а друга – відповідати на мої зауваження. Якщо ви обираєте другу стратегію, то відповідати я радив би вам, приміром, так” (і він накреслив мені основний напрямок відповіді на кожне зауваження).

Я все ж наважилась у процесі захисту, відповідаючи на зауваження, виявити і певну самостійність.

Підтримати мене по-дружньому на захист прийшли дружина Наума Басовського Наталя і Світлана Молодцова.

Сам захист відбувався урочисто й приємно. Після оголошення результатів голосування корифеї нашої науки по черзі один за одним, ставши у такий несподівано приємний струмочок, мене вітали. На все життя запам'ятались ці благородні потиски рук, милі вирази облич видатних вчених, щирі побажання. Ця подія стала однією з найбільш яскравих у моєму житті.

Через півтора місяця я отримала науковий ступінь, тобто дістала затвердження ВАКу.

Вдячність цим незвичайним людям, які допомагали мені увійти в науку, я носила й постійно ношу в серці. Як могла я свою вдячність виявити? Через кілька років після мого захисту в Києві вийшла книжка “Леся Курбас”. Це була видатна подія. А я вже знала, що О. В. Запорожець розпочинав свою творчу діяльність 17-річним юнаком саме в театрі Леся Курбаса. Я доклала всіх зусиль, щоб дістати цю книжку й відправила її до Москви своєму шановному опонентові, тобто захисникові.

А вже згодом у своїй науковій роботі, у підготовці аспірантів, яких у мене було небагато, у викладацькій роботі, у постійних зв'язках з педагогічною практикою, яку я дуже любила, під час організації конференцій, семінарів мене часом запитували, звідки в мене цей стиль спілкування, який додає людям, що працюють зі мною, особливої відповідальності й бажання зробити все змістовно та коректно. Причина, очевидно, в тому, що я намагалась – можливо,

й не завжди усвідомлено – засвоювати той стиль співпраці та взаємин, з яким пощастило зустрітися самій.

У серпні 1991 року у Львові відбувався міжнародний освітянський семінар. Його організатором і керівником була пані Ірина Калинець, яка очолювала Обласний відділ освіти. Вона, як відомо, на той час уже відбула кілька років ув'язнення за антирадянську діяльність. Мене було призначено науковим керівником одного з найбільш масових семінарів – з дошкільного виховання. Ми прибули до Львова саме того ранку, коли по радіо оголосили про початок путчу в Москві. Зрозуміло, якою була загальна атмосфера. Але ж до Львова приїхали люди з усього світу, зокрема, з Європи, Америки, Канади. Програма підготовлена, треба працювати. І разом з тим не можна було не реагувати на ту ситуацію, розв'язок якої ще тоді важко було передбачити. Ті теплі слова, що їх я почула по закінченні семінару, пам'ятаю й досі.

Завжди повторюю, що мені в житті щастило вчитись у добрих людей і спілкуватися з ними. Я намагаюсь бути вдячною. У студентські роки я справді копіювала манеру Г. С. Костюка, намагалась висловлюватись без різких і надто виразних суджень, добирати відповідних термінів, навіть “р” не вимовляла, наслідуючи його вимову. Але йдеться, зрозуміло, не тільки про зовнішній стиль поведінки й спілкування, хоч він є також досить важливим показником культури. Йдеться про суть побудови взаємин у процесі співпраці. І я з глибокою вдячністю завжди пам'ятаю своїх вчителів – Григорія Силовича Костюка, Тетяну Василівну Косму, Олександра Володимировича Запорожця, Леоніда Абрамовича Венгера, Маю Іванівну Лісіну.

Пригадую, якось приїхала я до Москви, коли Леонід Абрамович був хворий на запалення легенів. Все ж його сестра О. А. Венгер-Катаєва привезла мене до нього на консультацію. Розмова була тривалою (тут розуміли, що я приїхала здалека і конче потребую допомоги в оцінці наслідків дослідження, хоча це і вимагає від хворого зусиль). Вже на зворотній дорозі я вголос висловила думку, що звучала запитанням: “Чим же я зможу віддячити?” І Олександра Абрамівна відповіла: “А для чого потрібно віддячувати? Зараз ми маємо таку змогу, то ми вам допомагаємо. Колись ви матимете змогу і теж комусь допоможете. Тільки в такий спосіб добра на світі може стати більше”. Це справедливо і відповідає високим принципам етики та моралі. Та я пригадую ту мудрість, яку проголошують птахи-філософи у Григорія Сковороди: вдячність – це головне, чого птахи-батьки мають навчити своїх пташенят.

Мої конкретні життєві ситуації можуть видатися багатьом просто дрібницями. Однак ці “дрібниці” я отримувала не так, як більшість, сподіваюся, людей їх отримує: у щоденному, щохвилинному спілкуванні з рідними, які з любов'ю і відповідальністю показують тобі, що таке життя і як потрібно в ньому жити. Ці дрібниці мені треба було самій визбирувати і зберігати як коштовності. Саме в цьому полягала моя життєва школа. Ця школа була розпорошена, не зібрана, формули та правила, які мені пропонували, звучали по-

різному. Багато з них заслуговують на вдячні спогади, та я себе обмежую в цьому тексті.

І ще одне: коли моє покоління йшло вчитись у вузи і в аспірантуру, їх зустрічали науковці, які прийшли в науку переважно з родин простих трударів. Глибоко вірю, що ці родини були порядними, чесними, духовними, і діти їхні у школі вчилися добре. Проте інтелігентності у взаєминах, високого рівня загальної культури, що передавалась як особлива традиція у спадок у колишніх аристократичних родин, з яких найчастіше формувалась творча та наукова інтелігенція попередніх епох, (адже Т. Г. Шевченко, М. В. Ломоносов – це ж були поодинокі випадки, хоча й потужні), цього більшість радянських науковців у спадок не отримали. Через те в радянських наукових колах атмосфера досить часто не вирізнялась високою інтелігентністю, відповідальністю за підготовку молоді, доброчинністю. Мені ж випало зустрічатися і відчутти значення тієї справжньої інтелігентності, тому й описую це на життєвих фактах, що стосуються лише мене. Вони і визначили мою долю.

Хто з наших батьків сидів на колінах у дідуся?

Михайло Жванецький

Мушу зазначити, що цей текст дається мені нелегко: тривалий час сиджу мовчки, чи думаю, чи пригадую, чи просто час марную.

А от сьогодні пізно увечері сіла перечитати написане. І здалось мені, що в тексті виглядає все так, наче життя моє складалось із суцільних цікавих моментів і успішного вирішення всіх проблем. Насправді ж це не так, чи здебільшого не так. Те, що пишу я в основному про роботу, спричинене ідеологією, яка супроводжувала все моє життя, визначаючи пріоритети. Адже ні бабусі, ні дідусі, ні мама з татом не внесли в моє життя цінностей, традицій, успадкованих можливостей, в тому числі і матеріальних. Адже основне моє життєве завдання було – ходити на роботу. Про заробіток у моєму колі ніхто не говорив. Він був мізерним: його не вистачало навіть на харчування й одяг, не кажучи вже про відпустку, а тим більше про облаштування житла. Більш-менш нормальні бажання могли собі дозволити тільки молоді люди, які мали батьків і отримували від них хоч якусь допомогу.

Основним нашим моральним завданням, як нас учили, було любити Батьківщину – велику й неозору – і бути завжди готовим віддати за неї життя. Саме такі настрої в нас і були. Скільки молоді загинуло, приміром, на цілині, гасячи пожежі, рятуючи врожаї, на різних, важливих для держави, будовах.

Пригадую, якось до нашого інституту приїхали англійські студенти. Саме тоді газети повідомляли про героїчний вчинок молодого хлопця, який гасив на цілинних землях пожежу своєю вантажівкою і загинув. Він кинувся рятувати врожай сам, один... В розмові з англійськими студентами ми підкреслювали відданість цього хлопця Батьківщині і те, як добре його виховали родина та школа. Англійці ж дивувалися і ставили нам запитання: “Для чого юнак вирі-

шив віддати своє життя так необачно. Та ж було зрозуміло, що він сам не міг впоратись з пожежею. Чому ж він не подумав про своїх батьків, про те горе, якого він завдасть їм своїм вчинком?”

Мені тоді видалось, що на їхні запитання я так просто відповісти не зможу. Однак, якийсь сумнів тоді закрився в душу. І все ж наша улюблена газета “Комсомольская правда” численними описами жертвних трудових подвигів переконувала мене і тисячі інших юнаків і дівчат у їхній необхідності. Ідея подвигів, готовність віддати життя за Батьківщину була святою метою молоді. І мало хто замислювався, чому Батьківщині потрібне це молоде життя і чи буває інший, також моральний, вибір. Молодь з готовністю йшла на будови комунізму, на цілину, БАМ, а пізніше – воювати у Чехословаччину чи Афганістан. Туди ж кликала відповідна поезія, пісні, той рівень культури і мислення, який пропонувався. Можна пригадати гасла з популярних тоді пісень “Мой адрес – не дом и не улица, мой адрес – Советский Союз” чи “Увезу тебя я в тундру, увезу тебя в тайгу”. Ці пісні знала майже вся молодь неозорої країни. В Україні, щоправда, звучали й більш камерні, ліричні пісні – наприклад, “Як тебе не любити, Києве мій”, “Пісня про рушник”, “Чорнобривців насіяла мати”. Я завжди плакала, коли по радіо звучала пісня “Прилетіла ластівка зі своєю ласкою до моєї хати, до мого гнізда” (думала собі, кому потрібна та ластівка?). Від цих пісень віяло і теплом, і сумом, щирим людським сумом та задумою. Але стримати чи бодай приглушити силу бадьорої ідеологічно естради, напевне, не вдавалось.

Втрату прив’язаності людини до затишного отчого дому, втрату віри у його домінуючу важливість в житті дитини, втрату відповідальності за родину я вважаю найтяжчими втратами, що спіткали кілька поколінь радянських людей. Відгомін цих втрат ще продовжує впливати і на нові покоління. Громадянська війна, яка нівечила родинні зв’язки мільйонів прадідів, дідусів і бабусь та батьків мого покоління, за нею – часи жорстоких репресій 1930-х – 1940-х років, а далі 1948–1952 років ХХ століття, коли мільйони людей жили десятиліттями в брутальних умовах концтаборів, як “вороги народу”, а їхні діти були відповідно “дітьми ворогів народу”... До цього внутрішнього коловороту руйнування родини додалась і Друга світова війна, в якій наша країна (точніше, влада) не рахувала й не шкодувала жертв на шляху до перемоги. Кількість жертв компенсувала брак професійності, мудрості військового і державного керівництва. Проблеми спричиненого війною сирітства, мільйонів поруйнованих родин не стали державними проблемами, що їх хоч якимось чином допомагала б вирішити керівна сила – партія. Люди переживали і долали ці проблеми хто як міг. Десятки років відчуження людини від родини не могли не призвести до пасивності суспільства, до втрати віри у свої громадянські й людські права. І коли вже у 80-х роках ХХ ст. країна відправляла десятки тисяч юнаків “захистити інтереси нашої держави” в Афганістан, то їхні родини виявились безпорадними й безпомічними. Вони не мали ніякого права, ніякої змоги захистити своїх дітей від цієї абсолютно чужої війни. І самі юнаки не мали

належної соціальної, правової та духовної зрілості, щоб оцінювати ситуацію, в якій опинилися. І ті, що були сусідами і друзями родин, у яких забирали синів, і ті, що вміли читати пресу й думати, – здебільшого покірно мовчали. Що могли вдіяти проти такої державної машини жінки, які об'єдналися в “Комітет солдатських матерів”? Щоправда, їм на допомогу з'явилась невелика кількість (тут доречно вжити вдале визначення Василя Стуса – “малесенька шопта”) правозахисників і серед них великий, святий Андрій Дмитрович Сахаров. Але під час його заяви тупали ногами в Кремлівському залі обрані “слуги народу”, тобто “найкращі його сини” – депутати.

Лікарі, психологи – та й, зрештою, всі – знають, якими повернулись юнаки і старші чоловіки з Афганістану, як складалась і складається їхня доля. А як живуть родини, що втратили на тій чужій війні своїх дітей? Знаю, що багато з них, безпомічних і безпорадних у своєму горі, пішли в дитячі будинки й інтернати, щоб прихистити й зігріти сироту. Найчастіше це не допомагало втамувати їхнього болю. Та й не могло бути інакше.

Немає сенсу перелічувати всі причини, що призвели до зниження чи втрати цінності родини. Як наслідок, у 90-х роках ХХ століття в дитячих будинках та інтернатах для сиріт було більше дітей, ніж після війни. І тепер їх не набагато поменшало. Як виростають діти-сироти, як складається їхня доля, ким стають вони в суспільстві, які соціальні ролі їм відведено, чи стають вони добрими татами і мамами своїм дітям? Ці питання мали б стати одним з найважливіших державних замовлень для соціологічних та психологічних досліджень. А яким є стан здоров'я цих дітей? Психологічні дослідження, хоч їх і небагато, та все ж є. Розпочала їх проводити в Москві дуже сильна група дослідників під керівництвом видатного вченого Маї Іванівни Лісіної. Та результати таких досліджень мають камерне звучання, тобто суспільство з ними майже не знайоме. І добротні фонди, які час від часу утворюють сердечні люди, також тримаються на приватній ініціативі.

Найважливішою, найбільшою мрією кожного хлопчика і кожної дівчинки, що живуть у дитячому будинку чи у школі-інтернаті для сиріт, є мрія про те, що коли вони виростуть, у них буде родина, будуть діти, яких вони дуже-дуже любитимуть. Своїх дітей вони ніколи й нізащо не віддадуть до дитбудинку. Крім цієї, є в них і інші мрії – наприклад, щоб був мир в усьому світі, щоб не було війни. Мрії домашніх дітей, які живуть коло тата і мами або тільки коло мами, завжди персоніфіковані, пов'язані з турботою про когось із рідних чи про себе, з особистими планами. Такі мрії також не завжди збуваються, однак вони конкретні, наповнені особистим бажанням, турботою про найближчих людей. У домашніх дітей мрій більше, і вони сягають різних обріїв. Інтернатські діти-сироти не знають, про що мріяти. Це можуть підтвердити вихователі й ті добрі люди, які з ними чи коло них працюють, це можуть підтвердити й ті дослідники, які вивчають, реєструють їхні проблеми, страждаючи від того, що нічим не можуть зарадити. Серед них була і я.

Наші страждання пов'язані з тим, що реальна життєва практика гірко і сумно засвідчує, що головні мрії, спільні для кожного сироти, – вирости і огорнути своїх дітей теплотою та любов'ю – не збуваються. Коли сироти підростають, своїх дітей вони заводять, як правило, навіть досить рано, ще не досягнувши бажаної вікової зрілості. Їхні діти – це нове коло вихованців сирітських будинків, найчастіше ще менш благополучне, ніж батьки. Так відбувається сумний колообіг. Як і чому так виходить, кожному з нас немовби зрозуміло, але десятиліттями ситуація на краще не змінюється.

Щоправда, час накладає свій відбиток на світогляд сиріт. Під час війни і після неї діти в дитячих будинках щиро вірили, що Батьківщина – їхня мати, яка завжди і в усьому готова їм допомогти, їх захистити. Про те, що саме входить у поняття “мати” та у поняття “захист”, вони не думали. Тепер вже цієї віри в дітей нема. Чи це гірше, чи це краще – не у цьому питання. Такою є реальність. Питання криється в долі, яка приготована десяткам та сотням тисяч хлопчиків і дівчаток, що ростуть сиротами, в їхній спільній долі та в особистій долі кожного з них.

Програми творення держави нового типу ігнорували значення родини. Не варто наводити ті гасла, які декларували нові цінності й применшували значення особистості. Загальна атмосфера невизначеності, страху, втрати духовних, моральних орієнтирів, тотальна бідність призводили до руйнування традицій, на яких тримається родина. Росли покоління чоловіків, які вже не могли успадковувати від батьків традицій обов'язку, відповідальності за майбутню родину, за дружину, за дітей. Змаліли їхні можливості, зменшилось їхнє значення в родині. Життя змусило жінку компенсувати ці соціальні, духовні, економічні втрати своєю жертовністю, і вона часто перебирала на себе відповідальність і за дітей, і за чоловіка. Не завжди їй це вдавалося. Адже це була жіноча відповідальність, тобто відповідальність жінки. Не завжди жінці за умов економічної бідності та моральної виснаженості вистачало стриманості, терпіння. Його брак компенсували емоції, часто надто бурхливі. А діти росли й бачили вже нові суспільні ролі, ролі їхніх тата й мами. Діти досить рано навчаються розрізняти, хто в родині відповідальніший, хто більше про родину дбає, хто допомагає, коли складно чи коли потрібно, – тобто хто є хто. Наслідують і засвоюють діти зазвичай ті зразки поведінки в родині, які є простішими. А простіше поводить той, хто бурхливо реагує, не стримується, кричить, лається, вдається до бійки, уникає обов'язків, відповідальності, пиячить... Отже, хлопчикові легше вирости добрим батьком, коли він сам росте біля доброго батька. В таких самих умовах дівчинка вчиться бути доброю мамою. Хоча зрозуміло, що і дівчинці, і хлопчикові потрібні обоє – і батько, і мати. Наскільки часто вдається створювати ідеальну гармонію в родинних стосунках – це зовсім інша тема. А от трагічне нехтування державою цінностями родини та її традиціями призвело до непоправних суспільних втрат для всіх поколінь.

От і виходить, що мало хто з людей нашого часу сидів на колінах у дідуса... І навіть у тата...

Із сумом згадаю батьківську родинну гілку мого Олександра. Родина походила з Полтавщини (село Беїво). Це були сільські трудівники, що на початку ХХ ст. мали добрий достаток, простору хату, поле, сад, вулики. Цінності родини становили віра, праця, освіта, добробут. Дідусь Олександра, Степан Микитович Проскура, колись – молодий заможний господар, одружувався з сільською красунею Марією Петрівною, не на радість своїм батькам, оскільки Марія Петрівна походила з колишніх кріпаків. Це мало значення, і в селі про це пам'ятали.

В їхній родині народилося шестеро дітей: четверо хлопців і двоє дівчат. П'ятеро дітей народилося ще до революції, наймолодша дівчинка – вже після неї. Дідусь прожив 82 роки, бабуся – 104. В хаті у дідуса й бабусі завжди були ікони, тепер вони в київській квартирі їхніх доньок. Доньки живуть разом, так склалося. Одна одну доглядають...

Попри те, що дитячі та юнацькі роки дітей випадали на період трагічних історичних змін, батько спромігся дати освіту кожному. Розкуркулення, виселення з хати, переміна місць, голод 1930-х років, страх перед невідомим – усе це відбилося на долях дітей. Доля виявилася до дітей не дуже прихильною: один син пропав під час війни, в інших дітей родини або не склались, або склались не дуже щасливо.

Коли мати мого Олександра, Ольга Андріївна Рокицька, вийшла заміж за красеня Івана Степановича Проскуру, її друзі (зокрема, Євлампія Микитівна) розповідали мені, що вона світилася від щастя, не могла в це щастя повірити. Та дуже скоро виявилось, що чоловік хворий на туберкульоз. Отже, малий Лесь мав тата дуже недовго. Розмов про те, що це міг бути наслідок голоду 1930-х років, в родині не вели.

Після революції вдома ніколи не обговорювали ті події, що відбувалися в суспільстві. Це було заборонено раз і назавжди. Треба було пристосовуватись до нових умов, щоб вижити.

Романтичні миті й буденні випробування

Я мріяла про родину, про щасливу родину. Так само, напевне, мріяв і Олександр. Але ні в нього, ні в мене досвіду життя у щасливій родині не було. Ми дуже старалися. Я намагалась все робити для того, щоб до приходу Лесика з роботи в хаті вже пахло смачною їжею, хоча грошей на неї ми не мали. Я навчилася варити смачну пшоняну кашу, тушкуючи її в духовці. Родина Антоненків навчила мене готувати дуже добрий пісний борщ. Олександр придумував абсолютно казкові приємності.

Одного разу я прийшла з бібліотеки досить пізно. У кімнаті була темрява, на стіни відсвічувало золотаво-зелене світло від радіоли, тихо звучала приємна музика, а до мене усміхався щасливий чоловік. Йому вдалося в комісійному магазині купити стареньку радіолу, і тепер у нас вдома житиме музика.

На мій день народження на столі у вітальні мене зустрічали цукерки в барвистих обгортках, зі стелі спускалось чудово написане вітання. Про ще одну, надзвичайну радість якимось аж боязко розповідати. Одного разу раненько я прокинулася від того, що мені на обличчя наче дощик крапає. Я розплющила очі й побачила над собою свіжі гілочки бузку, з яких крапала роса.

Ми звалили один до одного, намагалися підтримувати, розважити, навіть звеселити. Наприклад, обідаємо, і Олександр, набравши у рота ложку борщу, намагається мені мерщій щось розповісти. Я кажу йому (нагадаю, що я – вихователька дитячого садка), отже, кажу: “Лесю, ти прожуй, проковтни, а тоді розкажеш”. Він мерщій стає з-за столу, кажучи: “О, розумна річ. Щоб не забути, треба одразу ж записати”, – бере шматок паперу, записує і чіпляє на килимок біля ліжка, – щоб не забути”. Час від часу ці записки читає: “Лесю, ти найрозумніший хлопець у світі”, чи “Перш, ніж вийти з дому, треба причесатися”, – так він ловить мої “педагогічні сентенції” і увіковічує їх. Сам час від часу перечитує, ближніх залучає: “Послухай, Дорінька, яка Лена розумна”.

Такі романтичні, казкові миті накладались на більш звичайні, буденні, а іноді й на складні випробування. До найскладніших належали дні, коли чоловікові видавали зарплату. Зазвичай уже за два-три дні до неї в нас не залишалося ні копійки. Я чекала чоловіка з роботи, щоб встигнути ще щось на вечерю купити в магазині до його закриття. Але найчастіше він приходив у ці дні пізно і був веселим.

Якось саме в такий день з Яготина приїхав у гості дядько Олександра Семен Степанович із дружиною. Я сказала їм, що ось-ось приїде Лесь, принесе платню, і я куплю щось для спільної вечері. Вони чекали, чекали та й пішли голодні до Дори Степанівни. Я ще тоді не працювала, і невеличка сума грошей, яку я збрала в Дніпропетровську, давно закінчилася. А звичаю матеріально підтримувати братового сина в родичів Олександра чомусь не було. Коли чоловік прийшов веселий, а я була в розпачі і сказала йому, що мушу собі шукати інше житло, бо, на мою думку, так люди не живуть. Чи він злякався, чи якісь важливі думки відкрилися йому, але така ситуація не повторювалась більше ніколи. Довелося йому, зрозуміло, витримати певну реакцію колег на роботі – молодих хлопців, які соромили Олександра за те, що він потрапив у залежність, чи під підбори, до дружини. Це найбільш неприємне для молодого чоловіка звинувачення. Однак Олександр його витримав.

Мені не довелося бачити, як у тих чи тих ситуаціях поведуться в родині батько чи мати, не могла я тих прикладів наслідувати чи заперечувати. Олександра виховувала мати, отже, він ріс під дією материнського, тобто жіночого виховання. Очевидно, воно й виявилось для нього основним джерелом для наслідування.

Ользі Андріївні нерідко доводилося по-жіночому сварити сина, оскільки він не завжди був готовий належно сприйняти вимогу матері чи її застереження. Для хлопців це характерно. Де міг він побачити, як поводить себе у такій

ситуації мужчина, батько? От Лесь і засвоїв багато прийомів маминої поведінки. І коли між нами виникали якісь труднощі, він сварився, навіть іноді кричав. Я лякалась, плакала.

Пригадую, колись у неділю колектив співробітників нашого інституту виїздив, здається, у Ірпінь у будинок відпочинку. Я запросила Лесика, там познайомила його з Євгеном Сверстюком. З Лілею він вже був знайомий. Там, серед природи, було весело, ми грали у пінг-понг. У мене щось не виходило, і Лесь мене “вчив”. Євген трохи зніяковів, та коли вже прощалися, Євген зауважив, що йому було приємно познайомитися з Олександром і відзначив, що в Олександра є глибока внутрішня шляхетність... Напевне, для нас це було важливо.

Ми вчилися жити, приглядалися до родин наших знайомих. Всюди було досить важко. Серед людей набагато старших за нас, таких, якими могли бути наші батьки, можна було спостерігати теплоту родинних взаємин, дотримання обов'язків по відношенню один до одного, хоча родини з кола наших знайомих також були небагатими.

З особливою вдячністю згадую родину Миколи Сидоровича і Людмили Олексіївни Грабовецьких. До них завжди було приємно навідуватися, спостерігаючи світлі стосунки між ними. У них завжди було затишно. Микола Сидорович, здається, мав удома навіть більше обов'язків, ніж дружина, вмів оберігати її, любити й шанувати аж до самого найсумнішого часу. Напевне, мало значення аристократичне походження, вплив якого з віком не зникає. Вони ніколи не нарікали, не скаржилися один на одного, а тим більше не з'ясовували при нас якихось дрібних проблем – ніколи не сварилися, не звинувачували одне одного чи ще когось, як це нерідко можна було спостерігати в родинах наших ровесників.

Щось подібне можна було бачити й у родині старших людей – Антоненків. Вони не тільки вчили мене готувати страви, тримати в хаті порядок, а ще й розповідали мені про Лесикову родину і при кожних відвідинах чогось мене та його навчали – наприклад, переконливо радили утримуватись від дрібних сварок і образ. Марія Микитівна щиро пояснювала, що хоч якими дрібними здаються сварки, вони обов'язково залишають на серці болісні сліди. Ці сліди, дрібніші й більші, нагромаджуються, і людина перестає радіти життю. Ці уроки я добре пам'ятаю, не пам'ятаю лише, чи дякувала я за них.

Звичайно, це було нам потрібно, нас учило, хоч це й не був досвід рідних батьків, коли можна було щодня спостерігати поведінку матері й батька, грітися в їхній любові, боятися їхнього невдоволення, щось підтримувати, проти чогось протестувати, робити власний вибір.

Чи багато дітей з нашого покоління мали такі можливості вчитися вдома, як берегти родину? А коли ще взяти до уваги, що в часи нашого дитинства й молодості усі покоління родини жили в одній квартирі, двокімнатній, чи навіть однокімнатній, то стає ще зрозуміліше, як важко було молодим з повагою ставитися до досвіду старших. Так і жили. Звідси й горе дітей, і розпач батьків.

Питання, на яке дає відповідь життя

Ще у часи моєї молодості побутувала така житейська мудрість: якщо жінка хоче бути щасливою, нехай виходить заміж за єврея. Якось правда в цьому напевне була. Але, думаю, що в кожному такому випадку реальна родинна ситуація складалась непросто. Не просто було, наприклад, українській родині прийняти за зятя єврея, а тим більше – єврейку за невістку. Молодим доводилось, роблячи такий вибір, переборювати досить великі труднощі. Передусім належало відповісти на запитання: “Невже ти серед своїх не міг знайти гідної дівчини?”

На мою думку, створення українсько-єврейської родини було складнішим саме для української сторони. Справді, такий величний, красивий і численний народ, що отримав від Бога чудову землю! Вже століттями він існує як нація. Ну, нелегко складалась його доля, дуже часто, навіть надто часто, складалась трагічно. Його мислителі порівнювали долю України з долею Ізраїлю (“І ти колись боролась, мов Ізраїль, Україно моя”). І все ж народ лишався на своїй землі, він був і є на своїй землі! Іноді героїв цього народу перевозили вже тільки на вічний спочинок на свою землю. Але ця земля родила нових героїв! Вічна мрія бути на своїй землі зі своїм народом втілювалась і через родину. У кожній українській родині відома мудрість народу, закарбована класиком у геніальному, безсмертному творі: “Знайся кінь з конем, а віл з волом”. А тут хлопець приводить у родину єврейську дівчину, представницю народу іншої віри, народу, обраного Богом не тільки для того, щоб дати йому скрижалі, а й для того, щоб, позбавлений своєї землі і розсіяний по світу, він був завжди готовий до звинувачень, від найлегших, побутових, фольклорно-анекдотичних і до найтяжчих, екзистенційних.

Як почувалась єврейська родина, що віддавала свого сина чи доньку в українську родину? Це питання порушив Шолом-Алейхем у притаманному йому щемно-гуманістичному тлумаченні. Незабутній Тев’є, його взаємини з односельцями, різні життєві колізії, що відбуваються між батьками і дітьми – життєдайне джерело народної мудрості, яке приваблює глибиною моралі і непідробної ширості. Ну от, скажімо, розмова Тев’є з приятелем, яка стосується побутового світогляду в міжнаціональних взаєминах і в якій Тев’є смиренно формулює висновок: “то хтось же у світі має бути євреєм. То нехай краще вже ним буду я, аніж ти”. Ну що тут можна додати? Так просто сформульована задана з небес життєва правда. Хіба що виникає пропозиція щодо того, щоб геніальному акторові Богданові Ступці, який і Тев’є грає неперевершено, абсолютно геніально, присвоїти звання “Почесного єврея”, якщо б таке звання могло додати йому людської теплоти і вдячності.

Однак соціологи, наскільки мені відомо, питань щодо таких взаємин у родинях не досліджували. Напевне, родина також переживала цю подію як втрату, але як таку втрату, яка водночас давала змогу засвідчити перед широкою спільнотою свою гідність: “Погляньте, ваш син обрав нашу дівчину – це

означає, що вона не гірша од ваших, і ми ж такі, як ви”... В цьому є момент певної сатисфакції. Випробування, яке проходить така родина на початку свого створення, настільки серйозне, що згодом розлучення в таких родинах, за даними статистики, бувають не дуже часто, принаймні рідше, ніж в однонаціональних родинах. Все ж на долю дітей у таких родинах теж випадають серйозні випробування.

Життя показує, що в пологових будинках дітей, полишених покривдженими єврейськими дівчатами чи жінками, нема (або коректніше – майже нема). І в дитячих будинках їх небагато, і серед вуличних недоглянутих підлітків їх не знайти: там би вони просто не могли вижити.

Що ж до того повір’я, що чоловік-єврей забезпечує дружині та дітям більше щастя, то мої спостереження того підтвердити не можуть. Єврейські діти в школі здебільшого боязкіші і закритіші порівняно з іншими, проте вони оволодівають тими ж самими соціальними навичками поведінки і взаємин, що й інші. До речі, саме у школі, у взаєминах з ровесниками єврейські діти стикаються з думкою про те, що вони якісь не такі. Від цього відкриття часто походять і комплекси, які можуть бути руйнівними, хоч іноді – й захисними.

Вже після 90-х років ХХ ст. завуч однієї доброї київської школи, з якою я співпрацювала, поділилася зі мною несподіваними для неї результатами анкетування старшокласників. На запитання, якими в майбутньому вони бачать свого чоловіка чи свою дружину, кожен учень вважав за потрібне зазначити, перераховуючи важливі для нього риси, серед них і таку: “але в жодному разі не єврея” і “не єврейку”. Важко сказати, чи це світоглядне розуміння бере початок у побутовому світогляді родини, чи воно відображає і більш загальну суспільну думку.

Щось подібне можна спостерігати й у практиці державних виборів. Коли ми почали отримувати на виборчих дільницях бюлетені, в яких кількість кандидатів перевищувала необхідну кількість депутатів, то кого виборці масово викреслювали? Передусім жінок, мотивуючи це тим, що хай вона залишається в кухні, варить борщ і глядить дітей: нема чого їй у політику лізти. Ну і євреїв – нехай їде в Ізраїль і там займається політикою чи державними справами. Все ж державні квоти на кількість жінок і на кількість євреїв організаторам виборів якось вдавалось виконувати. Але яким чином – це, напевне, одна з таємниць.

У студентські роки єврейська молодь також більш схильна засвоювати масові стандарти поведінки, приєднуватись до загальноприйнятих норм молодіжної субкультури, в якій тепер превалюють егоцентричні уподобання, спрямованість на сучасні види задоволень, розваг. Норми ж відповідальності, взаємної турботи, обов’язку не є для них життєво важливими “тепер і в перспективі”. Єврейські діти, що були моїми ровесниками й молодші, вже майже не застали в родинах тих традицій, яких колись дотримувались старші покоління. Коли було закрито єврейські школи й синагоги, то і в родинах дуже швидко почали втрачати мову, звичаї. Якщо українцям ходити до церкви було

небезпечно (добре пам'ятаю часи, коли вчителів і учнів із церков виганяли, біля церкви стояли чиновники, які вчителів лякали, і ті, боячись втратити роботу, верталися додому), то євреям було ще й якимось незручно, чи навіть соромно не тільки перед владою, а й перед сусідами йти до синагоги чи молитовного дому. Втрата релігії, втрата мови, втрата світських культурних традицій – все це не могло не відбитися трагічно і на родині. Тривалий радянський період постійно підтримував ситуацію, за якої щасливих родин ставало дедалі менше. Післядія цього періоду – явище довготривале. Воно потребує цілої системи, цілого комплексу терапії, допомоги, потребує нової для нас морально-етичної культури, зрілості суспільства.

Що ж стосується долі єврейського народу в сучасній Україні (історичного аспекту, а тим більше глибокої історії торкатись я не буду), то, на мою думку, вона принципово схожа з долею євреїв у інших країнах – Франції, Голландії, Бельгії, Англії, тощо. Зрозуміло, що є певні відмінності, вони зумовлені рівнем зрілості самої держави, її цивілізаційного розвитку. Якщо взяти до уваги рівень національного самоусвідомлення, гуманізму і комфортності буття французів у своїй державі чи бельгійців – у своїй, то він істотно різниться від рівня національного самопочуття українців у своїй державі. Докладніше аналізувати цю проблему тут нема потреби. Вона має свої причини, свої пояснення, серед яких і історичні, і державотворчі, і юридичні, і морально-етичні. Загальновідомо, що всі громадяни Америки, незалежно від етнічного походження, мають паспорти саме громадян Америки. Так само в Німеччині всі є німцями, тобто громадянами цієї країни. Коли Україна стала незалежною державою, то хтось, хто мав на це повноваження, вирішив запозичити цей досвід і щодо громадян України. Беру на себе відповідальність стверджувати, що, коли не всі, то більшість євреїв сприйняли цю подію як подарунок долі. Справді, скільки лиха, несправедливості довелося пережити багатьом поколінням через усім відому п'яту графу! І от нарешті ми також маємо право бути дітьми Батьківщини, в якій народилися і ми, і наші батьки, і батьки батьків наших, де ми доглядаємо батьківські могили, де ростуть наші діти. Ми отримали право називатися громадянами України, навіть просто українцями. Це не позбавляє нас права повернути собі й вивчати свою мову, свою культуру, історію єврейського народу, історію євреїв в Україні, відвідувати свій чи обраний власною волею релігійний храм.

Та для корінного народу України, для етнічних українців, для титульної нації така правова норма виявилась несподіваним випробуванням. Втрата на підставі особистого державного посвідчення можливості підтвердити свою національно-етнічну ідентичність дуже багатьма сприймалась як неаргументована втрата національної гідності і навіть як її приниження. Для такої думки теж є підстави. Вона багатьом болить. З нею треба рахуватись.

Ця складна, спричинена державницькими і юридичними чинниками, ситуація теж створила ґрунт для міжетнічних ускладнень. Наведу лише один приклад – підготовка до виборів президента й самі вибори 2010 року. Серед

кандидатів на цю високу посаду одним з найбільш яскравих виявився молодий політик з доброю освітою і навіть добрим досвідом державної служби на високих посадах, політичної і організаторської роботи. Про нього дійсно можна сказати дуже багато позитивного. Зрозуміло, що він виявився небезпечним конкурентом для багатьох кандидатів, що також претендували на найвищу посаду. Яким чином можна було применшити шанси суперника? Яке звинувачення могло б подіяти найсильніше? Який докір проти нього, чи яку найбільшу недолугість у ньому варто підкреслити, щоб народ сприйняв їх з найбільшою готовністю як доказ того, що за нього голосувати не варто. І такий докір було знайдено в одному з найпривабливіших міст України – в Ужгороді. Коли чоловік прибув туди на зустріч з виборцями, то не хто-небудь, а голова міста (якого на цій посаді підтримував сам тодішній Президент, до того ж і сам він був у списку з 18 претендентів на найвищу державну посаду), так от цей найголовніший представник міської влади звернувся до виборців і до прибулого претендента з порадою йому поїхати в Ізраїль і вже там балотуватись на високі посади. Важко про таке писати, але це спрацювало. Тріумфальне сходження молоді людини було зупинено. Сам тодішній Президент, – людина, яка в цьому плані є носієм виразної гуманістичної концепції, – на таку поведінку свого ужгородського ставленика не відгукнувся. Молоду людину від несправедливої кривди почала захищати преса: підняли паспорти усіх родинних гілок кандидата і не знайшли в них і сліду єврейського походження. Та радикально ситуацію вже змінити не вдалося. Самому ж претендентові на найвищу державну посаду не вистачило того рівня сміливості чи етичної зрілості, яку колись продемонструвала у незрівнянно більш трагічній ситуації родина данських королів.

Важко сказати, проявом чого це є: державних норм чи побутових правил поведінки. У житті все перемішано, переплетено. Пригадую дещо подібний факт з нашої новітньої історії. Лайлива жінка, що теж претендувала (здається, й зараз претендує) на високі посадові ролі, виступила чи не в самому парламенті з брутальною критикою одного з найбільш морально високих громадян, однак теж єврейського походження. Попри усю свою зайнятість, не зміг цього нападу стерпіти і одразу ж їй відповів Євген Сверстюк. У суспільстві саме його вважають моральним символом, одним з небагатьох. Цей статус пан Євген засвідчує усим своїм життям. І тільки тому, що мені було подаровано життям дружнє спілкування з цією Людиною, і критерії своїх життєвих вчинків я свідомо чи підсвідомо звіряла з його позицією, наважуюсь висловити свою думку, якою внутрішньо страждаю давно. На жаль, вона теж пов'язана із ситуацією виборів. Очевидно, це одна з найбільш гарячих точок у житті держави, коли найвищого градусу досягають не тільки пристрасті, але й думки.

На посаду мера Києва претендувало кілька осіб. Один з них – Григорій Суркіс. Його довіреною особою погодився виступати Леонід Кравчук, людина, яка в новітній історії України була обрана першим Президентом. Цей титул є певним символом, його зберігає історія народу, держави.

Зрозуміло, що за честь і гідність звання несе відповідальність його носій. Так от, в одному зі своїх численних і, як завжди, блискучих публіцистичних виступів Євген Сверстюк схарактеризував цей вчинок Л. Кравчука як помилковий щодо його статусу. Не буду вдаватися до цитування, пишу так, як це закарбувалося тільки в моїй свідомості, без загострення. В чому я вбачаю сутність висловленого невдоволення?

Досвід виборів нас переконав, що кожен кандидат на високу посаду пройшов через відповідне горнило підготовки і готовий заплатити за цю посаду відповідну суму. Про це ж людям відомо, хоча ніде й не записано. А різняться кандидати на посаду в основному тим, що руки, які нічого не крали, володіють мільйонами, на відміну від інших (тобто тих, що крали), які володіють мільярдами. Серед претендентів на посаду мера столиці, напевне, один лише В. Кличко заробив свої скарби власною майстерністю, працею та здоров'ям. Так чим же відрізняється Г. Суркіс від інших претендентів і чому саме його довіреною особою бути не гідно? Воно ж і так ясно, що ця людина на мера Києва не пройде. Колись у прогностичну характеристику претендентів на вибори Григорій Явлінський, крім інших значущих, ввів і таку, як “избираем” і “не избираем”. Отже, йдеться про те, що на підтримку людини, яку не оберуть через очевидну для всіх причину, ставати не було потрібно. Чи так? Пояснення нема. З усіх можливих для мене саме це є найочевиднішим.

Хочу зазначити, що для Леоніда Макаровича Кравчука така позиція не була випадковою. Ще в 1993 році в Києві вийшла книга “Справжні герої”. Це книга про українських Праведників Світу. Її автор – колишній дисидент, а тепер громадянин Ізраїлю Яків Сусленський. Так от до цієї книги передмову написав Л. М. Кравчук.

Є. Сверстюк, що є морально-етичним камертоном для кількох поколінь, цю свою думку мав би пояснити. Йому вдалося розв'язати набагато складнішу ситуацію – пояснити тисячам вчителів, десяткам і сотням тисяч патріотів, чому, на його думку, поему “Тайдамаки” не обов'язково чи й не варто вводити до шкільної програми. І зробив він це як Письменник, як Педагог, як Патріот, як громадський діяч, як великий гуманіст, як людина, що глибоко шанує заповіти Т. Г. Шевченка.

Коли б мої друзі могли відчутти, як мені боляче від начальницької самопевненості Дмитра Табачника, що обстоює незалежність освітянських програм від сучасного європейського досвіду, не рахуючись з потребами молоді, майбутнього країни! Ну звідки це береться?! І береться ж! Лише одного разу довелося чути по телевізору від людини, що разом з ним вчилася в університеті чи навіть у аспірантурі, що був він порядним хлопцем, а ким став згодом – тут колишній приятель знизав плечами. Все ж я думаю, що з освітою ми якось у своєму великому і меншому суспільстві впорались, є і різні фахівці, і з кожного фаху є науковці, включно до професорів і академіків. А от інтелігенція понищена, і відтворюється надто повільно. І саме в освіті, в її високих наукових колах інтелігенції особливо бракує. Разом з тим інтелігентність

забезпечує людині ту високу міру відповідальності за свою справу, свою поведінку, свою роль, яку вона виконує в суспільстві.

Пише Д. Табачник статті і книжки. Пише багато. Я дозволяю собі не вимагати об'єктивного рівня їх критики. Адже сотні науковців пишуть свої твори, та лише одиниці з них досягають обривів. Так живе наука, наша наука, яка мала невтішну долю... Але щоб дозволяти собі таку міру морально-етичної недолугості?! І нехай таке дозволяли б собі не-євреї. В такому випадку при аналізі воно, можливо й обходилося би без призми національного походження. Але як бути з людиною з певним родинним корінням? Чи, можливо є так, що при національній багатоманітності родини навіть людині зі світоглядом інтелігента такої високої посади досягнути не вдається?

Тут дуже важливо пригадати, що в своєму глибокому аналізі світоглядної доктрини Д. Табачника як вченого і державного посадовця, розкриваючи не лише прикрі, але й ганебні помилки, що можуть позначитись на хибному плануванні суспільного розвитку країни, Іван Михайлович Дзюба, перш за все ІНТЕЛІГЕНТ, аристократ духу, а вже потім академік і лауреат поважних премій, жодного разу не згадав факту родинного походження Д. Табачника.

Пригадую, як реагувала на подібну подію світлої пам'яті Михайлина Хомівна Коцюбинська. Зовсім недавно. У 2011 році. У телефонній розмові Михайлина Хомівна з болем розповіла мені, що Іван Михайлович нещодавно переніс складну операцію, рідні та друзі бажають йому швидшого одужання, а Михайлина не може збагнути, де бере людина в такому стані сили, так що вже змогла встигнути відгукнутись трьома чудовими статтями на чергову, подібну до попередніх, акцію Д. Табачника. На це запитання Іван Михайлович відповів Михайлині Хомівні, що саме почуття обов'язку, відповідальності змусило його мобілізувати зусилля для відповіді, для ретельного аналізу наслідків, до яких можуть привести “новації” посадовця.

Інші критики, які безперечно мають рацію щодо критичної оцінки освітніх доктрин цього керівника, як і право мати і оприлюднювати власну позицію, все ж акцентів у своїх аналітичних відгуках досягають за рахунок лексем, що означають не тільки націю, але й державу (історичну) походження в даному випадку не особи, а нації в цілому.

Наведу з цього ж приводу думку Михайлини Хомівни Коцюбинської, висловлену в лекції для студентів Українського Католицького Університету у Львові у 2004 році. Тема лекції – “Моральний імператив і виклики часу”. Авторка аналізує низку надзвичайно важливих і складних моральних категорій, що характеризують цивілізаційний рівень суспільства і особистості у ньому, зупиняючись, зокрема, на актуальних проявах цих категорій у сучасному українському суспільстві. Дозволю собі широке цитування: “Взяти хоча б ту, гідну кращого застосування, доскіпливість у визначенні “чистоти крові”... Не кажу вже про непристойну, як на мене, етимологічну ревізію прізвищ відомих діячів на предмет єврейського походження, що висувається як тавро, як присуд. Ця живуча і страшенно небезпечна тенденція зміщує акценти, спрямовує

суспільну свідомість у хибний бік. Адже, приміром, Мойсей Фішбейн зі своєю стовідсотковою єврейськістю в українській поезії важить набагато більше за багатьох етнічно чистих, але вельми посередніх “-енків”. Те ж саме стосується ролі й місця Л. Фінберга у видавничій діяльності на благо української культури або Є. Захарова – у правозахисті. Історія українського шістдесятництва буде істотно неповною, якщо виключити з неї ім’я і діяльність мого друга й соратника Романа Корогодського, якого в часи репресій не брали на роботу через сумнівнозвісну п’яту графу, а з роботи виганяли, як “українського буржуазного націоналіста”. Не кажу вже про зворушливу сторінку дружби й взаємопідтримки українських і єврейських дисидентів в гулагівській зоні. Досі ще серед спогадів про Стуса, мабуть, немає глибших і змістовніших за “В українській поезії тепер більшого немає” – Михайла Хейфеца. З цими своїми думками Михайлина Коцюбинська, – видатна представниця високої української культури, – зверталась до молоді, що стояла на порозі визначення свого місця, своєї ролі в житті, отримуючи дипломи про вищу освіту в одному з кращих університетів. Вважаю такі лекції – досягненням університетів, що їх практикують, і водночас моральним орієнтиром для освіченої молоді.

Найголовніша родинна подія

1969 рік виявився для нас із Олександром щасливим. У нас нарешті народилася донечка. Ми довгі роки на неї чекали. Я навіть переконувала Олександра, що нам слід розлучитися, оскільки я слаба фізично і напевне не зможу народити дитину. Він заспокоював мене, вмовляючи, що йому потрібна дитина лише тоді, коли її матір’ю буду я. Однак сам навіть плакав від переживань і прикроців (наприклад, коли ми вітали когось з його друзів з народженням сина чи донечки).

І от у нас народилася наша Наталочка. Допомогала мені в цьому завідувачка пологовим відділенням лікарні, що на бульварі Шевченка, навпроти Володимирського собору, Раїса Захарівна, чудова людина, чудовий лікар (здається, вона встигла побувати і фронтовим лікарем). Без її лікарської допомоги та людського ставлення, беручи до уваги мій стан, мою групу крові з негативним резусом, мабуть, нічого б не вийшло.

Після народження доні мені принесли до лікарні стільки квітів, скільки я не мала за все життя. Адже як для породіллі, я вже була в поважному віці. Усі мої друзі та колеги хотіли мене привітати. Саме був час півоній. Олександр приніс розкішний букет білих півоній, Августи Миронівна Гольдберг, якій не судилося мати своєї рідної дитини – букет півоній різнобарвних, а Майя Василівна Вовчик-Блакитна, яка сама вже мала двох чудових донечок, принесла незвичайний букет польових квітів – сині волошки, червоні маки, білі ромашки і написала: “Нарешті, народилася найкраща дівчинка на світі”. Євген Сверстюк прийшов мене привітати увечері, коли вже прийому передач не було. То він поліз по дощовій ринві у дворі лікарні до третього поверху. Я стояла

біля вікна, і він простягнув мені у вікно чудові квіти. А у дворі лікарні ті люди, що прийшли пізно провідати своїх рідних і друзів, спостерігали цю незвичайну подію і, напевне, також раділи за мене.

Ці щасливі миті пригадуються мені часто. Я вважала, що мені нарешті вдалося виконати своє найважливіше в житті завдання. Так воно насправді й було, хоч ох як це було складно! Ти не можеш для цієї найдорожчої крихітки прихилити небо із золотими зірками, влаштувати їй на землі щасливу, гідну зустріч. Лише з допомогою друзів ми купили дитячий візочок та дитяче ліжечко. Для цього було потрібно не тільки мати певну суму грошей, а ще й ходити багато разів по відповідних магазинах, щоб застати у продажу ліжечка чи возики. А коли натрапиш, то вистояти у черзі, і щоб вам ще й вистачило. А де бабусі й дідусі, які огорнули б своїм теплом цю крихітку?! Нема...

На роботі Віра Кіндратівна Котирло допомогла мені видати першу мою маленьку книжечку “Як підготувати дитину до школи”, за яку я отримала гонорар чи то 2500 крб., чи 250 крб., – вже точно тодішнього курсу не пам’ятаю. Це була велика допомога, з цих грошей я купила і собі пам’ятний подарунок – годинник, який служив мені понад 20 років.

Того ж року у московському науковому журналі “Вопросы психологии” надрукували мою статтю. Оскільки журнал перекладався в Америці англійською мовою, я почала отримувати відгуки з різних країн і запрошення на конференції та до співпраці. Я добре розуміла, що мені туди “зась!” Але ж у мене було щастя – моя донечка. Це давало мені змогу гідно відповідати, що я вдячна за запрошення, та, на жаль, не зможу приїхати до Лондона чи Осло, оскільки в мене щойно народилася донечка. Отримала кілька вітань з-за кордону.

Сусіди в домі також нас тепло вітали, вони добре знали родину Лесика, поважали його маму і тепер раділи, що в нього є дитина.

Найближча наша сусідка, старша жінка Єлизавета Іделевна Месонжник переживала велике горе. Вона недавно поховала дорослого сина і постійно ходила на цвинтар на Нивках. Вона заприятелювала з кантором, який провадив поховання. Якось сусідка сказала нам, що кантор, дуже душевний чоловік, скоро має прийти до неї в гості й вона хотіла б познайомити його з нами, тому спитала на це дозволу. Це були дуже світлі відвідини. Кантор зайшов до нашої кімнати, трохи нахилився над ліжечком до маленької, якій було вже два тижні, і дуже серйозно сказав, похитуючи головою: “Яка красуня. Яка красуня”. Побажав нам усім здоров’я та великої радості і попрощався. Лесь мені пояснив, що це єврейська традиція: коли вродиться хлопчик, то розглядаючи його, промовляють: “Який розумний!”, а коли дівчинка – “Яка красуня!”

Зайшла до нас сусідка з верхнього поверху – Надія Миколаївна Краснощок, добра приятелька Ольги Андріївни. Вона привітала нас, а потім попросила мене допомогти їй до ювілею приготувати святковий стіл. Я знітилася й відповіла, що не дуже це вмію. Та вона сказала, що Ольга Андріївна їй багато разів розповідала, як добре і смачно я готую, які красиві салати роблю. До мене почало поволі доходити, як хотіла мені допомогти Олександрова мати,

залишаючи сусідам таку думку про свою невістку. Надія Миколаївна спитала принагідно, чи може її онука Лара, яка закінчує школу і хоче стати вчителькою математики, зайти до мене, щоб поговорити про цю професію і загалом про роботу в школі. От бабуся хотіла б, щоб я зустрілася з її онукою. Я погодилась.

Коли Наталочці минув місяць, ми влаштували вдома свято її народження, хрестини. Євген спитав, чи можна до нас привести його приятеля Валентина Мороза, який щойно повернувся із заслання. Ми, звісно, погодились. Отже, зібралось товариство. З Валентином Морозом, Євгеном та Лілею прийшли і Алла Горська, і Роман Корогодський з Оксаною. Хрещеним батьком став Євген, хрещеною мамою – Віра Ткаченко, дуже рідна нам людина, з якою я разом працювала і яка все життя нам підставляла свої добрі руки для допомоги. Молитву прочитала Христина Копистянська. Про цей вечір я зробила запис у щоденнику, та коли через певний час почались обшуки, я вилучила той шматок аркуша, де були записані наші гості.

23.11.2009

Сьогодні минає 48 років від того дня, коли не стало Ольги Андріївни Рокицької. Щойно зателефонувала Наталя і сказала, що вони з Миколайчиком запалили поминальну свічку. І я це зробила. Зателефонувала Дорі Степанівні. Вона радо мені розповідала, що сьогодні ж провідувала в лікарні свою 83-річну сестру Марусю. Я дуже хвалила Дору за те, що вона поїхала в лікарню на таксі, тобто не пошкодувала грошей, яких однак завжди не вистачатиме. Але ж звісти вона таки поверталася міським транспортом, звісно, дуже намучилася, адже Дорі Степанівні вже більше 90 років.

Вже північ. Цілий вечір сиджу, шукаю якусь відповідну форму розповіді, встаю з-за столу, ходжу, знову сідаю.

Наше з Олександром аспірантське і родинне життя

Якщо йдеться про мене, то все ж я отримала освіту і мала роботу, яку дуже любила. Олександр також вчився в аспірантурі, його науковим керівником був засновник Інституту фізики, знаний вчений академік Олександр Генріхович Гольдман, що нарешті отримав дозвіл повернутися до Києва після тривалого заслання. Йому вдалося вже в похилому віці організувати лабораторію, до якої прийшли молоді співробітники. І старенький професор, який у свої молоді роки отримав блискучу наукову підготовку в галузі фізики в Київському та Ляйпцігському університетах, енергійно взявся за організацію науково-дослідної роботи. Він ще встиг розпочати дослідження з перспективного напрямку фізики напівпровідників і підготувати кількох науковців високого рівня кваліфікації.

Ми з Олександром входили в атмосферу наукової праці, набували спільних поглядів на життя.

В Інституті психології наша група молодих працівників помітно відрізнялась своєю спрямованістю, поведінкою від старших науковців, які були більш

дисциплінованими і мовби справді щиро підтримували в своїх роботах ідеї, що їх партія висувала на своїх, завжди історичних (так зазначалось постійно), з'їздах. Молодь виглядала більш амбітною, навіть самовпевненою, сміливіше заявляла про свої інтереси, про свою обізнаність, хоч наукового досвіду з нас не мав ще ніхто. Старші працівники ставилися до нас із цікавістю і, можливо, з щирою надією на майбутнє науки й інституту. Зокрема, серед нас було дуже яскраве молоде подружжя, про яке одразу почали казати: “Це наші Жоліо Кюрі і Марі Склодовська”.

Старші працівники охоче ділилися з нами досвідом взаємин у колективі. Серед них дуже помітною фігурою був стрункий, спортивний, жвавий, вже сивуватий, дуже розумний чоловік – Євген Іванович Легков. На жаль, він рідко бував тверезим. Він пройшов війну, був розвідником – складна доля військової людини, сповнена трагічного досвіду. Це в певному сенсі й допомагало йому в житті – після війни він викладав у Педагогічному інституті й був там парторгом, а з часом отримав роботу в Інституті психології. Майже постійно його обирали членом парткому. Однак в особистому плані він, напевне, був людиною скаліченою – без алкоголю він жити вже не міг, а треба ж було ще працювати. Одного разу під час свята в інституті, де ми любили збиратися, він у нашому гурті сказав, що попри його згубну пристрасть, Григорій Сілович його з роботи ніколи не вижене, оскільки зобов'язаний йому життям. Пояснював це так. Коли в кінці 40-х років йому, як парторгові Педагогічного інституту, прийшло згори розпорядження виявити серед професорів космополіта й організувати громадське обговорення, то він був змушений обрати одну жертву з двох професорів на факультеті: Г. С. Костюка і Я. Б. Резніка. Легков зізнався, що це було для нього не простим завданням. Вирішив пожаліти Костюка. Розказував, як у актовому залі інституту професор Резнік стояв на колінах на сцені перед повним залом, говорив про свою непричетність до антидержавних справ і плакав. Згодом він уже не ходив на роботу і невдовзі від хвороби серця помер.

Тяжко було слухати ці зізнання. Якось у бібліотеці я вирішила поцікавитись, якими ж проблемами займався проф. Я. Б. Резнік. Виявилось, схожими до тих, якими займався і Г. С. Костюк – проблемами психічного розвитку, значення спадковості, навчання, інших умов у розвитку психіки. Мої завдання також були дотичними до цієї проблеми, тому доводилось багато читати літератури з цих питань, але я ніколи не зустрічала посилань на роботи проф. Я. Б. Резніка.

У нас в інституті на подібні теми майже не розмовляли. А от у Москві навіть мені, людині, що приїздила з іншого краю, довелось дізнатись досить багато. Тут майже відкрито розповідали про людей, яким допомагали повернутись до Москви після таборів для репресованих та після заслання, називали прізвища тих, хто допомагав дітям “ворогів народу” з навчанням та працевлаштуванням. Я дізналася про те, що О. В. Запорожець, один з найбільш знаних представників вітчизняної психологічної науки, директор Інституту дошкільного виховання АПН, не був членом партії. Як особистість, він користувався абсолютною повагою серед науковців. Розповідали, що О. В. Запорожець ніколи на

зборах чи навіть у кулуарах не критикував рішень та постанов пленумів і з'їздів партії, які були спрямовувальними віхами в нашій роботі. Однак у своїй діяльності він керувався тільки власними високими принципами й ніколи не виконував вказівок, що їм суперечили. Його інтелігентна сміливість не раз проявлялася в допомозі людям, які опинились у складній ситуації. Коли в тяжкі роки боротьби з космополітизмом доктора наук Д. Б. Ельконіна позбавили наукового ступеня і військових звань, О. В. Запорожець взяв його до себе на посаду лаборанта і створив умови для спокійної творчої роботи.

Думаю, що в Києві схожим чином поведився Григорій Силович Костюк, який також не був членом партії, однак його високе наукове визнання забезпечувало йому як керівникові незаперечний авторитет. В не менш жорстокий час 70-х років ХХ ст., коли вже вкотре молодим науковцем Євгеном Сверстюком саме напередодні захисту ним дисертації почало цікавитись КДБ, директор інституту намагався підтримувати свого співробітника. На мою думку, сам Євген вирішив певним чином пом'якшити ситуацію навколо Г. С. Костюка й пошукати іншої роботи. Він перейшов працювати до проф. Д. К. Зерова в Інститут ботаніки секретарем "Українського ботанічного журналу".

20.11.2009

Під ранок снився мені важкий сон. Назустріч мені йшла одягнена у темне Віруня. Я також була в темному. Ми кинулись одна до одної, міцно обнялись і гірко плакали. Так ми стояли, гірко плачучи. Я прокинулась і відчула полегшення від того, що це був сон. До Віруні не додзвонилася.

Наше з Олександром аспірантське життя продовжувалось. Ми обоє відчували відповідальність за виконання першої в нашому житті наукової роботи – незвичної для нас, бо в родині Олександра наукою також ніхто не займався, – і нас обох час від часу брали сумніви, чи спроможні ми будемо гідно ввійти в науку. Якось сама собою прийшла до нас потреба дбати про збагачення світогляду. Ми почали відвідувати художні виставки, музеї, творчі вечори молодих поетів і письменників, що їх найчастіше вели Іван Дзюба та Євген Сверстюк. Саме в той час у Музеї російського мистецтва була організована найбільш повна виставка творів Михайла Врубеля. Ціна на вхідні квитки була досить демократичною, і ми відвідували цю виставку декілька разів. Я марила ночами цими картинами, знала напам'ять, у якому залі та в якому порядку вони розташовані. Особливо глибоко вражали демони – коло них усі затримувались. Я довго стояла і вдивлялася в дівчинку на тлі барвистого килима, в її очі, вираз личка, волоссячко, намагалася збагнути, про що вона думає, чи добре їй. Так все гарно навколо неї, та вона здавалась мені сумною... Вразила мене іспанка. Особливо сумно було біля Пієти.

Врубель зачарував мене назавжди. Я ще тоді не знала, що до його творчості ставились, та й тепер ставляться, по-різному, – зокрема, досить критично митці оцінюють присутність у його картинах надмірної кількості декорацій

(Роман Купер), слабкий зв'язок з традиціями. Але я сприймала все це як належне, захоплюючись незвичайними образами.

В Українському музеї ми розшукали невеликий автопортрет Миколи Рокицького і були несподівано для себе приємно обдаровані увагою екскурсовода, яка нам дуже щедро розповіла про творчість цього художника. На жаль, залишилось мало його творів, оскільки монументальне мистецтво 30-х років не берегли. А школу Михайла Бойчука, до якої належав певний час і Микола Рокицький, 1936 року ліквідували “як розплідник формалізму”.

В Політехнічному інституті відбулась виставка творів Григорія Івановича Синиці, який того ж таки 1936 року закінчив Київський художній інститут у професора М. Рокицького. Григорій Синиця залишився одним з небагатьох представників школи М. Бойчука. Олександр відвідував цю виставку кілька разів і щоразу подовгу розмовляв з художником. Для них обох спільні роздуми були важливими та приємними.

Євген Сверстюк порадив нам обов'язково відвідати виставку молодій художниці Людмили Семикіної. Це була особлива виставка. У той час Людмила Семикіна, художник-живописець, очевидно, тільки-но розпочинала займатись художнім моделюванням одягу. Вона конструювала сучасний (модерний) елегантний, навіть аристократичний, одяг на основі традиції національного костюму. Матеріалом для втілення своїх задумів майстриня обрала цупке сіре сукно. Я, на жаль, не мистецтвознавець, але засвідчую, що усі моделі виглядали справжнім дивом, незбагненим витвором ще нового тоді для нас мистецтва, закоріненого на шляхетній національній традиції. Виставку постійно відвідувало багато молоді та ошатно одягнених пань. Говорили, що художниця приймає індивідуальні замовлення. В мене виникла мрія, що колись усе ж зароблю грошей, попрошу Євгена познайомити мене з майстриною і замовлю собі такий незвичайний стрій – китар і спідницю, які будуть єдиними у світі.

Наприкінці 90-х років ХХ ст. в Українському домі на Хрещатику відбулась велична виставка одягу Княжої доби вже добре знаної мисткині. До виставки було підготовлено і видано чудовий каталог. Нашій родині випало щастя ближче доторкнутись до цієї події, адже Людмила Миколаївна Семикіна запросила нашу доньку Наталю допомогти підготувати моделі до виставки. І Наталя допомагала прасувати, одягати моделі. На Наталю приміряли костюм сарматки, це фото вміщене в каталозі.

На вечорах творчої молоді, що відбувалися у різних клубах, інститутах, бібліотеках, видавництвах, можна було зустріти й почути багатьох уже знаних поетів, таких як Микола Вінграновський, Іван Драч, Ірина Жиленко, Віталій Коротич, Микола Сингаївський – запам'яталося навіки його емоційне відчуття себе, своєї сутності: “я – син Гаївський, Я – син гаїв”. Трохи нагадувало Михайля Семенка... Поетів цікаво представляли молоді критики. Їхні думки зовсім не нагадували за змістом тих спрощених аналітичних схем, до яких ми звикли зі шкільних підручників і офіційної літературної критики. Іноді участь в таких зустрічах брали зовсім молоді поети. Пригадую, у видавництві “Радян-

ська школа” серед присутніх вже знамих поетів Євген Сверстюк уперше надав слово молодому поетові Миколі Холодному. Той прочитав талановито написаного вірша на селянську тему, в якому гармонійно і тонко поєднано болісний сенси буття і природне життєдайне почуття гумору. Майстерно добирав поет лексику твору. Відкриття цього молодого таланту стало подією. Далі, як відомо, у М. Холодного виявився складний характер, що відбилось на його взаєминах із побратимами і загально на його поетичній і громадянській долі. Дуже шкода.

В актовому залі Інституту нафти і газу (якраз неподалік Хрещатика) серед відомих поетів Євген представив ще одного початківця – зовсім молодого, руденького, трохи ніяковіючого Юрія Рибчинського, який читав свої перші ліричні вірші російською мовою. Він також мав великий успіх.

Нам дуже хотілося почути Ліну Костенко, але вона рідко брала участь у творчих зустрічах. Тому Олександр почувався окрилений, коли вона погодилась приїхати на зустріч з науковою молоддю до Інституту фізики. Саме Олександрові випало зустрічати поетесу й проваджати її додому. Він пригадував, як зачаровано слухали Ліну фізики, особливо молоді, але до запитань і до розмови з нею вони ще не були готовими.

Євген радо познайомився з Олександром, увів його в коло своїх приятелів, у родини Івана Світличного й Алли Горської. Саме в Алли Горської Олександр познайомився і з Ніною Матвієнко. Він попросив дозволу прийти до Алли зі своїм товаришем, молодим художником Миколою (прізвище, думаю, Гришко), майстерня якого знаходилась на вул. Гоголівській. Ми в ній частенько бували. Так-от, після цієї зустрічі вони повернулись абсолютно зачаровані молодого співакою, її красою й талантом, її природною щирістю. Микольця (так звертався до нього Олександр) був геть розчулений. Він наважився відкритися нам, що мріяв би одружитись із Ніною, але не матиме матеріальних статків, щоб забезпечити їй умови, потрібні для талановитої співачки. Він мав би взяти на себе відповідальність за те, щоб вона відбулася. Та такої впевненості юнак не мав.

* * *

Ця нова атмосфера спілкування, творчі вечори, під час яких відбувались сміливі розмови про дійсність – чи то в художній, чи в публіцистичній формі, – мали для нас неабияке значення, оскільки виховували і пошваблювали думку, давали нові орієнтири. Але основне наше завдання полягало в копіткій самостійній науковій праці в бібліотеках, у лабораторіях, а також в осягненні законів життя і розвитку людини, країни, суспільства. Хоч наша вища освіта давала такі знання (що зазначено переліком предметів у фахових дипломах), проте вони були надто спримітизовані провідною ідеологією та практикою життя.

Наприкінці 60-х років ми з Олександром уже визначились у професійному плані, в нас склалось родинне життя і певне коло спілкування. Великою мірою до цього кола входили шістдесятники.

Десь у кінці 80-х років ХХ ст. розпочались більшою чи меншою мірою конструктивні дискусії про явище шістдесятництва. Цілком погоджуюсь з думкою Євгена Сверстюка про те, що для характеристики епохи доцільно визначити головні критерії, а такими, якщо я вірно зрозуміла його думку, є визначальні постаті та їхні ідеї.

Шістдесятництво, як засвідчують дослідники, було характерним також для ХІХ століття, і його визначали діячі культури, що несли ідеї нігілізму. У ХХ столітті на теренах більшості країн, що входили тоді до Радянського Союзу, з'являються ініціативні представники різних, але переважно, творчих професій, які склали протестну силу щодо певних напрямків панівної ідеології – воєнних дій в інших країнах як засобу захисту інтересів нашої держави (такою була війна в Афганістані, яка забрала життя десятків тисяч юнаків, в тому числі й українців), утисків у розвитку національних культур, національної освіти тощо. Шістдесятники були виразним громадянським рушієм у перетворенні радянської імперії в державу чи країну нового типу. Звичайно, не тільки шістдесятники спричинились до цього. Однак без чітко визначених ними ідей, без їхньої особистої сміливості й жертвовності, напевно, довелося б ще довго чекати цих зрушень. Отже, шістдесятники – це постаті, що визначали ідеї та основні процеси, які були характерними для епохи.

З якою метою тут наведено ці думки? У своєму тексті я згадую прізвища людей, які реально впливали і вплинули на історичний хід розвитку країни, які є тими Постатями, що об'єднуються в понятті “шістдесятники”. Як же я могла б визначити своє місце, свою позицію, а отже виправдати присутність певних ідей та їх носіїв у своєму тексті? Багатьох із цих людей я спостерігала, хоч і здалеку, в реальному житті, їхні ідеї впливали на мій світогляд, я раділа й навіть була гордою, що отримала можливість спілкування з ними, вони спонукали мене замислюватись глибше, вчитись. Однак їхній вплив на мене виявився лише в підвищенні моральної відповідальності за свою професійну працю. На ширші громадські обрії я не виходила, високого рівня сміливості й жертвовності в мене не було. Отже, про себе наважуся сказати: я жила в епоху Шістдесятників. І цим прошу їхнього дозволу на певні персоніфіковані спогади у своїй сповіді. Вони увійшли в мою біографію, стали життєвим спадком нашої з Олександром родини.

Сирітство – післявоєнне і теперішнє

Найсильніше мені хочеться по-жіночому плакати і волати про те, що в суспільстві, в якому немає землетрусів, повеней і воєн, не повинно бути стількох покинутих у пологових будинках дітей, стількох сиріт, що виховуються в інтернатах, маючи десь живих батьків. У цьому сенсі я ношу на серці гріх

не менший, ніж гріх перед пані Іриною Романовською, яка зберегла мені життя. Я належу до тих небагатьох вихованців дитячого будинку, які якимось чином зуміли втриматись у житті, стати на ноги. Зрозуміло, що упродовж свого життя я думала про тих дітей, що перебувають в дитячих будинках. Я знайшла професійні можливості навідуватись до них, дарувати їм тепло доторку своїх рук, розмовляти з ними, вислуховувати їх, вивчати душевні стани і стан розвитку сучасних сиріт, які принципово різняться від сиріт повоєнного часу. Для вихователів і директорів дитячих будинків я розробляла більш відповідні документи та програми роботи з дітьми, привертала до цієї болючої проблеми увагу громадськості через бесіди по радіо, участь у конференціях, консультувала батьків, які збиралися усиновлювати дітей.

Пригадую республіканську конференцію з проблем виховання дітей-сиріт, яка відбувалася в Полтаві. Мені було запропоновано виступити з основною доповіддю (добре розумію, що в такій проблемі кожна доповідь є основною). Я вистраждала зміст свого виступу. Зал слухав уважно і, хоча зміст доповіді був за настроєм тяжкий, після її закінчення оплески тривали досить довго. Я все стояла, дослухаючись до реакції залу. Стояв також і головуючий – перший секретар обкому партії Полтавщини Федір Моргун. Коли оплески припинились, він звернувся до присутніх: “Давайте ще раз поаплодуємо Олені Василівні за чудову доповідь. Як шкода, що я не чув такого, коли в мене підростали діти”. Я зрозуміла, що щось таки вдалось зробити. Далі обговорення цих болючих, кричущих проблем, що стосувалися долі дітей-сиріт, відбувалось за участю і під керівництвом таких важливих державних інституцій, як Міністерство освіти, Міністерство охорони здоров’я, інших установ. Та головне – керував обговоренням добрий господар Полтавщини, відомий своєю принциповістю та діловитістю. У виступах було висвітлено не тільки трагічну картину (або, як тепер називають, результати моніторингу), а й накреслено конкретні шляхи подолання проблеми зростання сирітства та державної і громадської допомоги дітям, що живуть у інтернатних закладах і на вулиці.

В дійсності ж така робота, і моя, хоч і скромна, але дуже старанна участь у ній нічого принципово змінити не змогли. Натомість – або хоча б окрім того, мені слід би було взяти в дитячому будинку котрогось із малюків (а мене завжди тягнуло до найслабших), привести його до свого дому і подарувати йому родинне тепло. Та моя родина до цього не була готова.

Сирітство як дуже складне суспільне явище є залежним від певного періоду, в якому воно знаходиться на безперервній і безконечній лінії часу, від історико-соціального змісту конкретної епохи. Діти, що лишилися сиротами внаслідок Другої світової війни, сповна випили гірку чашу сирітської долі. Ніхто з них, напевне, не став багатим, рідко кому вдалося досягти матеріального добробуту чи отримати вищу освіту, багато хто зазнав проблем зі створенням власної родини. Проте все ж більшість була соціально інтегрованою в суспільство, знаходила співчуття та моральну підтримку в колективах, була

забезпечена роботою через широку мережу трудової підготовки в ремісничих училищах.

Значнішої кризи, аніж криза сучасної сім'ї, уявити собі неможливо

Сергій Капіца, видатний вчений, просвітитель

Нинішні сироти – ті, що не мають батьків і ті, що мають неспроможних батьків, – це явище набагато трагічніше. Хоч відомо, що й суспільство, і відповідні державні інституції щось намагаються робити: розгортається мережа дитбудинків родинного типу, створюються різні системи опіки чи всиновлення, – та чисельність цих дітей не зменшується. Думаю, що це відбувається тому, що причина цього явища все ж не усувається. А вона полягає в тому, що родина і діти не стають основним державним об'єктом турботи і вирішальним багатством країни, не є сталою, найважливішою традиційною цінністю, що передається з покоління в покоління. До того ж наша трагічна історія – війна і концтабори – позбавили багатьох дітей відчуття роду, забравши їхніх дідусів та бабусь.

В дитячих будинках і школах-інтернатах працюють тисячі вихователів, медичних працівників, поварів, керівників різних гуртків, тих чуйних, скромних жінок, що дбають про гігієну кожної дитини та приміщення. Їхня праця не є легкою, навпаки, вона відповідальна і досить складна, часто невдячна і нерадісна, іноді може навіть здаватися марною, привести до розпачу чуйну людину. Та все ж так склалося, що в тих умовах, в тому досвіді, в тих традиціях, які упродовж десятиліть існування системи державного виховання сиріт не вдалося створити виховної атмосфери, за якої б кожна дівчинка, починаючи з раннього віку і далі упродовж свого зростання чула від дорослих, які супроводжують її зростання і розвиток, яка вона гарна, приємна, які має чудові очка, волоссячко, якою вродливою росте, має добру вдачу, вміє турбуватися про подругу, про меншого, старанна, гарно вчиться. Такі систематичні оцінки, безумовно, переконують її у тому, що вона справді приємна, допоможуть у формуванні позитивної самооцінки (на противагу тим тривожним думкам, які западають їм у душі – “кому я потрібна?” “для чого мені жити?”). Вона дійсно повірить вихователеві, який скаже, що колись мати юнака, який у неї закохається і захоче познайомити її з цією незвичайною дівчинкою, прийме її радо, підтримає, бо ж є за що. І, хто зна, напевне благословить свого сина на одруження.

Такої ж підтримки заслуговують і хлопчики, але наповненої тим змістом, яким має супроводжуватися зростання юнака – відповідального, не ледачого, беручого до чоловічих справ – щось полагодити, виготовити, допомогти, взяти на себе важчу роботу, бути господарем слова, бути стриманим, привітним, надійним тощо.

Тільки в таких щоденних умовах у хлопчиків і у дівчаток виникають і формуються відповідні конкретні життєві орієнтири щодо чоловічої і жіночої поведінки і бажання одні з них засвоювати, привласнювати собі, а від інших відмовлятися. Такого індивідуального плекання дівчаток і хлопчиків, майбутніх наречених, а далі – дружин, матерів, чоловіків, тат дитячий будинок, на жаль, не дає. Постає питання – а чи це взагалі за такої системи можливо?

Але ж саме такі умови допоможуть дівчинці певним чином усвідомлювати, що вона готується в майбутньому до такої важливої ролі, як роль дружини, матері, а хлопчиків – до ролі чоловіка, батька. Без такого копіткого, тривалого в часі усвідомлення свого майбутнього, пов'язаного з розумінням статевих ролей, їхньої гідності у хлопчиків та дівчаток, які зростають не в родинному оточенні, виникає потреба тепла, ласки, а разом з нею можливість досить скоро цю потребу задовольнити, але без розуміння наслідків, обов'язків, відповідальності. Звідси – втрата важливих орієнтирів, зневіра у цінності життя. З якою частотою трапляються щасливі і нещасливі випадки – це показують дослідження соціологів. А педагоги, психологи і громадськість, що переймається долею сиріт, мають шукати шляхи, як допомогти кожній дівчинці, кожному хлопчикові гідно вибудувувати свою долю, враховуючи умови скривдженого дитинства, де їхньої провини нема, а платити, однак, доводиться жорстоко.

Професор Олександр Миколайович Раєвський

Вже після мого захисту, що відбувся на Вченій раді в Москві, до мене звернулася Майя Василівна Вовчик-Блакитна, яка викладала вікову та педагогічну психологію на філософському факультеті Київського Державного університету ім. Т. Шевченка. Вона розповіла, що розмовляла із завідувачем кафедри психології О. М. Раєвським і, зокрема, повідомила йому про мій успішний захист. Професор Раєвський висловив думку, що викладачі кафедри перевантажені кількістю годин і що він міг би запросити мене викладати вікову психологію. Він доручив Майї Василівні організувати нашу з ним зустріч. Мені, як завжди, одразу стало дуже боязно, адже в такому вузі я ще ніколи не була. Однак було приємно. Майя Василівна мене до зустрічі готувала. Вона розповіла мені про професора Раєвського як про людину порядну, високоінтелекгентну, представника аристократичного роду, відомого вченого і дуже доброго лектора. Майя Василівна радила поговорити з ним про можливість моєї співпраці на кафедрі, лише просила не торкатись у розмові питань про його родину та про його відоме прізвище. Цих питань О. М. Раєвський завжди уникає, оскільки хтось із його родини в 1920-х роках емігрував за кордон (і там досяг значних успіхів як науковець, здається, як видатний фізик). Олександр Миколайович Раєвський постійно переживав страх, що через кар'єру родича його можуть позбавити роботи, особливо посади керівника кафедри. Я з розумінням сприйняла цю пораду, бо й так завжди поводила себе стримано.

І от я стукаю у високі старовинні, з дорогого дерева, білі двері кабінету. Чую привітне запрошення. Заходжу. Ще стоячи біля дверей, представляюся і дякую за можливість зустрічі. За старовинним столом сидить величний професор, зовні навіть поважніший за проф. Костюка, з виразним аристократичним обличчям, що такі можна бачити на портретах діячів науки ХІХ століття. Він не запрошує мене підійти, а розглядає на відстані. Я продовжую стояти біля дверей. О. М. Раєвський одразу формулює свій висновок. Він говорить, що викладати треба на другому і третьому курсах, а це дуже вибагливі студенти, і тепер, побачивши мене, він зрозумів, що не може мені доручити цієї роботи.

До такої раптової відмови я не була готова. Однак тихо пробелькотіла, що я й сама це передбачала, і вже намацувала ручку дверей, щоб відчинити їх і зникнути. Та професор, очевидно, щоб підтвердити для мене справедливість свого рішення, – вирішив поставити мені запитання: “А як ви самі думали, про що ви можете студентам розповідати?” І я почала, хоч і боязко, без ентузіазму, але щось там відповідати. Невдовзі він запросив мене сісти до столу. Наша бесіда тривала дві години. Вона лишилась для мене одним з подарунків долі на моєму життєвому шляху. А закінчив професор нашу зустріч так: “Я ризикну й допущу вас в аудиторію до студентів. Готуйтеся і починайте. Я обов’язково відвідаю вашу лекцію”. Вийшла я з кабінету окриленою. Ішла довгим старовинним коридором і уявляла собі, які корифеї тут ходили.

Цю зустріч я обдумувала і продовжую обдумувати досі. Найпершою виникла та найдовше зберігалась думка про те, що досвідчений професор все ж радянського університету чекав на зустріч з молодим науковцем, а побачив перед собою єврейське дівча. За прізвиськом, яке йому називала Майя Василівна, він цього передбачити не міг. Як досвідчений керівник, він одразу зрозумів, що євреїв у головний університет країни на роботу брати чи то не можна, чи то не потрібно. Але як справжній інтелігент, він не дозволив собі вирішити проблему надто спрощено. Саме тому він зупинив мене своїм запитанням, сподіваючись, що воно підтвердить йому справедливість його висновку. А в результаті професор наважився прийняти таке важливе для мене рішення.

З роками я трохи змінювала тлумачення цієї зустрічі. Тривалий час я справді мала досить дитинний вигляд – давалися взнаки чи то голодне дитинство, чи успадкована конституція. Мої виступи на Вченій раді інституту, в якому я працювала, також часто викликали запитання і критичні оцінки. Пригадую, як заспокоював мене Фіма Машбиць: “Лена, у вас справді є недолік – це ваша молодість. Але цей недолік так швидко минає! Повірте. Не переживайте”. От я й починала думати, що проф. Раєвський передусім зреагував на мій несолідний вигляд. Може й так, проте попередня думка також має право на існування.

Мене прийняли викладачем в Університет ім. Т. Г. Шевченка

Я прагнула, щоб мої лекції привернули увагу студентів, тому мусила докладати багато зусиль для підготовки. Лекцій інших університетських викладачів я ніколи не слухала, оскільки вчилася в педагогічному інституті. Доводилось мені самостійно вибудовувати певний рівень змісту матеріалу, обирати відповідні методи викладання, шукати форми спілкування зі студентами. Більшу увагу я приділяла аналізу конкретних сучасних досліджень – вітчизняних, зарубіжних, розкривала сутність психологічних теорій, класичних і новітніх, розглядала методики ведення експериментальних досліджень. Студентів такий підхід зацікавив, та вже на третій лекції вони поставили мені вимогу – закінчувати виклад матеріалу за 15–20 хвилин до кінця лекції, тобто, до дзвінка, щоб залишався час для запитань і дискусії. Я на це погодилася.

Під час моїх аспірантських відряджень до Москви мені випала щаслива нагода прослухати дві лекції О. В. Запорожця і дві лекції Л. А. Венгера на факультеті психології МГУ ім. Ломоносова. Я встигла їх занотувати і користувалась цими зразками упродовж життя.

Крім того, Л. А. Венгер порадив мені під час перебування в Москві відвідувати наукові семінари, що їх у себе вдома вів молодий, талановитий вчений Георгій Петрович Щедровицький, який умів сміливо, доказово критикувати наукові теорії наших корифеїв і натомість переконливо вибудовувати свої.

Г. П. Щедровицький дозволив мені відвідувати ці семінари. Пригадую той дух, що на них панував: молоді науковці, здебільшого юнаки, аспірантського віку, кандидати наук, але були й молоді жінки, як годилось, красуні (пригадую Неллі Пантіну з двома чорними косами, трохи нагадувала мені Беллу Ахмадуліну, Неллі Непомнящу, надзвичайно жіночну і розумну). Усі зачаровано слухали процес думання вголос керівника семінару. Я також слухала, проте не могла зрозуміти, як конструється такий напрямок думки, звідки беруться поняття, лексеми, що вони означають.

На семінарах заслуховувались і обговорювались певні теми, визначались проблеми, питання та доповідачі. Того, як визначались ці теми і питання, що їх належало доповідачам розкрити, я також не могла збагнути. Однак я відчула, що саме тут твориться абсолютно нова школа наукового мислення і наукової праці. Я зрозуміла, що саме тут створюється психологія – і теоретична, і прикладна – і що для цієї науки принципово важливе значення мають логіка та філософія, але такі, про яких ми не чули ні в інституті, ні навіть у аспірантурі. Доповідачі чітко окреслювали предмет свого дослідження, хід аналізу, отримані висновки. Обговорення, дискусії були вкрай гострими. Я слухала уважно і трохи злякано.

Запам'яталися постійні учасники семінару – інтелігентно активний молодий фізик Володимир Лефевр з дружиною Тетяною, надзвичайно розумний тендітний юнак з біблійним прізвищем – Генісаретський, красуні Неллі Пантіна і Неллі Непомняща, зовсім юний Вадим Розін. Усіх учасників бувало більше

десяти. Тепер вони всі – відомі, видатні вчені. Я уважно слухала й по можливості записувала, але в обговоренні участі не брала, хоча мене помітили, оскільки дехто звертався до мене із запитанням, чому я тут, адже я працюю з Леонідом Венгером (також молодим і вже відомим). Я відповідала, що саме Л. А. Венгер порадив мені звернутись до Г. П. Щедровицького і попросити дозволу відвідувати його семінари. І дозвіл я отримала.

Спираючись на той досвід вже тепер у своїх заняттях зі студентами, я намагалась поєднати стиль уважного, інтелігентного ставлення до історичних аспектів дослідження певної проблеми (яким так майстерно зачаровував нас Г. С. Костюк), зацікавлення методиками збирання експериментального матеріалу, особливо через аналіз зарубіжних досліджень (що було особливістю в лекціях О. В. Запорожця та Л. А. Венгера і що робило їх особливо привабливими для студентів), і залучення до самостійних пошуків (на кшталт атмосфери семінарів у школі Г. П. Щедровицького). Саме це останнє й було для мене найскладнішим.

На кафедрі мене почали залучати до рецензування дипломних робіт випускників факультету. Я помітила, що випускники якимось боязко приносили мені свої роботи, – очевидно, йшов певний поголос про мою вимогливість. Мені дуже хотілося показати цим молодим людям важливість і красу нашої професії. Дуже скоро стало зрозуміло, що більшість студентів походять з родин науковців та викладачів, – отже, загальне спрямування обраної професії їм не чуже.

Розуміючи постійну зайнятість Григорія Силовича Костюка, я все ж таки попросила його знайти можливість і зустрітись зі студентами. Хотілось дати їм змогу побачити й почути цього світового рівня представника вітчизняної науки, спостерегти його особистісні риси, його інтелігентність, зберегти пам'ять про цю зустріч на довгі роки професійного життя. І я отримала згоду.

Лекція-бесіда професора Костюка зі студентами тривала понад дві години без перерви й минула, як кажуть, на одному диханні.

До семінарських занять багато студентів готувалися серйозно. Й досі пам'ятаю, як глибоко входили у психологічний сенс досліджень Тетяна Малкова, Тамара Говорун, Олена Злобіна, Тетяна Титаренко. Довго я обдумувала, як сприймуть студенти те, що декого з них я звільню від заліку. Підставою для цього була їхня постійна активна участь у семінарських заняттях. А підставою для сумнівів був мій недосить солідний викладацький вигляд. Та коли я почала оголошувати прізвища тих, хто своєю систематичною працею вже заслужив на залік, і маленька, тендітна Тамара Говорун радісно підскочила і заплескала в долоні. Тобто студентка дуже зраділа. Я зрозуміла, що моє рішення було вірним.

Через певний час в Інституті психології почали зі мною радитись, кого з випускників університету доцільно запросити до нас на роботу. Моя думка, напевне, не багато важила, оскільки мені називали вже обрані прізвища. Все ж це засвідчувало повагу.

Викладання в університеті було для мене важливим досвідом. Воно тривало лише три роки.

Осмислення сенсу життя

Загалом у роки аспірантури та в перші роки після захисту наукової роботи склались умови для серйозного осмислення життя, для глибшого, об'єктивного аналізу тих історичних умов, у яких жили різні генерації нашого народу, моєї країни, в яких складалась і моя особиста доля. Її своєрідність, пов'язана з дитинством, зберігалась. Ті життєві відкриття, які я для себе робила, йшли в основному із-зовні. Мої життєві враження, позитивні чи негативні, не доводилось обговорювати з татом чи мамою, дідусем, сестрою чи з братом. Деякі питання можна було обговорювати з приятелями, друзями, але далеко не всі. Я відчувала, що багато питань треба обмірковувати, “переварювати” самостійно й оцінювати на свій власний розсуд. Певні моменти, скажімо, політичні події, людям обтяжливо виносити на обговорення, навіть у дружньому колі. Тут варто було обмежуватися власною думкою. До таких же цнотливих питань відносилися й різні ситуації, пов'язані з міжнаціональними взаєминами. На відміну від моїх дитячих і юнацьких уявлень, коли декларовані державні досягнення так і сприймалися як досягнення, ніяких сумнівів мої оцінки не допускали, а тим більше не брались до уваги прорахунки (я б у них просто не могла повірити). Та от уже в цей новий період мого життя, передусім завдяки тривалій роботі в бібліотеках, ознайомленню з недоступними мені раніше джерелами, – у цей період від багатьох своїх попередніх уявлень довелося відмовитись. Це було складно і доволі драматично.

Крім того, саме в цей період з'явилася можливість спілкування з людьми, з якими такі проблеми можна було обговорювати, які стояли на реалістичних позиціях в осмисленні нашого життя. Відсутність родинного спілкування та досить формальне спілкування в студентській групі, в педагогічній роботі не викликали потреби глибшого осмислення, переосмислення, появи сумнівів, переоцінок при оцінці нашого життя, а тим паче – долі країни. Так було простіше. Так, напевне, сприймало життя досить багато людей. В середовищі науковців і творчих людей я вперше зустрілася з можливістю довіри чи недовіри в оцінках і аналізі як напрямків науки, так і загалом життя країни. Це було для мене несподіваним. Однак ці нові оцінки, особливо ті, що стосувались суспільних явищ, я чула від людей, які як особистості заслуговували на глибоку повагу і довіру. Тому я була готовою повірити і сприйняти це, по суті зовсім інше, нове для мене осмислення суспільного життя. Правда, це стосувалося осмислення суспільного життя саме в нашій країні.

Про закордонне життя ні я, ні моє близьке оточення уявлення не мали. Ніхто з моїх близьких знайомих і друзів за кордоном у 1970-ті роки не бував. Я була переконана, що це неможливо, і в мене не виникало ні бажання, ні потреби відвідати якусь країну, ні навіть далекої мрії про це.

Насправді мені важко знайти незаперечне виправдання для того, щоб згадувати прізвища тих людей, які несли на своїх плечах високу, складну, героїчну долю, а мені просто судилося знати їх, іноді бувати поблизу й захоплюватись їхньою високістю, мужністю. Їхні ідеї я вважала стовідсотково справедливими, але їхню готовність до ініціативних дій, до того, щоб нести ці ідеї у громади, вважала не лише ризикованою, але й марною. Я була переконана, що система, побудована на ленінських ідеях і тотальному страхові, є вічною і що ці безстрашні романтики можуть стати лише жертвами досвідченої репресивної системи, а також тяжким болем для своїх родин.

Тут ідеться не про професійне наукове спілкування, а про нашу активну участь чи просто присутність при обговоренні тих подій, що їх переживало тоді, у 1960-ті роки, суспільство, – вірніше, не все суспільство, а в певна група людей. Однак для мене це почалось саме в тій установі, де я працювала, – в Інституті психології. Велику симпатію викликав у частини наших колег Євген Сверстюк. Здається, саме з його допомогою до нас потрапив машинопис книги Євгенії Гінзбург “Крутой маршрут”. Пригадую, як ми сиділи за столами у двох лабораторіях і передавали один одному по черзі прочитані сторінки. Треба було прочитати швидко і повернути машинопис. На обговорення часу не було, ми лише зітхали. Вдома я переповідала Олександрові прочитане. В інституті, пригадую, ми не ховалися з цим читанням. Згодом до нас потрапив передрук “Ракового корпусу” О. І. Солженіцина. Цю роботу мені дали додому на два дні, і ми читали її разом з Олександром. До гурту читачів, окрім аспірантів, приєднувалась Оксана Ящишин, що невдовзі одружилася з Романом Корогодським, і Віра Ткаченко.

Мушу зізнатись, що хоч як це виглядало з мого боку інфантильно, але я тоді думала, що держава не хоче видавати ці книжки, однак читати їх все ж можна, оскільки люди пишуть про свій власний досвід, на що мають право. Звичайно, для мене було важливим відкриттям, що є такі сміливі люди, які пишуть і пропонують свої роботи для ознайомлення, не маючи державної підтримки. Та все ж ці роботи надходили з Москви, там легше бути сміливим. Та коли в нас з’явився рукопис Івана Михайловича Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація”, то ця робота викликала в мене не тільки інтерес, а й щире захоплення і гордість, що ось тут, зовсім близько, серед нас, у Києві є такий талановитий і сміливий чоловік, який узявся за найбільш болюче для України питання і знайшов найбільш відповідний і в той історичний момент найбільш доказовий метод його наукового висвітлення.

Наша Віра

У той час, коли я вступила до аспірантури, Віра Ткаченко працювала в інституті вже років зо два, тобто фактично також розпочинала наукову роботу. Жила вона на Хрещатику, якраз навпроти або через дорогу від Філармонії

(колишнього Купецького зібрання). А будинок, у якому жила Віра, був колись готелем цього ж “Зібрання”. В наші часи в цьому будинку готельного типу люди отримували помешкання. І Віра саме тут отримала кімнату. Розташування чудове – самий центр міста, філармонія, Володимирова гірка, Дніпро.

Віра була товариською, чуйною людиною і доброю господинею. Молодші співробітники інституту, йдучи Хрещатиком, часто заvertsали до її гостинної квартири на чай, перепочити, поговорити. Знаю, що жінки ділились із Вірою своїми проблемами, вона уважно, щиро вислуховувала, чим могла – допомагала. І ми з Олександром часто заходили до Віри на чай. Вона завжди нас радо приймала. Згодом, роззнайомившись, Олександр любив ходити до Віри на вечірні посиденьки. Це був своєрідний невеличкий клуб, де збиралися Вірині приятелі, серед них – Євген, Роман Корогодський, Олексій Братко, Оксана Васильєва з чоловіком, відомим співаком і художником (здається, звався він Василь Завгородній). Там велися цікаві розмови. Я не могла вже туди ходити, оскільки гляділа донечку, і тільки переживала, щоб Олександр довго не засиджувався, бо ж страшно було пізно вертатися додому. Я завжди хвилювалась, коли він пізно приходив (так, напевне, хвилюються всі молоді дружини).

Дуже ми любили, коли Віра влаштовувала свято – запрошувала друзів на пісний борщ і вареники. Пригадую, в Київський університет приїхав на стажування науковець із Парижу, Еміль Крюба. Його науковим керівником була професор Олександра Олексіївна Андрієвська, знана у вишуканих колах київської інтелігенції людина. Я ж дізналася про Олександрю Олексіївну, зрозуміло, від Лілі Андрієвської (який щасливий випадок – однакові прізвища), що до аспірантури була в професорки улюбленою студенткою. Олександра Олексіївна шукала відповідне коло спілкування для молодого французького вченого, от і познайомила його з Лілею.

Отже, десь на початку літа Віра запросила нас на обід, серед запрошених був молодий французький науковець. Для нас, принаймні для мене, це було відповідально. Але не тільки для мене. Я помітила, що й Оксана Ящишин дуже переживала, чи ми чемно розмовляємо і особливо – чи красиво їмо. Був знаменитий Вірин борщ, молоденька картопля і чудові вареники – з чим хочеш: з сиром, з полуницями, з червоними порічками... І до вареників – сметана: то була проблема – набирати сметану і не капнути на скатертину. Оксана уважним поглядом застерігала: “шануймося!” Та наш іноземний гість не помічав за нами ніяких недоречностей. Йому було так смачно! І приємно. Я все ж наважилася спитати в нього, чи буває у Франції молода картопля і чи бувають полуниці. Еміль, захоплений Віриним гостинним і дуже естетичним частуванням, все ж відповів: “Звичайно, є. Протягом цілого року. Завжди”. Я подумала: “Як це може бути? Взимку – полуниці? Молода картопля?” – але уточнювати не наважилась.

Наші з Вірою дружні стосунки особливо зміцнилися, коли я чекала на дитину і коли в нас народилася Наталочка. Віра була ненабагато старша за нас,

за мене – всього лише на вісім років. Але вже в тому віці вона якось дуже тонко відчувала, де потрібна допомога, де і як може допомогти саме вона.

Віра приходила раненько, без попереджень, адже телефона в нас не було, з'являлась як несподіваний подарунок і казала: “Збирай возика з дитиною, я повезу на прогулянку. А ти тим часом лягай і трохи поспи. Я ж бачу, що ти вночі не спала”. А ще Віра прасувала пелюшки. В той час за людським досвідом для дівчинки треба було пелюшки після прання і прокип'ячування ще й обов'язково прасувати, аж поки дитині не виповниться півроку. Олександр був цілими днями на роботі, то Віра шукала можливостей купити і занести нам необхідні продукти. В цьому допомагали і Ліда Шибицька, що вчилась у той час в аспірантурі, і Валя Беспаленко, що жила неподалік. Не уявляю, як би ми впорались без їхньої допомоги...

В інституті Віра була сумлінним працівником, але поводитися дуже скромно, стримано, навіть можна сказати, невпевнено. Згодом я немовби зрозуміла, в чому причина. Віра мала деякі проблеми з усним мовленням, вона іноді затиналася, тому їй трудно було наважитись висловлювати свою думку в присутності кількох людей, та ще коли серед них бували незнайомі. Віра розповідала, що це почалося в неї ще в дитинстві. Вона народилася у мальовничому селі на Черкащині, в Шевченкових краях. Мати Віри працювала вчителькою. Було в неї два брати – старший і молодший – Олег і Валерій. Мати була дуже строгою, як напевне більшість вчительок, – до власних дітей. Мої переконання з цього тексту є очевидними: вважаю, що саме від тих умов, які створюють дитині батьки, починаючи від самого раннього віку, залежить, чи радітиме дитина, а згодом – доросла людина, життю, чи буде активною, впевненою, відкритою, а чи навпаки, ростиме боязкою, закритою, як то кажуть – з комплексами. От в дитинстві умови виявились надто суворими для Віри. Та ще й війна. Вірине село опинилося під окупацією.

Разом з тим вже те, що Віра приїхала в Київ і вступила до інституту, засвідчує, що природне коріння в неї було міцне і мала вона досить сміливі життєві плани.

Тему дисертаційного дослідження Віра разом зі своїм керівником обирала так, щоб працювати в основному з науковими джерелами, з документами. Здається, перед Вірою стояло завдання проаналізувати психологічні погляди таких видатних вчених, лікарів, громадських діячів, як Микола Іванович Пирогов і Петро Федорович Каптерев. Такі роботи відносяться до класичних історико-теоретичних досліджень. Однак у той час історичні дослідження чомусь вважались менш актуальними. Перевагу надавали експериментальним роботам, які у перспективі швидше можна було використовувати в практиці, зокрема, в системі освіти. Запропонована напочатку тема давала Вірі можливість працювати в бібліотеках. Вона підготувала кілька публікацій. Однак згодом все ж їй було рекомендовано виконувати експериментальне дослідження. Його Вірі вже довелося проводити в школах. Вона продумала для молодших школярів систему занять з конструювання. Учні любили ці заняття, вони і вчилися за

певною методикою, і розвивали свої творчі здібності, і раділи з реальних успіхів, так чи інакше випробовуючи свої конструкції. А Віра отримала дуже цікавий матеріал і згодом написала книгу для вчителів молодших класів. Тобто її дослідницька робота широко використовувалась і в шкільній практиці.

В нашому інституті тоді ще не було Вченої ради по захисту дисертацій. Завдяки тому, що Григорій Сілович користувався великою повагою у науковців різних республік, між інститутами велось співробітництво, зокрема, досить тісно і плідно співпрацювали наші науковці з Грузинським інститутом психології, звідти в нас також були аспіранти. Якраз Вірі випала нагода захищати дисертацію у Тбілісі. Організаційно в ті часи це не було дуже складно, оскільки результати захисту затверджувалися Комісією тільки у Москві. Отже, в усіх республіках дисертації писалися російською мовою.

Наважуся відзначити, що для Віри кожна ситуація, що вимагала публічного виступу, була стресовою. Віра мала лікарів, які їй допомагали і яким вона вірила. Один з них працював, здається, у Фастові, а другий – у Боярці. Вона завжди вдячно про них розповідала, та, на жаль, я їхніх імен чи прізвищ не запам'ятала. Підтримка друзів була для Віри також важливою. На той час, коли Віра готувалася до захисту, такий досвід уже мали Ліля, Олександр і я. Пригадую, я кілька разів навідувалася до Віри, і вона читала мені текст свого виступу, який підготувала для Вченої ради Тбіліського інституту психології. Я Віру заспокоювала, підбадьорювала – це було не важко, бо текст вона гарно підготувала. Я ставила Вірі різні запитання, бувало й несподівані і навіть недоречні (так буває на захисті), щоб Віра далі не розгубилася і могла спокійно, поділовому реагувати на запитання і дискусію під час захисту.

В Інституті всі радо сприйняли звістку про Вірин успішний захист. Та найбільш строгою, як і завжди, була мама: вона не бачила, щоб захист наукової роботи помітно покращив становище доньки, заробітна платня залишалася досить скромною.

На той час мені вже випала нагода друкуватися у видавництві “Освіта”, тож я розпитала, чи зацікавила б їх книжка з методики трудового навчання для вчителів початкових класів. У відповідній редакції мені відповіли, що таких книжок у них обмаль і що вони радо познайомляться з рукописом. Ця моя ініціатива додала серйозних хвилювань Вірі. Зрештою домовилися, що рукопис віднесу до редакції я, а вже після того, як їхній висновок виявиться позитивним, Віра спокійно співпрацюватиме з редакторами, готуючи книгу для вчителів.

Головним редактором відділу тоді була пані Ірина Макаровська, чудовий редактор і науковець, яка дуже добре знала потреби школи, інтелігентна людина. З Вірою у них склалося повне порозуміння, і в результаті книгу видали, вона отримала позитивні відгуки. Це додало Вірі певності як професіоналу.

Віра чудово писала тексти. Як філолог, вона володіла високою культурою писемної мови. Тому, коли в інституті почав регулярно видаватися науковий збірник, дуже багатьом нашим працівникам знадобилась допомога Віри. Вона

редагувала тексти, а тим, хто не міг писати українською мовою і писав російською, робила переклади. Особливо багато редакторської і перекладацької роботи було у Віри, коли в Києві відбувалися наукові конференції союзного значення. Допомогою Віри дехто із співробітників користувався постійно. Я знаю від Віри, що професор Олександр Васильович Скрипченко звертався до неї по редакторську допомогу постійно, й тоді, коли Віра вже в інституті не працювала, а він писав свої останні роботи. Я б не хотіла, щоб цей факт сприймався як певний закид професорові. Він швидше висвітлює рівень Віриної майстерності і професійності саме у писемному викладі думки. Можливо, це була компенсація того, що в публічних виступах Віра стикалася із значними труднощами.

Як же трудно писати про Віру в минулому часі... Я так сподівалась, що поправлю текст після допомоги Михайлини і надішлю його Вірі. Говорила про це з Вірою, хоча більш ні з ким зі своїх друзів, навіть з Наталею, не говорила, роками тримала в таємниці. Ми щотижня розмовляли з Вірою по телефону, бесіда наша тривала кожного разу біля години. Нам було що одна одній сказати і в кожній була така потреба спілкуватися. Перед розмовою я збиралася з думками, добираючи, про що розповім Вірі, щоб додати їй трохи життєвої сили. Розповідала про дітей, особливо про Миколайчика, ставила Вірі різні запитання. А Віра завжди була готова щось важливе, життєве мені розповісти, чи то про те, як брав її Валерій чи Ірина на дачу, чим вона там займалася, чи про відвідини лікаря, чи про друзів, чи про події в громадському житті. Вже останні роки Віра сумувала, що не завжди може вийти на прогулянку, і навіть в магазин, а не те, що до театру, хоча завжди "була в курсі", що має відбутися у філармонії, в опері чи в Українському драматичному і жалкувала... Іноді Віра говорила, що їй самотньо, бувають дні і тижні, коли ніхто навіть не зателефонує. Сама ж вона не наважується телефонувати, бо ж усі люди зайняті (могла декого назвати), вона не хотіла б їх відволікати від справ. Ці бесіди були для мене життєво важливими. Тепер пуста...

Віра постійно читала дуже багато вартісної літератури, класичної та модерної. Маючи феноменальну пам'ять, яка з віком анітрохи не погіршувалася, вона легко пригадувала і книжки, і різні події, щедро ділилася з нами своїми міркуваннями, радила, що краще варто прочитати і навіть приносила той чи інший часопис чи книгу, виходячи, напевне, з того, що вона менш обтяжена домашніми клопотами і, прочитавши книгу, може занести її нам. Особливо дбала Віра, щоб ми не пропустили важливої музичної події: завжди повідомляла, з якою програмою виступає симфонічний оркестр під керуванням Стефана Турчака. Влітку ці чудові концерти відбувалися у парку на схилах Дніпра. Віра намагалася забезпечити нас квитками у філармонію (близько від неї), до оперного театру. З Вірою ми відвідували прем'єри в театрі ім. Івана Франка. Віра постійно цікавилася успіхами молодих музикантів. Багато років, попри слабкий стан здоров'я, Віра відвідувала концерти Конкурсу імені Володимира Горовиця. Ми з Наталею їх відвідували разом з Вірою, на її запрошення.

Скільки пам'ятаю Віру, в неї завжди були дружні стосунки з Майєю Василівною Вовчик-Блакитною та з її мамою Лідією Євгенівною – дружиною поета і відомого громадського діяча сумної історичної епохи Василя Еллана-Блакитного. Останнім часом Віра постійно опікувалася Майєю Василівною, знаходила можливість регулярно навідуватися до неї, турбувалася про долю її дітей та онуків.

Віра мала особливий дар сприяти налагодженню добрих взаємин між людьми. Вона тонко відчувала, кого з ким варто познайомити. Саме Віра познайомила мене з Майєю Василівною Вовчик-Блакитною та з її родиною. Рекомендація Віри для нас багато важила: нас з Олександром радо приймали Майя Василівна та її мати Лідія Євгенівна Вовчик, коли вони жили на вулиці Толстого. Вони жили аж на шостому поверсі, однак мені тоді не було важко до них підніматись. Дуже цікаво і важливо було слухати розповіді цих незвичайних людей: Лідія Євгенівна розповідала про Михайля Семенка. В той час про футуристів українських взагалі ніякої інформації не було, крім украй негативних побіжних зауважень. Мати Семенка (письменниця Наталена Проскурівна) походила з роду Проскур. Зрозуміло, Олександр дуже цікавився своїм далеким родичем. Варто було розповідь Лідії Євгенівни записувати, та я відчувала певну незручність: боялась, щоб Лідія Євгенівна не подумала, що я спішу записувати, бо вона в поважному віці і я не встигну цього зробити. Думала: ще буде час, я запишу. Не вийшло... Пригадую лише, що зовні був Семенко дуже привабливим, а поведінкою – демонстративно незалежним. Книжка вибраних творів М. Семенка вийшла друком у “Смолоскипі” у 2011 році. Олександр вже її не дочекався. Та поодинокі твори він свого часу віднаходив, переписував чи перефотографовував. Тепер у Києві Наталя книжку придбала.

Спілкування з Майєю Василівною, хоч зустрічі наші були епізодичними, завжди збагачувало мене. Так, Майя Василівна входила в число небагатьох радянських психологів, які співпрацювали з Кубинським університетом. Пригадую, після повернення вона щиро розповідала мені (напевне, не лише мені) про свої враження від цієї країни: “Це чудова країна. Казкова. Це країна для дітей. Саме в такій країні мають рости діти”. Ці враження глибоко вплинули на мене. Далі розповідь йшла про те, що перед поверненням додому Майя Василівна насолоджувалася купанням в океані, пурнала глибоко, вміло, без страху і діставала диво-камінці і корали. Везла повнісінький важений чемодан цих сувенірів рідним і друзям. Боялась, щоб при перевірці у службовців не виникло бажання переглянути, що такого важкого знаходилося в чемодані, які цінності придбала, вивозила, а вже на нашому кордоні – ввозила ця професорка... Минулося благополучно. Натомість усі свої речі Майя Василівна перед від'їздом роздарувала кубинським співробітницям. Вони усі бідували, купити там у ті часи не можна було нічого. Тож і одяг, і білизну, і пальто, і взуття Майя Василівна подарувала своїм новим приятелькам. Лишила тільки те, що мала на собі. А це був грудень. У нас вже була зима. Та наші працівники знали, що в аеропорту в Москві є добрий магазин, де за зароблені на Кубі гроші можна собі

все необхідне купити. До Києва Майя Василівна повернулася в доброму пальто і в чоботах, з приємністю згадуючи кубинських друзів і те, що вдалося їм, хоч і скромно, все ж допомогти.

До речі, науковим керівником групи радянських психологів кілька років працював на Кубі Леонід Абрамович Венгер. У Майї Василівни склалися дружні взаємини з керівником. Він також щедро ділився враженнями. Головне полягало в тому, що кубинці – люди працьовиті і надзвичайно сумлінні. Він з приємністю згадував, що усі його завдання – завдання наукового керівника, і суто практичні, і дослідницькі, і творчі усі співробітники виконували дуже відповідально та завжди своєчасно. Різняться кубинці від наших добрих працівників настроєм, зовнішнім виявом настрою. Наші сумлінні працівники найчастіше виглядають надто стриманими, заклопотаними. А кубинці завжди веселі, радісні. І працюють радісно. А для нас радісно – може означати, м'яко кажучи, не зовсім серйозно. В дійсності ж це не так. Працюють кубинці відповідально.

Труднощі, які переживав народ Куби, були не те що помітними, але значними. Однак наших співвітчизників регулярно забезпечували всім необхідним. Для Леоніда Абрамовича основна трудність полягала в тому, що він без усяких пауз курил, а папіросами забезпечували у визначеній кількості. Тож йому співчували: наші дівчата, жінки і чоловіки, які не курили, усі реєструвалися як такі, що курять. І таким чином кожен з них одержував свою норму папірос, і в такий спосіб підтримували свого наукового керівника, якого дуже шанували.

Віра цікавилася темою родинних зв'язків, багато працювала над цим у бібліотеках, в архівах. Їй вдалося встановити родинні зв'язки Ткаченків (своєї родини) з родом Костянтина Дмитровича Ушинського; Клавдії Федорівни і Лілі Андрієвських – з родиною Капністів.

Думаю, що Вірі була притаманна місія просвітництва, яку вона несла постійно, і водночас дуже делікатно. Навіть газета товариства Просвіти стала для неї однією з найважливіших. Віра мені з легким докором сказала: “Чого ти таку гарну статтю про Софію Русову надіслала в “День”, а не до газети Просвіти? Могла б ти щось трохи додати і таки їм надіслати? Я б так хотіла, щоб у них ця стаття була”. Ось так шляхетно Віра виявляла свою позицію.

Про ту строгість, яка йшла в родині Віри, в основному, від мами (про це я знаю з розповідей Віри) можу сказати, що у ставленні самої Віри до обох своїх братів – старшого Олега, та молодшого Валерія, до їхніх родин, дітей та онуків – Віра як донька, сестра і бабуся, цієї строгості не успадкувала. Старший брат за своєю професією дуже добре, як то кажуть, “стояв на ногах”. Його дружина Алла викладала географію в університеті ім. Т. Шевченка, її підручник став переможцем конкурсу Сороса. Віра дуже цьому раділа, цінувала Аллу як дружню людину і як родичку, любила про неї розповідати. Особливо турбувалась Віра про Валерія, який мав досить поширену чоловічу життєву проблему (не складно здогадатись, яку), про його дітей та онуків. Вірі було важливо, що Валерій любить читати, добре розуміється на літературі, глибоко аналізує історичні події, проблеми моралі в суспільстві. Віра постійно пе-

реймалась тим, як вчаться діти, а згодом і онуки Валерія, постійно допомагала, раділа їхнім успіхам і завжди нам про них розповідала, вишукувала і дарувала дітям подарунки, які б збагачували їх духовно. Душевного спокою їй надавало те, що в онуки Ірини добре складалося родинне життя і врешті Віра записала їй у спадок свою квартиру.

Упродовж життя Віра зберігала дружні, схожі на родинні, сестринські взаємини з подругами, з якими вчилася ще в далекі юні роки в Корсунь-Шевченківському педагогічному училищі і згодом – у педагогічному інституті.

У Віри був якийсь особливий дар плекати щирі взаємини, сіяти кругом себе добро, теплоту, потрібну допомогу.

Щось виходить у мене швидше епітафія, аніж спогади про Віру.

Вже відзначалось, що в ті сумні 1970-ті роки Віра втратила роботу в інституті. Зрозуміло, розпач огорнув її. Де міг психолог в той час знайти робоче місце? Та ще й позбавлений роботи в такий спосіб. Однак якось влаштувалося: в той час університет почав випускати перших спеціалістів – психологів. Для них організовували робочі місця. На одному з підприємств (не пригадую, на якому) було створено групу психологів, керівником якої став один добрий випускник, здається, на прізвище Шаров. Він і прихистив Віру. Вона там, як і попередньо в інституті, дуже старанно працювала. Але тільки до пенсійного віку. А пенсійний вік розпочинався в 55 років. От від того часу і до своїх 80 років Віра була пенсіонеркою.

З досвіду ми знали, що тільки з пенсійного віку ми починали себе почувати матеріально більш-менш захищеними, оскільки за законом той, хто працював, міг отримувати і платню, і пенсію. До того ж іноді платня трохи підвищувалась.

А Вірі довелося отримувати тільки пенсію, дуже маленьку пенсію. Як вона жила?! І ніколи не скаржилась. Нікуди на відпочинок з Києва Віра вже не виїздила, хіба що до друзів чи до лікаря у Фастів. Іноді розповідала мені, що Ліля привезла їй із закордонної поїздки чудову блузку чи навіть костюм, щоб було приємно відвідувати театр, що Ореста при зустрічі завжди намагається допомогти, що Наталя Гродська з Харкова запрошує у гості і пропонує допомогу. Це дійсно так. Друзі щиро любили Віру. Але ось та десята частина споживчого кошика, яку отримувала Віра і якою треба було задовольнитись... Про справжній споживчий кошик, прийнятий у цивілізованому світі, Віра, напевне, й не здогадувалась.

Так сталося, що коли ми виїхали з Києва до Німеччини, моя аспірантка, Олена Володимирівна Пшеврацька, вже дисертацію написала, але терміну захисту ще потрібно було чекати. Свій стан з цього приводу описувати не буду. Звичайно ж при захисті керівник завжди (майже) є присутнім, він підтримує свого дисертанта. У цій відповідальній ситуації моя Олена Володимирівна опинилася без підтримки керівника. Так от Віра глибоко відчула і стан дисертантки, і мій стан. Вона на захист прийшла. Після його завершення Віра

привітала Олену Володимирівну, подарувала чудові квіти – від мене, і після цього зателефонувала мені, сповістила про наслідки та про загальний настрій, що панував на захисті, про те, як гідно представила свою роботу аспірантка. І зрештою, Віра мене привітала.

Так от тепер на місці Віриного помешкання стоїть Український дім, а Віра отримала дуже скромну, малесеньку (хоч за поясненням це квартира для однієї людини, однак вона занадто вже маленька навіть для однієї людини) квартиру на Оболоні. Туди до неї вже не так часто могли заходити друзі. Швидше їй доводилось навідуватись до них, коли потребували Віриної допомоги. Моя родина і я, ми були щедро обдаровані готовністю Віри прийти у скрутну хвилину, підтримати, допомогти, або ж додати радості на родинному святі. Для мене, для Олександра і для нашої Наталі Віра була рідною людиною. Своєю турботою вона встигла огорнути ще й нашого онука: надсилала йому українські книжки від видавництва І. Малковича, а коли хлоп'я почало займатись музикою, то перші збірочки нот для маленьких музикантів нам надсилала до Берліна Віра.

Саме з цієї, далекої від центру квартири, тобто від звичного місця її проживання, збираючись з силами, Віра їздила до редакції “Нашої віри” після кожного випуску свіжого номера газети, отримувала певну кількість номерів, вкладала їх у конверти, писала кілька теплих супровідних слів, відносила на пошту і відправляла їх своїм численним підопічним – знайомим і друзям в Україні та поза її межами. Цей обов'язок, як і інші, Віра створила собі сама. Це була надзвичайно потрібна справа.

Віра організовувала зв'язки старших людей, які мали власний сумний досвід табірної життя, чи бажали писати свої спогади або вже їх написали, чи вели історичні дослідження про ці драматичні події – з часописом “Зона”. Дуже багатьом людям по усій Україні, тим, що прожили тяжке життя, настраждались, змучились, стомились, Віра була добрим ангелом-помічником.

Як знаходили Віру ті люди і як вона їх знаходила, – не знаю. Не маючи особливого здоров'я, Віра завжди була готовою допомагати і ніколи не скаржилася, що втомилася від цього. Як наслідок такої копійки співпраці, у Віри склалися дружні взаємини з головним редактором “Зони” Юрієм Хорунжим. Вона допомагала йому розсилати часопис читачам, які здебільшого були людьми дуже поважного віку зі слабким здоров'ям і складною долею, приносила рукописи своїх підопічних до редакції. Віра отримувала від своїх кореспондентів сотні вдячних листів, іноді навіть скромні подарунки до свят. Хто зберігає їх тепер? Саме Віра віднесла Юрієві Хорунжому і статтю Олександра про Коновальця. Олександр відчував обов'язок таку статтю написати, і був радий, коли її надрукували. І цей номер часопису Віра нам до Берліна надіслала.

Саме вже до цієї квартири близькі друзі і рідні прийшли проводити Віру у вічність.

Це сталося невдовзі після того, як у вічність відійшла Михайлина Коцюбинська.

Ліля розповідала мені, що усі без винятку люди, які прийшли прощатися з Вірою, плакали так гірко, так невтішно, що такого глибокого, для кожного особистого горя від втрати вона більше й не пригадує.

Чи теплішою стає земля? Чи порожніє?

Катастрофа. Бабин Яр

Мушу визнати, що ні в шкільні роки, ні в педучилищі, ні навіть у юнацькі роки в інституті мені ніхто докладно не розповідав і я ніде не прочитала про особливу трагедію єврейського народу під час гітлерівської війни. Я знала, і на власній долі, що євреїв вбивали, знищували, але чому, як, за яких обставин?.. Про це в моєму оточенні ніхто не говорив. Якимось ця трагедія не мала місця в життєвому просторі тих людей, тієї молоді, тих часописів, фільмів, книжок, які вчили мене і, напевне, нас, що в цій страшній війні, яка забрала мільйони життів, поруйнувала родини, осиротила масу дітей, була ще одна з найбільших в історії трагедій єврейського народу. І тільки вже у зрілому віці, коли я приїхала до Олександра, він кілька разів розповідав мені, що маленьким хлопчиком під час війни вибігав Тургенівською вулицею до вулиці Артема і бачив там, як цілими днями саме вулицею Артема йшов великий, безкінечний натовп людей, були серед них старі, німецькі дідусі і бабусі, були малі діти, яких несли на руках. Натовп рухався мовчки, повільно але невпинно. Злякані, змучені, нещасні люди все йшли та йшли. Куди? Чого?

Все ж у дитинстві мені довелося відчути, що євреїв не люблять, що фашисти хотіли їх знищити. Вже після війни траплялось чути: “школа, що Гітлер не встиг”... Думала, чи це означає, що всі люди до євреїв так ставляться? За що? Згодом у важливі періоди мого життя ці відомості набували майже фатального значення, отримувала я їх як пересторогу, пояснення чи навіть співчуття від добрих людей – перед вступом до технікуму, до інституту, до аспірантури, при пошуках роботи. Мене попереджали, що вступити мені буде важко, можливо, мої наміри не вдасться здійснити – саме через цю причину, через мою національність.

Мені минуло чверть віку, коли моя приятелька, колега по аспірантурі, Валентина Бондаровська, запропонувала мені прочитати і навіть дала на певний час “Щоденник” Анни Франк. У Валі ця книжка була! Для мене це було одкровенням.

Тоді ж, у 60-ті роки, я вперше побувала на сумних урочистостях у Бабиному Яру. Був кінець вересня, здається, числа 29-го, у Судний день. Там я слухала зворушливі виступи письменників, науковців, громадських діячів.. Пригадую, що виступали Дмитро Павличко, Лариса Скорик. Виступало і кілька людей, євреїв, яким вдалося врятуватись з Бабиного Яру в ті страшні дні. Слово надали і тим людям, які тих трагічних втікачів впустили вночі до свого

житла, сховали і врятували. Згодом я ще кілька років ходила в цей день до Бабиного Яру. Пригадую, що все менше виступало врятованих і їх рятівників. Так йде життя...

З розповідей і з поодиноких на той час публікацій ставало відомо про справжній життєвий подвиг тих людей, які наважувались дати притулок, схованку євреям – знайомим, друзям, дорослим, дітям, просто випадковим, що, намагаючись врятуватися, прибились до чиєїсь оселі. Рятівники йшли на нечуваний ризик. Ми, діти воєнного часу, мало що про це знали, але дорослі добре пам'ятали, що фашисти розвіщували оголошення про те, що за переховування євреїв знищенню підлягає ціла родина. Неможливо собі уявити, як могли наважуватись люди рятувати нещасних євреїв. На що була надія?! Тільки на Бога.

І от що прикро: ніякої більш чи менш організованої інформації, яку діти могли б отримати в школі чи дорослі з певних джерел щодо факту знищення євреїв, аналізу чи оцінки цієї жахливої трагедії, нехай би цей аналіз був навіть певним чином упередженим з позицій панівної політики чи тодішніх керманців, але щоб люди могли його усвідомити, щоб вироблялося ставлення суспільства, – такого не було.

Широкого суспільного розголосу, організованого “згори” та стихійного обговорення набула поява у найпопулярнішій, прогресивній у ті часи серед інтелігенції і не тільки серед інтелігенції “Литературной газете” (московське видання) вірша Євгена Євтушенка “Бабий Яр” та виступу поета з читанням цього вірша у Києві. Вірш був опублікований 19 вересня 1961 року. Незабаром головного редактора газети було звільнено з роботи.

Вірша Є. Євтушенка перекладали і передруковували десятки видань у різних країнах світу. Автор вірша безумовно виявив неабияку мужність, наважившись висловити свою позицію з приводу тих трагічних подій. Так само мужнім, навіть відчайдушним був вчинок головного редактора газети В. Косолапова, який мусів добре знати, чим закінчиться для нього особисто поява у друку цього вірша.

В ті часи широко можна було застосовувати радянську традицію, яка мала вже свій досвід, свої механізми розвитку – розпочалася кампанія нищівної критики автора, за змістом ця критика була брутальною. Критикували Євгена Євтушенка навіть письменники-євреї. Не варто називати прізвищ, вони також є жертвами того трагічного часу. Але різні кола у суспільстві читали і чули цю критику, відчували її державну підтримку, а тому їм у цій критиці також було складно розібратися, де тут свята правда, де закорінені причини такої шаленої атаки на поета, яка проблема є забороненою для художнього осмислення і чому. Думаю, що немало людей були саме на боці критиків.

Про те, хто на той час наважувався підтримати поета чи редактора, довідатися було ніде. Лише через роки стало можливим прочитати інформацію про зустріч поета з редактором, про безсонну ніч, яку вони провели у тривозі в приміщенні редакції, очікуючи вранішнього виходу свіжого номера газети, про

запрошення, яке дістав поет від видатного композитора Д. Д. Шостаковича, який, прочитавши вірша, одразу відчув його зміст у масштабах симфонічного твору і, як інтелігент, зворушливо просив на це згоду поета. Зрозуміло, що згоду, разом із щирою вдячністю Є. Євтушенка, композитор отримав. Світове визнання отримала 13-та Симфонія Д. Д. Шостаковича, структурована відповідно до змісту поезії Є. Євтушенка “Бабин Яр”.

У 1966 році в молодіжному часописі “Юность” було опубліковано у дещо скороченому варіанті документальну повість Анатолія Кузнецова “Бабин Яр”.

Чи писали в той час на подібну тему представники української творчої еліти, не знаю. Подібного резонансу не спостерігала. В моїх колах про це не було чути. Хоча, коли в суспільстві виникали певні напружені моменти, що торкалися питань, які були несправедливими і образливими для євреїв, то багато письменників, серед них І. М. Дзюба, І. Ф. Драч, Є. О. Сверстюк, Д. В. Павличко (думаю, що далеко не усіх я назвала, просто через те, що їх не знала) одразу чітко висловлювали свою громадянську позицію, даючи належну об’єктивну, до того ж і моральну оцінку явищу.

Суспільною подією в Україні була поява у пресі в 1991 році поеми Д. В. Павличка “Бабин Яр”, що була присвячена 50-літтю трагедії. Того ж року видатний український композитор Євген Станкович написав на поему Д. В. Павличка вокально-симфонічний твір “Кадиш-Реквієм”. Цей твір виконувався вперше того ж року у Бабиному Яру та в Національній опері України. Згодом його слухали в Ізраїлі, в Америці, напевне і в інших країнах.

Що ж до тлумачення трагедійної сутності Бабиного Яру, то, на мій погляд, повної підтримки заслуговує думка колишнього киянина, а нині – голови Всеізраїльського об’єднання вихідців з України Давида Левіна: “Київ – не єдине місце, де нацисти розпочали так зване “остаточне вирішення єврейського питання”. Непроглядне пекло було і в Одесі, і в Кам’янець-Подільському, у Харкові, Львові. Нацисти перетворили окуповану Україну в суцільний Бабин Яр, закатували 1,5 мільйони людей тільки за те, що вони євреї. Але сам Бабин Яр виявився першим досвідом масового знищення, тому він і став символом Катастрофи”.

Один із перекладів вірша Є. Євтушенка німецькою мовою (їх було кілька) з’явився у газеті “Die Zeit” 25 січня 1963 року. Саме після цієї публікації німецькі судові органи, які зазвичай працюють неквапливо, пожвавили хід судового процесу у Дармштаті (1968) над підполковником СС, начальником розстрільної команди 4а Августом Гефнером. Саме він узгоджував з військовим комендантом Києва Куртом Ебергардом увесь процес знищення людей у Бабиному Яру. Що ж стосується повісті Анатолія Кузнецова, то, як зазначив один з дослідників Віктор Фішман, поява її перекладу німецькою мовою (1968) розкрила багатьом німцям очі на дійсні події в окупованій Україні і значною мірою сприяла прийняттю рішення міністрами внутрішніх справ федеральних земель з приводу єврейської еміграції з Радянського Союзу.

Таку думку значною мірою підтверджують висловлювання шостого Федерального канцлера Німеччини Гельмута Коля, за часів якого (1991) Бундестаг прийняв історичне рішення щодо прийому у ФРН євреїв з колишнього Радянського Союзу.

У січні 1996 року Гельмут Коль перебував у Києві. У своєму виступі в Київському університеті імені Тараса Шевченка з нагоди присвоєння Канцлеру звання почесного доктора цього видатного вишу, він, зокрема, зупинився і на цих трагічних подіях: “Недавнє минуле є особливо пам’ятним у Києві, де воно відзначене кривавою розправою і страшним злочином. Німецькими руками саме в цьому місті і на цій землі було вчинено щось страшне. Пам’ять про Бабин Яр є чи не головним сумом і болем того часу, символом жорстокості, відсутності сенсу. Масове знищення українських євреїв нацистами було водночас і знищенням їхньої культури, якій Ісаак Бабель створив нерукотворний пам’ятник. Ми хочемо, щоб ці страждання і ці смерті, цей біль і ці сльози ніколи не були забутими. Ми винні перед цими жертвам і тільки визнаючи це ми можемо спільно будувати майбутнє”... Ці думки Канцлера якраз співпали з часом найінтенсивнішої єврейської еміграції до Німеччини.

З часу написання і першої публікації вірша Є. Євтушенка вже минуло півстоліття. Варто пригадати його сьогодні, щоб пересвідчитися в тому, як змінилися ми в осмисленні і оцінках подій минулого, наскільки самостійнішими і сміливішими стали у своїх судженнях про ті історичні події, а значить і про події нинішні. І, головне, перейнятися почуттям вдячності і шани до тих відважних, найчастіше, молодих представників інтелігенції, котрі заради справедливості були готові до ризику, нечуваного ще на той час.

Евгеній Евтушенко

Бабий Яр

Над Бабьим Яром памятников нет.
Крутой обрыв, как грубое надгробье.
Мне страшно.
Мне сегодня столько лет,
как самому еврейскому народу.
Мне кажется сейчас –
я иудей.
Вот я бреду по древнему Египту.
А вот я, на кресте распятый, гибну,
и до сих пор на мне следы гвоздей.
Мне кажется, что Дрейфус –
это я.
Мещанство –
мой доносчик и судья.
Я за решеткой.

Я попал в кольцо.
Затравленный,
оплеванный,
оболганный.
И дамочки с брюссельскими оборками,
визжа, зонтами тычут мне в лицо.
Мне кажется –
я мальчик в Белостоке.
Кровь льется, растекаясь по полам.
Бесчинствуют вожди трактирной стойки
И пахнут водкой с луком пополам.
Я, сапогом отброшенный, бессилен.
Напрасно я погромщиков молю.
Под гогот:
“Бей жидов, спасай Россию!” –
насилует лабазник мать мою.
О, русский мой народ! –
я знаю –
ты
по сущности интернационален.
Но часто те, чьи руки нечисты,
твоим чистейшим именем бряцали.
Я знаю доброту твоей земли.
Как подло,
что, и жилочкой не дрогнув,
антисемиты пышно нарекли
себя “Союзом русского народа”!
Мне кажется –
я – это Анна Франк,
прозрачная,
как веточка в апреле.
И я люблю.
И мне не надо фраз.
Мне надо,
чтоб друг в друга мы смотрели.
Как мало можно видеть, обонять!
Нельзя нам листьев
и нельзя нам неба.
Но можно очень много –
это нежно
друг друга в темной комнате обнять.
Сюда идут?
Не бойся – это гулы

Самой весны –
она сюда идет.
Иди ко мне.
Дай мне скорее губы.
Ломают дверь?
Нет – это ледоход...
Над Бабьим Яром шелест диких трав.
Деревья смотрят грозно,
по-судейски.
Все молча здесь кричит,
и шапку сняв,
Я чувствую, как медленно седею.
И сам я,
как сплошной беззвучный крик,
над тысячами тысяч погребенных.
Я –
каждый здесь расстрелянный старик.
Я –
каждый здесь расстрелянный ребенок.
Ничто во мне
про это не забудет!
“Интернационал”
пусть прогремит,
когда навеки похоронен будет
последний на земле антисемит.
Еврейской крови нет в крови моей.
Но ненавистен злобой заскорузлой
я всем антисемитам,
как еврей,
и потому –
я настоящий русский!

Думаю, що не виступи головних ідеологів чи дослідження тогочасних істориків відкрили для зацікавлених цією гуманітарною проблемою громадян різних країн світу, і в першу чергу – для громадян нашої незорі на той час країни, весь явний і прихований сенс ставлення до євреїв. Ставлення, яке існувало як у мирний час становлення нової держави, так і в час війни. Згодом все ж стало очевидним, підтвердженим не тільки представниками творчої інтелігенції, але й строгими науковими дослідженнями, що розвиток нашої держави як держави нового типу ніколи не був мирним.

На моє глибоке переконання, представники української творчої інтелігенції теж мали відгукнутися на ці скорботні події. В українській літературі звер-

тання до історії єврейського народу є традицією. Свідчення цього знаходимо в творчості І. Я. Франка – його славетна художньо-філософська поема “Мойсей”.

Мої передчуття таки виправдались. Дослідникам безперечно це відомо. А мені допоміг відкрити істину інтернет, який тепер все може. Отже, я знайшла, що ще у 1943 році найбільш визнаний поет України Павло Тичина відгукнувся на цю болісну подію. Відгукнувся сердечно, виявивши і глибокий сум, і глибоку повагу до єврейського народу. Поезія щира, хоча – радянська. Та чи могло бути інакше у ту епоху – тотального страху і замовчування правди... Все ж вважаю, що справедливо буде цей твір Поета, що також мав непросту долю, навести:

Павло Тичина (1891–1967)

Єврейському народові

Народ єврейський! Славний! Не втішать
тебе я хочу. Кожен хай тут слуха:
в цей час, коли синам твоїм вмирать
прийшлося від фашистського обуха, –
я хочу силу, силу оспівать –
безсмертну, вічну силу твого духа!
Вона родилась ще давно – тоді,
як був ти нерозсіяним і цілим.
Буяли в тобі сили молоді!
І розцвітав цвітастий шлях, як килим...
Та ось підкрався ворог – і в біді
ти голубом забився сизокрилим.
Ах, голуб, голуб!.. Образ він душі
твоєї був колись... Але як стався
той злам, коли і ниву й спориші
тобі стоптали й ти не покорявся
врагу, а кинув поклик “сокруши!” –
то образ голуба на сокола змінився.
О, скільки раз в середньовіччі ти
скорялись не хотів ні королеві,
ні героцогам! Й було не страшно йти,
коли звучали голоси сталеві
і Ібн Габірола з темноти,
і Езри, й Іуди – мужнього Галеві!
А в дев’ятнадцятому суворий вік –
ой, скільки від царів ти настраждався!
“Єврей? – сміялись: – це ж не чоловік
і не людина”. І в колючках слався

твій шлях, – і шлях, здавалось, вже зник...
Аж тут Шолом-Алейхем засміявся!..
Цей сміх, мов нерозгризений горіх,
все на царів котивсь, котивсь... Лиш згодом,
як розкотився він по стежках всіх
далеко й опинився між народом, –
царі тривогу вдарили. Та тих
не вбить, в яких життя кипить підсподом...
Але ж на Заході! – твої брати
і сестри в кігтях звіра-людоїда
ще тяжко мучаться. О, де знайти
тих слів, щоб висловить: яка огида
проймає нас до нього! Не гніти,
проклятий! Правда встане вогневида!
Вона поборе! Правда вже встає!
І там, де греки, серби і хорвати,
виковується гнів. Вже виграє
сурма для помсти. Доки ж, доки ждати?
Чи мо хай душогуб усіх уб'є? –
Повстанцям час до битви вирушати.
Й повстанці йдуть, в стратегії своїй
то появляються, то в ліс зникають...
Кипи, наш гнів, грозою пломеній
за дике гетто у Європі! Знають
хай німчики, що є відплата: – Стій!
По всьому світу грози наростають...
І ми – під переблиски блискавиць,
під грім тих гроз народів – тяжкість грузу
з євреїв скинемо. Доволі ниць
лежати їм! Доволі мук і глузу
дурного Гітлера! Залізна міць
підніметься з Радянського Союзу!
Ми чуєм із Європи плач: Рахіль
за дітьми за своїми тужить, – мати
вбивається... Ах, сльози ці і біль
в віках обвинуваченням звучати
проти німоти будуть! Їй як сіль
в очах єврей. Ну, що на це сказати?
Народ єврейський! Славний! Не втішать
тебе я хочу. Кожен хай тут слуха:
В цей час, коли синам твоїм вмирать
прийшлося від фашистського обуха, –
я хочу силу, силу оспівать, –

безсмертну, вічну силу твого духа.

1943

Десь вже від 90-х років ХХ століття з'являються серйозні наукові роботи шанованих авторів, присвячені аналізу цих подій. Не буду досліджувати бібліографію, однак зверну увагу на роботи, які особисто для мене були важливими. Це, перш за все, дослідження професора Мирослава Володимировича Поповича “Єврейський геноцид в Україні: історія та уроки”, яке оприлюднив часопис “Філософська та соціологічна думка” в 1994 році, статті Жанни Ковби, а згодом її монографія з щемним титулом “Людяність у безодні пекла. Поведінка місцевого населення східної Галичини в роки “остаточного розв’язання єврейського питання”, видана Інститутом юдаїки в Києві у 1998 році. І от нещодавно, в 2009 році, професор Максим Гон з Рівненського університету видав книгу “Геноциди першої половини ХХ століття: порівняльний аналіз. Навчальний посібник для студентів історичних спеціальностей вищих навчальних закладів”, видавництво “Лілея”, Івано-Франківськ. Однією з головних цілей книги є спроба показати, що фундаментальною морально-етичною категорією в людському суспільстві є взаємодопомога між народами, які це суспільство утворюють. Така допомога не є простим проявом поведінки людей. Автор розглядає її як духовний подвиг, який людина здійснює заради рятування життя людей.

Отже, вже існують джерела, в яких людина, коли в неї виникають саме ці питання і потреба знайти на них відповіді, може відшукати джерела чи то в наукових, чи в публіцистичних виданнях, чи у віртуальній мережі. Щоправда, варто зауважити, що автори – науковці, письменники чи журналісти, як і загалом люди, є індивідуальностями, які мають свої власні підходи, свої погляди, свої тлумачення стосовно цих болючих подій. Однак зацікавлена людина все ж має з чого вибирати, з чим погоджуватись, що заперечувати, самостійно заглиблюватись, шукаючи прийнятної для себе відповіді. А дві чи навіть три попередні генерації в нашому, тривалий час занадто великому, суспільстві такої можливості не мали.

Все ж я відчуваю думку своїх друзів, тобто тих, хто заглибився у мій текст, а текст цей може зацікавити в основному саме друзів, і такими вважаю усіх читачів, отже, передчуваю їхню думку відносно того, що питання про ставлення суспільства до євреїв, про переховування – рятування євреїв тим чи іншим чином порушувалось значно раніше, аніж я віднайшла опубліковані джерела, з яких могла про них дізнатися. І їхнє зауваження я прийняла б як цілком справедливе. Повністю погоджуюся з думкою поважного дослідника Семена Авербуха, висловленою ним у російськомовному часописі “Корни” № 24, який видається в Києві, про те, що були люди одержимі, які по крупинках збирали відомості про життя євреїв у Радянському Союзі, в Україні, про збереження ними національних традицій, культури, про тисячі єврейських юнаків і дівчат, які разом з усім народом брали безпосередню участь у захисті

своєї Батьківщини зі зброєю в руках від гітлерівської навали, а біля двох сотень з них дістали найвищу нагороду – звання Героя Радянського Союзу. Довідки про життя кожного з Героїв шукали, вивчали, досліджували, доносили до певного гурту чи то школярів, чи то старших людей найчастіше саме ці ініціативні, одержимі люди.

Займатися такими (можна визначеніше – єврейськими) справами, виявляти активність було далеко не просто. Це коштувало багатьох ризиків, включно з ризиком позбавлення волі і навіть життя. Ці ризики мали своє визначення, сформульовану провідними на той час ідеологами дефініцію. Ця дефініція, визначення йшло від самої верхівки влади і поширювалося в людські маси. В різні часові відтинки нашої сумної історії ці визначення набували відповідного смислового наповнення, спрямованого на те, щоб народ їх простіше сприйняв. Так, одразу після революції йшлося про контрреволюціонерів і опортуністів, потім були – вороги народу і зрадники, далі – ревізіоністи, безродні, космополіти, тобто безбатченки, сіоністи, ще далі – відмовники.

Можливо, комусь вистачить сили сприйняти моє наступне зізнання з іронією, а хтось можливо й заплаче: одна дама, яка була змушена час від часу зустрічатися у ті сумні 1970-ті роки з працівниками органів безпеки, зі співчуттям розповіла мені, що саме мене вважають за дуже небезпечну особу, бо я представляю собою “смычку” (розмова велася російською мовою) між українським націоналізмом і сіонізмом. На жаль, я не зрозуміла, наскільки це серйозне звинувачення. Про націоналізм я все ж таки чула і знала деяких людей, кого в ньому звинувачували, а от що таке сіонізм, я не знала і не зрозуміла. Думала, що це просто синонім до поняття “євреї”.

Цих визначень, або вірніше – ярликів було багато більше, називаю лише ті, які найчастіше використовувалися по відношенню до євреїв або ж до тих, хто так чи інакше займався питаннями життя євреїв, єврейської культури, історії, мистецтва.

В моєму особистому досвіді першою людиною, яку я вирізняла під час подій, що стосувалися єврейських питань і відбувалися, наприклад, у Бабиному Яру, був ще досить молодий вчитель Ілля Михайлович Левітас. Він досить делікатно (можливо, почувався не зовсім упевнено) звертався до присутніх і пояснював, як важливо збирати матеріали про тих, хто загинув у Бабиному Яру. Трохи згодом він уже показував і дарував, роздавав бажаним публікації, в яких були висвітлені конкретні наслідки пошуків, здійснених за його ініціативою і під його керівництвом. Я також брала ці книжечки, ми в родині їх ретельно розглядали. Та до співпраці я не зголошувалася. І не почувала себе винною. Я постійно була зайнята своєю професійною роботою. Також дуже важливою. І це слугувало мені виправданням.

Мені здається, що я почала помічати І. М. Левітаса на різних громадських зібраннях десь в 60-х, чи, принаймні, у 70-х роках ХХ століття. З інформації, яку можна знайти в джерелах інтернету, відомо, що ще зі шкільних років

І. Левітас цікавився історією країни та історією єврейського народу. Однак, як зазначено, офіційно він включився у вивчення і відродження єврейської культури у 1987 році. І. М. Левітас був відомим, шанованим діячем на ниві відродження єврейської культури в Україні. З 1952 по 1992 рік він працював учителем російської літератури та фізкультури в школах Києва. І. М. Левітас був президентом єврейської Ради в Україні (з 1988 року), був ініціатором створення та Головою Фонду “Пам’ять Бабиного Яру” (з 1988 року), фонду “Пам’ять жертв фашизму в Україні”, був членом Ради з питань мовної політики при Президентові України та мав ще низку важливих громадських обов’язків. Іллю Михайловича по-дружньому називали “Головний єврей України”.

Саме завдячуючи ініціативі й активності І. М. Левітаса, спрямованій на дослідження Катастрофи Бабиного Яру та його копіткій роботі по збору відомостей про кожного, хто став її жертвою, – про тих небагатьох, кому вдалося врятуватись і про тих, хто наважувався допомогти їм, ризикуючи власним життям та життям родини, – до неї долучались і долучаються нові дослідники, люди різного віку, різної долі. Напевне, саме завдяки їхній праці в Україні стало відомо про те, що ще в 1951 році в Ізраїлі було прийнято Закон про Пам’ять Катастрофи. За цим законом люди, які в різних країнах допомагали євреям врятуватись, отримують звання Праведника Миру (іноді перекладають – Праведника Світу). Праведники Світу, а також їхні нащадки – діти, онуки, отримують певні відзнаки, нагороди, а також певні пільги і за їхнім бажанням – право жити в Ізраїлі.

Відомості про кожного Праведника Світу, як і про кожного, хто загинув у концтаборах під час Катастрофи (Шоа), зберігаються в Єрусалимі в музеї Яд-Вашем.

Так от саме наслідком пошуків цих відданих справі людей, – серед яких як волонтери найчастіше працювали молоді чи старші люди за покликом серця, і для яких ця робота була справою честі, які хотіли встановити справедливість, – стали тисячі і тисячі віднайдених персональних життєвих трагедій, а також десятки, сотні, тисячі скрупульозно описаних життєвих подвигів, коли хтось один або ціла родина, таємно від навколишнього світу, наважувались переховувати приреченого, тобто просто єврейську людину, надаючи їй притулок на одну ніч, на день, тиждень, місяць, рік, ризикуючи кожної миті. Як це можна було витримати?! Де брати сили, терпіння, надію? Дійсно, на що вони сподівалися?

В дослідженні Геннадія Карпюка показано, що за роки німецької окупації (1941–1944) в Україні загинуло, за різними даними, від 1,2 до 1,4 млн євреїв. Це не менше ніж 70–75 % усіх знищених євреїв у Радянському Союзі. Нині в Україні відомо 248 місць масового знищення євреїв.

Завдяки копіткій праці дослідників, списки Праведників Світу, як і списки тих, що загинули в Катастрофі, постійно оновлюються, до них додаються все нові прізвища – долі... Так, на 1 січня 2011 року Праведниками Миру, що проживають в різних країнах світу, визнано 23 788 людей. Найбільше, як відомо, Праведників Миру нараховується в Польщі – 6 266 людей. Кожен з

них – особливий, кожен мужньо, жертовно виконував свій власний моральний обов'язок.

Другою країною за кількістю Праведників Миру є Нідерланди, тут зареєстровано 5 108 Праведників Миру, третьою є Франція – 3 331 Праведник Миру, за нею – Україна, у нас зареєстровано 2 363 Праведники Миру.

Панічно боюся думки про те, що годилося б шукати відомості чи дослідження про тих святих людей, які ризикуючи власним життям, життям своїх дітей, насмілювалися рятувати моїх братів по крові і за це були викриті фашистами і... Є ж, напевне, і такі документи... Їхні імена мають бути записаними не тільки на небесах, але й тут, на їхній рідній землі. І у Яд-Вашемі. Сподіваюсь, що так і є. Про це знати я вже не подужаю.

Ходили чутки, що ті, хто якимось чином здогадувався і доносив про факт переховування євреїв у відповідні установи, отримував за це винагороду, чи то мішок цукру, чи мішок солі. Таких відомостей я не шукала. Вірю, що доносили, але скільки таких було і на що вони розраховували, не знаю. Хочу думати, що в кожному такому випадку, або навіть у більшості таких випадків причину варто шукати не в конкретній особистій долі чи душі, а в певних загальних умовах, пануючих правилах чи законах історичної епохи, традиціях суспільного побуту чи навіть – в інтересах держави.

Набагато важливішим є віднайти кожну людину, яка створила диво – зберегла людське життя. Отже, напевне, таку людину можна вважати святою, віддати їй вдячність і шану, особисту і громадську. От і не відпускає мене біль, пов'язаний з моєю провиною. Вже ношу в грудях п'ять серцевих катетерів, що допомагають працювати моєму серцю. А біль цей дужчає.

Доля подарувала мені тривале дружнє спілкування з редактором часопису “Дошкільне виховання” Вірою Ксенофонтівною Васютинською, яка упродовж війни була директоркою дитячого будинку і за тих умов зберегла життя одинадцяти малюкам-євреям. Родини у цієї Людини не склалося. Вона завжди була віддана праці. Хто і де тепер може віднайти свідчення, зокрема, про її благородство по відношенню до долі єврейських дітей? У свій час я її не розпитувала і нічого не записала. У Києві завжди відвідую могилу родини Васютинських на Лук'янівському цвинтарі. Вона взята під догляд працівників музею. Співробітники часопису не знають, де може знаходитися особова справа Віри Ксенофонтівни (чомуś її називали Віра Сергіївна) і чи є у ній відповідні відомості.

Борис Семенович Вікерс

Зворушливим, щедрим на тепле, особливо довірливе спілкування було ще одне бібліотечне знайомство Олександра, про яке згадую з вдячністю. У бібліотеці стародруків на Подолі він зустрівся і познайомився зі стареньким, мудрим, надзвичайно цікавим чоловіком – Борисом Семеновичем Вікерсом

(1902–1971). Тоді ще Києво-Могилянської академії поновлено не було, але бібліотека в тому приміщенні функціонувала.

Дідусь Вікерс (так ми його між собою називали) став для нас живою енциклопедією. Він дуже любив і добре знав історію, його “історичні” розповіді були пристрасними і водночас коректними. В юності йому довелося брати участь у Громадянській війні. Згодом він отримав інженерну освіту і працював на заводах Ленінська кузня та ім. Лепсе. В поважному віці Борис Семенович повністю присвятив себе улюбленій справі – історії, працював у бібліотеках цілими днями. Сам він досліджував історію київських вулиць. Уклав книжечку, в якій описав цю історію, простежив зміну їхніх назв у різні часи, сам ілюстрував статті про кожну вулицю, а текст мав вигляд дуже охайно і виразно виведених пером дрібнесеньких букв. На той час друкарські машинки були рідкісною коштовністю: гроші на них рідко хто з інтелігенції мав, а якщо вдавалось їх якось заощадити, то машинку складно було знайти, щоб купити. Отже, енциклопедія київських вулиць була виготовлена цією захопленою людиною вручну.

Олександр познайомив з дідусем Вікерсом мене і багатьох наших приятелів. Ми відвідували його вдома. Жив він недалеко від нас, на вулиці Гоголівській чи Чкалова, у досить темній квартирі на першому поверсі. Він нам радо показував свій рукотворний скарб і розповідав, розповідав... Дідусь був гостинним і радо нас запрошував. Ми ж не здогадалися спитати, коли до нього зручно приходити, і навідувались, коли нам виходило. Бувало, що приходили в той час, коли він молився. Був він глибоковірющим, і під час молитви покривався талесом. Я вперше тоді побачила ритуал юдейської молитви. Якось Олександр попросив, щоб дідусь Вікерс навчив мене івриту, та він відповів, що це мені ні до чого.

В ті часи було надто сутожно і з грішми, і з товарами, тому коли у нас народилась донечка, дідусь, знаючи, що посуд для дитини дістати було також складно, подарував нам зі своїх скарбів чудесну чашку, тарілочку та ложечку для маленької Наталі. Неймовірно щедрий дарунок і зворушлива подія у житті нашої родини.

Найбільше старенький Вікерс переймався тим, що головна праця, у яку він вклав стільки життєвих сил, нікому не є потрібною, хоч він мав двох досить успішних синів. Турбувався, що ж буде з книжечкою, коли його не стане. Я надумала познайомити з ним Надійку Світличну – сподівалася, що в цю людину він повірить і зможе передати їй свій скарб і свої побажання. Та не довелось. Євгена Сверстюка Олександр із цим світлим дідусем познайомив, що і спричинилося до появи його есею “Вікерс на Гоголя”. Що стало з цим унікальним довідником – енциклопедією з історії вулиць Києва, на жаль, не знаю.

Мартен Давидович Феллер

В останні десятиріччя істотно пожвавилась пошукова і науково-дослідницька робота, в якій і ентузіасти, і штатні працівники наукових центрів

вивчають особливості взаємин місцевого населення в різних регіонах України з єврейським населенням, що в них проживало, особливості культури, побуту, освіти євреїв, участь єврейської інтелігенції в різних галузях суспільного життя України. Ці дослідження найчастіше є виваженими, переконливими, змістовними. Цьому сприяє передусім високий рівень науковців, що обрали метою досліджень різні аспекти життя і долі єврейського народу, які склались на теренах України, що вже багато століть тому стала для них Батьківщиною. Авторитету, визнання і наукової підтримки здобули праці професора, доктора філології Мартена Феллера (1933–2004). Як особистість він викликав прихильність, довіру і шану широкого кола представників української науки, маючи певну мужність започатковувати і проводити дослідження у незвичній площині. Треба зазначити, що йому випала рідкісна можливість: маленьким хлопчиком Мартен зростав у родині, в якій у ті сумнозвісні роки знали мову ідиш і навіть іврит. Хлопчик ці мови засвоїв з дитинства. Згодом, опанувавши фах філолога, Мартен Давидович Феллер у широкому колі наукових зацікавлень започаткував новий напрямок – україноюдаїку. Предметом україноюдаїки як наукової галузі, за його визначенням, є вивчення історії, культури, літератури, побуту, традицій українських євреїв як окремого субетносу єврейського народу, що склався упродовж століть в постійному побутовому, політичному на рівні мас, мовному взаємопроникненні з українським народом, враховуючи традиційну замкнутість євреїв, яка дозволяла їм зберігати свою окремішність, яка зазвичай викликає недоброзичливе ставлення у певної частини українців, і нарешті, про відмінне і спільне у сприйнятті світу і суспільства обома народами.

Якщо коротко, то україноюдаїка – це комплексна, переважно етнокультурологічна наука про українське єврейство в його глибинних взаємовідношеннях і взаємопроникненні з українцями.

22.11.2009

Сьогодні мені приснилося, що до нас навідався Юрій Іванович Мальований. Це дуже шляхетний, інтелігентний чоловік, він учився в інституті разом з Олександром, згодом працював директором школи ім. І. Франка, яка містилася в приміщенні колишньої Колегії ім. П. Галагана. Це відома школа, в якій вчилися діти київських письменників, української інтелігенції. Я водила сюди своїх студентів на практику, попередньо отримавши згоду від Юрія Івановича. Загалом ми віталися при зустрічі, з повагою ставилися один до одного, але не були близько знайомі. Тепер Ю. І. Мальований – Вчений секретар Президії Академії педагогічних наук України. Можливо, Юрій Іванович приснив мені тому, що я недавно писала про свою роботу із студентами. Адже саме Юрій Іванович погодився, щоб мої студенти в його школі проводили свої психологічні спостереження за учнями. Уві сні він провідав чи то нас ще удвох з Олександром, чи вже мене саму, чітко не можу пригадати. Був він дуже ввічливий, тихий, слабенький, лагідно дивився на мене. Я запропонувала йому

прилягти на ліжко, він ліг і заснув. Покривала були темні. Ще уві сні я почала думати, чи то Ю. І. Мальований до нас навідався, чи Юрій Іванович Саєнко, що також з Олександром закінчував інститут, математик, тепер відомий економіст і соціолог, доктор наук, він провідав нас у Берліні за рік до того, як Олександра не стало. Тривожно було мені від цього сну. Чи не захворів хто?

У науковій спадщині Мартена Феллера, об'єктом якої є вивчення українського єврейства у тісному зв'язку з українством простежується надзвичайно важливий, перевірений століттями спосіб пізнання та розуміння буття двох давніх народів, народів Біблії зі схожою трагічною долею (чого вартують лише факти пережитих українцями та євреями глобальних катастроф у ХХ столітті). Запропоновані професором Феллером та його послідовниками наукові способи ведення культурного діалогу заслуговують на пильну увагу, вивчення та популяризацію у середовищі людей культури, тим більше у сучасний період світової історії.

У 2008 році в Дрогобицькому педагогічному університеті ім. Івана Франка, де розпочинав свою наукову роботу М. Феллер, відбулася міжнародна наукова конференція “Актуальні питання україноюдаїки”, присвячена пам'яті засновника цієї наукової галузі. Підсумовуючи наслідки численних досліджень, чільний організатор конференції професор Петро Іванишин відзначив, що україноюдаїка належить до того типу продуктивних дисциплін, які допомагають долати історичні кривди та прикрі непорозуміння у житті українського та єврейського народів шляхом зосередження на тому доброму і головному, що було, є і повинно бути у міжнаціональному житті. І отже не випадковим є той факт, що ця наука знаходила і знаходить такий однозначно схвальний відгук у середовищі української інтелігенції.

Численні дослідження з україноюдаїки мають в основі своєї методології філософські матриці українського та єврейського націоналізмів.

Професор Мирослав Маринович у своїх спогадах та філософських працях неодноразово згадує Мартена Феллера як особистість, аналізує його наукові позиції, культуру ведення діалогу. Зокрема, книгу М. Феллера “Пошуки, спогади, роздуми єврея, який пам'ятає своїх дідів, про українсько-єврейські взаємини, особливо про нелюдське та людське в них” М. Маринович характеризує біблійним словом “свідчення”, оскільки у її глибокому і досить складному і тяжкому змісті “цілковито відсутня полемічність, її не можна включити у жоден ланцюг суперництва. Автор *свідчить* про своїх дідів, про пам'ять свого роду, про заповідані йому моральні принципи. Принагідно він згадує, звичайно, те, чого в житті не приймає, бо Мартен Феллер – людина не безхребетна і в моральному сенсі не “всеядна”, не релятивна. Але тональність цих констатацій оповідна, а не полемічна, – унікальна, як на наш час, риса!” (Мирослав Маринович. Вибране у шістьох томах. Т.2. – Львів. 2010 – с.109.). Дослідження М. Феллера як визнаного науковця є безперечно об'єктивними і переконливими, і водночас – мудрими, спрямованими на добро. Саме цими

якостями вони, як зазначає М. Маринович, посідають надійне місце в історії українсько-єврейського порозуміння. До його праць звертатимуться, їх цитуватимуть, оскільки в них йдеться про вічне, непроминуше.

Збираючи у коштовний вінець визначальні якості свого друга – Мартена Феллера, Мирослав Маринович підсумовує: “Як же бракує нам отого невисокого, але великого душею чоловіка, який володів магічним імунітетом супроти будь-яких штампів і стереотипів! Він розумів – серцем відчував обидва національні світи, і в його товаристві було добре і євреям, і українцям. Було з ним спокійно і затишно, світло, хоч і дещо печально”... (С. 110)

Важливим культурологічним джерелом, у якому збираються і з якого можна пізнавати новітні наслідки досліджень, що стосуються різних, у тому числі і дражливих, проблем стану і розвитку громадянського суспільства, прав людини, регіоналізму і глобалізації, екуменічного діалогу і цілої низки інших сміливо і відповідально визначених проблем є львівський часопис “Ї”. Ініціатором його створення і незмінним редактором є Тарас Степанович Возняк. Перше число часопису вийшло у 1989 році. Часопис досить скоро отримав світове визнання. Зрозуміло, що коло його авторів складає наукова, мистецька, духовна, політична еліта. Думаю, що справжніми історико-культурними відкриттями можна вважати такі наукові дослідження, опубліковані у часописі, як “Україна і юдеї, гебреї, євреї” (листопад, 1996), “Гебрейський усесвіт Галичини” (вересень, 2007), “Гебрейський Львів” (березень, 2008). Т. С. Возняк здійснив дослідження розвитку різних напрямків культури і життєвих традицій єврейського населення маленьких штетлів (містечок, де переважно жили євреї). Відомо, що ця культура вже відійшла у минуле, досить далеке минуле. Вченому вдалося майстерно застосувати відповідні способи дослідження, щоб реконструювати надзвичайно важливий історичний пласт стану єврейської культури та її присутності в історії та культурі України.

На базі часопису ведеться і дослідницька, і просвітницька робота, зокрема: міжнародні, загальноукраїнські та місцеві конференції, відбуваються зустрічі, дискусії, засідання за круглим столом. Часопис набув авторитету культового видання Львова. За ініціативи редакторів у 2001 році заснована і громадська відзнака – “Орден за інтелектуальну відвагу”. Не можу втриматись від спокуси навести широку цитату: громадську відзнаку “Орден за інтелектуальну відвагу” *“дали згоду прийняти Борис Тарасюк, Наталія Яковенко, Мирослав Попович, Емма Андіївська, Роман Віктюк, В’ячеслав Брюховецький, Валентин Сильвестров, Мирослав Маринович, Григорій Грабович, Анджей Нікодемівич, Борис Гудзяк, Павло Чучка, Євген Захаров, Роман Петрук, Богдан Осадчук, Леонід Фінберг, Мустафа Джемільов, Анатолій Гриценко, Ігор Ісіченко, Оксана Пахльовська, Андрій Содомора, Ігор Шевченко, Ярослав Грицак, Александра Гнатюк, Мойсей Фішбейн”*.

Тут усе відповідає критеріям високого служіння ідеям, на яких ґрунтується часопис: добір персоналій складається з відомих діячів з різних галузей науки, культури, політики, що мають вплив на суспільне життя і результати

діяльності яких вимірюються особистою відповідальністю, глибокою компетентністю, власною совістю та внутрішньою шляхетністю. Саме відповідність таким критеріям забезпечує їхній діяльності високий ступінь довіри як суспільства, так і фахових експертів. Водночас у ситуації саме даної нагороди спрацьовує рідкісний критерій дійсної високої гуманності, він засвідчений в умові: номінант має “дати згоду прийняти нагороду”. Отже, не нагорода підносить номінанта, а номінант робить честь нагороді, погоджуючись на її прийняття. Яке високе благородство у цій взаємній повазі!

Дослідження міжетнічних взаємин є особливо залежними від особистих уподобань чи переконань чи то науковця, чи журналіста, чи просто людини, яка вибудовує свої життєві позиції. Як засвідчує досвід, саме особистісні настанови досить помітно позначаються і на змісті, і на висновках досліджень, якої б галузі науки вони не стосувались: чи то історичні дослідження, чи історико-культурні, чи філософські тощо. Якими чинниками визначаються особистісні настанови дослідника, тобто – звідки вони беруться, як формуються – це особливе питання. Заглиблюватися у нього не буду. Натомість звернусь до ідеї відомого філософа і психолога Георгія Олексійовича Балла, який у своїх працях аналізує поняття “інтелектуальна культура”. Воно охоплює певні компоненти культури окремих особистостей, спільнот і людства загалом. На думку Г. О. Балла, поняття “інтелектуальна культура” виявляється вельми значущим у контексті *раціогуманізму*, який постає чи не найактуальнішою для сьогодення формою гуманістичного світогляду.

Однією з ознак інтелектуальної культури людини є її особиста готовність розглядати певне явище з різних позицій, які потрібно знати, або передбачити, беручи до уваги іноді навіть несумісні точки зору. Це означає готовність, інтелектуальну і моральну, егоцентричні судження, притаманні мисленню чи моральним оцінкам, які у людини з тих чи тих причин склались, змінити на децентровані. Готовність до децентрованих суджень безумовно засвідчує глибшу і ширшу освіченість особистості. Але не тільки. Наприклад, якщо отримати високу посаду в МАУП, то подякою за неї має бути прийняття її доктрини. Тоді вже доводиться ігнорувати інші позиції, навіть якщо про них тобі відомо. Особисто мені прикро і дуже боляче, що шанований мною професор (в даному випадку моя особиста шана йому, напевне, не багато важить), який своєю працею набув визнання в Україні і далеко за її межами, прийнявши (напевне, добровільно) доктрину цієї установи, для підтвердження певної думки порахував усіх євреїв, які були в різних керівних структурах України після жовтневого перевороту, висвітлив їхні справжні прізвища і саме це використав, пояснюючи ту трагічну ситуацію.

Візма Белшевіца

Мій Олександр отримав наукове відрядження до Риги. Я розповіла про це Євгенові, а він сказав, що його приятель Іван Дзюба, напевне, хотів би щось до Риги передати. Ось це й було причиною знайомства Олександра з Іваном Михайловичем Дзюбою, який справді радо передав до Риги листа відомій поетесі Візмі Белшевіці, з нею вони колись вчилися разом у Москві в Літературному інституті ім. Максима Горького.

Знайомство з Візмою стало однією з найяскравіших і щасливих подій у житті Олександра. Згодом Візма не раз приїздила до Києва, була в нас разом зі старшим сином Клавом. Іноді ми запрошували на зустріч з ними друзів. Візма велично сиділа за столом і розповідала – надзвичайно майстерно – про культурне життя в Ризі, про свої переклади п'єс Гольдоні та постановку їх у театрі, про труднощі з виданням її власних творів, про свої враження від відвідин Швеції, Парижа. Йшлося про певні принципові речі, які не для кожного з нас були до кінця зрозумілими, тому не запам'ятовувались надовго. Разом з тим вона розповідала про речі менш важливі, але всім нам цікаві й доступні, наприклад, про те, що є модним у Парижі.

Пригадую, як Візма розказувала про модні чоловічі та жіночі зачіски, про модні кольори одягу, аксесуари. Стиль її розповіді був приблизно таким: “Сьогодні в Парижі останнім зойком моди є масивні металеві аксесуари – великі металеві пряжки на ремнях, металеві блямби, які звисають з кишень, величезні металеві хрести на шиї, на спині, на ремені, всюди, де тільки можна почепити. Але... (тут робилася пауза) парижанки так не носять”. Саме з розповідей Візми нам уперше відкрилось, що є мода в Парижі, але в Парижі є справжні парижанки, і в них – особлива, висока, не масова культура. Ця їхня висока, не масова, культура виявляється в усьому. В одязі також.

Нам з Олександром Візма розповідала про складну ситуацію навколо неї в Ризі, про критику її творчості керівниками культури республіки. В цій ситуації їй дуже допомогла позитивна стаття про її поезію в “Комсомольській правді”, автором якої був сам Костянтин Паустовський. Під захистом цієї статті вона могла щось заробляти хоча б перекладами, оскільки її власну поезію не друкували.

Вона розповіла нам про роки свого навчання в Москві, про добрі взаємини, що склалися в неї з представниками української літератури, які теж там навчалися, їх вона високо цінувала.

Візма довірила нам і розповідь про свої романтичні взаємини з Арсенієм Тарковським, який у них викладав і якого вона вважала поетом номер один в російській літературі.

Арсеній Тарковський розповів Візмі, що в роки репресій (кінець 30-х років ХХ ст.) він, як і більшість письменників у той час, і не тільки письменників, мав завжди наготові портфель з необхідними речами та відповідне вбрання на той випадок, коли за ним приїде вночі “чорний воронок”. Якось за ним

справді приїхали й повідомили, що в Кремлі на нього чекає товариш Сталін. Він по-своєму зрозумів, що означають ці слова, попросив хвилинку зачекати, поки він збереться. Вийшов він у темному спортивному костюмі, з речами. На нього подивилися й сказали, що в такому вигляді йому не радять їхати до Кремля. Він відповів, що добре розуміє, до якого Кремля і що він готовий. Його все ж умовили перевдягнутися. Вже сидячи в авто, він зорієнтувався, що так, як і очікував, їдуть вони дорогою, що веде на Луб'янку. Але Луб'янку проминули, поїхали далі й таки заїхали до Кремля.

В кабінеті його привітно зустрів чиновник і сказав, що його поезію високо цінує Йосип Віссаріонович, який сам також пише вірші грузинською мовою. Сталін хотів би мати свої вірші в перекладі російською і як перекладача він запрошує саме Тарковського. Йому буде створено всі умови для роботи – підготовлено підрядники, словники і все, що потрібно, але є дві обов'язкові вимоги: біля нього в квартирі постійно буде присутній черговий, і всі чернетки в кінці дня треба здавати цьому черговому. Після такого вступу йому повідомили, що зараз до нього вийде товариш Сталін. Вождь справді вийшов і коротко сказав щось привітне. Після цього поета відвезли додому. Робота над перекладом відбувалася в тому режимі, про який ішлося. Роботу було завершено. Відтоді Арсеній Тарковський ніколи не чув про поезію Сталіна та про долю своїх перекладів. Поет і далі був готовий до репресій, але його не зачіпали, хоч ніяких особливих відзнак за свою літературну діяльність він також не отримав.

Візма надсилала Олександрові російськомовні підрядники своїх талановитих віршів. Мені міцно запам'яталась із цих підрядників її поетична формула, якщо так можна сказати:

Наши мужчины красивы,
Наши женщины сильны.

Нашій доні Наталі Олександр складав і розповідав бувальщини і казки з постійними героями – Котигорошком та Янісом. Яня – молодший син Візми, а отже, він мав у цих казках свій постійний простір – Латвію та Ригу, саме там відбувалися всі пов'язані з ним події. Наталя завжди зачаровано слухала татові бувальщини. Коли їй минуло 4 роки, ми втрьох поїхали в Крим, у чудовий будинок відпочинку Академії наук, що знаходиться в Кацівелі. Одного дня, коли було вітряно й холодно, не до купання, ми пішли на прогулянку в гори. Йшли вузькими стежками, спостерігаючи краєвиди, і раптом чуємо ще незбагненне для нас диво, яке лине з уст нашої доні:

Я думаю горами,
Я думаю лісами,
Широкими морями,
Я думаю про Яню.

Ми з Олександром зацікавилися, слухаючи першу поезію нашої дівчинки. Згодом записали її в щоденник. Так засівалися зернята Візминого впливу на нашу родину.

Дружні взаємини з Візмою тривали упродовж усього її життя. Для Олександра, я так думаю, це була яскрава естетична, дуже важлива сторінка, що була дуже потрібною його поетичній натурі. Він глибоко переживав, уже коли ми жили в Німеччині, дізнавшись, що у Візми був інсульт, листувався з її чоловіком Зігурдом і сином Янісом, сприйняв як належне, що Візму гідно провели у вічність, з прощальною промовою президента країни пані Віки-Фрайберги. Олександр встиг зробити копії всіх листів Візми та відправити їх родині для майбутнього музею.

Безумовно, Візма Белшевіца – видатний поет, письменниця, перекладач, громадська діячка, славна жінка, чудова матір і бабуся – є представником і співтворцем епохи шістдесятників.

Іван Михайлович Дзюба, який подарував нам знайомство з Візмою, і Євген Сверстюк, який збагатив наукову подорож Олександра до Риги можливістю підтримувати культурні зв'язки між побратимами по перу – це також шістдесятники, творці епохи. Для нашої ж з Олександром родини життєвою цінністю було те, що ми перебували в середовищі, де їх розуміли, ставилися до них із повною довірою, формували своє ставлення до подій, користуючися, в міру можливостей, тими критеріями, які задавали вони. Таких людей, на обрії яких поширювався вплив шістдесятників, було багато. Вони створювали особливу атмосферу, особливе суспільство. В цьому також полягає їхнє особливе значення. Ми не були просто спостерігачами. Ми ставали спільнотою, яка мала духовний центр, хоч і різновіддалені обрії. Не знаю, як до такої думки поставився би Євген Сверстюк, але сподіваюсь, що її могла б підтримати Михайлина Коцюбинська.

Надійка Світлична

Пригадую, як у березні чи то 1969 чи 1970 року, коли вже було заборонено роботу Клубу творчої молоді, родина Романа Корогодського запропонувала відзначити Дні пам'яті Тараса Григоровича Шевченка у них дома. Нас із Олександром також запросили.

У світлій, відповідно причепуреній вітальні господарі нас усіх дуже щиро приймали. На тодішній свій досвід я могла б сказати, що зібралися молоді, красиві люди. Не буду перераховувати всіх, лише зазначу, що саме тут я вперше зблизька побачила Надійку Світличну. До того, як розпочалася урочиста частина, вона спокійно ходила по кімнаті, привітно спілкувалася зі своїми друзями, додавала всьому затишку і впевненості. Її мила голівка була прикрашена червоною стрічкою, як у Шевченкової Катерини, а обличчя світилося щастям від свого жіночого стану, пов'язаного з очікуванням первістка.

Господарі запропонували всім сісти за довгий “круглий” стіл. Головним доповідачем був Василь Стус. Нас з Олександром посадили якраз навпроти Алли Горської, тому він міг слухати молодого, сміливого доповідача й водночас спостерігати, як вона слухає цю доповідь. Пізніше Олександр ділився зі мною враженням від того, як серйозно й уважно сприймала доповідь Алла, час від часу переводячи погляд від одного слухача до іншого, часто примружуючи очі, немовби для того, щоб глибше проникнути в думку кожного. Саме ці, то широкорозкриті, то знову примружені очі Алли надзвичайно вразили Олександра. Він про це висловився так: “У ці очі надзвичайно важко влізти, але вже як влізеш у них, то звідти не вилізеш”. Мене ж найбільше вразила її краса, постава королеви, впевненість і саме королівський спокій, що йшов від цієї величної молодої жінки. Я собі тоді подумала: як це добре, що за віком Алла Горська старша за мене. Отже, вона старітиме раніше за мене, а я приглядатимусь до неї і вчитимусь гідно старіти... Не судилося.

Коли Алли Горської не стало, я два дні не ходила на роботу, була серед людей, які готували похорон. У майстерні Художниці Надійка Світлична показала мені, як робити урочисто-скорботні стрічки з гілочкою калини та прикріплювати їх до одягу тим, хто приходить прощатися з Аллою. Біля цього столу зі стрічками й калиною я познайомилася з матір’ю Надійки та Івана Світличних Меланією Іллівною. Вона розпитувала мене про мою родину. Я сказала, що в нас є маленька донечка, їй два роки. Меланія Іллівна припустила, що це й буде їхня невістка, наречена Яреми. На моє зауваження, що вона ж старша за Ярему, отримала відповідь, що в родині Світличних – це певна традиція, жінка найчастіше старша за чоловіка.

Коли після похорону я прийшла на роботу й пояснила в лабораторії причину своєї відсутності, мене спитали: “Це ваша родичка, яку ховали?” Я зрозуміла, що на роботі про все, що сталося, не слід говорити.

Оскільки наша Наталя старша за Надійчиного Ярему і в мене був досвід догляду за немовлятком, то мені випало поділитись цим досвідом з Надійкою. У домовлений час ми прийшли до Світличних усією нашою родиною. Олександр ніс закутану в зимову ковдру Наталочку. Якраз була неділя, після обіду вже темніло. Нас зустріла Надійка. В кімнаті було тепло. Малесенький Ярема спав. Старших Світличних не було. На стільці сидів незнайомий нам поважний чоловік. Він в основному мовчав. Надійка приготувала ванночку з теплою водою. На столі ми розклали все потрібне для пеленання синочка. Не пригадую, чи вже промовлялось його ім’я. Ми його скупали, вимили голівку. Я вже нічого не боялася робити коло дитини, тому Надійка була спокійною. На столі великим, м’яким рушником ми обсушили малого, змастили всі складочки на рученятах і ноженятах перевареною олійкою, почистили вушка й носик. Маленький усе це сприймав спокійно, навіть задоволено, чим трохи здивував присутніх чоловіків. Вони відзначили приємну для дитини вправність материнських рук. Після годування хлопчик заснув.

Посиділи ми в них довгенько, щоб маленький Ярема добре відпочив після тривалої гігієнічної процедури. Надійка дуже хотіла разом з нами вийти на вулицю, щоб нас провезти. Почали збиратися. Сашко взяв на руки Наталю, оскільки вона вже була важкенька. Я запропонувала, що понесу маленького, бо ж Надійка тільки-но після лікарні, ще слабка. На це Надійка відповіла: “Своя ноша не важка”, – і взяла синочка. Той чоловік теж був зібраний, ми всі вийшли на вулицю. Був затишний зимовий вечір, все вкрито неглибоким снігом, вітру не було.

Ми неквапно ішли стежкою одне за одним. Раптом Надійка підійшла до мене і тихо почала говорити приблизно так: “Лена, я вас дуже прошу, якщо ви чи Сашко зустрінете цього чоловіка і йому потрібна буде допомога, то допоможіть йому, зробіть усе, що можете. Це незвичайна людина, героїчна. Він 27 років одсидів. Не так давно повернувся. Йому буває потрібна допомога. Я вас дуже прошу, і скажіть про це Сашкові”. Я пообіцяла. В цей час Сашко йшов поруч з тим чоловіком, вони розмовляли. Наша мала і Надійчин синочок спокійно спали на зимовому повітрі. Ми з Олександром і з тим чоловіком сіли у міський транспорт, а Надійка поверталась із синочком додому.

Пізніше ні цей чоловік, ні хтось від його імені до нас ніколи ні з якими проханнями не звертались.

Якось на одному з творчих вечорів, що відбувався в Будинку вчителя, мені довелось чути геніальне оповідання про Надійчине материнство талановитої в усьому, за що б не бралась, Ніни Матвієнко. В самому оповіданні та в манері читання актриси все глибоко і щемно відповідало трепетному й сильному єству Надійки. На жаль, більше мені не довелось читати літературних творів Ніни Матвієнко, це була єдина зустріч – з оповіданням про Надійку.

Одного разу ми разом з Євгеном і Лілею (здається, був ще з нами Олексій Братко) пішли провідати Надійку з Яремою. Було це влітку – не пригадую точно, коли саме. На той час вони жили у приватному будиночку. Треба було їхати до них трамваєм № 9 далеко за Байкову гору. Ми їх все ж знайшли. Ярема сидів на килимкові на траві в садочку, а Надійка поралася біля плити, варила йому суп із волоських горіхів, яких тут же назбирала. Горіхи росли в цьому ж саду. Я вперше чула про суп із горіхів. Якось не довелось спитати ні в Надійки, ні в когось іншого, чи то справді корисно варити суп з горіхів, чи такою була необхідність. Та раптом звідкись стало відомо, що йдуть якісь візитери, точно не збагну, про кого йшлося (можливо, про міліцію), нам треба було швидко вибиратись звідти. Ми навіть виразно не попрощалися.

Надійка Світлична – дуже щира, привітна, м’яка людина. Коло неї хотілося бути, від неї справді йшло світло. Я ніколи не задумувалась над тим, чим я могла бути їй цікавою чи корисною, або вона мені. От просто з нею було затишно, і я відгукувалась на ті нечисленні випадки, коли траплялась нагода зустрітись. Тоді я ще не була знайома ні з Леонідою (по домашньому – Льолею, дружиною Надійчиного брата Івана), з якою згодом у мене склалися досить довірливі взаємини, ні з Іваном, з яким колись раніше мене познайомив Євген

при випадковій зустрічі біля нашого інституту, і більше ми не зустрічались – аж до сумної панахиди, Всенічної у Володимирському соборі, коли Україна прощалася зі своїм Сином.

Є в мене така риса – прив'язуватись до людей. Намагаюся, щоправда, не набридати, утримувати у взаєминах певну відстань, не перетворювати їх на панібратство, але в глибині серця воно само собою виходить, що певних людей я собі немовби привласнюю. Можливо, це якась компенсаторна дитбудинківська потреба все ж мати своє коло, своїх людей. Хоча все ж намагаюся не забувати про етичні гальма, не переходити межу, не робити людину залежною від мене та самій такою не стати. Чи вдається це?

От біля Надійки я почувала себе затишно, хоч вона вже мала неабиякий авторитет, – найкраща подруга Алли Горської і Людмили Семикіної, визначна особа в Клубі творчої молоді, – всього я навіть і не знаю. Мені біля неї було просто. І саме Надійці випало розкрити мені перші ознаки тієї небезпеки, яка в ті часи почала на нас насуватися.

Був початок 1970-х років. Наш інститут розташований на вулиці Паньківській, недалеко від червоного корпусу університету. Зателефонувала Надійка (це трапилось єдиний раз) і сказала, що нам потрібно побачитись. Домовилися, що після роботи зустрінемося на розі вулиць Володимирської та Бульвару Шевченка. Ми зустрілися, йдемо Бульваром, раптом Надійка зауважила: “За нами стежать. За мною “хвіст”. Давай спустимося до Площі Перемоги”. Йдемо далі, Надійка час від часу переконується, що “хвіст” є. Мене почав огортати страх. Ми дійшли до універмагу “Україна”. Надійка запропонувала зайти до універмагу, там розійтись – я праворуч, а вона ліворуч – і якийсь час поблукати всередині. Там людей повнісінько, він нас не знайде. Через якийсь час кожна з нас окремо собі вийде та піде додому. Так і зробили. Я повешталася по кількох поверхах і вирішила, що вже пройшло досить часу, – можна виходити з магазину. Виходжу, а біля входу – він! З переляку я почала бігти додому (а живу недалеко – на вулиці Тургенівській). Прибігла на Дмитрівську, вскочила до трамваю, проїхала лиш одну зупинку, зраділа, що втекла. Біжу по Павлівській, і сама-сабою з'являється думка заходити в будинок не з Тургенівської, а з Павлівської, й через внутрішній двір – додому. У дворі оглядаюся – за мною нікого. Заходжу у свій під'їзд, вставляю ключ у двері, а тут двері під'їзду відчиняються і на порозі – він! Ну як тут не вмерти від страху?!

Скільки разів я намагалася згадати, якою була мета тодішньої нашої з Надійкою зустрічі, – нічого не виходило. Навіть якби мені пообіцяли, що коли згадаю, то збудеться найважливіше моє бажання, – все одно згадати не можу... Таке бажання в мене є, і не одне, а от мети нашої зустрічі все ж не згадаю. От тепер, коли пишу ці рядки, прийшла думка: можливо, коли ми помітили, що за нами стежать, то для Надійки головною метою стало уникнути “хвоста”, а мета нашої зустрічі втратила сенс.

Однак ця ситуація вплинула на мене надто сильно. Після неї я довго боялася заходити в наш двір, у свій під'їзд, самій повертатися додому. Більше

ми з Надійкою до її арешту і навіть до від'їзду за кордон не зустрічалися. Вже після заслання Надійка передала нам через Лілю Андрієвську чудову вишивану художню мініатюру – маленьку церковцю на вишиваній стрічці... Такі роботи Надійка і жінки, які разом з нею відбували заслання, в тих далеких краях вишивали. Тепер вона висить на стіні в кімнаті мого онука.

Зустрілися ми вже в 1990-ті роки в Будинку вчителя, коли Надійка прийшла на зустріч з представницями жіночих організацій як кореспондент “Голосу Америки” і жіночого журналу, де вона, вже живучи в США, працювала. Хоч наше життя в перші роки незалежності було бурхливим, Надійка вела бесіду з нами не тільки по-діловому конструктивно, а й затишно. Вона на ділі показувала, що за всієї невизначеності, навіть недовірі одне до одного, яка панувала тоді між представницями різних організацій, вдається зробити більше, якщо спілкуватися ввічливо, дбаючи про добрий рівень культури у взаєминах. Їй саме так і вдавалось працювати. І скільки вона встигла зробити, нікого при цьому не посваривши між собою! До речі, при зустрічах з Надійкою – чи то була групова бесіда, чи індивідуальна розмова – ніколи не виникало анінайменшого відчуття незручності чи якихось комплексів через те, що ти чомусь не така чи не зовсім така – за національністю, чи то зовнішньо, чи відповідно до паспорту, чи ще за якимись критеріями. Тут усі були рівні, Надійка кожного поважала, і це не могло не передаватись тим, хто до неї приходив.

Мені вдалось бути присутньою на кількох зустрічах із професором Мартою Хомяк-Богачевською. Вона також створювала подібну атмосферу спілкування, поваги і уваги до кожного.

Востаннє ми зустрілися з Надійкою у вересні 1999 року в родині Генріха та Гелі Дворко, де нам з Олександром пощастило кілька разів бувати. Висловлю свою думку про те, що родина Генріха та Гелі в наші часи своїм трибом буття і суспільного значення, своїм духом і сенсом взаємин відповідала тим небагатьом київським родинам кінця ХІХ-го – початку ХХ-го століття, які гуртувалися навколо родини Лисенків і утворювали Стару Громаду, котра займає гідне місце в історії української культури.

Привітати Генріха прийшли їхні діти, їхні вірні друзі, серед них – Надійка Світлична, Валентина Стус, Дмитро Стус з дружиною Оксаною, Михайлина Коцюбинська, Євген з Лілею, Ляля Грушевська. Усіх не пригадаю. Ми з Олександром були вдячні, що нас також запросили. Почувалися ми напружено, оскільки вже 8-го вересня від'їздили до Німеччини. Все ж пригадую, що за столом, як завжди у цій дружній і гостинній родині, велися гарячі дискусії з принципово важливих на той час питань. В кулуарах жінки спільно з Надійкою обдумували, як допомагати Льолі Світличній, яка тривалий час тяжко хворіє. Це питання не знаходило якихось певних рішень. Все ж Геля Дворко сказала, що на її допомогу і підтримку Льоля може розраховувати завжди, хоч в її власній родині, як відомо близьким друзям, також дуже складно. Таку ж позицію висловила і Валентина Стус. Саме вони, Семен Глузман і його дружина Ірина, Ляля Грушевська, Оля Стокотельна (сестра Надійчиного чоловіка)

підтримували Льолю в цей найважчий період. Льолю – Леоніду Світличну дуже шанували люди, розуміли її надзвичайно скрутну ситуацію, турбувалися про неї, допомагали, але я назвала тих, кого ми з Олександром знали.

Михайлина Хомівна Коцюбинська

З Михайлиною Хомівною Коцюбинською ми познайомились на початку 1970-х років. Десь у цей час сталася важлива подія в її житті: у неї з'явилася донечка Тетянка. За порадою Валерії Андрієвської, дружини Євгена Сверстюка, ми запросили Михайлину до нас у гості. Жили ми з чоловіком і донею неподалік від неї, по вулиці Тургенівській, 48. Інтерес до теми виховання у нас був спільний: коли Михайлина разом з Тетянкою прийшла до нас, наша донечка ще тільки-но починала вчитися сидіти у візочку. Тоді ми всі й познайомилися – дорослі і діти.

В той час Михайлина серйозно замислювалась над новою родинною ситуацією, в якій вона опинилася, взявши сироту з дитбудинку. Чи зможе вона як мати забезпечити дитині потрібні умови, передати їй у спадок ті духовні скарби, якими володіє сама, або хоча б частину тих родинних скарбів? Побоювання стосувались передусім стану розвитку дівчинки: чи не існували якісь передумови, що стануть на заваді її доброму розвитку? Мені дуже хотілося, щоб на всі свої питання Михайлина могла отримати відповіді найкращих фахівців. Таких я знала серед дитячих психологів і психофізіологів, що працювали в Москві, в одному з інститутів Академії педагогічних наук, організованому Л. С. Виготським – ученим зі світовим визнанням. У цьому Інституті вивчають різні види труднощів у розвитку дітей та способи допомоги батькам і педагогам у подоланні цих труднощів. Я звернулася до Олександри Абрамівни Венгер-Катаєвої, доктора психологічних наук, яка одразу щиро відгукнулася на моє прохання, домовилася з групою спеціалістів, і Михайлина з донечкою поїхали на консультації.

Обов'язковим складником високого професійного рівня членів комісії було уважне, доброзичливе ставлення до тих, хто потребував їхньої думки й поради. Можу припустити, що в цьому разі члени комісії керувалися ще й тим, що добре розуміли: йдеться про рідкісний у наш час випадок усиновлення сироти людиною відомого роду. Сама Олександра Абрамівна народилася в Україні (в Харкові), її улюбленою поетесою була Леся Українка. Недарма її доня, яка вчилася в одній з московських театральних студій, для дипломної постановки обрала “Лісову пісню”. Справжніми інтелігентами були й інші члени комісії. Значення творчості Михайла Коцюбинського в українській культурі вони, безперечно, розуміли. Тож московські колеги з глибокою повагою поставилися до Михайлини, бо відразу відчували її високе благородство й жертвну готовність подарувати дівчинці материнську любов і відчуття власного дому.

Результати обстеження, на щастя, виявилися оптимістичними, вони показали, що органічних ушкоджень у вищій нервовій діяльності дитини не виявлено. Під час спільної бесіди з фахівцями й індивідуальних консультацій Михайлина мала можливість отримати відповіді на всі свої питання щодо того, які умови родинного життя і виховання є для донечки найважливішими, як їх варто організувати.

Через якийсь час мені зателефонувала Олександра Абрамівна й заспокоїла: всі труднощі в розвитку дівчинки пояснюються несприятливими умовами життя в ранньому дитинстві. Отже, тепер потрібне відповідне корекційне індивідуальне навчання та виховання, в основі якого має бути розвиток усіх сенсорних здібностей і набуття досвіду орієнтування в побуті, в умовах домашнього життя і спілкування.

Приятелька Михайлини, добра вчителька Наталя Каразія взялася допомогти в заняттях з донечкою. Я подарувала їй відповідну бібліотечку, дещо пояснювала, але злегка, бо відчувала, що молода вчителька все розуміє сама. Здається, Наталя Каразія була не тільки вчителькою – вона стала дуже близькою людиною для Михайлини та її доні.

Про конкретні обставини того, як сталося, що Михайлина взяла собі донечку, чотирирічну Тетянку, із сиротинця, ми з нею ніколи не розмовляли. До мене дійшли подробиці, що коли Михайлина якось опинилась у дворі дитячого будинку, до неї підбігло дівчатко і пригорнулося зі словом "Мама!" Це й зумовило все наступне.

Наважусь викласти свої міркування щодо того, як виникла ця принципово важлива в житті і долі Михайлини ситуація. Думаю, що тривалого плекання мрії про дитину чи про усиновлення в Михайлини не було. Вона не виношувала цю думку місяцями чи роками, не утверджувала її через обговорення з друзями чи, тим паче, через фахові консультації. Ситуацію, що склалася, можна тлумачити за відомим філософсько-психологічним принципом "тут і тепер". Це означає, що від несподіваного звертання маленької дівчинки: "Мама!" – у надзвичайно шляхетної, делікатної душою Михайлини одразу виникли реакція готовності, відчуття морально-етичного обов'язку допомогти здійснити мрію дитини. Напевно, вона подумала, що видалась дівчинці схожою на її маму. Набігли думки про те, що ж могло статися з мамою, чому дівчинка опинилась у сиротинці, як їй допомогти.

(Варто взяти до уваги, що світогляд Михайлини складався в особливій родині – Хоми, молодшого брата відомого українського письменника, і Катерини Коцюбинських, у їхній системі освіти і спілкування. За таких обставин іншого рішення, ніж забрати дівчинку із сиротинця і стати для неї мамою, виникнути не могло. Принагідно нагадаю про те, що батько Михайлини, Хома Михайлович Коцюбинський, якийсь час був директором дитячого будинку в Києві на Куренівці, а її мати, Катерина Яківна, працювала там же вихователькою.)

Цей момент був вочевидь одним з “моральних іспитів”, “екзистенційних тестів”, яких було немало в житті Михайлини і про які вона згадує у своїй “Книзі споминів”. Ідеться про внутрішній етичний барометр, який спрацьовує природно, щиро, спонтанно, коли треба приймати рішення в ситуації, яка вимагає морального вибору.

Ті, хто стикався з усиновленням, особливо в дотичні до наших поколінь часи, знають, як це складно, а часом і безнадійно. Однак є на світі сироти і є люди, що готові подарувати їм материнську і батьківську любов. Є навіть наукові і досвідні роботи, в яких психологи, соціологи, педагоги аналізують ці проблеми. Вже існують професійні консультації (ще недавно їх не було), які надають поради тим, хто готовий стати батьками, і тривалий час супроводжують адаптацію дорослих та дітей до спільного життя в родині.

В наших радянських і пострадянських умовах справа ця тримається на ентузіазмі, тобто на безкорисливій, щирій відданості тих, що готові усиновити, і тих, що готові їм допомагати. Та досвід показує, що в цій справі набагато більше ризиків, ніж благополучних ситуацій.

Тут не коректно вважати себе спеціалістом, навіть коли маєш відповідну освіту і певний досвід. Ідеться про надто тонкі матерії налагодження співжиття. Я також у цьому завинила. Прошу прощення у тих, кому спричинила біль чи прикрість. Опишу ситуації, які постійно живуть в мені. При згадці про них мені час від часу стає моторошно і сумно.

Перша. Більше тридцяти років тому в мене була дуже близька приятелька, інтелігентна жінка, що мала добру освіту і добру посаду. Вона жила самотньо. Я на той час уже мала досвід співпраці з дитячими будинками і пережила щастя народження власної донечки. Моя приятелька раділа за мене, завжди була готовою допомогти мені. От я і почала з нею розмовляти про те, що їй варто взяти з сиротинця дитину. Їй ставало від цих бесід тепліше. Ми обговорювали різні варіанти – брати дівчинку чи хлопчика, якого віку, з київського сиротинця чи з простішої місцевості. Це тривало місяцями. Вона внутрішньо готувалась, зважувала, передбачала, що з цього може вийти. Я обіцяла всляку допомогу: поїздити разом по дитячих будинках, придивлятись, знайти змогу бути біля дитини довший час перед відповідальною пропозицією – можливо, навіть попрацювати з групою, в якій знаходиться бажана дитина... І згодом, після усиновлення я обіцяла допомагати у вихованні дитини, а при потребі вести компенсаторні заняття. Я відчувала тривогу, відповідальність, але й водночас переживала радість від того, що близька мені людина не залишиться самотньою, а матиме вдома найдорожчу мрію – дитину.

Та от якось приходять до мене моя приятелька і розпочинає такий монолог: “А ти знаєш, я, нарешті, зрозуміла, що я велика егоїстка. Мати дитину – це моя мрія. І я хочу, щоб ця мрія здійснилась. Саме моя мрія щоб здійснилась! Але я вже ж буду не одна. Ще ж буде дитина. У неї також будуть виникати свої мрії. Вона мріятиме про тата. А в моїй ситуації це

нездійснено. Вона почуватиметься нещасливою. Думаю, це несправедливо, надто егоїстично, щоб моя мрія здійснилась, а дитина росла нещасливою”.

Через багато років я зрозуміла, що певну рацію моя приятелька мала. Вона живе у гарній квартирі, має двох величних, доглянутих котів і малесенького песика. Так вирішила вона свою долю.

Друга ситуація. Моя молода колега, яка ставилась до мене з довірою, упродовж досить тривалого часу починала зі мною розмови щодо різних проблем, пов'язаних з усиновленням. Її чоловік мав добру освіту і цікаву роботу, вона також. У неї є тато і мама, які готові стати дідусем і бабусею. Усиновлення було єдиним способом мати дитину.

Ми часто бесідували, намагаючись розібратися, як уявляє собі кожен член родини появу дитини в домі: чи так, що в домі з'явиться сонечко, від якого всім буде тепліше, буде веселіше і приємніше жити, з його появою усі члени родини стануть щасливішими, а чи з'являться також проблеми і труднощі, заради чого треба буде відмовитись від привілеїв теперішнього спокійного життя, які можуть бути несподіванки, сумніви. Хто якими привілеями теперішнього життя готовий поступитися заради дитини. Я наводила приклади з практики усиновлення, говорила про те, що це робиться передусім заради дитини, щоб подарувати їй чуття дому, чуття родини, впевненість у тому, що вона батькам потрібна і буде потрібною завжди, за будь-яких обставин, чуття захищеності. У відповідь можна отримати від неї теж багато добра, але це буває надто рідко, передбачити майже неможливо. Серед прикладів розглядалися і ситуації, що їх постійно мусіли розв'язувати родини, що присвятили себе вихованню усиновленої дитини.

Час минав. Подружжя залишилось без дитини... Не знаю, чи таке рішення прийняли вони самі, чи на нього вплинули і мої міркування. Проте упродовж усього життя відчуваю перед цим подружжям глибоку провину, як і перед невідомим дитям, що втратило нагоду рости в цій лагідній, відповідальній родині.

Третя. Ця ситуація мала місце біля двох десятків років тому. Дуже миле подружжя, інтелігентні люди, обидвоє з вищою освітою, роботою та налагодженим побутом, які однак досить тяжко переживали, що не мали дітей. Кілька років тому їхній приятель порадив їм усиновити дитину з дитячого будинку, обіцяв своє сприяння. Вони радо погодились. Дитячий будинок він порекомендував.

Під час відвідин дитячого будинку до них кинулось троє дітей: “Мамо! Тату!” Виявилось, що це дві сестрички і братик, чії батьки не так давно загинули в автокатастрофі. Діти потрапили в дитячий будинок. Глибоко-релігійне подружжя було зворушене, кілька разів навідувалось до цих дітей і вирішило їх забрати у свою родину. Однак у цій справі виникли серйозні труднощі. Дитячий будинок знаходився не в Києві. Той чоловік, який обіцяв допомогу, не зміг її надати. Так трапилось, що у колі своїх приятелів я

познайомилася з цією родиною, і вони розповіли мені, крізь сльози про свою ситуацію. Я вирішила спробувати допомогти їм у цій благородній справі. Усе вирішилось позитивно. Ці добрі люди отримали дозвіл на усиновлення. Зворушені і щасливі, вони запросили своїх друзів, а також і нас з чоловіком, в ресторан “Дніпро” на святковий обід, де їх щиро вітали з цією важливою подією, бажали вже тепер батькові і мамі здоров’я, щастя, сил і терпіння, збування мрій. Після обіду вони поїхали по дітей.

Цих діточок я побачила вже аж тоді, коли були вони разом з татом і мамою. О, Господи... Мені одразу все стало ясно... З першого погляду... Де ж була моя відповідальність? Адже я мала б побачитися з дітьми ще до всього...

В даній ситуації спрацювала одна з легенд – легенда про те, що діти мали добру родину,... трагічний випадок, автокатастрофа,... діти лишились сиротами. Насправді ж це була звичайна ситуація – невідомо, скількох дітей іще полишила сиротами їхня мати. Навіть без спеціального вивчення чи тестування можна було бачити, що від самого народження діти не мали належного догляду, і це позначилось на стані їхнього здоров’я і розвитку. Та що вже можна було вдіяти?!

Моєму горю не було меж. І не було меж відчуттю провини перед цими людьми. Так почуваюся й досі. Що б змінилось, якби я так швидко не повірила цим добрим людям, які вже довгий час були знайомі з дітьми і перейнялися готовністю забрати їх, усіх трьох, у свою родину, а якби я знайшла можливість хоч трохи раніше поїхати і познайомитися з дітьми? Чи змінили б своє рішення ці благородні люди? Думаю, що ні. Переконана, що ні. В таких ситуаціях державні органи, які займаються усиновленням, певним чином інформують майбутніх батьків, що взяти в родину трьох дітей – це надто складне завдання. Можливо, варто подумати, як розділити цих сестричок і братика. На мою запізнілу думку, саме цей факт і був причиною, що діти довго затрималися в дитячому будинку, аж поки знайшли родину для усіх. Водночас, якби було відомо, яку правду пережили ці діти, то, отримавши святий титул Тата і Мами, подружжя разом з тим отримало б від професіоналів (для цього треба самотійно їх шукати, принаймні у той час) інформацію про те, якої допомоги передусім потребують діти, старший хлопчик і його дві сестрички, що в першу чергу треба їм разом і кожному окремо забезпечити вдома, які мають бути реальні очікування, які плани будуть відповідати їхнім можливостям і т. д. і т. д.

Упродовж 12 років я підтримую контакти з цією незвичайною родиною, бувала у них в гостях, вони відвідували нас, приїздили до нас із діточками. Дуже складно було і є мамі і татові, і кожній з сестричок, і братикові. Все ж вони свідомі того, що є родина, дім, кожному є на кого спертися, до кого пригорнутись після чергової життєвої кризи, є кому підтримати, допомогти, є з ким відзначити радісну подію, свято. І це головне. Отже, діти мають батьків і дім, від того вони щасливі. Батьки подарували дітям відчуття

родини і затишний дім, сповнили турботою про донечок і сина свої серця, і тим вони щасливі. І це головне.

Думаю, що від самого початку опанування нової соціальної ролі – ролі матері – у сув'язі почуттів, які найчастіше цю роль характеризують, домінантним у Михайлини було почуття відповідальності. Саме навколо її чуття відповідальності проростали рясні пагінці теплоти, прив'язаності, материнської турботи, надії, непевності, любові, сумнівів, оптимістичних очікувань, готовності радіти з приводу скромних здобутків.

Отож, хоч усиновити дитину самотній жінці було не так легко, все ж у Михайлининій кімнаті, яку подарував їй професор Маслов, у старовинному домі на вул. Леніна почали жити вже мати й доня.

У гості до друзів вона приходила з донечкою, і всі раділи з перших успіхів Тетянки, коли та зворушливо вимовляла своє прізвище “Кукубінка” чи розповідала віршики. Загалом друзі Михайлини створювали особливу атмосферу теплоти і причетності до нової ситуації в її родині. В “Моїх обрядах” Михайлина пригадує першу різдвяну ніч, яку вони пережили разом з Танею: “Десять уже за північ ватага раптом заволоділа всю мою кімнату. Прокинулася моя маленька дочка, із зачудуванням поринула в цю живу казку. Дразнилася коза, вистрибував граціозний чортик у виконанні молоденької звинної Ірини Жиленко, всі зичили “добрий вечір” господині й господареняткові, а над усіма височіла, як добрий дух цієї веселої громади, Алла [Горська]”.

Це лише один з епізодів щирої участі друзів у долі Михайлини-матері.

Вона глибоко шанувала поета Володимира Підпалого і у своїх спогадах описала зворушливу картину родинної атмосфери Підпалих. Дозволю собі ширше процитувати це враження Михайлини, щоб іще раз вдячно пригадати гідний досвід цієї чудової родини, а заодно уявити те, що спостерегла і пропустила через своє серце молода мати: “Познайомилися ми через наших дітей, які ходили до одного дитсадка, а там і зійшлися ближче. Його ставлення до дітей відразу якось полонило мене: в ньому віддзеркалювалися душевні якості, які не часто зустрінеш у нашому недоброму й прагматичному світі. То був сплав ніжності й всерозуміння з вимогливістю й серйозністю, з умінням прищепити дітям з самого малечку головні підставові поняття й уявлення про справжні цінності і моральні принципи, духовні інтереси, патріотичні переконання. Загалом у цьому домі ти з радістю поринав у атмосферу справжньої родини, таку рідкісну в наш час, на жаль. Тут панували любов, злагода, взаєморозуміння – по всіх лініях, у всіх зрізах: між Володею і його дружиною (класична подружня гармонія – з тих шлюбів, що вершаться на небесах), між ними і їхніми матерями, між ними й дітьми. Тут духовне переважало над матеріальним – запорака міцності й чистоти родинної спільноти. До того ж це була родина українська, де свято шанували рідну мову, пісню, національні традиції, де радісно відгукувалися на кожен спалах української духовності. А таких родин на київському ґрунті на той час було не набагато більше, ніж на

початку століття, коли духовний український клімат у Києві творили буквально кілька (але яких!) українських родин – Косачі, Старицькі, Лисенки... Тим часом значення таких окремих клітинок для розвитку всього національного організму важко переоцінити. Саме з таких зерен проростає наше майбутнє”.

Саме в такому дусі вибудовувала Михайлина і свою малу родину. Душевні зусилля і праця давали свої добрі наслідки, та разом з тим, як це найчастіше буває, почали виявлятися і труднощі; росла дівчинка – зростали і труднощі, а з ними – занепокоєння, сумніви, побоювання. Думаю, що Михайлина ділилася своїми труднощами з найближчими друзями. Пригадую, що Роман Корогодський в розмові зі мною нарікав, що вони з Оксаною давали Михайлині певні поради, та вона не дуже до них прислухалась. Щось подібне висловлював і Євген Сверстюк. Зрозуміло, що давати поради щодо проблем виховання в родині (до речі, як і приймати такі поради) – справа вельми складна.

От і надійшов грудень 2012 року. У музеї літератури в Києві зібралися друзі Михайлини, щоб вшанувати роковини пам'яті дорогої людини. Видавництво “Дух і літера” видало прекрасну книгу – “У мерехтінні найдорожчих лиць. Згадуючи Михайлину Коцюбинську”.

Це книга спогадів побратимів, друзів, колег, учнів. Сповнена глибокої шани, любові і вдячності.

Є у книзі і листування, і добірки листів, а в них – свідчення любові Матері до донечки, піклування, пов'язаного з потребами дівчинки. Так, у листі до Е. Соловей, яка перебувала у Москві, у січні 1970 року Михайлина пише: “Рибко, прошу тебе, коли будатимеш в галантерейних крамницях, питай принагідно, чи нема в них таких замочків Тані в коси: бувають божі корівки, квіточки, знаєш, щоб робити такі чортики на голові. І ще: якісь гарні і не дуже широкі стрічки. Добре?” (С. 544–545). Або з іншого листа: “Були ми з Тетянкою два дні в Чернігові. Було страшенно гарно. Нагулялися, накрутилися на каруселі, нагналися – був, як каже Таня, “блаженственный” день. В школі поки що більш-менш спокійно” (с. 549).

Доня свою матусю дуже любила – і не тільки любила, а й боронила. Михайлина у своїх спогадах описує обшук, який довелося їй пережити в ті напружені часи, коли у квартирі раптом з'являлись непрохані люди й починали безцеремонно переглядати речі. Дівчатко ще тоді навіть до школи не ходило, а вже зрозуміло, що так негарно, і висловило свій перший протест, захищаючи маму.

Більше проблем з'явилося у старшому шкільному віці Тані, коли й навчання ставало серйознішим, і про майбутню професію треба було думати вже конкретно, і про взаємини з однолітками дбати... Стосунки з учителями – справа не проста для багатьох батьків, особливо коли навчання дається синові чи доньці з труднощами. На який досвід могла тут спертись Михайлина? Адже її власне шкільне дитинство і юність були сповнені щасливих, радісних спогадів; вона не лише вміла вчитись – їй це було цікаво і важливо. Хто і чим

міг їй тут зарадити? Як молодій, інтелігентній, відповідальній за свої вчинки матері визначати, що і наскільки можна юному створінню дозволяти, а що конче слід забороняти? І чи можна бути впевненим, що дитина сприйме ці заборони і буде їх дотримуватись?

Незабаром відбулося в родині раннє заміжжя доньки, народження онуки. Катруся принесла в життя Михайлини – тепер уже й бабусі – не лише нові турботи, а й нові надії.

Коли вже Михайлинина онука досягла підліткового віку, мені випала нагода познайомитися з директором школи, де вчилась дівчинка, – Ніною Миколаївною Обертас. Ще в молоді роки вона подружилася з Надійкою Світличною, і це була дружба назавжди. Ніна Миколаївна – чудовий педагог. У час нашого з нею знайомства вона вже була директором школи, де навчались особливі діти – юнаки й дівчата, яким було важко вчитись і яких було важко вчити. Мені було трохи моторошно, коли під час перерви я проходила коридорами школи, де збирались гурти учнів, і я відчула якийсь холодок усередині, коли увійшла до залу, де мало відбуватись шкільне свято, на яке мене запросили. Та ось увійшла директор – і одразу все змінилось: учні позлазили з підвіконь і, зайнявши місця на стільцях, сиділи чемно; всі з цікавістю дивились на директора, очі випромінювали довіру, а обличчя світилися радістю й очікуванням чогось доброго. З'явилося відчуття, що я потрапила в абсолютно культурну аудиторію. Учні з готовністю відгукувались на всі звертання, запитання, усі вимоги Ніни Миколаївни. Невдовзі я переконалась, що вони готові виконувати всі правила, усі завдання, які йшли від по-справжньому шанованого директора. Але тільки тут, у школі.

Цю школу й закінчила Катруся – доволі успішно. Вона виявила нахил до творчої діяльності й визначилась, якою професією хотіла б оволодіти – професією дизайнера, за цією професією і працює. Ніна Миколаївна підтримувала дівчинку і при потребі завжди приходила їй на допомогу впродовж шкільного навчання, а також і в післяшкільні роки. Зрозуміло, що з Михайлиною вони стали щирими друзями, а згодом син пані Ніни, Лесь Обертас, став аспірантом Михайлини Хомівни і під її науковим керівництвом виконав та успішно захистив важливу дисертаційну роботу.

Михайлина щедро вводила дівчат у свій світ: вони супроводжували маму і бабусю на ювілейні літературні вечори, разом відвідували мистецькі виставки, музеї. Побратими і друзі Михайлини переймалися їхньою долею. І коли настали сумні, скорботні дні, коли душа Михайлини покинула домівку і землю, Тетяна має можливість сказати: “Мені телефонувала сьогодні тьотя Алена, а вчора – Ірина (донька п. Атени)”, “Мене відвідала Ольга Кочерга”, “Я звернусь за допомогою до дядька Євгена”...

І доньку, і онуку Михайлині вдалося забезпечити власним житлом. Побратими розуміють, як складно це їй давалось – людині творчій, скромній і принципово незалежній від світу влади. Сьогодні кожна з цих молодих жінок (маю на увазі доньку і онуку) є самостійною у своїх життєвих уподобаннях і

достатньою мірою захищеною не лише наявністю житла, а й авторитетом Матері та Бабусі, що його вона заслужила в суспільстві, в науці та культурі своєї країни.

У кінці 1980-х років Михайлина почала серйозно хворіти. Лікарня Інституту ортопедії, складні операції... Друзі турбувались, відвідували щоденно. Хто міг, пропонував допомогу. Упродовж усього перебігу хвороби і тривалого процесу одужання Тетяна була біля мами постійно, дбайливо доглядала, а коли треба – залишалась поруч з нею і вночі. Друзі відзначали цю щиру турботу як прояв вдячності.

Доля Михайлини – матері й бабусі – виявилася складною в особистісному вимірі, набагато складнішою, ніж доля її доньки та онуки. Але такий плин життя материнське серце Михайлини сприймало з природною, навіть покірною, готовністю. Так складається доля, напевно, більшості матерів... Загалом, можна сказати, що Михайлина відбулась і як матір, і як бабуся. Завдяки високим принципам, якими було сповнене її життя, – особливо почуттю відповідальності й обов'язку, Михайлина у своїй маленькій родині за всіх суспільних обставин і тяжких випробувань, які супроводжували її найбільш творчі роки, зреалізувала і ту найважливішу, можливо, частку жіночої долі, що зветься материнством. У своїх вищих вимірах материнство означає готовність до жертвовного обов'язку без очікування щасливих наслідків чи вдячності. Це гуманістичний закон, за яким і живуть Матері.

* * *

Моїй родині і мені випала щаслива нагода спілкуватися з Михайлиною Хомівною упродовж десятиріч. Ми з чоловіком не належали до кола її колег по праці, перебували на більш віддалених “обріях”. Однак її ставлення до нас – і тоді, коли ми жили в Києві, і тепер, коли вже більше десяти років живемо в Німеччині, – завжди було дорогоцінною духовною підтримкою, пам'ять про яку передаємо у спадок доньці та онукові.

Для мене багато важила манера спілкування Михайлини. Вона ставилась до своїх співрозмовників з повагою й делікатністю (співрозмовниками я вважаю і ширше коло людей, яким випадала нагода спілкування з Михайлиною, і коло її найближчих друзів), завжди була готова доброзичливо вислухати і прийти на допомогу, навіть у найскладнішій ситуації.

Михайлина глибоко переймалася тим, що часом хтось із її побратимів, кого вона любить і поважає, дозволяв собі надмірну гарячкуватість в оцінках чи несправедливість у судженнях. У своїх працях чи в усних виступах вона могла дати принципову, але у притаманній їй делікатній манері, оцінку того явища, щодо якого точаться дискусії, і зробити це так, що все стане на своє місце, все буде справедливо й коректно, і нікому вона демонстративно не докорятиме. А той, хто відчув і пережив несправедливу образу, отримає визнання, підтверджене самою Михайлиною, її особливим авторитетом. Думаю, що прикладів цього можна навести безліч.

Дозволю собі процитувати один фрагмент із її “Книги споминів”, яку Михайлина надіслала нам до Німеччини. Вона пише: “завжди з інтересом знайомлюся з оригінальними літературознавчими “фантазіями” Леоніда Плюща (відомого українського правозахисника, який тепер живе в Парижі). Математик за фахом, він захопився нетрадиційним літературознавством, дав зразки цікавого структурного аналізу поезії Шевченка, Стуса та ін., – вглиблюючись у слово, шукаючи в ньому відгомонів прадавніх міфологічних, а то й містичних, “шаманних” уявлень.

Оригінальні і його пошуки відгону антропософських ідей у Хвильового, Тичини. Для необізнаного з цим комплексом ідей, на середній традиційній рівень сприймання ці пошуки можуть видатися непереконливими, якимись “чудернацькими”. Та от випало мені ближче познайомитися із системою поглядів цієї людини, з тією філософією, якою він “дихає”, – і раптом відкрилося якесь “віконце” у сприйманні, новий ракурс бачення. Адже ідеї, міфологічні уявлення, закодовані у слові, часто підсвідомо набувають у поета нового життя, творять глибинний підтекст, невидиму підводну частину поетичного айсберга”.

І після такого заглиблення у причини, які, очевидно, й зумовили критику, нерозуміння чи несприйняття, Михайлина звертається до побратимів по фаховому цехові: “...Вириваймося на широкі простори думання! Забудьмо шори, витравмо в собі табу! О, якби мені повернути хоча б тих двадцять років, на які було мене брутално вилучено з творчого життя... Ми б іще позмагалися!”

В цьому пасажі – досить стриманому щодо обсягу критичної доказовості й дуже коректному у зверненні до тих, що часто виявляють готовність критикувати, не думаючи про відповідальність за методи своєї критики чи за критерії для своїх вироків, – Михайлина Хомівна знайшла відповідне місце і для автора незвичних наукових розвідок, і для його критиків. Виходить, коли знаєш справу і дбаєш про неї – не має бути образ. Зрозуміло, що йдеться про коло одностумців, праця яких підпорядкована спільній меті.

Одним з гасел громадянського виховання нашого покоління в радянські часи було те, що критика є рушієм прогресу. Якщо замислитися над його походженням, то бачиш, що воно взяте з повітря, однак своє соціальне завдання виконало. Пригадаймо: критика була і мусила бути всюди в нашому суспільстві, в усіх царинах діяльності людини чи груп людей. Щоправда, в застосуванні цього правила були винятки, як щодо окремих персон у групі чи в суспільстві, які критиці не підлягали, так і окремих, здебільшого ідеологічних, напрямів розвитку різних сфер життя суспільства – науки, мистецтва, сільськогосподарства, освіти тощо. Насправді ж і світовий досвід, і дослідження соціологів та психологів показали, що серед людей, які дбають про спільну мету, критика скоріш за все призводить до взаємних образ і творить противника. Вона не служить покращенню справи, особливо гостра, однобічна і надто завзята критика. Тому культура дискусії, культура обговорення – це особлива цінність у людській співпраці.

Висока культура спілкування та співпраці, думаю, далась Михайлині легше, ніж багатьом іншим: все ж вона є представником тих шляхетних родів, де нові покоління успадковують не тільки групу крові й тип вищої нервової діяльності, а й особливу культуру поведінки, правила, застереження, особливі традиції. Коли я думаю про те досить велике коло людей, яких, за висловом Екзюпері, “приручила” Михайлина і за яких несла відповідальність перед собою, то згадую “Стару громаду”, що збиралась навколо Миколи Лисенка. У ті давніші часи їх було в Києві небагато, всього лише шість родин, як засвідчують історики. А тепер?..

Можливо, кожна епоха творить свій тип інтелігенції. Та вже перебуваючи тут, на Заході, в Німеччині, нам довелося спілкуватися з професорами та їхніми родинами, представниками старших і молодих генерацій. Вони всі, без винятку, нагадували мені за стилем спілкування, за науковим доробком, за готовністю з повагою сприйняти проблему співрозмовника, підтримати його й допомогти – наших професорів старшого покоління: Г. С. Костюка, П. Р. Чама-ту, О. В. Запорожця, О. М. Раєвського – тобто тих, які ще мали досвід навчання у гімназіях попередньої епохи.

* * *

Окремо хочу згадати про подарунок долі, що його вручила мені Михайлина Коцюбинська. Михайлина зателефонувала до мене після свого тривалого перебування у Празі, де 1987 року протягом місяця гостювала в оселі літературознавця й перекладача Зіни Генік-Березовської, яку в “Книзі споминів” називає “чи не найближчою у світі людиною”.

Дружні і творчі взаємини Михайлини і Зіни Генік-Березовської тривали десятиліттями. У своїх “Споминах” Михайлина залишила зворушливі сторінки, присвячені цій “золотій бджілці” (так називав Зіну Іван Світличний), яка була уособленням українсько-чеських зв’язків, живим втіленням єдності двох слов’янських культур. Її знали, високо цінували й любили в колі шістдесятників. У домі Генік-Березовської був, за оцінкою Михайлини, “багатющий архів” і бібліотека, де можна було знайти чи не все найкраще, що видавали у Великій Україні та в діаспорі. Зокрема, тут були невідомі твори Олеся, матеріали ювілейної конференції, присвяченої Лесі Українці, тощо. Знаходились тут і два примірники книги Софії Русової “Мої спомини”. Коли Зіни Генік-Березовської не стало, Михайлина певний час перебувала в цьому домі, підтримувала її сина, працювала з архівами.

І от по телефону Михайлина повідомила, що привезла книгу споминів Русової та хоче її мені подарувати. Це рідкісне видання ще 1937 року, що його мені раніше дозволили прочитати протягом двох днів господарі однієї приватної бібліотеки. В жодній з державних бібліотек, куди я зверталась, воно не збереглося. Про те, щоб мати цю книгу в себе для тривалого користування, годі було й мріяти. Та Михайлина мені цю книгу подарувала... І от, як наслідок, до 140-річчя від дня народження Софії Федорівни Русової цю дорогоцінну книгу

вдалося перевидати. Завдяки Михайлині Коцюбинській. Здійснив перевидання молодий видавець, до того ж психолог за фахом Мирослав Козак. (Софія Русова. *Мої спомини*. Київ: Україна-Віта, 1996, 210 с.).

Пізніше, вже перебуваючи на великій відстані одна від одної, ми дозволяли собі досить регулярні телефонні бесіди, які Михайлина неодмінно закінчувала щирим, теплим "Озивайтеся!"

Час від часу Михайлина висилала мені або передавала через знайомих цікаві вирізки з газет, що їх вона спеціально збирала для мене. Наприклад, через Аню Нойфельд передала газету "День" з матеріалами ювілею Ліни Костенко й українську єврейську газету "Хадашот" із дуже цікавими статтями, а також сумним некрологом про нашого друга Фіму Машбиця. Надіслала цікаву й змістовну рецензію Наталії Ксьондзик у "Кур'єрі Кривбасу" на книгу "Януш Корчак. Дитя людське", опубліковану в київському видавництві "Дух і Літера".

А головне – Михайлина передала прочитаний нею рукопис моєї "Запізнілої сповіді" (тоді це було близько 200 сторінок тексту) зі своїми правками. На мою думку, головною рисою Михайлини є гармонія найвищого гатунку, яка виявляється в усьому, що вона робить. Тобто її правки – це не лише підвищення правильності й коректності у викладі думки; вони самі по собі вражають особливою естетикою її письма. Кожна сторінка рясно позначена рукою Михайлини! Відчуваю глибоку, уклінну вдячність, та не знаю, як цю вдячність висловити.

В останніх розмовах Михайлина побіжно, але все ж скаржилась на нестерпні болі, які відчувала вже навіть у руках аж навіть писати та тримати ручку боляче. Я ще встигла розповісти їй, що в інтернеті подано багато її праць, є чудові фотографії. Михайлина розпитувала, які саме фотографії, і з теплотою у голосі розповіла, що про представлення її праць у електронній мережі подбав Євген Захаров з Харкова.

Закінчила Михайлина останню розмову, як завжди, своїм делікатним "Озивайтеся". Воно й тепер мені звучить...

Моє ставлення до критики. Культура діалогу

Один з міфів нашого громадянського виховання був закарбованим у гаслі, що критика є рушієм прогресу. Це правило, якщо хтось замислювався над його походженням, виявилось взятим з повітря. Однак воно своє соціальне завдання виконало. Йдеться, зрозуміло, про наше суспільство. Пригадаймо: критика була і мусила бути всюди, в усіх царинах діяльності людини, групи людей чи всього суспільства. Щоправда, до застосування цього нового правила також були винятки, бо ж саме вони правило підтверджують. Ці винятки стосувались як окремих персон у групі чи в суспільстві, які критиці не підлягали, так і окремих, здебільшого ідеологічних напрямків, що визначали шляхи розвитку або досягнення прогресу в різних сферах життя суспільства – науки, мистецтва, сільського господарства, освіти тощо. Насправді ж і світовий досвід, і дослід-

ження соціологів та психологів показали, що серед людей, які дбають про спільну мету, критика скоріш за все приводить до взаємних образ і творить противника. Вона не служить покращенню справи, породженню нових ідей, особливо гостра, однобічна і надто завзята критика. Тому культура дискусії, культура обговорення – це особлива цінність співпраці, якою потрібно володіти.

Зі свого побутового і навіть професійного досвіду спілкування я помітила, що особливо схильними до критики, до заперечень, коли в розмовах двох чи більшої кількості учасників хтось висловлює певну думку, є хтось з моїх побратимів по нації, що бере участь у цій розмові. Найчастіше він включається у розмову із запереченням: “Ні-і!” або ж “Та ні!” або ж російською “Да не-ет!”, іноді ж починає включатися більш інтелігентно: “А може не зовсім так”. Я замислювалася над тим, чому саме мої побратими є такими нетерплячими у спільних розмовах. Відповідь для себе я знайшла у тому, що євреям не просто було отримати відповідне місце у суспільстві. Навіть той факт, що, скажімо, серед науковців, серед митців – музикантів, художників, як і серед керівних працівників торгівлі та інших професій є багато євреїв, – цей факт не заперечує того, що отримання гідного визнання відбулося просто на підставі очевидних досягнень, успіхів, здібностей. Претендує на визнання багато більше людей. Це, напевне, стосується представників різних національностей. Але євреї від самого дитинства знають, усвідомлюють, що їм на визнання розраховувати важко. Тому, отримавши освіту, в тому числі і вищу освіту, і відповідну роботу, євреї зберігають протягом усього життя головну особисту цінність, підтвердження самоцінності, пригадуючи факти ще шкільного дитинства: “Він був найкращим учнем у класі”, або “найкращим учнем у школі”, або “найкраще знав математику” або “найкраще писав твори, але на державному екзамені йому зрізали оцінку, поставили “чотири”, а не “п’ять”, щоб не дати євреєві золотої медалі”. І одна з цих думок зігриває людині душу упродовж усього життя, про неї знають рідні, про неї розповідають у колі друзів, новим знайомим. Така думка засвідчує, що перед нами людина дійсно розумна, можливо й талановита, вона могла б досягнути..., якби не...

Ось таке моє відкриття урівноважило моє ставлення до тих співрозмовників, що у бесіді виявляли особливу схильність до заперечень і протиставлень. Я зрозуміла, що радянська епоха саме так позначилася на певній стороні світогляду і поведінки моїх побратимів.

Все ж моєю думкою керує правило відповідальності. (Можливо, це відбувається не завжди). Тому намагаюсь бути обачною щодо нових відкриттів, особливо власних. Закарбувалися в мені формули древніх філософів: “Все тече, все змінюється” і “В одну й ту саму річку не можна ступити двічі”, а разом з ними вислів Спінози: “Було вже, було” або “Ничто не ново под луной”.

Так і є. Цю особливість поведінки моїх побратимів у дискусіях давно помітили і аналізували філософи. Вона знайшла своє місце і в художній літе-

ратурі. Так, ще у 1922 році молодий письменник Ілля Еренбург написав одну з перших своїх книжок про Хуліо Хуреніто та його учнів. Думаю, що на той час більшовицька влада ще не могла глибоко позначитися на формуванні нової свідомості людей, хоч встигла посіяти страх і непевність. Еренбург, як відомо, народився у Києві. Згодом його родина переїхала до Москви, де він вчився у добрій гімназії. Проте уже в 1920-ті роки він почав відчувати страх і спромігся швидко виїхати до Парижу. Саме там він і почав працювати над цією книгою, маючи молодечу сміливість покласти в її основу біблійну метафору – бесіди Учителя з учнями про світ широкий, розвиток людської цивілізації і, загалом, про різні проблеми. В основному працював над книгою у Данії.

Перше видання книжки було здійснене у Берліні. Її автор одразу отримав світове визнання. 1923 року книгу було видано в Росії. Тут критика зустріла роман по-різному. Досить критично поставився до нього Юрій Тинянов. Водночас Володимир Кантор зазначив, що, не дивлячись на критику, в російській літературі це явище оригінальне і роман цей є однією з найвизначніших книжок ХХ століття.

Свого часу Ілля Еренбург був досить відомим, можливо, й видатним російським письменником. Але вже й моє покоління відчувало, що відбувається політична, а може й суспільна переоцінка його значення. Попри усі причини, це можна пояснити і просто плином життя. Кожне покоління має своїх кумирів. І прагне їх мати.

Отже, головні персонажі роману: Учитель – походить з Мексики (очевидно прототипом був відомий художник, друг Еренбурга Ривера) і семеро учнів, усі вони є представниками різних націй, різних культур – німець, француз, італієць, росіянин, негр, американець і єврей – його представляє сам автор роману, від якого, від першої особи, ведеться розповідь.

В одинадцятому розділі роману в одній із бесід росіянин Олексій Спиридонович поставив вчителеві запитання:

“Учителю, хіба євреї не такі ж люди, як ми?” – І, щоб знайти відповідь на це запитання, Учитель запропонував учням дитячу гру:

“Скажіть, друзі мої, якби вам запропонували з усієї людської мови залишити одне слово, а саме “так” або “ні”, решту видалити, – якому б з них ви надали перевагу? Почнемо від старших. Ви, містер Куль!” (Містер Куль – американець – О. П.).

“Звичайно “так”, у ньому ствердження. Я не люблю “ні”, воно аморальне і злочинне”...

“По-моєму, і “так” і “ні” – це крайності, – сказав мосьє Деле (француз – О. П.), а я люблю в усьому міру, дещо середнє, але що ж, якщо потрібно вибирати, то я кажу “так!” “Так!” – це радість, порив”...

Олексій Спиридонович, все ще збентежений попереднім, не міг зібратися з думками, мугикав, підскакував, сідав і, нарешті, заволав: “Так!” Вірую, господи! Причастя! “Так!” Священне “так” чистої тургенівської дівчини”.

Стисло і діловито, вважаючи усю гру безглуздою, Шмідт (німець – О. П.) сказав, що словник і справді треба переглянути, викинути низку непотрібних архаїзмів, таких, як “троянда”, “святиня”, “ангел”, і інші, але “ні” і “так” необхідно залишити, як слова серйозні, але все ж таки, якби йому довелося вибирати, то він надав би перевагу слову “так” як такому, що здатне організовувати.

“Так Сі! – відповів Ерколе (француз – О. П.), – в усіх приємних випадках життя кажуть “так”, і тільки коли женуть у шию, кричать “ні!”

Айша (африканець – О. П.) також надав перевагу “так!” Коли він просить Крупто (нового бога) бути добрим, Крупто говорить “так!” Коли він просить у Вчителя два су на шоколад, Учитель каже “так!” і дає.

“Чого ж ти мовчиш? – спитав мене (оповідача, єврея – О. П.) Вчитель. Я раніше не відповідав, боячись завдати прикрості йому і друзям. “Учителю, я не збрешу вам – я б залишив “ні”. – І далі він намагався наводити аргументи, але співрозмовники у цей час пересіли від нього подалі.

Вчитель, звертаючись до Олексія Спиридоновича, підсумував: “Тепер ти бачиш, що я був правий. Відбувся природний поділ. Наш єврей сидів окремо”. Вчитель ще довго пояснював. Потім підійшов до оповідача і поцілував його в лоба.

Думаю, що, описуючи цю бесіду, автор ще не міг спиратися на досвід вживання заперечення “ні” у бесідах чи діалогах, якого згодом набули люди під тиском нової системи. Значить, це є певною ознакою, певною рисою, яка походить з давніших часів і є притаманною не тільки для нашої країни, як я думала спочатку. Хоча відомо, що у цьому романі його автор наділив Учителя здібністю передбачати на диво точно майбутні катастрофи. Однак “єврейську вдачу” участі у спільній бесіді він, очевидно, знав.

Чи така схильність до заперечень, до потреби пошуку нових доказів, до неготовності погодитися чи, вірніше, “погодитися одразу” впливає негативно на позиції інших і загалом на вирішення проблеми? Що означає той факт, що Учитель, отримавши підтвердження своєї гіпотези, на завершення гри підійшов і поцілував у лоба самотнього прихильника “ні”? Це питання. На нього, звісно, мені хотілося б доброї (тобто позитивної, з підтримкою її сенсу, її впливу на творчий розвиток думки) відповіді від різних учасників дискусії.

Якось у телевізійній бесіді В’ячеслав Всеволодович Іванов розповідав про видатних вчених і діячів культури. Він, зокрема, пригадав, що Петро Леонідович Капіца розповідав йому про одну з своїх зустрічей з Альбертом Айнштайном. Капіца демонстрував Айнштайнові свій експеримент. Айнштайн зацікавився ним, однак запропонував продовжити дослідження не на цих, а на великих агрегатах. Капіца відповів, що не розуміє сенсу використання саме великих агрегатів. Виникла дискусія. Айнштайн, як відомо, любив гострі дискусії. Нарешті, Капіца спитав, сердито і голосно: “Звідки Ви знаєте, що варто провести експеримент на великих агрегатах?” Айнштайн відповів тихенько, вказуючи угору: “Від Бога”.

Згодом у домашній лабораторії, на яку виділив кошти з власних можливостей Сергій Іванович Вавілов, П. Л. Капіца таки зробив ці величезні агрегати.

Добре розумію, що наведений приклад якось доволіно пов'язався з тією проблемою, яка можливо існує, а можливо й ні. Коли дискутують чи обговорюють проблему культурні люди будь-якої професії: чи то науковці, чи митці, чи вчителі, чи лікарі, чи агрономи – нема потреби перераховувати усіх порядних людей, – то навряд чи вони помічають і фіксують не тільки думку та її автора, але ще й його причетність до певної нації. Думаю, що у цьому випадку таки годиться – “ні”, і з цим був би, напевне, згоден Учитель і семеро його учнів.

Цей поведінковий феномен безумовно привертав увагу філософів, істориків, загалом, мислителів. Правомірно шукати його витoki, його пояснення у тому величому факті, що Господь дав Скрижалі саме представникові юдейського народу. І записані на них Заповіді, що лежать в основі законів моралі, часто починаються з частки “не”. Напевне, корені юдейського звичаю участі у колективному пошуку відповіді, рішення, істини можна вбачати і у цьому факті дарування Всевишнім Скрижалей.

Все ж дослідники, мислителі – філософи, культурологи, психологи дають нам орієнтири у аналізі цього людського феномену поведінки у спільній розмові, вводячи такі поняття, як “культура мовного спілкування”, “риторика”, “монолог і діалог”, “культура діалогу”, “діалог культур”, “полеміка і дискусія”, “інтелектуальна культура”, “мистецтво спілкування”, “культура спілкування” та інші.

В аристократичних родинах ними оволодівали з дитинства, спонтанно. Такими були нормативи середовища. В умовах демократії цими категоріями мають перейматись освіта і виховання. Сутність і зміст цих категорій висвітлені у працях видатних мислителів нашого часу, зокрема, у працях С. С. Аверинцева, М. М. Бахтіна, В. С. Біблера, Г. О. Балла, С. Б. Кримського та їх послідовників, що дає підстави вибудувати відповідні програми для школи.

Семидесяті роки

Настали 1970-ті роки. В наших колах, як було вже згадано, вони розпочались тривожно. Тривожно закінчувалися вже 1960-ті роки, проте нашої родини вони торкнулись здалека. Львів'ян, активних у громадянському житті, ми тоді ще не знали. А от у 1970-х роках до нас раз по раз доходили чутки про стеження на вулицях за кимось із наших знайомих, про прослуховування розмов у квартирах, про домашні обшуки. Це був сигнал до того, що треба бути обережним. Але що означало бути обережним? В чому бути обережним?

В кінці 1960-х років у мого чоловіка відбувся захист дисертації. Проходив він чудово, у переповненій залі Інституту фізики. Головою Вченої ради була відомий вчений, елегантна, красива жінка академік Антоніна Федорівна

Прихотько. Вона уважно спостерігала за тим, як поведився Олександр. Вдома ми дуже серйозно готувались до захисту, оскільки в мене вже був певний досвід. Олександр ніяк не хотів погодитись зі мною, що говорити і триматись потрібно не лише змістовно, але й красиво. Він навіть висварив мене: “Що ти з мене хочеш зробити радіо? Чому я мушу говорити так, як радіо говорить? Я жива людина і так буду поводитись”. Все ж під час захисту говорив він і змістовно, і гарно. Його науковий керівник академік О. Г. Гольдман, який ще в молодості отримав європейську наукову освіту (в Лейпцігському університеті він захистив дисертацію і отримав науковий ступінь доктора наук) і був знаний як принциповий і вимогливий керівник, назвав Олександра у процесі захисту талановитим фізиком-експериментатором. Це була дуже висока оцінка. Його щиро вітали, навіть ішли розмови про те, що після затвердження наукового ступеня йому пропонуватимуть посаду вченого секретаря інституту.

Невдовзі йому запропонували вступити в партію. Він відповів, що це почесно, але він до цього не готовий.

Якось увечері Олександр прийшов з роботи стурбований і почав зі мною розмову про те, що нам належить слідкувати за своєю поведінкою й бути дуже обережними. Виявилося, що його викликав на розмову чоловік з органів безпеки і сказав приблизно таке: “Приведіть до порядку вашу дружину. Що вона ляпає язиком? Всюди розповідає, що вам пропонують вступити в партію, а ви відмовляєтесь”. Я й справді була в гостях у наших близьких друзів і там щось подібне казала. Як той чоловік про це дізнався? Отже, прослуховують.

Під час наступної зустрічі цей чоловік сказав Олександрові, що моя подруга, якій я давала читати заборонену книжку, йому розповіла, що Леночка (тобто я) хороша, а от Сашко небезпечний, він і на Леночку може погано вплинути. Йшлося про книжку спогадів дисидента Анатолія Марченка, яка поширювалась через самвидав. Я давала її читати двом своїм дуже добрим подругам. Ми одночасно закінчили інститут і приятелювали. Вони обидві були розумні й товариські, завжди готові підтримати мене у складних ситуаціях, виявляли навіть певну жертвність щодо мене. У післявоєнний час це було дуже важливо.

Одна з них вийшла заміж за сина генерала, виїхала до Москви й жила в генеральській родині. Її чоловік згодом також став генералом. Коли я приїздила до Москви, то мала можливість зупинитися в їхньому гостинному домі. Вона знаходила час, щоб познайомити мене з Москвою: ми разом відвідали музей ім. Пушкіна і навіть побували у Большому театрі, це означало, що моя подруга все ж мусила стояти тривалий час у черзі, щоб дістати квитки, а це в усі часи було не просто. Слухали “Хованщину”, все було велично щодо виконавців, блиску художнього оформлення. Та найбільше враження на мене справила хореографія з участю Майї Плісецької. За своє життя саме тоді єдиний раз вдалося мені побувати в Большому театрі. Цим спогадом я завдячую своїй подрузі.

Читаючи мій текст, Михайлина Коцюбинська зауважила, що краще було б називати людей, про яких пишу, вказувати їхні імена чи прізвища. При перших варіантах тексту я називала прямо дуже небагато. Це моя перша спроба писати про людей і про себе серед людей. До цього всі мої тексти стосувалися моєї улюбленої справи – моєї роботи. Це були тексти психологічні, педагогічні, методичні. В них я писала про те, що дійсно вважала за важливе і що стосувалося моєї професії, в якій я наважувалася мати свою позицію. А в цьому тексті виходить, що я наважуюсь подавати позиції людей, не спитавши на те їхньої згоди. Над пропозицією Михайлини замислююсь. Не зовсім впевнена. Але ж Михайлина розуміє і відчуває, як подавати матеріал, щоб виходило не тільки справедливо, правдиво, щоб водночас дотримувати етичних норм, щоб було коректно.

Зазначу, що в родині Світлани, саме так звать мою подругу, я багато чого вчилася. Буваючи в Києві в гостях у її матері, Ольги Миколаївни Мельниченко, відомого, талановитого хірурга однієї з київських лікарень, ми з Олександром могли спостерігати ту атмосферу добра і турботи, яку потрібно створювати в родині. Після робочого дня у хірургічному відділенні, переповненому тяжкохворими людьми (лікарні зазвичай були переповненими, в палатах бувало й більше десяти хворих. Це вважалося в ті часи нормою. Іншого ми не бачили) Ольга Миколаївна, зрозуміло, поверталась додому перевтомленою. Та коли ми з Олександром приходили, вона мобілізувала свої сили і радо нас приймала. Треба зауважити, що в ті часи, на початку 60-х років ХХ ст., далеко не кожен у Києві мав телефон. В нас його не було. Отже, приходили ми, хоча й нечасто, але без попереджень. Ольга Миколаївна нам привітно раділа, ми затишно сідали до розмови, на столі була щедра, дуже смачна їжа. Ольга Миколаївна припрошувала: “Їжте, діти, не соромтесь”. Пригадую, я з’їла повну тарілку свіжих полуниць. З молоком. Вдома в нас такого не було ніколи. Ольга Миколаївна розуміла все. Вона пройшла війну... З того часу я ніколи не запитувала, коли до нас хтось приходив (звісно, також без попередження, без телефонного дзвінка), чи він голодний, чи хоче їсти. Просто ставила, що було, на стіл і запрошувала до їжі. Я і тепер, коли до мене приходять онук з донькою, не запитую, чи вони голодні і чи хочуть їсти, а просто запрошую до столу. Так звертаюсь і до приятелів, які іноді до мене навідуються. Хоча це і не по-європейськи. Це – по-нашому.

Вже в московській квартирі Світлани, біля матері її чоловіка, Поліни Дмитрівни, я чи не вперше побачила, що обід потрібно не тільки старанно приготувати, але й з добрим ставленням до кожного присутнього подавати, і створювати під час їжі затишну, лагідну атмосферу. Виявляється, що це не просто. Приготувати їжу буває навіть простіше.

Отже, Світлана прочитала книжку і коротко зі мною поговорила. Сенс розмови був приблизно таким: “Лена, якщо він, автор цієї книжки, і вони, тобто його однодумці, бачать, що в нас так погано, то чому вони не звернуться до

уряду? Хіба уряд проти того, щоб було добре? Разом з урядом цей стан можна швидше виправити. Хіба ж не так?” Я відповідала щось невиразне.

З другою моєю подругою, як і з Світланою, ми приятелювали ще із студентських літ. Тепер Валентина працювала з іноземними студентами в Київському університеті. Жила вона з мамою, чудовою київською вчителькою, яку звали Надія Валентинівна... Можливо що Валіна мама була навіть однією з найкращих вчителів у Києві. Валя дуже поважала і любила свою маму. Мама Світлани лікувала у своєму відділенні також і маму Валентини, дуже підтримувала її і доньку.

З'ясувалося, що відомий психолог, доктор наук Іван Омелянович Синиця, який на той час очолював один з найбільших відділів у Інституті психології (де я у цей час працювала), колись був директором тієї школи, де працювала мати моєї подруги. Він написав прекрасну книжку про свою школу, в якій розповів і про маму моєї подруги. І от, коли ця молода дівчина стала викладачем університету, вона попросила мене представити її Іванові Омеляновичу, щоб порадитися з ним щодо своєї наукової роботи. Іван Омелянович радо погодився бути її науковим керівником. Вже згодом під керівництвом самої Валентини невеликий колектив авторів опрацював найкращий, принаймні в Україні, підручник навчання іноземців російської мови.

Валентині я також запропонувала прочитати книжку Анатолія Марченка. Прочитавши, вона повернула мені книжку без будь-якої розмови, мовчки. Я це зрозуміла як знак того, що Валентина зміст книжки сприйняла.

І от, обмірковуючи те, про що розповів мені Олександр, я дійшла висновку, що органам безпеки стало відомо про книжку від моєї московської подруги, тому вирішила з нею спілкуватись більш стримано. Та мій висновок виявився хибним.

Обидві мої приятельки завжди підтримували нас з Олександром. Мати Світлани, коли Олександр чи я тяжко хворіли, лікувала нас у своєму відділенні лікарні і якось навіть по-материнськи турбувалась про нас. Моя київська приятелька, Валентина, часто погоджувалась посидіти з нашою донечкою, коли мені потрібно було йти на лекції. Ми радились одна з одною в принципово важливих для нас життєвих питаннях, а коли Валя отримувала від сестри Віри з провінції харчову підтримку, то постійно ділилася зі мною гречаною крупою, та навіть яечками – на той час це були справжні скарби. Тоді в магазині не можна було нічого купити, тому ділитись продуктами з кимось було справою непростюю.

Цю ситуацію з книгою Анатолія Марченка я не раз згадувала і аналізувала. Врешті задумалась над тим, що Валя повернула мені книгу без коментування. Все ж це було дещо дивно. І тут мені майнула думка, що робота Валентини, вочевидь, вимагала постійних звітів і контролю з боку органів безпеки.

Одного разу, запросивши мене на свій день народження, Валя попередила, що її колега прийде з чоловіком, який хоче мене побачити. Він професор, лауреат Шевченківської премії, публікує книжки з проблем українського бур-

жуазного націоналізму (а згодом – і націоналізму за кордоном). З мого боку відмовитись прийти на день народження означало образити близьку людину.

За столом також велись розмови на гострі теми. Моя подруга підкреслювала, що в певних питаннях усі гості, окрім мене, є одностайними, і що я також мала б подібну точку зору, якби не мій чоловік, який на мене погано впливає. От саме з цього я й зрозуміла, звідки в органів безпеки відомості про мою родину. Довелося припиняти відвідини.

Проте звинуватити цю людину я не можу. Валентина була чудовим викладачем російської мови на підготовчому відділенні, одним з найкращих в університеті. Саме Валентина Беспаленко була автором підручника, за яким працювали такі підготовчі відділення десятки років. Іноземні студенти моєї подруги чи не найкраще засвоювали російську мову, а засвоївши, обирали собі професію, якою хотіли б оволодіти в будь-якому університеті чи інституті нашої тоді великої країни. Як добрий професіонал і амбітна людина, вона усвідомлювала, що заслуговує на свою посаду в університеті та сприйняла її разом з усіма обов'язками, в тому числі з необхідністю контактів з органами безпеки. Вочевидь вона щиро вірила в їхню справедливість, як і загалом у справедливість усієї державної політики. Однак це тільки мої припущення. І ніяких доказів.

Сумно й непросто втрачати добрі взаємини з людиною, яка була поруч тривалий час, виявляючи життєве порозуміння й підтримку. Батько Валентини загинув на фронті, а мати була вчителькою. Донька успадкувала вірність професії від мами, успадкувала разом з усім її радянським змістом, подібно до дітей з дитячого будинку. Вона служила вірно тим ідеям, які забезпечили їй гарну роботу. І в цьому бачила справедливість ідеології. Якби я залишилась працювати у шкільній системі, напевне, також багатьох принципових речей не зрозуміла б і думала б так само, як моя подруга.

До речі, її колега по роботі досить позитивно відгукувалась про Євгена і про дружбу з ним свого сина, Петра Марусенка, згодом журналіста, відомого шахіста і тренера, щирого друга родини Сверстюків.

Напруга в суспільстві. Репресії

Все ж найскладніші часи настали. Це був самий початок 1972 року. Одна за одною надходили до нас чутки про арешти. Ця ситуація вже детально описана – і свідками й експертами, та тими, хто був заарештованим.

Посмію висловити своє враження, свій спогад, що інформацію про арешти в той час не подавали в широкій пресі, а лише в певних виданнях, призначених владою для таких повідомлень. Саме “нагорі” визначали, які кола мають цю інформацію читати, на якого читача вона розрахована, на чію думку вона може впливати відповідно з офіційним замовленням. Все ж думаю, що інформацією про арешти дисидентів цікавилось не дуже багато людей, хоч і сумно таку думку матеріалізувати на папері.

17.12.2009

Вчора Наталя спекла медовий торт, він вдався чудово, після школи вони прийшли з Миколайчиком і допомогли підготувати кімнату до зустрічі наших друзів. На день народження Олександра до нас завітали Віруня з Гербертом, Джемма з Марком і Алла Кочергіна. Джемма розповіла, що слухала телетелепередачу про смерть. У ній йшлося про те, що смерті не існує, а є народження у вічність. На це Герберт зреагував, що, на його думку, вічність – це щось безконечне і недосяжне. А для нього дядя Сашко десь тут, зовсім близько до землі. Він, Герберт, це відчуває. Ми з Наталею підтвердили, що це справді так. Ось ми нещодавно отримали книжку про Айніштайна, яку видали в Росії в кінці цього року. На її першій сторінці вказано, що переклав її з німецької на російську Олександр Проскура. Книжка видана 2009 року, отже, Олександр з нами з цією книжкою. На прохання Віруні Ліля надіслала їй вірша, якого склала раніше, до Сашкового ювілею, до 50-річчя. Ліля переписала його від руки, а не надрукувала на комп'ютері. Це тепер особливо цінно. Віруня прочитала цей вірш. Усі були зачаровані і його автором, і колишнім ювіляром, якому 23 роки тому було присвячено цього вірша. Було тепло, затишно і сумно.

18.12.2009

11:00. Сьогодні день народження Михайлини Коцюбинської. Зателефонувала їй, щоб привітати. Як і можна було очікувати, Михайлина цілий ранок отримує по телефону вітання.

В Києві мороз, а вчора в них відключили опалення, згодом включили слабеньке. Зрозуміло, що люди бояться холоду через несподівані відключення.

Розповіла Михайлина і про прикрість у колі її друзів, пов'язану з тим, що Ніна Матвієнко стала на виборах президента довіреною особою Юлії Тимошенко, і Ада Роговцева також.

А ще Михайлина згадала, що на дні народження у Євгена Сверстюка (13.12.09) був музикознавець і бандурист Компаніченко Тарас зі своєю чарівною дружиною. Вони виконували старовинну українську музику, ноти до якої віднайшли у відомій польській бібліотеці. До того ж ця пара любить, як і Михайлина, добірні анекдоти. Тож відбувся веселий обмін. Один анекдот Михайлина подарувала мені: у шафі для одягу міль-мама наставляє мільдоньку: “Запам'ятай назавжди – не смій ніколи вилітати з шафи, ніколи!” – “А знаєш, мамо, коли я вилетіла з шафи, всі мені аплодували, по всій кімнаті бігали й аплодували!”

Ми дізнавалися про арешти не з преси, а від друзів та знайомих. Пресу ми намагалися знаходити і читати для того, щоб знати офіційну думку. Ставало моторошно. Самі арешти, особливо вже відомих у суспільстві людей, наскільки я пригадую, тягнулись не так уже й довго. Довго тяглися слідства, виклики на допити, очікування наслідків.

З кожною заарештованою людиною пов'язана особлива історія. З наших знайомих під слідством опинився Микола Холодний. Через якийсь час у пресі з'явився його лист, де він пояснював “свої дії”, – не пригадую, які саме, – і вказував прізвища людей, які “погано впливали” на нього. Було дуже прикро це читати, але дізнатись про те, як складався текст цього листа, можна було б тільки від самого Миколи. Невдовзі його звільнили з-під слідства, однак ми з ним уже так і не зустрілись. У своїй поезії того часу він чи не найсильніше за всіх виявляв свою громадянську позицію, а от сил знести атмосферу слідства, допитів, можливо, й погроз та майбутньої страшної перспективи у молодого чоловіка не вистачило. Варто було б пошукати в його записах саме його власну думку про свої вчинки. Напевне в музеї шістдесятників такі дослідження ведуться. Адже ця ситуація є абсолютно відмінною від ситуації, яка колись, в інші роки репресій, складалась навколо Павла Тичини чи Максима Рильського. Микола Холодний, якому не бракувало поетичної майстерності та сміливості в часи до арешту, після нього своєю творчістю так вже й не вийшов на високі обрії. Що сталося з людиною та її талантом?

Євгена Сверстюка заарештували коли він хворів. Це був січень 1972 року. Щодня я тоді зустрічалася з його дружиною на роботі чи відвідувала їхню родину вдома.

В народі побутує думка, що найстрашнішим лихом для родини є пожежа в домі. Люди вибігають у двір і з відчаєм дивляться на згарище на тому місці, де ще ось-ось, недавно буяло життя, було безпечно, надійно, радісно. В цьому домі переживали разом і щастя, і горе. Та раптом вогонь знищив усе.

Смію стверджувати, що арешти 1970-х років були страшнішими за пожежу. Погорільці, хоч якою важкою є їхня втрата, все ж хапаються за надію, що колись-то вдасться збудувати нову хату, – може, не так скоро й не таку пишну, та все ж вдасться: і Бог допоможе, і добрі люди. Треба лише не втрачати терпіння і братися до роботи.

Зовсім відмінною була ситуація політичних арештів 70-х років ХХ століття. Вона не залишала родинам заарештованих, їхнім друзям, тим, хто співчував, ніякої надії. Суспільство вже дещо знало про наслідки минулих, сталінських репресій, коли люди гинули, зникали, а дехто повертався через десятки років. До родин репресованих навіть найближчі сусіди ставилися з підозрою, чи, можливо, намагались бути надто обережними, щоб не завдати шкоди собі, своїй родині... Суспільство звикало до думки, що раз заарештували – то було за що. Родини репресованих переживали своє горе мовчки і навіть з рідними намагались його не обговорювати, тамували біль кожен у своєму серці. Його не обговорювали між батьками й дітьми, між братами й сестрами. Від кого вони могли сподіватись допомоги? І в такій атмосфері минали десятиліття. Підросли нові покоління, яким було важко повірити у “правду родин”, як і у “державну правду”, то ж вони досить часто її не сприймали, якимось чином залишаючись поза нею. Народні маси не готові були вникати в сенс того, що

діялося. Інформація про те, як реагували на репресії за кордоном, до нас, – тобто через “залізну завісу”, – не доходила.

Весь цей досвід було враховано в новій ситуації репресій.

Не знаю, яку надію мали самі репресовані, але їхні родини, на мою думку, переживали повну безнадію. Хто з них тоді міг відповісти на питання: за що заарештували наших рідних, у чому й перед ким вони завинили, що їх очікує, що нас очікує, як нам бути? Переживання напруги і страху, повної безнадії було постійне, щоденне, від самого ранку й до ночі, щотижня, щомісяця – і так щороку, без найменшої перерви.

Ліля щодня ходила на роботу. Мабуть, відчувала, що дисципліна праці може бути хоч якимось порятунком, якоюсь гарантією, щоб не втратити роботу. Більшість співробітників віталися з Лілею, але не зупинялись, щоб розпитати, щось з’ясувати, поспівчувати, щось порадити. Усі відчували якийсь страх, я так думаю.

В народі кажуть: біда не ходить одна. Точнісінько так воно й було. Донечка Євгена і Лілі не вирізнялась особливим здоров’ям. Саме в цей час вона сильно захворіла – хвороба нирок. Маленьку забрали в лікарню. Заслабла й Ліліна мати, Клавдія Федорівна, її мучили болі в животі, вона ходила зігнутою, постійно стогнала, навіть плакала від болю. Я грішна перед Клавдією Федорівною, оскільки думала тоді приблизно так: “Клавдіє Федорівно, Ви ж мама, Ви ж розумієте, яка трагічна ситуація у Вашої доньки. Допоможіть їй, потерпіть біль, не плачте”. Лілі довелося водити маму на обстеження у різні клініки. Добре, що хтось із знайомих лікарів допомагав з організацією консультацій. На одному з обстежень, десь у районі Політехнічного інституту довелось бути з Клавдією Федорівною мені. Поставили найбільш невтішний діагноз, та ще й хвороба виявилася в досить запущеному стані. Повна хата невимовної й несподіваної біди... Як жити цим людям, що робити?

Слідство, повторюю, тяглося довго, надто довго. Мені інколи приходила думка (грішна думка, але вона приходила), що Євгенові там, на Володимирській, навіть легше, ніж Лілі тут, удома й на роботі. Так я відчувала, глибше не аналізуватиму.

Донечку, маленьку Віруню, виписали з лікарні. Їй потрібен був особливий догляд. Через якийсь час поклали в лікарню маму – у головний онкологічний диспансер.

Та працювати потрібно. Роботу втрачати не можна

За планом у мене саме на той період випадало збирання досвідного матеріалу, тож певну частину дня і тижня я проводила в школі № 38, що знаходиться по вулиці Гоголівській. Там до мене ставились добре, вчителі зверталися за порадами, просили висловлювати свою думку на педрадах, довіряли мені, хоча ця школа відома в місті своїми амбіціями. На знак поваги до моєї роботи мені навіть виділили маленьку кімнату для індивідуальних бесід

з дітьми. Кімната знаходилася на другому поверсі, в ній було світле широке вікно й великий письмовий стіл з тумбами.

Одного ранку я привела на заняття хлопчика-першокласника. Ми затишно влаштувались і взялися до роботи. Раптом я відчула у столі, за яким ми працюємо, якийсь рух. Я утрималась від реакцій – адже коло мене дитина, на прояв мого здивування хлопчик міг би злякатись. Та через якусь хвилину знову відчула поштовх і помітила, що з правої тумби – а хлоп'я сиділо зліва – потекла вода. Я подумала, що там, напевне, щур, і, щоб не злякати малого школяра, похвалила його за роботу й одвела до класу. Повернулася у свою кімнатку, з острахом відчиняю дверцята, а там – дитина! Учень другого класу згорнувся клубочком і спить. Сама я його не будила, щоб не злякати, адже ж він мене не дуже добре знає. Покликала вчителя того класу й завуча початкової школи. З'ясувалось, що дитя втекло з дому, щоб його за щось там не били, й тут сховалось. Від страху. Як росла ця дитина далі – не знаю.

В інший день під час такого ж заняття заходить завуч старших класів, Ніна Миколаївна, і звертається до мене: “Олено Василівно, сьогодні Андрій, шестикласник, знову накоїв біди. Зранку повідкривав усі портфелі в учнів, повитягав і порозгортав сніданки, забрав те, що сподобалось, решту порозкидав ногами й утік. Його спіймали і привели до школи. Він у мене в кабінеті, там учителі та завуч з виховної роботи. Ми з ним розмовляємо. Я сказала йому, що прийшла жінка з міліції з ним розбиратись, – це ви. Йдіть і допоможіть”. Вибору в мене не було. Я не могла не погодитись, довелося стати жінкою з міліції. Вхожу до кабінету і бачу – перед столом стоїть дрібної статури, худорляве, бліде хлоп'я, насуплене і навіть боязке. Відбулась така розмова:

- Це ти – Андрій?
- Так.
- Андрію, ти коли вчора ліг спати?
- О 12-ій.
- Чому так пізно?
- Я маму чекав, хотів вечеряти.
- Дочекався?
- Ні.
- А сьогодні зранку о котрій встав?
- О 7-ій
- Снідав?
- Ні.
- Чому?
- Мама не залишила.

Думаю, що продовжувати далі передавати нашу бесіду не варто. Зазначу лише, що в кінці розмови я дала хлопцеві свої координати – дні, коли я буваю у школі, коли до мене можна заходити. Порадила йому повернутись до класу і пояснити коротко однокласникам свій вчинок. Я висловила свою впевненість у тому, що він знає, що потрібно сказати. Андрій погодився і пішов. А згодом він

таки приходив до мене! І я зрозуміла, що якби робота з Андрієм входила в мою тему й забезпечувала мені хоч якусь зарплату, то я його від майбутньої колонії врятувала б. А хто в наших школах мав допомагати таким дітям?! Адже ні психологів, ні соціальних педагогів не було.

Вчителі й завучі сиділи за столами і слухали нашу бесіду мовчки. А коли Андрій пішов до класу, вчителі почали розмову. Дуже хочу навести реакцію вчителів, оскільки вона характеризує їхні позитиви більше, ніж мої. Адже вчителі, принаймні в той час, не дуже схильні були визнавати щось не зовсім досконале в своїй позиції. Так от після того, як Андрій пішов, Ніна Миколаївна звернулась до мене: “Олено Василівно, нам соромно. Ви нам показали, як треба розмовляти з учнем”.

Я і вірю, що провина за здебільшого декларативний, авторитарний підхід до розуміння сутності вчительської праці лежить не на вчителях, а на загальній системі, в якій було організоване життя країни. Спрощено цю схему можна представити поділом спільноти в освіті – дорослих (вчителів) і дітей (учнів) – на дві категорії: начальників і виконавців, тобто на ті ж самі дві категорії, які були основними в усіх сферах життя – в сільському господарстві, промисловості, науці, спілках митців. Механізм взаємодії між ними, який використовувався найчастіше – страх.

Учитель – одна з найскладніших і найважливіших для кожного суспільства професій. Хоча таке суспільство, яке справді вважає вчителя найбільш шанованою професією, є в небагатьох країнах, найчастіше в позитивному сенсі говорять про Фінляндію, Канаду. В нашій країні за багатьма показниками, особливо за економічним статком, позиція вчителя завжди була досить сумною. Зате вчитель щодня заходив до класу, де мав вплив на долі десятків і сотень учнів, – він ними керував, був їхнім начальником. Тобто, школа – це також модель суспільства. Це певною мірою слугувало вчителеві компенсацією в оцінюванні своєї суспільної позиції, свого значення. Генеральний секретар керує всією країною, директор заводу – тисячами робітників і інженерів, голова колгоспу – цілим селом, вчитель – повними класами учнів, а часто і їхніми батьками. Хто керує, той завжди правий.

Мушу зауважити, що ці мої думки стосуються загальної атмосфери радянського шкільництва, а не тієї школи, яка мене прихистила. Вже сам той факт, що керівництво школи дозволило “сторонній” людині регулярно бути присутньою і спостерігати за життям школи та ще й висловлювати свою думку на педагогічних радах, засвідчує готовність до відкритості, обговорення і педагогічного пошуку. Більше двадцяти років минуло, а я й досі пам’ятаю чудових вчителів початкової ланки цієї школи Марію Гордіївну і Любов Іванівну. Вони уважно зустрічали своїх першокласників і допомагали кожному з них упевнено ступити на шкільний поріг, тобто після безтурботного (чи для усіх –?) дошкільного дитинства перейти на наступний щабель – до школи, де обов’язково (без хочу-не хочу, вмію-не вмію) потрібно вчитися, докладати власних зусиль. В їхніх класах кожен хлопчик і кожна дівчинка досить швидко

переконувались, що вчитися і цікаво, і дуже важливо. І головне, що вони це можуть – можуть вчитися добре, бо ж Марія Гордіївна є їхньою вчителькою. Ці два класи залишалися успішними і в наступних ланках середньої школи, а у випускних класах завжди було по кілька медалістів.

У цій школі серед улюблених предметів учні завжди називали фізику. Яюсь я сказала вчительці Валентині Борисівні, що вона чудовий фізик. На це досвідчена вчителька відповіла:

– Ні, я не фізик. На жаль. Але я добрий методист. – В цій відповіді видно, як глибоко усвідомлює вчитель свою роль, свої можливості і вимоги до себе.

Ідея школи радості Василя Олександровича Сухомлинського

Реформувати світ означає реформувати виховання.

Януш Корчак

Завжди, в усі часи були і є вчителі-гуманісти, вчителі, які розуміють значення поваги до особистості кожної дитини, оскільки однією з найбільш значимих потреб дитини є потреба в любові та повазі. Педагоги гуманістичного напрямку глибоко усвідомлюють неповторність років дитинства та вплив саме цих років на всю подальшу долю людини.

Школа всією системою засобів, якими вона володіє, розкриває перед учнями сенс обов'язку, громадянського обов'язку, сенс навчання як відповідальної праці. Таке спрямування шкільної системи мало і має підтримку як педагогічної громадськості, так і педагогічної науки, і всього суспільства. Це спрямування не викликає заперечень і навіть не потребує дискусій.

Водночас важливим здобутком вважаю той факт, що от уже десятиліттями досліджується описаний в книгах теоретичний і практичний досвід великого гуманіста, нашого сучасника, нашого співвітчизника Василя Олександровича Сухомлинського. Зупинюсь на одній з його позицій: йдеться про період, коли було прийняте загальне рішення про початок шкільного навчання не з 8-ми, як до війни і після неї, не з 7-ми, як згодом упродовж десятиліть, а з 6 років. І от у цей час В. О. Сухомлинський вирішив організувати початок навчання для дітей саме як ШКОЛУ РАДОСТІ. Це можна розглядати як одну з найбільш виправданих і водночас найменш очікуваних спрямовуючих ідей становлення сучасної школи. Адже школа в нас передусім була пов'язана з ідеєю обов'язку, дисципліни і праці, від самого її початку. Сільський вчитель, що повернувся з війни з досвідом тяжких втрат, отримавши можливість керувати школою, почав думати про загальну атмосферу, в якій здійснюються процеси освіти і виховання, зокрема, про значення радості в житті дитини, в житті сільської дитини у зболені горем післявоєнні роки. Тисячі дітей війна зробила сиротами чи напівсиротами. Усі, без винятку, діти знали, що таке горе і голод, що таке біда, яка невідомо, чи коли скінчиться.

І ось у ці часи В. О. Сухомлинський як гуманіст, як філософ обґрунтував ідею про те, що головним завданням суспільства і школи має бути – повернен-

ня дітям радості. Це надзвичайно складне завдання. Адже і дорослі покоління радянських людей відрізняються від європейців саме тим, що виглядають менш привітними, менше вміють радіти. Наша відкритість, про яку часто говорять, виявляється у постійній готовності полемізувати, протиставляти, не погоджуватись із думкою співрозмовника, знаходити перш за все певні негативи. Чи можна вважати життя повноцінним, коли людина не вміє радіти життю, не знаходить причин для радості, не вміє їх бачити, не створює їх, не привчена дбати про те, щоб бути привітною, приємною для інших, помічати в інших позитиви, цінувати їх? Саме такі настрої згодом стануть у її житті провідними. Радості було дуже мало в родинях. В них зростали діти, згодом у своїх родинях вони також рідко дбали про справжню радість для своїх дітей.

Саме в ті післявоєнні роки, і особливо у 60-ті роки ХХ ст. у школі В. О. Сухомлинського були опрацьовані зміст і форми роботи, які б підтримали і розвинули у дітей цю дуже важливу здатність у сутності дитинства і сутності людини – потребу і вміння радіти життю. Життю, в якому вони зростають, яке їх оточує в родині, в рідній природі, у праці, у школі. Це докладно описано у працях видатного педагога, їх численних виданнях. Та виявляється, що прочитавши роботи В. О. Сухомлинського, праці дослідників його педагогічного доробку та досвід його прихильників, не просто скористатись саме цими ідеями та цим досвідом. Доцільно було б вивчати ідеї В. О. Сухомлинського та методику їх практичного втілення на курсах підвищення кваліфікації вчителів, соціальних педагогів. Такі курси набувають все більшої популярності. Зрозуміло, що не окрему лекцію потрібно вводити до програми курсів, а, використовуючи досвід, який існує у багатьох країнах, де спеціальним курсом в університетах вивчається, наприклад, система Марії Монтесорі, інші німецькі чи французькі системи, ввести вивчення системи В. О. Сухомлинського. Такому вивченню присвячується не просто окрема тема, а тривалий спецкурс з теорією, практикою, екзаменом. І в результаті видається окреме посвідчення про те, що педагог цією системою успішно володіє.

Можливо, старше покоління пригадує, що в ті часи готувалися різні державні постанови щодо розвитку чи удосконалення, чи реформування тієї чи іншої галузі народного господарства. Коли Міністерство освіти, Кабінет міністрів чи навіть ЦК партії готували відповідну постанову щодо реформування освіти, то до Інституту психології, як до установи, підпорядкованої Міністерству освіти, надходила вказівка з вимогою підготувати належні рекомендації. Так було десь у 80-ті роки ХХ ст., коли наш інститут очолював академік Віталій Іванович Войтко.

Кожна лабораторія отримала завдання подати свої пропозиції щодо удосконалення системи освіти. Відповідно до цього завдання кожен працівник мав подати свою сторінку тексту. У той час я працювала в лабораторії Валентина Олексійовича Моляко.

Зрозуміло, що ми з певною долею скепсису ставилися до можливості використання нашої участі у створенні державного документу. І все ж для себе я вирішила, що належить виявити і свою відповідальність, і свою компетентність. Над своєю сторінкою я працювала старанно, намагаючись викласти свої важливі загальні думки і конкретні пропозиції, до того ж викласти їх так, щоб нашому директорові, зводячи все в цілісний документ, не доводилось редагувати мій текст, тобто текст досвідченого старшого наукового співробітника. Я думала, що мені це вдалося. І що директор це помітить.

Через деякий час, йдучи вулицею Паньківською до свого інституту, я побачила на другому боці вулиці Віталія Івановича. Він помітив мене і звернув у мій бік. Майнула думка: “От зараз директор мені подякує за добре виконане завдання”. Віталій Іванович підійшов до мене і промовив:

– Олено Василівно, що ото ви пишете? Про стан учителя в суспільстві... Про його роль... Ну хто цим буде займатись?... і т. д. Зрозуміло, що мені стало незручно. Ця зустріч запам'яталась... І справді – кому був потрібен учитель? Він і в тих умовах вірно виконував завдання партії, яка ототожнювалася із державою, з народом. А що змінилося у ставленні до професії вчителя тепер? Та все ж інформація про те, що у школах Фінляндії учні найуспішніше вчать – серед країн Європи і навіть світу (ну, і ще у школах Японії, Південної Кореї, Канади), а основною причиною цього видатного результату є високий престиж професії вчителя у цих країнах. Ця інформація є відкритою, а отже відомою і в Україні. Тож для кого вона є важливою? І чи доцільно на неї реагувати? Якими бувають наслідки при реагуванні і чи можливі позитивні наслідки без відповідного реагування? Чи можливий розвиток суспільства, держави, особи без такого реагування?

Немов би простими є ці питання, бо ж відповіді відомі...

Прикрощі на роботі

Вище було описано кілька фрагментів моєї співпраці зі школою. Це для того, щоб за їх допомогою пояснити наступну ситуацію: якось у школі я раптом почала ловити на собі допитливі погляди вчителів. Я не з'ясовувала, в чому річ. Минуло кілька днів, і завуч Ніна Миколаївна наважилася мене запитати: “Олено Василівно, ви нічого не хочете нам сказати?” Виявилось, що вчителі надіслали до мого інституту листа, в якому висловили свою вдячність за мою допомогу школі. Вони сподівалися, що мені це стане відомо від моєї дирекції й буде приємно дізнатися про їхнє ставлення до мене. Я відповіла, що мені прикро, однак про листа не знаю нічого, постараюсь з'ясувати.

В канцелярії Інституту психології мені порадили звернутись до відділу кадрів. В нашому інституті 1-го відділу не було, його функції виконував відділ кадрів. Відділ кадрів очолював немовби досить простий чоловік. Але там завжди працювали відповідно підготовлені люди, які добре знали навіть про те, з ким і наскільки ввічливо потрібно розмовляти. Отже, керівник мені відповів,

що ніякого листа з моєї школи не одержували. Наступного дня я вже могла точно сказати керівникові відділу кадрів, коли листа було відправлено. Він почав перебирати якісь папери і нарешті знайшов недбало розрізаного чи розірваного конверта, а в ньому – неохайно зім'ятого листа. Я спитала, яка доля очікує цього листа, і отримала відповідь: “Нехай лежить”. У школі мені було соромно розповісти про це, тому я сказала, що лист не дійшов, але я все одно дуже вдячна їм за добре ставлення. Воно для мене є дорожчим, ніж резонанс в інституті.

Однак ця бесіда у відділі кадрів навіяла мені думку про те, що на роботі в мене ситуація ненадійна. А що, коли скоротять мою тему? Де шукатиму роботу? Де приймуть мене?

Якось уранці, на самому початку робочого дня в інституті мене викликає вчений секретар. Це бувало досить рідко, а отже, стало для мене несподіванкою. Вченим секретарем тривалий час працювала Майя Іванівна Алексеєва, надзвичайно порядна людина і чудовий науковець. Заходжу до її маленького кабінету. Вона встає з-за столу, підходить до мене і тихо запитує: “Олено, для чого ти це зробила?” Відповідаю, що не розумію, у чому річ. Перепитавши, чи я дійсно нічого не накоїла і нічого не очікую, Майя Іванівна розповіла мені, що до неї щойно приходили люди з відомих високих державних органів, попросили мою особову справу, повідомивши, що я і ще один наш співробітник, Олексій Братко, підписали листа на захист української інтелігенції. В інституті мають у цьому розібратися і зробити певні висновки. Я відповіла, що почуваю себе досить скромним працівником для того, щоб підписувати подібні звернення і що Братко мені нічого про таке не розповідав. Майя Іванівна порадила мені, якщо я справді листа не підписувала, одразу ж піти на прийом до директора, Григорія Силевича Костюка, і про все йому розповісти. Попросила про цю розмову з нею ні за яких обставин більше ні з ким не говорити, оскільки це загрожуватиме їй втратою роботи, посади і загалом великими неприємностями, які можуть її спіткати, що її щирість зі мною може їй дуже дорого обійтись.

Я одразу ж пішла до директора і про все йому розповіла. Додала навіть своє тлумачення, яке прийшло мені в голову в тій ситуації: що цим людям повністю вистачає повноважень для того, щоб чинити зі мною все, що вони хочуть. Не порядно, вважаю, для них – як аргумент, використовувати брехню – вигадувати, боцімто я підписувала листа.

Під час цієї бесіди я почувала себе вкрай незручно. Переді мною сидів видатний вчений. За моїм розумінням, з цією людиною годиться розмовляти тільки про науку, а мені довелось навантажувати її такими прикрими справами. Та директор дивився на мене спокійно, слухав мовчки і на завершення моєї промови сказав: “Дякую, що ви мені про це розповіли”.

Саме в цей час, тобто на початку 1970-х років, онука наших сусідів успішно закінчувала школу. Намірів своїх на майбутнє дівчинка не змінила: вона давно хотіла здобути професію вчителя математики у педагогічному інституті.

Батьки вирішили допомогти доньці у підготовці до вступу в інститут і знайшли для неї репетитора з математики, який працював у Київському університеті. Та виникла проблема, яка полягала в тому, що у цей час було введено особливі умови, за яких потрапити в університет можна було лише зі студентським квитком або спеціальною довідкою, яку, наприклад, видали мені, як викладачеві. Причини такої пильності відомі. Батьки дівчинки звернулись до мене з проханням допомогти їй відвідувати раз на тиждень заняття з викладачем у приміщенні університету.

Я звернулася з цією проблемою до двох студенток, коли після моєї лекції студенти, як завжди, підходили до столу з різними питаннями. Вони одразу ж пішли до секретаря деканату з проханням про довідку для дівчинки, сказавши їй, що це моє прохання. (Прізвище моїх сусідів я не хотіла тут вказувати. Однак Михайлина Коцюбинська, попри всю її понадмірну зайнятість, взялася читати мій рукопис і по можливості вносити свої корективи. Так-от, саме в цьому місці, де я написала, що не хотіла б подавати прізвищ, Михайлина висловила свою думку: “А чому? Яке тепер це має значення? Це ваша справа, про це треба й писати”. Отже, прізвище моїх сусідів – сусідів родини Олександра – Краснощок. Жили ми, як і вони, по вул. Тургенівській, 48. Дівчинку їхню звать Ларисою). Через кілька днів мої студентки зателефонували мені й повідомили, що довідка вже в лабораторії Інституту психології, але, оскільки вони мене там не застали, то віддали її завідуючій – Вірі Кіндратівні Котирло і що в неї я можу цю довідку отримати.

Коли я прийшла на роботу, то відчула в лабораторії певне напруження: зі мною ледь вітались, ніхто не розмовляв. На моє запитання про те, чи можу я взяти певний документ, що його передали мені з університету, ніхто не відповів.

Якраз у той час у Харкові мала відбутись республіканська конференція з питань підготовки дітей у дошкільних закладах до навчання у школі. За програмою першим мав виступати працівник Міністерства освіти, другою була доповідь академіка з Москви Миколи Миколайовича Поддьякова, третьою – моя доповідь. Хоч я саме тоді раптово захворіла, однак вирішила, що конче треба зібратись із силами і їхати, оскільки в лабораторії ситуація напружена, а програма конференції складалася заздалегідь, – отже, моя участь узгоджена не тільки зі мною, а й з інститутом.

У Харкові мене, як і всіх основних доповідачів, поселили в окремий номер готелю. Я одразу лягла в ліжко й заснула. Зранку нас одвезли до театру, де мала відбутись конференція. Моє місце було у президії, й мене запрошували сісти в першому ряду біля столу, та я все ж зайняла місце у другому ряду, оскільки почувалася зовсім хворою. Перших виступів я майже не чула – не так через хвилювання, як через хворобу. Свою доповідь я виголосила повністю, за регламентом вона тривала 40 хвилин. Коли я закінчила говорити, перед очима в мене було чорно, суцільна темрява. Я не могла відійти від трибуни, та мене врятували оплески, які лунали досить довго. Трохи прийшла до тями, мені

вистачило часу, щоб знайти своє місце. Я вже сиділа, а оплески ще лунали. До мене повертали голови члени президії, дякували, але я більше встати не могла. Після перерви я попросила дозволу одразу повернутися до готелю. На обід не пішла, до вечора лежала. Увечері мені допомогли дістатися до поїзда, і зранку я була у Києві, вдома. Викликали лікаря, оскільки температура виявилась дуже високою. За припущенням лікаря, це була двостороння пневмонія. Мене поклали в лікарню і виписали звідти лише через три тижні.

У перший же день на роботі мені повідомили, що наступного дня зранку відбудеться засідання лабораторії, на якому мені конче треба бути присутньою. Якусь тривогу я відчула, але за поясненням ні до кого не зверталася.

За тривалим досвідом людства виправдовується закономірність, яка полягає в тому, що в один і той самий час збігається кілька подібних ситуацій. Недарма народна приказка каже, що біда ніколи не ходить одна. Мої прикрощі збіглися у часі зі зміною директора нашого інституту. Співробітники, зрозуміло, сприймали це по-різному: дехто давно цього очікував, мріючи зайняти цю посаду, а для близьких мені людей це була прикра життєва ситуація – не тільки виробнича, а й особиста. На зміну визнаному вченому прийшла людина “зі сторони”. Період адаптації відбувався складно.

Особливо мене вразив один надзвичайно прикрий, несподіваний для мене факт. На засіданні Вченої ради після того, як кілька науковців говорили про необхідність збереження школи Г. С. Костюка, привертаючи увагу до цього нового директора, слово взяв В. Татенко, молодий співробітник, недавно прийнятий на роботу після закінчення університету. В його групі я викладала вікову психологію, отже, він слухав Г. С. Костюка під час зустрічі директора зі студентами, яку я організовувала. Саме цей молодий енергійний юнак тепер із запалом проголосив, що ось тут говорять про якусь-то школу, та ми, що прийшли нещодавно, не застали ніякої школи – ми творитимемо свою школу. Я відчула не просто прикрість, а глибокий сором, який не покидає мене упродовж усього життя.

На цьому зібранні був присутній сам Григорій Силевич. Він сидів у першому ряду, якраз перед трибуною, з якої бадьоро проголошував, так і хочеться сказати, комсомолец. Юнак і справді по-комсомольському був спрямованим на кар’єру. Загалом у цьому нічого поганого нема: людина має ставити перед собою мету, і навіть зухвалу. Але в такий спосіб?!

Цей чоловік, зрештою, мети досяг. Він був заступником директора інституту, отримав наукові ступені й посади, зумів добре заробляти, консультуючи кандидатів у депутати під час підготовки до виборів. Проте в мене ніколи не виникало бажання познайомитись з його дослідженнями. При всій своїй спрямованості на здобуття об’єктивованих ознак успіху (звань, посад), він все ж був і запобігливим, навіть до моєї скромної й у певний час сумнівної персони. Так, після складання кандидатського екзамену з вікової та педагогічної психології він перестрів мене в коридорі, запропонував відійти в куточок, де таємничо розповів, що отримав високу оцінку і що його навіть

спитали, звідки “такі тонкощі” в розумінні матеріалу. І от він готовий мені подякувати, оскільки це – з конспектів моїх університетських лекцій. Все це я мусила мовчки вислухати.

Відтоді минуло багато років. Інститутом керували різні директори. На жаль, жоден з них не дорівнював першому директорові ні загальним визнанням у науковій галузі, ні рівнем інтелігентності й культури. За минулих часів варто було сказати, що ти працюєш у Костюка, і це вже була марка установи (як тепер кажуть, бренд). Далі вже такого не було. Усі наступні директори були більш або менш щирим продуктом радянської епохи. Щоправда, завдяки зусиллям кількох послідовних директорів, інститут все ж отримав ім'я свого засновника і першого керівника – Інститут психології ім. Г. С. Костюка.

Загалом можна погодитись з припущенням, що часи змінились, і директором не обов'язково мусить стати вчений, який має загальне визнання і безсумнівний науковий авторитет. Тепер частіше говорять не так про професійні, як про організаторські здібності, про ефективний менеджмент.

Засідання лабораторії – осуд чи суд

Засідання лабораторії мало розпочатись о 10-ій годині ранку. Всі зібрались. Мовчанка. Виявилось – на когось чекали. Увійшли Іван Омелянович Синиця, доктор наук, член партійного комітету, старший чоловік, на біографії якого виразно позначились наслідки репресій 1937-го року, та голова профспілкового комітету Неля Антонівна Побірченко, старший науковий співробітник, з нею ми мали досвід спільної праці над новими шкільними програмами.

Засідання розпочала завідувачка нашої лабораторії Віра Кіндратівна Котирло, яка познайомила присутніх з метою цієї зустрічі. Вона тривалий час очолювала партійну організацію інституту, а тепер виступала як керівник лабораторії і водночас – заступник парторга. Свою промову вона почала з того, що Україна переживає напружений час, усім відомо про арешти, які відбуваються у Києві, у Львові. Вищими органами визначено, що Київський університет є установою закритою, і це означає, що для цього є підстави. І от у цей час наша співробітниця, Проскура, звертається до студентів з проханням підробити довідку для відвідування університету. Ми маємо підстави не довіряти Проскурі, оскільки коло її приятелів нам відоме. Викликає сумнів і та людина, для якої було виготовлено довідку: з якою метою їй потрібно входити у закриту установу? Проскура залучила до цього своїх студентів, що теж ганебно. Нам варто серйозно розібратись у цій ситуації і дати їй належну оцінку. Спочатку нехай сама Проскура нам усе це пояснить. Сподіваюсь, ви розумієте, Олено Василівно, що у нас є всі підстави вам не довіряти. Поясніть.

1.01.2010

Наталочка з Миколайчиком прикрасили в мене, тобто у бабусі, ялинку, і тут ми зустрічаємо Новий 2010 рік. Діти приготували вінегрет, олів'є і

оселедця “під шубою” – усе дуже смачно, а я спекла пиріг з маком і засмажила качку. Подарунків від Діда Мороза вирішили чекати, якщо витримаємо, після новорічної “стрілянини”, до якої Наталя накупила багато всього. Дід Мороз знає наші бажання, але що принесе, невідомо. Однак під ялинкою вже лежить один подарунок, який ще вчора прийшов від Михайла Пономаренка з Києва. Ще два місяці тому Михайлина розповіла мені по телефону, що вийшла книжка нарисів Романа Корогодського “Брама світла: Шістдесятники”, розкішне видання. Михайлина – упорядник і автор передмови, а видано книгу за сприяння Українського католицького університету. Презентація відбулась у музеї літератури. Михайло і Наталя Пономаренки нам книжку цю купили, але не було з ким передати, то вони вирішили надіслати її поштою до Нового року. Я терпіла і не розпаковувала пакет. А тепер разом з усіма новорічними подарунками відкрила. Там і Миколайчикові подарунок – чудова книжка Всеволода Нестайка. Ми раділи разом тим подарункам. Потім діти показали ляльковий театр, повечеряли, вийшли, як тут заведено, у двір постріляти петардами, зустрічали Новий рік. Нарешті полягали спати. Я, зрозуміло, у вітальні взялася знайомитись з книжкою Романа. Це виявився для мене найкращий подарунок. Кілька годин я розглядала видання. Книжка зроблена з глибокою повагою і любов’ю до автора, це йому гідна пам’ять. Сумно... Шкода, але нічого змінити не можна. Не вертаються ті, що пішли.

Добре, що така книжка є, – навіть якщо вона буде у гарних бібліотеках, і тільки. Крізь весь її зміст проглядає головна риса Романа: він мав дуже добре серце, і саме з добрим серцем він представив усе коло людей. Рідкісна риса – Роман щиро і чесно розповів не тільки про своїх друзів і приятелів, а й про їхнє ставлення до нього. Це зворушує. Він був надзвичайно працездатним – чого вартий сам перелік імен персоналій у книзі. Дуже висока культура видання.

Однак дозволю собі зауважити, що загалом в українській книжці трудна дорога до Європи та, загалом, у світ. Це мені відомо від знайомих видавців – від пані А.-Г. Горбач і від молодого видавця пана Трача. Вони розповіли про свій сумний досвід: якщо людина в книгарні бере в руки книжку і, гортаючи, побачить, що це переклад з української, то майже завжди кладе книжку на місце, не купує. Поки що вихід вбачали в тому, щоб українську книжку спочатку перекласти на російську мову, а вже з російської – на котрусь з європейських. Так вийшло з книжкою Оксани Забушко “Польові дослідження з українського сексу”...

Та ж є вже що світові показати. Тож потрібно шукати шляхи, щоб світ зацікавити. Щодо цього чудового видання, то, на мою думку, добре було б назву книжки і зміст подати також і в перекладі на англійську чи німецьку мову. І саме з такою інформацією посилати книжки до закордонних бібліотек.

Довелось пояснювати. Я розповіла про взаємини моєї родини із сусідами, про їхню підтримку, яка триває вже десятиліттями, про абсолютну мою довіру до цієї родини. Дідусь і батько дівчинки є членами партії. Дідусь воював у

громадянську та Велику вітчизняну війну, має військові нагороди; батько воював у Велику вітчизняну війну і теж має нагороди. Мені і у голову не могло прийти, що допомога цій чудовій учениці, якій папірець допоміг би мати додаткове заняття поблизу від дому, від вулиці Тургенівської, а не їздити через усе місто аж на вулицю Ломоносова до викладача, – є чимось загрозливим. Хіба мій вчинок можна розглядати як настільки серйозну провину?

Далі запропонували висловитися усім присутнім. Протокол засідання вела Олена Леонтіївна Кононко. Всі співробітники лабораторії виступили з дуже суворим осудом мого вчинку, окрім Лідії Володимирівни Котляррової, яка сказала, що ніяк не може зрозуміти ваги цієї провини. Осудили мене Світлана Євгенівна Кулачківська, Світлана Олексіївна Ладивір, Віра Кіндратівна Котирло, а суворішою чи принциповішою за усіх була Олена Леонтіївна. Щоправда, у своєму слові вона, поруч із розгорнутим поясненням моєї провини, кілька разів наголошувала, що я розумна (чи як людина, чи як цінний працівник – я не зрозуміла). Як аргумент для засудження наводилося моє приятелювання зі сумнівними людьми, мої відвідини родини заарештованого, згадувалось українське сало з хлібом, яке ці невдячні люди (тобто такі, як я) споживають. Було посправжньому моторошно. У мене виникло враження, що кожен мав запис свого виступу, тобто що заздалегідь було розподілено, хто і про що говоритиме. Віра Кіндратівна запропонувала висловити свою позицію Іванові Омеляновичу Синиці як представникові партійного комітету. Той відповів, що він тут тільки присутній, і не сказав більше нічого. Представник профспілкової організації Неля Антонівна Побірченко сказала, що оскільки майже всі співробітники лабораторії висловили мені недовіру, то це є і для неї підставою підтримати цю позицію. Далі знову було запропоновано висловитись Іванові Омеляновичу. Він знову відмовився, повторивши, що він тут лише присутній. У підсумку було наголошено, що справа серйозна і що над її розв'язанням потрібно думати.

Коли засідання закінчилось і я вийшла з лабораторії, за мною вийшов Іван Омелянович. Він підійшов до мене, взяв ласкаво за плечі, ходив зі мною коридором і заспокоював. З його слів пам'ятаю такі: “Олено, це потрібно пережити, воно згодом забудеться. Наберіться сил, щоб це пережити. У нас постійно так: за когось беруться і немовби щось вирішують. Потім про нього забувають і беруться за когось іншого, і так постійно”.

Ця його довіра у критичну хвилину мого життя і це тепло, що передавалось мені від старшої людини, були для мене важливою підтримкою. Я відчула немовби захист і батьківське ставлення.

У коридорі я зустріла члена парткому Галину Івончик, з якою колись у студентські роки жила в одній кімнаті гуртожитку, тоді вона ще була Галя Цибуля. Вона запропонувала мені, – оскільки, на її думку, в моїй лабораторії настрій недобрий, – звернутися за підтримкою до когось із авторитетних людей, наприклад, у Міністерстві освіти. Якщо там до мене добре ставляться, то чи не могли б вони сказати щось добре про мене нашому директорові. Я відповіла, що мені не хотілося б перед Міністерством щось негативне говорити про роль

у цій справі завідувачки лабораторії. Галя наполягала на тому, що справа може виявитися серйозною, і якщо можна розраховувати на підтримку авторитетної людини, то це варто зробити. Я розуміла, що збоку Галини це був вчинок.

Зібравшись додому, я вийшла з інституту. Біля виходу на мене чекав Фіма Машбиць. Він вирішив мене провести аж додому. Це була зворушлива і надійна підтримка. Ми спустились по Паньківській на вулицю Саксаганського. У трамвай не сіли, а йшли пішки через площу Перемоги й вулицю Воровського на Тургенівську, аж до мого будинку. Фіма мене заспокоював, турбувався про моє здоров'я.

Я розповіла йому про те, що Олександр також переживає подібну ситуацію. Його шеф, академік Олександр Генріхович Гольдман, рік тому трагічно загинув: він ішов на роботу, і по дорозі на нього, старенького, наїхав міліцейський автомобіль. В інституті вирішили лабораторію академіка скоротити, і співробітникам запропонували перейти на різні посади в інші лабораторії. Всі погоджувались, оскільки роботу знайти було складно. Для Олександра роботи не знайшлося. Він не так давно успішно захистився і просив хоча б найскромнішу ставку інженера в будь-яку лабораторію, бо хотів лишитися в академії. Нічого не вийшло. Всі розуміли, чому саме Олександрові місця не знайшлося, і він це розумів, хоч уголос причину ніхто не називав. Олександр на все життя зберіг повагу до професора Марата Самуїловича Соскіна, який постійно виявляв зацікавлення до дослідів молодого науковця, а в цій ситуації наважувався зупиняти його при зустрічі в інституті і бесідувати, виявляючи вже цим підтримку. Чимало колег по-людськи намагалися підтримувати Олександра, хоча для них це й було небезпечно.

Коли Олександр закінчував дисертаційне дослідження, професор Гольдман прийняв нового аспіранта, випускника Чернівецького університету Богдана Кияка. Це був працьовитий, сумлінний, інтелігентний юнак. Йому судилося стати останнім аспірантом О. Г. Гольдмана. Так от шеф доручив Олександрові надавати певну допомогу в роботі молодому науковцеві. Думаю, що для Олександра це доручення було приємним. Не знаю, в чому конкретно виявлялася підтримка і допомога Олександра молодому колезі, в чому полягала їхня співпраця, та життя Олександра вона збагатила важливими, яскравими, я б сказала, красивими подіями, а через десятиліття, зміцнившись, набула ваги принципової моральної підтримки у той період життя, коли Олександр такої підтримки потребував.

Працюючи над дисертацією, тоді ще просто блискучий випускник Чернівецького університету Богдан Кияк, не часто, однак заходив до нашого дому. Зізнаюсь, що традиції приймати гостя в мене на той час не було, не пригадую навіть, чи частувала я юнака чаєм. Однак Богдан вітав нас з народженням донечки, а коли закінчив аспірантуру, – і це співпало якраз з тим часом, коли Олександр втратив роботу, – він з'явився до нас з чудовим подарунком – привіз з Карпат, від своїх батьків три розкішні, розшиті майстром, теплі, новенькі киптаріки – для Олександра, маленької Наталі і для

мене. Чи було йому боязко виявляти вдячність “опальному” співробітникові, не знаю. Зрозуміло, що для нас це виявилось неочікуваною несподіванкою. Такий коштовний в усіх сенсах подарунок! Як вчинити? Однак одразу було очевидно, що повертати подарунок аж ніяк не можна. Молодий науковець поведився надзвичайно шляхетно, виявивши щирю вдячність від себе і від своїх батьків.

З роками Богдан Романович Кияк набув авторитету як науковець, як організатор науки, як особистість. Це поважна, шанована Людина. Вже живучи в Німеччині, Олександр отримав від Б. Р. Кияка довідку про те, що Олександр представляє фізичну науку України, що, зрозуміло, полегшувало йому контакти з німецькими фізиками. Завдячуючи ініціативі і турботам Богдана Романовича Кияка, у 2010 році у Львівському видавництві “Євросвіт” у серії “Бібліотека молодого науковця” вийшла монографія Олександра Проскури “Осяяні світлом науки”, що містить нариси з історії фізики. Богдан Романович Кияк укладав цю книгу, редагував її разом з пані Галиною Шопою, написав до неї передмову. Ця книга найкраще сприятиме збереженню пам’яті про Олександра. У факті створення книги, на мою думку, виявилась і принциповість Б. Р. Кияка як вченого, і вдячне ставлення до фізичної школи, яку він пройшов у О. Г. Гольдмана, і повага до колеги і друга.

Повернувся до тієї непростой ситуації, пов’язаної зі скороченням лабораторії.

Почалися пошуки роботи, допомагали друзі-фізики. Олександр як людина і науковець вже на той час мав добру репутацію. В Політехнічному інституті при кафедрі фізики працювала науково-госпрозрахункова експериментальна лабораторія. Олександра прийняли туди інженером. Заробітна платня там була нижчою, ніж в академії, та для нас головним було те, що роботу все ж вдалося знайти.

Прийшовши додому після того засідання лабораторії, я принесла Олександрові свою новину. Ми довго міркували, що нам робити. Порадитись ні з ким не могли, оскільки телефон прослуховувався. Дійшли висновку, що таки треба до когось звернутися по підтримку. Якщо мене виженуть з інституту, то роботу за фахом я не знайду, адже викладачем університету чи педагогічного інституту мене, як єврейку, та ще й з такою репутацією, не візьмуть. В університеті, де я працювала погодинно, очевидно варто подати заяву про звільнення за власним бажанням, щоб не ускладнювати там ситуацію завідувача кафедри. В інституті психології потрібно намагатися втриматись. Вирішили, що у Міністерство по допомогу звертатись не варто. Єдина можливість захистити себе – це звернутися до мого офіційного опонента, академіка Олександра Володимировича Запорожця, до Москви. Це варто зробити, оскільки ризик втратити роботу надто великий.

Ми обоє були у відчаї, бо знали, що одночасно з арештами відбувалися звільнення з роботи близьких нам людей. Переживали за Лілю, Євгенову дружину. На щастя, Григорій Силевич в останні роки перебування на посаді

директора, як визначний працівник Академії педагогічних наук СРСР, отримав можливість організувати при нашому інституті московську лабораторію, в яку він сам запросив співробітників. Серед них була і Ліля Андрієвська. Отже, тепер вона працювала в лабораторії, підпорядкованій Москві. Можливо, це її врятує... Олександра на роботі “скоротили”, втратили роботу Михайлина Коцюбинська (як відомо, не один раз), Льоля Світлична, багато разів з роботи звільняли Романа Корогодського. Пишу про людей, з якими мені випало бути тією чи іншою мірою знайомою.

Кілька разів упродовж цих років заходила до мене на роботу Таня Житнікова. Ми були знайомі ще з студентських років, закінчували той самий факультет, тільки вона закінчила роком раніше. Таня – дружина дисидента Леоніда Плюща. Свого часу він вирішив досліджувати мислення дітей, щоб створити для них більш відповідну систему навчання. З цього приводу Таня приходила до мене радитись, ми говорили про те, на яку наукову літературу варто звернути увагу. Приходила вона також із проханням дати рецензію на виконану нею роботу, яку співробітники кабінету іграшки, де вона працювала, оцінили доволі критично. Я роботу письмовою рецензією підтримала, але згодом Таня місце роботи таки втратила. Вона зайнялася пошуком клієнтів для фотоательє, яке виготовляло портрети. Я замовила портрет Януша Корчака, а для родини Грабовецьких – портрет Людмили Олексіївни. Таня була вдячна й за це. У кращі часи вона зробила мені надзвичайну приємність. Ми з Олександром надумали на перший день народження подарувати нашій донечці гойдалку – коника, та ніде не могли його знайти. Я поділилась нашою проблемою з Тетяною, і вона сказала, що один художник якраз готує таку іграшку, пробний варіант якої вона для нас у нього попросить. І це авторське чудо – дерев’яного великого, весело-барвистого коника наша Наталя отримала.

Знову повернувся до тодішньої ситуації з роботою. Якось зранку з відповідних органів зателефонували до заступника директора нашого інституту Олександра Васильовича Скрипченка і запитали, де тепер знаходиться науковий співробітник Віра Георгіївна Ткаченко. У відповідь на його розгублене мовчання повідомили, що вона не на робочому місці, а на вулиці Володимирській біля будівлі суду, де розглядаються справи заарештованих. Цей дзвінок з відповідних органів мав силу вказівки звільнити з роботи. Цю вказівку заступник директора виконав.

У цій ситуації ми з Олександром вирішуємо все ж звернутись по підтримку до Москви.

Вечір. Наважуюсь набрати номер домашнього телефону Олександра Володимировича Запорожця. Він виявився вдома. Зібравшись із духом, я розпочала розмову. Переказала послідовно, як відбувалося засідання лабораторії. Моя розповідь мала збігатися зі змістом протоколу – на той випадок, якби професор його попросив. Він уточнював, перепитував, а я стримувала сльози і відповідала. Розмова тривала 40 хвилин. Під кінець Олександр Володимирович

запитав, як звати нашого теперішнього директора, сказав, що наступного дня йому обов'язково зателефонує, а увечері зателефонує мені і повідомить про наслідки розмови. Ми з Олександром сиділи стомлені й почувалися зовсім безпорадними. Зрештою прийшла здорова думка: моя міжміська розмова з Москвою тривала понад 40 хвилин, чи вистачить нам грошей, щоб заплатити за неї? Треба чекати на квитанцію.

Олександр висловив думку, що хоч це і дуже незручно, проте варто розповісти нашим сусідам про ситуацію, яка склалась. Люди вони досить енергійні й, можливо, також будуть готові мені допомогти. Для цього було б добре мати протокол засідання лабораторії, де вони мали б змогу прочитати про відповідні сумніви і звинувачення, які торкались і їхньої родини. Отже, завтра мені треба попросити протокол у співробітниці, яка виконувала на засіданні функцію секретаря лабораторії, а увечері піти з ним до сусідів.

3.01.2010

Сьогодні від 6-ї години ранку і ось до вечора сиджу над книгою Романа Корогодського. Його друзі – Михайлина Коцюбинська, й інші упорядники, Мирослав Маринович і всі, хто долали рук до підготовки і видання цієї книги, – суттєво збагатили українські культурологічні джерела. Можна по-доброму позаздрити викладачам і студентам, що звертатимуться до цієї книжки, вивчаючи епоху. Це гідний пам'ятник трудівникові, який мав добре серце – Романові Корогодському.

І все ж мене не покидає якесь болісне питання: наскільки потрібно – не для бібліотек, не для фондів, не для музеїв, а для читачів, старших і молодших, – є сьогодні така книжка, взагалі такі книжки. Мені писали, що на презентації було повнісінько народу. Але ж варто проаналізувати, хто саме був присутнім на презентації. Напевне, це були друзі Романа і друзі його друзів, які готували це розкішне видання. Друзі – це ж лише когорта людей, особлива когорта. Так хочеться помилитись. Адже у тексті автор засвідчує, що на прекрасно організованих семінарах, присвячених аналізу епохи шістдесятників, молоді слухачі дають цьому явищу різні, досить часто негативні оцінки. Наші київські друзі, Наталя і Михайло Пономаренки, майже мої однолітки, які відвідали презентацію, придбали там і надіслали мені книжку, сказали при цьому, що вони з інтересом її погортали. Це – добрі друзі і гідні громадяни. У часи Майдану вони були там щодня після роботи. Їхні нинішні оцінки проблем виборів, кандидатів у президенти збігаються з моїми, хоч тоді, у 60–70-ті роки, у них не склались приятельські взаємини з тією невеликою когортою, яка творила певний протестний дух епохи.

Щоправда, відомо, що в тому ж 2009 році вийшло дві книжки Євгена Сверстюка, і їхня презентація відбувалась не тільки в переповненому чудовому залі київського Будинку вчителя, де автора давно шанують і люблять, а й в університетах і наукових установах інших міст України, де на зустрічі приходять і ровесники автора, і їхні діти та онуки, і дуже багато молоді, яка

сама шукає для себе важливих завдань. Саме це дає надію сподіватися, що такі видання є не лише гідними пам'ятками, а й джерелами. Джерела теж потрібно вміти розрізняти і до них припадати.

Пригадалося, що Євген Сверстюк в результаті навчання в аспірантурі Інституту психології підготував кандидатську дисертацію, якої не захистив. До захисту він був допущений, і дату захисту було призначено, і автореферат, як вимагається протоколом, було розіслано. Все йшло за відповідним планом. Однак добра людина, вчений секретар Ради напередодні захисту сповістив авторові дисертації (зрозуміло, на високому рівні взаємної довіри, інакше міг позбутися посади), що захист дозволено провести, але наказано “завалити”. Роман Корогодський у своїй книзі розглядає це дослідження Є. Сверстюка і переконливо показує, що воно не втратило значення і сьогодні. Тож цікаво було б сьогодні це дослідження відповідним чином повторити, адже виявляється, що ще тоді дисертант знайшов тему, актуальну назавжди. Це потрібно було помітити. І сьогодні дехто міг би таке дослідження зніціювати.

Зранку, прийшовши на роботу, я підійшла до Олени Леонтіївни Кононко і попросила в неї протокол засідання, мотивуючи тим, що він мені потрібен для більш вдумливого ознайомлення з матеріалами засідання лабораторії. Вона дещо знітилась, сказала, що ще не встигла його передрукувати, але дала. Це досить багато сторінок від руки написаного тексту. Я побоювалась, що завідувачка може спитати, для чого мені потрібен текст протоколу, і запропонувати його повернути, тому незабаром пішла з інституту до школи, де також мала робоче місце.

Візит до сусідів – непростий. Ми мали добрих сусідів, але вони абсолютно радянські люди, які також могли боротися з проявами націоналізму, а в протоколі йшлося про якісь натяки на сумніви щодо їхньої радянськості. Та вони одразу виявили готовність, майже бойову, все відповідним чином пояснити моїй дирекції. Назавтра і дідусь школярки, і її батько вирішили йти зі мною до нашого директора на розмову.

Увечері з Москви зателефонував Олександр Володимирович Запорожець і повідомив, що мав розмову з моїм директором, наголошуючи на тому, що знає мене як науковця і вірить мені як людині. Він просив не позбавляти мене роботи. Наш новий директор йому пообіцяв. Я подякувала. Ця розмова була короткою. Багато днів, тижнів і місяців я чекала на квитанцію для оплати своєї попередньої тривалої розмови з Москвою, та вона чомусь так і не надійшла... Отже, ця тривала телефонна розмова між Києвом та Москвою виявилась для мене безкоштовним державним подарунком...

Зранку в кабінет директора я увійшла у супроводі двох грізних лицарів, старшого і молодого. Вони розпочали розмову гучно, здається, показували свої ордени, вимагали пояснень. Яюсь уже ця розмова закінчилась. Змісту її в подробицях не пригадую і того, як реагував новий директор, теж не пригадую.

Протокол я повернула – на жаль, не зробила копії. Не знаю, чи він зберігається. Мене більше не чіпали.

Незабаром у лабораторії скоротили місце одного співробітника. Зрозуміло, що саме моє. Мене викликали на розмову парторг і директор, пояснили, що відкривається нова лабораторія – психодіагностики, її завідувачем буде Гільбух Юрій Зеновійович, доктор наук. Лабораторію потрібно підтримати кадрами, мені пропонують там місце. Вибору в мене не було, пояснень я не хотіла і спокійно погодилась.

Суди над українськими інакодумцями відбулися. Їм винесли тепер усім відомі неймовірні, незбагненні вироки. За що?!

Дружини почали збирати щось дозволене чоловікам у дорогу. Ліля мені розповідала ще під час тих напружених очікувань, коли тривало слідство, що адвокат Євгена, людина сумлінна, з великою прикрістю повідомив їй, що справа від самого початку вирішена і на результати судового рішення вплинути не буде ніякої змоги. Все ж він зумів передати Лілі рукопис Євгенового останнього слова на суді, який нашої родині було довірено сховати. Оскільки обшуки тривали, Олександр одвіз рукопис до Яготина і сховав його на горищі у хаті свого дядька Семена Степановича. Ще знаю від Лілі, що Рита Довгань, дружина відомого скульптора, організатор і керівник мистецьких гуртків для дітей, встигла сплести усім засудженим теплі речі до їхнього від'їзду в табори й віднесла їх родинам для передачі друзям-побратимам як часточку своєї присутності, свого супроводу в далекій дорозі. Здається, Ліля порівняла таку участь Рити з ситуацією казки про лебедів, яким доведеться відлітати в далекі краї та про їхню вірну посестру, згадавши відому казку “Дев’ять братів і десята сестриця Галя”.

Якось, коли я прийшла на роботу, мене зустріла зовсім приголомшена Лідія Володимирівна Котлярова, колишня дружина Євгена, мати його сина Андрія. Її робочий стіл стояв якраз за моїм. Під час перерви ми залишились у лабораторії удвох, і вона розповіла про те, що її викликали до слідчого, й передала свою розмову з ним: “Ви собі, Лена, навіть уявити не можете, що вони там думають, яку справу Євгенові приписують. Вони говорять про існування цілої ворожої організації, яка має мету скинути радянську владу. Ця організація діє. І що Євген ще з кимось склав програму її діяльності... Щось страшне, неймовірне. Я сказала їм, що цього не може бути, що нічого подібного я ніколи не помічала і не чула... Книжки? Так. Книжки давав мені читати: книгу Дзюби, книгу Солженіцина. Але антирадянської діяльності ніякої не було. Лена, я так боюсь, вони задумали зовсім страшну справу”. Ось таку довірливу розповідь геть переляканої людини я почула. Я теж була перелякана, але найбільше боялась за Лілю. Як їй жити: як їй прожити щодень – щодень (ранок... день... вечір... ніч...), тиждень за тижнем, а далі? Безвихідь, безпомічність, безнадія.

Ліля мусила щодня приходити на роботу, зустрічатися зі співробітниками, вітатись (відповість чи не відповість, а вітатись треба), оскільки більшість

зустрічних за віком старші, а Ліля – людина інтелігентна. Мені видається, що коло друзів, яке вже на той час склалося (до них входили і співробітники лабораторії Григорія Силевича Костюка), завжди були поруч, і вони співпереживали. Більшість співробітників – походили з учительських кіл, до того ж члени партії, кожен з них виробляв якийсь своє тлумачення ситуації. Пригадую зворушливу сцену, коли Олексій Братко з центральною, московською газетою в руках дитинно-зворушливо пояснював нашій головній комуністці Зої Савівні, яка нещодавно прийшла в науку, досягнувши пенсійного віку на високих державних посадах, що Євген у національному питанні має на увазі точнісінько те ж саме, що й Леонід Ілліч Брежнєв. В цьому ж Олексій переконував і тих співробітників, які зустрічались йому в коридорі.

Дехто з колег наважувався висловлювати свою підтримку самій Лілі, а дехто спілкувався зі мною і просив передати Лілі свої співчуття. Галина Івончик і завідувачка її лабораторії Майя Алексеева постійно запитували, як почувається Ліліна мама, які ліки, можливо, потрібно допомогти “дістати”. І діставали – саме це слово тут доречне: просто купити в аптеці потрібні ліки Ліля не могла, бо їх у той час не було. Ліки, як і все інше: продукти, одяг, взуття, книги – потрібно було “діставати”, тобто шукати відповідних знайомих, переплачувати тощо. Людмила Івахненко за допомогою свого чоловіка-академіка допомагала купити ікру, вкрай важливу для поліпшення стану крові Клавдії Федорівни після опромінення. Тетяна Василівна Косма і Августа Миронівна Гольдберг часто розпитували про ситуацію, бажали Лілі сили, щоб могла й далі так само гідно триматись.

Зустрічі з гебістами

Якось увечері, коли дитина вже спала, Олександр розповів мені про те, що його викликали в органи безпеки і розпитували, яким чином він отримав роботу у вузі. Він їх заспокоїв тим, що зі студентами, тобто з молоддю, він не працює, що його прийняли згідно з фаховою підготовкою на дослідницьку господарчо-розрахункову тему. Йому сказали, що він мав би цінувати те, що досі йому вдалось уникнути слідства. У зв’язку з цим від нього очікують, що він допоможе своєму товаришеві Євгену визнати свою помилку. Для цього йому треба буде поїхати до Євгена, зустрітися з ним і пояснити, що заради родини, маленької дитини варто відмовитись від своїх переконань. Тоді його зможуть звільнити. Олександр категорично відмовився. Його лякали, однак нічого не вийшло.

Уявивши собі всю цю ситуацію, я раптом прохопилась: “Лесю, подумай собі, де тепер Євген? Хто коло нього? Як йому страшно! І раптом з’являєшся ти, рідна людина. Ти йому на мигах покажеш, мовляв, “не слухай мене, я говорю дурниці”, а сам обнімеш Євгена, розповіси про Лілю, про маленьку Мачинку (так він називав Віруню), про Андрія”. На це Лесь майже розлючено відповів: “Ти що, зовсім здуріла? Нічого не розумієш?”

Після цього про свої виклики до КГБ він розповідав мені вже не все й не завжди.

Порядок тих подій мені відтворювати складно, адже щоденника я не вела. Пишу лише про те, що запам'яталось, закарбувалося і живе в мені постійно, час від часу нагадуючи виразними картинами, почуттями чи думками.

Про те, що в наукових установах (про інші не знаю) всі співробітники таємно поділені на певні групи і за кожною закріплено відповідального, який дає відомості про кожного члена групи в контролюючі органи, – знали, напевне, всі співробітники. Часто навіть здогадувалися, хто в лабораторії виконує ці функції. Та в ситуації, яка склалася, мені довелося познайомитись з людьми, обраними чи призначеними для інформування органів безпеки вже у зв'язку з цією новою страшною ситуацією: засуджено людину, що є чоловіком нашої співробітниці.

Зі мною відверто поговорили дві жінки, які закінчили аспірантуру й захистились пізніше за мене, отже, молодші. Одна з них була ініціатором зустрічей, вона кожного разу знаходила мене і пропонувала пройти в зручне місце для розмови. Є багато прикладів її доброго ставлення до Лілі, вона навіть вважалась нашою приятелькою, тому мені б не хотілося називати її імені. Особливо важкою мені видалась перша бесіда. Після запитань про те, як здоров'я Ліліної мами, як почувається донечка, що відомо про Євгена, які наміри чи плани у Лілі, вона почала мені пояснювати, що ситуація надзвичайно серйозна, вирок – 12 років ув'язнення – є цьому підтвердженням. У Лілі на руках маленька дитина і хвора мати; їй треба дбати про родину, про те, щоб зберегти роботу. Євген отримав тривалий термін ув'язнення, за 12 років може статись що завгодно: йтиме десь стежкою, і раптом камінь на голову впаде... Все може бути. Термін такий довгий, що можна й не дочекатись. Їй краще розлучитися з чоловіком. “Ти, Лена, поговори про це з нею. Вона мусить це зрозуміти. Ти обов'язково поговори з нею про це”.

Після розповіді Олександра про виклик до КГБ я вже все зрозуміла, та не була впевнена, що мушу цій людині все по-своєму пояснити. Слухала мовчки, було моторошно: а що, коли дадуть команду, щоб камінь упав уже завтра чи колись у визначений день, якого доведеться з острахом очікувати?.. Ми розійшлися мовчки. Лілі я переповіла тільки про те, що приятелька розпитувала про здоров'я мами й доньки. Страхів їй і так вистачало.

Таких “приятельських” розмов у нас було багато, та Лілі я передавала “просіяне крізь власне сито”, щоб не завдавати додатково болю. Пригадую останню з цього циклу розмову, яка відбулась, коли Євген повернувся вже назавсім і надрукував свою першу після заслання статтю в Україні. Наша приятелька мені з певним осудом сказала приблизно таке: “Ну що, не міг потерпіти? Одразу про Голодомор написав. Скільки є тем потрібних і важливіших. Буде їм все. Все їм буде. Все їм віддадуть. Потрібне лише терпіння, а він не має терпіння”.

Друга співробітниця, з якою ми приязно віталися, проте особливих приятельських взаємин між нами не склалося, якось зустріла мене біля бібліотеки і попросила вислухати її. Вона повідомила, що, згідно з темою своєї лабораторії, має контакти з відповідними органами, про які я можу здогадуватись. Так от, там зайшла мова про мене. Вона намагалась дати позитивну інформацію. Її не хотіли слухати. Вона намагалася навести добрі докази – нічого не сприймалось: “Там таке про вас говорять... Таке думають... Я нічого не могла для вас зробити, нічим допомогти. Вирішила, що варто, щоб ви про це знали”. Я подякувала. Більше ми на такі теми не розмовляли. Я зробила висновок, що це порядна людина, вона просто, спонтанно вирішила мені допомогти, можливо навіть мене якось рятувати чи пом’якшити думку про мене. Це їй не вдалось. Мабуть їй нелегко. Ну що ж. Таке життя.

Якось так складалось, що в усі періоди життя мені доводилося нести на плечах немов занадто важкий тягар. З’являлись певні мрії чи плани, вони навіть здійснювалися – наприклад, створення родини, власна квартира, аспірантура, успішний захист – і раптом виникає ситуація, коли в інституті отримують інструкцію в найкращому випадку тобі як фахівцеві і як людині не сприяти... Це означало відчувати на роботі щоденне приниження чи пригнічення. Мусиш сам себе в усьому стримувати. А що ще у мене було, окрім роботи? Була сім’я. Та чи можна за таких умов почувати себе щасливою матір’ю чи щасливою дружиною, якщо таки станеться, що позбавлять роботи, станеш безробітною? Люди, які мали роботу, найчастіше виглядали сумними, заклопотаними і бідними. А ті, що їй не мали? Я не кажу вже про те, що за роботу, навіть найбільш висококваліфіковану, престижну, дуже мало платили. Адже ми уявлення тоді не мали, скільки заробляють люди у світі, що таке соціальна держава, що таке споживчий кошик. Хто з нас отримував на споживчий кошик, скільки населення? І в цих буденних умовах, які здавались вічними і непорушними, ми все ж шукали чогось вищого, радісного. Передусім знаходили відповідне коло друзів для спілкування, можливості для зустрічей. Якщо ще й у роботі знаходили певні можливості для пошуків, для творчості, для якогось визнання, то вже почували себе щасливими.

І раптом виявилось, що і наше покоління не обминула соціальна катастрофа, пов’язана з репресіями. Щоправда, вона була не настільки масова, як сталінська, і відчужених від неї людей вже стало набагато більше, – тобто людей, які цієї катастрофи не відчували і не сприймали, навіть про неї не знали.

Як виживали родини репресованих?

На це питання я не маю відповіді. Хоча давно задумувалась над тим, що це є важливою проблемою для дослідження, вивчення його різних соціологічних, психологічних та, зрештою, навіть порівняльно-історичних аспектів. Більше десяти років минуло з того часу, коли ми в бесіді з Євгеном говорили про те, що варто було б вивчити і описати, як виживали дружини репресованих у

період 1970–1990-х років, як почувалися їхні діти в дитячих садках, у школах, у вузах і ті, кому випадало в ті часи служити в армії.

У цьому незручно зізнаватись, але я в той час постійно думала, як же жити Лілі? Ще недавно все виглядало інакше: така успішна красуня, інтелігентка, з прекрасним знанням мов, з досвідом вишуканого спілкування у професорському колі, нарешті, – успішний захист дисертації у Москві, мала змогу вибрати чоловіка і таки вибрала гідного, ще й по любові, склалося в Києві з квартирою, народилась донечка і, що важливо, на відміну від нас із Олександром, мала батьків зі свого боку і з боку чоловіка... І раптом усе змінилося. От як їй бути? Не було сил дивитись на неї з нормальною міною на обличчі. Я настільки відчувала її тягар, що якимось виникла мрія, щоб хоч на один день це все лягло на мої плечі і щоб Ліля прожила день вільно від цього горя, спочила. Ця думка не покидала мене роками.

Одного разу, коли Ліля не прийшла на роботу, я потелефонувала до неї додому, і Клавдія Федорівна сказала, що швидка допомога забрала її в лікарню. Я знайшла Лілю в лікарні на Хрещатику. Вона лежала в палаті бліда, знесилена після операції, ще не відійшла після наркозу. Зі слабенькою посмішкою на обличчі промовила: “Так мені тут добре, можу ні про що не думати. Все сплю, сплю, нічого не відчуваю”...

Ну як у такому горі можна жити?

Редактор наукового інститутського збірника попросила мене переказати Лілі, що їй недоцільно писати і подавати статтю до нашого збірника, оскільки є, хай і не письмове, все ж розпорядження її не друкувати. Редакція хотіла б підтримати її, оскільки добре ставиться до неї, однак не може.

До Києва приїхав директор Московського Інституту психології академік Василь Васильович Давидов. До цього інституту належала лабораторія, в якій працювала Ліля. З Давидовим співпрацював і приятелював відомий науковець і наш добрий приятель Фіма Машбиць. Він мені передав, що Давидов хоче зі мною зустрітись. При зустрічі Василь Васильович розпитував мене про ситуацію, в якій опинилася фактично його співробітниця, все уважно вислухав і сказав: “Якщо у вас вирішать Андрієвську позбавити роботи чи скоротити, ти увечері сідаєш у поїзд, а вже зранку ти – у мене. Будем думати. Зрозуміла? Ніяких телефонних дзвінків, ніяких телеграм. Увечері – в поїзд, зранку – у мене”. Я подякувала, хоч дякувати тут було й непотрібно. Московський академік належав до тих людей, що все розуміли. Колись він працював і, здається, закінчував аспірантуру у проф. Ельконіна, який пережив тяжкі репресії та вистояв саме завдяки підтримці друзів.

Нас виселяють з власної квартири

Несподівано для нас на нашій тихій старовинній вулиці Тургенівській вирішили будувати обкомівський будинок. Для нового контингенту мешканців потрібен був поблизу великий продуктовий магазин. У нашому будинку вже

був невеличкий, в основному, хлібний магазин. Шевченківський райвиконком вирішив збільшити його площу за рахунок відселення двох суміжних з ним квартир. Ми отримали повідомлення про те, що необхідно терміново з'явитись у райвиконком на прийом до товариша Калініна. Сусіди допомогли нам зорієнтуватись у тому, що там ітиметься про наше переселення в іншу квартиру. Олександрову квартиру ще до війни на власний кошт будували його дідусь і бабуся, Рокицькі, батьки його матері. Затишна вулиця поблизу центру. Тут він народився, виріс, тепер має родину в рідному домі на рідній вулиці... Знову звалилось на нас неочікуване напруження. Ми день зволікали, бо дізнались, що Калінін – найнеприємніша особа у виконкомі. Ні про які свої права чи можливості ми не знали. Під час прийому наше коротке пояснення звелось до того, що це наш рідний дім, і що ми не хотіли б нікуди переїздити. Наші прохання і сльози товариш Калінін швидко припинив і ревучим, страшним голосом промовив, що нас ніхто питати не буде. Нам пропонують нову квартиру в новому будинку на Сирці, а якщо ми не погодимось, то нас виведуть на чисту воду, приїде міліція і виставить наші речі на вулицю. Ревів він дуже страшно. У зв'язку з тою ситуацією, яка склалась навколо нас, я подумала навіть, що нас можуть посадити в тюрму.

Поїхали ми оглянути той будинок. Добре, що хоч не останній поверх, а передостанній, 8-й. Будинок панельний. Зовсім не те довкілля, до якого ми звикли, не ті сусіди. Дитині далеко до школи, мені – до роботи, далеко від звичних вулиць, театрів, музеїв, парків. Інше повітря. Що ми могли вдіяти? Ніяких прав, лише страх. Переїхали. Вже тут, знаходячись на Заході, в Німеччині, через кілька десятків років, у поважному пенсійному віці, я дізналась, що такі ситуації називають стресовими, тому коли виникає необхідність людей переселити, з ними якимось рахуються. Ми ж майже все життя перебували в стресових ситуаціях, про них навіть лікарям не доводилось розповідати. Розуміли, що таким є життя і нічим тут не зарадиш. Саме до таких ситуацій знавці застосовують формулу, автором якої є видатний композитор і громадський діяч Філарет Колесса: “Нас визволили – і на то нема ради”.

Наша донечка вже була школяркою, першокласницею. Вчилась вона у школі № 38, що знаходилась на вулиці Гоголівській – поруч з Тургенівською. І ось тепер нам з Наталею треба було щоранку швиденько пішки добиратись від нового помешкання до вулиці Щусєва, до кінцевої зупинки тролейбусу № 16, і у переповненому тролейбусі навстоячки їхати хвилин 25 до вулиці Полтавської, а звідти вже пішки хвилин 10 до школи. Після школи хтось з нас мав дитину забирати і тим же шляхом вести додому... Так ми протримались місяць і вирішили перейти до школи, що знаходилась близько від теперішнього нашого дому. Тепер стрес очікував і маленьку школярку.

Зрозуміло, що донька вступила до школи не тільки тому, що школа знаходилась поблизу від дому, а й, можливо, головне – що то була добра школа і що я знала, що перший клас набирає добра вчителька. До того ж відомо, що семирічні першокласники свою першу вчительку дуже люблять. Наша Наталя

відповідала цьому загальному правилу – свою першу вчительку, Марію Гордіївну, вона дуже любила. Дитина переживала. Я їй пообіцяла, що й на Сирці знайду для неї клас, де буде найкраща вчителька. Знайшла. Школу змінили. Наталя щодня сумувала і після школи мені говорила, що кращої вчительки за Марію Гордіївну не буває. Я намагалась її заспокоїти, шукала відповідні докази. Минув тиждень занять у новій школі, і Наталя звертається до мене: “Мамо, от послухай. Сьогодні наша вчителька написала на дошці кілька слів і дала нам завдання, щоб ми з цих слів склали і написали речення. А ти знаєш, як таке завдання нам давала Марія Гордіївна? Вона говорила так: “Йшов хлопчик і ніс у кошику речення. Кудись задивився, спіткнувся, впав, а з кошика повипадали слова. Ось вони. Я їх зібрала і напишу на дошці... А тепер допоможіть хлопчикові зібрати з цих слів речення”. – От тепер, мамо, скажи, яка вчителька краща?”

Сумно було, що зміна школи принесла переживання дитині. Однак я знайшла причину радити – наша донечка вже з першого класу так глибоко починала розуміти сутність і роль вчителя у житті учнів.

Через певний час на роботі довелося знову переходити в іншу лабораторію. Інші дослідницькі проблеми, де потрібна інша підготовка, інша галузь практики, з якою доводиться узгоджувати напрямки роботи. Та головне, що на роботі в інституті я все ж залишалась.

Якось у своєму районі на вулиці Гоголівській я зустріла Михайлину Коцюбинську, і вона розповіла про свою нову роботу у видавництві “Вища школа”, де влаштувалася, коли була звільнена з Інституту літератури, і про умови, які там складаються. Однак це все ж була робота. На площі Богдана Хмельницького зустріла Льолю Світличну, яка дуже схвильовано розповідала мені, що втратила роботу. Друзям Льолі було відомо, що вона в Політехнічному інституті вела дуже складний спецкурс з опору матеріалів і що їй вдалося зробити цей курс зрозумілим і важливим для студентів, тому вони успішно складають екзамен. Професійна майстерність Льолі навіть викликала подив. Так от, Льолю також позбавили роботи.

Зрозуміло, що надзвичайно важко було втриматися в інституті Лілі. Всього довелось їй пережити. Була вона якийсь час і без роботи, що з гуманною метою значилось у документах як тривала, на півроку, відпустка за власним бажанням...

Можливо, прийде час – і хтось правдиво й талановито змалює долю дружин репресованих і жінок-репресованих, і будуть їм присвячені книжки, фільми, картини, як це вже зробили художники Панас Заливаха, Галина Севрук.

У новій лабораторії

Лабораторія, в якій я цього разу опинилась, була однією з основних в Інституті. Вона виникла ще у час його заснування. Тут працював добре організований колектив дослідників, панувала робоча атмосфера. Зустріли мене

спокійно. Мій стіл стояв близько до столу дуже привітної людини – Петра Степановича Перепелиці. Саме з ним пов’язаний у мене приємний спомин ще з аспірантських років. Якось під час свята в інституті, коли закінчилась урочиста частина і розпочалися танці, Петро Степанович енергійно підійшов чи то навіть підбіг до мене, став на коліно, простягнув руки і з лагідною посмішкою запросив до танцю. Було трохи ніяково. За ним почали мене запрошувати й інші співробітники. Тоді наш вчений секретар, дуже строга людина, Клавдія Львівна Опришко, покликала мене до себе в кабінет і запитала: “Що ти тут розвела? Ти одружена жінка”... – і прочитала мені мораль. Так колись бувало в інституті Г. С. Костюка.

Відтоді минуло багато часу. Вже тепер, під час перерви, Петро Степанович також розмовляв зі мною, цікавився, якими питаннями я збираюсь займатись. Та від головного питання, яке він мені поставив, я просто розгубилася. Він раптом спитав: “Олено, чи є в тебе книжка в ощадній касі?” Я трохи знітилась, але щиро відповіла, що немає. Тоді Петро Степанович прочитав мені життєвоважливу лекцію про те, що людині, яка має родину, ще й дитину, просто соромно не мати ощадної книжки – за будь-яких умов, за будь-яких статків. Незалежно від того, яка в неї заробітна платня, людина мусить мати збереження. Якщо, скажімо, в родині хтось тяжко захворів, дорослий чи дитина, потрібна операція, ти ж знаєш, що на це потрібні гроші. Де ти їх візьмеш? Треба щомісяця дисципліновано щось відносити на книжку, відкладати хоч по 10 карбованців, але робити це регулярно. І так за рік щось набереться, а потім буде більше. Непростойно не мати книжки.

Мені справді стало соромно. Якось увечері я наважилася зателефонувати з цього приводу Майї Василівні Вовчик-Блакитній, яка сама утримувала родину. Вона підтвердила, що це таки треба зробити, що вона для кожної доні відкрила ощадні книжки, на які вносить хай і символічну суму, але регулярно. Інакше зберегти нічого не вдається, а бувають випадки, коли вкрай потрібно мати гроші.

Саме в той час у мене виходила маленька книжечка про дітей дошкільного віку, і видавництво обіцяло мені заплатити гонорар, скромний, але все ж. Я попросила Олександра, щоб ці гроші ми ні на що не витрачали, а завели ощадну книжку. Він погодився. Так ми й домовились. Свій гонорар, здається, 400 крб. – я поклала на ощадну книжку. Вже згодом я завела окремі книжки для Олександра і для Наталі, але ми оформили їх таким чином, щоб кожен з нас міг ними користуватись. За десятки років там щось таки зібралось. Однак згодом все воно пропало, як і в багатьох інших громадян, що все ще вірили своїй владі. З розпадом Радянського Союзу гроші з ощадного банку України було переведено до Москви. Що то був за закон чи домовленість, я не знаю. Враз ті люди, які не встигли зняти свої заощадження з книжок, втратили все.

Моє особисте знайомство з гебістом

Якось після вдалої бесіди в школі з учителями (це складна аудиторія, вчителі ж самі вчать, в цьому полягає їхнє життя, тому в них пригасає потреба ще в когось вчитися самим, а тим більше – щоб хтось їх “вчив”), коли вони добре, з довірою сприйняли запропоновані мною міркування, ідеї, обговорили, яких позитивів від їхнього запровадження можна буде очікувати, як вплести їх у навчальний процес, – я в дещо піднесеному настрої повернулася до інституту. Раптом, неочікувано, підходить до мене працівник відділу кадрів, мила жінка Тамара, і повідомляє, що в її кабінеті на мене чекає один директор школи, який хоче мене запросити до своєї школи з лекцією. Заходимо в її кабінет, тобто у відділ кадрів. Там сидить молодий, спортивний, охайно вбраний чоловік. Тамара нас знайомить і, щоб не заважати розмові (так вона пояснила), виходить, залишивши нас удвох.

Чоловік одразу показує мені документ, який засвідчує важливість його персони і ще більшу важливість органів, які він представляє. Я ніколи одразу не запам'ятовую такі речі, а в цій ситуації – й поготів. Я не брала того документу до своїх рук, не читала, що він означає і кому належить. Це була перша моя зустріч такого порядку. На жаль, мені довелося зустрічатись з цим чоловіком багато разів, тому запам'ятала, що звати його Валерій Леонідович.

Він почав з того, що наша родина давно пов'язана з людьми, яких карні органи засудили, і що я повинна розуміти – наше місце також могло бути серед них. Пригадую, що я погодилась з цим ще й пояснювала, що так і не розумію, що такого наші знайомі накоїли, а отже, напевно, так могли вчинити і стосовно нас. Він розпитував про Євгена, наголошуючи, що той займався націоналістичною діяльністю. Я заперечила, що такої діяльності не спостерігала ніколи, що Євген – освічена, культурна людина. Його виступи на наших професійних нарадах завжди були глибокими й доречними, а зустрічі молоді з письменниками, що їх він провадив, завжди були творчими, цікавими, викликали інтерес до читання й загалом до навчання. Свої літературознавчі заняття Євген, здається, розпочинав ще у студентські роки з вивчення творчості Байрона. Можливо, саме тому він зовні також нагадував мені Байрона своєю розкішною, завжди охайною зачіскою і гордою поставою голови. Що ж стосується наших дружніх зустрічей, то на них Євген виявляв інтерес до художніх здобутків різних народів. Можу засвідчити, що ніякої національної обмеженості я в ньому не помітила. Серед його улюблених поетів є й російські, зокрема, Сергій Єсенін. Це здивувало мого співрозмовника. Я підтвердила свою думку тим фактом, що Євген багато поезій Єсеніна читав напам'ять під час наших прогулянок містом. Щодо класиків, то Євген високо ставив Михайла Лермонтова. Розповідала про Сверстюкові переклади з інших мов.

Той чоловік сказав, що все ж справа серйозна і що треба подбати про долю родини Євгена. Тут вони розраховують на мою допомогу. У дружини Євгена хвора мати і маленька дитина. Все тепер лягло на її плечі. Що буде з родиною,

коли він відбудуватиме покарання, складно передбачити. В цій ситуації він радив би дружині розпочати справу про розлучення.

При всій своїй заляканості і непевності щодо того, як і що треба говорити, саме в цьому випадку я одразу зуміла бути категоричною. Я відповіла, що Ліля – інтелігентна людина, вона має високі моральні принципи. У родинному житті всяке буває, іноді люди розлучаються навіть неочікувано. В житті – як на довгій ниві. Але щоб полишити чоловіка, якого заарештували, за таких умов позбавити його родинної підтримки – на це його дружина не піде ніколи, і я цього їй не радитиму.

Він сказав, що іноді йому доведеться мене турбувати, щоб я була до цього готовою. Однак є одна умова: я повинна підписати документ про нерозголошення. Він простягнув мені видрукуваний формуляр, але я його в руки не брала і сказала, що не підписуватиму ніяких документів. Його умовляння тривало досить довго, розмова ніяк не могла закінчитись. І все ж я програла. Я сказала, що можу написати власною рукою на чистому аркуші. Він погодився. Я написала, що нікому не розповім, про що говорив зі мною Валерій Леонідович, і поставила свій підпис.

Додому я прийшла зовсім розбитою. Увечері про все розповіла Олександрові. Він сказав, що їх потрібно одразу ставити на місце. “Як ти могла погодитись з тим, що нас також могли посадити?! Ні на які питання не потрібно відповідати і нічого не підписувати”. Олександр сказав, що розуміє, як це все було для мене важко через несподіваність розмови, її стиль, зміст запитань, особливо коли розумієш значення своїх відповідей. Але тепер, тобто після цієї розмови, вони мене зустрічами і допитами замучать.

На другий же день я розповіла Лілі про цю зустріч, зрозуміло, без подробиць про розлучення. У бідної Лілі не було сил мене жаліти чи мені співчувати. Вона лише сказала, що ще одна колега, Кисарчук Зоя, зізналась їй про таку зустріч, але та від несподіванки зробила настільки перелякані очі, що її відпустили і, напевне, більше не чіпали.

Ці зустрічі тривали, хоч були вони не регулярними: іноді раз на місяць, іноді – через два або й три місяці. Щоразу він мене запитував, чому я така напружена, адже він зі мною по-людськи розмовляє і не лякає. Яюсь навів приклад, що один чоловік, науковець, вів з ним довірливі бесіди, правдиво відповідав на запитання, то нещодавно він успішно захистив докторську дисертацію, ніяких перешкод йому не чинили...

Про зустріч він домовлявся телефоном звечора – наавтра, на ранок чи після обіду. Бесіда завжди відбувалась в університетському парку. Очікування зустрічі, сама бесіда, стан після неї – це постійна стресова ситуація. Я ніколи не знала, чим вона скінчиться і чи повернусь я додому чи на роботу. Тому про чергову зустріч завжди знав Олександр. Він співчував мені, жалів мене, але говорив, що я сама винна: треба було різко відмовитись. На роботі я вирішила повідомити про такі свої відлучення колегу, стіл якої стояв перед моїм, надзвичайно порядну людину – Марину. Я розповіла, що мушу йти на зустріч з

такою-то людиною для такої-то бесіди. Не знаю, чи повернусь, тому прошу, якщо мене не буде, повідомити Олександра. Марина відреагувала приблизно так: розумію, що це складна ситуація, але думаю, що добре, що вони вибрали саме вас. Адже ви не можете нашкодити Лілі, ви ж говоритимете так, як є, тобто добре. А якби хтось інший давав їм інформацію, то міг би щось і перекрутити. Не бійтеся, ви ж допомагаєте передусім Лілі, ну і органам також. Очевидно, завершуючи свою думку, Марина дійсно вірила, що ці наддержавні органи та їхній представник потребують моєї допомоги, щоб правильніше вирішувати справу.

Це приблизний зміст нашої розмови з Мариною. Про справжню суть всього, що діється, про своє розуміння ситуації я Марині не розповідала ніколи. Єдине, що вона знала – це куди я йду. І це вже виявилось для мене значною підтримкою. Я могла бути впевненою, що в разі чогось моя колега знає, де я, і повідомить мою родину.

Варто зазначити, що Марина мала добру університетську освіту, цікаво працювала, вносила високу культуру в свою наукову роботу, що певним чином впливало і на мою роботу. Якось на час відпустки Марина запропонувала мені два томи письменника Віктора Астаф'єва. На той час дістати таку книжку було досить складно. Можна уявити собі, яким значним для мене було відкриття творчості цього письменника. Доволі часто я мала змогу користатись бібліотекою своєї колеги.

Предмет для розмов із гебістом завжди був сумний. То він приносив і показував газету, де писали про те, що хтось із моїх знайомих отримує підтримку з-за кордону, навіть грошову. Це, на його і їхню думку, було ганебно, адже радянські люди живуть щасливо, тому не гідно принижуватись і отримувати якусь допомогу. Він, зрозуміло, очікував моєї оцінки. Я цих статей не брала читати, навіть у руки не брала й відповідала, що друзі завжди і всюди залишаються друзями. То він викладав мені свою думку про те, що двоє немолодих людей бажають одружитися, а це в нього викликає сумнів. Тут я відповіла, що приватні стосунки взагалі в такому ключі аморально обговорювати.

Найскладніше мені було, коли повернувся з тривалого заслання Іван Олексійович Світличний. Цей кагебіст протягом двох зустрічей пропонував мені провідати його, мотивуючи це тим, що людина повернулася хворою і що органам безпеки слід знати, що саме про свій стан говорить Іван Олексійович і наскільки звинувачує в цьому державну систему. Тут я чітко відповіла, що справді хотіла б провідати людину, але не піду, щоб не було приводу при зустрічі з такими службами щось переповідати.

Так я й не навідалась до родини Світличних за життя Івана Олексійовича. Побачила його вже в труні у Володимирському соборі під час панахиди. Згодом склалися довірливі взаємини з Льолею. Вона дуже поважала мого Олександра, була вдячна йому за щоденну допомогу в догляді за хворим Іваном Олексійовичем, вибачала Олександрові, коли в нього починався

“мисливський сказ” (так він сам пояснював Льолі, чому один-два дні не зможе прийти і просив свого друга, Юрія Грабовецького, який жив неподалік від Світличних, замінити його). На поминках Надійка Світлична у своєму сумному, урочистому слові сказала, що за ці останні роки склалось так, що в Києві у неї нема ріднішої людини за Сашка Проскуру. Думаю, що це Надійчине ставлення Олександр пам’ятав завжди. Йому не часто таланило на нагороди. Свою останню нагороду він міг почути з неба, коли над могилою говорила про нього його хрещениця Віра Нойфельд, Євгенова дочка.

З Льолею ми частенько розмовляли по телефону. Одного разу вона попросила мене прийти ночувати, оскільки почувала себе недобре. Такій сильній жінці було страшно... Вже тепер я добре розумію, як складно їй було ночувати самій поруч із ліжком, на якому стільки років лежав хворим її чоловік, друг, найрідніша людина. Льоля довіряла мені ключ від квартири, коли лежала в лікарнях, а треба було принести їй з дому якісь речі чи гроші. В лікарні я часто навідувалась до неї, однак так ніколи й не розповіла, чому не приходила провідати Івана Олексійовича після його повернення.

Найтяжча зустріч з цим гебістом відбулась, здається, зненацька, без попередження, 4 вересня 1985 року. Він зустрів мене зранку біля інституту, коли я йшла на роботу, і сказав, що треба поговорити. Ми трохи відійшли від входу в інститут, і він сказав, що вночі сталася трагедія: Стус повісився в таборі. Я стояла мовчки. Не пригадую, чи було щось іще сказано. До інституту увійшла злякана і приголомшена. Пригадала, що саме в ці дні у Києві гостює моя добра приятелька з Москви Олександра Абрамівна Венгер-Катаєва (я писала вже про неї, що це дружина сина відомого російського письменника Івана Катаєва, розстріляного ще під час перших репресій у 1930-х роках). Вона зупинилась недалеко, у центрі міста, в будинку письменників, в родині Кисельових. Я зателефонувала, попросила про зустріч і побігла до неї. Ми сиділи в кухні за столом, я розповіла про вранішню зустріч. Олександра Абрамівна уважно слухала, підперла підборіддя кулачками, дивилась то на мене, то у простір і промовляла: “Надо разобраться, чего они от тебя хотят? Чего они от тебя хотят?” Потім вийшла з-за столу, ходила по кімнаті, повторювала це питання і знову сідала думати. Це тривало більше години і нарешті вона промовила: “Знаю! Они хотят, чтобы ты рассказала об этом трагическом событии своим друзьям и приятелям, чтобы слух пошел от тебя. Значит, ты идешь на работу и – никому ни слова. Иди.” В інституті я одразу побачила Лілю. Ми, як завжди, привітались, і я пішла в лабораторію, поклала перед собою книжку і цілий день просиділа в трансі. Вже наступного дня в інституті Ліля мені сказала: – “Ти знаєш, Стус помер.” Я спитала: “Коли?” – “Вчора вночі.” – “Як це сталося?” – “Ще поки невідомо.”

Цього дня я також мовчала. А на третій день не витримала і про все розповіла Лілі. Наступного дня Ліля зустріла мене і сказала, що Євген ставить Олександрі Абрамівні “п’ятірку”.

Здається, я вже згадувала, що велику частину мого тексту прочитала Михайлина Коцюбинська. У своєму листі до мене Михайлина Хомівна просила, щоб цей випадок – розмову з гебістом і зустріч з Олександром Абрамівною – я підготувала і якомога швидше їй надіслала. Вона його обов'язково використає у своїй роботі. В телефонній розмові Михайлина також нагадала про це. Та я не встигла...

Підтримка родини Венгер-Катаєвих

Я свідомо обмежую свої спогади: якась особлива внутрішня цензура з'являється, коли згадую персонально ту чи іншу людину, причетну до моєї долі. Виникає питання, чи з такої ж позиції та людина оцінює мої інтерпретації, чи дала б вона на них згоду. Це особливо стосується людей, відомих у суспільстві, які в моєму тексті через мій потік взаємин і оцінок стають причетними до моєї долі. Дозволу в них я не просила, а пробачення прошу.

Моя родина постійно, впродовж десятиріч, відчувала щиру підтримку московських родин Венгерів-Катаєвих. Ці родини добре відомі в колі московської наукової і творчої інтелігенції. Так от, Георгій Іванович Катаєв підтримував наукові контакти з моїм чоловіком, і Олександр високо цінував можливість обговорювати з ним свої наукові пошуки і експериментальні результати, особливо в той період, коли не стало Олександра Генріховича Гольдмана і до роботи Олександра в його інституті почали ставитись критично. Так, на одну із запропонованих дослідницьких тем Олександр отримав у своєму інституті абсолютно негативний відгук. Тему довелося змінити. Цю свою тему та її основні ідеї Олександр обговорював з Георгієм Івановичем Катаєвим і отримав від нього надзвичайно високу оцінку щодо її перспективності. Хоч тему в інституті все ж не було дозволено, Олександра зігрівала позитивна думка московського колеги. Роки йшли, і через десятиріччя Олександр зустрів у міжнародних фізичних журналах інформацію про те, що саме таке дослідження отримало Нобелівську премію. Олександр згадував добрим словом свої наукові бесіди з Георгієм Івановичем. Хоч було йому, звісно, прикро.

Коли 1986 року вибухнув Чорнобиль, Олександра Абрамівна одразу ж зателефонувала до нас і запропонувала терміново відправити до них нашу доню, та й самим приїхати, якщо є така можливість. З цієї пропозиції ми скористались. Відомо, що багато кийвських родин отримували такі пропозиції з різних кінців тоді великої країни, в тому числі і з Москви. Тисячі людей намагались допомогти своїм близьким і друзям. Така допомога була вкрай потрібною, особливо родинам, де підросли діти. Хоч траплялись і гіркі випадки – не знаю, як часто. Наприклад, родину Майї Василівни Вовчик-Блакитної також запросили до Москви. Згодом вона мені розповіла, що почували вони себе винними і навіть відповідальними перед родиною господарів: їх оселили на приємній родинній дачі, де киянам було виділене місце для вмивання і туалету, оскільки їхні відходи і змиви могли бути радіоактивними. Напевне, так воно й

було. Але як почували себе люди, які, рятуючись, розуміли, що несуть біду тим, хто їх рятує...

З родиною Венгерів ми зустрічались під час наукових конференцій, а також майже регулярно листувалися. Дозволю собі навести уривки з листа Олександри Абрамівни, якого я отримала у кінці 1960-х років:

“Дорогая Леночка! ... Напишу обо всем, о чем не успела сказать, когда была у Вас.

Прежде всего, хочу сказать, что тот вечер у вас вспоминаю часто и с удовольствием. Хорошо, когда находишь единомышленников, и при том таких, с которыми можно поспорить. Передайте, пожалуйста, Жене (Сверстюку – О. П.), что обдумав все, о чем тогда мы спорили, я пришла к выводу, что в основном с ним согласна. Точнее, не в основном, а в главном. Сейчас, действительно, время, когда нужнее всего народники. От себя добавлю – и теоретики. В Москве сейчас крупное наступление – повсюду проходят собрания по поводу тех, кто подписывал всякие письма. В математический интернат пришло письмо от рабочих 1-ой образцовой типографии г. Москвы с возмущением по поводу поступка Юлия Кима и требованием убрать его с педагогической работы. Уже собиралась партгруппа, должен был быть педсовет, но, очевидно, не состоится, так как настроение коллектива ненадежное. Такое же собрание было по поводу Пети (Петра Якіра – О. П.), но результата не принесло, как и некоторые другие. Очевидно, их уберут административным способом.

Посылаю Вам с Натальей Корнеевной два стихотворения. Больше ничего нового на сегодняшний день нет.

Вышла одна интересная книжечка стихов немецких (в основном) поэтов. Я оттуда Вам спишу кое-что. Они как продолжение нашего застольного разговора. Не удивляйтесь, если буду присылать письма с какими-либо урапатриотическими комментариями: это единственная возможность посылать что-то о событиях у нас.

Теперь перехожу ко второй – научной части письма.

Во-первых, Леонид Абрамович ждет Вашу годовую работу. Я тоже. Так что присылайте побыстрее.

Во-вторых, у меня к Вам большая просьба: мы решили дать Н. К. тему, параллельную Вашей диссертации, на глухих дошкольниках. Правда, конечный выход у нее должен быть не психологический, а педагогический, но методика должна быть идентична Вашей. Очень прошу Вас, дайте ей прочесть Вашу диссертацию и, если возможно, покажите на слышащих детях, как Вы проводили констатирующий эксперимент. Она Вам будет задавать вопросы, Вы не смущайтесь, если на первых порах они Вам покажутся не вполне квалифицированными, – Н. К. совсем не психолог. Пока загружать ее психологической литературой не надо. Это пойдет со временем.

Нашел ли Саша себе оппонентов? Если нужно что-то в Институте кристаллографии, Юра (Георгий Иванович Катаев – О. П.) может помочь.

Большой привет всем”...(підпис).

Один з віршів, надісланих у цьому листі, хочеться тут навести. Його написав С. Крилов, випускник фізфаку МГУ. Вірш надрукований у газеті “Московский Университет” 5 квітня 1968 року.

Подснежники

Да здравствуют подснежники –
Фанатики и мятежники,
В своем предназначённом рвении
Родившиеся до времени!
Чуть зиму начнут расшатывать
Назревшие потепления,
Из снега встают глашатаи
Будущего наступления,
И редкие, безоружные,
Но сильные и прекрасные,
Они призывают нас к мужеству
Верой своей, бесстрашием.
Если вас станут оплевывать
Лгуны, дураки и насмешники
За что-то свое, за новое –
Берите пример с подснежников!
Вы помните, сколько крови
Пролили на плахах гении,
Выросшие в средневековье
Из тьмы, как цветы весенние?
Они за крупницы знаний
Пошли на костры и ужасы –
Что было б сегодня с нами,
Будь у них меньше мужества?
Пусть мы пока не герои,
Пусть все мы, увы, не гении, –
Но только что нам стоит
Каждое отступление?
Песчинка обвалы будит
С тупою, обратной скоростью,
А мы не песчинки, мы – люди
С мечтами, с умом и совестью.
Сникая пред чьей-то грозностью,
Не думая, коль не дергают,
Мы обрастаем косностью,
Как ледяною коркою.
Дерзайте, творите, думайте,

Горите огнем неистовым
И через грязь и трудности
Несите светлое, чистое.
А если Вас станут оплевывать
Лгуны, дураки, насмешники
За что-то свое, за новое –
Берите пример с подснежников!
Да здравствуют подснежники,
Фанатики и мятежники!

Другий вірш цього самого автора “Дядя Степа – еволюціонер” переписувати вже не буду. Щирість прагнень молоді людини, її мужність, що виражені в досить наївній, тобто також щирій віршованій формі, тут є очевидними. Нинішньому читачеві, напевне, важко буде повірити, що саме такі вірші влада розглядала як кримінал, за них позбавляли людину волі. Для оголошення і здійснення вироку навіть знаходили у кримінальному кодексі відповідну статтю.

Те саме, тільки з більш суворими судовими рішеннями, діялось і в Україні, про що засвідчує український самвидав. Визначною подією в розвитку сучасної наукової думки – історичної та суспільної – є аналіз історії самвидаву, який здійснив під керівництвом Михайлини Коцюбинської молодий науковець Лесь Обертас.

Сумні часи і радісні моменти

Старше покоління мало сумний і трагічний досвід минулого – як у рідинах, так і в суспільстві, пов’язаний із спрощенням, приземленням і приниженням життєвих планів, намірів, не говорячи вже про мрії. У перманентних умовах побудови нового суспільства молодше покоління могло собі дозволити хіба що також примітивний набір цінностей, особистісних і громадянських. Молодше покоління могло спиратися на досвід свого убогого, голодного післявоєнного дитинства і ніким не окреслені, зовсім туманні перспективи.

Щось могли собі планувати ті молоді люди, які повірили у принади комсомолу і виявились поміченими, отримавши комсомольські посади ще у студентському віці. Таких не було багато. Для більшості майбутнє і загалом особиста доля виглядали досить похмуро. Вибір шляху в науку вже видавався життєвим здобутком, навіть попри мізерні фінансові можливості науковців. Все ж це був певний духовний, а не тільки професійний щабель у суспільстві, хоч суспільство до нього і не ставилось з належною довірою чи шаном.

У науковців виробився певний захисний механізм – усвідомлення своєї самодостатності, без особливої уваги на реагування і оцінки іззовні. Це означало усвідомлення необхідності сприйняти своє вузьке коло як достатнє для спілкування не тільки професійного, а й особистого і світоглядного. До цього варто з прикрістю додати, що наука в Україні (напевне, не тільки психологічна)

розвивалась в умовах провінції. Науковим центром була Москва. Величезній країні одного центру вистачало. На широкі світові обрії вдалось вийти тільки Григорію Силновичу Костюку, оскільки він отримав у давніші часи високу освітню і шляхетну людську підготовку в одній з кращих гімназій Києва, володів іноземними мовами, на міжнародних конференціях виступав французькою. Серед радянських науковців це траплялось не часто.

Представникам творчої інтелігенції було набагато складніше: поет, художник, композитор потребують безпосереднього спілкування з широким колом людей, формування кола шанувальників. Вони очікують їхнього відгуку, підтримки, захоплення чи навіть критичного сприймання, що спонукає до подальшої творчої праці. Науковці, зокрема, гуманітарії, тобто філософи, історики, мистецтвознавці, психологи (ті, що не були пов'язані з військовою проблематикою) – віднайшли спосіб адаптації до умов закритого суспільства в тому, що “писали у стіл” або “у шухляду”. Зрозуміло, що така ситуація призвела до численних особистих і суспільних втрат.

Ті сумні події і випробування, які нанизуються мені вже на досить довгий ланцюг, все ж не вичерпують всього змісту життя в різні періоди. Звичайно, були і радісні, щасливі моменти, навіть у дитинстві. Досі пам'ятаю, як я перемогла в бігу на 100 м. Мені тоді було десь 8 чи 9 років. І всі діти в дитбудинку, які спостерігали за змаганнями, були здивовані моєю перемогою, а я раділа, що я, хоч і малого зросту, але всі побачили, що я спортивна. От тільки тепер, у пенсійному віці, мені в голову прийшло, що, можливо, вихователь оголосив час мого бігу не об'єктивно, а з метою підтримати дитину. Ніколи раніше в мене не виникало сумніву, що я швидше за всіх бігла. Стометрівка біля монастиря була вузька, і бігли ми по одному по черзі, а вихователь визначав час за своїм годинником. Я пережила свою хвилину щастя.

Не обійшлося, Богу дякувати, без радісних і щасливих подій у роки юності, в молоді роки, та й пізніше. Коли довелось готуватися до захисту дисертації в Москві, то надзвичайно здібна і здатна до різних добрих справ Ліля пошила мені з недорогої тканини елегантний модерний сарафан, а до нього запропонувала свою білосніжну блузку. Виглядало гарно. Згодом нашим співробітникам надходили з Москви листи, в яких, серед іншого, згадувалося про захист дисертації інтелігентної київської Проскури. Такого листа отримав від професора Бойка Олексій Братко і радо розповів мені про нього.

Чи йшло життя смугами, як вважає народна мудрість, не знаю. Зрозуміло, що життя без смутку, розчарувань і втрат не буває. Були вони і в моєму, і в нашому родинному житті. Йдеться про ті сумні події, що стосуються особистої долі, мають камерний резонанс й не залежні від суспільної чи історичної ситуації. Першою по-справжньому сумною подією у моєму свідомому житті було прощання навіки з матір'ю Олександра. В домі не стало опори – приходиш додому, а ні перед ким відзвітувати, попросити і послухати поради, просто відчувати присутність і підтримку. Через кілька років ми втратили першу дитину – дівчинку, яку хотіли назвати на честь матері. Вже в зрілому віці я

втратила Ліду, що була мені сестрою, або, як кажуть, більш, ніж сестрою. Такі втрати у кожного є, однак не хочеться їх називати нормальними життєвими подіями. І тут не буває мірки, яка втрата більша. Вони вкарбовані в моє життя і складають його сенс. Вони складають моє особисте життя і життя найближчих мені людей.

Батьки (мого віку) і (наші) діти

Ця моя запізніла сповідь свідчить все ж про те, що наше особисте й родинне життя цілковито підпорядковувалось державній політиці, яку лише через багато десятиліть дозволено називати тоталітарною і аналізувати її сутність. Чи так велось лише в маленьких родинах, як моя, де не було зв'язків між поколіннями, не передавались традиції, головні родинні події, чи то досягнення, чи втрати? Можливо, саме через це збіднення, обмеженість родинних зв'язків для мене таке велике значення мали державні події. Вони переживались як ерзац родинних подій.

Більшість людей у суспільстві справді підкорялась рішенням партійних з'їздів, вірила в них, щоразу сподівалась на краще. Те, що упродовж усього свідомого життя не було за що (а часто й не було де) купити пристойного взуття і одягу, в якому зручно було б сидіти в президії на вчительській чи науковій конференції, а тим більше купити чи дістати можливість придбати меблі в хату – це сприймалось як нормальна ситуація. Всім моїм знайомим було важко. Проте кожного разу ця нормальна ситуація переживалась нервово.

У нашій родині росла дівчинка, але не було можливості переконати її в тому, що вона красуня, принцеса, тобто забезпечити відповідний набір платтячок, спідничок, взуття. Вона й справді росла гарною, але що доводилось їй переживати внутрішньо?

Коли після чергової шкільної реформи скасували обов'язкову шкільну форму, почали з'являтися дівчатка, які в класі викликали заздрість. Що я могла вдіяти як мати? Що було в мене на душі?

На курсах підвищення кваліфікації вчителів я викладала психологію, намагаючись зробити її психологією життя школи. І тут більшість вчителів виявила занепокоєння щодо вільного одягу, в якому тепер приходять до школи дівчатка і хлопчики. Є серед них такі, що приходять до школи приємно, гарно і навіть досить дорого вбраними. Хоч їх і небагато. В учнів виник новий інтерес: хто в чому завтра прийде до школи? Далеко не всі учні почували себе комфортно, особливо, як виявилось, під час перерви. Якраз під час перерви учні виходять у шкільний коридор чи у двір, де відбувається спілкування і відповідна демонстрація своїх надбань. При цьому дехто з приємністю дефілює, радіючи можливості показати свою молоду красу в гарному вбранні, а дехто ховається у тінь.

Одна вчителька поділилась проблемою, яка виникла в неї з власною донькою. Дівчинка попросила, ба навіть поставила мамі вимогу, що їй потрібно

шість спідничок, щоб кожного дня на тижні йти до школи в іншій. На пояснення мами про можливість вчительської зарплати дівчинка відповіла, що погоджується на недорогі спіднички, їх навіть мама може сама пошити, але їх має бути шість. Якщо ж мама не погодиться, то доньці доведеться зранку вчасно зібратися до школи, чемно попрощатись з батьками, а от куди вона піде – це вже її справа, оскільки до школи в одній і тій самій спідниці вона не ходитиме, щоб не викликати поговор і сміх однокласниць.

Ми розпочали обговорення теми шкільної форми, яке перейшло в дискусію. Дехто казав, що в багатьох європейських країнах діти ходять до школи у вільному одязі, оскільки там дотримуються думки, що єдина форма спонукає до нівелювання або збіднення особистості (однаково вдягаються – однаково поведуться – однаково думають). Так само збіднює розвиток особистості одноманітна і спрощена міська архітектура. Так само і сільська. Такі погляди знаходять і наукове підтвердження. А багатоманітність чи то в одязі, чи в архітектурі створює умови для творчої думки, збагачує можливості розвитку та реалізації різноманітних нахилів та здібностей особистості. Дещо погодившись із цим, учителі все ж стояли на тому, що розмаїття одягу призвело до напруженої атмосфери в класах, навіть до погіршення взаємин. Особливо некомфортно при цьому почуваються діти з бідніших родин: одразу в класі стало помітно, хто бідний, а хто багатий. І тут у мене раптом виникло запитання, яке я поставила вчителям: а коли краще дитині дізнатись про те, що вона бідна, а хтось інший – багатий? Краще про це дізнатись раніше чи пізніше? Це питання виявилось болючим. До єдиної відповіді ми не прагнули. І все ж важливо, що більшість учителів підтримали перевагу єдиної форми і ту думку, що дітям краще дізнатись про свою бідність чи добрий достаток якомога пізніше. Це, зрозуміло, було наслідком радянської системи життя суспільства, коли всі були майже однаково бідні, але це вважалось рівністю. Діти правлячої верхівки мали свої школи, навіть свої дитячі садочки і відповідно інші можливості. Вони росли відокремлено від основної маси дітей.

Показово, що це є думки вчителів, тобто людей з надзвичайно важливою для суспільства професією, яка в той же час є однією з найбільш економічно скромних. Більшість з них є батьками, тобто проблеми достатку для них – це особисті проблеми вчительки і матері, проблеми вчительської родини. Разом з тим, вони професійно спостерігали за різними проявами зміни взаємин між учнями в класах, могли робити певні прогнози, пропонувати захисні для підростаючої молоді поради.

В нашому колі, серед науковців, такі нестатки компенсувались тим, що діти поважали своїх батьків, усвідомлюючи значущість їхньої праці, а батьки, своєю чергою, намагались певною мірою виявляти своє захоплення дитиною, переконувати її в тому, що вона особлива, старанна, добре вчиться, дуже приємно виглядає, користується повагою однолітків...

На мою думку, батьківську чуйність і мистецтво розуміння дівчинки виявив у своєму ставленні до донечки Євген, називаючи її “Мачинка”. Це ім’я

переконувало дівчинку в тому, що вона – чудова крихітка. Нашу доню він називав “Вишенька”. Щоправда, читаючи мій текст, Ліля наважилась уточнити, виявивши авторську гордість, що Вишеньку для нашої доні так влучно віднайшла саме вона.

Але витончене спілкування – скарб, який дістається не кожній дитині. І коли дитині кожного дня треба йти до гурту – шкільного чи студентського, починаєш думати, чи справді шляхетне спілкування компенсує надмірну матеріальну скромність, тобто є воно компенсацією чи маскуваням, що відкладається в душі дитини. Яке ставлення виробляється у неї до світу, в якому вона живе, до самої себе і навіть до своїх батьків?

У підлітковому віці та в близькій до нього ранній юності соціальна зрілість формується не на спостереженні цілісної ситуації, що дає підстави для розмірковувань, підводить до гуманістичних філософських висновків, допомагає віднаходити для себе відповідні життєві стратегії. Це все вимагає часу. В такому віці світ сприймається з допомогою більш загального, всеохоплюючого механізму пізнання – порівняння. Юнак чи дівчинка порівнює себе з іншими й радіє, коли це порівняння на її користь (це буває не так часто). А коли ні? Найшвидший вихід – пошук винного. Якої допомоги в такому разі потребує син чи донька? Хто цю допомогу спроможний надати? Яким чином при цих програшах у зовнішніх змаганнях, які у цьому віці мають іноді (чи навіть часто) фатальне значення у формуванні самооцінки, самоповаги, позитивних життєвих спрямувань, доброзичливості, толерантності, здатності співчувати, допомагати, тобто доброго ставлення і довіри до людей, до світу, – як забезпечити ось цю гуманістичну налаштованість до життя тієї молоді, яка саме в цьому віці активно входить у життя і у світ?

Попередня генерація, тобто батьки і матері дітей мого покоління (мати Олександра народилась у 1903 році) проживали своє дитинство і початок юності в абсолютно іншу епоху, для якої притаманними були свої, настояні століттями, цінності й традиції. Та в молоді роки уже наших дітей все докорінно змінилося: прийшла нова соціально-економічна епоха, яка принесла свої цінності, а минулі приховала за допомогою страху і жорстокості. Найчастіше батьки просто боялися дітям правдиво розповісти про минуле. Втрачені свідчення – фотографії, альбоми, листування. Дві наступних генерації досить часто залишалися без родоводів. До того ж вони на віру сприймали нову епоху. Іншого виходу не було. Родові свідчення залишились у представників небагатьох аристократичних, тобто найчастіше міцних духовно, родин, які разом з працівниками відповідних музеїв можуть засвідчити, з якими труднощами вдавалось такі цінності і свідчення зберігати. Діти, що виростили у батьків мого віку, у спадок дістали зовсім мало фамільних цінностей. Коли ж взяти до уваги, що мільйони батьків сьогodнішньої молоді росли сиротами, породженими війною і таборами, то стає ясно, що їхнім дітям дістались украй примітивізовані родинні гнізда і набагато менше батьківського тепла, відчуття захищеності, радості життя, яке допомагає дитині рости людиною, що має добре серце.

Олена Вахер. 1955 рік

Вихователі Галина Олексіївна та Віра Михайлівна

Буня Айбіндер

Клава Опаренко

Наталя Ліснич

Ольга Некрасова

Свято. Олена і Галя присіли

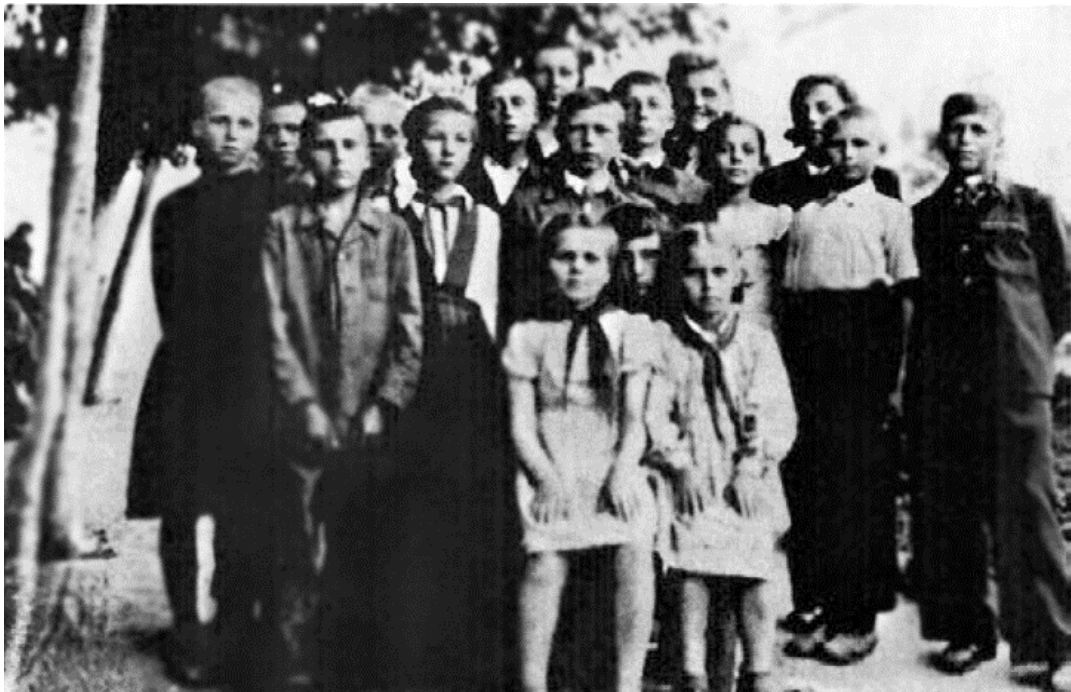
Виховательки-практикантки

Галина Олексіївна та Ліда Сидорова

З Лідою Сидоровою. Олена – перша зліва

Судова Вишня. 2-й клас. Олена виглядає у другому ряду третя справа

Львів, 1955 рік.
Олена Вахер,
Оля Грицик,
Попереду –
Рая Юрченко

Львів. Слухачі дошкільного відділення педагогічного училища.
Олена Вахер – у першому ряду друга зліва

Олена Вахер з вихованцями.
Вова Рудь і Поліна. Дитсадок № 115

1956 рік. Київ, дитячий садок №115. Діти готові до школи. В центрі в останньому ряду – завідуюча Надія Миколаївна і працівники. У третьому ряду зліва перша – вихователька Олена Василівна

Галина та Петро Фозекош

Київ, 1956 рік.
Ліда Шибицька та Олена

Київ, 1956 рік.
Світлана Кочубей та Олена

Фестиваль молоді, Київ 1957 рік

Ліда Шибицька та Олена Вахер

Сидять:
Валя Одинець,
Ліда Шибицька,
Олена Вахер

Ліля Орлова

Візма Белшевіца

Світлана Молодцова

Валентина Беспаленко

Київ, 1957 рік. Святковий концерт у інституті.
За роялем – Олена Вахер

Хор педагогічного факультету. Диригент – Олена Вахер

Гості інституту – вчителі з Цейлону.
Пише – Олена Вахер

Кімната №27. Гуртожиток на вул. Гоголівській. Ми вже випускниці

Олександр з мамою

Ольга Андріївна
Рокицька

Київ, жовтень 1961 р. Олександр та Олена Проскури. Весільне фото

Яготин. Олександр та Олена в родині

Олександр Генріхович
Гольдман з аспірантом
Проскурою Олександром.
Під час наукової
конференції у Чернівцях

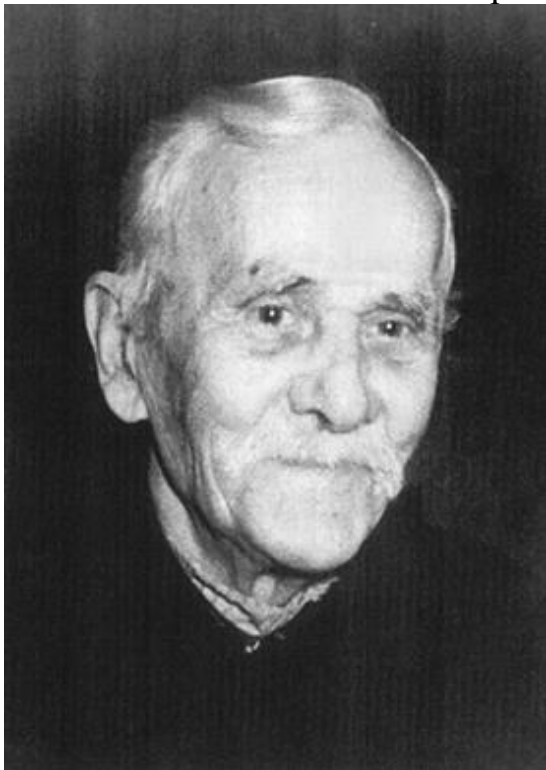

Інститут фізики. Лабораторія О.Г.Гольдмана
Прогулянки в лісі з Лілею Андріївською та Євгеном Сверстюком

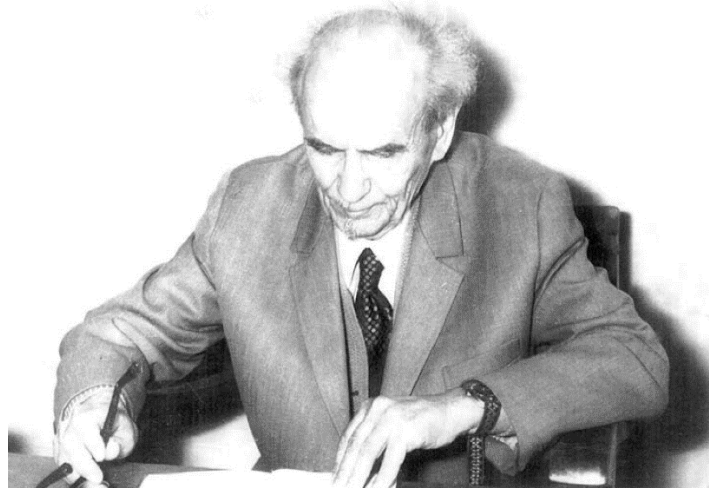
Ніна Краснощок і Олена Проскура

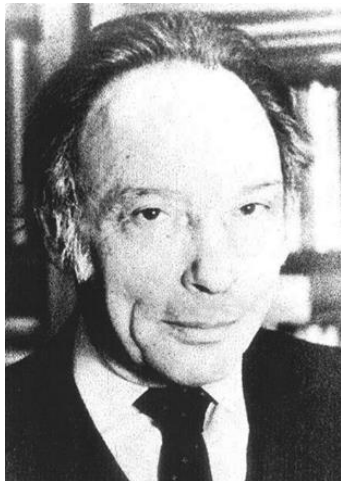
Володимир Порфирович
Антоненко

Олена Проскура, 1970 рік

Григорій Силович Костюк

Леонід
Абрамович
Венгер

Олександра
Абрамівна
Венгер-
Катаєва.
Портрет
роботи
Л.Кроткової

Августа Миронівна Гольдберг

Тетяна Василівна Косма

1969 рік. Щаслива мати

1974 рік. Вся родина – Олександр, Наталочка, Олена Проскури

Микола Сидорович Грабовецький з онуком Сашком та Наталочкою.
Буча, 1972 рік

Наталя в гостях у дідуся Семена. Яготин, 1973 рік

1974 рік, Київ. Наталочка біля бабусі
Наталії Іванівни Балабошко

Гості з Канади – пан Йосип та пані Зоя Роніш.
Далі – Олександр Проскура, бандуристка Галина Менкуш, Віра Ткаченко,
Олена Проскура. Київ, 1996 рік

В родині Сверстюків. Справа – Олександр та
Олена Проскури, Аня, Ліля, Віра, долі сидить Євген

Учасники конференції у Львові. 1998 рік.
Справа третя – Олена Проскура

Віра Васаган та Олена Проскура,
Київ, 1999 рік

Олена, Олександр Проскури та
Марина Смульсон, Київ, 1999 рік

Київ, Філармонія, 2000 рік. Після концерту Вікторії Лук'янець

В гостях у родини Козак.
Гайльброн, 2000 рік.
Зліва направо – п. Мітгуде,
Настя Козак, п. Мітгуде,
Олена та Олександр Проскури

Берлін, вересень 2001р. Олександр зустрічає онука

Берлін, 2003 рік. Наші гості – Олександра Яківна Савченко
та Ольга Василівна Сухомлинська.
Попереду – Миколка Проскура

Берлін. Свято Паски. 2003 рік

Берлін, Чемпіонат Європи з футболу.
Наші гості – Родина Кияків і Владислав Шапіро. 2006 рік

Київ, 2008 рік. В родині Сверстюків.
Зліва-направо сидять: Віра Ткаченко, Ліля, Олена;
стоять – Миколка Проскура та Євген

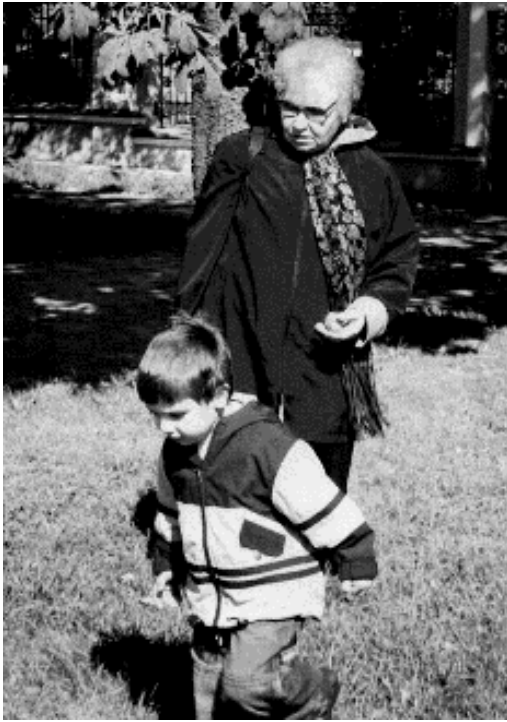
2009 р. Берлін.
У Посольстві України
вітають
Євгена Свєрстюка

Юрій Саєнко
та Олександр
Проскура
біля університету
Гумбольта.
Берлін, 2009 рік

Берлін, 2006 р., Вільний університет. Науковий семінар з нагоди ювілею проф.
Манфреда Ахіллеса. Сидять зліва направо – Галина Шопа, Олена та Олександр
Проскури, у першому ряду – пані Ганнелоре Ахіллес

Надійка Світлична з Миколкою
Проскурою на Володимирській
Гірці. Київ, 2003 рік

Лілія Андрієвська
з Олександром
Проскурою. Берлін, 2005 рік

Ювілей Олександра
Проскури.
Берлін, 2006 рік

Юрій Грабовецький з Миколкою Проскурою.
Київ, 2003 рік

Олена та Олександр Проскури.
Новий рік 2007, Берлін.

З пані Сабіною Зандер у будинку
Песталоцці-Фребеля в Берліні, 2009 рік

Берлін, 2007 рік. Андрій Сверстюк та Олександр Проскура

Дітер Гофман з
Миколою
зробили шахи і
грають.
Берлін 2010 рік

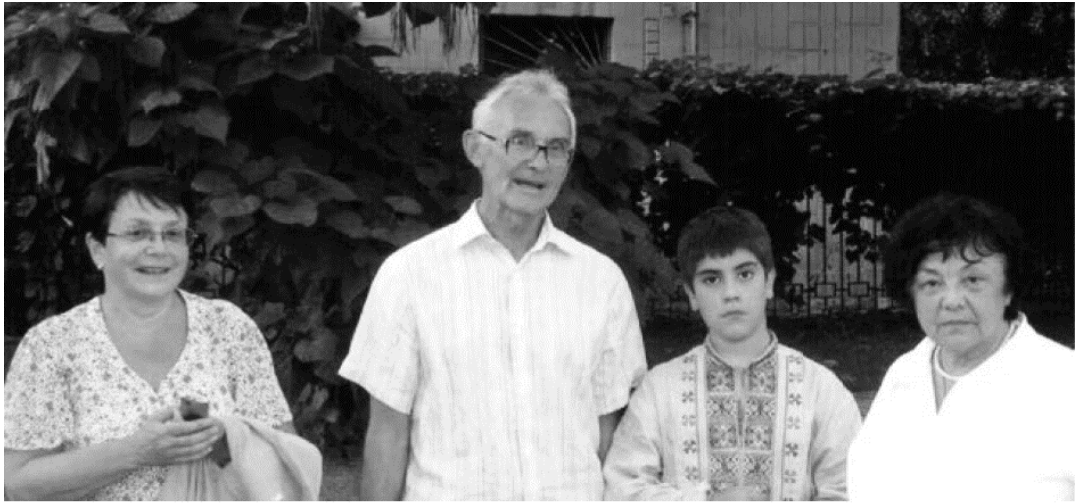

Берлін, 2010
рік. Партія в
шахи. Герберт
Нойфельд
з Миколкою
Проскурою.
Наталя
спостерігає

2011 рік, Київ.
В гостях
у Людмили
Миколаївни
Семикіної
Наталя з
Миколкою

Київ, серпень 2011 р. Наталя і Михайло Пономаренки,
Миколка і Олена Проскури

Наталка Проскура (1997 р.)
в костюмі Сарматки роботи
художниці Л.М.Семикіної

20.03.2014

Чи випадковими є співпадіння? Цей місяць особливий в історії, культурі, долі України. 200 років від дня народження Тараса Григоровича Шевченка.

Я, за традицією, яку виробила в собі ще у юності – в ювілейний рік читати твори ювіляра, неквапно читаю “Кобзар”, подарований Олександрові на день його народження Світланою Вільчинською у 1957 році (з передмовою Максима Рильського) і Щоденник, 1963 року видання.

І ось запис у Щоденнику від 4 листопада 1857 року, що глибоко мене схвилював. Як же треба читати його твори, щоб усе помітити, хоча б усе принципове, щоб не був таким неймовірно простим зміст у шкільному підручнику... Несподіване і таке глибоке, пронизливе ставлення, очевидно, до предковічної проблеми тих дітей не міг не полишити мислитель Шевченко. Помітив. Пропустив через думку і серце. Дав свою моральну оцінку. Вказав на того, хто образив, не дивлячись на те місце, яке він займав у російській історії.

Наведу цей запис мовою оригіналу.

4 (ноября)

Кончил сегодня портреты М. А. Дороховой и ее воспитанницы Нины, побочной дочери Пущина, одного из декабристов. Удивительно милое и резвое создание. Но мне как-то грустно делается, когда я смотрю на побочных детей. Я никому, и тем более заступнику свободы, не извиняю этой безнравственной независимости, так туго связывающей этих бедных побочных детей. Простительно какому-нибудь забубенному гусару, потому, что он только гусар, но никак не человек. Или какому-нибудь помещику-собачнику, потому что он собачник и только. Но декабристу, понесшему свой крест в пустынную Сибирь во имя человеческой свободы, подобная независимость непростительна. Если он не мог стать выше обыкновенного человека, то не должен и унижать себя перед обыкновенным человеком (с.160).

Зателефонувала Олена Олександрівна Новікова і повідомила, що 26.03.2014 у Посольстві України до ювілею Т. Г. Шевченка відбудеться демонстрація одного з перших радянських фільмів про нього. У головній ролі – Сергій Бондарчук. Фільм 1951 року.

Олені Олександрівні, і як відомому журналістові і філологу, запропонували перед початком фільму коротко виступити. Вона ж пропонує і мені сказати кілька слів. Тривожно, та все ж я погодилась. Пам'ятаю настанову Михайлини: не можна відмовлятися, треба підготуватись і виступити...

Державні діти

Тепер на просторах колишнього Союзу, як я вже писала, маємо мільйони соціальних сиріт – це вже без вітчизняних війн і без концтаборів. Вони виростуть і, як показує життя, не всі зможуть створити родини – нема ґрунту, нема досвіду, але майже всі родитимуть дітей... Яка доля цих дітей? Знедолене

дитинство – це також і знедолені покоління в майбутньому. Соціальні, духовні, освітні програми підтримки сім'ї, дітей, молоді займають останні місця в державних документах, бо перші вже традиційно належать політико-ідеологічним та войовничим програмам.

На ентузіазмі добрі люди намагались щось робити. Так, на українському радіо була щомісячна передача для дітей-сиріт – “Державні діти”. Її ведуча Евеліна Миколаївна Виноградова прагнула обігріти цих дітей своїм чуйним серцем. Скільки дітей знаходило її, щоб звернутись особисто, побачити людину, яка про них знає і думає! Скільки просилось до неї на ночівлю, коли їм було скрутно! На її пропозицію і я брала участь у кількох передачах. Пригадую одну з них, що звучала в прямому ефірі, де йшлося про вибір професії. Вихованці шкіл-інтернатів для сиріт запитували, які професії я порадила б їм обирати, щоб подужати ними оволодіти і отримати відповідну роботу. Звичайно, я більше зупинилась на різних видах робітничих професій, де під час навчання молодь може отримувати гуртожитки та іншу матеріальну підтримку. Говорила, що дуже важливо мати мрію і навіть план щодо свого майбутнього і щодо професії, бо коли молода людина має мрію і плекає у себе сильний характер, то вона, як правило, цю мрію здійснює. Тому можна мріяти про різні професії – і про вчительську, і про мистецьку і про інші. Ці професії можна набути навіть після оволодіння робітничою професією. Я просила дітей бути ініціативними, діяльними і вихованими, приязно ставитись до людей. Це допоможе їм викликати до себе довіру і побудувати добрі взаємини, що полегшить їм життя. Вміння підтримувати добрі взаємини справді в житті допомагає.

На жаль, прикладів здійснення мрій я могла навести небагато. Однак приклад Аркадія Івановича Вольського, відомого тоді державного діяча і господарника, бізнесмена, який був одним з перших радянських мільйонерів з обличчям вихованої людини серед нових багатих людей, я досить розгорнуто коментувала. Справа в тім, що пан Вольський у дитинстві, під час війни, виховувався у дитячому будинку.

Мені хотілось прихилити дітям небо, відкрити для них ширші обрії, повернути їм бажання і потребу мріяти, ставити мету і шукати шляхів до неї. Ведуча дуже дякувала мені за бесіду.

Та я відчула, що потрібно не тільки через радіо, а й віч-на-віч, безпосередньо розмовляти з цими дітьми. Кілька разів я бувала у київській школі-інтернаті № 3. Досить швидко вдалось подолати бар'єр і відчуження у спілкуванні. Діти були щирі та відкриті і тоді, коли розмовляли зі мною наодинці, і коли гуртом, і коли я просила письмово відповісти на мої запитання. Радо показували мені своє житло, улюблені місця в інтернаті – найчастіше це були спальні кімнати.

Майже всі старшокласники з усіх шкільних предметів найбільше любили математику. Це мене вразило і здивувало. Першокласникам справді математика дається легше, ніж робота з текстами – читання, переказування, розповіді... Але

тут ішлося про 8–9-й класи, де математика потребує теоретичного чи абстрактного мислення. Таке мислення добре розвивається у вихованців спеціалізованих шкіл-інтернатів, куди відбирають здібних, обдарованих дітей. Як переконливо показав відомий дослідник А. В. Петровський, за феноменом здібної дитини майже завжди стоїть хтось із здібних батьків, або й обидвоє батьків. Тому в інтернатах з фізико-математичними чи музичними школами переважно навчаються і виховуються учні, що походять з нормальних, благополучних, родин. Вони найчастіше стають переможцями національних та міжнародних змагань. Я ж зупиняюсь на долі зовсім інших дітей – тих, які з раннього дитинства позбавлені родини. З сумом припускаю, що їх набагато більше, ніж талановитих дітей, захищених турботами родини. Вони до високих рівнів теоретичного мислення підіймаються дуже рідко. І от виявилось, що у них саме математика – улюблений предмет.

З дозволу директора та вчителів я могла відвідувати уроки. Попросилась і на урок математики. Так от з'ясувалось, що на уроках математики – затишно, вчителька ні на кого не кричить, не докоряє, тим більше нікого не принижує. Вона пояснює тему біля дошки, а потім по черзі сідає біля кожного учня і пояснює йому окремо. Це вона робить спокійно, доброзичливо, терпляче. Таким чином діти щось таки засвоюють. Та головне – кілька хвилин під час уроку кожен з них відчуває не тільки увагу, але й повагу до себе доброго вчителя і навіть має змогу посидіти з цією доброю людиною поруч. Зрозуміло, що успішність не була високою, не могла такою бути, але предмет улюбленим був. Кожен з учнів запам'ятає уважне ставлення вчительки на все життя.

Ці діти жили і вчилися у закритих умовах, тобто дитячий будинок і школа розміщувались на одній території. А після війни діти з дитячого будинку відвідували школу у відкритому суспільстві, тобто вчилися разом з міськими чи сільськими дітьми; зранку вони йшли з дитячого будинку до школи, куди приходили і діти з родин. Зрозуміло, що кожен з цих напрямків має своє пояснення в органах освіти та інших державних структурах. Аргументи “за” і “проти” можуть бути як щодо одного, так і щодо другого напрямку. Однак, існує загальна закономірність: у будь-якій школі любов до предмету пов'язана з любов'ю до вчителя – це загальна тенденція. Проте в школах для дітей – сиріт чи дітей, позбавлених батьківської опіки вона виявляється сильніше, статистично набагато більш значимо. Під час уроків, які тривають досить короткий час, діти очікують від вчителя перш за все довірливого ставлення, емоційного затишку, теплоти, індивідуальної поваги і уваги. Саме емоційним ставленням до кожної дитини, до кожного учня зумовлюється його готовність, або навпаки – неготовність вникати у сутність навчального предмету, намагання зрозуміти його, докладати зусиль, вчити або ж – не вчити.

Доля сиріт – особлива доля, яка мала б зайняти відповідне місце не тільки у парафіях освіти, опіки, права, а й загалом – в культурі суспільства. Ще у 30-х роках ХХ ст. Януш Корчак в одному з листів своєму колишньому бурсистові (Йосефу Арнону) висловив ідею необхідності монумента Невідомому сироті.

Очевидно, ідея є актуальною і нині, а можливо – це проблема вічна.

В суспільстві формувався Рух

Наше професійне і родинне життя значною мірою було пов'язане із суспільними подіями.

Настав кінець 1980-х років. Повертались люди з таборів. Від знайомих ми дізнавались, яка доля чекає на тих, що повернулись, яку роботу їм вдається знайти. Адже тоді не було безробіття – тепер це вже звучить як іронія. Але ж справді так було – усім вистачало роботи й усім за неї щось платили. Про міжнародні стандарти, про прожитковий мінімум тоді ми не чули. Зате, коли певний час не працюєш, то за неробство могли судити.

Євген Сверстюк “полегшив” собі справу тим, що у засланні здобув професію столяра. Таку працю знайшов собі після повернення і вдома, в Києві. Трагічно навіть згадувати про це. Сьогодні Сверстюк – знана й шанована суспільством і державою особистість. Отримав би навіть орден Героя України, якби сам не відмовився від нього. А тоді йому не просто було втриматись на посаді столяра. Крім виробничих показників, він мусив ще й заслужити довіру тих, хто столярував поруч.

Шкода, що такі люди не описують свого побуту та трудового життя в таборах і після них на волі. Але, як подумаю, що написання таких спогадів забрало б у Євгена час та сили, і він не встиг би міцно підняти на повен зріст і зробити все те, що він зробив та робить для своєї країни, то можна без таких його спогадів й обійтись... Хоча такі спогади поглибили б розуміння трагедії людини в суспільстві, в якому довелося жити. До нас Євген прийшов з набором інструментів і полагодив стареньку шафу для одягу. Таку роботу він теж навчився виконувати гідно. Правда, як дізналася я вже тепер від його дружини, звертання друзів до Євгена за “столярською” допомогою він сприймав з болем.

Формувалась громадська організація – Рух. Ми усією родиною брали участь в її заходах, наша донька і я стали членами Жіночої громади при Русі. У перших, надзвичайно важливих мітингах, Олександр був готовий брати участь, а вже далі просив мене: “Не роби з мене статиста”. Він хотів займатись своєю улюбленою справою – фізикою, але можливостей для цього собі не встиг підготувати, лабораторії він не мав, і ніхто його до Академії вже не запрошував. Про людину, яка саме в Академії так успішно і віддано увійшла в науку і невдовзі ж звідти була викреслена, ніхто з наукових можновладців не згадував.

Наскільки вагомим був вплив шістдесятництва на суспільство, можна побачити і по таких сумних подіях, як похорони. Першими, ще до арештів, були похорони Алли Горської. Сотні людей... Згодом стало відомо, що багатьох попереджали про небезпеку втратити роботу через участь у похороні. Нас із Олександром не попереджали. Сум загальний і спільний, сум у серці кожного. Портрет Алли Горської попереду процесії ніс Василь Стус. Він же передав усю тугу в поезії:

Ярій, душе. Ярій, а не ридай.
У білій стужі сонце України.

Це сьогодні широко відома поезія, яка несподівано добре лягла і на музику.

У листопаді 1989 року відбулось перевезення до Києва та перепоховання на Байковому цвинтарі праху Василя Стуса, Юрія Литвина та Олекси Тихого. Морозний зимовий день. Ми з Олександром ранесенько пішли на Куренівку до церкви, в яку привезли домовини.

У церкві зібралось доволі багато народу. Навіть не всі вмістились, люди стояли і біля церкви. Після жалобної літургії першою з церкви виносили домовину Василя Стуса. Олександр помолився, вклонився і долучився до тих, що її виносили. За трунами йшли сотні людей. Автобуси підвезли процесію на Софіївську площу, а тут вже чекали тисячі людей. Цей похорон зберігся й на кіноплівці, коли показують по телевізору, то я бачу на ній Олександра. Ці тисячі людей, громадян, ішли за покликом власного сумління. Їх, як нам здавалось, ніхто не збирав. Це вже згодом, за багато років, можна було прочитати, що скласти сценарій процесії було доручено Ірині Калинець, що була визначена група відповідальних за організацію похорону – за рух автобусів, ходу процесії по вулиці Володимирській, хресний хід біля пам'ятника Тарасові Шевченку, за мітинг на цвинтарі. На той час було видано небагато творів В. Стуса, але народ уже знав свого Героя і прийшов віддати йому шану. Із сумом і докором пронесли люди замучених в'язнів сумління повз будівлю, в якій продовжували працювати ті, що чинили жакливо несправедливі арешти.

Через кілька років (у 1992 році) сотні людей прийшли до Володимирського собору, щоб провести в останню путь Івана Олексійовича Світличного.

Згодом (у 1999 році) море людей проводжало до Байкового цвинтаря труну В'ячеслава Чорновола... Наша доня була серед тих, що ретельно весь хід цієї сумної процесії фотографували. Конверт із світлинами Наталя передала Михайлині Коцюбинській для пані Атени.

Яким чином тисячі, десятки й сотні тисяч людей визначали для себе моральні орієнтири? Адже державні органи, заклади освіти чинили цьому активний спротив. Очевидно, потреба у сповіданні морального обов'язку є засадничою людською потребою, як потреба дихати, прагнути справедливості, краси, любити, оберігати дитину, допомагати слабшому, творити добро. Потрібен лише поштовх – і ця потреба починає виявлятися. Цим поштовхом і був, на мою думку, вплив шістдесятників і шістдесятництва. Він діяв на всьому тоді безмежному просторі Радянського Союзу.

Тисячі людей з'їхалися до Москви, щоб провести в останню путь Вченого, який мав велике серце, – Андрія Дмитровича Сахарова. До його могили йшли і продовжують іти. Ми з Олександром потрапили до Москви вже через певний час після похорону, знайшли цвинтар і могилу, вклонилися. Це було нам потрібно.

У тому, що в суспільстві, особливо у молодечому – найбільш завзятому, творчому, ініціативному, через певний відтинок часу проявилась критична оцінка шістдесятників, я теж вбачаю вплив самого шістдесятництва. У свій час саме шістдесятники виявили мужність, соціальну зрілість і моральний обов'язок, більш чи менш виразно протиставляючи партійній і, загалом, державній ідеології інше розуміння стану і завдань розвитку суспільства, його культури, науки, мистецтва і навіть економіки. Вони це відстояли, переживши позбавлення перспектив у особистій творчій діяльності, позбавлення роботи, перейшовши через арешти, табори, заслання, поневіряння родин і навіть втрату життя.

Прийшов час (добре розумію, що цей час не прийшов сам-собою – О. П.) – і стало можливим вільно висувати та розвивати різні ідеї і контрідії, мати до них різне ставлення. Тобто прийшов час свободи. Можливо ще з певними обмеженнями. Але так довго очікуваної і такою дорогою ціною здобутої. Саме в цьому я вбачаю позитивний вплив шістдесятництва, а не їхню помилку. Проте ця проблема потребує широкої палітри спеціальних досліджень сучасних істориків, мистців, політологів, культурологів, психологів тощо. З великою ймовірністю припускаю, що висунута тут гіпотеза отримає підтвердження.

Хоч і минув тривалий час, прийшли певні зміни в суспільстві, проте в інституті я продовжувала відчувати по відношенню до себе тактику не те, що навіть “не сприяти”, а просто – “не підтримувати”, “не помічати”. І це все – на тлі якоїсь щодо мене підозрілості. Щоправда, керівник моєї нової лабораторії, дуже порядна людина, дав мені двох аспіранток, але якось напівофіційно, за них мені й не платили. Вони вчилися по чотири роки у заочній аспірантурі, й обидві успішно захистилися. Новий директор увів мене в групу укладачів збірника наукових праць Г. С. Костюка, що його видали згодом у спеціальному відділенні праць академіків у видавництві АПН у Москві. Моя добра приятелька, чудовий дослідник і чуйна людина Тамара Ілляшенко пояснила мені це так: “Лена, ви думаєте, що Войтко ввів вас у цю групу через те, що він до вас добре ставиться? Ні, йому просто потрібно, щоб робота була зроблена добре”.

Тепер я відчувала, що з роботи мене певно не виженуть. А кілька років тому я дуже боялась залишитися без роботи. Тож почала виявляти поза інститутом більше активності, щоб якось про себе професійно заявляти. Найперше – я почала зголошуватися до участі в роботі конференцій та семінарів для вчителів початкових класів, які організовували науковці відділу початкової освіти Інституту педагогіки. Моя участь сприймалась ними позитивно. Керівник цього відділу Олександра Яківна Савченко навіть запропонувала мені взяти під свою опіку молоду, перспективну, інтелігентну дослідницю Наталю Копиленко. Ця співпраця тривала кілька років, була результативною і приємною для мене. Олександра Яківна Савченко з довірою ставилась до мене як до психолога. В ті часи Олександра Яківна Савченко, вже відомий вчений, молодий доктор педагогічних наук, вела на телебаченні передачі про проблеми освіти для батьків. В одній з передач вона запропонувала взяти участь і мені. Я,

як завжди, дуже хвилювалась. Все ж моя участь виявилась вдалою. В інституті психології завжди принциповий Юхим Ізраїлевич (Фіма Машбиць) також сказав мені добре слово, відзначивши, що я говорила саме як психолог зі школи Г. С. Костюка.

Співпраця з Олександром Яківною стала для мене подарунком долі. Мене, як психолога, почали залучати до обговорення освітніх проблем. До моєї думки педагоги ставились уважно. І Михайло Васильович Богданович і Лідія Петрівна Кочіна довіряли мені знайомитись з рукописами підручників з математики, які вони писали для учнів початкової школи і просили мене саме як психолога висловити свою думку. Коли була організована лабораторія, в якій опрацьовувалися питання навчання дітей шестилітнього віку (в зв'язку з черговою реформою школи), її керівник Надія Федорівна Скрипченко також ставилась прихильно до співпраці зі мною. Цей позитивний досвід співпраці додав мені певності, що вразі потреби я зможу попроситись на роботу в одну з цих лабораторій.

У нашій бібліотеці, тобто в Інституті психології, я побачила в шафі новинок книжку, видану російською мовою – “Твори ізраїльських письменників”. Наважилась її взяти. Своєрідні проблеми, особливий стиль. Цікаво. У дитинстві та в юності я мала дуже добру пам'ять. А от після народження дитини вона істотно погіршала: щоб запам'ятати, я мусила ретельно записувати. Зміст книжки я пам'ятала, доки її читала. Дочитавши, пам'ятала тільки загальне враження. Такий стан пам'яті залишився дотепер, тобто на все життя. Так-от, з цієї книжки я дізналась і добре запам'ятала, що є такий єврейський письменник Меламуд, добре відомий у світі. В його оповіданні йшлося про те, як в Америці чорношкіра мати готувала свого синочка до вступу до школи. Була описана розгорнута, зворушлива бесіда матері з сином. Мати пояснювала своєму хлоп'яті, що до нього школа ставитиме особливі вимоги. Він мусить ходити до школи дуже охайним. Якщо білий хлопчик прийде неохайним, цього не помітять, а з його неохайності кепкуватимуть. Він також мусить бути дуже чемним. Щоб отримати гарну оцінку, він мусить вивчити матеріал дуже добре, набагато краще, ніж ті білі діти, яким ставлять добрі оцінки. Чорношкірій дитині потрібно і вчитись набагато краще, ніж білій, а згодом і працювати набагато краще, щоб заробити серед білих довіру. Дитя у розпачі спитало: “Мамо, чому така несправедливість?” І мати відповіла: “Синку, ми маєм постійно дякувати Богові за те, що ми чорношкірі. Все ж ми – не євреї”.

Я вважала недостатнім для себе просто бути виконавцем річної дослідницької теми, навіть якщо бути добрим виконавцем. Багато співробітників сприймало такий обов'язок спокійно, а я в цих рамках почувалася скуто. Тим більше, що результати досліджень можна було висвітлити тільки в нашому науковому збірнику, а його мало хто читав, окрім самих дослідників. На більш загальні, проблемні дослідження мали право завідувачі лабораторій. У мене ніколи й думки не виникало, що я можу створити лабораторію чи отримати вже готову. От я й знаходила собі роботу, де могла проявитись не тільки як дослід-

ник якогось конкретного, невеличкого, хоча й важливого питання, а як психолог, фахівець із певної галузі. Адміністрація проти цього немовби не заперечувала, оскільки це засвідчувало наш зв'язок із відповідною галуззю практики.

Нова робота: Інститут удосконалення кваліфікації вчителів ім. Б. Грінченка

Інститут удосконалення вчителів, куди мене досить часто запрошували читати лекції, дістав більшу самостійність. Там відкривалися власні кафедри психології, й мене запросили на посаду доцента. Я добре розуміла, що власну дослідницьку роботу доведеться згорнути, оскільки надходив уже мій пенсійний вік, і двох напрямків роботи я не потягну. Доведеться задовольнитись популяризацією психології, переконувати вихователів і вчителів у тому, що професійне психолого-педагогічне мислення суттєво збагачує вчительську працю, розширює її можливості. Чоловік підтримав моє рішення.

Наш директор, на той час уже – Людмила Микитівна Проколієнко, академік, професор, не була приязною до мене, коли я до неї звернулася, і запропонувала прийти на розмову іншим разом. Та, коли розмова все ж відбулася, у мене виникла думка, що вона не просто не хотіла відпускати мене, як цінного працівника, з інституту, а що існувала певна вказівка чи інструкція, щоб таких людей тримати вже на звичному місці, не сприяти їх рухові, можливій перспективі. При другій зустрічі Людмила Микитівна вела зі мною дуже милу жіночу розмову, розпитувала про родину, чи є у нас авто, чи маю я шубу і тому подібне. Пояснила ці питання народною, дещо іронічною, мудрістю: коли у жінки до 30-ти років нема чоловіка, а до 40-ка років нема шуби і т. п., то вона прожила життя марно. Після цього спитала про причини переходу в інший інститут і про те, хто мені таке порадив. Я відповіла, що чоловік підтримує моє рішення, ми обоє будемо викладачами, разом матимемо більш тривалу відпустку і більшу платню. Директор розсердилась і підвищеним тоном запитала: “Так це тобі чоловік порадив йти у те болото?!” Потім сказала, що перш ніж підписати мою заяву, їй треба поговорити із завідувачим лабораторії. Я попросила її взяти до уваги те, що конкурс уже оголошено, він триває один місяць, і я можу не встигнути подати документи. Це нічого не змінило.

Довелось зателефонувати директорові нового інституту і пояснити, чому я не приношу документів. Директор, Віктор Григорович Слюсаренко, порадив мені не хвилюватись, він запевнив, що чекатиме.

Під час наступної розмови моя директорка, між іншим, поставила мені запитання: “Ти за рік напишеш докторську?”, але, не чекаючи на відповідь, одразу пояснила, що не може мене відпустити, оскільки за мною записана планова робота, яку я повинна виконати. Я сказала, що рік тільки-но почався. Та Людмила Микитівна не схильна була нічого брати до уваги. Вона сказала, що навіть коли я прозвітую в лабораторії про виконану роботу, вона, як адміністратор, має право примусити мене ще три місяці працювати, а те, що конкурс

триває один місяць, її не обходить. Я знову зателефонувала керівникові нової установи. Він заспокоїв мене, пообіцявши чекати і три місяці, якщо буде потрібно. Через певний час у лабораторії відбулось обговорення моєї роботи. Хтось зі співробітників казав, що робота виконана на 60 %, а хтось – що на 90 %. Завідувач лабораторії, Валентин Олексійович Моляко, висловився в тому дусі, що Григорій Силович Костюк, вочевидь, не підтримав би мого рішення піти з інституту, та якщо я так все ж вирішила, то він, В. О. Моляко, не хотів би заважати, хоч йому й прикро. Я вважаю, що це було гідне висловлювання порядної людини, тому згадую його з вдячністю.

У новому інституті я справді зустріла нову для себе атмосферу, немовби ніхто нічого сумнівного про мене не знав. Однак, знаменним для мене був той день, коли я принесла директорові свої документи. Мене супроводила завідувачка методичного кабінету, людина, яка користувалась авторитетом і повагою, – Тетяна Євгенівна Мусіяченко. Саме вона рекомендувала мене директорові. От ми сидимо в кабінеті Віктора Григоровича, він сказав кілька приємних слів привітання і взяв папку з моїми документами. Прочитав заяву, потім взяв паспорт, розкрив його і промовив: “Ага, так от у чому справа”. Далі помовчав. Я теж сиділа мовчки. Я навіть уявити собі не могла, що він не знав, кого бере. Це тривало недовго. Вже стільки змін з того часу відбулося, що не кожен зрозуміє, про що тут ідеться. Справа в тім, що на першій сторінці тодішнього паспорта була вказана моя національність.

На моїй заяві директор написав: “До наказу”. Все було вирішено. Намагалась не думати про те, що я втратила. Потрібно було звикати до нової роботи, зробити її важливою і для себе.

У мене виробився певний особистий стиль поведінки, який проявляється при зустрічі з чимось новим, важливим у житті. Я його називаю “особистісна стратегія боягуза”. Не буду вдаватись до аналізу причин та шляхів, це однак буде моя суб’єктивна думка. Цю стратегію я намагаюся всіляко приховувати. Думаю, що навіть мої найближчі друзі про неї не здогадуються, і їм буде важко в це повірити. Це виявляється у тому, що при зустрічі з новим завданням я завжди думаю про те, що я цього не знаю і не вмю. І саме в стані паніки, а не спокійно, починаю вивчати гори літератури – наукової і практичної – з цього питання. Це відбувалось завжди при переході з однієї лабораторії до іншої, або при принциповій зміні теми дослідження. Помітила це лише моя колега по останній лабораторії – Марина Лазарівна Смульсон. Вона навіть наважилась висловити мені своє нерозуміння того, як людина з моїм науковим досвідом може собі дозволяти таку розгубленість. Саме ця стратегія опановувала мною і тепер, в новому інституті, при зустрічі з кожною новою аудиторією, чи то були вихователі, чи методисти, чи завідувачі дошкільних закладів, чи вчителі початкових класів, чи вчителі математики, музики, трудового навчання, чи директори шкіл, чи завучі – кожного разу перед новою групою я переживала стресову ситуацію.

Вкотре повторюся, що вчителі – це особливо складна аудиторія. У спеціальних дослідженнях аналізується встановлений психологами феномен професійної деформації особистості. Щодо педагогічних професій він пояснюється тим, що вчитель сам навчає інших, в цьому полягає основне завдання його діяльності – навчати, отже, він знає предмет і вміє вчити. Сам він з часом перестає бути налаштованим на те, щоб і самому вчитися. І вища освіта, і власний педагогічний та життєвий досвід дають вчителеві підстави вважати, що на ті курси за законом ходити треба, але сумнівно, щоб там він міг щось важливе, йому невідоме, отримати.

Моя робота вимагала значних зусиль, щоб учителі повірили в те, що і їм не зашкодить поглянути на свою працю під дещо іншим кутом, бути відкритими до нового досвіду, до нових власних пошуків. І разом з тим, я повинна була жодним чином не применшити значення їхніх життєвих і професійних досягнень, не порушити високої самооцінки. Це складно. Але, зрештою, у цій співпраці все виходило. В кожній новій групі вже після першої лекції до мене підходили вчителі і запитували, коли буде наступна, бо вони не хотіли б її пропустити. А коли закінчувався курс – без різниці, чи то навесні, чи взимку, – я завжди везла в трамваї додому чудові букети квітів.

10.04.10

Більше місяця я не заглядала до цього тексту, оскільки була зайнята підготовкою книги Олександра. Вчора відправила пані Галині Шопі останню статтю. І вчора ж прийшла до нас Аня Нойфельд, яка приїхала з Києва і привезла подарунки від Сверстюків і Михайлини – газету “День” з матеріалами до ювілею Ліни Костенко й українську єврейську газету “Хадашот” з дуже цікавими статтями й сумним некрологом про нашого друга Фіму Машибиць; на фотографії наш Фіма, професор Юхим Ізраїлевич Машибиць, вже виглядає надзвичайно виснаженим – таким він був при прощанні з життям. Від Михайлини також було багато цікавих вирізок з газет, що їх вона спеціально збирає для мене. Серед них – змістовна рецензія людини високої культури і журналістської професійності Наталії Ксьондзик “Незнана дитина – людина на сторінках доброго доктора”, опублікована у “Кур’єрі Кривбасу” на книгу – Януш Корчак. Дитя людське. – Дух і літера. К.2007. А головне (боязно зізнатися) – Михайлина передала мій рукопис, а це близько 200 сторінок тексту, зі своїми правками. На мою думку, головною рисою Михайлини є гармонія найвищого татунку, яка виявляється в усьому, що вона робить. Тобто її правки – це не лише підвищення граматичної правильності і коректності у викладі думки (хоч це, напевне, основне), але ці поправлені літери, слова, вислови самі по собі вражають особливою естетикою її письма. Кожна сторінка рясно прикрашена рукою Михайлини! Це викликає глибоку уклінну вдячність, та не знаю, як її висловити.

Анічка привезла і книжку Оксани Забужко “Музей покинутих секретів”, 2010, яку придбав для нас і передав нам наш добрий друг Михайло Поно-

маренко. Сьогодні я її читала майже до ранку. Зовсім не схожа на інші тексти Авторки. Спільним є хіба що – дуже довгі речення, іноді майже на сторінку. Але вони читаються дуже органічно, без зусиль, спрямованих на осягнення їхньої довжини, і до того ж вимагають входження не лише у текст, але й у його інтонацію. Необхідність врахування інтонації я спостерегла при читанні вперше у своєму досвіді.

Отже, моя основна робота в новому для мене інституті полягала в тому, що я викладала психологію різним категоріям працівників освіти під час курсів підвищення кваліфікації, що їх кожен освітянин, відповідно до закону, проходить через кожні п'ять років. Як і кожен лікар. Невдовзі наш інститут отримав вищий рівень акредитації, й дирекція організувала факультет підготовки психологів для шкіл та дошкільних закладів. На цьому факультеті я викладала вікову психологію.

Працювати в умовах довіри – це норма і відповідальність

У 90-ті роки ХХ ст., коли освіта в Україні отримала право самостійно визначати основні напрямки роботи, створювати власні програми, підручники та інші документи, Міністерство освіти оголосило конкурс на створення варіантів шкільних і дошкільних освітніх програм. Почали визначатись групи авторів.

Група досвідчених викладачів кафедри початкової шкільної освіти, авторів шкільних підручників, на чолі з Лідією Петрівною Кочіною звернулись до нашого директора – Віктора Григоровича Слюсаренка та до Вченої ради з ініціативою створити творчу групу по укладанню програми для дошкільних закладів. Керівником цієї групи рекомендували мене. Була загальна підтримка, і жодних заперечень.

Згодом я усвідомила, що програма “Дитина” була подарунком долі, який мені випало отримати саме на новому місці роботи. З глибокою вдячністю згадую вчинок Лідії Петрівни, довіру і готовність співпрацювати всього, досить великого, колективу авторів, їхній творчий запал, почуття не тільки професійної, але й громадянської відповідальності за ту справу, за яку ми вирішили взятися. Саме створення нового документу для дошкільної освіти в Україні, що відбувалося вперше, дало можливість поєднувати концептуально науковий підхід і методичні, практичні компоненти щодо його здійснення.

Отже, на новому місці – в інституті та на кафедрі – ставлення до мене було цілком позитивним, немовби ніякий шлейф недовіри й сумнівів сюди не дотягнувся. Це ставлення визначалось резонансом від тих моїх професійних якостей, які виявились у моїх попередньо набутих зв'язках з педагогічною практикою, у моїй співпраці (що, до речі, не була обов'язком, а швидше власним вибором) з різними освітніми установами, з якими мені доводилося співпрацювати. Зрозуміло, було трохи прикро й навіть гірко, що тут уже не йдеться про нові дослідження, про їх продовження, але ж про це і на

попередньому місці не йшлося. Це потрібно було усвідомити і позитивно сприйняти нові можливості. А усвідомлення вимагало часу.

Лекції та практичні заняття з дошкільними працівниками та вчителями вимагали значної підготовки і неабиякого коригування зусиль під час безпосереднього спілкування з аудиторією. Як відомо, курси тривали лише один місяць. Так-от, у кінці кожного місяця слухачі усіх груп заповнювали анкети, де вони оцінювали ефективність курсів. Анкети анонімні – це додає їм щирості. За цими анкетами адміністрація оцінювала роботу викладачів. Не завжди це приємно, оскільки в наших слухачів різні очікування щодо курсів, різні критерії оцінки їхньої результативності. Буває, зробить викладач якесь зауваження, чим мимоволі образить когось, – от і привід для невдоволення. Таке буває. Однак у мене з анкетуванням було все гаразд. Методисти, які опрацьовували анкети для дирекції, запитували мене: “Що ви там з ними робите? Вони таке про вас розписують і по три окличні знаки ставлять!”

Не легко це давалось, бо для кожної групи, залежно від рівня їхньої освіти, досвіду, тобто стажу роботи, від професійного напрямку, слід було добирати відповідний зміст викладу і доцільну форму спілкування. Щоправда, на відміну від наукової роботи, тут я одразу мала зворотній зв'язок, і після лекції, попри втому, мала добрий настрій від відчуття зробленого. Виявилось, що найважче було працювати зі слабшими групами, тобто тими, що мали менше освіти й менше досвіду, а найцікавіше – з тими групами, що мали найвищий рівень підготовки. Й досі пам'ятаю кілька груп: учителів-методистів, які працювали в молодших класах; шкільних завучів; методистів дошкільних закладів, вчителів-методистів, що викладали музику; а особливо групу директорів шкіл-інтернатів. Ще й тепер щемить моє серце, коли пригадую, як підійшла до мене директор школи-інтернату для дітей із захворюванням серця і промовила: “Я перед вами на коліна стану, лише прийдіть до моїх учителів поговорити”. Чи могла я не прийти, дивлячись у благальний вираз очей цієї Людини?! Та з чим я могла до них прийти? Знову – нічого не знаю, знову – бібліотека. Не знайшла ні книжок, ні статей про дітей з серцевими захворюваннями, що були б зрозумілі не лікарям, а педагогам. Однак знайшла кілька психологічних дисертацій, серед них і виконаних у Києві, і в нашому інституті психології. Дуже добрих, науково обґрунтованих, з конкретними результатами, які показували досить чіткі відмінності в поведінці дітей, у способах їхнього мислення, у ставленні до життя в періоди до операції й після операції. Саме на цих роботах я й побудувала свою бесіду з учителями та вихователями, наголошуючи на важливості для кожної дитини та її життєвої долі праці цих людей, які оточують дитину своїм піклуванням, своїм професійним спілкуванням у тривалий період очікування операції та у ще більш тривалий період одужання після неї.

25.08.2011

Моя Наталя з Миколкою 20-го серпня поїхали в Америку, в Бостон... частя шукати... Що я можу на це сказати? В таких випадках використовую

правило: молодь має шукати. Нехай щастить... Так от сьогодні діти мені телефонують і повідомляють, що вчора у Бостоні на честь Дня незалежності України відбувся урочистий мітинг української громади. Мої діти також туди пішли. Громада виглядала урочисто і святково. Миколка був у вишиванці. До нього і ще до одного хлопчика підійшов статечний чоловік і звернувся англійською мовою. Наш трохи розгубився. Той чоловік запитав, якою мовою він говорить. Наш відповів, що українською. Той спитав: “Ти з України приїхав?” – “Ні, з Німеччини”. Зрозуміло, була пауза... А далі той чоловік спитав: “Хочеш підіймати український прапор?” Миколка запитально глянув на маму. Мама схвально кивнула. І наш Миколка, і той хлопчик підіймали в Бостоні український прапор.

Відродження пам’яті

Моя пам’ять зберігає щемні моменти громадського життя, свідком яких довелось бути. Один з перших – це відвідини Бабиного Яру в кінці 1960-х років з нагоди сумних, трагічних роковин, пов’язаних з початком нищення євреїв, який за злим планом збігався із Судним днем. Про відзначення трагічної події тоді широко не оголошувалося. В моїй пам’яті закарбувалося, що люди, близькі духом, довірливо передавали відомості про це один одному.

Спочатку біля пам’ятника архітектора і скульптора Лисенка збиралось доволі багато народу. Серед шанованих промовців пригадую Івана Михайловича Дзюбу, Євгенія Євтушенка, Віктора Платоновича Некрасова, Євгена Сверстюка, Дмитра Павличка, Ларису Скорик. Були і Праведники, тобто ті, що рятували євреїв, були й ті, кому вдалося врятуватись. Шкода, що не вела записів. Ті перші відзначення подій у Бабиному Яру набули широкого резонансу, стали навіть фактом історичним, хоч історичним, можливо, тільки в камерному масштабі (якщо таке поняття може існувати). З роками людей, що приходили пошанувати пам’ять загиблих, ставало дедалі менше, як і представників офіційних та культурних кіл.

Думаю, що таке спадання уваги до подібних подій є характерним не тільки по відношенню до єврейського життя. Воно стосується тих подій, які, перш ніж отримали об’єктивний, науковий аналіз як історичні, тлумачились з тих чи тих причин більш спрощено – як політичні. Зокрема, у Бабиному Яру було знищено групу патріотів українського визвольного руху на чолі з Оленою Телігою. Тривалий час про це офіційно не згадувалось, мало хто знав і про Олену Телігу. З часом було створено Товариство Олени Теліги, яке очолює пані Ольга Кобець. Члени Товариства докладали багато зусиль для увічнення пам’яті Героїв. Підтримували акції пам’яті члени “Жіночої громади” та інших організацій. Моя родина намагалась постійно бути присутньою і віддати належну шану українським патріотам. Були ми і при встановленні пам’ятного Хреста, і щоразу в пам’ятні дні аж до нашого від’їзду. Сумно було, що приходило мало людей.

Пишуться нові й новітні підручники з історії. Навкруги Бабиного Яру – кілька шкіл, у яких навчається сучасна молодь. Хотілося б, щоб події, свідчення про які зберігаються поблизу, знаходили духовний відгук у суспільстві. Щоправда, наприкінці 90-х років ХХ ст. школа № 91 отримала ім'я Олени Теліги. І знаходиться школа на вулиці Олени Теліги, що раніше була вулицею Коротченка. Можливо, це посприяло відродженню пам'яті до значущих подій власної історії, й тепер ці сумні місця доглядають і шанують...

Другий момент, що його зберігає моя пам'ять – це конгреси з українистики, що були започатковані у Києві в кінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. Перший конгрес мав розгалужену, надзвичайно цікаву програму. Складно було зорієнтуватись, на який симпозіум передусім варто піти. Я вже мала досвід участі у своїх професійних наукових симпозіумах і охоче ділилась ним зі своїми приятелями. Дорога мені Лідуня Шибицька поділилася зі мною думкою про те, що хотіла б відвідати засідання групи психологів-дослідників, присвячене розгляду питань, близьких до її дисертаційної роботи. Я ж вважала, що повідомлення про роботи цих дослідників вона обов'язково знайде в наукових часописах, а під час таких представницьких форумів доцільно відвідувати засідання, в яких беруть участь найбільш видатні особи і цікаві науковці. (Пригадую, якою щасливою і вдячною була потім Ліда, коли побачила і послухала найбільш яскравих і по-справжньому авторитетних вчених. Зустріч з ними залишається у пам'яті на все життя).

За цим принципом я склала свій план відвідин Конгресу українців. Отже, я пішла на симпозіум, де основним доповідачем був І. М. Дзюба. Вдячна собі за той вибір. Виступ Івана Михайловича я ретельно законспектувала, але тезу, яку виділила як основну, міцно тримаю у своєму світогляді й без опори на запис. І. М. Дзюба тоді наголосив, що українстика об'єктивно набуде статусу науки тоді, коли її проблеми досліджуватимуть не тільки вчені з України, а й науковці інших країн. Саме тому він особливо підкреслював значення участі в Конгресі дослідників з Італії, Китаю та інших країн. З роками я все більше переконувалась у глибині значення цієї тези. Не буду підкріплювати свою позицію прикладами. Їх, можливо, не так то вже й багато. І все ж – дослідження Голодомору в Україні, здійснені американцями Робертом Конквестом і Джеймсом Мейсом, допомогли переконливо проаналізувати цю трагедію не тільки для світу, але й для самих громадян України. Це також вимагало наукової переконливості й громадянської мужності авторів досліджень, про що не раз справедливо і з глибокою шаною до них нагадує Євген Сверстюк.

Це положення І. М. Дзюби (принаймні я вперше почула його саме від нього) служить для мене певною призмою, яка спрямовує розуміння тих чи тих досліджень.

Серед інтелектуалів Києва, в колах української еліти безсумнівною повагою і авторитетом як особистість, як дослідник та громадський діяч користується Леонід Фінберг. І посади, що їх він обіймає, засвідчують поважність цієї людини та масштаби її діяльності. У 2009 році Л. Фінберг відвідував

Німеччину. І в місцевій “Еврейской газете” з’явилась його стаття про напрями та результати дослідницької роботи очолюваного ним Інституту юдаїки щодо вивчення участі єврейського населення України в історичних подіях, у розвитку різних галузей культури, освіти тощо. Зміст статті вражає: такий вагомий внесок! Такий важливий і цінний! Як же сталося, що про це майже невідомо?! Яку потрібну, копітку справу здійснили групи дослідників і окремі працівники, вивчаючи і систематизуючи внесок представників єврейської інтелігенції у розвиток різних галузей культури, науки, життя в Україні! Мимоволі до радісного здивування долучаються сум і навіть розпач: а чи потрібні були ці здобутки Україні? Кому потрібні дослідження з історії досягнень євреїв, проаналізовані під керівництвом Л. Фінберга?

Загалом масштаби діяльності цієї людини не можуть не вражати. Його участь у роботі Фонду “Відродження”, у надзвичайно важливій просвітницькій видавничій діяльності, його професорська викладацька робота в університетах зарубіжних країн... Наслідки цієї роботи є очевидними, вони відомі загалу, хоч, правда, не дуже широкому, оскільки розраховані передусім на інтелігенцію та на підготовку дослідників. Щодо резонансу у суспільстві, то це моя думка, особиста. Можливо, помилкова.

Та не знаходжу відповіді на запитання: кому потрібні дослідження, в яких вивчаються напрями і наслідки участі євреїв в розвитку тих чи інших галузей господарства, культури, мистецтва в Україні? Можлива відповідь: це має бути зроблено і збережено, хоч поки що і залишається важливим лише самим дослідникам.

Пригадую одну з перших конференцій з єврейських проблем, що відбувалась у Києві в якомусь великому приміщенні у районі Голосієво. Серед її організаторів були Леонід Фінберг, Йосиф Зісельс, Семен Глузман та інші діячі. Про цю конференцію сповістила нам Ліля Андрієвська. Ми вирішили піти разом з Олександром. Народу зібралось повно. Євген познайомив нас зі своїми друзями – організаторами конференції, але тоді це знайомство було чисто формальним, оскільки програма була надто насиченою.

Все на цій конференції для мене виглядало несподіваним, дещо таємничим. Пригадую, Євген у своїй пленарній доповіді зупинився і на проблемі визначення відповідного звертання до цієї особливої, тобто таки незвичної, аудиторії: історично в Україні, як і в Польщі було прийнято визначення “жиди”. Згодом це поняття набуло значення образи, і замість нього стали вживати термін “євреї”, до якого й досі не всі українці звикли. Євген шукав компромісного терміну і знайшов тоді таке – “сини Ізраїлю”. Це виглядало велично, проте, як на мене, дещо штучно. Однак цього питання можна тепер не торкатись. Головне, що з Євгеном прийшло на конференцію багато його приятелів, однодумців, доброї, дійсно уважної до визначених програмою проблем публіки.

У своїй професорській лекції “Гуманітарна аура нації або дефект головного дзеркала”, яка відбулась у Києво-Могилянській Академії 1999 року, Ліна Костенко проблему термінів “жид-єврей” поставила гідно. А вихідною позицією Ліни Костенко, поета і мислителя (чи справедливіше буде – мислителя і поета) є позиція про те, що “кожна нація повинна мати свою гуманітарну ауру. Тобто потужно емануючий комплекс наук, що охоплюють усі сфери суспільного життя, включно з освітою, літературою, мистецтвом, – в їхній інтегральній причетності до світової культури і, звичайно ж, у своєму неповторно національному варіанті” (Ліна Костенко. Гуманітарна аура нації або дефект головного дзеркала. Київ. Видавничий дім “КМ Academia”, 1999. – 7 с.).

Ці конференції стали регулярними. Їхнім основним організатором був Інститут юдаїки, а отже, Леонід Фінберг. Пригадую урочисте відкриття конференції в Залі наукових засідань Бібліотеки АН України. Чудовий зал, сцена обрамлена величними кулісами. Я відчувала особливу гордість від того, що зрозуміла, що символи і знаки на кулісах – це головні світові алфавіти, і першим з них зображено давньоюдейський. Я пояснювала ці знаки чоловікові – “алеф, бет”. Це не було просто, оскільки майже ніхто єврейського письма бачити не міг. Так складалось життя. А я саме вже другий місяць відвідувала курси івриту, де була досить налякана незвичністю цих стародавніх писемних знаків, що почали оживати, не зазнавши на собі тієї логіки, за якою розвивались латинські чи слов’янські алфавіти. Моя добра приятелька Марина навіть дала мені лупу, щоб я могла краще розглядати і розрізняти ці древні писемні знаки. Щоправда, згодом у більш ранніх виданнях Біблій я зустрічала знаки древньо-єврейського алфавіту, але ніхто мені цього не пояснював, та й Біблію можна було зустріти дуже рідко у кого. А коли вже Книги Святого Письма стали доступними в Україні, то в сучасних виданнях знаків давнього алфавіту, як правило, не було.

На пленарному засіданні всі доповіді мали високий науковий рівень. Абсолютно новими для мене були і дослідницькі завдання. Олександра особливо зацікавила доповідь професора Мартена Феллера. Він з повагою ставився до особи науковця, тобто вже знав його праці й навіть особисто був з ним знайомий – познайомився у бібліотеці (для аспірантів чи не найсвітліші моменти молодого життя у період входження в науку були пов’язані саме з можливістю працювати у бібліотеках). Я ж більше запам’ятала пафос новизни у доповідях Оксани Забужко і Тараса Возняка. Саме їхні доповіді допомогли мені відчувати справедливість ідеї, яку я засвоїла від Івана Михайловича Дзюби.

Мій виступ також значився у програмі конференції. Я розповідала про питання єврейської освіти, що висвітлювались у працях Софії Русової.

Володимир Жаботинський

Упродовж тривалого періоду так званого розвитку соціалізму, десь протягом життя трьох чи чотирьох поколінь, більшменш об'єктивний аналіз становища євреїв був ідеологічно не тільки непотрібним, а й неможливим. Над цим питанням тяжіли заборони, як і над питаннями історичних чи актуальних українсько-єврейських взаємин.

Рекомендуючи 1991 року читачам в Україні збірку “Вибрані статті з національного питання” відомого публіциста, великого єврейського патріота Володимира Жаботинського, Іван Дзюба з притаманним йому почуттям справедливості й такту зазначив, що над згаданими питаннями тяжіли як політичні заборони, так і міркування “доцільності”, стереотипи і пересуди. Вистачало і пропагандистського фальшу, і науковоподібних перекохань, і замовчування “складних” та “делікатних” моментів.

Суспільству треба допомогти зрозуміти, що пропаганда, яка йде чи то зверху, чи то знизу, яка існує завжди, не має замінити моралі. І, як зазначає Іван Михайлович: *“єдиний спосіб упоратися зі “складними” і “делікатними” питаннями – це говорити про них правду”*. Він обстоює думку про те, що “нам разом жити на цій землі і разом розв'язувати наші спільні проблеми”. Подібну думку висловлював у своїх працях і Михайло Грушевський.

Варто особливо відзначити той факт, що збірку праць Жаботинського видала Республіканська асоціація українознавців, президентом якої є І. Дзюба, а надзвичайно красивий (відповіднішого слова не можу знайти) переклад його статей українською мовою здійснив Ізраїль Клейнер.

Відомий журналіст і дослідниця Клара Гудзик писала, що головною метою життя Володимира Жаботинського було створення єврейської незалежної держави (до цієї події він не дожив). І ще одна важлива мета – вся його багатогранна діяльність була спрямована на те, щоб сприяти зміні іміджу свого народу, який упродовж століть був народом приниженим. Водночас активне й постійне служіння єврейському народові не завадило Жаботинському захищати права й свободи інших народів. Особливо відповідальним і вдячним було його ставлення до України, де він народився і виріс, де в його часи проживала, напевне, більша кількість світового єврейства.

В одній із праць він висловлював своє ставлення до особистості Т. Г. Шевченка, виділяючи головну, на його погляд, ідею у творчості поета, В. Жаботинський писав: “Шевченко є національний поет, і саме в цьому його сила. Він дав і своєму народові і світові яскравий, непохитний доказ того, що українська душа здатна до найбільших злетів самобутньої культурної творчості... Шевченко назавжди залишиться тим, чим створила його природа: яскравим прецедентом, який не дозволяє українству відхилитися від шляху національного ренесансу”.

Жаботинський вільно володів сімома, чи навіть вісьмома мовами, його публіцистичні праці друкувалися у різних європейських країнах. Юридичну

освіту він здобув у Берліні та в Римі. Його юнацькі літературні твори отримали схвальну оцінку В. Короленка, І. Буніна, В. Брюсова, М. Горького, Леоніда Андрєєва.

Та саме на гребені літературного успіху, якимсь немовби в один момент все змінилось – молодий Жаботинський починає серйозно перейматися долею свого народу. Клара Гудзик наводить цитату з листа одного з визнаних метрів російської літератури, Олександра Купріна, який писав: “У Жаботинського вроджений талант, він може вирости в орла російської літератури, а ви (сіоністи – лист був до літератора-єврея) украли його в нас, у російської літератури, просто вкрали... Боже мій, що ви зробили з цим молодим орлом? Ви перетягли його за межу осілості й обрізали його крила!”

Та як зазначає дослідниця, його не тягнули. На зміну його творчого запалу, його долі вплинув жакливий єврейський погром, що відбувся 1903 року у Кишиневі.

Варто нагадати, що твори Жаботинського були популярними серед українських дисидентів у часи СРСР. У часописі “Сучасність” Євген Сверстюк писав: “... широко ходила в українських колах книга статей Жаботинського – чесне і мужнє слово про тягар історії, про борг, про взаємний обов’язок... Отже, мудрі (євреї) говорять про свій борг і спонукують нас задуматися про наш борг” (Сучасність, червень 1979, число 6, с. 109).

Чи є тепер посилання на праці Володимира Жаботинського в підручниках з історії для старшокласників? Чи входить хоча б одна з його праць у список рекомендованої літератури для самостійного опрацювання у ліцеях та гімназіях? Чи вивчають ці твори майбутні вчителі у педагогічних університетах? Адже саме у шкільні роки закладається світогляд, мораль і та правда, те розуміння згаданого боргу, про які говорять і пишуть у своїх працях Ліна Костенко, Мирослав Маринович, Іван Дзюба, Євген Сверстюк, про які раніше писали такі відомі представники інтелігенції, як Михайло Салтиков-Щедрін, Володимир Соловйов, Сергій Булгаков, Максим Горький, Володимир Короленко, Софія Русова, Костянтин Паустовський, Володимир Бехтерев, Володимир Вернадський, Іван Павлов, Валентин Войно-Ясенецький.

Вже такої когорти постатей досить, щоб засвідчити, що проблема складна і розв’язувати її не просто. Однак якщо не розв’язувати, то... Пригадаю той факт, яким ділилася зі мною завуч доброї київської школи, в якій учні, відповідаючи на запитання про те, як бачать вони своє майбутнє і щодо подружнього життя впевнено зазначили, що нізащо не одружаться з євреєм чи єврейкою. Можливо, це і правильна життєва настанова, але вона найчастіше пов’язана із загальним ставленням до нації. Адже кожен школяр як особистість творить не тільки власну біографію, свою історію, але й впливає на історії інших. Тут варто орієнтуватись і на таку ознаку моралі, як відповідальність. У зв’язку з цим наведу ще один приклад із життя цієї ж школи, що його я спостерігала наприкінці 80-х років ХХ ст. Під час перерви у коридорі галасувала група старшокласників, а молода, енергійна прибиральниця зробила

їм, можливо, не дуже інтелігентно, зауваження. Хтось із цих старших підлітків відреагував відповідно. На це молода жінка відповіла: “Шкода, що Гітлер не усіх вас знищив”.

Ідеться про кінець 80-х років, минуло більше 40 років після війни. Прибиральниці було не більше ніж 30 років.

Учні звернулися з приводу такої ситуації до вчителів. Наскільки мені відомо, ніяких пояснень чи інших дій ні щодо учнів, ні щодо працівників не було. Невдовзі все забулося. Думаю, що єврейська групка учнів пам’ятає цей випадок і донині. Для всіх інших їхніх товаришів по класу, як і для вчителів, це все давно забулось, оскільки не мало особистого значення і не входило у систему особистих моральних вартостей і зобов’язань.

Все ж думаю, що у справі загальної гуманітарної освіти, основи якої мають закладатися у школі, ознайомлення з постаттю, ідеями, здійсненими справами Володимира Жаботинського стали б у великій нагоді. Особливо, коли йдеться про Україну, його Батьківщину. У цього одеського хлопчика доля складалась фантастично. На початку ХХ століття він стрімко увійшов у літературу, журналістику, публіцистику, а вже згодом і у єврейське громадське життя, став полум’яним пером сіонізму, що саме почав розвиватися. Добра освіта, блискуче володіння мовами забезпечили йому визнання, як поетові, прозаїку і особливо – перекладачеві, а здібності аналітика і дослідника дозволили йому передбачати і прогнозувати розвиток суспільних подій. Ще у Першій світовій війні Жаботинський був організатором Єврейського легіону, а у 1920-х роках він кинув виклик британській мандатній владі у Палестині. Як зазначає відомий культуролог і публіцист Михайло Румер, аналізуючи історію єврейської культури, до якої без сумніву належать праці і діяльність Володимира Жаботинського, не можна не пригадати, що першими в історії народу справжніми великими публіцистами були біблейські пророки. Тексти Ієремії, Ісайї – вони близькі до політичних подій тих часів і водночас як далеко вони йдуть у своїх пророцтвах у завтрашній день людства, поповнюючи його духовний арсенал. Взяти хоча б Ісайю з його ідеями примату моралі над культом загального миру, коли народи “перекують мечі на орала” та інші.

Як виникає пророцтво, що в давнину сприймалось як наслідок божественного прозріння, розмови з Богом? М. Румер зазначає, що і в наш раціоналістичний час можна уявити собі глибоку сконцентрованість людини на предметі своїх роздумів, загостреність політичного відчуття, яке породжує своєрідне прозріння – немов передбачення майбутньої реальності.

Стверджуючи пророчий дар у публіцистиці Володимира Жаботинського, Михайло Румер наводить широку цитату з його виступу: “Ось уже три роки волаю я до вас, євреї Польщі, цвіт світового єврейства! Знову і знову попереджаю вас, що насувається катастрофа. Я посивів, став старим за ці роки, і серце моє обливається кров’ю, тому що ви, дорогі брати і сестри, не бачите вулкана, який ось-ось вивергне смертельне полум’я. Я бачу це жахливе видовище. Часу для порятунку залишається обмаль. Ви не бачите цього, бо

заглибились у повсякденні справи та турботи... Закликаю вас у цей фатальний час почути мої слова. В ім'я Всевишнього нехай кожен з вас врятує душу свою, поки є для цього час, але знайте, що часу обмаль... І ще хочу вам сказати в день Дев'ятого ава: ті, кому випаде щастя врятуватись, побачать свято нашої великої радості – відродження єврейської держави. Не знаю, чи випаде мені це щастя. Синові моєму – так! Я вірю в це так само, як у те, що вранці знову зійде сонце. Вірю усім серцем”.

Так говорив Володимир Жаботинський у Варшаві 6 серпня 1938 року – за рік до початку Другої світової війни, за два роки до своєї смерті, за три з половиною роки до “остаточного вирішення єврейського питання”, за десять років до проголошення Держави Ізраїль. Чи ж це не є пророцтвом – одночасно за своїм сенсом і біблійним стилем?

Нелегко повірити, але ще 90 років тому, точніше – у 1924 році Володимир Жаботинський опублікував статтю “Етика залізної стіни”, в якій пророко передбачив проблеми взаємин майбутнього Ізраїлю та арабського світу. Внаслідок історичного аналізу він стверджував, що не існує ніяких шансів досягнення миру між цими країнами-сусідами, якщо не поставити арабів перед реальністю “залізної стіни”. Тривалий час, десятиліття складних взаємин між цими країнами-сусідами, випробування різних умов політичного врегулювання проблем між ними з використанням різних, в тому числі і міжнародних важелів не дали позитивних наслідків. Скидається на те, що В. Жаботинський мав підстави для цього висновку. І загалом, стаття читається, мовби писана сьогодні. Таким був талант видатного мислителя.

17.07.10

Ми виїхали своїм авто на відпочинок у Австрію. Наталя вперше вела машину з нами на таку велику відстань. Зупинку зробили у Мюнхені. Переночували, оглянули центр міста, його надзвичайну Ратушу і поїхали далі. По інтернету Наталя замовила нам відпочинок у гірському готелі для родин із дітьми. Надзвичайно затишна і доглянута місцевість. Було нам зручно і приємно. Відпочивають тут в основному австрійці і трохи німців з маленькими й більшими дітьми – від одного місяця і до 10–12 років. У родинях з батьками спочивало як по одній дитині, так і по двоє чи троє дітей. Одразу впало в око надзвичайно лагідне, спокійне, сповнене любові ставлення батьків до дітей – ніякого підвищення голосу, якихось попереджень чи покарань. І діти лагідні. Зрозуміло, що немовлята плакали (чи то спати хотіли, чи то їстоньки, або чогось іще треба було дати, чи то щось змінити), але цей плач припинявся дуже швидко, а над малям завжди були два схилені рідні обличчя мами і тата. На майданчику для старших дітей, де знаходились усякі ігри, авта і спортивні знаряддя, завжди були й батьки, які собі просто читали або займалися спортом, але при потребі завжди могли допомогти дітям. Було приємно (можливо, трохи дивно і навіть заздрісно) бачити цю збережену природну готовність любити своїх дітей, радіти від переживання свого батьківства і

материнства. Ніяких вимог щодо дисципліни, ніякої суворості чи заборон не довелося спостерігати. Ніякий тато не намагався кудись відлучитись від родини, до якоїсь нової компанії: якщо замовляв собі пиво, то дітям – морозиво чи сік. Завжди батьки були з дітьми, і не було видно, щоб це їх якимось обтяжувало.

09.08.2010. Наталя спілкувалася біля озера чи на прогулянках з австрійськими чи німецькими родинами. Одна родина з Вісбадена з двома синочками, 3 і 7 років розпочала з нами розмову про Чорнобиль. Чоловік, віком десь біля 40 років, розповів, що в Німеччині під час катастрофи прилади показували про кепський стан справи, тому було видано розпорядження, обов'язкові для виконання. Серед них такі:

– матерям новонароджених дітей заборонено годувати немовлят своїм молоком, оскільки результати аналізів були невтішними. Для забезпечення новонароджених і немовлят з усіх військових частин були взяті запаси порошкового молока;

– під час дощу слід було не тільки розкривати парасолі, а й одягати на голови гумові шапочки.

8.01.2011. Місяцями не писалося мені. Щось, правда, робила. Можливо й важливе. Але до цього тексту ніяк не бралася. Якийсь тягар на душі.

Десь раз на тиждень упродовж останніх років ми розмовляли з Михайлиною. Не просто було зважуватись її турбувати. Все ж намагалась про щось, немовби важливе, Михайлині розповісти. Так, ще 6.01.11 розказала про своє враження від книжки Марії Матіос “Вирвані сторінки з біографії”, про той фрагмент, де авторка описала ситуацію вручення Шевченківських премій – у приміщенні Національної опери України. Михайлина тут же розповіла про те, що премію вона отримувала водночас із Марією Матіос, що сиділи вони поруч, тоді й познайомились особисто. Від того часу письменниця час від часу телефонувала і радилася з Михайлиною, коли це було важливо. Останнього разу Марія Матіос розповіла Михайлині, що подає до Міжнародного суду скаргу відносно несправедливості її виключення з Комітету з Шевченківських премій. Йдеться не так про важливість для письменниці участі в роботі Комітету, як про відсутність будь-яких правових підстав для виключення. Письменниця не може і не готова миритися з такою наругою.

Михайлина сказала, що про цю нову книгу чула, але ще її не має і не читала. А раніше розповідала мені про письменницю, що та багато й дуже плідно працює і свою популярність вона заробила. Хоч іноді у багатьох викликає заздрість той факт, що в сучасних умовах скрути і убогості, особливо коли йдеться про видання української книжки, за рукописами Марії Матіос видавництва готові стояти в черзі.

Нам книжки Марії Матіос надсилав наш друг Михайло Пономаренко. Так що Олександр ще встиг прочитати “Солодку Дарусю”. Мене він просив цієї

книжки не читати. Жалів мене. Книжка його пройняла. Я її прочитала вже за два роки. Сама...

Як і завжди в останніх розмовах, Михайлина коротко, але все ж поскаржилась на нестерпні болі, які відчувала всюди, а це вже і в руках. Боляче тримати ручку, боляче писати. Все ж закінчила вступні статті до книг Ірини Жиленко, Світлани Кириченко. Розповіла про те, що дуже співчуває Атені Пашко, яка тяжко хворіє і погано себе почуває. До того ж Алена втрачає зір. Михайлина дякує Богу за те, що бачить, а отже може читати й на тому тримається в житті.

Закінчувала Михайлина розмову завжди дуже делікатним: “Озивайтеся”. Слово це набуло для мене особливого сенсу, воно підтримувало мене в потребі зателефонувати. І тепер воно звучить мені...

А сьогодні зранку зателефонувала Ліля... Все скінчилось. Муки скінчились... Це сталося якраз на Різдво. В людському досвіді – це добрий знак. Але ж Господи, чому?

14.01.2011. Отримала листа від Михайлини... Останнього... Великий конверт, обклеєний, як завжди, чудовими, незвичайними, художніми українськими марками. Підписувала конверт Михайлина своїм особливо охайним виразним почерком.

У конверті – різдвяна листівка. Михайлина написала:

“Вітаю дорогих Лену,
Наталку і Михайлика!
Дай нам, Боже, все,
що гоже!

Посилаю Вам Смолоскипівську газету з матеріалами про Самвидав.

Будьмо!

Ваша Михайлина.”

Почерк показує, як боліли рученьки... А скільки послано нам добра і теплоти...

2.02.2011. Неймовірна порожнеча утворилась, і важко визначити, де вона – чи в просторі, чи у часі, чи в душі. Думки не збираються до купи, випадково з’являються, то одна, то інша, і не в образах чи подіях, а все більше в настроях, у душевних станах – тягар і щем. Тоді, після телефонного дзвоника Лілі, я одразу вирішила поїхати до Києва, проводити дуже дорогу Людину у вічність, постояти біля труни. Відчула, що віднімаються ноги... Подумалось, на чю голову я туди поїду? А коли щось трапиться, тож діти мої залишаться зовсім самотніми. Лікарняний досвід, пов’язаний з відходом Олександра, саме про такий хід подій може засвідчувати. Отже, залишилася в Берліні.

Вже 8 січня 2011 року побратими Михайлини обізвались в інтернеті на цю сумну подію. Прощальні роздуми Мирослава Мариновича наша Наталя переклала на німецьку мову, їх розмістив Пітер Гількес на українському форумі в Німеччині. Мирослав Маринович якось особливо передав почуття суму за Михайлиною. Він, щоправда, все, що робить, робить особливо. Він відчув, що для нього, а я читаю, що значить і для нас, ближчих до Михайлини поколінь, з її відходом земля стала теплішою. Саме такого відчуття у мене не виникає. Немовби й не боюся землі, навіть маю вже визначене місце. Та відчуваю лише стискання у серці, біль і порожнечу. Дуже добре, що серед відгуків на цю сумну подію подано і відому статтю про Михайлину її вірного друга, побратима і шанувальника Євгена Сверстюка. В ній кожне слово – це велика, щира і прекрасна правда про Михайлину.

Серед щирих відгуків на цю сумну подію є й такі, де згадано доньку Михайлини. Напевне, будуть згадки і про онуку. У моєму тексті десь на початку я торкалась цього питання. Адже ми й познайомились з Михайлиною саме через цю її родинну проблему. Читаючи і дещо редагуючи мій рукопис, Михайлина на полях зазначила, що цього питання я могла б торкнутись глибше. Тоді я виявила певну обачність, остереглася це зробити. А жаль. Михайлина б допомогла визначитись у мірі того, на що я маю право. Тепер доведеться це робити самій, виходячи з власного розуміння і душевного стану.

** * **

4.01.2010. Вчора багато годин я читала книгу Романа Корогодського і передмову до неї Михайлини Коцюбинської. Ця книга є важливим джерелом до пізнання епохи, а особливо того порівняно невеликого гурту персоналій, які своїм трибом життя, спрямованістю своєї діяльності істотно вплинули на перспективи подальшого суспільного розвитку. Книга є позитивним ферментом у пізнанні епохи. Напевне, мають право на існування різні оцінки щодо її значення. З моїх обріїв оцінка полягає в глибокій вдячності тим, хто допоміг книжці бути.

Єдиний зайвий момент у ній, на мою думку, – це стаття про Віталія Коротича. Ця персона абсолютно випадає з того підходу, що його застосовує автор до аналізу своїх героїв – кожен з них соліст, що має свій рівень геніальності, і нема оркестру, хоча є диригенти. Автор має свої принципи, він щирий, правдивий, як годиться, прагне бути об'єктивним, залишаючись суб'єктивним. Проте кожного героя він представляє своїм добрим серцем. У Івана Світличного – добре око, у цьому Льоля і Надійка були згодні з Михайлиною, і цю думку сприйняла спільнота. У Романа – добре, тепле серце. Персоналія В. Коротича не надається до аналізу в такому ракурсі. Він немовби не звідси. І через це навіть рубрика “липові шістдесятники” не видається виправданою.

Прокинулась о 4-й ранку і – до книжки. Дочитала до того місця, де автор зі своїм героєм заходять у квартиру Івана Драча, в якій той мав можливість

мешкати. Мене прохопила думка, а де ж живе тепер Роман? Михайлина розповідала, що в тій квартирі, де ми бували, тепер живе Катруся, онука Оксани і Романа, а Андрій має гарне житло під Києвом. Там він живе з дружиною та дітьми – Романом і Оксаною, так вони назвали дітей. А Роман з ними не живе. Де ж він? Відкладаю книжку, дивлюсь у стелю, приходжу до тями... Нема Романа... Годинник показує 6-ту ранку. Пригадую, як ми з Олександром у 2000 році були в Києві. Роман домовився з Андрієм про авто, і ми всі поїхали відвідати могилу Оксани. Там тепер і він, вони удвох.

Оксана хворіла тривалий час. Ми про це знали. Час від часу хтось із приятелів нам розповідав, що відвідував її. Найчастіше я дізнавалась про стан Оксани від Світлани Карпиловської. Коли Оксані ставало краще, вона знову починала ходити на роботу. По дорозі ми іноді зустрічались у тролейбусі й розмовляли. Розмови стосувались тільки роботи. Оксана розпитувала, чим я займаюсь. Якраз тоді в мене був вдалий період, кілька книжок були в роботі у видавництві – твори Софії Русової, де я була упорядником, програма “Дитина”, мій посібник для вчителів, що пройшов по конкурсу Сороса. Оксана була навіть децю здивована такою для неї несподіваною моєю працездатністю: в її погляді виявилась лагідність, теплота. Розпитувала і про Олександра, цікавилась його успіхами на полюванні. Цю нашу спільну дорогу я добре запам’ятала.

Невдовзі Оксана знову захворіла. Доходили чутки, що стан її тяжкий. Чомусь я не наважилась її вдома провідати, а вирішила підійти до Романа, на місце його праці в Русі. Про зустріч домовились по телефону. Поговорили щиро, Роман розповів мені з довірою про складну ситуацію в самому Русі. Про стан Оксани говорили мало. Я принесла для підтримки невелику коробочку червоної ікри і якісь гроші. Роман подякував, сказав, що обов’язково передасть Оксані наші вітання, ікру, а от грошей не взяв. Сказав, що в Олександра дуже вже старенька куртка, і порадив на ці гроші купити йому нову. Я над цим часто думаю: помітив чоловік, як виглядає мій Олександр, і не схотів сприйняти це спокійно, видно, воно йому боліло.

6.04.2011. Стільки часу минуло, а мені не пишеться. Часто думаю, що не вдасться завершити писання чи хоча б довести до якогось кінця. Швидко спливає час, долає слабкість. Ще іноді вдається посидіти, перечитати і децю підправити попередньо написане. І раптом сьогодні відкрилась причина, можливо, головна, що пояснює, чому не пишу далі. Не стало на цьому світі дорогих мені людей, для яких десь глибоко в душі я писала і вірила, що вони сприймуть цей текст саме так, як сприймаю його я. Не буде вже його читати Михайлина. І зовсім не встигла познайомитись з текстом моя дорога Віра Ткаченко, завжди готова зрозуміти, допомогти, підтримати. Вірі я упродовж двох останніх років говорила по телефону, що пишу і що їй одній з перших ризикну дати прочитати. Знала, що вона мене зрозуміє і в усьому підтримає, бо така вона, моя Віра.

Наталі я про це своє заняття не розповідала і тексту не показувала, бо розуміла, що він позбавить її спокою. Вона переживатиме, коли уявлятиме собі, як я себе почуваю, сидячи вдень чи вночі за письмовим столом зі своїми роздумами-спогадами.

Коли майже все моє життя виявилось вміщеним у писаний текст, мені стало сумно, що не можу поділитись-порадитись з Олександром, що він цього тексту не побачить і нічого мені не зможе сказати. І Віра Ткаченко не побачить.

Наважилась-таки дати текст Наталі. Це відбулось якраз перед днем її народження. Чекаю на її реакцію.

Все ж не вистачає якоїсь сили, щоб довести розповідь до завершення. Від самого початку я собі уявляла, про що хочу написати. Тут проста логіка – хронологія подій, які супроводжували плин мого життя. Цих подій уже залишилось небагато. Однак...

11.06.2011. Зранку увімкнула телевізор, щоб послухати новини й погоду, а потрапила на фільм про декабристів, “Звезда пленительного счастья,” і якраз на ті сцени, де Ірина Купченко (княгиня Трубецька) змагається з генерал-губернатором Іркутська (тобто на екрані – з актором Інокентієм Смоктуновським) за можливість поїхати до засудженого чоловіка... Наскільки це могло для мене бути випадковим?! Адже саме спогад про цей фільм, при моїй тотальній забудькуватості, щоразу з’являється мені, оживлюючи той стан, у якому я була при перегляді в кінотеатрі понад 30 років тому, коли він саме вийшов на екрани. З того часу я фільму не переглядала. А якраз тоді Ліля по-вернулась від Євгена після чергового побачення. Розповідала мені про всі ганебні перевірки на шляху туди і звідти, про принизливе спілкування в усіх пунктах служб, через які треба добиратись до місця зустрічі з рідним чоловіком, в’язнем сумління, а для них – із засудженим “найсправедливішою у світі владою” небезпечним державним злочинцем. І тут раптом на екрані – представник тої давньої влади, який, виявляється, усе розуміє – і за владу, і за молоду княгиню. Що тут казати? Я ридала, не мала сили додивлятися фільм, але поруч сиділа Ліля, мов закам’яніла. Я мусила зібратись із силами і сидіти мовчки до кінця. Витримала. Я. А вона? Тепер, через 30 років, цей фільм мене наздогнав.

Сьогодні субота. Після музичної школи до мене прийдуть діти, я запросила їх на обід, і треба вже йти до кухні. Але я, не встаючи, додивилась фільм до кінця. І раптом спалахнув здогад – чи не був у ті далекі часи фільм цей задуманим як знак вдячності тим багатостраждальним жінкам, яких ніхто не титулував декабристками, та яким судилась не легша доля. Здається, прізвище режисера Мотиль. Він нещодавно помер.

Від пронизливості цього здогаду телефоную до Михайлини. Відповіла Таня: Михайлина в лікарні. Телефоную в лікарню. У Михайлини важкий стан; слабкі надії пов’язані з неминучістю операції, яка до того ж вимагає серйозних

коштів. Приходила відвідати її Алена Пашко. Лікарі ставляться до Михайлини уважно. Все ж я викладаю хворій свою думку щодо присвяти фільму нинішнім жінкам, серед яких була й Михайлина. Вона відповідає, що навряд чи режисер у той час міг про це думати. Я погоджуюсь, і навіть з тим, що про це не думали й глядачі фільму, і самі дійові особи тих сумних часів. Але дія того раптового здогаду виявилася для мене сильнішою, і на думку прийшов аргумент: у Олександра в Академії зв'язку був добрий приятель, професор Спиридонов Микола Спиридонович. Інтелігентна особа, офіцер. Він ніколи не брав участі в дискусіях, що стосувалися політичних питань. Та коли вони виникали в його присутності й до нього звертались за реакцією, мав для відповіді формулу: "Так стояли зорі". Ця формула мудрої людини і стала для мене виправданням того, що фільм було створено саме тоді і саме як вдячність жінкам політв'язнів – матерям, дружинам, друзям, сестрам, бо так стояли тоді, у 1970–1980-ті роки, зорі. Хотілося б додати до того ряду мужніх і їхніх дітей – донечок і синів – дехто з них ще тільки ходив у дитячі садочки, а хтось – до школи, дехто вже йшов служити в армію, – і тих людей, які не боялися співпереживати й підтримувати. З цим доказом Михайлина погодилась.

12.06.11. Переддень Вознесіння. Саме в такий час у 1969 році народилась наша доня. Вона вже виросла, сама стала матір'ю. Вже ми проводили її тата, мого Олександра, у вічність. Залишились самі.

Минув час, і я, як таємницю від Наталі, і навіть від самої себе, вирішила писати ці спогади. Не знала, як воно піде в мене, чи напишу щось. Та коли воно зрушилось і пішло, поділилась з Михайлиною. А вже коли набралось під сто сторінок, я наважилася підкоритись пропозиції Михайлини і надіслати їй перші наслідки своїх написаних роздумів. І тут довелося шукати ще когось, кому б я могла довіритися із своєю таємницею. Адже в мене нема друкера, а в Михайлини не було комп'ютера. Я наважилася втаємничити у цю справу Віруню Сверстюк-Нойфельд, хрещеницю Олександра. Віруня одразу ж погодилась, як і завжди, коли нам бувала потрібна підтримка. Таким чином, Віруня першою познайомилась з моїм текстом, він її глибоко зворушив, викликав співчуття до мене. Текст Віруня відправила Михайлині, нікому більше, ні своїм батькам, ні своїй доні, – за домовленістю зі мною, – Віруня про моє писання не розповідала, а мені частіше почала телефонувати і запитувати про мій стан здоров'я.

Михайлині з надісланим текстом було складно працювати, оскільки він був надто густо надрукованим, важко було правити і писати свої зауваження, пропозиції, оцінки тощо.

Я наважилася звернутись до своєї молодого колеги в Києві, Олесі Юрїївни Осадько. Вона надрукувала текст просторо, зробила з обох боків сторінки великі поля. Готовий текст заносила Михайлині. Мені ж висловлювала

вдячність за довіру. До речі, так само вдячність за довіру кілька разів висловлювала і Віруня.

21.06.2011. Завтра – сумний день, і не тільки день, а сімдесят років минуло від того дня, коли на нашій території розпочалася Друга світова війна. Після цього трагічного часу вже живе третє покоління, два покоління з них про війну знало з розповідей в родинах, з уроків шкільної історії, та водночас відчувало власні родинні втрати. І от нове покоління, до якого належить мій 9-річний онук. Він своєю долею також торкається тих трагічних наслідків війни. Адже йому випало щастя рости на руках свого дідуся, ганяти з дідусем м'яча, ходити в далекі мандри. Дідусь навчив його їздити на велосипеді. Малий вже на більшому велосипеді гасає, мов вітерець, щоправда, виконуючи всі правила. А от плавати вже його вчила мати, Наталя, пригадуючи те, як вчив її колись тато. Михайлика було вчити плавати складніше, ніж колись Наталю, оскільки в нього слабкі вушка, кілька разів оперовані: не можна мочити голівку, не можна плавати “трісочкою” – таким методом вчив Олександр свою доню. Михайлик має бабусю. Він ось уже роки тяжко переживає втрату дідуся.

Михайлик чуйно, своїм хлопчиковим сердечком, збагнув, що в його мами, Наталочки, дідуся й бабусі не було... Війна забрала. Війна безпосередньо сягає ще й сьогодні... наших дітей та онуків..., а разом – не полишає і нас.

Олена в
гостях у
Юрія та Галі
Грабовецьких.
Київ, 2011 рік

Київ, 2011 рік.
День народ-
ження Олени.
Сидять:
Олена і Ліля
Троц (Орлова),
стоять:
Миколка,
Іван та Люда
Гуменюк,
Роман Троц

З Ніною Степанівною Коваль. Київ, 2011 рік

З Оленою Володимирівною та Леонідом Павловичем Коваленко.
Київ, 2011 рік

Київ, 2011 рік. Олена Проскура з Олесею Осадько

Київ, 2011 рік. Марина Смульсон, Ліля Троц, Олена, Ліля Андрієвська

Берлін, 2010 рік. Віра Нойфельд, Ліля та Євген Сверстюк, Олена Проскура

Карлові
Вари,
2012 рік.
Зліва
направо:
Наталія,
Ольга
Павлівна
Саннікова,
Олена,
Марина
Лазарівна
Смульсон,
Наталія
Василівна
Чепелева,
Тетяна
Михайлівна
Титаренко

Берлін, 2007 рік. Великдень

Берлін, 2010 рік. Великдень

Берлін, 2009 рік.
Євген Свєрстюк бесідує
з Миколкою

Прага, 2012 рік. Наталя та Олена Проскури біля могили Софії Русової

Відень, 2014 рік. Олена з донькою та онуком у музеї Зігмунда Фрейда

Київ, 2015 р.
У театрі
ім.І.Франка.
Ліля
Андрієвська,
Миколка,
Олена та
Леонід
Павлович
Коваленко

Берлін, 2014 рік. У нас в гостях родина Обертас та Олександра Бінерт

ЧАСТИНА ІІІ. Еміграція. Чому? Що далі?

Як виникло це питання

Несподівано, напевне, так буває у багатьох, наздогнав мене пенсійний вік. Хоч мені досягнення цього вікового рубежу не загрожувало втратою робочого місця, все ж певне занепокоєння я переживала. Ми, покоління, що було радянським, і що в соціально-економічному відношенні таким і залишилось, переживали не тільки страх, але й шок перед власним пенсійним віком: як же жити, коли доведеться попрощатися з роботою? Адже робота для нас була найважливішою справою життя і найголовнішою потребою, найсильнішим інтересом. Інших, гідних людського життя, більшість з нас і не мала. Ну, читання літератури, час від часу – відвідування театру чи концертів. Та це також було можливим тільки в тому місці, де живеш – ніяких більших можливостей, ніяких мандрівок по світу, жодних можливостей цікавого і різноманітного відпочинку в мене (думаю, що і в більшості людей) не було. Моїм щастям було те, що я дуже любила свою роботу. І вдалось мені заробити авторитет, не вичерпавши натхнення. До того ж у економічному сенсі це дозволяло відчувати якусь перевагу: досягнувши цього віку, людина мала право, якщо залишалась на роботі, отримувати зароблену пенсію і заробітну платню. Це було суттєво, особливо для покращення матеріального стану родини. Щоправда, вік – він все ж своє бере: до роботи мені доводилося щоденно добиратися з одного кінця Києва – з Сирця, до іншого – до Березняків, трьома видами транспорту, у переповнених в ранковий час тролейбусах, метро, трамваях. Добираєшся до роботи стомленим, а на тебе чекає уважна аудиторія... Однак, маєш роботу, яку цінуєш і любиш, і робота тобі відплачує тим самим. У моєму розумінні – це дійсно щастя.

В цьому сенсі Олександрові випала набагато складніша, навіть драматичніша, доля. Він був закоханим у свою фізику, у експериментальну фізику, пройшов добру наукову школу, був успішним дослідником. Та цю роботу довелося втратити. Назавжди... На щастя, все склалось не так то вже трагічно. Знову ж таки через авторитет Олександра як людини і як фізика. І через підтримку друзів. Олександр отримав посаду старшого викладача, а згодом – і доцента кафедри фізики у Інституті зв'язку ім. О. С. Попова. Для Олександра багато важило те, що він все ж знайшов роботу за фахом. Добрий науковець, артистична натура, до того ж він мав і педагогічну освіту, Олександр став добрим викладачем, студенти і колеги його поважали. Він швидко набув досвіду лекційної роботи, практичних занять з фізики. Став принциповим і вимогливим викладачем. Можливо, за тих умов і надто вимогливим, оскільки були претензії від керівництва, що його екзаменаційні результати знижують показники Інституту. Олександр намагався пояснювати свою позицію. Іноді все ж йшов на поступки: студенти вже йшли не три рази передавати екзамен, а один чи два. Після відомої катастрофи Олександр пояснював свою вимогли-

вість тим, що він не хотів би, щоб його студенти допустили в майбутньому на своїй роботі Чорнобиль. Це було його глибоким переконанням, яке засвідчувало його відповідальність за підготовку молодих фахівців.

Все ж потреба займатися дослідженнями, фізичним експериментом не згасала. І Олександр придбав цілий набір фізико-хімічних елементів (не знаю, як точно це називається) для експерименту. Але ж експеримент проводять у лабораторії, потрібні прилади, установки, обладнання. З тих пір у Олександра був дуже напружений графік життя: підготовка до лекцій та практичних занять із студентами, навчальний процес, а після нього – зустрічі з колегами-дослідниками в лабораторіях різних фізичних інститутів, де колеги погоджувалися досліджувати ті фізичні зразки, які цікавили Олександра. Він дуже цінував ці можливості. Для кожного дослідницького завдання потребував багатьох експериментів, їх численних повторень, що додавало надійності при аналізі. Зрозуміло, що колеги, які давали йому можливість працювати у експериментальній лабораторії, ставали співавторами досліджень. Однак і для Олександра, і для його добрих приятелів така співпраця давалась також не просто. Це викликало напруження. Але куди було діватись, коли саме експериментальна фізика була для нього сенсом життя.

Працювати із студентами Олександр також любив. І вмів. Однак це особлива робота. Її наслідки часто не залежать від викладача. Олександр переживав, коли студенти не показували тих результатів, на які він розраховував. Не аналізуватиму причин. Якось Олександр після чергового семінарського заняття своїми враженнями поділився зі мною: “Ти знаєш, як я бачу свою роботу? Мені здається, що я наливаю воду у діряве відро”. Мені його так шкода стало... Ми почали міркувати над цим, говорили про умови, в яких живуть і навчаються студенти, юнаки та дівчата, що вчаться на стаціонарі, а також люди досвідчені, поважного віку, які вже утримують родини, мають дітей, але ще не мають необхідної освіти і вчаться на вечірньому чи заочному відділенні. Все це згодом Олександр аналізував і складав для своїх студентів добрі методичні посібники. Однак туга за фізикою його не полишала.

Олександр почав захоплюватись полюванням. Для мене це виявилось несподіванкою. Колеги-викладачі запрошували його у свою компанію. Сподобалось. Виявилось, що полювати можна лише у суботу та неділю. Отже, у суботу та в неділю, коли родина може бути разом, Олександра запрошують на полювання. Спочатку я намагалась поставитись до цього з розумінням і навіть зі співчуттям. Уявляла собі, як Олександр, обтяжений усіма нашими життєвими переживаннями, раптом опиняється на просторах луках чи у лісі, ранораненько, як він любить, милується красою природи, радіє. Та згодом зрозуміла, що полювання – це справа далеко не проста, в ньому стільки всього намішано. Але іншого захоплення Олександр не знайшов. І не шукав. Довелось змиритись. На полювання їздять автом. Кілька колег мали авто, тож його запрошували. Мисливську зброю придбав. Принагідно довелось вчитися нею користуватись. Це також вимагало навчання, систематичного. Олександр вия-

вився дуже здібним. Як справжній науковець, Олександр вивчав книжки з полювання, був уважним до правил, їх обґрунтування. Дещо розповідав і мені. Приміром, одразу погодився з тим, що для полювання обов'язково потрібен собака. Полювання без собаки – це шкідництво, браконьєрство.

Тож і перед нашою родиною несподівано постала проблема – в нас має бути собака. Це при моєму навантаженні, до того ж донечка підросла, має йти у перший клас, потребує особливої підтримки. Та Олександр по-батьківськи домовився з Наталочкою, що песика купує їй як подарунок до початку навчання у школі. Дівчинка страшенно зраділа. А Олександр уже знав, де народилися цуценята тієї породи, про яку він мріяв. Вже і з господарем домовився, коли придуть з донечкою дивитися і вибирати цуценя. Що було мені робити? Все ж я сказала, що в мене багато обов'язків, навіть забагато, тому песика вони мають глядіти удвох, а я до нього і не підійду.

Ось настав той день, вірніше, вечір, коли Лесь з Наталочкою принесли додому цуценя. Воно виявилось маленьким дивом, яке вперше опинилося без мами. Поклали його у коридорі на нову підлогу з лінолеуму. Лапки його роз'їхалися в усі боки, і воно зпереляку запищало. Зрозуміло, що я по-материнськи взяла його на руки, обняла й однесла на своє ліжко. Там вже було його місце. Назавжди. Був у нас і порядок. І правила. Песик належав до надзвичайно естетичної породи – гладкошерстих фокстер'єрів – зграбний, розумний, жвавий. Це мисливська порода. На ім'я – Дюк. Маленького Дюка, Дюнечку, ми усі дуже любили. І наші друзі також. Лесь почав серйозно вивчати нову для себе науку і справу – кінологію. Згодом склав іспити, отримав диплом кінолога, брав участь у організації виставок собак, виступав суддею. Наш Дюк підріс і, нам на радість, на виставках займав призові місця. Дюк був з нами вісім років. Для мисливської собаки це мовби немало. Він дарував нам своє тепло і безліч радісних спогадів. Спостерігаючи моє ставлення до Дюка, Лесь часто розповідав друзям про моє застереження: “А Лена казала: “Я до нього і не підійду”. В хаті з'явилася жива істота. Наталочка дуже любила малого. Одного разу я застала вдома таку сценку: Дюк вліз на стілець, і вони з Наталочкою дивилися у вікно, на природу. Вона обняла песика і ніжно зверталася до нього: “Братику мій”... Коли у песика з'являлися якісь хвороби, найкраще його лікувала наша доня.

Після Дюка в нас оселилась спрингерспаніелька Рада, Радуся, чорно-біла, пухнаста, лагідна, навіть покїрна – бо дівчинка, тож і вчилась всього швидше, і команди виконувала чіткіше. З нею також не було жодних проблем. Жила з нами майже 14 років, тобто ще встигла з нами переїхати до Німеччини і тут допомагала нам прижитися.

Отже, окрім роботи, в житті Олександра з'явилися нові зацікавлення – полювання, заняття стрільбою, тренування песика, організація виставок собак... Це вимагало часу. Не тільки часу. Та в той період життя, у тих складних умовах безперервного напруження, очікування лиха, навіть повної безнадії ці нові заняття давали йому можливість на певний час відволікатися від звичної що-

денної рутини, можливість раптом опинитись серед справжнісінької природи – з вітрами, дощем, снігом, разом із такими ж захопленими друзями, нарешті, відчувати себе вільним, щасливим.

Зрозуміло, що Олександр дуже втомлювався, втома накопичувалась: робочий тиждень – це праця із студентами та наукова робота, а кінець тижня – полювання. Повертався у неділю пізно увечері, а в понеділок зранку – до студентів. І вже ж не молодий, як було колись у Суворовському училищі. Мені часто бувало боляче дивитися на нього. Та я вже цитувала відомого українського класика: “і на то нема ради”.

Я зверталася за допомогою до Євгена – всі зверталися за допомогою до нього. Я просила залучити Олександра до якоїсь важливої громадської чи дослідницької роботи. На відповідь не дуже сподівалась, просто прагнула допомогти Олександрові знайти собі гідний обов’язок. На мою думку, Євген вважав і вважає, що кожен сам собі має знайти місце і обов’язок.

З глибокою вдячністю згадую Льолю Світличну, яка з повагою ставилася до Олександра і довірила йому допомагати в догляді за Іваном Олексійовичем. Олександр заходив до Світличних щовечора після роботи зі студентами вечірнього відділення, а вже після того йшов додому. Це він вважав своїм святим обов’язком. Однак також брав у Льолі перерви у дні полювання. Розпочалися ці дружні взаємини та щоденна допомога десь у середині 1980-х років, коли родина Світличних повернулася з Алтаю до Києва, і тривали доти, доки щирими турботами Льолі, Надійки, Ольги Богомолець і багатьох відданих друзів вдавалося допомагати Іванові Олексійовичу триматися за життя на цьому світі (до 1992 року).

В той час у мене професійно, тобто на роботі, все складалося добре. Директор Інституту Віктор Григорович Слюсаренко ставився до мене з повагою, на загальних зібраннях колективу і на Вчених радах постійно мені особисто і колективу авторів висловлював подяку за добру програму для дошкільних закладів. Якось, вітаючи колектив працівників, що зібралися у просторому залі, з початком навчального року (а вже Інститут знаходився у великому приміщенні на Березняках), Віктор Григорович сказав: “От з’явилась у нас у колективі ця маленька жіночка, і вся Україна, куди б я не приїхав, говорить про наш Інститут і дякує нам за програму “Дитина””.

Колектив наш справді виконав не тільки важливу, але й дуже складну роботу. Річ у тім, що в Україні була невелика група психологів-дослідників. Тому в нас вивчалися лише деякі питання розвитку дитини дошкільного віку, тобто від трьох років і до семи, чи навіть певніше – від народження і до семи. Приміром, таке визначальне питання, як мовний розвиток дитини, не досліджував ніхто. Добрий, авторитетний дослідник Алла Михайлівна Богуш вивчала, як діти дошкільного віку оволодівають двома мовами – українською і російською. Це питання важливе як у науковому сенсі, так і в методичному. Та коли нам потрібно було складати програму розвитку у дітей мовлення рідною мовою, ми послуговувалися дослідженнями провідних московських психоло-

гів. Дуже скромно велися в нас дослідження з музичного розвитку маленьких дітей, і інші питання. Все ж ми ставили перед собою амбітні завдання, щоб наша програма відповідала кращому досвіду роботи дошкільних закладів Москви, Грузії, інших країн світу. Тому кожен член нашої творчої групи мусив опрацювати і теоретичні питання розвитку дітей упродовж усіх періодів дошкільного дитинства, і здобутки методичного досвіду, які на той час були у світовій практиці дошкільного виховання (Росії, Великобританії, Канади).

Таке важливе питання, як організація освітнього середовища для кожної вікової групи, в Україні не досліджувалося. Тетяна Євгенівна Мусіяченко дуже старанно над ним працювала. В нашій програмі воно висвітлювалося вперше і суттєво збагатило програму. Пощастило нам з надзвичайно важливим для дітей цього віку розділом образотворчої діяльності. Діти дуже люблять ліпити з глини, доброго пластиліну, малювати, особливо фарбами, витинати і клеїти аплікації. Це цікаві заняття, де діти в затишній атмосфері щось створюють руками, коригують, а їхні очі одразу ж і бачать результати. Їм особливо хочеться творити, коли вихователь вміє ці заняття організувати. Так от, цю програму опрацювала Елла Яківна Белкіна, що мала освіту художника і педагога. Цей розділ вийшов надзвичайно цікавим, він буде слугувати дітям і вихователям ще досить довго. Відповідну музику для того, щоб діти її розуміли і з цікавістю слухали, музичні ігри, рухи під музику, танці, організацію свят – над цими питаннями творчо і відповідально працювала Антоніна Семенівна Шевчук, людина з музичною і педагогічною освітою. Цей розділ також є окрасою програми. В наш колектив авторів входили відомі дослідники, досвідчені методисти, автори програм і підручників для початкової школи: програму з розвитку мови опрацювала Ольга Назарівна Хорошковська зі своїми помічниками, з навчання старших дошкільнят грамоти – Микола Самійлович Вашуленко, бібліотечку для читання дітям різного віку “Золотий колосок” підготувала науковець з Інституту літератури Наталя Яківна Дзюбишина, з математики для маленьких і дітей дошкільного віку – Лідія Петрівна Кочіна, з ознайомлення дітей з явищами природи – Надія Михайлівна Бібік і Ніна Степанівна Коваль. Ці автори – знані в Україні і не тільки в Україні дослідники та методисти, більшість з них складають школу Олександрі Яківни Савченко, отже, мають спільні наукові позиції, що додає стрункості і гармонійності при доборі змісту різних розділів програми

Зрозуміло, що ми ставили собі за мету – не перетворювати дошкільний заклад на школу, навіть, пропедевтичну, тобто підготовчу. Тому цим відомим і авторитетним професіоналам з питань початкової шкільної освіти довелося серйозно входити у сучасні психологічні та педагогічні дослідження з питань розвитку і навчання дітей дошкільного віку. Це вимагало часу, праці, а головне – довіри до тих ідей, які ми ставили перед собою, беручись за складання програми для маленьких дітей. І це в нас врешті добре вийшло.

Для спеціалістів з дошкільного виховання така співпраця теж була принципово важливою і корисною – довелося більш змістовно орієнтуватися

на лінії вікового та індивідуального розвитку дітей, на перспективу, на підготовку до школи. І саме це стало однією з сильних сторін нашої програми.

Новим у нашій програмі було й те, що вона у доброму сенсі є психологічною, тобто зорієнтованою на вікові можливості розвитку дитини, і на індивідуальні варіанти цього розвитку, і на науковий аналіз та практичний досвід роботи дошкільних закладів, і на співпрацю з батьками, оскільки саме родина для маленьких дітей є вирішальною, найбільш відповідною спільнотою, де розвивається, виховується, навчається дитина. Разом з тим, наша програма не перевантажена теоретично, наші автори-психологи виявили майстерність і подали основні завдання виховання і розвитку дітей конкретизовано, тобто майстерно втілили їх в усі види роботи з дітьми, для кожної вікової групи. Тому вони є зрозумілими для вихователів. Так само конкретизованими є завдання співпраці вихователів кожної вікової групи з родинами, і завдання для батьків. Нашу програму принципово збагатила участь у її складанні талановитого психолога і методиста Олесі Юрїївни Осадько. Вона проаналізувала труднощі, які виникають у процесі виховання дітей різного віку і опрацювала надзвичайно коректні, доцільні способи допомоги цим дітям, якими можуть скористатися вихователі. Це справжня знахідка нашої програми. Раніше такої програмної методичної допомоги вихователі, а значить і діти, не мали.

Загальним здобутком нашої програми є і те, що вона вибудовує місток між дошкільною ланкою освіти та початковою школою, маючи центральним, головним завданням у цих обох системах перш за все виховання і розвиток дитини як особистості, індивідуальності, а засобами для здійснення цього завдання є доцільна організація освітнього середовища, яке включає в себе відповідне спілкування вихователів і дітей, використання найбільш відповідних способів організації різних видів діяльності дітей, опору на досвід і запити родини упродовж всього перебування дитини в дошкільному закладі.

Упродовж роботи над програмою нам потрібно було постійно мати зв'язки безпосередньо з дитячими садками. В цьому нам своїм досвідом роботи, своїм авторитетом допомагала методист і викладач Олена Володимирівна Пшеврацька (Коваленко). Вона організовувала творчі майданчики для співпраці членів авторського колективу з вихователями у багатьох дошкільних закладах.

Особисто мені та атмосфера співпраці, яка склалася від самого початку роботи над програмою між усіма членами творчого колективу, взаємна довіра і повага, готовність до спільних обговорень і до роботи з окремими групами авторів, відкриті колективні вирішення принципово важливих питань, починаючи від визначення загальної назви програми, назв відповідних її розділів, її структури, розробка методів роботи з дітьми того чи того віку тощо, – подарувала відчуття того, що наша справа, наша відповідальність є виправданою і що нам справді поталанило бути причетними до такої важливої роботи.

У процесі такої співпраці мені довелося глибше входити у психологічні проблеми початкової шкільної освіти. Згодом, при складанні програм для початкової школи, їх автори, що були членами нашого творчого колективу,

довірили мені роллю експерта, що вимагало від мене психологічного аналізу змісту програм з різних навчальних предметів. Надзвичайно відповідальне і складне завдання. Полегшувало мій стан те, що програму для дошкільних закладів ми вже уклали і до мене колектив авторів ставився з довірою. Це мені додавало певності у житті, дарувало приємне професійне спілкування. І врешті – дружні взаємини, що тривають і досі.

У ті часи, у 90-ті роки ХХ ст. в Україні почав працювати фонд “Відродження”, організований Джорджем Соросом. Був оголошений конкурс на підручники і посібники для різних ланок освіти. Олександра Яківна Савченко запропонувала мені взяти участь у конкурсі. На нашому досвіді я опрацювала психолого-методичний посібник для студентів педагогічних факультетів теперішніх педагогічних університетів з питань наступності, взаємозв’язку дошкільних закладів і школи. Мій посібник отримав високу оцінку, він гарно виданий, навіть з цікавим модерним художнім оформленням.

Отже, в мене було досить багато роботи, яку я дуже любила. Моя робота отримувала позитивну оцінку серед освітянської громадськості. Водночас працювати мені доводилось у надзвичайно складних умовах. Основою мого життя є родина, а в родині ставало все важче і важче.

Чорнобиль, як відомо, приголомшив і вдарив усіх і кожного, але найбільше вразив наймолодших. Так сталося і в нашій родині. Ніякої централізованої інформації, а тим більше – допомоги, не було. Люди допомагали одне одному, ділилися досвідом, як то кажуть, працювало “сарафанне радіо”. Інститут переливання крові став основним, а може одним з основних медичних центрів, де надавали допомогу враженим радіацією. Там разом з нашими лікарями працювали американські лікарі, які робили складні операції по пересадці кісткового мозку. З ними працював і молодий талановитий лікар Андрій Свєрстюк. А лабораторією, в якій робили відповідні аналізи, завідувала мати його дружини, Таліта (Таміла) Анатоліївна Хінкулова. Ми знайшли до них дорогу, і Таліта Анатоліївна сказала, що готова нам допомагати завжди, щоб ми не сміли соромитись і звертались, коли потрібно. В мене виявився найбільш спокійний аналіз крові, оскільки ще задовго до катастрофи я важко хворіла, мені поставили діагноз гіпотеріоз, тобто занижена функція щитовидної залози. Тому я регулярно вживала препарати йоду. А от мої рідні... Таким чином, Таміла нам призначала час, коли приходити на аналізи, а після того Андрій призначав час, коли міг нас прийняти, щоб результати аналізів пояснити. Ми були під контролем.

Невдовзі цього виявилось вже замало. Ендокринологи на вулиці Пушкінській при тодішній завантаженості, яку важко собі уявити, були по відношенню до кожного, і до нас, дуже уважними і одразу все спланували, запропонували нам весь курс медичної допомоги... Не буду описувати детально, адже у кожній родині такі ситуації були і, на превеликий жаль, продовжують бути.

Нас доля привела до Миколи Васильовича Гульчія. Він нас рятував. Він є для мене святим.

Тепер легше собі уявити, що і професійні, і інші потреби Олександра, мої і нашої доні залежали, а точніше – були викривлені цією драматичною ситуацією. Добре розумію, що так було в усіх, тобто у тисяч, у мільйонів родин. Постійно пам'ятаю, що в тих критичних умовах люди намагалися допомогти один одному, як могли: ділилися інформацією, давали поради з власного досвіду. Це було надзвичайно важливо. У Наталиної вчительки музики, Олени Дмитрівни Орлової, яка разом зі своєю родиною стали нашими добрими друзями на все життя, саме в цей час росла маленька донечка Аля. Так от тендітна Олена Дмитрівна вирішила годувати дитину *чистими продуктами*. Ця практика вже давно, мабуть, забулася: люди збиралися і їхали за продуктами кудись подалі від Чорнобильської зони. Олена Дмитрівна їздила до Москви. Уявити собі важко ті черги в московських магазинах і тих нав'ючених торбами людей на шляху до поїзда і від поїзда. Олена Дмитрівна привезла і для Наталі кілька пачок сиру і молоко. Важко собі уявити, якою фізичною ціною їй це далось. Але моральну ціну цього вчинку збагнути також важко. Тільки сльози вдячної пам'яті, які самі собою котяться, застеляючи очі і заважаючи писати, можуть щось пояснити про ті часи і про значення в них людських взаємин.

Наскільки пригадую ті часи, мисливці не мали страху перед природою, яка страждала від катастрофи не менше, ніж люди. Вони вважали, що завжди знайдуть той ліс, чи ті луки, де безпечно. Олександр намагався полегшити мої переживання, пояснюючи, що сезон полювання досить короткий, він швидко минає. В цьому, безперечно, були переконані й інші мисливці. Для мене ж цей сезон здавався нескінченним. Восени Олександр приносив з полювання качок і бекасів. Серед своїх приятелів-мисливців він стріляв найбільш влучно, тому йому вистачало “мисливських трофеїв” для подяки мисливцям, що запрошували його до гурту і брали в свої авто разом з Дюком, а згодом – з Радою. А вони також поверталися додому з трофеями. На тих качок, які Олександр приносив додому, мені було сумно дивитися, тому одну качку він порав сам (так він, хоч і був стомленим, сам обіцяв, і так ми домовились), а інших розносив на гостинці – до Клавдії Федорівни, родині Грабовецьких, своїй добрій колезі по кафедрі Євгенії Володимирівні Кирилової. Усіх вже й не пригадаю. Чи були вони щасливі, отримавши такі подарунки з Сашкового полювання, не знаю. Але він, безперечно, був щасливим.

Коли закінчувався сезон полювання, Олександр після роботи іноді навідувався до друзів. Не часто, але дуже радо, навідувався він до найближчого – по духу, а географічно таки доволі далекого друга. Звідти повертався майже завжди досить пізно. А зранку зазвичай телефонувала Ліля і запитувала, як Сашко добрався додому, і говорила, що за нього дуже переживала. При зустрічі Клавдія Федорівна мене заспокоювала, пояснюючи: “Нашому, бачите, нічого, а ваш слабий, його одразу бере. Я з власного досвіду знаю, як це вам важко”.

Ось так ми й жили, намагаючись за різних обставин триматися разом і підтримувати один одного.

Якось надвечір до нас у гості завітали співробітники Олександра. Під час бесіди одна жінка розповіла, що родина її приятельки отримала дозвіл і виїздить до Німеччини. Хтось з присутніх запитав, яким чином це в них вийшло? І та жінка розповіла, що в Німеччині прийнято рішення про те, що євреї, які жили в Радянському Союзі, а тепер живуть у країнах, які утворилися після нього, ті євреї, які пережили війну та їхні нащадки, можуть переїхати на постійне проживання до Німеччини, якщо бажають. Для цього потрібно подати відповідну заяву до посольства Німеччини.

На цю розповідь була коротка реакція, під час якої Олександр, звертаючись до мене, сказав: “Я не розумію, чому ти, Лена, спиш?” Для мене це його звертання було цілковитою несподіванкою і непорозумінням водночас. Я завжди знала, що буду там, де Олександр. А його місце – вдома. І ніяких інших інтересів чи бажань щодо зміни місця проживання, і тим більше ніяких розмов про це у нас ніколи не виникало.

Правда, коли Наталочці було десь біля року, наші сусіди по комунальній квартирі цікавилися проблемою виїзду до Ізраїлю. Це десь був початок 1970-х років. Тоді почали дозволяти виїзд тим, що мали родичів у Ізраїлі і від тих родичів отримували виклики чи запрошення. Я відповіла сусідці, що в нас таких інтересів немає і що родичів у Ізраїлі у нас теж немає. На це Єлизавета Іделівна відповіла, що це все можна легко владнати, аби у нас тільки було бажання виїхати. Вона повідомить про наше бажання і наші прізвища (не пригадую, куди і кому), і на цій підставі в Ізраїлі знайдуть “наших родичів”, які і надішлють запрошення. На цій розмові все і скінчилось. До тої бесіди, яка відбулася тепер у нас вдома, пройшло більше двадцяти років.

Через кілька днів я пригадала Олександрові його запитання і спитала, чи це насправді він серйозно запитував мене. Він спокійно і коротко відповів, що це було б цікаво. Я добре розуміла, чого коштувало Олександрові це запитання, що робилося в нього у душі, коли він додумався до цього, як нелегко йому з усіма цими думками жити... І мені також. Час минав. Наше життя продовжувалося у звичних вимірах. Все ж як жінка, тобто як радянська жінка, що мусила брати на себе відповідальність за родину, за майбутнє кожного з нас, я час від часу почала задумуватись над тим питанням, яке поставив, і немовби так просто, Олександр.

Мені почали приходити в голову тривожні думки про те, що от ми старієм, скоро відправлять на пенсію. А якщо навіть не скоро, то з віком працювати стає все важче. Та ще й усякі проблеми із здоров'ям почнуться. Добробуту ми надбати не змогли. Як будемо справлятися у старості? Донька наша вже доросла, вона лишається без квартири, змушена жити разом з нами у своїй маленькій, 9-ти метровій дитячій кімнаті... Ми завинили перед нею.

Якраз у той час тяжко хворим був наш добрий приятель. Наталя ставилась до нього з великою повагою, тому час від часу провідувала його, носила ліки від свого лікаря-гомеопата, якому дуже вірила, вірила цілющим лікам із трав, які він власноручно готував. Наш приятель погоджувався, що ліки мовби йому

справді допомагають. Та все ж якось він сказав Наталі, що от якби Євген узявся йому допомогти, щоб прислали ліки з-за кордону, то він би, напевне, одужав... Очевидно, мало було тих людей у нашому колі, в могутність яких можна було так щиро вірити. А як велося самому Євгенові?! Про це навіть не наважуюсь згадувати.

Попри усю зайнятість, я все ж дізналась, що першим кроком мають бути відвідини німецького консульства, де видається відповідний бланк, який треба заповнити. В консульстві приймають один раз на тиждень, чи на місяць, – вже точно не пригадую. Потрібно прийти раненько, оскільки народу буває багато, а видають тільки певну кількість бланків. І, якщо у цю кількість не втрапиш, то треба буде приходити ще і ще раз... Отже, краще прийти задовго до відкриття установи.

Олександр проводжав мене до дверей. Я виїхала з Сирця першим вранішнім тролейбусом. Добралась до вулиці Чкалова. Народ там вже був. Моя черга виявилася не так далеко. Бланки, які треба було заповнити і в яких було вказано документи, що їх треба було підготувати, мені видали на нас усіх. На цих бланках було зазначено дату і час, коли треба було з'явитися з документами. Здається, давалося три місяці часу на підготовку документів. Отже, я намагалася заспокоїтись і поїхала на роботу.

Почувалися ми усі напружено, але про це не говорили. Кожен з нас заповнив той бланк і підготував свої документи. Документи треба було перекласти на німецьку мову. Я звернулась з проханням до нашої доброї приятельки, яка якраз мала досвід такої роботи, оскільки допомагала вже тривалий час з перекладами людям при німецькому консульстві. Вона уважно переглянула наші документи і в неї виникло питання, хто з нас їх подає на розгляд. Я відповіла, що, звісно, я. Олександр і Наталя – українці, а я єврейка, ось мій паспорт, який це засвідчує. Тоді вона спитала, а де моє свідоцтво про народження (там же моїх батьків нема), і далі – де відомості про моїх батьків. І, нарешті, підсумувала, що ситуація складна, що в мене нема доказів того, що я єврейка. Паспорт такого значення не має. Однак, паспорт – це мій єдиний доказ. Тому його треба зберегти. Коли почнеться обмін паспортів, не спішити. З досвіду інших людей, яким вона допомагала з перекладом документів, вона знає, що дуже важливо мати документи, які підтверджують причетність до єврейської нації.

От і з'явилась справжня проблема. Зізнаюся, що мене вона не дуже засмутила. Ну, не приймуть документи, то й що? Значить, ніяких радикальних змін у житті не відбудеться. Менше страху буде.

Надійшов день прийому документів. Я знову йшла сама. Тепер це вже відбувалось не біля площі Перемоги, а біля вулиці Полтавської. Важко було на серці. Так не хотілося зустріти тут когось знайомого... Не зустріла.

Мене приймала молода жінка. Їй було трудно розмовляти російською мовою. Все ж вона задала питання про моє свідоцтво про народження. Уважно слухала відповідь. Я не могла зорієнтуватися, чи прийме вона мої документи, чи ні. Вона їх ретельно розглядала. Нарешті відклала їх убік і спитала, чи

знаємо ми німецьку мову. Порадила почати її вивчати, бо, якщо справа розв'яжеться позитивно, то знання мови суттєво полегшить звикання до нової країни. Людям, які мови не знають, буває досить складно. Більше вона не сказала нічого. Чи добре вона поставилась до мене, чи мала якусь співчуття, чи просто виконувала свої обов'язки, я не могла б сказати. Швидше за все – виконувала службовий обов'язок. За її реакцією я нічого не могла передбачити. Особливо стосовно стану моїх документів.

Перші дні минали в напрузі, викликаній цим моїм кроком. Вдома з Олександром ми про це не говорили, але він став до мене уважнішим, якось більше мене жалів. Згодом я заспокоїлась. Як то кажуть, життя продовжувалось: “дім – робота”. Та, коли минуло кілька місяців, я знову почала нервувати, бо вже можна було очікувати на якусь відповідь. Але відповіді не було, і ніхто з наших друзів і Олександрових родичів про нашу ситуацію не знав.

І рік минув без жодних новин. Я зателефонувала до нашої перекладачки. Вона нічого не могла пояснити, проте сказала, що справа полягає в моїх документах, за якими важко визначити мою причетність до єврейської нації. Треба було взяти себе в руки, та я почала хворіти. Дорога до роботи і з роботи ставала все складнішою, транспорт був перевантаженим. Це вимагало більше трьох годин часу і фізичних сил. Окрім лекційної роботи, я серйозно працювала над рукописом книги для студентів, що витримала конкурс Дж. Сороса. До того ж якраз отримали ми перші наслідки з досвіду роботи дошкільних закладів Києва і Київщини, які впроваджували ідеї Софії Русової у процес виховання і навчання дітей. Дуже багато і захоплено працювала в цьому напрямі як організатор і як добрий порадник для працівників дитячих дошкільних закладів Олена Володимирівна Пшеврацька (Коваленко). Вона зібрала цікавий досвід. Ми вирішили видати книгу, в якій подати ще кілька праць С. Русової, що їх вдалося відшукати, і, головне, наслідки практичної роботи вихователів, що вже кілька років працювали за системою цього видатного педагога.

Завантаженість допомагала мені забувати про той тягар, який я собі і нам організувала. Все ж виконувати такі серйозні завдання було складно. Якось я розповіла про свою перевантаженість Олександрі Яківні Савченко. Вона мене зрозуміла і навіть порадила переходити на наукову роботу. Я про це поговорила з Лілею Андрієвською. Вона радо запропонувала працювати у її лабораторії. Я вирішила, що з поданими до Німеччини документами в нас нічого не вийде, і погодилась повернутися у свій інститут. Роки минали. В Інституті психології я дочекалася свого 60-ліття. Ювілей Олександра відзначили в Інституті зв'язку ім. О. С. Попова.

В Лінійній лабораторії, а точніше – в Лабораторії наукової інформації, якою завідує Валерія Вікторівна Андрієвська, за планом виконувалась і виконується актуальна для української науки, можна навіть сказати – грандіозна за своїм значенням тема – укладання п'ятимовного психологічного словника. Мене також залучили до виконання цієї теми, виділивши відповідне завдання. Крім того, я закінчувала підготовку до друку своєї книги для студентів, готувала до

друку збірку вибраних творів С. Ф. Русової та книгу з досвіду роботи дитячих садків, які працюють за її ідеями. Ці мої книги, одна за одною, виходили з друку. Друзі та колеги мене вітали. Це був мій певний ужинок.

І все ж лист з Німеччини, з міста Кельн, таки надійшов. Минуло майже чотири роки від дня, коли ми подали документи... Вже від початку листа стало зрозуміло, що німецька сторона позитивно відповіла на наш запит. Лист починався словами: “Нам приємно повідомити, що”...

Важко уявити, а ще важче повірити, як ми злякались. Щоправда, Олександр не говорив про свій стан нічого. Але я... У листі було вказано дату, до якої ми маємо прибути до Німеччини. Здається, нам давалось на збори кілька місяців. Майже весь цей термін я ні з ким про нашу ситуацію не розмовляла. А коли термін закінчувався, я написала листа, в якому скаржилась на свій стан здоров'я і просила подовжити термін. Листа відправила. Буде що буде. Відповідь таки надійшла. В ній було сказано, що нам подовжують термін на один рік, але, якщо ми не зможемо за рік виїхати, то більше наші документи розглядатися не будуть.

Отже, ми отримали рік.

Якось мовчки, не домовляючись, а просто розумінням нашої родинної спільноти, внутрішньою єдністю і мовчазною взаємною підтримкою ми вирішили спокійно жити і працювати, допоки настане потреба збиратися у дорогу. Це в нас вийшло.

Та все ж час минав, і треба було залагоджувати офіційні документи. До паспортного столу виписатися ми ходили усі втрьох. Це було просто: нас ні про що не запитували. Для тих працівників це була звична справа. Ми їх не цікавили. Потрібно було також знятися з пенсійного обліку. В ту установу я ходила сама. Я мала на той час 47 років трудового стажу, та мені було відомо, що людей, які виїздять закордон, пенсії позбавляють. До цього я була готова. Та от перед молодого, славного жінкою, яка почала працювати з моїми документами, я раптом розплакалась, навіть розревлася. Так вийшло... Вона почала мене заспокоювати: “Ну, чого ви розстроїлися? Ще такого в нас не було. Ну, не сподобається вам там, повернетесь назад, то вам на другий день повернуть вашу пенсію. Не ревіть, прошу вас”. Цю лагідну людину я згадую й досі.

Мені не йшлося про пенсію. З тим, що від'їжджаючих позбавляють пенсії, я на той час була згодна. З часом все ж моє ставлення до цього змінювалося. Фізично я переселилася, та мої думки жили й продовжують жити на моїй Батьківщині. Тож думаю: тисячі, а можливо й десятки чи навіть сотні тисяч пенсіонерів виїздять з України. Свою пенсію кожен з них заробив власною працею. І загалом, тобто хоча пенсія кожного є досить скромною, але усіх разом – це ж великі гроші, які залишаються в Україні. То куди ж вони йдуть? Хто відчув від них покращення чи полегшення? Кому з нас пояснили, куди будуть використані зароблені нами пенсії? Якось надто проста неповага, або й несправедливість. От, якби, приміром, моя пенсія йшла у фонд тієї науки, якою я займалася, чи освіти, чи дітей-сиріт, чи розвитку дошкільної системи, чи

педагогам-пенсіонерам. Я добре розумію, що для справи моя пенсія – це краплинка. Але десятки чи сотні тисяч пенсій – то це ж таки сума? Де вони? На що вжиті? Чи так чинити справедливо?

А вже з роками я почала думати егоїстичніше, чи, можливо, ближче до правового, юридичного поля. Все ж пенсію я заробила, почала працювати з п'ятнадцяти чи шістнадцяти років, тож я почувалася б гідно, якби мала статус пенсіонера, а не отримувала соціальну допомогу від держави, для якої я нічого не зробила. Щоправда, моя пенсія ніяк не дорівнює тим, які заробляють громадяни Німеччини. Та все ж – це пенсія, тобто зароблена державна підтримка. Пенсіонер – це визнаний державний статус. А я його не маю (ми, тобто ті, що заробили, а вже після того – виїхали, його не маємо).

Десь за півроку до від'їзду ми почали прощатися з дорогими людьми. Першими були родичі – дві Олександрові тітоньки, сестри його батька, Дора Степанівна і Марія Степанівна. Вже тепер першій з них 92 роки, а другій – 82 роки. Тримаються. Одна одну підтримують. Мусять. Дай їм, Боже! Адже їхня мати, Олександрова бабуся Марія Петрівна Проскура, прожила на цьому світі 104 роки. Вони побажали нам доброї дороги і про все, як годиться, поговорили... Тепер лише шкодують, що на наші запрошення приїхати погостювати ще в ті часи, як почувалися на силі, не зібрались. Ми до них навідувались і навідуємось. Тримаємося.

Поїхали прощатися до Львова, до родини Наталиної бабусі. Бабуся і дідусь – Наталія Іванівна і Василь Петрович Балабошко навіки залишились у Львові, на цвинтарях. А діти і онуки зібрались в Америку, по релігійній лінії. То ми по-родинному попрощались.

3.03.2012

Сьогодні до мене завітала приятелька Наталі, Олександра Бінерт, красива молода людина з доброю освітою, інтелігентна, активна, працююча. Вона напередодні захисту магістерської роботи, працює по кількох спільних українсько-німецьких проектах, серед них головним є ознайомлення німецької спільноти і тутешніх українців із здобутками та новинами українського кіно. Про мене Олександра дізналась із розповідей Наталі, у зв'язку з чим запросила мене 28 лютого 2012 р. На зустріч "Київські бесіди", в організації яких вона брала участь. Захід відбувся у Фонді Гайнріха Бюлля. Чудова організація. Повнісінький зал, переважно молодь. Програма присвячена проблемі міграції – еміграції, зокрема, з України та в Україну. Запрошено чудових доповідачів. Перша доповідь – професор Ярослав Грицак з УКУ. Людина знана у світі. Я ж чула його вперше. Приємно вражена науковим рівнем і шляхетністю. Глибокий аналіз проблеми еміграції українців – історичний і сучасний стан. Об'єктивність, доказовість, з присутністю морально-естетичного компоненту – Т. Шевченко, Василь Симоненко. Володіння сучасною оргтехнікою у представленні матеріалу. Я була зачарована, дякувала собі, що прийшла. За ним виступала доктор наук з Києва Олена Малиновська. Також змістовний виступ

на підставі власних наукових досліджень і досліджень колег. Цікаво, принципово, переконливо. Подано панорамо міграційного руху українського населення – причин, наслідків, напрямків, динаміки, передбачень. Для мене було відкриттям, що Україна має такого рівня дослідників, які гідно представляють її у світі. Вони, виявилось, є давно.

Я вдячна Олександрі за те, що мене запросила. І особливо вдячна собі, що збиралась і пішла. Сьогодні радо познайомлюся з цією людиною вдома. До кави спекла медовий пиріг.

Десь у ті часи в приміщенні Торгово-економічного інституту відбувалося зібрання представників творчої і наукової інтелігенції, її головним організатором і доповідачем був молодий науковець і по-громадянському активна людина Микола Томенко. Його доповідь та виступи інших учасників були змістовними, вселяли надію. Я зустріла там знайомих людей, приєдналась до Людмили Миколаївни Семикіної. Ми ділилися враженнями, оглядали якісь виставкові матеріали, а по закінченні цієї конференції разом йшли додому. Дорога до тролейбуса була досить далекою, тож ми встигли поговорити. Я наважилася відкритись Людмилі Миколаївні і розповісти про наші плани щодо від'їзду до Німеччини. Людмила Миколаївна спитала: “Як вам це вдалося?” Я почала розповідати, що у Німеччині прийнято урядове рішення про те, що євреї”... Після мого пояснення Людмила Миколаївна раптом спитала: “Лена, а що, Сашко – євреї?” – Ну, свята людина. Що ще можу сказати?

Складно було наважитись на зустріч з Олександрою Яківною Савченко та її співробітниками, з якими склалися такі добрі професійні і особисті взаємини. Все ж виїхати, не попрощавшись, вважала непристойним. Олександра Яківна працювала тоді заступником Міністра освіти. Записалася на прийом. Увійшла до кабінету. Олександра Яківна, дуже зайнята, все ж, як завжди, привітно запросила сісти до столу, показала книжки для вчителів, які вдалося видати за допомогою Фонду “Відродження”, кілька книжок мені подарувала. Нарешті я почала свою коротеньку, непросту промову. Я закінчила. Певна пауза... А далі Олександра Яківна запитусь: “Олено Василівно, а хто у вашій родині євреї?..”

Рідні мої українці! Рідні мої євреї! Вам доля посилала таких друзів?!

Все ж треба було прощатися із своїм рідним Інститутом психології імені Григорія Силевича Костюка. На прийом до директора я прийшла у так званий бібліотечний день, коли в інституті буває менше працівників. Сергій Дмитрович Максименко, директор інституту, вислухав мене уважно, висловив жаль, що доводиться розлучатися. Разом з тим сказав, що, можливо, ще вдасться співпрацювати, оскільки у нього виникають можливості для певних наукових контактів із Німеччиною. Побажав, щоб усе благополучно в мене і у моєї родини склалось. А під кінець зустрічі спитав, чи знає про це Валерія Вікторівна Андрієвська. Я відповіла, що ні, не знає, що не можу знайти в собі сили з нею про це поговорити. Думаю, що Сергій Дмитрович мені повірив.

Я вважала, що це негідно – прийняти таке рішення і не сказати про це Лілі та Євгенові. Мовчати не тільки перед його прийняттям, але вже і після... І з такими важкими думками я жила щодня і щоночі. Тривалий, гіркий час. Не думалось про майбутнє, а лише про прощання. Саме сьогодні, 10 березня 2012 року, я прочитала в тутешній газеті статтю про еміграцію до Ізраїлю: з Москви літаком летів чоловік нашого віку, йому був 61 рік. Про те, як він збирався, у статті не згадували. Літак сів у аеропорту Бен-Гуріона. Описується велич цього аеропорту. Отже, літак сів, люди збираються виходити. Хтось помітив, що чоловік не піднімається з місця... Він помер. Не долетів, але ж збирався... Як же він готувався?..

Нічого подібного я у той час не знала, не чула, не читала. Від того часу минуло 10 років, того чоловіка я зрозуміла. Надзвичайно складний момент у житті. Момент, але такий тривалий, безвихідний.

Безперервно, вдень і вночі думала, як я зателефоную до Лілі, попрошусь прийти, щоб про все розповісти, попросити прощення... Уявляла собі стан Лілі. Розуміла її не тільки справедливому образу, але й розпач, що полягав, приміром, у тому, що подруга, близька людина, а приховала такий крок. Водночас думала, що Ліля мене зрозуміє і навіть сподівалась, що хоч і сердитись буде, і плакатимемо обидві, та все ж врешті скаже: “Бідна моя, як же ти там будеш? Чим тобі допомогти?”

Все вийшло зовсім інакше. До Лілі не треба було йти... Щоправда, прощатися до автобуса і проваджати нас Ліля прийшла...

Упродовж цих десяти років кожна з нас, напевне, час від часу повертається в думках до цієї ситуації. Кожна має власні міркування. І кожна має своє коло прихильників. Так складається у житті. Знаю, розумію і навіть виправдовую свої міркування. Намагаюся уявляти міркування Лілі. Та от саме тепер, через 10 років, отримала листа від Орести. (Принагідно зазначу, що влітку Ліля читала мій рукопис і помітила, що коли я до когось дуже прихильна, то позначаю його епітетом “затишна” – це від мене найкраща характеристика. От саме про Оресту я написала, що вона затишна. А, на думку Лілі, це не зовсім так. До Орести швидше пасує – принципова. Мабуть Ліля має рацію: вона більше знає Оресту як ділову людину, як автора саме принципових статей до газети “Наша віра”, як працівника ВАКу, як вірну дружину Олексія Братка, що підготувала і посприяла виданню його книжок. Я ж знаю Оресту ще тих давніх часів, як привітну господиню, що нас радо приймала, жіночну і надзвичайно затишну).

Так от саме тепер, вже у 2012 році, на початку лютого я отримала надзвичайно зворушливого листа від Орести: вона прочитала мій рукопис і написала про свої враження. Ореста написала мені, що через два роки після нашого від’їзду не стало Ліліної мами, Клавдії Федорівни. Прощаючись з мамою, Ліля гірко плакала і промовила: “Хіба могла я думати, що в такий час я буду без Лени?..”

Щоразу, коли про це згадую, і тепер, коли пишу, я гірко плачу. Це і є, як то кажуть, момент істини. Для мене.

Все ж настав день від'їзду. Їхали ми автобусом від площі Перемоги. Саме туди прийшли нас проводити родичі і друзі родини і Наталині друзі студентських років. Нас їхало четверо – Олександр, Наталя, наша Рада і я. Ми зарезервували чотири квитки – на Собаку Раду також потрібен був повний людський квиток. Автобус був повний, нас розмістили зручно. Очевидно, у автобусі зранку всім буває зручно. Та їхали ми сумно. Для мене, в мої 60 років це була перша поїздка за кордон. І як сприймалося тоді – фатальна. Загалом останні дні у Києві були досить сумними. Знайомі з досвіду і навіть лікарі мені радили, що для доньки після операції дуже корисною є бузина. На минулу зиму ми бузини назбирали, і я доню нею годувала. А що робити в тих чужих краях? Я поділилася своїми переживаннями з Дорою Степанівною. І от вона, Олександрова тітонька, Наталіна 80-річна бабуса, нікому нічого не сказавши, сама подалася в ліси шукати онуці бузину. І таки знайшла. І принесла. Отож ми везли з собою бузину з рідного краю.

Їхали ми досить довго – півтори доби, вдень було спекотно, важко. Собаці, напевне, також було важко, але вона відчувала, що її господар поруч, а значить – усе в порядку. На зупинках Олександр її виводив, вона не дуже охоче, та все ж бігала.

Я вперше бачила митниці, чомусь їх дуже боялася. Боялася, що заберуть собаку, хоча усі документи на Радусю були в порядку. До того ж в документах на виїзд німецькою стороною зазначалося, що ніяких тварин – котів, собак, птахів чи ще якихось з собою привозити не можна. Отож страх за собаку в мене тягнувся далі. Боялася, що везу долари: в той час можна було везти якусь невеличку суму, а я отримала від Фонду Сороса аж 1000 доларів за книгу і мала на них відповідне посвідчення. Це був наш основний капітал. Знала, що на митницях переглядають усі речі, як то кажуть – усі бебехи, що також було неприємно і тривожно.

Нарешті – митниця на українсько-польському кордоні. В автобусі стало тихо. Водії вийшли на вулицю, а усі пасажери напружено і тихо чекають. Ввійшов один з водіїв і сказав усім виходити і винести речі для перевірки. Усі речі. Усі почали ворушитися і виносити речі. В основному молодь їхала на роботу і мала небагато речей. Таких як ми, було три чи чотири родини. Ми довго виносили свої речі і ставили їх рівненько в рядочок – валізи і картини з відповідними документами від Міністерства культури, що їх дозволено вивозити – портрет Наталі, картини, подаровані нам Любою Міненко.

Довга черга до перевіряючих. Я бачила, що відчиняють чемодани, люди все викладають на довгому столі; коли дають дозвіл – усе складають назад. Ми стояли напружено біля двох годин. Почало темніти. У цей час якісь службовці перевіряли щось у автобусі. Раптом команда: “Заносьте речі і сідайте на місця!” Я з Радою зайшла, а Лесь і Наталя заносили наші речі. Отже, нас не перевіряли.

Стало якось легше, трохи вільніше, бо ж нам розповідали, що перевірка на митниці – справа малоприємна, часто не регулюється правилами і нічого довести не можна. Можливо, ці служби якось розпізнають, кого можна не перевіряти. Мені хотілося думати, що вони і так бачили, що ми хороші. Хто зна. Але ще здається двічі будемо проїздити кордон і митниці. Ще буде видно, як то воно. Пригадую доглянуті польські поля і впорядковані будинки і садочки в невеликих селищах, біля яких проїздив наш автобус. Інші митниці не запам'яталися. На німецькому кордоні перевірили тільки документи.

Десь біля полудня автобус привіз нас у двір гуртожитку, в якому приймали тих, хто приїздив з країн колишнього Союзу. Це і був пункт прийому в невеликому містечку Пайц. Нас приїхало три чи чотири родини, усі втомлені від довгої дороги і мокрі від спеки. Ми боязко виглядали крізь вікна автобуса у двір, та Радуся відчула свіже повітря з відчинених дверей і швиденько помчала до виходу, стрибнула сходами униз і опинилася у дворі, на стежці. Ми з переляку кинулися за нею, Олександр хотів взяти її на руки, щоб було менше видно, якось сховати, але тут одразу з'явився чоловік, як виявилось, працівник цього гуртожитку, він ніс мисочку з водою, присів біля нашої собаки і поставив мисочку перед нею. Наша собака з готовністю і щирою довірою почала пити водичку. Ми стояли розгублено і вдячно дивилися на того чоловіка. А він люб'язно пояснював, що одразу, побачивши собаку, зрозумів, що їй конче треба дати води. Це було настільки несподівано для нас і так нас обігріло, що ми почали думати, що заборона привозити із собою тварин, дещо перебільшена. Ми раділи, що наша Радуся приїхала з нами.

Зрозуміло, що той чоловік з мисочкою води для собаки став для нас першим справжнім символом доброго, людяного ставлення німців до таких, як ми.

Через кілька хвилин нас поселили на другому поверсі у двокімнатну квартиру з кухнею. Ми заходили у приміщення з собакою, з нею ж підіймалися у ліфті, ніхто нам не робив ніяких зауважень.

Наталя приготувала вечерю. Ми трохи перепочили, і Олександр запропонував вийти усім перед сном на вулицю. Виявилось, що за парканом цього гуртожитку – розкішні луки, а поза ними – струмок, а біля струмка, о диво! – чудовий кущ бузини... Я подумки дякувала Богу за те, що так мудро все облаштував, що людина в чужому краю може знайти щось рідне, звичне, необхідне.

Та найбільше допомогла нам справлятися з напругою Радуся: вона так несамовито гасала луками, просто літала над ними, здіймаючи угору чудових величних фазанів. Їх очевидно ніхто ще тут не лякав, вони мирно жили собі у високій траві, були господарями розкішних луків. І тут раптом доводиться здійматися угору, летіти і шукати інше місце, але й там їх наздоганяє ця щаслива собака, радіючи з того, що знайшла свою природою призначену справу – ганяти птахів. Лесь щасливо спостерігав це дійство. Можливо, уявляв майбутнє полювання. Наталя зібрала на луках квітів, букет яких ми поставили у кімнаті.

Увечері ми трохи порозмовляли, намагаючись додати якогось затишку одне одному, та й послули.

Зранку до нас навідалася працівниця готелю і повідомила, що на 11-ту годину на нас чекають у такій-то кімнаті, потрібно з'явитися утрюх і мати при собі документи.

Ми з'явилися вчасно. Нас ввічливо запросили сісти до столу. Вони представилися. Це були три працівники тих служб, які нас приймали, і перекладач, який добре володів російською мовою (так пишу, оскільки був він не росіянином і не німцем, а болгариним. Очевидно, колись вчився у Радянському Союзі і знайшов роботу в Німеччині).

По черзі знайомилися з нами і з нашими документами, створювали привітну атмосферу. Очевидно, ми справили позитивне враження: родина, усі з доброю освітою, молода дочка може розраховувати на перспективу. Бесіда наближалася до завершення. І раптом керівниця тієї комісії звертається до перекладача з якимось запитанням, а він його нам перекладає: “Скажіть, чи не привезли ви, бува, із собою якоїсь тварини – котика, собаку чи ще що?” Ну от, нарешті, сталося... Ми розповіли про нашу Раду і про те, чому не могли її полишити вдома. Вони нас послушали і розпочали між собою якусь розмову. Після короткої паузи перекладач звернувся до нас із поясненням: “Ви привезли із собою велику проблему – проблему для вас і проблему для нас. Ми не можемо відправити вас у жодне місто, оскільки у жодному гуртожитку для переселенців родину з собакою не приймуть. Нам доведеться зв'язуватися з різними містами і просити знайти можливість поселити вас одразу у квартиру в будинку, де б дозволили вам бути з вашою собакою. Ситуацію ви дуже ускладнили. Для її вирішення потрібен час і терпіння. До побачення”. Усвідомлюючи свою провину, а разом із нею безвихідність, ми, опустивши голови, вийшли з кабінету.

У кімнаті нас зустріла Радуся. Як вона зраділа, що ми прийшли! Лесь з Наталочкою і з собакою зібрались на прогулянку, а я залишилась лагодити щось на обід.

Звичайно люди чекали у цьому пересильному гуртожитку днів 3–4, за цей час для них визначали місця для постійного проживання, але здебільшого – на території колишньої демократичної Німеччини, в землі Бранденбург. Зрозуміло, що найбільш бажаним містом був Потсдам. Туди люди просилися, особливо ті, що приїхали з Москви, серед них було багато науковців. Дні минали, а новин для нас не було. Проте соціальні працівники збирали нас на бесіди, розповідали про наші можливості, про проблеми, з якими тут люди зустрічаються, про шляхи їх вирішення згідно з тутешніми правилами і традиціями.

Поруч з гуртожитком знаходилась гімназія, і ми щоранку з приємним подивом спостерігали, як сотні гімназистів, юнаків та дівчат, під'їздили велосипедами, охайно ставили їх у визначеному місці і, чемно спілкуючись, йшли у приміщення. І от під час чергової бесіди з соціальним працівником

Олександр звернувся з питанням, чи не могли б нам дозволити відвідати гімназію. Вона відповіла, що спробує це з'ясувати.

16.03.2012

Сьогодні день народження нашої Віри, Віри Ткаченко. Вже минулися ті теплі вітання по телефону, надсилання листів і вибір найбільш доречної картки, висловлювання побажань. Тепер можна тільки думати, згадувати. Сумно. Але жила Віра світло. Розносила щире тепло по багатьох оселях – у Києві, по Україні, по далеких світах. Вистачало Вірі на це сили, духу, а головне – була в неї потреба робити людям добро, запалювати у церкві свічку – во здоров'є і за спокій когось з її друзів. Ставила свічку і за Олександра.

Увечері зателефонувала Марина. На прохання Наталії Василівни Чепелевої Марина спитала моєї згоди дати їй познайомитись з моїм текстом. Я ставлюсь до Наталії Василівни з глибокою повагою, тож, зрозуміло, дозволила. І от Марина, цей текст читаючи, натрапила на несподіванку – замальовку про тьотю Нюсю. Виявляється, Марина у свої шкільні роки з родиною – мамою і татом, проживали десь близько гарнізонної перукарні, тож її мама користувалася послугами тьоті Нюсі, а для неї – просто Нюсі, вони навіть приятелювали. Марина згадує, що бували випадки, коли раптом з'являлася геніальна співачка, шанована усіма, улюблена актриса, і, зрозуміло, тьотя Нюся приймала її поза всякою чергою. І ніхто ніколи не мав нічого проти. Читаючи, Марина не могла стримати своїх вражень і одразу мені зателефонувала. Зробила для мене світлішим вечір.

Якось нам повідомили, що зранку на нас у гімназії, тут, у Пайці, чекають. Соціальний працівник нас представила викладачеві фізики. Він нас приймав у прекрасно обладнаному кабінеті фізики. Олександр був зачудований. Побесідували про програми і підручники для гімназії, про ставлення гімназистів до предмету, про те, чи обирають вони після гімназії фізику як фах, вступаючи до університету. Викладач радо відповідав на усі Олександрові запитання. Сказав, що фізика гімназистів цікавить, однак більше юнаків, ніж дівчат, що конкурс на фізику в університет не дуже великий, вступають туди найчастіше випускники з доброю успішністю. Розповів, що гімназисти цікавляться історією фізичних відкриттів. Показав нам портрети, що висять на стінах по усьому периметру кабінету – це портрети видатних фізиків, які отримали Нобелівські премії. Звернув нашу увагу, що серед портретів висить одна порожня рамка – таку ідею висунули гімназисти: у цю рамку колись буде вміщено портрет Нобелівського лауреата – вчителя-дослідника або ж випускника їхньої гімназії.

Ми вийшли, вдячні за цю можливість відвідати гімназію, зустрітись з педагогом. Враження від побаченого, а особливо від готовності нас прийняти було дуже приємне. Було трохи заздрісно. Можна було Олександра зрозуміти.

Минуло днів десять. Нас знову викликали до тієї комісії і повідомили, що вдалося для нас знайти квартиру у місті Котбус. Це недалеко від Пайца, їхати

не довше 30–40 хвилин. Завтра зранку нас одвезуть службовою машиною, а у Котбусі нас зустріне соціальний працівник, який знайшов для нас квартиру. Він дасть нам усі необхідні пояснення. Ми подякували і попрощалися.

У Котбусі. Наші сусіди

У Котбусі нас зустрів дуже привітний чоловік, одразу розповів, що звать його Олександр Кайзер, він приїхав з родиною з Казахстану три роки тому, батьки отримують пенсію (німецьким переселенцям зараховують радянський трудовий стаж і дають за законом пенсію), діти вчаться у школі, а він отримав посаду соціального працівника. Він кілька днів шукав для нас квартиру і встиг вже купити деякі меблі. Квартира для нас – на першому поверсі 5-поверхового будинку, в якому живуть тільки корінні німці, однак вони погодилися, щоб ми з собакою поселилися у єдиній вільній квартирі. Пан Кайзер вже про нас дещо знав, тому обіцяв жителям будинку, що тут оселиться родина культурна, тобто їх заспокоїв.

Зайшли у квартиру, перший поверх, а вулиця зелена, кругом дерева і рясні кущі, тож у квартирі темнуватو. Три кімнати, вже є ліжка, стіл, стільці, у кухні – стіл і холодильник, у ванні – пральна машина. Олександр Кайзер побажав нам відпочити, заспокоїтися. Завтра він прийде нам допомогти. За тиждень нам підключать телефон.

Ми залишилися самі. Посідали. Мовчимо. Раптом хтось подзвонив у двері. Трохи злякались від несподіванки: хто це може бути? Що робити? Як питати? Як звертатись? Дзвінок пролунав ще раз. Лесь пішов відчиняти двері, ми з Наталею – за ним. Двері відчинив і бачимо: на нашому порозі стоїть невеличка ваза з квітами, а сходами угору поспішає старенька жіночка. Вона почула, що двері відчинились, зупинилася, оглянулася і вертається до нас. Ми запросили її усередину, посідали і мовчимо. Навіть Лесь не наважився говорити. Все ж це потрясіння. Замість нашої квартири у Києві – все несподіване. Як вже могли, подякували фрау Местке (так звали цю бабусю, якій було вже десь під 80 років). Згодом ми роззнайомилися, вона запросила нас у гості і до нас заходила, познайомила нас із своїм сином, який невдовзі забрав її до себе, щоб легше було старенькій допомагати.

Другого дня, у неділю, зранку повставали, мені випало готувати сніданок, а Лесь з Наталею вирішили вийти кудись на вулицю, бо треба ж вивести Радусю.

Після сніданку Лесь запропонував почати робити затишок у квартирі. Треба повісити картину. Коробку з господарським знаряддям Лесь привіз. Отже, витягнув шлямбур, різного розміру молотки, цвяхи для бетонних стін, все що потрібно. Визначили відповідне місце для картини, і Лесь взявся до роботи. Бив він з усієї сили, гуркіт стояв, напевне, на весь будинок, та гвіздок вбити не вдавалось. Це тривало десь хвилин з 20, як раптом почули дзвінок у двері. Ну що ж, відчиняємо. За дверима стоїть сусід, високий стрункий чоловік

років 60-ти і запитує: “Ви що, не знаєте, що неділя – це день відпочинку? А ви таке вчинили!” – це Лесь нам перекладав зміст промови, судячи із тих слів, які він зрозумів, а головне, з настрою, з яким той чоловік говорив. Та врешті чоловік побачив наш розгублений вигляд і спитав, що ж ми робимо? Ми запросили його увійти і пояснили, що прибиваємо картину. Він на все подивився і сказав, що так у нас нічого не вийде, а завтра він прийде із своїми інструментами і нам допоможе.

Так і було. Наступного дня він прийшов до нас із своєю дружиною. Ми посідали до столу і познайомились (як вже могли). Гер Мітгуде одразу взявся за роботу. З допомогою німецького дреля гвіздок увійшов у стіну моментально, і за хвилину картина висіла. Я сиділа і підшивала фіранку. Фрау Мітгуде запропонувала, що фіранку підшиє на машинці за кілька хвилин, а мені голкою доведеться таку широку фіранку півдня підшивати. Я трохи знітилась, адже незручно так надмірно користуватися їхньою допомогою. Та фрау Мітгуде зрозуміла мою нерішучість по-своєму і сказала: “Ви, певно, сумніваєтесь, чи добре я зроблю. Не хвилюйтеся, я вмю фіранки підшивати і гарно чіпляти. Я вчилася на спеціальних курсах сім днів і маю відповідний сертифікат”. І таки допомогла. Згодом я дізналась, що в Німеччині діє безліч короткочасних і триваліших форм навчання певної справи (два дні, сім днів, один чи кілька місяців), по закінченні яких людина отримує посвідчення і може використовувати набуте вміння у власному побуті чи навіть у професійній діяльності.

Від того часу родина Мітгуде підтримувала нас в усьому: вони запросили нас до себе у гості і познайомили з деякими німецькими звичаями у веденні домашнього господарювання, в облаштуванні квартири, допомогли нам орієнтуватися у магазині, водили до лікарів. А головне – фрау Мітгуде приходила до нас щоденно після обіднього відпочинку і півтори-дві години займалась з нами німецькою мовою. Це тривало три місяці – щоденної роботи “за дякую”, тобто абсолютно благодійно. Фрау вміла вчити, бо професійно до пенсії працювала у школі поліції, де навчала юнаків саме мови.

Коли наша Рада захворіла, саме ці сусіди допомагали нам потрапити до ветлікарні, пояснювали наші проблеми лікарям. Пан Мітгуде мав найкраще авто на нашій околиці, нове, високе, щоб їм з дружиною було зручно довго мандрувати, обладнане всіма існуючими засобами, по-німецьки чисте і ошатне. Так от пан Мітгуде ніколи не оглядався на заднє сидіння, куди заходила і де лежала Радуся, навіть після операції. Зрозуміло, що ми брали із собою ряднинки, стелили на підлогу, на сидіння, накривали нашу дорогу собачку. А навідуючись до нашого помешкання, пан Мітгуде приносив їй смачненькі гостинці, яким вона завжди раділа.

Якось при черговій зустрічі Лесь розповів про значення свого прізвища (Проскура – проскурка – просвора) і запитав, що означає їхнє прізвище. Вийшло, що ні пан, ані пані над цим не задумувалися. Тоді Лесь почав уголос міркувати, що слово Mitgude складається із двох слів – mit Gute, тобто – “з добром”. Отже, так їм зазначено – йти до людей з добром, що вони й роблять, і

по відношенню до нас також. Мені здалося, що панство було приємно здивоване. Вони це запам'ятали, а згодом навіть доречно згадували в розмовах, що ми допомогли їм збагнути значення їхнього прізвища.

Одного разу пан Мітгуде повідав нам, що зустрівся із своїми приятелями і розповів їм про своїх нових сусідів, тобто про нас. Приятелі почали йому співчувати, мовляв, от маєте тепер біду – голосні сварки, горілка. Він відповів, що нічого подібного. Вони не повірили, настоюючи на тому, що де росіяни, там завжди горілка, голосні сварки і навіть бійки. Тоді він знайшов аргумент: “Вони – не росіяни. Вони – українці”. “А хіба це не одне і те ж?” – Питали приятелі... З цими питаннями німці часто зверталися й до нас, а далі ще й просили відповісти на конкретніші питання: “Хіба у росіян і українців не одна мова?” А після відповіді, як правило, йшло наступне: “А хіба, коли говорить українець і росіянин, то вони один одного не зрозуміють?” Доводилося пояснювати і суто мовні, і психологічні причини (коли є бажання, то можуть розуміти), і, головне – тривалу державну політику. Я думаю, що ніхто не зрозуміє цю розповідь так, немов мені хотілося щось негативне сказати стосовно росіян. Хотілося лише привернути увагу до того, що на Заході склалося таке стале враження, що в Радянському Союзі жили росіяни, і тільки. Такою була політика. Про інших не знали. Я вже згадувала, що навіть німців, які з різних республік колишнього Союзу вирішили переселитися на історичну Батьківщину, тут вважають росіянами, і євреїв також звать росіянами. Так вже склалося.

Спілкування із сусідами ставало навіть досить щирим. Вони розповідали нам про життя своєї родини, про дочок, онуків, згадували власні молоді роки. Ми з ними радилися з різних питань. Їм було приємно, що нам дали на півроку курси німецької мови, що у нашій групі викладає найкраща у Котбусі вчителька. Лесь досить скоро заговорив по-німецьки, активізувавши свій прихований запас, який отримав у аспірантські роки на курсах у Києві.

Згодом, коли Лесь почав писати статті і його почали друкувати, він показував сусідам журнали, їм було це приємно. Вони нас вітали. Також вітали і мене, коли тут з'явилася у російськомовному журналі моя невеличка стаття про проблеми школи. Та якось Лесь показав чергову статтю, що вийшла у відомому львівському часописі “Світ фізики”, пан і пані з приємністю погортали сторінки і спитали, скільки авторові за це заплатили. А після відповіді, що виявилась для них несподіваною, хвильку помовчали і врешті пан Мітгуде сказав: “Для чого ж тоді писати?” Ніяке пояснення, окрім грошової винагороди за працю, не сприймалось.

Коментувати подібне ставлення не так-то просто. Перше, що спадає на думку, це переконання людей, що за роботу мусять платити, а інакше працювати не варто. Це надто спрощена думка. Навіть за короткий час я переконатись, що тут люди у працездатному віці працюють дуже інтенсивно. Якщо говорити про науковців, то вони досить швидко починають почуватися відповідальними за свою ділянку роботи. Період непевності, чи якоїсь скромності, учнівства, залежності від керівника, його ставлення чи дозволу на розвиток

свого дослідження є зовні непомітним. Працівник намагається якомога енергійніше виявити себе, свою компетентність, результативність. Проблем із публікаціями тут нема. Отже, кожен науковець упродовж працездатного періоду намагається гідно представити свій фаховий напрямок. Водночас певна традиція спонукає його збагачувати свої особисті зацікавлення, свій життєвий досвід. Наближення пенсійного віку, на мою думку, не є для них настільки сумним чи навіть трагічним, несподіваним фактом, як для нас. Вони багато встигли упродовж роботи і знають, чим ще тепер можна цікаво зайнятись.

Для більшості з нас, принаймні представників мого покоління, найважливішим, найцікавішим і навіть єдиним заняттям була професійна праця. Окрім неї які можливості у нас були? І раптом можливість працювати втрачена (через вік, через стан здоров'я, через еміграцію та інші причини). От людина й почувається розгубленою. Втративши можливість працювати – мовби згубив сам себе. Бо чим ще можна жити?!

Чингіз Айтматов

В Німеччині, у місті Котбус щорічно відбуваються фестивалі азійського кіно. Тривалий час до складу журі цих фестивалів входив видатний радянський письменник Чингіз Айтматов. Він часто очолював журі. Чингіз Айтматов упродовж багатьох років працював послом своєї батьківщини Киргизії у Люксембургу, він мав міжнародне визнання, його твори перекладені багатьма мовами. Я сподівалась, що Ч. Айтматов за свій доробок у літературі отримає Нобелівську премію.

В період кінофестивалю Чингіз Айтматов мав зустрічі з публікою. Ми оселились у Котбусі восени 1999 року, коли якраз починався черговий фестиваль. Знайомі попередили нас, що зустріч з письменником – це тут завжди важлива подія і про квитки потрібно турбуватись заздалегідь. На цю зустріч нам з Олександром таки вдалось потрапити, вона відбувалась у чудовому затишному залі при великому книжковому магазині. Люду прийшло повнісінько, не тільки сісти, стати було ніде. Публіка в основному німецька, але прийшли й переселенці з країн колишнього Союзу – німці та євреї.

Письменник, хоч і виглядав стомленим, проте вів бесіду дуже цікаво і щиро. Для мене найважливішим виявилось його зворушливе звертання до тих німців, які приїхали сюди з країн Середньої Азії і особливо з його рідної Киргизії. Знаменитий письменник передав справжній жаль і сум від свого народу і від себе особисто з того приводу, що більшість представників німецького населення, які жили в його країні, покинули її. Він дуже щиро наголошував на тому, що це були дуже відповідальні працівники, люди високої культури, що з їхнім від'їздом його рідна Киргизія збідніла.

Цю думку у виступі Чингіза Айтматова я вважаю високим моральним вчинком. Глибоко в моїм серці живе біль за тим, що ніде я не чула подібного ставлення до від'їзду євреїв, хоч від часів, коли було залагоджено урядові

угоди про дозвіл на виїзд, різні республіки колишнього Союзу, в тому числі і Україну, покинули тисячі, сотні тисяч єврейського населення. Зрозуміло, що нинішня еміграція відбувається вже за зовсім інших умов, вона є, в основному, швидше економічною, аніж ідеологічною. Так зазначає масова преса. Так можна міркувати в загальних умовах, тобто беручи до уваги від'їзд цілих груп народу, представників нації, що нелегким чином домоглися цього права. Варто зазначити, що про ту ціну, яку довелось сплатити представникам єврейських організацій, про допомогу міжнародних громадських організацій у виборюванні права на виїзд широкому загалові населення також не було відомо. Врешті право на виїзд з Радянського Союзу, спочатку лише на історичну батьківщину, було отримано. Сотні тисяч родин, які прийняли рішення емігрувати, є не просто представниками національної меншини, що дістали право на від'їзд. Ці маси людей складаються з окремих, індивідуальних доль, в яких сплелись особистий досвід переконань, здійснених чи нездійснених мрій, планів, пережитого щастя, горя чи прикрощів. Зрештою всіх їх об'єднує той факт, що вони тут, в Україні, народились. Отже, вони покидають Батьківщину. Для декого це, можливо, хоча сумніваюсь, не дуже складно, а для більшості така подія пов'язана з великим болем. Цей біль доводиться тамувати, ним не прийнято ділитись. Оскільки цю сумну подію, переживання того, що ти прощаєшся із своєю рідною Батьківщиною, де народився, жив і – тут кожен може додати свої особисті вартості і історії, і, головне, покидати могили батьків – це болісні переживання, виснажливі і тривалі, з нападами розпачу і депресії. Однак суспільству вони найчастіше незрозумілі. Не хотілося б бути несправедливою, а тим більше нетактовною. Можливо, таке пояснюється моєю зболоною психікою. Однак мені видається, що широкий загал швидше відчуває полегшення чи навіть радість від того, що від'їжджають євреї, ніж жаль чи сум за ними. Якось нам з Олександром з цього приводу висловив свою думку Роман Корогодський: “От немовби жили у готелі і – виїхали”. Згодом я читала у нього ж посилення, що ця думка належить Валерієві Шевчуку.

Люди, що змінюють країну проживання, виїзять з Батьківщини, дістають назву – емігранти. Явище широковідоме. Історики досліджують часові хвили еміграції, її мету, особливості адаптації тих, що переїхали, їх інтеграції в нових суспільствах, збереження чи втрату зв'язків з Батьківщиною, колективні та індивідуальні долі, досягнення та втрати, збереження чи пригасання національних цінностей тощо. Тобто проблема складна і багатоаспектна як за своїм змістом, так і за впливом часу на пристосування до нових умов. Та це все – фактори, так би мовити, об'єктивні. Вони безперечно відіграють свою роль, однак далеко не все можуть пояснити. Поряд з ними мають місце індивідуальні, особистісні, психологічні виміри. Найчастіше саме вони вирішують і причини еміграції, і готовність людини чи родини до прийняття рішення про еміграцію, і, зрештою, навіть те, як складеться доля цих людей в іншій країні.

По відношенню ж до євреїв не говорять про еміграцію, тобто про виїзд з Батьківщини у іншу країну. Тут використовують поняття чи термін *ре-*

патріація, тобто переїзд з Батьківщини на Батьківщину. Очевидно, цей термін має пояснити причини вказаного колективного явища і полегшити його індивідуальне переживання. Та, очевидно, тільки за допомогою відповідних соціологічних, медичних, психологічних досліджень можливо розкрити справжню картину вартості явища репатріації. Навіть у тих випадках, коли людина в умовах репатріації досягла розквіту своїх творчих можливостей, отримавши за свої досягнення у праці високі нагороди, а бувало й Нобелівську премію, про що на Батьківщині, де народилась, не могла б і мріяти.

Справедливою є думка про те, що варто було б мати, скажімо, в Україні сучасні соціологічні дослідження цих суспільних явищ. Вони допомогли б розкрити й не тільки пояснити, але й передбачити щось важливе на майбутнє, і посприяти тому, щоб земля, яку довелось покинути сотням тисяч тих її синів, що їм довелось шукати інших країв, зрештою таки стала щасливішою, і щоб люди на Батьківщині таки мали гідне життя і не тримали образи чи недовіри до тих, хто виїхав.

Не можуть датися просто особисті переживання, пов'язані з еміграцією, навіть коли вона зумовлена власним вибором. Проникливими з цього приводу є нотатки Януша Корчака. На його думку, перший рік еміграції сповнений тугою в крові, в диханні, в нервах, в мозку, в очах. Другий рік, вірогідно, є важчим: неспокій, вже не від болю, але такий, немов ниє зуб, немовби ломить у суглобах, а тут ще і бурхливі дні, відгуки бунту і безнадія. Чужа мова, інший сусід, інші звичаї, розлука із звичною природою та її людьми; інше ставлення до Бога і моралі. Інша рослинність. Інша трава, і хоч сосна є – вона не така: чужі кора і хвоя... А з третього року починаєш поступово укорінюватися в новий ґрунт. І вже згодом лише думка: Як же зараз “там” (тобто, на Батьківщині)? (Януш Корчак.– Избранное. 1988. Израиль. С.232).

Лавровий вінок ювілярові – і це можливо!

Якраз восени того ж 1999 року в єврейській громаді Котбуса, яка тільки-но починала утворюватися, збирались відзначати ювілейну дату художника, що, до речі, також прибув сюди з Києва. З ним наша родина вже встигла познайомитись. Ще у Києві наша Наталя заприятелювала з родиною художників Колечко, вони ж розповіли їй, що саме у Котбусі тепер живе їхній добрий приятель. Тут ми й зустрілись. Зустріч була приємною. Тому ми вирішили, що мали б узяти особливу участь у його вітанні. Але яку? І от під час прогулянки вулицями Котбуса ми помітили, що тут доволі часто зустрічаються магазини квітів, флористики. Майнула ідея, з якою ми наважились звернутися в магазин. Ми старанно намагалися пояснити дуже уважним продавцям про те, що досить відомому художникові через кілька днів буде 70 років, і ми хотіли б його належно пошанувати, наприклад, увінчати його голову вінком з лаврового листя. Ці приємні жінки нас з нашою невпевненою німецькою мовою все ж зрозуміли, між собою порадившись, нам повідомили, що якраз завтра в Італію

відправляється літак з їхнім замовленням, тож вони можуть замовити і пару лаврових гілочок... Ми були заскочені їхньою готовністю і нашою можливістю здійснення мрії чи навіть забаганки. І водночас збентежені: скільки ж це буде коштувати?! Чи можемо ми собі таке дозволити?.. Трохи розгубившись, ми відповіли, що мусимо трохи подумати. І вийшли на вулицю.

Складно передати стан наших емоцій. Невже у цій країні можливо здійснювати будь-яку мрію? Головне лише її знайти, вигадати. Однак ми збагнули, що замінити Академію художників ми у своєму соціальному положенні не можемо ніяк. І все ж зайшли у наступний магазин. В ньому ми побачили вазу з лавровими гілочками, з яких нам радо запропонували виготовити вінок на той час, який нам потрібен. Ціна була висока (як для нас), та все ж ми вже нічого іншого придумати не могли.

Тож від громади, вірніше, від нашої родини, художник був увінчаний лавровим вінком. Вінок йому дуже пасував. Він провів у ньому цілий вечір і вдома надягав під час свят, в урочисті дні.

Час навчання німецької мови на курсах був для нас надзвичайно важливим і водночас надзвичайно виснажливим. Німецької мови я не вивчала ніколи, тож починати довелося з алфавіту. Олександр досить скоро заговорив німецькою, був одним з небагатьох найуспішніших у групі.

Я робила для себе несподівані відкриття. Виявилось, що в українській мові адаптувалось досить багато німецьких слів, що часто полегшувало розуміння текстів. Разом з тим, німецька мова має свої неочікувані філологічні відмінності. Die Sonne, die Universität, die Bank, die Angst, die Milch (сонце, університет, банк, страх, молоко) – ці слова і поняття, що ними позначаються, німецька мова віднесла до жіночого роду! Яка щира філософія за тим стоїть! А соціологія? А коли подумати про гендерний підхід... Мене охопила неочікувана радість. І Олександр підтримав мене у цьому почутті. Ним я поділилася з Михайлиною. Щоправда, німецька мова дотримується демократизму у написанні іменників – без винятку усі іменники (чоловічого, жіночого і середнього роду), не зважаючи на різницю в артиклях, пишуться з великої букви. Так я потроху входила у своєрідність німецької мови. Мова складна. Мені видається складнішою за російську. Все ж треба вчити і якимось чином оволодіти, незважаючи на вік...

Додому ми приходили стомлені, але, на щастя, на нас чекав свіжий обід – Наталя готувала.

Олександр скаржився на стан здоров'я, на постійну слабкість, перевтому. Ми брали направлення до лікаря. Лікарка уважно оглядала Олександра і пояснювала його стан і скарги ностальгією. Казала, що це зрозуміло, він тужить за своєю країною, за рідними людьми, за рідними місцями. Виписувала снодійні ліки, щоб краще уночі спочивалось.

Марбург. Семінар науково-педагогічного товариства Василя Олександровича Сухомлинського

Десь у листопаді місяці, пізно увечері задзвонив телефон. Беру трубку. Просто неймовірно! Цього не може бути! Телефонують Олександра Яківна Савченко і Ольга Василівна Сухомлинська. Вони – в Німеччині, у Марбургу. Там уже кілька років, за ініціативи викладачів Марбурзького університету, працює товариство Василя Олександровича Сухомлинського, яке займається ознайомленням освітян і громадськості Німеччини з працями видатного українського педагога. В цьому напрямку регулярно відбуваються семінари. От і зараз українські професори присутні на такому семінарі. Олександра Яківна і Ольга Василівна повідомили, що вони попросили керівників семінару підключити мене до співпраці. На це отримали згоду. Отже, на наступний семінар я отримаю запрошення і грошову підтримку для поїздки.

Не наважусь описувати, як я пережила цю подію. Адже ці двоє людей, цілеспрямованих і зайнятих професійними, державними і особистими справами, якось побіжно знали ще й про те, що я десь тут, але конкретно – де? Вони приїхали з моєї рідної країни, тож треба знайти можливість зв'язатись зі мною, бо для мене це буде підтримкою. І вони мене розшукали!

Допомогла мене розшукати Вчений секретар Товариства Сухомлинського доктор Еріка Гартман (до речі, вона разом з професором Ренатою Рауш підготували друге видання в Німеччині книги В. О. Сухомлинського “Моє серце належить дітям” – саме так у перекладі німецькою). Пані Гартман розшукала мене, не відходячи від телефону. І я відчула підтримку моєї Батьківщини. Олександр особливо радів з цієї події. Коли настав час мені їхати до Марбургу, Олександр допоміг мені скласти вступ до виступу німецькою мовою. Мені навіть вимовляти написане було складно. Він дуже переживав, як я буду давати собі раду у поїзді, адже дорога тривала, а я – без мови. Він намагався мене заспокоїти, підбадьорити.

Я вперше їхала у німецькому поїзді. У вагоні було дуже зручно і приємно. Найбільше мене вразило, що їхало багато молоді, але у вагоні було тихо, ніякого гамору. Більшість юнаків і дівчат виймали з рюкзаків книги і читали, іноді щось записували. Тобто вся молодь читала книжки! Правда, це було 10 років тому. Можливо, тепер вже щось змінилось.

Приємно було крізь вікно спостерігати природу – нові ландшафти, все доглянуте, упорядковані ряди вітряків, таких сучасних, а мені ж доводилось їх бачити лише в ілюстраціях до казок у дитячих книжках.

На семінарі у Марбургу моїм перекладачем був завідуючий кафедрою україністики Грайфсвальдського університету професор Гьобнер. Чудовий перекладач! На засіданні було змістовно і дуже інтелігентно. До речі, молоді члени товариства, студенти, демонстрували фільм, який зняли за планом семінару у Павлівській школі імені В. Сухомлинського. Учасники семінару

зацікавлено обговорювали фільм, було багато запитань. Я також на деякі відповідала.

Був день для знайомства членів семінару з містом. Еріка подарувала мені чудову прогулянку. Я побачила старовинний університет, у якому свого часу вчилися Михайло Ломоносов, Борис Пастернак. Старе місто, тобто центр Марбурга – це вузенькі, покручені вгору-вниз і в усі боки вулички з чудовими ошатними будиночками, водограями, з сяючими вітринами магазинів коштовностей, з прекрасними гірськими краєвидами. Ми пили гарячий шоколад у знаменитій кав'ярні, де молодь слухає поетів і письменників. Тут бувають і письменники з України.

Під кінець прогулянки Еріка попросила мене разом з нею провідати її маму, яка віднедавна жила у Будинку для старших людей. Він розташований у замку, на горі. Ми поїхали міським автобусом гірською вулицею.

Мама Еріки мала окрему простору кімнату з балконом. Устаткована кімната меблями з дому, на стінах – картини з дому, щоб людина почувалася у звичних умовах. Неподалік од ліжка матері стояв стіл Еріки: вона щоденно після роботи в університеті приходила до матері і за цим столом готувалася до роботи назавтра. Пізно увечері Еріка йшла додому. На час мого приїзду мама Еріки вже біля двох тижнів знаходилася у пансіоні. Вона мовби спокійно себе почувала, мене радо зустріла, пропонувала каву з пирогом, уважно розглядала, але говорила зовсім мало. Та Еріка, хоч і пояснювала мені, що це позитивне явище, що працююча людина може забезпечити своїм старим батькам перебування у добрих умовах, де враховують усі потреби і бажання, все ж я відчувала, що вона цю ситуацію, як позитивну, цілком сприйняти не може, і навіть як вимушену також ні. Витримала ж так Еріка майже рік, і зрештою забрала маму додому. Вдома її мама прожила ще рік. Все ж Еріка була щаслива, що прощалася з матір'ю вдома.

Про цей факт я пишу свідомо. Адже тепер і у нас в Україні, і в Росії відомо, що в розвинених країнах, у Америці, Канаді, Німеччині, існує ціла система пансіонів для старших людей, куди можуть податися не тільки одинокі дідусі й бабусі, а навіть і ті, хто мають дітей і онуків та з певних причин обирають такий розв'язок. Коментувати тут зайве. Та приклад Еріки засвідчує, що в кожному такому випадку йдеться про особливий вибір, про більш чи менш трагічну долю. Однак добре, що такі будинки є.

До Котбуса я повернулася збагаченою враженнями. Та головним було відчуття, що я захищена своїми, дорогими для мене людьми. Згодом мені випало побувати на семінарах у Грайфсвальді, а Ольга Василівна та Олександра Яківна з Марбургу, по дорозі додому, заїздили нас провідати до Берліну.

Ми знаходили час для того, щоб знайомитись з Котбусом, з його околицями, з чудовими маленькими містечками, які тут чомусь називаються селами (справжніх сіл, тобто таких, як наші, німці, мабуть, ніколи й не бачили), приємно дивувалися тим, які доглянуті тут парки, ліси, гаї, поля, річки, як

упорядковані вулиці і будинки в містах, побували в Берліні, у Потсдамі. Олександр бував особливо вражений, коли спостерігав красу і дбайливо доглянуті ліси, луки, річки. Він брав мене за плечі, немов хотів від чогось захистити, і якимось тривожно запитував: “Не можу зрозуміти, як, маючи такі багатства, таку красу, вони пішли на нас війною? Для чого це їм було?”... Ми йшли мовчки і спостерігали.

Олександр часто мандрував велосипедом. Одного разу повернувся з прогулянки розчуленим і розповів, що по дорозі сталася пригода, щось у велосипеді зіпсувалось. Довелось розкласти на траві техніку і лагодити. Мимо проїздило троє юнаків, вони зупинилися і запитували, чи потрібно допомогти, чи потрібні якісь інструменти. Згодом проїздили літні люди, вони також зупинилися і пропонували допомогу. Ось так, у чужій країні, незнайомі люди, молоді і старші, реагують на біду незнайомої людини. Зрозуміло, можливо, не завжди так буває. Але ж так сталося. І саме з Олександром, таким чуйним і вразливим. Йому це було якраз дуже потрібним.

Олександр мріє займатись фізикою

Коли ми закінчили курси німецької мови і отримали відповідні сертифікати, Олександр почав шукати можливість займатись найголовнішою для себе справою – фізикою. У Котбуському університеті він отримав можливість познайомитись і побесідувати з професорами. Його радо приймали, знайомились з його дослідженнями, він привіз із собою, а отже і демонстрував професорам зразки, над якими хотів би продовжити експериментальні дослідження. Однак з’ясувалось, що можливість працювати в університетській лабораторії та вести відповідні вимірювання йому могли б надати, та за це потрібно платити... А чим?

Додому Олександр повернувся приголомшеним: зразки, які він так ретельно у Києві добирав, привіз, сподівався, – все виявилось марним. Чим можна зарадити? Як?

Мені пригадалася життєва історія професора Олександра Миколайовича Раєвського, брат якого, фізик, колись опинився у Німеччині. Як склалась його доля? Про це я заговорила з Олександром. Він замислився. При черговій зустрічі з професором Лінке в Котбуському університеті Олександр згадав цей факт. Професор Лінке одразу по інтернету зв’язався з істориком фізики професором Ахілесом з Берліну, а той розповів Олександрові, що йдеться про видатного дослідника і визначну особистість в історії німецької і світової фізики. До того ж берлінський професор додав, що він був би радий контактувати з Олександром, і що у своїй книзі він аналізував діяльність ще одного видатного фізика, який також походив з України – професора Остапа Стасіва. Олександр був окрилений таким щирим запрошенням до співпраці. Однак він розумів, що його улюблена експериментальна фізика і історія фізики – це два різні наукові жанри. Пов’язані, але різні. Та чи був вибір?

На той час, 1999–2000 роки, ні Олександр, ні я не знали, що таке інтернет, у нас не було комп'ютера. Тож Олександр відкрив для себе міську і університетську бібліотеку, і почалося наше життя в бібліотеках. Виявилось, що це надзвичайно цікаво! Часу, який так у тутешніх бібліотеках швидко минає, не помічаєш. В наших бібліотеках ми звикли шукати відповідні книжки за картками в абонементних скриньках. Знайдеш – оформлюєш замовлення, здаєш це замовлення працівникові і тобі повідомляють, що отримаєш замовлені книги або часописи за годину чи за півгодини. А тут усе зовсім інакше, у будь-якій бібліотеці – чи то у Котбусі, чи у Берліні: тебе пускають до книжкових полиць! До самих книжок! Вони усі перед тобою, до твоїх послуг! Зрозуміло, відповідно упорядковані. Береш потрібну книгу, тут же сідаєш до столу і працюєш. А скільки цікавих книжок зустрічаєш принагідно! Книжки видають і додому, за це є відповідна плата, на півроку чи на рік, плата не дуже висока. А в бібліотеці можна працювати повний день безкоштовно. До речі, і користуватися комп'ютером (якщо вмієш).

У такій атмосфері, що нагадувала скарбницю наукових здобутків, своєрідну наукову лабораторію, навіть урочистий храм, де зберігаються коштовності науки усіх часів, різних країн світу – і все тобі доступне, Олександр глибоко захопився дослідженнями з історії фізики.

Як досвідчений дослідник і викладач, він чітко визначив мету своїх теперішніх досліджень: сучасний світ є відкритим, а освіта і наука є глобальними. Отже, зміст досліджень треба будувати вже за відповідними схемами. Тривалий час радянської епохи в науці студенти і науковці також орієнтувались на праці з історії фізики. Однак за змістом ці праці були доволі скупими. В них в основному подавались закони фізики і формули, їх динаміка у часі, правда, з досить чітким наголосом на імені дослідника фізичних явищ, іноді і на їх сприйняття наукою. До того ж далеко не кожен науковець володів іноземною мовою, отже мав послуговуватись досить скупими фрагментами перекладів.

В німецьких дослідженнях була змістовно і принципово представлена історична, соціальна ситуація, що мала місце в різних університетах Німеччини і світу, співставлялись умови та методи експерименту, порівняння наслідків. Така взаємодія, хоча і дистантна, надавала переконливості здобуткам і відкриттям, сприяла авторитетові науковця, наукової школи та науки.

Виразно в історичних дослідженнях представлена і біографічна картина становлення особистості науковця, шлях його освіти, причетність до наукової школи, родинна підтримка та суспільне сприяння.

У змісті власних досліджень Олександр значної уваги також надавав аналізу впливу умов, у яких формувався дослідник як особистість, визнанню та поцінуванню наукою його здобутків та відкриттів. Це особливо виразно показано в його роботах про історію винаходу радіо, про умови, що сприяли або утруднювали визнання пріоритету винаходу (дослідження видатного російського вченого О. Попова та італійця Д. Марконі). З нарисів кожен видатний вчений-фізик постає як особистість з притаманною йому сув'язю здібностей та

умінь – виразною творчою спрямованістю, що поєднує в собі високий ступінь цілеспрямованості, працездатності, відповідальності, у стилі поведінки, культурі поведінки, адекватному ставленні як до успіху, до його визнання, так і до поразок (ці здібності не завжди збігаються), у гідних відповідях на суспільні катаклізми, що постійно відбиваються і на науці. Такими постають перед читачем особистість академіка Олександра Гольдмана, засновника і першого директора Українського інституту фізики, особистість видатного Макса Планка. В нарисах представлено гроно видатних особистостей, що представляють досягнення науки фізики ХХ століття.

Беручи до уваги ці позиції, Олександр поставив собі за мету дослідити наукову біографію і здобутки тих фізиків, що прибули колись до Німеччини з України. Ідея прекрасна, гідна, про що невдовзі засвідчили його пошуки і знахідки. Згодом він вирішив у такому ж ключі представити українським дослідникам і науковій молоді нариси історії пошуків та досягнень, наукової та суспільної долі цілої низки видатних учених.

Ці дослідження захопили Олександра. Його нариси вдячно приймали і публікували часописи “Світ фізики” (Львів), “Наука та наукознавство” (Київ), “Вісник НАН України”, “Фізика та астрономія у школі” (Київ).

Дослідження Олександра склали зміст монографії “Осяяні світлом науки”, яку було підготовлено за ініціативою та під керівництвом Богдана Кияка та Галини Шопи. Книга вийшла друком у 2010 році у видавництві Львівського університету “Євросвіт”.

Олександр почав збирати відомості про Бориса Миколайовича Раєвського. Це дослідження виявилось для нього надзвичайно цікавим і важливим. У бібліотеках він знайшов, напевне, усі праці дослідника, відкрив його для себе як видатного вченого і організатора науки. Справжнє диво – приїхав до Німеччини молодим, ще тільки починав займатися фізикою, а невдовзі, за наслідками цілеспрямованої праці, нових наукових ідей і відкриттів отримав визнання як перший біофізик, що започаткував цю нову наукову галузь. Олександр був окрилений. Він знайшов інформацію про дітей видатного вченого – двох синів і доньку. Усі вони трималися родинної традиції, стали відомими науковцями. Один із синів звертався до Олександра з питаннями, як міг би дізнатися про долю батькового брата. Олександр звернувся до нашої дорогої Віри Ткаченко.

Ці зв'язки були налагоджені, наскільки можливо, бо професора, психолога Олександра Миколайовича Раєвського, також вже не було на цьому світі.

Отже, свої дослідження з історії фізики Олександр розпочав із вивчення життєвого шляху і наукової діяльності Бориса Миколайовича Раєвського. Та опублікована ця стаття була вже тоді, коли її автора не стало. Біля двох десятків статей з історії фізики Олександр подав до різних наукових і освітніх українських часописів, і вони успішно публікувались упродовж п'яти років, а цю, з якої все розпочиналось і яка так переконливо захопила його не тільки доступністю у виконанні, але й важливістю, особливо для студентів, для молодих дослідників, він тримав у шухляді письмового стола і не відсилав до видавництва. Я довго думала про те, чому? І знайшла сумну відповідь: видатний вчений Б. М. Раєвський, поєднавши дослідження з фізики та біології, саме в біології обрав ту її галузь, що пов'язана з дослідженням розвитку ракових клітин. Методи впливу на них, відкриті професором Раєвським та його співробітниками, застосовуються у медицині й досі. Олександр захопився вивченням цієї проблеми та написанням статті.

Та дуже скоро, але вже після нашого переїзду до Берліна, лікарі виявили, що ця недуга, фізико-біологічні аспекти якої досліджував професор Б. Раєвський, забирає здоров'я Олександра...

У Котбус приїхали нас відвідати Віруня і Герберт Нойфельди. Вони їхали автом з далекого Бохуму і везли для нас величну кімнатну квітку у дерев'яній діжечці. Приїхали потомлені, але такі рідні. Свої.

Невдовзі до нас навідалась родина Козаків з Гайльброну. Приїхали усі – пан Володимир з пані Настею і усі троє їхніх діточок – Денис, Ліля і найменша Тамара. Гостювали кілька днів, знайомились із знаменитим котбуським парком. Вдома вечорами влаштовували концерти, оскільки діти вивчали музику у школі і привезли із собою інструменти. Ми запросили родину Мітгуде, познайомили з нашими друзями. Звісно, такі візити сприяли тому, що сусіди до нас ставилися з більшою довірою і повагою: нас приїздять провідати німецькі друзі, німецькими автами. Родина Козаків запросила нас у гості, вже разом із родиною Мітгуде. Все було по-тутешньому чітко сплановано. Пан Мітгуде віз нас своїм чудовим авто. Гостювали ми у краях Козаків біля тижня, мали чудові екскурсії-прогулянки. Родина Мітгуде також вперше відвідувала Західну Німеччину (лише після падіння Берлінської стіни вільні відвідини і для них стали можливими). Усі ми мали гарні враження від поїздки. Засвоїли і певні, несподівані для себе правила. Адже у цих краях кожна людина змалку привчається керуватися певними правилами. Так, ми їхали від Котбуса до Гайльброну біля семи годин, проїздили різні місцевості. Олександрові дуже хотілося розпитати про ті краї, які проїздимо, але виявилось, що не можна. Пан Мітгуде застеріг нас, що він мусить вести машину уважно, отже, в авті бажано не розмовляти і його не відволікати.

У Котбусі соціальне відомство, що опікувалося нами, з певною регулярністю викликало нас на бесіди, під час яких з'ясовувало наші проблеми, допома-

гало їх розв'язувати. Під час однієї зустрічі відповідальний за нас працівник сказав, що мені зателефонує професор вищої школи, яка готує соціальних працівників і запросить мене на розмову. З таким проханням до Вищої школи саме він, пан Вайман, звернувся. І дійсно, за кілька днів зателефонував професор Петцольд і запросив мене на розмову. Я попросила Олександра піти зі мною, оскільки він мовою все ж володів, а я лише курси закінчила.

Був сонячний весняний день, біля входу до установи нас зустрічав молодий, стрункий, високий, енергійний молодий професор. Я одразу помітила, що він досить приємний. А Олександр, як досвідчений викладач, звернув увагу на те, що професор взутий у літні сандалі і без шкарпеток. Ми зайшли на кафедру, а далі – до його кабінету (професор був завідувачем кафедри психології). Почалося знайомство. Я представила Олександра, він коротко розповів про себе. А далі я, як уже могла, розповідала про свій професійний досвід, показувала деякі свої опубліковані роботи. Олександр мені дуже допомагав. Професор спитав, про що б я хотіла розповісти студентам. Я очікувала якоїсь гарної розмови, але щоб так одразу... Тому я спитала, чи серйозно можна йти до студентів з такою мовою, як у мене, чи не викличе це їхньої недовіри і небажання працювати. Він намагався мене запевнити, що ні, що все гаразд. Тоді я назвала два конкретних питання, які намагатимуся підготувати. У свою чергу професор Петцольд запитав мене (тобто запропонував), чи не могла б я розповісти його студентам про систему дошкільного виховання в Україні, а вже після того прочитати цикл лекцій, наприклад, п'ять або сім, про дослідження з вікової психології, які ведуться в Росії та в Україні.

Ось так швидко він зорієнтувався і запропонував мені теми, на які я б самостійно навіть не наважилась

Про свої сумніви, переляк і подробиці моєї підготовки і мого спілкування із студентами не писатиму. Однак на кількох моментах спинюся.

Перша моя лекція відбувалася для групи юнаків і дівчат, що готувалися до професії соціальних працівників у системі дошкільного виховання. Присутніми були – група студентів повністю і професор Петцольд. З мого боку це швидше була лекція, ніж бесіда, оскільки ставити питання студентам я боялася, та й їхніх відповідей я б не могла добре зрозуміти. Водночас я бачила, що вони були уважними, чи може просто вихованими, щось навіть записували. Та от коли я закінчила лекцію, підсумувала, подякувала їм за увагу, за інтерес до такої географічно близької від них країни – моєї Батьківщини, за їхнє терпляче ставлення до мого володіння їхньою мовою, тут раптом здійнявся гуркіт, мене він злякав. Я не розуміла, що діється. Гуркіт затих, і студенти почали підходити до мого столу, як це завжди буває, і запитувати кожен про своє. Мені ж пояснили, що тут так прийнято: якщо подобається лекція, то студенти стукають своїми кулачками по столах, а не аплодують. Я ж про таке ніколи не чула.

На підготовку до лекцій мені було дано більше місяця часу. Я визначила собі, з якими дослідниками та з їхніми науковими засадами могла тутешніх студентів познайомити. Олександр допоміг мені перекладати на німецьку мову

основні ідеї наших відомих дослідників. Пані Мітгуде тексти редагувала. Я підготувала багато текстового матеріалу для показу за допомогою апаратури у лекційному залі.

Професор Анна-Марія Нойман, яка керувала кафедрою, відповідальною за вікову психологію, мене дуже підтримувала, говорила, що студентам пощастило з можливістю мене послухати, пропонувала висловити моє ставлення до школи Жана П'яже, вважаючи, що студенти цього від інших викладачів не чули. Оскільки мої лекції не входили до обов'язкової програми, вона підготувала близько 10 оголошень, в яких представила мене, теми моїх лекцій, коли і в якій аудиторії вони відбудуться. Сама ж професор власноручно розклеїла ці оголошення на усіх основних дошках об'яв університету.

Напередодні лекції я попросилася на зустріч з нею, серед питань, які я ставила, було і питання про те, для скількох студентів доречно читати лекцію: я мала на увазі, що це не є обов'язковою лекцією, а отже, прийдуть студенти за власним бажанням, приміром, якщо прийде один чи двоє – що робити? Адже вони все ж зреагували на оголошення і прийшли, то, може, варто з ними поговорити. Пані професор відповіла, що вона проводить заняття, коли є не менше чотирьох студентів, але що я можу прийняти своє рішення. Вона висловила жаль, що не зможе бути присутньою на моїй лекції, оскільки у неї в той же час також за розкладом заняття.

Коли я увійшла в аудиторію, там вже було дев'ятеро студентів. Ніхто не спізнився. Хвилини через десять у двері заглянула професор Нойман, напевне, щоб пересвідчитись, як воно там. А хвилини через 15 двері відчинилися і, намагаючись привертати якомога менше уваги, тихенько увійшла студентка, везучи у возику дитинку, що спокійно собі спала. Жінка (певно ж студентка) сіла край столу і уважно працювала.

На другій лекції було вже тринадцять, а на третій – п'ятнадцять студентів. Двоє з них виглядали для мене абсолютно несподівано: одна дівчина, висока, струнка, була одягнена в якесь складне чорне вбрання, а на голові – зачіска у формі ірокеза червоного кольору. Побачивши таких студентів, я по-справжньому перелякалась, подумала, що зараз вони мені покажуть... Так от, усі студенти, а особливо ці демонстративні, слухали уважно і якимось особливо ввічливо, а коли я ставила питання, то саме ця карнавальна дівчина давала найглибші відповіді. Коли я пропонувала їм ставити мені запитання, то вона ставила доречні і найскладніші запитання, і дуже чемно слухала мої відповіді. Для мене це було справжнім відкриттям – за цією чудернацькою і навіть застрашливою зовнішністю, за цим демонстративним викликом насправді схована чуйна особистість, розумна, з глибокою внутрішньою культурою. Їх треба розуміти і не тільки їх навчати, з якоюсь зверхністю їм щось втовкмачувати, але й у них вчитися, до них дослухатися, додивлятися. Можливо, саме про це вони й волають своїм застрашливим зовнішнім виглядом.

Зрозуміло, що демонстративними є і молоді нацисти (наці) у важених високих чорних чоботях і з суворим виразом облич. Отже, треба розрізняти.

Після однієї з лекцій до мене підійшла студентка і сказала, що вона працює у лікарні, і одна хвора залишила їй медичний апарат, що був уже їй не потрібний. Ним дуже зручно міряти кількість цукру у крові. Можливо, серед моїх знайомих в Україні є хтось хворий на діабет, то я можу цей прилад подарувати... Зворушливо до сліз.

Закінчувався рік нашого перебування у Німеччині. Ми позакінчували шестимісячні курси німецької мови. Зрозуміли, що нам з Олександром, за віком, роботи вже не знайти. Хоча тут пенсійний вік починається від 65 років, а нам лише трохи за 60, та при тому ставленні до роботи, до підбору кадрів, визначення їхньої перспективності у цих краях вже після сорока років треба бути справді добрим спеціалістом (у будь-якій, простій чи складній, галузі), щоб пройти гідно бесіду з працедавцем, зацікавити його своїми професійними і особистими якостями і в результаті отримати роботу. Отже, нам з Олександром вже треба задовольнятися скромним статусом, а нашій доні варто докладати зусиль, використати дані молодим можливості і дбати про перспективу.

Водночас, оскільки обов'язкові інтеграційні курси скінчились, з'явилась можливість поїхати на Батьківщину

І от ми у Києві. Усі утрюх. На цілий місяць. Кожен день розписаний по годинах, виходить досить напружено. Ми відвідали усіх друзів і тіточок, приїхали з нами побачитися Ліля і Василь Троц із Хмельниччини, Віра Васаган з Пустомит на Львівщині. Михайло і Наталя Пономаренки запросили нас на прем'єру "Набукко" в оперний театр, Віра Ткаченко – у філармонію на міжнародний конкурс піаністів імені Володимира Горовіца. Коли випадали вільні години, з ностальгійними почуттями блукали ми алеями Дніпровських парків, луками, київськими вулицями.

Найголовнішим для нас було відвідати і впорядкувати могили рідних і близьких, вклонитися їм. Їх виявилось багато: на старому і новому Байковому цвинтарі, на Лук'янівському, на Берковцях, у Бабиному Яру. Поїхали в Яготин до могил Олександрових і Наталіних дідусів і бабусь. Я відвідала могилу моєї дорогої Ліди Шибицької у Чернігові. Вкотре пригадалося визначення поняття "Батьківщина", яке у своїх працях дав Костянтин Дмитрович Ушинський: Батьківщина там, де знаходяться могили батьків.

Надійшов час збиратися у дорогу. Було сумно, однак зізнаюся, що трагізму не було. Адже переконалися, що знаходимося так близько від рідних місць, приїздити можна щороку, це досить просто – ніяких віз нам не треба, адже ми лишилися громадянами України, живемо в Німеччині з українськими паспортами, квитки на автобус не дуже дорогі. Наші друзі огорнули нас своєю теплотою, я відчула, що вони стали мені рідними. А колеги по професії запропонували співпрацю. Ці щирі почуття добрих взаємин наповнили моє серце. Отже, Батьківщина – це земля, де могили рідних, і ті зв'язки з дорогими людьми, ті головні життєві спомини, ті духовні цінності, які здобула людина на рідній землі і які зберігає у своєму серці, незалежно від того, куди кине її доля, за якою адресою знаходитиметься її житло. Батьківщина є сталою, її

людина не втрачає. До того ж я можу навіть фізично часто відвідувати свою Батьківщину.

Якось не усвідомлювалося тоді, що не завжди мені буде 60 років... Що з роками кудись подінуться сили і лише думкою, щоправда щоденною, часто зволоженою слізьми, будатимеш на Батьківщині. І вже навіть могили залишаться тут, у новому краї.

25.04.2012

Сьогодні минає 26 років від того дня, коли студенти Олександра, що вчилися заочно в Інституті зв'язку ім. Попова і працювали на Сирці на телевежі, запросили свого шанованого викладача (разом із дружиною) побувати на телевежі і звідти оглянути Київ. Олександр пояснив мені, що такий дозвіл отримати вкрай складно і що студенти доклали зусиль, пояснюючи відповідальним за безпеку службовцям своє бажання зробити таку професійно гідну приємність із вдячністю своєму викладачеві фізики.

Боже, як же високо ніс нас ліфт! Яким же несподівано упорядкованим виглядав з тієї неймовірної висоти (не пригадую точно, якої) наш Київ! Ми повільно рухалися круглою альтанкою на шпиль вежі, неквапливо оглядаючи місто, намагаючись впізнавати різні його частини, відкриваючи для себе і дивуючись тому, що такі архітектори, які працювали упродовж сторіч, все ж рахувалися з планами один одного, створюючи різні комплекси і об'єднуючи їх за законами творення міста, яке й вийшло одним з найкращих у Європі. І це наш рідний Київ! Тут народився Лесь! Тут народилась наша донечка! Їй тепер 17 років.

Настала ніч, яка поділила модерну історію Києва і України на дві епохи – “до” і “після”: під ранок на 26 квітня 1986 року стався вибух на ЧАЕС.

8.07.2012. Прага. Дійсно – Прага! У Миколки шкільні канікули. Наталя з ним прилетіли до Берліна. Їх привіз Влад, але зміг бути тут лише 4 дні і повернувся до Бостону на роботу. А Наталя вирішила зробити мені подарунок – допомогти здійснити мою мрію: ми поїхали у Прагу, щоб вклонитися могилі Софії Русової. У Празі нас зустріла від української громади пані Марія Прокон'юк. Вона подарувала нам чудових два дні. Першого ж дня ми відвідали дорогі могили українців на Ольшанському цвинтарі, якими саме пані опікується. Другого дня пані Марія познайомила нас з Прагою. Ми були зачаровані. Я навіть уявити собі не могла, що Прага така чудова! Як гідно збережено місто! Усі його старовинні квартали, яким тисяча і більше років. Прекрасно збережено архітектуру духовних, королівських, адміністративних та житлових будівель, площі, пам'ятники, величний міст короля Карла через Влтаву, доглянута бруківка (правда, ходити по ній трохи складно). Як люблять чехи своє місто! І люди надзвичайно привітні, тисячі туристів їх не дратують, радо вислуховують і відповідають на запитання, до того ж туристи звертаються до пражан різними мовами, а ті їх розуміють, показують, пояснюють, допомагають.

Третього дня ми вирішили ще раз поїхати на цвинтар. Купили землі, розсаду чорнобривців і синіх дзвіночків. Наталя з Миколкою додали землі на могилі С. Русової, насадили квітів. Миколка знайшов, де брати воду, приносив і добре полив. Я дуже вдячна дітям, що вони так сердечно доглянули могилу, вклонилися пам'яті цієї видатної Людини. Недалеко, у тому ж ряду, могила Олександра Олеса. Вона вся вкрита дуже красивим зеленим листям. Ми вклонилися пам'яті великого Поета.

Пані Марія, історик за фахом, працює у Чехії екскурсоводом, володіє кількома мовами. Українців буває не так багато, тому працює з різними групами. Зрозуміло, що має відповідні дипломи, фахову підготовку. Розповіла, що пройшла підготовку і в єврейській організації, оскільки у Празі історично добре збережено і пам'ятні місця, пов'язані з єврейською культурою та життям тут євреїв. Тому сюди радо приїждять туристи з Ізраїлю та з Америки, Канади. Я розповіла пані Марії, що написала статтю про ставлення Софії Русової до питань організації єврейської освіти в умовах колишньої Російської імперії, до різних соціальних проблем, зокрема, до процесу Бейліса у Києві. Висловила думку, що коли б цей матеріал представити у відповідну єврейську організацію Праги, то, можливо, і ще одна група туристів була б готовою відвідати могилу Софії Русової і віддати належну шану її пам'яті. Пані Марія позитивно поставилася до цієї пропозиції. З Берліну я одразу ж відправила у Прагу копію своєї статті "Софія Русова та її слова доброї правди про євреїв", що надрукована у жовтні місяці 2011 року в "Киевском обозревателе".

11.07.2012. Ми – в Карлових Варах. Також уперше в житті. Це близько від Праги, отже, для нас економніше вже тут спинитися для літнього відпочинку і певного оздоровлення. Тут чудовий гірський клімат, відомі на весь світ цілющі джерела. У цій місцевості ніколи не було ніяких епідемій, навіть у часи, коли Європу косила мільйонами жертв чума. Тут відпочивали, розважались, оздоровлювались королі, князі, графи, а у повоєнні часи – члени Радянського Політбюро ЦК Комуністичної партії, а в наші часи – наші керівники, ну і ширше коло багатих людей. Я в таку розкішну природничо-культурну перлину потрапила вперше. Це потрібно в усіх сенсах осмислити і позитивно сприйняти. Зрозуміло, що для нашого малого цей вибір не був найбільш вдалим. Адже – старші, статечні люди, згідно з лікарським приписами статечно ходять до джерел, п'ють воду, сидять на лавах біля фонтанів чи пам'ятників і мріють... А йому, зрозуміло, бажано знайомитись з ватагами хлопчиків, стрибати у теплі морські хвилі, ганяти на велосипедах, грати у футбол. Так що умови відпочинку Наталя знайшла згідно до моїх можливостей і потреб. Зрозуміло, що я переживала, адже мені головне, щоб дітям було цікаво і корисно. Та турботу доні я також розуміла.

Все ж саме сьогодні, 11.07.2012, у моєму житті трапилася надзвичайна подія: на відпочинок і лікування у Карлові Вари приїхали мої колеги з Інституту психології, а з ними – моя дорога приятелька Марина Смульсон. Сьогодні ж

увечері ми з Мариною зустрілися. Зрозуміло, дуже зраділи ми обидві і мої діти, пили каву з тістечками, смакували морозиво. Коли трохи заспокоїлися, Марина звернулася до мене: "Лена, я привезла вам надзвичайний подарунок", – і подає згорнутий аркуш досить цупкого паперу. Я беру його до рук, розгортаю. Він охайно склеєний посередині, де був колись розірваним. Починаю читати... Та це

Дригус М. В.
№ 301

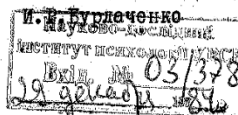
МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ УКРАИНСКОЙ ССР
ШЕВЧЕНКОВСКИЙ РАЙОННЫЙ ОТДЕЛ НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ г. КИЕВА
СРЕДНЯЯ ШКОЛА № 38 им. В. М. Молчанова
тел. 25-90-66

№ 301 _____ « 24 » декабря 1984 г.

Директору
научно-исследовательского
института психологии УССР
профессору И.Н.Прокопиенко

В средней школе №38 с 1976 года проводит исследовательскую работу сотрудник Вашего института Прескура Елена Васильевна. За это время она стала работником и нашей школы, потому что живет жизнью нашего учительского и ученического коллектива. Все эти годы Елена Васильевна работает с учащимися, учителями и родителями, помогает советом и делом. При её непосредственном участии в этом учебном году проведены два педагогических семинара "Личность учителя" и "Этика педагогического общения". Со знанием дела, психологии детей, очень тактично и деликатно помогает руководству и учителям школы в индивидуальной работе с детьми, /особенно с трудными/, и с классными коллективами в сложных ситуациях. Елена Васильевна щедро делится своими знаниями и с родителями нашей школы, выступает сама перед ними, помогает учителям школы. Её душевность, готовность всегда прийти на помощь вызывает у нас большое чувство благодарности. Убедительно просим Вас сообщить о нашей благодарности Елене Васильевне Вашему коллективу.

Директор школы №38

Киев кн. Ф-ма «Новостеп». Зак. 9-7243—1000. 1979 г.

ж той лист, якого колись, згідно з вказаною тут датою – 24 грудня 1984 року надіслала у мій інститут директор школи № 38 м. Києва і якого згідно зі штампом у Інституті психології було отримано 29 грудня 1984 року... Отже, він був! Він є! Зім'ятий, розірваний, склеєний, від часу пожовклий. Збережений! Потрапив до мене

Вчений секретар Марія Трохимівна Дригус, у господарстві якої всі документи зберігаються в ідеальному порядку, відшукала цього листа і вирішила

мені його передати. Очевидно, після того, як прочитала мій рукопис. Я не можу дати відповідь на питання, де правильно мав би зберігатися цей лист – у архіві Інституту, адже він адресований директорові інституту, чи у мене, в моїй родині. Вірю, що Марія Трохимівна з її великим професійним і життєвим досвідом вирішила, що краще цей документ передати особисто мені і моїй родині. З глибокою вдячністю я цей подарунок прийняла. Зрозуміло, сльози лились градом. Мій дорогий онук, якому скоро буде 11 років, але ще поки 10, мій рідненький Микольця, дивлячись на цю картину зустрічі з документом, на нас, роззублених, і на мої сльози, нарешті, висловився: “Бабусю, я не розумію тебе: коли ти писала свою книжку, то ти плакала, що документа нема. А тепер він є, а ти знову плачеш... То як краще: щоб він був чи щоб його не було?..”

Напевне, краще, що він є і що він у мене. Адже це засвідчує правду моїх спогадів, до яких я можу докласти надто мало доказів, а тим паче документів. Це – один з небагатьох. Проситиму Герберта його сфотографувати, щоб вкласти до тексту.

Отже, наші перші миті, дні, тижні, місяці, а за ними й роки в Німеччині. Нам з Олександром дозволили курси німецької мови у Котбусі, на яких ми вивчали мову у чудової вчительки фрау Цитков’як – дуже доброго філолога і високого рівня методиста. В аспірантські роки Олександр закінчив трирічні курси німецької мови у Києві, бо його науковий керівник, академік О. Г. Гольдман, вимагав доброго знання сучасного стану німецької фізики. Цю вимогу Олександр сприйняв як обов’язок. На курсах йому пощастило на викладача, відомого знавця мов, перекладача і поета, здається, звали його Йона Грубер. До того ж на курсах Олександр заприятелював з аспірантом із Політехнічного інституту Михайлом Пономаренком, який став другом Олександра і нашої родини на все життя.

У Котбусі група наша була досить чисельною – більше тридцяти чоловік, людей різного віку. Кілька курсантів походили з родин німецьких репатріантів, вони трохи володіли німецькою мовою, їх навчали з дитинства в родині їхніх бабусі. Кілька осіб починали, як то кажуть, з нуля. До них належала і я. Фрау Цитков’як одразу помітила, що Олександр володів мовою найкраще. Вона одразу дала йому завдання зранку інформувати групу про цікаві новини, які він мав знаходити у німецькій пресі, дуже красиво хвалила Олександра (ми відшукували значення її слів похвали у словнику), ставилась до нього з повагою.

Наталі довелося чекати курсів, оскільки їй, як молодій людині з доброю освітою вирішили дозволити вивчення німецької мови у одній з кращих шкіл у Берліні. Тому перший час наша доня нам дуже допомагала. Наше навчання тривало з 8-ої години ранку і до 16-ої щоденно. Ми приходили стомленими, а на нас чекав готовий обід і домашній затишок. Про це турбувалась Наталя.

Як мати, я усвідомлювала, що для нас найважливіше допомагати Наталі знайти своє місце у новій країні. Це означало передусім визначитися професій-

но. Мені ще також хотілося працювати, але я бачила, що тут люди пенсійного віку в науці вже, як правило, не працюють. Я могла б погодитися працювати і в дитячому садочку, але ж там якраз треба добре володіти мовою, оскільки маленькі діти мають чути навколо себе правильну, гарну мову. Свою проблему я розуміла...

Найскладніше було Олександрові. Він мав дві улюблені справи – фізику і полювання. Перший досвід пошуків його переконав, що експериментальною фізикою, яка складала сенс його життя, тут він можливостей займатися не матиме. В університетських лабораторіях працюють свої науковці. З полюванням також проблеми – це справа дорога. І, хоча Олександр мав потрібні посвідчення як мисливець, та щомісячна плата за полювання була нам не під силу. Прикро було йому. Це я добре розуміла. Та хто міг допомогти?

В цих умовах Олександр виявився мудрим і мужнім. Він не ображався на обставини, не шукав винних, намагався з довірою до нових обставин визначити свої можливості – відвідував бібліотеки, музеї, відповідні кафедри в університеті. Дуже допомагав удома зберігати затишок, водив нас на прогулянки в парки, в ліси, на озера. Природа тут чудова, доглянута. У вихідні дні ми вибирались на екскурсії до Берліну, до Дрездену, до Ляйпцігу.

Зрештою, Олександр знайшов і свою справу – він почав вивчати діяльність тих фізиків, які приїхали в Німеччину з України і збагатили німецьку і світову фізику своїми дослідженнями. Олександр відкрив для себе таких видатних вчених, як професор Б. Раєвський, професор О. Стасів. Довідка з Києва, яку організував йому Богдан Романович Кияк, допомагала Олександрові як представникові української фізичної науки звертатися за консультаціями до німецьких фізиків. Так виникло взаємне зацікавлення, співпраця і дружні стосунки з професором Д. Лінке, професором М. Ахілесом, професором Д. Гофманом. Професор Д. Гофман, голова фізичного товариства Німеччини, запросив Олександра взяти участь у відзначенні 100-ліття “чудо-року” (annus mirabilis) Айнштейна – виступити з лекцією про О. Г. Гольдмана в технічному університеті Берліну. Олександр заглибився у дослідження з історії фізики. Його статті друкувалися у часописах “Наука і наукознавство” (Київ), “Світ фізики” (Львів), “Фізика у школі” (Київ). Олександр радів появі кожної статті. Ці дослідження тривали роками. Вже згодом, на пропозицію Богдана Романовича Кияка і пані Галини Шопи ми з донькою уклали дослідження Олександра у збірку нарисів з історії фізики, які склали зміст книги “Осяяні світлом науки”, що вийшла в 2010 році у Львові у видавництві “Свросвіт” у серії “Бібліотека молодого науковця”.

Книжка вийшла з благородною присвятою – До 80-річчя Інституту фізики НАН України і до 125-річчя від дня народження його засновника і першого директора, академіка Олександра Генріховича Гольдмана. Книжка отримала добрі відгуки і рецензії.

Вірю, що для Олександра це і тепер важливо.

Маю підстави думати, що Олександрові було приємно, що фізики, до яких він звертався в університетах Котбуса та Берліна, в Інституті Макса Планка,

радо призначали йому зустрічі, бесіди завжди були для нього корисними і приємними, ставлення – довірливим і поважним. Ці зустрічі переходили у дружнє спілкування, з запрошенням брати участь у наукових семінарах, конференціях, святкових зустрічах, а також із запрошеннями у гості.

Олександр викликав повагу німецьких фізиків своєю професійністю і притаманною йому доброю вдачею, відкритістю і водночас інтелігентністю, позитивним настроєм. На конференції Олександр іноді брав із собою Наталю або мене. Ми мали змогу спостерігати особливу атмосферу спілкування німецьких науковців.

До нас також його нові знайомі радо приходили у гості, замовляли, звісно, український борщ, який я непогано готую. А професор Манфред Ахілес захопився розповідями Олександра про Україну і про фізику в Україні і навіть висловив бажання взяти участь у міжнародній конференції, присвяченій ювілеєві Остапа Стасіва. Олександр допоміг професорові отримати запрошення (з Києва його надіслав Б. Р. Кияк) і візу у Посольстві України. Ця поїздка добре вдалася. Професора Ахілеса чудово приймали у Львові науковці та студенти. Своїми враженнями він щедро ділився не тільки в родині, але й про них писав у тутешній пресі.

Думаю, що наукове спілкування у Німеччині для Олександра складалося навіть змістовніше і приємніше, ніж вдома. І встиг він багато і плідно попрацювати. Прикро і сумно...

2.11.2012

Сьогодні отримала з Києва казкову пошту. Ніна Степанівна Коваль надіслала мені щирого листа, а з ним – книгу “Науковий простір академіка Олександри Савченко” про щедрий науковий доробок дорогої нам людини. Книга чудова, її з любов’ю уклали вдячні учні та колеги видатного вченого та організатора освітньої справи. Олександра Яківна мені книгу підписала. А ще – прекрасно видану книгу “100 великих загадок історії”, автор Михаїл Кубеев. Ця книга буде подарунком Микольці на знак того, що він мужньо переніс (24.10.12 року) вже п’яту операцію на вушкуні.

Отже, Олександр знайшов собі гідне заняття – його улюблена фізика, хоча і без експерименту, в якому він вже був визнаним майстром, а особливий аспект цієї науки, пов’язаний з вивченням обставин, за яких вдалося дослідникові відкрити і вивчити певне фізичне явище, з моментом історії періодів наукових пошуків і навіть з особистою долею науковця. Олександр захопився історією фізики. Вона істотно відрізнялася від тої історії, з якою він міг зустрічатися в радянській фізиці, де якщо можна так узагальнити, була фізика без фізиків. Європейська історія фізики виявилась змістовнішою, складнішою і навіть драматичнішою. Олександр працював з натхненням.

А восени 2001 року в нашій родині сталася щаслива подія – наша Наталочка народила синочка, стала мамою, а ми з Олександром отримали такі бажані титули – дідуся і бабусі. У Берліні ми знайшли зручну квартиру, де жили

учотирьох. Раділи, клопоталися, старалися, щоб маленькому було добре. Через три чи чотири місяці Наталочці треба було продовжувати на курсах систематичне навчання, щоб підготуватися до праці в нових умовах. На час її відсутності з маленьким Мисьом були дідусь і бабуся. Олександр чудово влаштував прогулянки і сон маленького на свіжому повітрі, я поралася вдома. У суботу і неділю Наталя влаштувала нам вихідні і радила, як їх провести. Ми плавали по берлінських річках на катерах, ходили в парки, на концерти, обдумували своє життя. На Паску до нас завітав у гості Михайло Пономаренко, він був тут у відрядженні. Ми щасливо провели разом цілий день.

Коли Михайликові-Микольці виповнилося два роки, ми вирішили, що кожна з наших, хоч і маленьких, родин має мати свою квартиру. Так Наталя з сином переселились у квартиру, де Миколка вже отримав свою кімнату. І для нас з Олександром Наталя підшукала чудову квартиру у затишному місці, на березі каналу. Олександр отримав своє робоче місце – зручний стіл, комп'ютер. І отримав час для роботи. Працював він енергійно, до пізнього вечора, чи то вдома, чи у бібліотеках. Однак радо присвячував багато часу прогулянкам з онуком. Вони мандрували берегом річки, шукаючи якісь казкові країни чи персонажів казок, які складав малому дідусь. Дуже любили влаштувати пікніки. Онук, напевне, відчував радість від прогулянок з дідусем. З трьох років дідусь вчив його їздити на велосипеді. У три-чотири роки Миколка ганяв на велосипеді як вітерець – так казав дідусь. Коли йому було 5 років, до Берліну приїхали Євген і Ліля, вони були нашими дорогими гостями. Усі чоловіки утрьох їздили на велосипедах, змагалися, хто швидше і далі. Миколка звертався: “Агов, дідусики, поїхали!” Зрозуміло, що і перемагав Миколка. По-справжньому.

Коли Микольці вже було десь років вісім, на літні канікули ми їздили до Києва, а там Євген і Ліля запросили нас на свою чудову дачу, де Микольця з дідусем Євгеном (так він одразу почав Євгена називати, а Євген погоджувався) ловили на їхньому дачному озері жаб, а потім ще і врятували одну жабу, яку собі піймав на сніданок вужик – незабутні враження!

У шість років Микольця пішов до школи, дідусь проводжав його у перший клас. І Влад тоді приїхав. Усі проводжали хлопчика до школи. Раділи, що в родині вже є учень. І що нам так затишно. Мали надію...

Вже з вересня 2007 року ми лишилися утрьох. Точніше, до 30 вересня 2007 року ми були учотирьох. З 1-го жовтня ми осиротіли...

На столі в мене книга “Зафіксоване і нетлінне” Михайлини Коцюбинської з дарчим написом:

“Дорогим Проскурам (яких суттєво побільшало!)

З любов'ю – Михайлина.

19.10.2001

Київ”.

Саме у вересні 2001 року Наталя народила синочка, нашого онука. Наша родина дійсно потужно побільшала. І саме Михайлині був притаманним дар підтримувати людину, помічаючи найголовніше. Так було завжди. Про це засвідчує Книга спогадів, присвячена цій дорогій Людині, яка подарувала кожному авторові свою підтримку, турботу, довіру і віру, але й невимовний сум Прощання.

Зі мною постійно живе проблема, розв'язку якої не бачу. Думаю, що це проблема не тільки моя, це проблема сотень, тисяч, а можливо й сотень тисяч тих, що виїхали з рідної країни: де має людина знайти свою останню – вічну домівку?..

Знесилені відчаєм, ми з Наталею погодилися поховати мого Олександра, доніного тата, на одному з цвинтарів у Берліні. Тут він і спочиває, а ми навідуємося до нього. Буває, що й Микола проситься до дідуся. Їдемо усі. Освячував могилу отець Сергій. Провідували Олександра Євген і Ліля, пані Галина Шопа, Віруня з Гербертом, Богдан Романович Кияк з дружиною.

Я постійно думаю про могилу Олександрового батька Івана Степановича Проскури, який спочиває на Лук'янівському цвинтарі у Києві, про могилу матері – Ольги Андріївни Рокицької, яка теж самотньо спочиває на Байковому цвинтарі. Коли буваю в Києві, то для мене головною справою є доглянути могили. Влітку 2011 року на огорожі маминої могили я замовила портрет Олександра. Можливо, хтось колись із знайомих проходить мимо, впізнає і вклониться...

Глибоко в моїй душі жевріє думка, скоріше – мрія, оскільки така мрія рідко здійснюється: от якби заробити грошей, щоб перевезти Олександра до мами і самій там біля них знайти своє місце спочинку.

Думаю, що схожі настрої огортають тисячі мігрантів, особливо якщо могили батьків залишились на Батьківщині. Батьківщину людина носить у своєму серці, тобто з собою. Тому її не втрачає. Так я хочу думати, маючи на увазі свою долю і долю Олександра. Буду чесною перед собою і перед людьми, яких щиро шаную і яким завдячую своїм життям: тут, у Німеччині нам з Олександром жити довелося спокійніше, затишніше і навіть впевненіше, ніж вдома. Правда, ми мали нормальні людські умови, але без достатку. Адже ми тут не працювали, пенсії не заробили. Приїхали в країну, яка шанує свою землю – кожную річку, кожную дорогу, кожне село, ліс, парк, кожную цінність. Можна навіть сказати – кожную людину. Тут жити спокійно, а якщо маєш кошти, тобто працюєш, то жити приємно і цікаво. Але ж у нас, як і в більшості тих, хто приїхав так, як ми, є вдома телевізор, а в ньому більше українських і російських програм, ніж німецьких чи англомовних. І щодень я даю собі слово, що не вмикатиму більше чи хоча б завтра 5-й канал, а завтра все-таки вмикаю, дивлюсь і слухаю, і розумію... Звичайно, розуміти на відстані чи знаходитися всередині тих подій, що відбуваються у рідному домі – це речі різні, неспіввимірні. Однак можу себе заспокоювати тим, що я виїхала вже в дуже літньому

віці, а все своє молоде і активне життя була в тих умовах, які склалися на моїй Батьківщині. Де народилась, там і життя прожила, відбулась, як могла, як вже вийшло. Тепер Батьківщина з її спалахами надії і безнадії – тут зі мною. Про це не варто писати. Хто згоден повірити, той і так знає.

Нову для себе країну я сприйняла з повагою. І Олександр також. Спершу приємно вражає доглянутість в усьому: чудово збережена старовинна архітектура і в маленьких містах та містечках, які називаються селами, і у великих містах, добре виглядають вулиці, дороги, упорядкований міський транспорт, доглянута природа – міські парки, ліси і гаї. Кожне дерево, кожна галявина, поле, кожен кущ, кожна вулиця, кожна будівля виглядає так, наче в неї є особистий господар. Чи викликає це потребу порівнювати і заздрити? Напевне – у кого як. У мене – ні. В мене воно викликає почуття приємного подиву від того, що народ упродовж поколінь передає дітям потребу насправді, на ділі, шанувати свою країну. За всяких умов цю потребу зберігати. Це почуття міцно сплетене з почуттям болю. Болю за своє. Болю за те, що у нас не так – не так виглядає поле, ліс, парк, село, місто, житло, вулиці, транспорт. Не так виглядають люди: вони напружені, наче чимось скуті, мовби обділені. Чому така різниця? Адже відстань між країнами, якщо поїздом, то менше доби. До речі, і поїзд дуже наш, а не німецький.

Сумно... Чому так?! Боляче. Чим же наші люди завинили? Добре, що молоде покоління сміливіше готове вириватися у світ і це йому все частіше вдається. Вони побачать інший світ, інше життя, чогось доброго навчаться і, повернувшись, неодмінно свій дім, свій сад, своє поле, свою вулицю зроблять кращими. І голосуватимуть мудріше. І житимуть змістовніше, відповідальніше і веселіше. Дуже важливо, щоб молодь вчасно мала змогу побачити світи. Як колись, двісті років тому, тисячі громадян Росії побували у Європі, проганяючи військо Наполеона. Вони поверталися додому з новим досвідом. Саме цей досвід породив і рух декабристів. Щось нового з'явилося у людській свідомості та у житті. Тепер це має відбутися динамічніше, швидше.

Але ж мільйони дідусів і бабусь, які прожили таке трудне життя, ні перед ким не завинивши, зазнавши у своєму житті так мало добра, все витримавши, вони вже милішої долі не дочекаються і свого рідного місця у малій чи великій Батьківщині (так прийнято казати – мала Батьківщина – те конкретне місце, де людина народилась, але в мене це викликає внутрішній спротив: Батьківщина потребує завжди великої букви) у доглянутому, європейському вигляді вже побачити навряд чи встигнуть. Болить серце. Болить душа.

На відстані критичність сильно зменшується, навіть втрачається. Зростає відчуття безпорадності, безсилля, розпачу. Те, що розумієш, чому так повелося, хто в тому винен, чому мільйони людей, народ країни є таким терплячим, – це я мовби й раніше розуміла, і тепер розумію. І це робить сильнішим саме відчуття болю.

У нашому і тепер моєму тутешньому житті з'явилися приязні стосунки з німецькими родинами. Вони ускладнені тим, що я не дуже володію мовою, та все ж вони довірливі, щирі.

Є добрі приятелі і з кола таких, як ми, емігрантів, які приїхали з України, зокрема, з Києва, Харкова, Одеси, також із С.-Петербурга, Москви.

Тримаюся я на тому, що мої друзі з моєї Батьківщини мене щедро підтримують. Мені часто видається, що вони опікуються мною, знаходячи всілякі можливості для спілкування, людської допомоги, підтримки професійних зв'язків.

Дуже важливо у моїй долі – це те, що мені поталанило на професію. Нею живу і тепер, наскільки це можливо щодо інтенсивності і рівня. І ще навіть дещо планую і виконую. Відомо, що самотність – найважчий стан, який очікує майже на кожну людину похилого віку. Та ще й в умовах чужої країни. Великого трагізму від самотності я, на щастя, ще не переживала. Я постійно читаю, думаю і пишу. Над цим рукописом працюю вже четвертий рік. Паралельно написала ще дещо. До цього два роки уклала Книгу Олександра. Спілкування з папером дарує мені певний душевний спокій. Важливо, що воно відбувається на тлі живого спілкування, дружнього і професійного, з колегами, друзями, добрими людьми, з якими звело мене життя та які дають мені відчуття, що вони завжди залишаються поруч.

І Наталя з Миколкою старанно підтримують мої життєві сили, запрошують, пропонують, водять і возять мене на ближчі і дальші екскурсії – у музеї, у парки, в інші міста і навіть у інші країни, приносять мені нові книжки, намагаються приємно мене здивувати і додати радості подарунками. До того ж ми часто ведемо близькі до їхніх та моїх життєвих зацікавлень бесіди. В одній з останніх своїх робіт, де мені довелося зануритися у невідому для мене проблему впливу віртуальної дійсності на сучасну людину, я вела про це бесіду з Миколкою. І саме на його міркування сперлась у статті, обстоюючи свою думку про необхідність відповідного психологічного супроводу дитини при її зустрічах з новоствореними об'єктами цього особливого, модерного, фантастичного світу. Колись Жан П'яже у своїх видатних наукових працях спирався і на досвід власних дітей, аналізуючи хід розвитку думки у різні періоди життя людини. І я з довірою ставлюся до думок, до справедливості міркувань мого онука про світ, про життя, про різні події, що стосуються соціальних, морально-етичних, естетичних та інших життєвих явищ. Він вдумливо сприймає запитання і, як на мене, геніально міркує. Дослідник і філософ. Дідусь теж таким був, правда, у дорослому віці. А яким був у дитинстві, не знаю.

Все ж змушена зізнатися, що постійно, повсюдно супроводжує мене пронизливе усвідомлення відчаю, пов'язаного з тим, що ми з Олександром полишаємо у світі нашу доню з синочком. Буремні роки загальнолюдських і особистих катастроф, що тривали упродовж кількох поколінь, відбилися на долі, напевне, більшості родин. Не стало родинних маєтків, родового гнізда. І

могили родинні, в яких спочивають дідусі, бабусі, батьки – знаходяться на різних цвинтарях і навіть у різних країнах.

Молю Бога підтримати наших дітей і тисячі дітей, що потребують підтримки, дати їм життєвих сил і мудрості гідно вибудовувати свій шлях у цьому світі, плекаючи головні життєві вартості. Нехай життя дітей і онуків наших буде сповненим віри, надії, радості, щастя і вдячності. І відповідальності.

До дітей, усіх, яких згадую у своїй “Сповіді”, звертаюся і прошу прощення від покоління тих батьків, які не створили, можливо, не змогли створити вам гідного захисту і збіднили ваш спадок. Допоможіть собі, щоб ваша доля була гідною, щоб у ваших родинах оселилась радість, щоб кожна родина плекала свою біографію, свій родовід.

Друге століття освітнього закладу у Берліні – Будинку Песталоцці-Фребеля

(До 100-річчя статті про заклад С. Ф. Русової)

До Песталоцці-Фребелівського будинку вчащають задля огляду педагогів, вчителів та вчительки з усіх країв. В 1909 році його оглядало 150 російських вчительок, чимало американок, італійки й інші.

Всі говорили, що такого вражіння не виносили вони ні з одної подібної інституції.

С. Русова. Песталоцці-Фребелівський будинок у Берліні. – Світло.– 1910.– Жовтень.– Книжка друга. С. 14–20.

Усе залежить від нас – і тільки від нас – як скористаємося ми тим скарбом, що ним володіємо.

Михайлина Коцюбинська. Книга споминів. 2006. С.272.

Для того, щоб писати дослідження з історії педагогіки сьогодні, треба мати як обов'язковий компонент пошуків свій власний педагогічний світогляд, свою точку зору, своє бачення проблем і під відповідним кутом зору висвітлювати феномени.

О. В. Сухомлинська. Історико-педагогічний процес: нові підходи до загальних проблем. АПН. 2003. С.18.

Важливою складовою у системі предметів професійної підготовки вчителя є історія педагогіки. Саме історія педагогіки, що поєднує історію освіти, історію школи у таких вимірах, як лінії розвитку осередків освіти, становлення її окремих ланок, аналіз форм, методів і змістів освіти, генетико-історичну апробацію тих чи інших форм і методів, їх подальший розквіт чи занепад тощо надає підготовці вчителя не лише необхідної змістової компетентності, але і того ступеня якості, який засвідчує загальну і професійну культуру у його майбутній діяльності.

Історія педагогіки як складова історії культури увібрала у себе, тут дозволю собі скористатись певними аналогіями, освітні колізії античності, здобутки в освіті епох відродження, бароко, ближчих до нас у часі індустріальних епох тощо.

Науковий аналіз процесів розвитку освіти створює ґрунт для вчительської діяльності як діяльності принципово важливої, складної, відповідальної, творчої, якою супроводжується хід розвитку людства.

Сьогодні ми спостерігаємо надзвичайно важливий етап становлення історії педагогіки. У фундаментальних дослідженнях О. В. Сухомлинської історико-педагогічний процес пропонується розглядати у просторово-часовому вимірі (хронологічний підхід), предметному (згідно з окремими предметними полями), або ж усередині одного предметного поля (історія дидактики, історія окремих ланок школи тощо). Суттєвим моментом дослідження О. В. Сухомлинської є утвердження тісного зв'язку історії педагогіки як комплексної дисципліни з цілою низкою гуманітарних наук (з історією соціології, культурологією, демографією, антропологією, етнографією, філософією, релігією, психологією, історією дитинства та іншими), що переконливо ілюструє світоглядне значення цього предмета у професійній діяльності вчителя і дослідника.

Відомо, що найвищі здобутки людства у тій чи іншій галузі, які як правило, є пов'язаними з персоналіями і країнами, де вони виникли, мають тенденцію поширюватись, отримують більш чи менш загальне визнання. Це стосується й здобутків педагогіки, історії педагогіки та освіти.

У зв'язку з цим потрібно відзначити, що однією з характерних рис історії педагогіки радянського періоду була певна самодостатність власного наукового та практичного досвіду, закритість, обмежене використання зарубіжного досвіду з акцентом, особливо ідеологічним, у поданні його недоліків.

Вагомою подією у історії освіти і загалом у історії культури є вихід у світ книги "Педагогические апокрифы. Этюды о В. А. Сухомлинском", яку підготувала, упорядкувала О. В. Сухомлинська. Ця книга має вагу історичного документу епохи, і саме як унікальний історичний документ вона заслуговує на спеціальний, багатоаспектний глибокий аналіз. У контексті даної статті скористаємось лише згадуванням двох моментів: зміст задокументованої і викладеної у книзі відкритої дискусії, а також відкритого і приватного листування висвітлює приголомшливу і трагічну атмосферу несприйняття напрямку творчих пошуків у самовідданому служінні дітям шляхетного сільського Педагога з боку нечисленної групи представників офіційної, тобто на той час пов'язаної з ідеологією партії науковців. Згідно з цією ідеологією, у педагогічному просторі великої держави було тісно навіть двом творчим постатям, оскільки достатньо було і однієї постаті, і однієї теорії. І друге, наведені у книзі тексти засвідчують, що гостроти критики її ініціатори досягають не переконливістю і глибиною аналізу (надто скромними і спрощеними виглядають посилання на джерела, почасти і їх аналіз, наприклад, аналіз сутності гуманістичного виховання), а сміливістю ідеологічних формулювань і наперед усвідомленою впевненістю у своїй пра-

воті через пряму причетність до офіційної ідеології. Читання цих документів допоможе молодим генераціям відчутти атмосферу минулої епохи, а її ровесникам – знову пережити невимовний біль безпорадності і втрат.

Безумовно книга знаходитиме дослідників і серед істориків політики, і серед культурологів, і серед істориків педагогіки та освіти. Стягнута вузькими рамками ідеологічних категорій, освіта була обмеженою як у розвитку наукової, творчої, теоретичної думки, так і у створенні практичних осередків її втілення.

Варто зазначити, що у епоху, яка передувала радянській, освіта як система збереження і трансляції новим генераціям історико-культурних здобутків, забезпечення неперервності поступу народу, нації через виділення певних цілей виховання, професійної підготовки до різних видів діяльності та інших спеціальних завдань була більш відкритою до взаємодії зі світом. За приклад може слугувати спадщина видатного засновника вітчизняної педагогіки та педагогічної психології К. Д. Ушинського. Його подорожі до Європи, зокрема, до Німеччини, позитивно відбилися на опрацьованих ним теоретичних засадах та методиках навчання. Зокрема, методика навчання читання К. Д. Ушинського застосовується і досі, хоча у сучасних методиках прізвище видатного педагога і витоки, джерела згадуються не часто. Отже, ще К. Д. Ушинський прокладав місточки до аналізу здобутків західної освіти, а на початку ХХ століття ці місточки будувала С. Ф. Русова. Якщо ж говорити про радянський період, то справжнім дивом можна назвати зацікавлення у Німеччині після офіційного ідеолога освіти А. С. Макаренка книгою В. О. Сухомлинського “Серце віддаю дітям”. Саме у Німеччині ця книжка видатного педагога-гуманіста післявоєнного, досить складного і у багатьох випадках трагічного для учнівської молоді і родин періоду, з’явилась раніше, ніж на Батьківщині. Підкреслю, що педагогічні принципи системи А. С. Макаренка заслуговують на цілковиту підтримку, особливо якщо брати до уваги суспільноісторичну характеристику того відтинку епохи і ту категорію вихованців, саме для якої було створено систему освітньо-виховних закладів. Мій власний досвід виховання у дитячому будинку, хоча і у пізніший період, після Другої Вітчизняної війни, мене переконав, що в наших умовах без жорстко і навіть з елементами насильства спланованої дисципліни було б набагато більше не тільки духовних, індивідуальних та масових психологічних втрат але й фізичних жертв.

Так от саме у цей, післявоєнний період, В. О. Сухомлинський як головну ідею своєї школи обґрунтовує необхідність повернути дітям одну з найбільших людських цінностей – радість!

В його працях розкрито цілу систему морально-психологічних якостей, які адекватно до віку складали програму виховання створеної ним школи. Дуже близько стоїть система В. О. Сухомлинського до системи, яка дістала у історії педагогіки загальне визнання, хоча теж створювалась для дітей з не надто щасливою долею у домі і закладах видатного Й. Песталоцці.

Виникає ідея порівняти світоглядну підготовку педагога у епоху, що передувала радянській, з тією атмосферою, яка була нами коротко заторкнута. У 2009 році минає 100 років від часу появи в українській педагогічній пресі праці С. Ф. Русової “Будинок Песталоцці-Фребеля у Берліні”.

Софія Федорівна Русова (дівоче прізвище Ліндфорс) у 1870 році блискуче закінчила одну з кращих гімназій у місті Києві, отримала золоту медаль. На цьому, по суті, закінчувалась її організована у певну систему освіта. Далі йшли самостійні університети, осягнення літературознавства, мистецтвознавства, історії, дидактики, педагогіки і інших галузей культури. Той доробок, який полишила нам С. Ф. Русова у галузі філософії освіти, педагогіки, психології, де вона розкривала для української педагогічної громади філософію Ж. - Ж. Руссо, гуманістичну педагогіку Й. Г. Песталоцці, Ф. Фребеля, знайомила зі станом освіти у школах Російської імперії і разом з тим розвивала концепцію українського дитячого садка і української школи, – примушує не лише дивуватись, але й шукати витoki такої професійної готовності, компетентності, особистісної і професійної відповідальності та результативності.

Вже біля двох десятиліть повертаються в Україну праці видатного педагога, історика, діяча освіти, організатора дошкільних закладів, шкіл, просвіт, жіночого руху – С. Ф. Русової. Дослідники, які віднаходять, аналізують і докладають зусиль для видання і перевидання праць С. Ф. Русової, допомагають нам збагнути не тільки їх історичне значення, але разом з ним надзвичайно актуальне сьогодні, а можливо, й вічне значення тих ідей, тих позицій, які розкривала у своїх працях і у досвіді свого, багатого на щасливі подарунки долі та незбагненні труднощі і втрати у житті ця видатна Людина.

Дозволю собі скористатись думкою Михайлини Коцюбинської, яка пише: “Іван Дзюба якось наводив слова блаженного Августина про те, що краще говорити не про минуле, сучасне й майбутнє, а про “сучасне минулого і сучасне майбутнього”. З цієї філософської максими і випливає важливе завдання – вміти вловити сучасне у минулому.

З глибокою вдячністю згадую відданих своїй справі працівників Педагогічного музею у Києві, які дали мені можливість працювати з тими вже майже столітніми номерами (книжками) першого українського часопису для вчителів “Світло” (1910–1914), співзасновником якого була С. Русова і в якому надруковано багато її праць. Серед них і праця “Песталоцці-Фребелівський будинок у Берліні”. Так виглядав цей будинок, коли його відвідала С. Ф. Русова, так виглядає він і сьогодні.

Будинок Песталоцці-Фребеля у Берліні

Якщо розглядати той спадок, який полишила С. Русова у галузі освіти, в якому відбито один з найпотужніших напрямків її діяльності, то в ньому вона розв'язувала кілька завдань, серед них варто вичленити два основних: творення системи національної освіти та залучення надбань світового досвіду і світової науки до побудови концепції українського дитячого садка, школи, підготовки вчителів. У своїх працях для вихователів та вчителів С. Русова широко представляла ідеї та дослідження зарубіжних філософів, педагогів та психологів з проблем освіти, виховання та навчання. Її думка та оцінка тих досліджень відповідає оцінкам, які дістають вони сьогодні. Тут варто пригадати аналіз системи Марії Монтесорі, який полишила нам С. Русова. Система М. Монтесорі сьогодні є досить поширеною у різних країнах світу. І ті доповнення, яких вона зазнає, якраз відповідають передбаченням С. Русової, що ж до психологічних положень М. Монтесорі, приміром, положення про сензитивні періоди розвитку, які розвивав і наш видатний вітчизняний психолог Л. С. Виготський, то вони повністю сприймаються сучасними теоріями розвитку дитини.

До робіт, в яких С. Русова ставила своїм завданням ознайомити освітян України зі здобутками європейського досвіду, належить і робота, ювілей якої маємо нагоду відзначити.

Отже, у 1909 році Софія Русова відвідала у Берліні Песталоцці-Фребелівський будинок і свої враження висвітлила у часописі “Світло”. С. Русова була компетентним, уважним, доброзичливим відвідувачем. Вона зауважила, що установа розміщена у прекрасному 5-поверховому будинку старогерманської архітектури, який знаходиться на околиці міста, далеко від гуркоту, натовпу і пилу. Тут вільно дихається свіжим повітрям з недалеких ланів. У цьому будинку знаходиться народний дитячий садочок та семінарія, яка готує фребелічок.

“Цей Песталоцці-Фребель-Гаус, – як зазначала Русова, – є справді мов рідна хата для дітей і для тієї молоді, що наїздить з дальних країн навчатися в його семінарії, так само й для батьків та матерів, що приходять сюди дивитись, як уміло поводяться з їхніми дітьми, ... вони навчаються тут, як треба провадити справу виховання дітей” (с. 15).

С. Русова подала коротку історичну довідку: ця інституція почала працювати як народний дитячий садок, що був заснований у Берліні ще у 1867 році під керівництвом особливого комітету, у який входили такі відомі громадські діячі, як професори Вірхов і Мішле. Та згодом справа пішла на гірше. І тоді на чолі цієї установи стала дуже енергійна жінка – пані Генрієтта Шрадер, вона залучила до комітету нових членів, серед них і наслідного принца і принцесу, які і взяли участь у великому святі – відзначенні 100-річного ювілею Фребеля. До структури установи додалися початкові і середні класи, а також школа рукоділля. Першою ученицею стала донька кронпринца, а коли він став королем, то найбільше підтримував цю установу, яка постійно зростала, набувала досвіду і визнання у суспільстві і потроху почала звертати на себе увагу діячів з інших країн. На зразок таких об’єднаних народних освітніх установ закладались подібні у Гельсінгфорсі, Бермінгамі, у Швеції, у Північних Штатах Америки, в Австрії, а також у різних містах Німеччини.

С. Русова детально описала зміст і форми роботи цієї установи, загальну атмосферу, яка тут панує. Її уважне, доброзичливе око помітило і своєрідність виховного та освітнього процесу, і шляхи розв’язання господарських проблем, і соціальну роль установи. Правда, варто зазначити, що на той час С. Русова вже мала власний досвід організації першого дитячого садка у Києві, а згодом і садочків по Україні, і досвід підготовки вихователів для дитячих садочків у Фребелівському інституті м. Києва, і досвід активної громадської роботи.

Важко передати той душевний стан, коли весною 2009 року на одній з вулиць Берліна, вже тепер не на околиці, а у гущину міста, я раптом опинилась перед ошатним металевим парканом, за яким стояли старовинні будинки зі скульптурами малої форми, що зображують фігурки дітей, а на одному з будинків напис: “Pestalozzi-Fröbel Haus”. Не маючи досвіду міжнародних відвідин, я все ж зуміла подолати власну непевність і увійти через невелику браму у сад, розглянути будівлі, меморіальні дошки, що підтверджували призначення

установи та відомості про її засновників. Очевидно, сміливості мені додало почуття обов'язку перед видатною Людиною. От я і наважилась увійти до секретаріату. Ми були удвох з донькою, яка і допомагала у спілкуванні, була перекладачем. Нас привітно і ввічливо прийняли, як і у будь-якій установі у цій країні, і разом з тим повідомили, що інформацію про установу ми можемо знайти у Інтернеті. Довелось майже так само ввічливо подякувати, попросити хвилинку уваги і аргументувати нашу потребу особисто оглянути установу, відчутти її атмосферу, побачити дітей і працівників, оскільки ми маємо рідкісну нагоду порівняти наші нинішні враження з тією інформацією, яку залишила ще 100 років тому видатна діячка освіти С. Русова українським вихователям і вчителям після відвідин цього будинку у 1909 році. Ми обіцяли принести з собою копію статті С. Русової. Нам запропонували залишити номер телефону для зв'язку і чекати повідомлення про зустріч.

Ми отримали запрошення на дві зустрічі, тривалість кожної 2 години.

Перша зустріч відбулась у Історико-архівному відділі, до якого належить і бібліотека. Нас приймала керівник відділу пані Сабіна Зандер. Вона з приємністю і великою цікавістю прийняла наш подарунок – копію статті С. Ф. Русової та її переклад німецькою мовою. Я коротко розповіла, ким для України є С. Русова і що нам відомо з її статті про цю установу. Пані Зандер переглянула архівні матеріали, в яких були свідчення про відвідини у ті часи російських педагогів, однак прізвищ не було. Вона розповіла нам про роботу історико-архівного відділу, що є добре оснащеним сучасними технічними засобами, має можливість широкого спілкування через Інтернет, хоча особисте відвідування має свої переваги. Приміром, для тих, хто хотів би взяти в руки ту чи іншу книжку минулих видань, розглянути ілюстративний матеріал, посібники, що дає можливість ближчого контакту з авторами та з часом. Тут ми і отримали подарунок – книгу “125 Jahre Pestalozzi-Fröbel Haus”, що вийшла до ювілею установи (1874–1999).

Пані Зандер розповіла про видатну громадську діячку і педагога, засновницю установи Генрієтту Шрадер-Брайман (1827–1899), про ті важливі завдання гуманістичного суспільного виховання, які за ідеями Песталоцці та Фребеля здійснювала заснована нею установа. Спочатку у її структуру входили: народний дитячий садок, 3-річні курси підготовки вихователів, школа рукоділля, школа господарської праці та приготування їжі, згодом було відкрито і початкову школу. Як можна було бачити з представлених нам матеріалів, і це чудово відзначила у своїй статті С. Русова, тут панувала прекрасна атмосфера як у роботі з дітьми, так і у професійному навчанні дорослих дівчат. Установа мала зв'язки з іншими дитячими закладами Берліну. Усі напрямки роботи глибоко аналізувались. У 1898 році Будинок Песталоцці-Фребеля був представлений на Всесвітньому конгресі працівників дитячих садків, що відбувся у Чикаго.

Наступним керівником установи стала пані Аліса Саломон (від 1899), прекрасний організатор, відомий педагог і громадська діячка. За її сприяння

зросла увага до соціальних аспектів діяльності, а у навчанні дорослих з'явився новий фах – підготовка соціальних працівників. З великою шаною зберігаються у архіві та у бібліотеці ілюстративні матеріали до того періоду, які дають уявлення про різноманітні види діяльності дітей та про працівників.

Щодо основних теперішніх завдань, що стоять перед установою, то пані Зандер наголосила як перше – зв'язок теорії і практики у роботі з дітьми різних вікових груп, сприяння розвитку індивідуальних нахилів у дітей, вивчення соціальних потреб батьків та пошук можливостей їхнього врахування. Над цим працюють досвідчені і молоді спеціалісти з проблем виховання, навчання, соціально-педагогічної допомоги, психологи, терапевти, історики, певними питаннями займаються і політики, консультанти з проблем роботи з батьками. Серед працівників є доктори наук, професори університетів, наприклад, професор шкільної педагогіки та загальної дидактики доктор Гельмут Гайланд, професор Берлінського Вільного університету психоаналітик доктор Горст Петрі.

Майбутні вихователі, вчителі, соціальні педагоги проходять курс теоретичного навчання і практики саме у Песталоцці-Фребелівському будинку.

Важливим є напрямок роботи з питань інтеграції у сучасному суспільстві як серед дітей, так і серед дорослих. Ця робота ведеться у двох аспектах: науково-дослідному та практичному. Колектив працює і над проблемами екології у змісті освіти та виховання.

Установа має своє видавництво.

Пані Зандер провела з нами коротку екскурсію-огляд території і будинків і на завершення представила нас директорові установи, для якого теж виявилось несподіваною приємністю те, що українські педагоги вже на початку ХХ століття отримали інформацію про Будинок Песталоцці-Фребеля.

Наступна наша зустріч відбулась у Родинному центрі, яким керує пані Ютта Бурдорф-Шульц. З самого початку бесіди пані Бурдорф-Шульц наголосила: “Ми залишаємось вірними ідеям Песталоцці та Фребеля. Основним поняттям у наших теоретичних засадах і у практиці виховання та навчання є поняття *д и т и н а*. Саме це поняття і є для нас фундаментальною базою розвитку, особливо дитина, яка хоче навчатися, керуючись власними інтересами та бажаннями. Це сьогодні настільки ж актуально, як і 100 років тому”. Пані Бурдорф-Шульц помітила, що за моїм виразом знаходить порозуміння з нами. Я показала нашу програму “Дитина”, розповіла про її гуманістичні підвалини, про засадниче значення для нас в історичному сенсі ідей Песталоцці, методів Фребеля, про праці С. Ф. Русової, В. О. Сухомлинського. Наша господиня зазначила, що, на жаль, наших педагогів та психологів вона не знає, крім ідей Л. С. Виготського, але має велике бажання приїхати і познайомитись, якби знайшлась така можливість. Вона звернула нашу увагу на те, що у їхніх виданнях посилянь на Песталоцці, Фребеля, Монтесорі можна і не зустріти, однак їхні ідеї імпліцитно присутні в усіх наукових і методичних працях.

Сьогодні до складу Будинку Песталоцці-Фребеля належать:

- Професійна школа по підготовці соціальних педагогів,

- Вища професійна школа по підготовці вихователів і фахівців з різних напрямків соціальної роботи,
- Дитячі садки,
- Центр для родин, що має різні проекти:
 - для родин-сусідів (тих, що живуть поблизу),
 - дитячий цирк,
 - групи для батьків та дітей,
 - консультування батьків та ін.,
 - надання допомоги у вихованні,
 - соціальна робота з підлітками у школах,
 - співпраця з початковими школами.

У кожній структурній ланці робота ведеться у тісній взаємодії з батьками. Саме батьки, за концепцією установи, знають і мають визначати, що саме потрібно для їхньої дитини. Вони можуть бути присутніми в установі стільки часу, скільки планують самі. При Родинному центрі протягом дня працює кафе, туди без усякої реєстрації чи попереднього оголошення можуть приходити батьки з дітьми, що живуть поблизу. Вік дітей не обмежений, від перших днів після народження і до підліткового періоду. Тут вони отримають фахову допомогу в розв'язанні тих проблем, які у них виникли. Допомогу надають педагоги-консультанти. Батьки мають можливість спілкуватись між собою, займатись певними видами ручної праці, рукоділля, малювання, музикування тощо. Тут же відбуваються персональні виставки робіт батьків і навіть розпродаж цих робіт. Кафе затишне, воно користується популярністю в околиці. Тут, як і всюди в установі, панує доброзичлива атмосфера.

З 1997 року Будинок Песталоцці-Фребеля розпочав співпрацю з новим міжнародним проектом. За ініціативою Великої Британії та за запропонованою нею програмою з проблеми “Перспективи в освіті” працює міжнародний проєкт досліджень “Early excellence”, метою якого є вирішення завдань інтеграції в освіті та у вихованні через роботу з батьками, родинами, використовуючи певні міжнародні стандарти. За проєктом працює міжнародна група дослідників і практиків, що об'єднує такі країни, як Австралія, Німеччина, Греція, Велика Британія та Португалія. Німеччину у проєкті представляє саме Будинок Песталоцці-Фребеля як компетентний і досвідчений партнер. До складу керівників групи входять провідні науковці – педагоги та психологи з названих країн. Від Німеччини у групу керівників входить пані д-р Забіне Гебенштрайт-Мюллер (Dr. Sabine Hebenstreit-Müller), яка очолює Будинок Песталоцці-Фребеля. Від Греції групу дослідників очолює відомий учений проф. д-р Христос Франгос (Christos Frangos), який багато зробив для поширення у Європі ідей та досвіду В. О. Сухомлинського та Пенелопе Красса (Penelope Krassa), Велику Британію представляють проф. д-р Крістіне Паскаль (Christine Pascal) та д-р Тоні Бертрам (Tony Bertram).

Програма охоплює струнку ієрархічну систему завдань, у центрі яких – дитина, а для дитини визначальними персонами є батьки. Звідси мета: допомогти дитині, що для виховного закладу означає допомогти батькам працювати з дитиною. Батьки, як правило, у світі теж не існують зовсім окремо, вони живуть у родині. Отже, допомогти потрібно не тільки матері та батькові, а цілій родині. Родина у свою чергу належить до певної спільноти – професійної, релігійної, культурної, партійної тощо, ця спільнота вплетена у цілісне суспільство – у політику, у події у світі, у історичний час, у характер культури. Саме з таких зв'язків і випливають конкретні завдання і зміст інтеграції. Виходячи з такої позиції, педагогіка не може вирішувати свої завдання відокремлено, вона мусить бути тісно пов'язаною з соціальною роботою, із суспільством. Концепція програми і полягає в тому, щоб бачити дитину у тому цілісному світі, у якому вона живе – це є важливим, центральним завданням програми. Крім того, важливо також бачити дитину і родину з їх сильними сторонами і перспективами, які можна розвивати. Таким чином, головними категоріями програми є: 1) цілісність і 2) ресурси родини, її можливості. Такий підхід вже дає певні підказки для практики: які пропозиції будуть адекватними для певної родини, які б супроводжували життя і виховання дитини від її народження і до школи. У бесіді пані Бурдорф-Шульц, яка має досвід міжнародної співпраці, навела для ілюстрації африканську мудрість: “дитині для того, щоб вона виросла, потрібне ціле село. Діти і родини, що живуть у місті, почуваються досить часто самотньо. Звідси і впливає потреба створювати відповідні соціальні мережі. У Німеччині, – як зазначила педагог, – у цьому сенсі багато втрачено. Родини розпадаються, зв'язки поколінь втрачаються, дитина часто виховується одна в родині, батьки нерідко побоюються, чи здатна їхня дитина відповідати тій системі можливостей і вимог, які ставить життя. Завдання педагога – показати батькам сильні сторони їхнього малюка, навчити спостерігати і бачити, використовуючи для цього відповідні прийоми і методи. Педагог у нас – це не той, хто вчить, а той, хто супроводжує. Батьки спостерігають його працю від перших кроків дитини у групі і аж до вступу у школу. Педагог готує невеликі книжечки з різних питань окремо для кожної родини, де багато ілюстративного матеріалу саме про їхню дитину, а текст невеликий і зрозумілий. Дитина у наших умовах росте впевненою, часто радіє. Наголос робиться завжди на позитивних моментах, без драматизування, коли дитині щось не вдається. За нашим припущенням, – зазначає пані Бурдорф-Шульц, – якщо дитина так впевнено переходить від одної вікової групи до іншої, від раннього дитинства до дитячого садка, то і наступні переходи до школи пройдуть для неї добре. Ця система не є абсолютно новою, у неї вплетене все те, що виправдало себе у досвіді виховання та в історії розвитку наукової педагогічної думки”.

У підсумку можна зазначити, що все те, що вдалось нам спостерегти у концепції і завданнях діяльності цієї установи, у ставленні до збереження традицій, у поєднанні науково-дослідницьких завдань з безпосередньою прак-

тикою родинного та суспільного виховання, у готовності реагувати на актуальні виклики та вимоги часу і суспільства дозволило визначити таку систему завдань, що дозволяє проектувати зміни, які істотно впливають на визначення загальних і конкретних завдань освіти, на складання міжнародної програми, котра може забезпечити найкращі умови для ранніх етапів розвитку дитини, до якої прилучилась ця видатна берлінська установа. Її можна розглядати як певний аналог Болонського процесу у початковій освіті. Як відомо, Болонський процес стосується перспектив розвитку вищої освіти. Його метою є наближення і гармонізація системи університетської освіти у країнах Європи, підвищення її престижу, забезпечення мобільності, можливості порівнювати, конкурувати, коригувати, узгоджувати. Певну подібність мети, завдань і загальної спрямованості можна відзначити і у програмі “Early excellence”, якою як основне визначається супровід дитини, допомога їй у інтеграції у спільноту, суспільство, в якому вона зростає. Зрозуміло, що зміст програми такої допомоги у інтеграції опрацьовується адекватно до потреб і можливостей певного віку, враховуючи особливості родини, країни. Дитині потрібно забезпечити від самого початку позитивний досвід входження у суспільство. Ця функція з перших моментів життя дитини покладається на батьків, на родинне коло. Однак батьки не мають залишатись безпорадними, непідготовленими. Суспільство через систему відповідних установ і професіоналів надає батькам адекватну, якісну допомогу, включаючись через працю вихователів, психологів, соціальних педагогів, політиків у взаємодію, співпрацю з родинами.

Будинок Песталоцці-Фребеля – це державна установа, певні напрямки діяльності котрої час від часу підтримують і фонди. Саме Будинок Песталоцці-Фребеля з яким українських освітян на початку ХХ століття познайомила Софія Русова, вже 135 років продовжує виконувати постійно актуальні і важливі соціальні завдання з проблем освіти і виховання, є потужним осередком наукових пошуків та скарбницею надбань практичного досвіду.

Софія Федорівна Русова

Початок 90-х років ХХ ст. відзначився поглибленням інтересу до вивчення історії розвитку освіти, школи, дошкільного виховання, наукової педагогічної думки в Україні.

Наш добрий знайомий, письменник Юрій Хорунжий у своєму досить об’ємному романі “Борвій”, очевидно, уперше в новітні часи, або одним з перших – висвітлив роль родини Олександра і Софії Русових і, зокрема, Софії Русової, в історії, культурі і в розвитку освіти в Україні.

У цікавих розвідках журналістів Надії Самуляк і Галини Дацюк ішлося про перший у Києві дитячий садок, що його відкрили Софія із сестрою Марією, про участь сестер Ліндфорс (Софія Ліндфорс стала Русовою після шлюбу з Олександром) у “Старій громаді”, про особливу роль Софії Русової в розвитку жіночого руху та освіти в Україні.

Саме ці публікації письменника та журналістів, на мій погляд, спричинили зацікавлення педагогічною спадщиною Софії Федорівни Русової і серед представників системи освітянських наук. Раніше її постать і діяльність перебували, як кажуть, “за сімома печатками” не тільки для широких кіл педагогічної громадськості, а й для науковців. Ті кілька рядків, що їх можна було прочитати в енциклопедії, несли швидше негативну інформацію. Однак уже з перших нових публікацій стало зрозуміло, що Софії Русовій належить видатна роль у розвитку дошкільного виховання. Це й спонукало мене взятися за вивчення її творчого спадку.

У Бібліотеці Академії Наук матеріалів про неї було обмаль. Пощастило дещо знайти в університетській бібліотеці. Спершу її працівники наче охоче видавали мені праці, які я знаходила зареєстрованими в абонентних скриньках, але досить скоро кожна з працівниць демонстративно виказувала своє невдоволення. Цих праць раніше ніхто ще не замовляв, тому їх доводилося брати зі сховищ, що вимагало багато часу, всіляких клопотів і навіть фізичних зусиль, щоб доставити зі сховищ давні запорошені фоліанти. До того ж я не була ні студенткою, ні працівником університету. Щоразу я дякувала за допомогу, іноді приносила квіти, але це не пом’якшувало ставлення до моїх замовлень. Все ж я опрацювала повний перелік того, що значилося в покажчиках.

Найбільше матеріалів знайшлося в Педагогічному музеї, який міститься у приміщенні Будинку вчителя. В цьому історичному будинку, як відомо, колись була Центральна Рада, де С. Ф. Русовій довелося певний час працювати в департаменті освіти. Працівники музею зустрічали мене радо, знаходили місце, де я могла зручно знайомитися з кожною роботою, самі зі щирою цікавістю знайомилися з тими роботами, що їх я замовляла. Тут я знайшла досить багато підшивок першого українського педагогічного часопису “Світло”, що його започаткувала Софія Русова зі своїми однодумцями і який видавався у 1910–1914 рр. Після відомого указу 1914 року часопис, як і інші видання, було заборонено.

Коли вдалося зібрати певну кількість матеріалів, видавництво “Освіта” погодилося видати збірку вибраних педагогічних творів С. Ф. Русової, яку мені випало укладати. В передмові я висловила свою щирю вдячність працівникам Бібліотеки АН та Педагогічного музею, без чієї допомоги таку добірку мені підготувати не вдалося б. Презентація книжки відбулась у Будинку вчителя в переповненій залі за щирої підтримки керівника міністерського відділу дошкільної освіти Галини Іванівни Раратюк. Зацікавлення виявилось великим, присутні придбали усі привезені з видавництва книжки, довелося посилати авто за додатковою кількістю книжок.

Незабаром на мене чекала приємна несподіванка. Якось уранці зателефонував Юрій Хорунжий і повідомив: “Олено, позавчора відкрили архіви Софії Русової. Я був першим, хто з ними працював. Негайно йдіть у Державний архів, і ви будете другою”. Своім вдячним спогадом хочу засвідчити благородство цього Чоловіка. Він був щиро зацікавленим у тому, щоб про Софію Русову

якогого швидше стало відомо в Україні. Відчував він і мої настрої, тому з такою готовністю сповістив мені цю важливу новину. Згодом він привіз із Праги і подарував мені світлину могили С. Русової, яку зробив на Ольшанівському цвинтарі. Цю світлину я подала із зазначенням її автора в одній із наступних книжок.

Я справді була другою серед тих, хто опрацьовував у Державному архіві збережені і привезені з Праги скарби С. Ф. Русової. За фахом я не архівіст, і це був перший досвід мого знайомства з архівними матеріалами. Раніше в мене завжди викликало певний подив захоплення Романа Корогодського, коли він розповідав про свою працю в архівах. Але тут я його зрозуміла. Коли пригадую той час, то й досі (а минуло вже більше двадцяти років) поновлюються в пам'яті ті хвилини потрясінь від зустрічі з абсолютно несподіваними для мене, неочікуваними працями і документами. Так було, коли мені видали папку, на обкладинці якої була виведена велика червона літера "С" (тобто "секретно", "засекречено") і червоним же закреслена. Коли я тримала в руках паспорт Софії Федорівни, руки вкрились гусячою шкірою і тремтіли. Спочатку полилися сльози. Через якусь мить почались здогади про те, який шлях пройшли ці документи, аж поки потрапили на цей стіл... Тремтячими руками я гортала і перечитувала писаний олівцями різного кольору та чорнилом трепетним почерком самої Русової "Альбом для малих дітей" та інші матеріали.

Час у суспільстві був непевний, а тут, у скромному приміщенні цієї установи, я потрапила в особливу атмосферу історичної пам'яті з її трагізмом і дивами. Я можу торкатись до всього, що колись писала своєю рукою ця видатна Жінка, до її документів, наприклад, довідок про те, яку грошову допомогу вона отримувала від добрих людей, щоб організувати притулки для дітей з України, інші свідчення про життя українських емігрантів. Все справжнісіньке, автентичне... У людини, яка вперше тримає в руках такі історичні свідчення, це викликає неймовірні переживання. І відповідальність. Мені було одночасно і лячно й затишно працювати. Наді мною тяжіло відчуття, що день надто швидко закінчується. Архів працював до четвертої години. Я приходила з самого ранку, і раптово, несподівано мене наздоганяла та четверта година. Дуже складно було щоразу відриватись від роботи – так вона притягувала, здавалась найважливішою, найпотрібнішою. До того ж у той час там не було ніякої допоміжної техніки для копіювання. Все я намагалась переписувати від руки. В той непевний час саме робота з архівами С. Ф. Русової, що тривала більше двох років, створювала в мені відчуття захищеності й навіть зберігала здоров'я.

Згодом, коли мені довелось знайомитися з дисертаційними роботами з історії педагогіки, що виконувалися під керівництвом Ольги Василівни Сухомлинської, я упевнилася в тій особливій культурі, якої вимагає праця із джерелами, з документами, які зберігаються і досліджуються саме в архівах. Моя ж дослідницька робота в Інституті психології полягала в дещо іншому: мені треба було добре розібратись у психологічних теоріях, тонко відчувати своєрідність кожної, хоч усі вони стосувались питань розвитку дитини. Крізь

призму кожної теорії я могла побачити в тій чи іншій групі дітей причини неабияких здібностей чи труднощів певного учня, спосіб позитивного чи негативного впливу вчителя – і певним чином втручатись у цей процес. У цьому був предмет моїх досліджень, тобто в живій атмосфері взаємин групи чи класу, і найчастіше мені досить скоро вдавалось визначити, чого саме в тій чи іншій атмосфері можна очікувати.

Знайомлячись зі спадщиною Софії Федорівни Русової, я мала справу з картками у каталогах бібліотек, яких було небагато, з документами архіву, яких також не було багато, і з самими працями, які були охайно впорядковані у сховищах музею та бібліотек, до яких мені довірили торкатись. Саме ця ситуація посприяла тому, що я вирішила скласти список доступних на той час праць С. Ф. Русової та опублікувати його. Згодом цей список дослідники значно розширили. І от вже тепер Ольга Василівна Сухомлинська надіслала мені чудовий каталог, що вийшов у серії “Видатні педагоги світу”, випуск 6. – Софія Русова – педагог, державний діяч, просвітитель. Бібліографічний покажчик. Київ. 2010. 176 с. Надзвичайно важлива, копітка праця. Все ж зазначу, що укладачам вже є що узагальнювати.

Зрозуміло, що основна моя мета на той час полягала в тому, щоб віднайти і вивчити праці Русової, які стосувались організації дитячих садків та її поглядів на дошкільне виховання. Разом з тим, мені відкрилась ціла панорама публікацій, що їх підготувала ця видатна жінка для просвіти свого народу, в яких знайомила своїх читачів з важливими подіями з власної національної та світової історії і культури. Це й оповідання про давній Київ, і біографії видатних діячів культури (Г. Ф. Квітки-Основ'яненка, Г. С. Сковороди, Т. Г. Шевченка, М. В. Гоголя, Рафаеля, Дж. Гарібальді, М. К. Заньковецької та історії українського театру тощо). Такі масштаби просвітницької роботи не могли не викликати подиву та захоплення. Ось яким був рівень освіти і громадянських прагнень цієї Людини.

Наступної події не можна було передбачити навіть у фантастичних мріях. Зателефонувала Михайлина Коцюбинська після свого тривалого перебування у Празі, де вона протягом місяця у 1987 році гостювала в оселі Зіни Геник-Березовської. В домі Зіни Геник-Березовської був, за оцінкою Михайлини, “багатющий архів” і бібліотека, де можна було знайти чи не все найкраще, що видавалося на великій Україні та в діаспорі. Знаходились тут і два примірники книги Софії Русової “Мої спомини”. Коли Зіни Геник-Березовської не стало, Михайлина певний час перебувала в цьому домі, підтримувала її сина, працювала з архівами.

Михайлина мені зателефонувала і повідомила, що привезла книгу споминів С. Русової і хоче її мені подарувати. Це рідкісне видання 1937 року не збереглося у жодній з державних бібліотек, куди я зверталась. Мені вдалося було його прочитати протягом двох днів, завдяки довірі власників однієї приватної бібліотеки. Про те, щоб мати цю книгу біля себе для тривалого користування, не можна було й мріяти. Михайлина мені цю книгу подарувала...

Книга Софії Русової “Мої спомини” – рідкісне надбання української мемуаристики, на жаль, до цього часу в повному обсязі не перевидане. Добра освіта, аристократичне походження і пов’язана з ним громадянська відповідальність забезпечували відповідність найвищим критеріям у висвітленні всіх питань, за які бралась С. Русова, хоч би чого вони стосувались: чи мистецтвознавства, чи літератури, чи освіти, чи історичних подій. У “Споминах” авторка передала свою особисту оцінку об’єктивних подій, які переживала Україна в один з найбільш драматичних історичних періодів свого буття – наприкінці ХІХ й у першій третині ХХ сторіччя. Події описані крізь призму участі в них родини Ліндфорсів, Русових і самої Софії. Плеяда визначних постатей – політиків, представників культури, науки – описана також через досвід особистих взаємин і співпраці. Це надзвичайно цікаві описи глибоко заангажованої в найпринциповіші українські проблеми людини. Текст книги рясно поілюстрований світлинами – вірогідно, також з її особистого архіву.

Мені стало відомо, що випускник аспірантури нашого інституту Мирослав Григорович Козак організував приватне видавництво “Україна-Віта”. Наше знайомство з цим чоловіком зводилось до того, що ми приязно вітались. Закінчувався 1995 рік. При черговій зустрічі я наважилась звернутись до М. Г. Козака, повідомивши йому, що в лютому 1996 року виповнюється 140 років від дня народження Софії Русової (1856–1940). У зв’язку з ювілеєм я пропоную йому познайомитись з книгою її споминів і подумати над можливістю її перевидання. Він погодився і вже через короткий час сповістив, що готовий книгу видати, але все ж без світлин, яких у книзі багато і серед них є й рідкісні. Видання можна розцінювати як моральний обов’язок, воно не є прибутковим, а велика кількість світлин зробить видання непомірно витратним. Я з цією думкою погодилась – хоча б текст отримують люди, – і запропонувала знайти авторитетну людину, яка написала б передмову до перевидання.

Місяць за місяцем швидко спливав час. Зима. Я тяжко захворіла. Знову запалення легенів. Висока температура. І тут у телефонній розмові М. Г. Козак мені повідомив, що радився з фахівцями у Києві та на Волині, й вони дійшли висновку, що передмову доцільно писати мені. Оскільки часу обмаль, то він чекатиме тиждень. Передмову я написала.

Для підтримки видання М. Г. Козак звернувся до свого друга, популярного в ті часи політика генерала Костянтина Морозова, який і висловив свою думку про Русову та її книгу на форзаці книги:

За походженням – французького і шведського роду,

За переконаннями – українка...

Чиста, мудра і діяльна душа,... переслідувана царизмом і більшовиками...

Софія Русова, без сумніву, прискорила незалежність України.

Вірю, що “Спомини” її оживлять і розбудять не одну нашу душу...

Костянтин Морозов.

Так зворушливо генерал Морозов відгукнувся на перевидання книги, визначивши головні акценти родинної долі та діяльності Софії Федорівни Русової.

Книжку встигли видати до ювілейної конференції, яка відбулась у лютому 1996 року на Чернігівщині в Олешні, де авторка народилася. (Софія Русова. Мої спомини / передмова О. В. Проскури. – Київ: “Україна-Віта”, 1996. – 210 с.). Наклад був невеликий і ціна демократична, тому книжка досить скоро розійшлась. До мене М. Г. Козак прислав свого співробітника, яким передав досить значну для мене на той час грошову винагороду з поясненням, що це мені для підтримки і разом з тим заслужена подяка. Йшлося також і про те, що перше видання книжки, яке від мене отримав М. Козак, є розібраним – як для друку, книжку мені не повертають, просять почекати, якщо випаде можливість, то наступний наклад видадуть із світлинами. Я погодилась. Від того часу минуло вже 15 років...

Доробок С. Русової, навіть з урахуванням її неабиякої енергійності, є справді незбагненим за своїми масштабами як для однієї особи. Все ж найбільше їй вдалось зробити на ниві розвитку загальних засад і практики національної освіти та жіночого руху, розглядаючи обидві ці проблеми в контексті світових наукових та практичних здобутків.

В часи Софії Русової подібними питаннями займалось багато представників української інтелігенції, відомих діячів на ниві національної культури. І не всі вони позитивно сприймали її ідеї. Не простим було ставлення до неї Олени Пчілки, родини Алчевських, Бориса Грінченка. Софія Русова досить рідко у своїх працях наводила суть їхніх докорів і продовжувала діяти в обраному нею напрямі, найближче узгоджуючи свою діяльність з поглядами Михайла Драгоманова. Я не знайшла в працях Русової спогадів про її намагання узгодити з цими видатними жінками і громадськими діячами свої погляди чи залагодити стосунки. Вона продовжувала працювати в контексті власних принципів, що були підпорядкованими громадянським завданням розвитку України як держави. Можна припустити, що навіть у колі тодішніх діячів було їй не завжди легко. Розумію, що тут годиться відповідь: а коли і кому було легко?

Сьогодні зусиллями відданих цій шляхетній і мудрій людині дослідників видано вже чи не більшість її праць, які введені також у зміст педагогічної освіти. Серед нагород Міністерства освіти і науки України є й Медаль Софії Русової. Таку медаль я отримала вже тут, у Німеччині. Це моя найважливіша нагорода.

Думаю, що не просто людині в нинішніх умовах знайти час, щоб відшукати книжку С. Русової й заглибитись у неї. Тож хочу навести хоч кілька фрагментів з її “Споминів”, які засвідчують ту міру шляхетності й мудрості в умінні сприймати людей, суспільство, час, життя, які допомагали їй визначити свої завдання – завжди значні, навіть величні, не розгубитись, не втратити енергійності й відповідальності впродовж усього їй Богом даного тривалого життя:

Того року (1872 – О. П.) ми вже цілком увійшли в українське громадянство. Невелике воно було своєю кількістю, ціле могло вміститися в нашій салі, але які то все видатні люди були в цій так званій пізніше Старій Громаді – і на полі науки, і на полі мистецтва!

Ось стоїть переді мною могутня постать Павла Чубинського, організатора Південно-західнього відділу Імператорського Географічного Товариства. Високий, чорнявий, з чорними очима, з густими бровами, низьким гучним голосом, з владними рухами, високим чолом, тип організатора, що добре знає те, що організує, вміє володіти людьми і провадить свою справу через усі перешкоди. Ні постійні переслідування уряду, ні заслання до Архангельської губернії не змогли охолодити його відданості Україні. Він так хотів у ті глухі часи виявити всю багату індивідуальність її народу, всю красу її фольклору! Але це давалося йому не легко. Як часто ці перешкоди викликали навіть серцеві напади в нього! Від хвороби серця й помер цей велетень української етнографії. Сім томів праць Експедиції в Південно-Західний Край, зложені почасти ним самим, почасти під його редакцією. Правда, останні томи виходили вже під редакцією Костомарова та інші. Хвороба не дозволяла Павлу Платоновичу працювати, але він, і лежачи хворий у ліжку, не переставав турбуватися за це видання.

Михайло Петрович Старицький, високий, чорнявий, з українськими вусами і оксамитними темними очима, з широким усміхом... Великими руками він повсякчас гладив свої вуса. В час нашого знайомства він уже виступав як видатний перекладач: вийшли деякі його переклади казок Андерсена, його чудові сербські пісні. В цій людині було так багато шляхетного, він думками підносився над усім буденним, літературні інтереси панували в нього над усіма іншими. Він мріяв перекладами збагатити нашу вбогу на той час літературу... Він перекладав Лермонтова, Пушкіна, Гоголя, Некрасова (с. 27).

Обік із мистецтвом починала народжуватися українська наука – Антонович, Житецький, Вовк. Але це був такий високий Олімп, що до нього не досягала моя шістнадцятилітня легкодушність. Тільки один із цих учених, у якого на науковому ґрунті вже зростала політична думка, М. П. Драгоманов, був якось більш досяжний. Молодий, недавно одружений з красунею Людмилою Михайлівною, осяяний своєю талановитістю і популярністю між студентами, він часто бував на “чаях” у Старицьких, бував і в нас на театральних виставах. Завжди веселий, дотепний, він умів і поглузувати з людей, спостерегти їх слабкі риси і посміятись навіть із своїх близьких. Часто жартував із своєю жінкою, любив танці, і ми не раз із ним вальсували під чудову музику Лисенка.

Разом із ним з'являлась теж дуже гарна сестра його Ольга. Це була горда і пишна панночка, що її ми трохи боялися. Вона завжди мовчки слухала жартів брата, але й сама іноді вміла вставити дуже влучне слівце. Обі ці пані завжди ходили в чудових українських убраннях. Ми чули, що сестра Драгоманова була вже заручена з волинським мировим посередником Петром

Косачем. Але цей Косач мав таку скромну зверхність, був такої тихої вдачі, що трудно було уявити собі, що могло з'єднати цю горду панночку з цим простим, невидатним чоловіком. Аж пізніше я оцінила П. А. Косача. Це була людина таких міцних переконань, така прямолінійна і шляхетна в своїй громадській поведінці, така добра до людей, що мені стало зрозумілим, як розумна молода Драгоманівна вибрала саме його (с. 31).

В Одесі Олександр був членом одеської Громади, що прийняла його з великою радістю, і дуже ласкаво привітала й мене...

Серед реєстраторів Олександра знайшовся один молоденький революціонер жид, Самуїл Фельдман. Він був такий худий, наче прозорий. Багато оповідав він мені про своє злиденне тяжке дитинство, як його вчили з чотирьох років у талмуд-торі, як його в школі переслідувано за його занадто виразний єврейський тип. Бідний Фельдман! Я ніколи ще не зустрічала такої нещасливої людини. Ішла весна, ми з дітьми багато гуляли по гарній Одесі і якось завжди Фельдман був із нами, ніс Любу, коли вона не хотіла йти пішки, діставав мені заборонені часописи. Ніхто ніколи не виявляв мені такої абсолютної відданості, як цей Фельдман, і я ніколи не розуміла, чим я її заслужила. Мабуть трохи ласки, яку він знаходив у нашій родині, морально підтримувало цього самотнього хлопчика з типово єврейською філософською й психологічною індивідуальністю. Відданий революційному рухові, він, звісно, не міг у ньому грати видатної ролі, але сумлінно виконував усе, що б йому не доручали головарі. Скоро його заслали в Вологодську губернію, де ця виснажена дитина не витримала... і померла так само самотньо, як і жила. В революційних колах завжди будуть такі віддані непомітні робітники... Над ними знуцаються жандарі, поліція, ними нехтують прокуратори,... але вони все терплять і тихо, непомітно вмирають десь на засланні, на каторзі, в тюрмі (с.69).

Восени 1916 року треба було розпочинати нове життя. Я знову була прийнята до Комерційного Інституту на виклад французької мови. Знову читала педагогіку у Фребелівському Інституті. Юрко докінчував університет. Жили в двох невеличких кімнатах на Володимирській вулиці в пані Ковальської і ніхто з нас не прочував, які великі політичні події наближались.

Довго не вірилося, коли відомости з Петербургу про лютневу революцію 1917 року виявили, що вона й нам несе волю, а може й цілковите національне визволення. Пам'ятаю, як уперше радісно зібралася київська українська інтелігенція в нашому клубі, внизу, в сутеринах, бо верх був ще зайнятий шпиталем. Були тут старі і молодь, військові, письменники, старшини клубу – увесь цвіт української суспільності. Промов приготованих не було жадних, усі говорили свobodно, весело, вже не страхаючись якоїсь поліційної несподіванки. Коло столів провадилися записи, розділювали різні громадсько-адміністративні обов'язки, намічували людей для нових посад, оповідали різні епізоди з петербурзької революції, про активну участь в ній українських військових частин, прочитували листи, що їх писали українці з різних кінців Росії – вони

вітали Киян, кидали свої посади на далекій Московщині та їхали до Києва. Настрій був радісний, піднесений. Ще ніхто не заглядав у майбутнє, ще поважно не обмірковувалось та й не оформлювалося це майбутнє – чи воно вилетиться в федерацію з відновленою Москвою, чи може дасть нам – як гадали найсміливіші патріоти – повну незалежність, самостійність. У всіх намітився відразу один провідник в цей важний момент – відомий історик України Михайло Сергієвич Грушевський, і його зразу викликано з міста заслання, з Москви.

Це був великий момент, коли М. Грушевський вступив до мешкання Центральної Ради,... як намічений її голова. Великий натовп українців його вітав і на вулиці й у великій салі. Здавалося, що з першою його появою, першою його промовою розпочинається нове політичне життя України і що ця людина – невисока, з борідкою, в окулярах, з розумними блискучими очима й нервовими рухами, що цей історик, що так добре знав минуле України, найкраще зрозуміє, як поставити визволений народ на шлях певного будування самостійної держави. Та не так воно сталося, як гадалося! Писати історію одно, а творити історію зовсім щось інше. А зрештою – і найкращий архітект не збудує доброї будівлі, коли не має відповідного будівельного матеріалу...

Я ввійшла в склад членів Центральної Ради й працювала більше в справах освітніх (с. 142–143).

Ці записи переконливо засвідчують, як людина, що вийшла з російського аристократичного роду, який також склався не просто (в родині рідною була французька мова; діти отримували шляхетне виховання, багате скарбами світового мистецтва – музикою, літературою, вивченням іноземних мов; батьки подбали і про будівництво біля свого маєтку в Олешні каплички; в родині панували справжня увага, шана та любов між батьками і дітьми і глибокий сум при родинних втратах, які постійно супроводжували Ліндфорсів, а згодом Русових), – як у цих умовах Софія обрала так вірно і віддано життєві орієнтири, увійшовши щиро та свідомо в найскладніші обставини українського життя, заглибившись у його трагічну історію й вірно визначаючи майбутні перспективи, для яких працювала невтомно сама і готувала до цієї праці своїх дітей.

“Спомини” – це талановиті особисті розповіді авторки про один з найдраматичніших, досить тривалих історичних періодів життя в Україні на зламі епох, включно з обома революціями 1917 року, а потім про життя української еміграції. Весь зміст “Споминів” побудований на досвіді власного розуміння, власного сприймання, особистих переживань авторки, її зустрічей та взаємин із широким колом діячів культури, науки, громадських діячів, співпраці з ними та власної праці. Наскільки ж відповідальною і діяльною була ця Людина!

У 1902 році родина Русових була змушена виїхати з Полтави, де Олександр працював земським статистиком. Він був дуже досвідченим, мав великий

авторитет, однак був запідозрений у причетності до організації селянських рухів та змушений полишити Полтаву. Родина переїхала до Петербурга. Олександр Лотоцький залишив нам про ті часи яскраві спогади, з яких дізнаємось, що у столиці подружжя Русових було чуйним барометром нових ідей, нових громадянських настроїв: “Помешкання Русових стало осередком, з якого розпромінювалася українська активність громадянська. Найбільше товклася в цьому натуральному клубі молодь... Часом трудно було вгадати, хто насправді молодший – чи які молодики 25-літні, чи ота підтоптана віком пара, що разом більш сотні літ собі налічувала, але невпинно заховувала молоді устремління душі”. (Олександр Лотоцький. Сторінки минулого. Вид. Укр. Православ. Церкви США, 1966, с. 44).

Як засвідчив О. Лотоцький: “Жива, рухлива вдача Русових надзвичайно корисна була там, де потрібно було стимулювання громадської енергії. І тим стимулом були вони всюди, де брали участь, – у “Благодійнім Товаристві”, в клубі, в редакції “Укр. Вестника”, в українських фракціях першої та другої Державних Дум” (там же, с. 45).

Таку саму активність зберігала С. Русова вже в поважному віці, в роки еміграції, коли брала участь у міжнародних акціях, де мала нагоду представити українські справи. Свідчення її діяльної натури підтверджені, зокрема, у відомій колективній монографії “Євген Коновалець та його доба” (вид. Фондації ім. Євгена Коновальця. Мюнхен, 1974, 1019 с.). Один з авторів, Олекса Бойків, писав: “Весною відбулась у Женеві конференція представників протестаційних комітетів (вірогідно, 1938 рік – О. П.), і на неї прибула пані Софія Русова з Праги, яка не могла втриматися від вислову захоплення: “Які ці хлопці палкі патріоти, ці українські націоналісти!” (згадана праця, с. 649).

Євген Бачина-Бачинський засвідчив: “20.1.1931. Сьогодні увечері в залі Жіночого союзу міс Мері Шіпшінгс, англійка, читала доповідь про подорож до Галичини з рамени “Ліги жінок для миру і свободи”. Присутніх було близько 80 осіб – українці, чимало поляків і інших членів національних меншин. Міс Шіпшінгс говорила цілком безсторонньо, з певною симпатією до українців-галичан, як тих, хто жахливо постраждав. Майже всі присутні їй аплодували. Промовляв, і зовсім коректно, один поляк... Потім промовляла французькою мовою і дуже добре Софія Федорівна Русова. Відповідати полякові піднялися Дмитро Андрієвський і Євген Онацький. На горе, вони дуже зле володіли французькою мовою. В додаток їхнє понервування... Міс Шіпшінгс мусіла після цих промов знову направляти настрої... Промовляла потім, але німецькою мовою, пані Мілена Рудницька. Наскільки мені переклали, – дуже добре й речево, але, на жаль, з присутніх мало хто знав цю мову. Загалом було б краще, коли б, за винятком пані Русової, ніхто з українців не забирав голосу. Мовчання галичан було б красномовніше” (там само, с.712).

12.06.2010

Вечір. Записала Миколайчикові відкриття світу, вже є 27 сторінок. Розпочав записувати мудрі висловлювання нашого маленького онука Олександр. Дідусь це робив систематично, з повагою, любов'ю до онука. З надією. Намагатимусь продовжувати, залишиться хлопчикові і Наталі на пам'ять.

Після 22-ої години вмикаю телевізор. На каналі "Планета" – Дмитро Хворостовський, за роялем Ігор Крутой. Великий оркестр, молодий хор, славний диригент. Виконується новітній твір Ігоря Крутого, який, особливо з такими виконавцями, напевне стане знаменитим, хоч у ньому зійшлися різні музичні світи (не хотілося б писати, що навіть різні культури). Ігор Крутой прийшов до цього з добрим досвідом яскравих пісень, що стали шлягерами. А Дмитро Хворостовський, як представник світової класичної музики, на мою думку, в даному випадку вніс досвід випробуваного часом мистецтва в новий для Ігоря Крутого музичний жанр і цим самим надав йому переконливості, особливої виразності і культури.

Та не це є для мене головним. Я не є музичним критиком, я – простий слухач. Та цього вечора відкрилося мені, що Дмитро Хворостовський, його голос – це інструмент Господа Бога. Протягом усього, дуже тривалого концерту, який закінчився вже далеко за північ, я переконувалася, що це справді так.

Софія Русова про національну школу

Вміння захоплюватися важливими справами, енергійність і постійно високий ступінь відповідальності були властивими рисами Софії Русової від самого початку її входження у громадську та професійну діяльність. Праця в бібліотеках та знайомство з різними європейськими країнами знайшли відображення у широкому колі публікацій С. Русової, що мали просвітницький характер. Це були невеликі за обсягом збірки оповідань про давній Київ, про Дніпро, про український театр, про Григорія Сковороду, Рилеєва, Рафаеля, Гарібальді, про Норвегію, Нову Зеландію, Швейцарію, Францію тощо. В них Софія Русова зверталась російською мовою до широкого кола читачів великої імперії. Згодом вона щораз більше почала зосереджувати на проблемах освіти, виховання, школи. Вже з 1906 року її праці друкували в часописах "Русская мысль", "Русская школа", "Вестник воспитания", вона входила до складу редколегій цих часописів. Вже маючи високий авторитет і добрий досвід, як згадувалось вище, Русова з одностумцями організувала перший український педагогічний журнал "Світло" (1910–1914).

В цих виданнях опубліковано цілу низку її статей, в яких було глибоко проаналізовано стан шкіл різних народів тодішньої Російської імперії – вотяків, якутів, татар, калмиків, євреїв, білорусів, українців та інших народів. Напевне, не тільки в ті часи, а й набагато пізніше не було ще одного такого дослідника, який би так професійно і мужньо проаналізував проблеми національної школи

та її вплив на стан народу, нації, держави, як це зробила у своїх працях С. Русова. І в наш час, тобто більше ніж через півстоліття, неможливо без суму читати трагічну правду про те, що нормальний розвиток калмицького народу давно вже зупинився, оскільки рідна мова як засіб виховання свідомості, мислення, всього складного емоційно-інтелектуального життя нації були пригнічені, забраковані “російським начальством”. Рідною мовою калмиків не видавались ні підручники, ні книжки.

Важко сказати, чи були в калмицького народу ще такі заступники та захисники його національної культури й освіти у пізніші періоди його, напевне, не менш сумної історії.

З таким самим аналізом Софія Русова виступала і на з’їздах діячів освіти Російської імперії. Центральною вона вважала проблему здійснення освіти рідною мовою. Русова доволі критично оцінювала надмірну однаковість шкіл, зумовлену “централістичною адміністрацією, єдинородними обов’язковими програмами, підручниками та правилами”.

З 1910 року на запрошення відомого педагога В. Флерова С. Русова почала викладати педагогіку у Фребелівському інституті в Києві, отримала посаду професора. З того часу й до останніх днів її життя було тісно пов’язаним з педагогікою, освітою, школами, дошкільними та позашкільними освітніми закладами. У своїх численних статтях, підручниках, монографіях Русова опрацювала концепцію національної школи і дошкільного виховання, система принципів якої й сьогодні відповідає найвимогливішим науковим критеріям.

Пригадую, коли у 90-х роках ХХ ст. в Москві проводилась науково-практична конференція з проблем дошкільного виховання, присвячена пам’яті Олександра Володимировича Запорожця, запрошення на конференцію отримала і я, в програмі була зазначена моя доповідь. Починались нові часи. Моя поїздка до Москви вже з нового місця моєї служби полегшувалась тим, що відрядження повністю оплачував Оргкомітет конференції.

У доповіді я наважилась нагадати про роль Софії Русової як історичної особи в розвитку освіти народів колишньої Росії та про її концепцію національного дошкільного виховання. Головував на засіданні академік, професор Микола Миколайович Поддьяков – один з найуспішніших учнів Запорожця. В залі, якраз навпроти трибуни, за якою я стояла, сиділа Начальник управління дошкільної освіти Росії Роза Олексіївна Курбатова, яка завжди була дуже прихильною до Запорожця (зауважу, що його як особистість і як ученого не те, що підтримували – обожнювали усі). Пані Курбатова під час моєї доповіді якось надто питально дивилася на мене. Важко було говорити, бачачи її вираз. Так само важко сказати, чи слухала вона мене, чи наперед усе вже знала. Коли доповідь закінчилась, головуючий без усяких коментарів лише звернувся до залу, чи є запитання. Пані Курбатова з місця промовила: “Це страшно, що ви говорили... Страшно... Якби з нами був Олександр Володимирович, він би теж вас не зрозумів... Я їздила по дошкільних закладах Узбекистану, Туркменії, прибалтійських країн – все було добре, ніколи ніхто не скаржився. Хто ж їм

забороняв учити дітей рідної мови?! Це страшно, що ви говорите”... Більше ніхто не виступив. Мені стало якось ніяково, але зізнаюся, що страшно не було, а було просто сумно. Я зрозуміла, що людина зреагувала тільки на заголовок доповіді – “Система принципів національного дошкільного виховання у працях С. Русової”. З названих мною п’яти принципів першим був принцип відповідності науковим вимогам... Ну, а вже другий – про виховання рідною мовою. Було названо ще третій, четвертий, п’ятий. Але вони вже не мали значення. Рідна мова – це подіяло...

Але ж Софія Федорівна ці питання піднімала починаючи з 1907 року... Та вони й тепер лякають людей влади.

Однією з перших робіт, в якій Русова спеціально зупинялась на аналізі життя євреїв у Росії, була її стаття “О еврейской национальной школе” (1908). Як уже відомий діяч у галузі освіти, вона оприлюднила своє ставлення до тих питань, що їх піднімали на конференціях представники єврейського вчительства, подала певну експертну оцінку програм, підручників, стилю роботи єврейських шкіл. Публікацією статті в одному з центральних російських часописів Русова привернула увагу широких кіл громадськості до здобутків єврейських освітніх закладів і до труднощів, які вони переживали, таким чином сприяючи формуванню уваги і навіть поваги до цих закладів.

Очевидно, що ця робота сьогодні має чисто історичний характер, однак вона, на мій погляд, заслуговує на те, щоб в історії нашого народу залишитись. Дозволю собі відтворити певні фрагменти. Це дасть нинішньому читачеві можливість оцінити ініціативу Русової й відчутти її професійну, а також громадянську позицію. Вона підтримала думку представника єврейського вчительства про те, що опрацювати платформу роботи єврейської школи – справа зовсім не проста. Тут одразу постають два запитання: як зробити цю школу світською, тобто відділити вивчення основ релігії й традицій, яке забирає у єврейських дітей дуже багато часу, від науково-освітнього курсу? І друге питання – якою мовою хочуть навчатися євреї?

На підставі вивчення поданих документів С. Русова підсумувала, що для певної частини єврейської інтелігенції проблема існування єврейського народу серед інших народів є тісно пов’язаною з проблемою існування давньоєврейської мови, яка вже більше двох тисяч років є мертвою. Інша частина інтелігенції, виходячи з практичних міркувань, надає найважливішого значення вивченню мови тієї держави чи місцевості, в якій проживають євреї: російської, польської тощо. Однак, як зауважила педагог, житейська практика не може ігнорувати культурні потреби народу, які може задовольнити тільки національна школа і та мова, що найбільше відповідає сучасному єврейському мисленню й має стати мовою мас, а отже й мовою навчання. Школа має в такому разі тільки чуйно прислухатися до потреб життя і відповідати на них, відводячи і жаргону (по тексту мається на увазі мова ідиш – О. П.), і давньоєврейській мові відповідне місце у шкільному навчанні.

Авторка зазначала, що у час, коли євреї так жадібно прагнуть просвіти, завдання інтелігенції полягає в тому, щоб усіма силами полегшити здійснення цього прагнення, що й ідиш повинен мати право на існування в єврейських школах, на вечірніх курсах та інших просвітницьких закладах. Однак, нагадувала вона, до цього часу в національних єврейських школах панує давньоєврейська мова. І виходить така дивна річ: єврейські діти, вступаючи до єврейської школи, спершу мають вивчати мову школи. Це впливає з пояснювальної записки до нових, чудово складених програм зразкового хедера: головне завдання школи першого ступеня полягає в тому, щоб дати учням запас слів, необхідних для того, аби вони розуміли одне одного і пояснення вчителя. Наведено цілу низку прикладів бесід, у процесі яких учитель поступово доводить учнів до можливості висловлювати найпростіші думки єврейською мовою. Ось тут, зауважила С. Русова, і захована якась ненормальність: яка ж це рідна мова, коли діти, йдучи до школи, не вміють висловити нею найпростішої думки? Щоправда, до хедеру діти вступають досить рано. Вже у 5 років галаслива єврейська дітвора, напевне, чудово висловлює свої думки на тому жаргоні, що його чує в родині. Очевидно, на ньому і у школі було б їм легше вчитись, так нам збоку видається...

Мені не хотілося б втручатись у текст і думки Софії Русової, такі глибокі й зворушливі своєю щирістю. Однак зауважу, що вона зафіксувала факт, що на той час існувала досить розгалужена система єврейської просвіти, якої вже за десять років не стало. І, напевне, головне полягає в тому, що Софія Федорівна Русова, очевидно, першою поставила питання рідної мови для єврейських родин і шкіл. Це принципово важливе питання, з яким живемо й досі, не лише в державі, в країнах проживання, але й у культурі, в історії та в кожній родині. Щодо мови ідиш і давньоєврейської, сучасного івриту – це питання також стоїть, і нам відомо, якими є наслідки спроб його розв'язати. Однак питання рідної мови (або, як визначають німці, материнської мови) в житті єврейської родини та в розвитку дітей, – тут і досі розв'язок є досить невизначеним. Це питання мені доводиться ставити людям, з думкою яких я рахуюсь. Найчастіше отримую очікувану відповідь: для євреїв колишнього Радянського Союзу рідною є російська мова і російська культура, в якій вони народились і в якій зросло кілька поколінь. Все ж у моїх психологічних анкетах, які заповнювали учні старших класів, родини яких переїхали до Берліна, були поодинокі відповіді, коли діти висловлювали жаль, що українська (в одній анкеті зазначено й узбецьку) мова з їхнього життя зникає. Відомий громадський діяч Едуард Кузнєцов, який тепер живе в Ізраїлі, був готовий до спонтанної відповіді на це питання – очевидно, воно в ньому жило. Він відповів, що на його думку, то щодо єврейської родини, в якій країні вона б не жила, існує поняття основної мови. Мені така відповідь інтелігентної людини видається проблемною: чи означає ця відповідь, що такі загальноприйняті поняття як “рідна мова”, “материнська мова” щодо єврейської родини замінюються поняттям “основна мова”. Виникає наступне питання – яка ж мова є основною? Якщо та, що нею з дитям

своїм розмовляє рідна мати, то вона ж рідна... Історики, соціологи, психологи, очевидно, думають над цим питанням. З вдячністю згадуючи, що над ним закликала задумуватись і його розв'язувати Софія Русова.

Даючи загальну високу оцінку роботи єврейських шкіл, С. Русова, однак, зауважила, що про цю роботу мало знає суспільство, мало знають росіяни, поляки...

Слова доброї правди Софії Русової про євреїв

Упродовж тисяч років історія єврейського народу була тісно пов'язаною з умовами, які склались для нього в країнах розсіяння. Ці країни у процесі розвитку своїх державних, національних систем, формуванні традицій, цивілізації, культури переживали різні періоди: розквіту, піднесення, спаду, війн, миру, перемоги, поразок, природних катаклізмів тощо. І ці умови безпосередньо позначались на житті євреїв, їхній долі та історії. Окремим представникам єврейського населення чи єврейським общинам іноді випадало, залежно від конкретного періоду, то вносити свою, часто досить помітну, позитивну частку у різні напрямки розвитку певної держави, або ж під тиском певної суспільної думки, яка визначала винуватців тих чи тих поразок, нести тягар відповідальності за ті труднощі, невдачі, втрати, поразки, які переживали ці країни, терпіти різного роду труднощі, іноді аж до організованого винищення (погромів) чи вигнання з країни.

Драматичні періоди історії євреїв у діаспорі сприяли виникненню одного з найгуманніших напрямків філософської і суспільної думки, коли кращі представники національної інтелігенції корінного народу, яскраві особистості, відомі діячі культури, науки зі своєї власної ініціативи ставали захисниками євреїв, активно брали участь у аналізі існуючої складної ситуації, намагаючись пояснити її народові, просвітити його, звертаючись до совісті людей. І досить часто їхня переконлива, стійка громадянська позиція приводила до нормальних, справедливих рішень.

Особливе місце як історичний документ і як явище у суспільному житті та культурі України та Російської імперії займає праця С. Ф. Русової "Одно слово правди за євреїв", яка має авторський підзаголовок – (Судові ритуальні єврейські справи). Це невелика книжечка, обсягом 32 сторінки, написана українською мовою і видана В. Яковенком у 1912 році у СПб.

Ідеями просвітництва С. Ф. Русова переймалась упродовж життя, втілювала їх у різні форми своєї діяльності. Саме у 1912 році з метою вплинути на формування суспільної думки в Україні і на підготовку до судової справи Бейліса вона написала цю роботу. У 1912 році напередодні свята Паски на околиці Києва було знайдено труп хлопчика, що мав прізвище Ніщинський. По факту вбивства дитини велось слідство, основним мотивом вбивства було оголошено саме мотив ритуального вбивства євреями християнського хлопчика. Утворилась напружена атмосфера, справа набула гучного розголосу.

Проти звинувачення виступав відомий письменник, людина високих моральних принципів В. Г. Короленко. Він опублікував у часописі “Русское богатство” велику статтю “К вопросу о ритуальных убийствах”. З цього ж приводу у Петербурзькій газеті “Речь” з’явилась стаття, яку підписали кілька десятків представників інтелігенції, серед них Олександр Блок, Максим Горький, академік В. Вернадський, П. Струве, О. Бенуа, В. І. Немирович-Данченко та десятки інших.

От до когорти цих людей, що складали совість тодішньої великої країни додала свій голос Софія Федорівна Русова. Вона вважала своїм обов’язком активно включитися в аналіз ситуації, яка складалась, і допомогти простим людям зорієнтуватись і зайняти юридично справедливу гуманістичну позицію. З цією метою вона проаналізувала велику кількість літератури з історії ритуальних убивств, починаючи від часів середньовіччя і ретельно описала ті випадки, що були подібними до тих, які траплялись і в Росії упродовж століть. Як наслідок цієї копіткої роботи, вона підготувала переконливий за змістом і емоційно виразний текст. Роботі передує епіграф, його автор також знайшла відповідно до мети своєї праці, у гармонії з її змістом.

Найбільшим авторитетом і національним пророком для українського народу є Тарас Шевченко, його особа, його доля, його творчість. Так от епіграф до цієї роботи складають рядки Т. Шевченка з його поетичного твору “Псалми Давида”:

Чи є що краще, лучче в світі,
Як укупі жити,
З братом добрим добро певне
Пожить, не ділити.

Та рядки з “Кобзаря”:

Добро найкращеє на світі, то – братолюбіє!

Нижче наведено фрагменти з цієї роботи. Можна бути певним, що як історичне джерело відомостей про життя євреїв в умовах діаспори (розсіяння), про ставлення до них у таких країнах, як Росія і у ті часи – Україна, як її частина, де проживало досить багато євреїв Європи, ця робота і нині не втратила свого значення. Вона може бути цікавою і для дослідників, і для широкого кола читачів. Окрім цього, важливість роботи полягає у тому, що у ті трудні часи після розгулу хвилі погромів у Російській імперії така праця з’явилась саме в Україні, українською мовою як довірлива бесіда шанованого, значимого, авторитетного представника інтелігенції з власним народом, бесіда про одне з найбільш дражливих, щемних, складних відношень до народу, який проживає поруч. Можливо, що саме в цьому – людському, гуманістичному сенсі і полягає головне значення праці, а її цінність як джерела історичного, яка без сумніву є також дуже важливою, все ж може бути названа другою.

Кілька фрагментів з цієї роботи, зберігаючи орфографію:

5 квітня 1894 року, в одному німецькому городі – Беренті, несподівано вчинився страшенний галас; німці й німкені репетували; по усьому місту йшла страшна чутка: євреї вкрали християнську дитину! На щось лихе вона їм знадобилася! Деж-пак: різник-єврей – на прізвище Вернер – купив в одній німкені, удови Герман – козу! Удова послала свою доню дев'яти літ, щоб одвела козу до різника, тай гроші в нього забрала. Але дівчинка як пішла з козою, так і нема її. Коли це приходить до удови різник Вернер спитати за козу. Удова в плач: де ж моя дитина? Що з нею сталося? – кричить вона й волосся на собі рве: “оце, – лементує удова: мабуть мою дівчинку євреї вбили!” Кинулася вона до Вернера в хату, добивається, щоб оддали їй дитину. Зразу хату різника оточила сила людей: усі спочувують нещастю пані Герман; усі обурюються на різника тай на усіх євреїв. Щось один одному переказують та люто на усякого єврея дивляться. Де-хто завіряє, що на власні очі бачив, як дитинка Герман ранком приходила до Вернера.

Пішла удова до бургомейстера – правителя города, вимагає, щоб він зараз визволив дитину з рук євреїв. Її ледве додому одвели й заспокоїли, а по місту пішли поговори на євреїв: “вони вживають кров християн, вони вбили дівчинку”. Пізно вечером вернулася дитина удови Герман, повернулася здоровісенька: вона завела козу до якогось другого різника й десь загулялася. (*Див. Книгу д. Штарка, переклад з німецького “Кровь в верованиях и суевериях человечества”. С. Пб. 1911. стор. 200). А люде вже покватились пускати такі страшні пльотки: євреї вбили дитину, бо їм потрібна кров християнська! Що це євреї – людоїди? Якись кровопійці, чи що? Страшно й висловити такий брехливий поговір! А його пускають не тільки поміж німцями. Лунає він на жаль і сором і серед російських людей (с. 1–4).

Страшно навіть висловити таку думку, а ще гірш кинути таке обвинувачення тій або другій людині, оговорити цілий народ. Тільки безпросвітна темнота й лютість можуть вигадати такий лихий неправдивий поговір й пустити його між люде. Такі поговори тільки сіють ворожнечу й ненависть межі людьми, що живуть на одній землі, працюють по сусідськи й тільки инакше виявляють свою пошану до єдиного Бога. Вже не один раз цей жорстокий поговір викликав погроми на євреїв; в цих погромах темна несвідома юрба людей забувала усі християнські заповіти любови й правди; вона з звірячою лютістю кидалася на неозброєних безпомічних людей, заносила сокиру над безневинними дітьми, вона вбивала жінок, грабувала майно єврейської бідноти, палила їхні домівки. Через що? Через неправдиве обвинувачення, яке було неясне, непевне й самим громилам!

Нема гіршого лиха над брехню. Багато через брехню лилося неповинної крові; кривда та брехня скрізь розрізняла людей і жили вони не як брати, а як лихі вороги (с. 6).

На нашій Україні живе кілька мільйонів євреїв, живуть вони здавна; чому ж не ставитися до них, як і до усіх людей – братерськи, без ганьби і образ? Усі брехні счезають, як до них звернутися з правдивим досвідом. Перед світом правди брехня тане, як тане сніг під гарячим ясним сонцем.

Мабуть усі, хто жили коло євреїв знають, як євреї бояться крові, гудують нею. Невже ж вони б осмілилися, як про їх брешуть, вживати людську, дитячу кров? Не така в їх вдача, не така їх віра, щоб хилилися вони до таких звірячих подій.

Передивимося уважно їхні релігійні постанови, й ми побачим, як суворо вони ставляться до усякого вживання крові. А всім відомо, як євреї строго додержують свій закон, своїх заповітів, що zostалися від пророків. Ці закони й заповіді усі записані в Біблії, книзі, до якої й християне ставляться з увагою й пошаною.

В цій книзі є так зване П'ятикнижжє Мойсея; його євреї шанують більш за усі другі частини Біблії. В цьому П'ятикнижжі ясно висловлено (і тут С. Русова цитує старослов'янською мовою, якою велась служба Божа і в Україні, статті з гл. 3 і 7 книги Левіт). Вона робить висновок про те, що головною є заповідь “Не убий”, яка вимагає ставитись з повагою не тільки до людини, але й до звіря, до всього живого, оскільки живе має душу. Звідси йшли й суворі закони іудейські, які забороняли вживати в їжу не тільки саму кров, але й не усяке м'ясо, наприклад, заборонено вживати м'ясо, в якому задержалася кров. Русова писала: “Єврей в усякій крові бачив душу усього живого. Вони й тепер не мають нахилу ані до мисливства, ані до війни. Війна їм показується гріховною: адже царю Давидові Бог сам заборонив ставити храм Божий, бо Давид багато воював і пролив чимало людської крові”.

Окрім закону Мойсея, євреї підлягають ще постановам своїх раввинів. Ці стародавні постанови зібрані в одну книгу, звісну під назвою Талмуд. В ньому визначено два злочинства, що для правовірного єврея є найстрашнішими: шанування ідолів і пролиття крові. Вони вимагають однаково жорстокої кари. Де ж, в якому стиху Біблії, в яких постановах Талмуда, – запитувала С. Русова, – можна знайти підвалини для обвинувачення євреїв в таких не-людських злочинствах: кража дітей, смертоубивство їх й вживання крові людської? Таких підвалин немає ніде. Увесь закон єврейський, навпаки, навчає євреїв лякатися самого виду крові.

Аналізуючи Святе письмо і пізніші єврейські релігійні закони, С. Ф. Русова сформулювала принципово важливий гуманістичний, просвітницький висновок:

Уся історія їх (євреїв – О. П.) після оселення в Палестині, – це історія смирного народу, який брався за зброю тільки задля оборони себе од ворогів. Звісно теж і за наші часи, як мало євреїв судиться за вбивства, як ненавидять вони воєнну службу. Обмірковуючи усі характерні національні риси, усі релігійні єврейські постанови й заповіді, природну вдачу євреїв – виходить ясно,

що обвинувачення їх у вживанні християнської крові – один лихий наклеп: він неправдивий і нечесний, бо накидається на безправних людей, яким трудно виправдатися (с. 9).

І далі дослідниця прагне поглибити переконання: “Пасха святкується євреями з стародавніх часів, її справляв і наш великий Вчитель любови й правди Ісус Христос. Невже ж Він не постав би проти такого страшного звичаю?”

Після зруйнування Єрусалима становище євреїв стало дуже тяжке, вони не мали своєї власної держави й повіялись по всьому світу...

По деяких державах євреї вславилися, яко вчені; проміж них виходили найкращі лікарі; так було довгий час в Еспанії, де уся наука, письменство й торг велися євреями й маврами. Серед євреїв виступали славетні поети; вони писали патріотичні вірші, в них вигнанці згадували, Палестину, славили колишні події єврейської історії (с. 14).

Наводячи численні приклади свавільних наклепів на євреїв, що мали місце упродовж століть на просторах Європи, Азії, Сходу і тої жорстокої кари, яку змушений був терпіти невинний народ, Софія Русова докладно описувала кожную таку подію, що відбувалась навіть у давні часи XII, XIII, XIV століть у Іспанії, чи у Туреччині, у Німеччині, чи у Франції під час епідемії прокази, чи у Швейцарії, де була епідемія чуми, чи коли десь зникали діти, виявляється, що за усіх таких обставин винними вдавалось досить таки просто назвати євреїв. Ретельний опис фактів змушує читача перейматися і протестувати проти темної сили несправедливості. Виходить, що простий народ, коли з ним щиро, довірливо говорити, коли допомогти розібратися у причинах власного і чужого горя, аналізувати кривди, які переживає свій народ і інші народи, то і простий народ, який не отримує належної освіти, також може перестати бути натовпом, темною силою, якою здатна керувати брехня, наклеп.

Водночас С. Русова наводила історичні приклади, коли достойні люди в країні пояснювали безпідставність таких звинувачень щодо євреїв. Наприклад, у XII ст. у Німеччині голова католицької церкви Папа Інокентій IV обурився проти такої кривди і видав відповідний наказ, в якому пояснював несправедливість наклепу, звертаючись до духовенства і князів, до християнського люду, посилаючись на релігійні закони життя євреїв, які не можуть допустити такої ганебної поведінки. Отже, звинувачення євреїв є наклепом, який дозволяє наругу над невинним народом, його приниження і пограбування.

У 1235 році за євреїв вступився Папа Григорій IX, у 1475 – Папа Сікст IV. Однак, підсумовує С. Русова: “знищити зовсім таку брехливу пльотку зможе тільки освіта серед темного люду й щирі відносини одних людей до других” (с. 17). А цей безпідставний поголос, що тягнеться упродовж століть, призвів до утворення довгої низки так званих “ритуальних процесів”.

У своєму дослідженні С. Ф. Русова навела історичну картину появи єврейського населення в Україні. Вона розповіла читачеві, який очевидно

поділиться цією інформацією з близькими людьми, про те, що в Україну євреї прийшли з Польщі, де їх жило дуже багато. І жилося їм досить добре. Вперше ж їх там було пограбовано у XV столітті. В той час у Польщі панували єзуїти. Вони пустили в Кракові ту саму брехливу поголоску. Вона вплинула. І мало не усіх євреїв міста було вбито, а їхнє майно пограбовано. Значна частина здобутків перейшла до рук тих лихих людей, які підбурювали темний люд на злочин. Після цього погрому в Польщі на кілька століть погроми припинились.

В Україні перший ритуальний процес виник у 1748 році. Приводом послужив випадок, що стався у містечку Дунайгороді, де селянка Мандзя придумала ситуацію, що ніби сталася з її донькою, подібно до тих ситуацій, які вже обговорювались, що відбувались ніби за подібним сценарієм, де винними у зникненні дітей завжди були євреї. Правда, суд розібрався справедливо, а Мандзю примусили бути на лікуванні у шпиталі. Очевидно, її нарікання не завжди відповідали дійсності.

С. Ф. Русова ретельно розглянула усі ритуальні процеси, що на той час, упродовж ста років, були відомі в Росії. Причину цих процесів вона вбачала у бракові освіти та у схильності людей до взаємних звинувачень, до ворожого ставлення, особливо по відношенню до слабших, до інших. Несправедливість звинувачень була настільки очевидною, що завжди знаходилися поважні люди, які закликали припинити ці “темні драми”. Так, у 1833 році у Сенаті оборонцем виступив граф Панін. А ще раніше цар Микола наказав якнайскоріше припинити безсоромну брехню, усі ці непевні наговори і якнайскоріше довести до кінця діло, щоб не тримати стільки літ людей (було їх 40 євреїв) у в’язниці (с. 24).

Дослідниця мудро зазначала, що “такі процеси й мордування євреїв скрізь викликали до них співчуття усіх розумних, щирих людей, але це заступництво не могло воскресити замучених людей. На оборону євреїв виступали вчені, королі, імператори, папи. Правда виявлялася людям, християнам ставало боляче соромно за таку лиху неправду, за таке безглузде обвинувачення, за таку безпідставну жорстокість християн” (с. 27).

Після ретельного опису і аналізу усіх відомих випадків грубих наклепів, де С. Ф. Русова своїм глибоким поглядом історика і гуманіста намагалась пояснити людям правдиву картину розгортання цих диких наклепів, вона готувала думку читачів до того, що в Києві знову витворюється темний забобонний настрій, пов’язаний з убивством хлопчика Ющинського.

“І знову витворюється, – писала авторка, – темний забобонний настрій, який впливає на свідків, хвилює слідчого, одбірає в суддів потрібний спокій і справедливість, наводить їх на помилки, викликає погроми”...

Той досвід, який зібрала дослідниця, дав їй підставу для висновку про те, що “звичайно правда вияснюється, але, на жаль, занадто пізно. Тоді розумних і правдивих людей охоплює сором, болючий гнів”...

Авторка звернулася до людей із закликом: “Опам’ятайтеся! Бережіться тих, хто засіває брехнею. Не йміть віри в неправду, яка вже багато пролила

неповинної крові, одних людей довела до загибелі, других вкрила соромом і гріхом”.

Завершує С. Ф. Русова закликом до громади опам'ятатися і бути готовими до справедливого рішення суду й тим, що з цього ж приводу йдуть відповідні звернення до суду і до народу, які вже підписали славетні російські письменники, громадські діячі і 184 представники петербурзької молоді. А всього більше 500 осіб, серед них і члени Державної Ради і Державної Думи (с. 32).

Ця скромна за обсягом книжечка є справжнім скарбом, в якому втілене глибоке, щире, вивірене досвідом поколінь, століть прагнення людини честі, наразі – Жінки, Матері, громадської діячки – до високої моралі, відповідальності, совісті, освіченості, коли йдеться про вирішення складних завдань, зокрема, про вирішення взаємин між народами, яким долею визначено жити поруч, в одній країні.

От якби вдалося перевидати цю книжечку або ввести її до збірки творів Софії Федорівни Русової, які неодмінно ще будуть видаватись.

Програма “Дитина”

Аналізуючи сучасну ситуацію розвитку дошкільної освіти в Україні, доцільно насамперед зупинитись на її здобутках. При аналізі варто також брати до уваги і той рівень досвіду, що його отримала система дошкільних закладів від минулих періодів. Адже зрозуміло, що система освіти (як і всі основні галузі функціонування держави – економіка, будівництво, наука, мистецтво, громадське життя тощо) дуже тісно пов'язана з певним рівнем суспільно-економічного розвитку на певному часовому відтинку.

Для нинішнього періоду найбільш характерною ознакою є виникнення і поглиблення кризи, яка в Україні за об'єктивними даними розвивається більш стрімко, ніж навіть у наших найближчих сусідів. Цей загальний кризовий стан неминуче відіб'ється на розвитку дошкільної освіти. Можна передбачити, що при будівництві в містах і селах нових приміщень для дошкільних закладів перед архітекторами не ставитимуть завдання проектувати особливі будинки – для того періоду дитинства, якому належить бути найбільш щасливим (хоч і до цієї кризи теж не ставились завдання розвивати архітектуру приміщень для малечі і для шкіл). В умовах скрутного фінансування складніше буде і з оснащенням педагогічного процесу, і з забезпеченням доброякісного харчування, і з можливістю збагачувати освітній процес. Однак для дошкільних закладів така ситуація не є несподіваною і незвичною. Система дошкільної освіти у своїй історії ще не належала до пріоритетних напрямів у розвитку держави.

Разом з тим, тисячі жінок здобувають педагогічну освіту з метою присвятити себе професійній праці в дошкільних закладах, яка дуже подібна до материнської (іноді до цієї праці зголошуються і чоловіки). Багато з них досягають високої майстерності у цій, здавалося б, скромній роботі. Нагородою для них є любов дітей і повага батьків.

Отже, система дошкільної освіти за всіх обставин функціонує і забезпечують її педагогічні кадри з відповідною професійною підготовкою.

Важливо розглянути питання про те, які завдання виконують дошкільні заклади. Якщо брати до уваги історичну ретроспективу, то відповідні документи засвідчують, що створення широкої мережі дошкільних закладів було пов'язане з потребою молодшої радянської держави забезпечити умови для залучення громадян, перш за все жінок, до праці в різних галузях господарства. І чим більше зростали потреби в трудових ресурсах, тим більше відкривалось дошкільних закладів, у яких діти перебували і цілий день, і цілодобово протягом тижня. З часом завдання дошкільних закладів ставали більш складними і змістовними: постала потреба відповідної організації виховання малечі, згодом – організації відповідного навчання, підготовки до школи. Ці практичні потреби вимагали професійного, наукового вирішення. У Москві було створено Інститут дошкільного виховання на чолі з Олександром Володимировичем Запорожцем, відомим вченим, праці якого з проблем філософії, психології та педагогіки дошкільної освіти згодом отримали світове визнання. Для педагогічної молоді можна згадати, що О. В. Запорожець народився у Києві, у юнацькі роки мріяв стати актором, починав свою діяльність у театрі Леся Курбаса, а згодом захопився психологією, працював лаборантом у Харкові у Л. С. Виготського, і вже з його колективом згодом переїхав до Москви.

Оскільки дошкільні заклади розвивались як перша ланка у системі освіти, то, як і школи, для виконання своїх завдань вони потребували відповідних програм. Грецьке слово “програма” найчастіше перекладають як розпорядження, публічне оголошення. До змісту поняття “програма” входять такі складники: 1) план діяльності, 2) виклад основних положень, принципів, цілей і завдань діяльності, 3) теоретичне обґрунтування і визначення шляхів і методів здійснення діяльності, 4) короткий чи ширший виклад змісту діяльності.

Саме на розкриття цих питань і дотримання цієї структури зорієнтовані програми для системи освіти, що їх опрацьовували у тривалій радянській період і опрацьовують тепер. Оскільки програми є одним з найважливіших документів, що регулюють цілі, зміст і загальну ситуацію здійснення навчання та виховання, для їх складання завжди залучають компетентних працівників найбільш відповідних галузей науки і творчих представників педагогічної практики. Сталі складники викладених загальних вимог не суперечать можливості розробки на їхній підставі програм, що істотно різняться як за своєю метою, так і за змістом. Наприклад, одна з принципових ознак програм для дитячих садочків і шкіл у радянській період полягала в тому, що як для дошкільних закладів, так і для усіх ланок школи (початкова, середні класи, старші класи) програма була єдиною за своєю метою і змістом. Єдина програма – це явище безпрецедентне для системи освіти розвинених країн, тим більше демократичних. Однак ми мали аргументи, які дозволяли тлумачити цей принцип саме як особливо цінний здобуток.

За однаковими програмами працювали садочки і школи в усіх містах і селах, в усіх республіках великої, неозорої країни. Це мало підтвердити морально-правовий принцип рівності. Реально ж відбувалась підміна демократичного принципу рівності спрощеним принципом однаковості. Якщо всі діти (зрозуміло, певного віку) є однаковими, то як скористатись єдиною програмою, однаковим розпорядком щодо дітей, які не встигають, не засвоюють, не вміють, або щодо дітей, які могли б випереджати засвоєння програми. Такі діти вимагали більшої і навіть особливої уваги. Програма ж не враховувала і не передбачала орієнтування на особистість дитини. Вона розподіляла зміст предмета. І при великій наповнюваності групи чи класу (у групах бувало більше 30 дітей, а у класах – більше 40) такі особливі діти виявлялись просто незручними, що досить сильно позначалось на їхній подальшій долі.

Все ж за умов єдиної програми система дошкільного виховання функціонувала й навіть розвивалась. Її розвиток, на моє глибоке переконання (і не тільки моє) був зумовлений тим, що авторська група укладачів програми працювала під керівництвом авторитетного педагога і психолога, видатної особистості – О. В. Запорожця. В тих умовах радянської закритості і самодостатності О. В. Запорожець, як і керівник київського Інституту психології Г. С. Костюк представляли нашу науку за кордоном, контактували з різними науковими школами, аналізували їхній досвід і мали мужність сприяти проведенню порівняльних досліджень, що врешті й було підставою для певного збагачення програм. Пригадую, як на одній союзній конференції з проблем дошкільного виховання О. В. Запорожець, аналізуючи загальну ситуацію в дошкільних закладах, зазначав: “Погляньте на картину перебування дітей у будь-якій віковій групі. Складається враження, що діти перебувають у ситуації постійного очікування: зранку прийшли і чекають, коли їм дозволять заходити у групу, згодом чекають, коли дозволять мити руки, сісти за столи, вийти з-за столу і т. д.” Таку дисципліну, навіть суворішу, можна було спостерігати лише в Румунії. Аналізуючи ситуацію, науковці дійшли висновку, що процес виховання у нас здебільшого мав словесний характер. За результатами досліджень було укладено цілу серію нових науково-методичних посібників із сенсорного виховання, що одразу вплинуло на спрямованість програмових вимог: основну частину перебування дітей у групі почала займати предметно-практична діяльність різного змісту та гра. А далі почали опрацьовувати завдання розвитку здібностей дітей різного віку, умови виховання особистості, завдання підготовки до школи. І ці нові здобутки знаходили своє відображення у програмі, яка тоді мала назву “Руководство для вихователя детского сада”. Вона була єдиною, обов’язковою для усіх закладів. В республіках програма перекладалась національними мовами.

Зрозуміло, що сама програма не може забезпечити освітньо-виховного процесу. Вона функціонує лише в системі, до якої входить підготовка педагогів для дошкільних установ у закладах середньої освіти, вищої освіти і особливо

післядипломної освіти, а також за наявності мережі відповідних науково-дослідних установ, що вивчають і порівнюють наслідки практичного досвіду.

Після 90-х років ХХ століття в Україні, що стала самостійною державою, дошкільна галузь освіти опинилась у новій ситуації. Вже не йшлося про переклад на українську мову програми для дитячих садків, виданої російською мовою у Москві. З ініціативою створення української програми виступило наше Міністерство освіти; саме у Міністерстві виникла ідея оголосити конкурс на розробку кількох програм, яку підтримувала тоді керівник управління дошкільними закладами Галина Іванівна Раратюк.

У той же час в Інституті післядипломної освіти ім. Б. Грінченка, де на кафедрах педагогіки та психології працювали вже відомі дослідники, які добре знали стан і проблеми освіти, були авторами підручників та книг для вихователів і вчителів, виникла ідея створити творчу групу і опрацювати один з варіантів державної програми для дошкільних закладів. З цією пропозицією звернулась до Вченої ради досвідчений методист і науковець Лідія Петрівна Кочіна. Директор Інституту Віктор Григорович Слюсаренко підтримав цю пропозицію і упродовж кількох років надавав допомогу авторському колективу. Не буду перераховувати членів авторського колективу, вони зазначені на обкладинках першого і другого видання нашої програми, яку ми всі спільно, на підставі тих концептуальних положень, що покладені в основу всіх її розділів, вирішили назвати “Дитина”. Хочу лише з глибокою вдячністю до кожного співавтора і до всього колективу зазначити, що наша чотирирічна співпраця відбувалась в атмосфері громадянської та професійної відповідальності й уваги до відбору засадничих наукових положень психології розвитку, педагогіки, методик, до вивчення відповідного досвіду розробки програм у різних країнах – передусім у Росії, Польщі, Канаді, Англії. Як керівник, я відчувала велику довіру колективу, відкритість, готовність втілювати вихідні теоретичні позиції у зміст та методичне спрямування кожного розділу. Ми відчували свою відповідальність перед педагогами, яким випаде працювати за нашою програмою і перед новими поколіннями маленьких дітей – головної цінності нашої молоді держави, для яких на підставі нашої програми будуть створені відповідні умови для радісного щасливого дитинства, для виховання і навчання, як про це мріяли наші видатні педагоги Софія Федорівна Русова і Василь Олександрович Сухомлинський.

Варто зазначити, що процес нашої роботи був надзвичайно складним, адже багатьом з нас уперше довелось узгоджувати вихідні гуманістичні психолого-педагогічні позиції зі змістом та методичною спрямованістю кожного розділу програми для кожної вікової групи. Ці позиції проаналізувала у своїй статті проф. В. У. Кузьменко, яка з великою відповідальністю здійснює керівництво доопрацюванням програми з часу її другого перевидання.

У період підготовки програма проходила експертне обговорення на численних локальних семінарах та конференціях, а також на Всеукраїнській

конференції в м. Харкові, на міжнародній конференції в Москві, присвяченій пам'яті О. В. Запорожця, на міжнародній конференції в Білорусії (м. Гомель).

Коли вже була видана наша програма, а також і інші програми (які, до речі, завжди мали підтримку нашого колективу авторів, бо в нас не було бажання витіснити, перемагати, – конкуренція була здорова, змістовна), дошкільні працівники вже мали достатню інформацію й були готові до практичного випробування і свідомого вибору однієї з кількох програм.

Досвід показав, що наявність кількох програм і право та можливість вибору були тим моментом, що позитивно позначився на розвиткові дошкільної освіти. Це сприяло підвищенню професійної майстерності вихователів, зробило змістовнішою і більш творчою систему курсів підвищення кваліфікації, надало дошкільним закладам підстав набувати певного спрямування в роботі, мати своє обличчя, що вимагало й більшої відповідальності за справу. Особливо важливо, що це надавало і батькам підстав обирати для своєї дитини відповідний садок із певною програмою, а саме це і є основним завданням нашої “Дитини”. Своєю програмою ми ставимо себе в позицію не “над батьками”, не “над родиною”, не чиновників від держави у справі виховання їхніх синочків і донечок, а в позицію співпраці, уваги і поваги до запитів сім'ї, взаємодопомоги, партнерства і професійної відповідальності. Ця мета зазначена у змісті програми, в одному з вихідних її розділів, і розкрита у змісті кожного конкретного розділу.

Поява різних типів дошкільних закладів була вимогою та ознакою часу. У різних регіонах України творчі педагогічні колективи прагнули збагатити виховний та освітній процес традиціями краю, досвідом власних здобутків. Дитячі садочки стали набувати характеру творчих, навіть мистецьких майданчиків, набувати своєрідності при забезпеченні досить доброго рівня розвитку дітей, догляду за ними та підготовки до школи. Про це свідчить досвід Харкова, Львівщини, Прикарпаття, Луганська, Донецька та інших регіонів.

У Києві кілька дитячих садочків почали працювати за концепцією дошкільного виховання С. Ф. Русової. Багато вихователів та методистів Києва та області, а згодом й інших міст виявляли зацікавлення системою роботи Освітнього центру С. Русової (на базі дошкільного закладу № 409), відвідували за домовленістю семінари, які дуже відповідально проводили Анна Миколаївна Королькова та Ольга Михайлівна Лахтадир, аналізували побачене, яке завжди викликало позитивну оцінку, й використовували цей досвід у своїх колективах. Наукове керівництво Центром здійснювала О. В. Проскура.

Пригадується дводенний семінар, що проводився в Центрі для педагогів Дніпровського району м. Києва, гостями якого були педагоги Львівщини, що приїхали з прекрасним організатором дошкільної справи, чудовою, творчою людиною Вірою Іванівною Васаган. Працювало кілька секцій, панував настрій пошуків і знахідок, взаємного збагачення і довіри. Це була справжня школа радості для дітей і вихователів.

У цей же час у Києві розпочала роботу школа Монтесорі. Вона тоді працювала як освітньо-виховна установа для дітей 2–7 років і як осередок, що здійснював підготовку педагогів, які згодом відкривали школи і групи Монтесорі в різних містах України. В обох напрямках – робота з дітьми і підготовка педагогів – це був новий для України освітній заклад, що здійснював свої завдання надзвичайно відповідально, на високому рівні професійності й культури, він отримав широке схвалення в Україні та міжнародне визнання.

Отже, у 1990-ті роки дошкільні заклади почали активно виявляти професійну готовність до відходу від унітарної системи.

Ця тенденція торкнулась і школи. З'явилися кілька букварів для першокласників, підручників з математики для одного і того ж класу, укладених різними авторами, з яких школи та вчителі мали право вибирати. Створювались різні типи шкіл та гімназій, а отже, з'являлись і різні програми.

В такій ситуації закономірно постало питання фахової експертної оцінки програм, що відбивалось і на оцінюванні підручників, що були укладені на підставі цих програм.

Загальна ідея відходу від узаконеної одноманітності програм та підручників залишилась. Однак у науковців та у органів керівництва освітою були підстави для занепокоєння щодо рівня компетентності авторів та колективів, що укладали програми та підручники, а головне – щодо того, чи зможуть школи, які обирають ці авторські програми, забезпечити достатній рівень підготовки учнів відповідно до обраного напрямку, і хто має нести відповідальність за хиби освітнього процесу, пов'язані зі змістом цих програм і за ті труднощі, що виникають при користуванні підручниками. Отже, разом з новими паростками розвитку освіти постала нова і досить серйозна проблема відповідальності.

Розв'язання цієї проблеми здійснювалось під керівництвом професора Олександри Яківни Савченко. Її наукові дослідження з педагогіки та психології й підручники для учнів упродовж кількох десятиліть сприяють розвитку освіти в Україні. Аналізуючи в своїх працях перспективи розвитку школи у контексті світових здобутків та плекання власних, національних надбань і традицій, вона зазначила: "Будь-які педагогічні новації повинні супроводжуватись захистом і гарантованим збереженням прав дитини на якісну освіту" (О. Я. Савченко. Виховний потенціал початкової освіти. – Київ, 2007. – С.92.).

Саме вимога відповідальності за якість освіти у будь-якій школі села і міста, незалежно від її підпорядкування, зумовила завдання забезпечити учням отримання базового рівня освіти в усіх її ланках. З цією метою колективами провідних дослідників та досвідчених учителів під керівництвом О. Я. Савченко опрацювали Державні стандарти освіти.

З цією ж метою було опрацьовано ідею базового компоненту для дошкільної освіти. Необхідність такого документа не підлягає сумніву, особливо коли автори, котрі його опрацьовують, є готовими до відкритого обговорення його завдань і змісту, його основної функції. Зрозуміло, що такій групі авторів має бути надано можливість глибокого ознайомлення з філософією, науковими

підвалинами та досвідом різних систем дошкільної освіти в історичному та актуальному планах, в сучасних практичних напрямках. Ще однією засадою, – яка, на наш погляд, може стати вирішальною у готовності педагогічної громадськості сприйняти такий документ як обов'язковий, – є рівень компетентності й відповідальності її укладачів. Згідно з положеннями видатного філософа і психолога ХХ століття Еріха Фромма, саме компетентність і відповідальність мають бути показниками готовності до діяльності; вони ж визначають і рівень культури діяльності. Але в нашому досвіді ще довго спрацьовуватиме набутий і закріплений упродовж десятиліть авторитет посадового місця, який не завжди підкріплений згаданими компетентністю й відповідальністю.

В останні десятиліття в Україні значно зросли можливості для появи наукових кадрів високої кваліфікації, а також для підвищення рівня підготовки педагогічних кадрів в усіх ланках системи фахової освіти. Повертається до нас скарбниця вітчизняного історичного досвіду, зростає можливість ознайомлення з дослідженнями педагогів та психологів зарубіжних країн, зокрема завдяки перекладам їхніх праць українською мовою, і навіть можливість, – хоч і скромна, – ознайомлення з практикою роботи дошкільних закладів і шкіл у різних країнах. Це сприяє розвитку ініціативи висококваліфікованих і досвідчених кадрів, їхньої потреби аналізувати і втілювати в життя свої задуми. За таких умов прагнення надати певній програмі значення єдиної обов'язкової можна розглядати як певне гальмо в розвитку професійної ініціативи, творчих пошуків, знахідок і загалом у розвитку дошкільного виховання.

Демократичне суспільство має бути впорядковане за допомогою певних регуляторних механізмів, тому Закон про дошкільну освіту є обов'язковим документом. Але при цьому програми, що розкривають мету, завдання, зміст і засоби освіти й виховання можуть мати право на аргументовану своєрідність. Відповідно й педагогічна практика має право вибирати щось для себе із серії тих наявних програм, які пройшли експертну оцінку, і навіть розвивати власний досвід.

Та навіть і при цивілізованому вирішенні проблеми постають нові питання, зокрема, такі: у розробці скількох програм може брати участь один і той самий автор? Чи доцільно той самий матеріал подавати до різних програм? Можна також обстоювати думку, що використання певною програмою матеріалів, підготовлених у авторському колективі іншої програми, слід, згідно з етико-правовими принципами, супроводжувати відповідними посиланнями.

Загалом хотілося б наголосити, що відкрите обговорення проблеми засвідчує про готовність до її демократичного вирішення та про зростання відповідальності за надзвичайно важливу справу розвитку системи виховання та освіти наших наймолодших громадян.

Дві долі: Януш Корчак і Яків Борисович Рєзнік

Передчуваю багато запитань, які чекають на відповіді, сумнівів, які потрібно пояснити. І відповідаю:

– Не знаю.

Януш Корчак. Як любити дитину.

Життя, віддане дітям, – це особливе покликання, особливе призначення, і, зрештою, особливе життя. Не буду вдаватись углиб віків, щоб віднайти, як будувалась особиста доля тих осіб, тих перших рабів, які мали обов'язок щоденно відводити дітей до Академії по науку, скажімо, до величних Платона чи Арістотеля. Саме їх і називали грецьким словом “педагог”, якого написати грецькою не вмію, а пишу нашими літерами (“тогус” означає водити, а “педас” – дитина, дитину). Саме цей рабський обов'язок – щоденно водити дитину в науку, тобто до школи – й послужив згодом назвою одній з найстаріших, найвідоміших і найпоширеніших професій, без якої розвиток людської цивілізації не міг би відбуватись.

Вже в історично ближчі до нас часи залишив нам у спадок твори про сутність дитинства, роль виховання та навчання один з найбільш впливових мислителів XVIII сторіччя Жан-Жак Руссо (1712–1778). Саме на основі його філософських праць, яким судилось перетнути рубежі сторіч, будувався і будується (хоч уже тепер не з такими потужними посиленнями на джерело, а як кажуть науковці, за імпліцитно присутніми ідеями) увесь спектр наук про людину, а отже і про дитину. Одна з найбільш потужних ідей Жан-Жака Руссо, – як на мій погляд, – закладена в його гуманістичній формулі, сенсом якої є думка та її доведення про те, що *дитина – це не маленька доросла людина*. Наведу його провідні пристрасні заклики: “Дайте дитинству дозріти в дітях” і “Діти мають бути дітьми, перш ніж вони стануть дорослими”. Саме ці думки про своєрідність, особливості і закони розвитку дитини лежать в основі наукових гіпотез у дослідженнях з медицини, фізіології, психології, педагогіки, соціології тощо.

Жан-Жак Руссо – видатний мислитель. Свої думки він щедро викладав на папері і саме тому залишив їх прийдешнім поколінням у безцінний спадок. Наскільки ці думки узгоджувалися з його практичним досвідом, – в тому числі і з досвідом виховання і виховання власних дітей, яких він мав п'ятеро, – про це знають історики. Хлопчик ріс без любові і догляду матері (мати померла при пологах). Батько тяжко переживав втрату дружини. Та в родині маленький Жан ріс любленою дитиною. Вже з семи років він багато читав, ще в дитинстві читав, зокрема, Плутарха. Та невдовзі через несприятливі обставини, що склалися у батька, він був змушений залишити родину. Так у 1723–1724 роках Жан-Жак Руссо виховувався і навчався у Протестантському пансіоні, а потім вчився у нотаріуса, у гравера. Ставлення до нього було суворим, навіть надто суворим.

Згодом у одній із своїх книг він описує, що саме в цей час навчився говорити неправду, красти, прикидатися, тікати з дому і блукати містом, лісом. Далі його приватне життя було досить схожим до життя більшості нинішніх незахищених в дитинстві доброю родиною людей. Щоправда, допомогла йому освіченість. Саме в цій царині, як мислитель, він і відбувся. А щодо утримання родини, тривалого вірного спілкування з однодумцями, до дружніх стосунків він так і не був готовий. Як відомо, своїх власних дітей Ж. - Ж. Руссо доручив виховувати, доглядати і навчати – виховним установам. Тут ми також маємо справу з проблемою, чи саме практика (в тому числі і власна практика фахівця-теоретика) виступає надійним критерієм істини, а чи може існувати істина, не діждавши свого практичного підтвердження.

Як показує досвід, у цьому випадку – досвід історичний, наслідки теоретичної праці мислителя мають власну, незалежну вартість.

Софія Русова, для якої французька мова була рідною від родинної коліски, залишила нам глибокий аналіз філософських та педагогічних поглядів Ж. - Ж. Руссо, опрацьовуючи його твори мовою оригіналу. В українській філософії вона порівнювала його думки з поглядами на виховання Григорія Сковороди, який свої філософські притчі викладав близько до біблійної традиції: філософські роздуми про морально-етичні принципи сенсу людського життя Сковорода формулював у трактатах, притчах, легендах, діалогах тощо. Він мудро спостерігав і аналізував сенс буття людини на землі, роль батька і матері в родині, завдання по відношенню до виховання дитини тощо. Був Сковорода мислителем, філософом, власного досвіду виховання дітей у родині, досвіду батька йому набути не судилося. Тими принципами і правилами, що були наслідком глибоких філософських роздумів, він послуговувався і у власному житті, підтверджуючи їх. В ті часи філософи послуговувалися глибиною і культурою власної думки, що безперечно мала у своїй основі філософський досвід попередників, який налічував століття і тисячоліття. Потреби спиратись на конкретизовану практику, а тим більше на організовані спроби чи, як прийнято тепер, на науковий експеримент, у ті часи ще не було.

А от уже видатний саме у практичному служінні дитинству швейцарський педагог-гуманіст Йоган-Генріх Песталоцці (1746–1827), який також залишив нащадкам добре вмотивовані філософські засади гуманістичного виховання, мав можливість і потребу сідати до столу, щоб викласти на письмі свої роздуми та погляди, лише після виснажливої роботи зі своїми вихованцями, глибоко обдумуючи правомірність, надійність і виваженість своїх підходів. Свої філософські праці, присвячені гуманістичним проблемам виховання дітей, Й. -Г. Песталоцці писав під великим впливом ідей свого вчителя Ж. - Ж. Руссо. Свого єдиного сина він назвав на честь учителя і намагався виховувати хлопчика за ідеями видатного і визнаного філософа. Та все ж Песталоцці був одним з небагатьох, а можливо і єдиним педагогом, який полишив нащадкам власну систему гуманістичного виховання, опрацьовану в умовах власної практики роботи з дітьми. Він також обстоював принцип відповідності виховання при-

родним законам розвитку дитини. Таке виховання має і може здійснюватись в родині, і лише згодом – у школі, у певній послідовності шкільної системи. Помер Й. - Г. Песталоцці, заслуживши шану видатного народного педагога нового часу. На його могилі написано: “Все для інших, для себе – нічого”.

Засадничі позиції цих мислителів пережили століття, вони і в ХХІ-му столітті складають основу і науки, і практичних підходів до побудови систем виховання і навчання дітей різного віку, що розробляються в різних країнах світу.

Справедливо буде згадати, що до історичних підвалин сучасної науки про виховання і навчання потужною складовою входять праці видатного чеського мислителя і педагога Яна Амоса Коменського (1592–1670), який понад 300 років тому опрацював план побудови системи освіти, відповідної для кожного віку, включно з освітою дорослих і людей похилого віку, – тобто, використовуючи нашу сучасну термінологію, уклав систему безперервної освіти.

Першою і надзвичайно важливою у системі Я. А. Коменського є материнська школа, яка триває від народження дитини і до шести років. Основні завдання виховання і навчання дитини у цей період її життя виконує мати. Принципово важливим є навчання дитини рідної мови. До речі, Я. А. Коменський першим в історії написав посібник для родинного виховання.

Отже, ця історична спадщина у ставленні до дітей і дитинства входила в наукові та практичні засади поглядів та систем освіти, які отримали подальший розвиток уже в моєму, ХХ-му столітті, і в тому, в яке мені судилось перейти далі – у ХХІ-му столітті.

У зв'язку з питаннями, що розглядаються в даному тексті, я зупинюсь на долі двох представників педагогічної ниви ХХ століття – Януша Корчака та Якова Резніка. Обом їм судилося прожити життя в країнах, де корінне населення ставилось до євреїв без особливої симпатії. Обидва присвятили своє життя дітям, педагогіці та психології, пов'язаній з визначенням наукових та практичних підходів у створенні системи виховання. Обидва отримали серйозну освіту, до того ж були готові самостійно її доповнювати. Отже, ті здобутки світової філософської, психологічної та педагогічної думки, що на той час вже набули статусу класичних, були їм відомі, про це засвідчують цитування в їхніх роботах. Обидва працювали в дитячих будинках. Як склались їхні долі? Що вдалось їм здійснити?

Януш Корчак (Генрік Гольдшмідт, 22 липня 1878, Варшава – 6 серпня 1942, Треблінка) – відомий польський педагог, лікар, прекрасний журналіст, талановитий письменник, активний громадський діяч. Свою долю він обирав і визначав свідомо. Ймовірно, ще з юнацьких років. Як справедливо пишуть дослідники, небагато було на землі таких подвижників, ім'я яких стало б символом, а життя легендою.

До Радянського Союзу, в недалекому минулому нашої великої Батьківщини, відомості про Януша Корчака доходили чомусь неквапно.

Видатний український педагог Василь Олександрович Сухомлинський у передмові до своєї знаменитої книги “Серце віддаю дітям” (1969) писав про те, як знайомство з творами Я. Корчака “Коли я знову стану маленьким” і “Як любити дитину” розкрили перед ним світ людини, котра всю себе до останку віддала дітям: “Життя Януша Корчака, його подвиг вражаючої моральної сили й чистоти послужили мені натхненням. Я зрозумів: щоб стати справжнім вихователем дітей, треба віддати їм своє серце”.

Фонди бібліотек у Німеччині розкрили мені, що у світі існує велика бібліотека творів Януша Корчака, які видаються багатьма мовами. Наприклад, німецькою – біля двадцяти томів великого формату. Поряд з творами самого Я. Корчака, існують також чисельні дослідження, в яких фахівці аналізують ті чи інші напрямки діяльності цього видатного мислителя, педагога, громадського діяча, висловлюючи і обстоюючи певні припущення, іноді несподівані. Ці книжки викликають особливе зацікавлення, оскільки сприяють появі нових досліджень, включенню філософських позицій і педагогічних поглядів Януша Корчака у порівняльний аналіз із попередніми та сучасними педагогічними теоріями та педагогічною практикою.

Надзвичайно важливими своїм змістом, щирими та зворушливими щодо змалювання особистості Педагога є книги спогадів співпрацівників Я. Корчака, бурсистів, що набували під його керуванням фаху, а також спогади його вихованців, яким доля подарувала життя.

Той спадок, який полишив Януш Корчак, дав підстави дослідникам поставити його в один ряд з видатними філософами і педагогами попередніх епох, що зберегли своє значення в цивілізаційному розвитку освіти, в культурі педагогічної професії, в розвитку гуманістичної думки – з Ж. - Ж. Руссо, Й. - Г. Песталоцці, Дж. Дьюї, Марією Монтесорі, А. С. Макаренком, В. О. Сухомлинським. А його особиста відданість тій надто складній в усі часи справі, яку він обрав, відданість дітям, для яких він жив, про яких думав, долею яких переймався, яким був матір'ю, батьком, лікарем, вчителем, режисером, другом, співробітником, яким був вдячним за співпрацю, за довіру, за відданість дітям – це дає підстави поставити його в ряд на ту дорогу долі, дорогу вірного служіння, яку обрали Альберт Швейцер, Валентин (Лука) Войно-Ясенецький, Мати Тереза. Кожен народ має своїх святих, складає їм шану. Є постаті, які здобули світову шану...

Варто нагадати, що вже у юнацькі роки Генріх Гольдшміт визначився зі своїми зацікавленнями, оволодівав відповідними науками, водночас глибоко розмірковуючи і плекаючи потребу ділитися своїми думками, розвиваючи свої здібності вже у перших успішних спробах журналіста, письменника, а згодом – педагога, психолога, філософа. Однак суто юначих зацікавлень він також не цурався, брав участь у зустрічах, у тих формах спілкування молоді, що на той час були їй притаманними. Як буває у кожен час. Можна сказати, що певний час він вирізнявся активною, веселою вдачею. І водночас цілеспрямовано працював і вже у молоді роки привернув до себе увагу своїми публікаціями,

книгами, які писав польською мовою. Вони діставали визнання в його рідній Польщі, а також перекладались у багатьох інших країнах.

Так, в Росії вже у 1915 році була видана одна з ранніх його книжок, а саме: “Мошки, Йоськи и Срули” (перевод с польского Е. Шредера. – Петроград. Изд. М. И. Семенова. 1915. 95 с.).

Згодом, уже за нових часів були видані книги, що вже на той час дістали широкого визнання:

“Как любить детей” (Интернат) (Перевод с польского. Предисловие Н. К. Крупской. – М.: Госиздат, 1922. – 116 с.).

“Приключения короля Матюша” (Ленинград: “Прибой”, 1924. – 250 с.).

“Джек-кооператор” – Москва, 1929.

Далі спостерігаємо досить тривалу паузу. Дослідники напевне визначають її причини. Подією стало видання:

“Когда я снова стану маленьким” (Москва: Детгиз, 1961. – 254 с.).

Для вчителів, дослідників, студентів особливого значення набуло видання: Януш Корчак. “Избранные педагогические произведения” (Под ред. и с предисловием М. Ф. Шабаевой. Послесловие И. Неверли. – Москва: Просвещение, 1966. – 470 с.).

Видання заслуговує на добру оцінку. Як надзвичайно важливий момент варто відзначити, що поряд з відомою радянською дослідницею, редактором і автором передмови, читач мав змогу познайомитись з думками багаторічного співробітника, секретаря самого Я. Корчака, та зрештою, його вірного друга, людини, що залишилась вірною Вчителеві упродовж всього свого життя – Ігоря Неверли. Правда, варто зважити і на той факт, яким накладом було здійснено видання, щоб зрозуміти, наскільки воно було доступним, скільки читачів мали змогу собі відкрити особистість Педагога та його педагогічне кредо.

Далі, за моїми спостереженнями, мала місце досить тривала видавнича пауза. Однак потроху, до певних дат, роботи видавались.

Варто особливо відзначити видання:

- Януш Корчак. Избранное. (Киев: “Радянська школа”, 1983. – Послесловие А. И. Шарова).
- Воно було здійснене російською мовою. Туди увійшли обидві книги про короля Мацюся,
- Когда я снова стану маленьким,
- Лето в Михалувке,
- Слава,
- Правила жизни,
- Дневник.

Книга була адресована всім, кого хвилюють проблеми виховання молоді, і особливо тим, хто мріє про професію педагога. Вона знайшла свого читача, отже, ґрунт на той час уже був підготовлений. Зацікавлення у суспільстві особою Педагога та його творами спричинило потребу у додатковому накладі – 200 000 екземплярів!

Значною подією для широкого загалу зацікавлених дослідників, педагогів, істориків, прихильників гуманістичної думки є видання у Москві книжки англійської дослідниці Бетті Джин Ліфтон у доброму перекладі російською мовою:

– Бетті Джин Ліфтон. Король дітей. Жизнь и смерть Януша Корчака (Рудомино. Москва, 2004).

Дослідниця ретельно, з трепетною відповідальністю аналізує і описує життєву долю Януша Корчака, напрямки його багатогранної творчої діяльності, їх витoki, його педагогічне кредo.

Януш Корчак у своїй практиці педагога-психолога-лікаря та у творчому доробку письменника виокремив і розкрив одну з найважливіших здібностей, яку має в собі розвинути людина, що обирає своїм фахом працю з дітьми. Вона випливає з його особливого розуміння віку дитинства, значення дитинства у долі людини, відповідальності родини і педагогів за дитину і дитинство, а звідси – виваженої, досвідом і науково обґрунтованої системи взаємин між батьками і дітьми, між вихователями та вихованцями, між вчителями та учнями.

Як відомо, одним з визначальних принципів авторитарної педагогіки є розуміння позиції дорослого – батька, вихователя, вчителя, – як центральної фігури виховного чи навчального процесу. Не буду аналізувати докладно наслідків, вони розглядаються у відповідних роботах, зокрема, психологічних. Лише зазначу, що вони породжують атмосферу диктату. А звідси можна зробити висновки, як ця атмосфера позначається на розвитку особистості.

Януш Корчак послідовно у своєму практичному досвіді і у безцінному творчому доробку мислителя, педагога, письменника переконливо довів, що основною здібністю людини, яка ростить, виховує і навчає дитину, яка створює умови для становлення дитини як особистості є уміння в тій чи іншій ситуації ставати на позицію дитини і саме з позиції дитини оцінювати міру доцільності, виваженості своїх вимог, наслідків, до яких вони ведуть, відповідності тієї атмосфери, яку створюють дорослі для дитини її можливостям, потребам, прагненням.

Зрозуміло, що дорослі – батьки, педагоги, лікарі, суспільство, – є відповідальними за дитинство. Але ця відповідальність має будуватись на глибокій любові і повазі до дітей. Саме таку відповідальність полишив нам своїм життям Януш Корчак. Педагог вважав, що одна з найбільших помилок полягає в тому, що педагогіку визначають як науку про дитину, тоді як справедливо було б її розглядати як науку про людину: “Дітей нема, – є люди – з іншим масштабом розуміння, іншим запасом досвіду, іншими потребами, іншим вираженням почуттів”. Цю своєрідність, цю інакшість дорослі мають знати, розуміти її витoki і значення, рахуватися з нею.

Бетті Джин Ліфтон проникливо дослідила життєву дорогу Януша Корчака та полишений ним творчий спадок. Спираючись на хронологію життєвих подій та на послідовність виникнення творчих задумів, їх втілення у різних жанрах

суспільного, науково-професійного, письменницького життя, повністю сприйнявши життєве кредо Особистості Я. Корчака, Б. Д. Ліфтон, як історик, реконструює для читача вигоди і умови, що спричинили виникнення у юнака інтересів до роботи з дітьми, із знедоленими дітьми, а далі – увесь життєвий шлях, який можна порівняти із хресною дорогою.

Книга зворушує, заслуговує глибокої вдячності. Добре, що вона з'явилась у перекладі російською мовою, щоправда, це сталося за 16 років після видання англійською. Можливо, буде і переклад українською. Адже педагоги і, загалом, суспільство, рівнем своєї обізнаності, своєї культури, свого світогляду завдячують звичним, вже традиційним, видавничим можливостям, тобто саме книжкам, і є залежними від них.

В Україні близько до концепції Б. Д. Ліфтон аналізує життєвий та творчий шлях Януша Корчака молода дослідниця Мар'яна Кіяновська.

Плідним на видання праць великого гуманіста був 2012 рік, який у світі був визначеним як Рік Януша Корчака. Такі відомі видавництва, як “Дух і літера”, “А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА” істотно збагатили українську бібліотеку Януша Корчака.

Хочу привернути увагу до надзвичайно трепетної, інформативної книги спогадів сучасників Януша Корчака – його співробітників, вихованців та друзів, яка видана у Німеччині 1999 року під редакцією Ф. Байнера (Friedhelm Beiner) та С. Унгерман (Silvia Ungermann). Матеріали, що ввійшли до збірки, перекладені з польської та єврейської мов. (Janusz Korczak in der Erinnerung von Zeitzeugen. Mitarbeiter, Kinder und Freunde berichten. – Gütersloher Verlaghaus, 1999. 560 S.). Книга важлива для широкого кола читачів і особливо – для дослідників. До речі, тут є і свідчення про перебування Януша Корчака у Києві.

Я. Корчак, як вже зазначалось, народився у Варшаві, в інтелігентній родині. Його дідусь, Гірш Гольдшмідт, співпрацював у редакції газети. Онукові було дане ім'я саме на честь дідуся. Батько був відомим адвокатом, автором монографії “Лекции о бракоразводном праве по положениям Закона Моисея и Талмуда” (1871). У Генріха була молодша сестра – Анна.

Хлопчик ріс дещо дивною дитиною, до 14 років любив гратися, спілкуватися з меншими дітьми та з дорослими. А далі його захопленням стало читання. Згодом у “Щоденнику” він записав: “Коли мені було п'ятнадцять років, я впав у шаленство, феєрію читання. Світ зник з-перед очей, тільки книжка існувала”. Генрік вчився у Варшаві, в російській гімназії, яка була відомою своєю особливою вимогливістю щодо дисципліни. Вже з першого класу (діти 10–11 років) гімназисти вивчали латину, у другому – французьку та німецьку мови, у третьому – грецьку.

У 1889 році в родині виникло напруження – у батька виявили ознаки душевного захворювання, йому доводилось час від часу перебувати в лікарнях. Це істотно вплинуло на матеріальне становище родини. Вже з 5-го класу, тобто з 15–16 років Генрікові довелося працювати, щоб допомогти матеріально ро-

дині. Він займався репетиторством, найчастіше – з дітьми близьких приятелів та знайомих.

У 1898 році Генрік вступив на медичний факультет Імператорського університету у Варшаві. Влітку 1899 року юнак вперше поїхав за кордон, у Швейцарію. Його метою було ознайомитися з педагогічною системою Й. - Г. Песталоцці, з досвідом роботи шкіл та дитячих лікарень. Спостерігав він також особливості життя людей у бідніших кварталах міст.

В 1903 року Генрік Гольдшмідт закінчив медичний інститут і почав працювати лікарем у дитячій лікарні. Зацікавлення педагогічною роботою виникло в юнака під час праці у літніх дитячих таборах.

У 1905 році Генрік отримав диплом лікаря (у березні), а вже у червні його призвали у царську армію, і молодому лікареві довелося брати участь у Російсько-японській війні, у Харбіні. В тих краях, спілкуючись з китайськими дітьми, він вчився у них китайської мови.

У 1907 році він їде на 1 рік до Берліну, де за власний кошт слухає лекції і проходить практику в дитячих клініках, знайомиться з різними виховними закладами, а також проходить стажування у Франції, відвідує дитячий притулок у Лондоні. Дослідники відзначають, що саме в Лондоні молодий лікар прийняв рішення не створювати власної родини, а служити дітям.

Досить рано, з 1896 року, Я. Корчак почав виступати у пресі. Перші свої публікації він підписував псевдонімом Ген. Очевидно це відповідало його скороченому імені – Генрік. У 1898 році був опублікований роман Йозефа Ігнація Крашевського “Про Януша Корчака і вродливу мечниківну”. Біографи вважають, що саме звідси і взяв свій псевдонім молодий лікар і педагог. Саме під цим псевдонімом відтепер він і публікував свої роботи.

Під час Першої світової війни Корчак служив молодшим завідувачем дивізійного лазарету, який був розташований в Україні, а саме – у Києві. Водночас він займався організацією дитячого будинку для польських дітей.

В той же час у Києві, хочу підкреслити, що саме в той же час він написав книгу “Як любити дитину”. Ця книга є найбільш знаною у світі, вона перекладена на десятки мов, зазнає майже регулярно перевидань, інтерес читачів до неї не знижується, оскільки в ній молодий автор виклав усі свої засадничі думки про родину, її роль і відповідальність за виховання і долю дитини. Йдеться про кожну родину і про людство, про їх відповідальність за свою дитину і дитинство. У 2014 році відзначається 100 років від першого видання книги. Знаменна подія. У 2012 році зусиллями шанувальників Педагога-Гуманіста на будинку у Києві на будинку, в якому жив Януш Корчак, встановлено меморіальну дошку. Після закінчення служби в армії у чині капітана у 1918 році він повернувся до Варшави. За самовіддану, жертвовну працю Корчаків було присвоєно звання майора Війська Польського.

Та ще до війни, у 1911 році, тобто у віці 33 років, Януш Корчак очолив “Будинок сиріт”, створений для єврейських дітей, а згодом і “Наш дім”, у якому зростало і виховувалось 50 дітей. Систему виховання, яку запроваджував

Я. Корчак у цих установах, справедливо називають педагогікою доброти. В її основі лежить принцип дитиноцентризму. Він уважно вивчав праці філософів-гуманістів, що й відбито в його журналістських роботах. Так, вже у статті “Розвиток ідеї любові до ближнього в ХІХ сторіччі” Корчак писав: “Імена Песталоцці, Фробля та Спенсера є не менш яскравими, ніж імена найвидатніших винахідників ХІХ сторіччя. Вони відкрили більше, ніж незнані сили природи, вони відкрили незвідану половину людства – дітей” (Януш Корчак. Дитя людське. Вибрані твори. – Київ: Дух і літера, 2007. – 504 с.).

В обох сиротинцях Я. Корчак разом з колективом педагогів постійно проводив дослідницьку роботу, ретельно аналізував її хід і наслідки, особливості взаємодії та спілкування з дітьми. На підставі глибоких власних спостережень і дослідів формувалися його педагогічні погляди.

Цей напрямок роботи ніяк не означав, що Я. Корчак перестав працювати як лікар. Саме він лікував дітей у сиротинцях, що їх він очолював, лікував дітей своїх приятелів, постійно цікавився новинами у медицині.

Власних дітей у Я. Корчака не було. Ще в юнацькі роки, як вже було зазначено, він свідомо прийняв рішення ніколи не одружуватись і не мати дітей, щоб не передавалась у спадок психічна хвороба, яка виявилась у його батька. Його домом, його родиною став дитячий будинок, де, як занотовано в його “Щоденнику”: “я є і матір’ю, і батьком”. До кожної дитини, яка виховувалась у варшавському Будинку сиріт, він ставився як до власної, кожному добре розумів, про кожному турбувався, кожній дарував своє серце.

В той же час Я. Корчак викладав у різних польських університетах, зокрема, у Державному Інституті спеціальної педагогіки, у Державній семінарії вчителів Мойсеєвої релігії, регулярно вів передачі для батьків і широкого загалу по радіо. Ці передачі були надзвичайно популярними. Письменницька спадщина Януша Корчака становить 24 книги, понад 1400 текстів у різних виданнях. Щоправда, збереглося з них не багато.

Працював Я. Корчак самовіддано, напружено, натхненно, надзвичайно інтенсивно. Робота з дітьми і для дітей була сенсом його життя. Як відомо, він жив турботами про цих своїх дітей і загинув разом з ними – у серпні 1942 року в газовій камері табору Треблінка.

Корчакові немовби пропонували можливість порятунку, однак він відмовився, оскільки волів бути зі своїми дітьми і в найдраматичніший момент, до самого кінця. Пишуть, що на пропозицію не йти з дітьми у газову камеру (службовець пізнавши у ньому автора знаменитої книги, запропонував йому відійти) Педагог відповів: “Навіщо мені після цього жити на землі?..”

Дітей не полишили і помічниця та вірний друг Януша Корчака Стефанія Вільчинська (1886–1942), і ще десять вихователів. А було біля них приблизно двісті дітей.

Відомий художник Сергій Якутович, який працює над проектом, присвяченим Янушеві Корчаку, зазначає: “Я хочу, щоб люди, які відвідали експозицію, виходили в сльозах, одержимі думкою: “Я – людина!..” Художник вважає,

що Корчаком рухало почуття відповідальності, яке ми втратили... Це думка Сергія Якутовича. Напевне, має підстави.

У західній філософії досить сильним є (можливо, сьогодні вже не таким сильним) феміністичний напрямок при аналізі наслідків діяльності та поведінки певних значущих персоналій. Так, відомий німецький дослідник д-р Еріка Гартман, яка багато зробила для ознайомлення педагогів і науковців своєї країни зі спадщиною В. О. Сухомлинського, розглядала його педагогіку саме як материнську. Очевидно, однією з ознак такого тлумачення може бути більш глибоке занурення дослідника у проблеми сутності та значення дитинства, що в умовах родини є притаманним швидше для матері. З цього погляду складно визначити педагогічну позицію Януша Корчака. Він справді був для своїх вихованців матір'ю, але водночас був і батьком.

У своїх друкованих працях та лекціях Я. Корчак принципово важливого значення у вихованні та житті дитини надавав такому явищу, як культура зв'язку поколінь, "роду", родової спадщини, її безперервності, що забезпечує дитині не тільки почуття захищеності, а й відповідальність за неї, і традицію. У цьому сенсі важливою є роль матері і батька, бабусь та дідусів, і навіть прадідів, які цю традицію закладали. У своїй лекції "Весна і дитина" 1921 року він із сумом наголошував: "Потрібно перестати спльовувати дітей направо і наліво, залежно від випадку чи примхи, треба перестати легковажно їх плодити, треба врешті почати народжувати їх. Треба думати про них перш, ніж вони народяться. Треба почати творити їх" (с. 498).

Ще раніше, під час Першої світової війни, перебуваючи на фронті, Я. Корчак почав писати "Дитину в сім'ї". В цій праці він також зупинявся саме на цій думці: "Нерозважну плодючість я сприймаю тепер як зло і легковажний переступ" (с. 15).

Зрозуміло, що до такого висновку він дійшов, спостерігаючи долі своїх вихованців. Якщо від імені Януша Корчака, що має біографію, подібну до біографій святих, вихователі, вчителі, ті, що за професією чи покликом серця є відповідальними за долю дітей, зверталися б до молоді, починаючи від старшокласників і тих юнаків та дівчат, що навчаються, працюють та виховуються у колоніях для неповнолітніх правопорушників, включаючи ці знання до соціальної підготовки учнів до інтеграції у суспільство, до свідомого вибору чи заперечення тих умов, які пропонує їм суспільство, то можна сподіватись, що це таки торкнулося б їхнього серця, а від серця дійшло б до свідомості. І якось це відіб'ється на тому, що необдуманих вагітностей і народжень поменшає. А народжених дітей любитимуть більше, жалітимуть їх, відповідатимуть за них серйозніше.

Книгу Януша Корчака "Як любити дитину" можна розглядати як педагогічну енциклопедію, що розкриває різні умови появи дитини у цьому світі, хід її розвитку, її можливості та найголовніші її потреби у кожному відтинку дитячого та підліткового віку, фатальну залежність, особливо у ранньому дитинстві, від дбайливості, доброти, відповідальності матері та батька, а далі –

від педагогів у дитячих садочках, школах, різного типу сиротинцях. Як відомо, книга має кілька частин. Найоб'ємнішою є “Дитина в сім'ї”. Такою є принципова позиція Януша Корчака, хоча сам він працював у інтернатних установах. Це виправдано, оскільки більшість дітей, на щастя, зростають у родині. І на родину він покладав найбільшу відповідальність і найбільшу надію. Далі в книзі йдуть такі її частини: “Інтернат”, “Літні табори”, “Будинок Сиріт”.

Автор книги володів істинним даром розуміння дитини, обов'язком відповідальності за неї. Йому вдалось поєднати наукове мислення лікаря, педагога, психолога із публіцистичним, журналістським даром переконливої, щирої, захоплюючої, зворушливої розмови з читачем. Та правда про сутність дитинства в житті родини і суспільства, про їхню взаємну залежність є правдою назавжди, на всі часи. Саме тому, на мою думку, громадським організаціям і меценатам доцільно було б подбати про те, щоб книгу Януша Корчака “Як любити дитину” отримувала в дар кожна молода родина при реєстрації шлюбу, кожна матір, яка самотньо народжує дитя при виписці з пологового будинку, кожен випускник педагогічного навчального закладу, який наважився йти працювати у дитячий будинок чи у школу-інтернат. Спілкування з такою книгою обов'язково вплине позитивно, тобто покращить становище дітей у суспільстві. За всіх інших умов книгу вдається придбати або випадково, або ж так само випадково отримати у подарунок чи взяти у бібліотеці.

Януш Корчак, без усякого сумніву, розумів ту міру батьківської відповідальності і турботи, що є природно потрібною дитині для нормального зростання і входження у життя. Цю міру виміряти неможливо. Все ж батьки досить часто хотіли б отримати за неї вдячність від дитини, нарікаючи подумки, в сокровенній бесіді чи в молитві на марність своїх очікувань чи невдячність дитини. З цього приводу Корчак наводить низку переконливих, вмотивованих доказів у риторичній формі запитань:

“Чи вдячна сонцю земля за те, що воно світить? Чи вдячне дерево насіниці за те, що виростало з неї? Хіба соловейко співає матері за те, що його зігрівала? Чи ти віддаєш дитині те, що отримала від батьків, чи тільки позичаєш, щоб потім забрати, ретельно склавши список і підрахувавши відсотки? Хіба ж любов є заслугою, за яку ти вимагаєш віддяки?” (с. 14).

Автор крок за кроком, дбайливо допомагає батькам досягнути всю вагомість періоду дитинства, його сутність і значущість у житті людини. Він радить перш за все бути уважним до стану здоров'я дитини, до її зовнішнього вигляду, в тому числі і фізичного, що виявляється навіть у зовнішній красі, привабливості чи непривабливості – все це позначатиметься на її розвитку, тому вимагає у кожному випадку відповідної, мудрої батьківської підтримки, до вихованості дитини, закликаючи не змішувати поняття “чемна”, “гарна”, “зручна”, “погана”, слухняна чи ні. Часто до дитини, яка підростає, мати вважає за доцільне нарощувати вимоги, не задумуючись над тим, чи є вони виправданими, відповідними, а чи непомірними: “Їж, навіть коли ти ситий, навіть із відразою, лягай спати, хоч зі сльозами, хоч ти ще годину не можеш заснути. Ти

повинен, бо я вимагаю, щоб ти був здоровий... Не чухай чуприну, бо я хочу, щоб ти був гарний” (с. 16–17).

Матір і батька в усі часи якось особливо, тобто найбільше, турбують питання, чи розумною є їхня дитина. Саме ці питання найглибше заторкують амбіції родини. Вже в часи Януша Корчака, як і в наші часи, якоїсь таємничої популярності набуває психодіагностика і загалом діагностика. Певний сумарний діагностичний бал отримує дитина після народження. Згодом майже кожна дитина на порозі вступу до першого класу проходить тестування, що має на меті визначити ступінь її готовності до шкільного навчання. А далі – старшокласники, студенти, молодь – до тестування ставляться боязко, і причини цього можна зрозуміти. Відчуваючи у свій, досить далекий від нашого, час складність цієї проблеми, Януш Корчак намагався допомогти батькам у родинних умовах бути уважними до розвитку своїх дітей, привертаючи їхню увагу не до кількісних показників розвитку дитини, а розкриваючи перед ними цікаву, переконливу, широку картину змісту, в якому виявляється розум дитини. Саме аналіз такого змісту міг би допомогти батькам створити добрі умови для розвитку, збагачення, корекції розвитку власної дитини, для доцільної, доброї допомоги своїй дитині. Януш Корчак пояснює батькам і педагогам, що розум у житті виявляється по-різному, він буває дієвим і пасивним, жвавим і апатичним, витривалим і примхливим, покірним і бунтівливим, творчим і епігонським, блискучим і ретельним, конкретним і абстрактним, реальним і літературним, тобто здатним глибше уявляти, фантазувати. Пам'ять як один із засобів розвитку розуму, може бути чудовою і поганою, тобто слабкою. Одна людина може швидко використовувати інформацію, інша – сумлінно вагається. Для когось є притаманним природжений деспотизм, для когось – розважливість, критичність. Розвиток буває передчасним і запізним. Інтереси можуть бути однобічними та різнобічними. Саме така розгорнута картина допомагає дійти висновку, що замість запитання “Чи розумною є наша дитина?” краще шукати відповідь на запитання: “У який спосіб є розумною наша дитина” (с. 17). Саме такі спостереження допоможуть батькам у родині створити для дитини найвідповідніші умови, вчасно їх коригувати, збагачувати, шукати відповідніші засоби, дбати про потрібну допомогу дитині. Забезпечення відповідної турботи про розвиток дитини в родині, увага батьків до того, як ведеться дитині в дитячому садку, у школі зменшить напругу самої дитини та її батьків перед потребою діагностики, якій час від часу надається то більшого, то меншого значення. Щоправда, в реальному житті школи майже кожна дитина, кожен учень поступово усвідомлює своє місце серед ровесників як за показниками загальної успішності чи успішності з певних предметів, так і за поведінкою, рівнем відповідальності, соціальної привабливості, культури. Та не кожна дитина без належної підтримки батьків може визначеною для себе “особистою цінністю” адекватно розпорядитись...

Януш Корчак – лікар та педагог часів передвоєнної Польщі, коли життя більшості родин, в тому числі й єврейських родин, було далеким від матері-

ального добробуту, хоч не так розгорнуто і аргументовано, як інші, та все ж привертав увагу батьків до необхідності задумуватись над тим, що дала дитині родина, який зібрала для неї спадок, чи все необхідне є у їхньої дитини. Надзвичайно важливе і болюче питання, особливо для радянських і пострадянських збіднілих за майже сторіччя, зuboжілих родин, де поняття матеріального спадку просто зникло.

Історикам відома Велика Хартія вольності (Magna Charta Libertatum) що є одним з найголовніших англійських статутів, виданих ще 1215 року, і який слугував підставою при опрацюванні громадянських свобод у Великій Британії. Працю Я. Корчака “Право дитини на повагу” (1929) фахівці вважають відповідною Дитячою Хартією. В ній і в книзі “Як любити дитину” (першу її частину Корчак написав під час Першої світової війни, в якій брав участь як військовий лікар; впродовж 1914–1917 років він був молодшим ординатором дивізійного лазарету) він закликав до виконання Великої Хартії і дотримання прав дитини, зазначивши, що, можливо їх існує більше, проте йому вдалося знайти три, на його думку, вони є найголовнішими: право дитини на смерть; право дитини на сьогоднішній день; право дитини бути такою, як вона є.

Педагог особливо наголошував на відповідальності при здійсненні цих прав, на тому, що ці права слід р о з у м і т и, щоб припуститися якомога меншої кількості помилок. “Помилки неодмінно будуть. – Писав Я. Корчак. – Не будемо їх боятися: дитина сама буде їх виправляти з неабиякою проникливістю, тільки б ми не послабили цінної здатності, потужної захисної сили дитини”.

Від себе зазначу, що під час однієї з публічних бесід відомого німецького професора, присвячених життю та діяльності Януша Корчака (професор обрав важливою метою дослідження і ознайомлення широких кіл громадськості з долею цієї видатної людини), таки виникло серед слухачів запитання про те, чому Корчак визначив одним з основних прав дитини її право на смерть. Професор відповів, що це Педагог писав в умовах концентраційного табору, цілком усвідомлюючи, яка доля чекає на його дітей. Питання, таким чином, було зняте. В дійсності, хоча сьогодні це важко збагнути, це відбулось набагато раніше. Історично це питання висвітлював Януш Корчак задовго до трагічної ситуації, в часи, коли її навіть передбачити було неможливо. Звідси впливає потреба в нашій особливій відповідальності щодо тлумачення прав дитини за нинішніх умов. Адже перше правило з Великої хартії вольності, передане у праці Януша Корчака, викликає сум’яття, різні роздуми і навіть протест у читача – у матері, батька, вчителя, вихователя, у бабусі, дідуся, загалом, у громадянина.

В цьому сенсі виникає принципово важлива потреба порівняти умови та наслідки виховання дитини, розвитку її як особистості, становлення громадянської зрілості, вивчити детально ті переваги, здобутки і ті втрати, яких зазнає маленька дитина – дівчинка чи хлопчик, підліток, юнак, коли зростає і виховується вдома, в умовах інтернату чи в умовах тривалого бродячого проживання на вулиці. На ці питання могли б відповісти психологи, соціологи, медики,

юристи. Скажімо, коли йдеться про ставлення до смерті. Воно певним чином особливо складається в умовах родини, коли дитина постійно спостерігає взаємозв'язок поколінь, турботу про здоров'я, про допомогу хворому, сум за померлим, прощання з ним. Це все глибокі, тривалі душевні переживання. Такого досвіду важливих почуттів, притаманних саме людині, діти в умовах інтернатних закладів не набувають, з такими явищами вони, буває, навіть не стикаються. Отже, ставлення до болю, пов'язане із здатністю співчувати чи жорстокістю, чи байдужістю, а також ставлення до смерті, чужої чи власної, вміння цінувати життя, радіти йому в них складається, певно, якимось інакше, аніж у родині.

Зрозуміло, що родини бувають різними, як, до речі, і інтернати.

Надзвичайно важливе значення мають думки Я. Корчака щодо впливу, з одного боку, атмосфери заборон, і, з другого – атмосфери вседозволеності у вихованні дитини. Шкодить розвиткові особистості надмірність що однієї, так і іншої. Надмірність заборон, навіть коли вони немовби пов'язані з турботою про здоров'я дитини (“не бігай!” – потрапиш під авто, впадеш, покалічиш коліна, розіб'єш голову, пошкодиш одяг, спітнієш, захворієш; або ж “не можна”, бо це гріх, бо шкодить здоров'ю, бо непристойно, бо “не можна – і все”, тощо) батьки часто пов'язують з домашньою педагогічною формулою, яка мала б давати дітям приємні очікування на майбутнє, надію: “ще встигнеш, почекай, підростеш”. Саме такі обставини показують, що заради завтрашнього дня батьки не помічають того, що тішить, засмучує, цікавить чи сердить їхню дитину сьогодні. Це, зрозуміло, збіднює її життя, руйнує її волю, гасить енергію. Дитина не розуміє, не уявляє, що означає – чекати чи скільки потрібно ще чекати. Вона починає думати, приміром, так: “Я – ніщо. Чимось бувають тільки дорослі. Я вже трошки старше за ніщо. Скільки років ще чекати? Ну, нічого, ось я виросту”...

Чи таке дитинство можна вважати прекрасним? Ні, просто нудним. Коли ж у ньому і бувають прекрасні миттєвості, то вони, як правило, є відво- йованими, а частіше – вкраденими (с. 43).

Якщо постійні заборони приводять до виховання рабської покори, руйнують волю та ініціативність дитини, то атмосфера вседозволеності призводить до свавілля, до виховання тирана, до нездатності узгоджувати свої бажання, свою поведінку з іншими, рахуватися, дотримуватися правил тощо.

Інших творів Я. Корчака я лише торкнуся. А на творі “Як любити дитину”, не дивлячись на те, що він, напевне, широковідомий, частіше за інші видається і перевидається у перекладах на різні мови, мені важливо було більш розгорнуто зупинитись, особливо на його першій частині. Мені важливо було зосередитись на тому, що попри місце своєї тривалої, можна сказати – основної роботи у дитячих сиротинцях, Януш Корчак все ж основним осередком, де може щасливо зростати дитина як особистість, розглядав родину, а основними

охоронцями дитини, вихователями, вчителями, педагогами – матір, батька, членів роду різних поколінь.

Януш Корчак, як мислитель, що спрямовував свої філософські пошуки на пізнання і розкриття глибинних таємниць людського буття, особливо в тому його найскладнішому сенсі, що стосується буття нечисленної, сталої людської спільноти – родини навколо дитини, творчо віднаходив саме такі жанри, такі форми для викладу віднайдених і виплеканих у власному досвіді знахідок, відкриттів, втрат, страждань і любові, які забезпечували його творам довіру читачів – батьківської громади та педагогів – його сучасників, зберегли цю щирю довіру через майже століття до наших часів і, без сумніву, зберігатимуть її й надалі.

1.01.2012

*Вчора прийшли до мене Наталя з Миколкою і Владік, і ми зустрічали Новий 2012 рік. Згадували, планували... А під ялинкою на нас чекали подарунки – Михайло Пономаренко із своєю Наталею надіслали нам з Києва чудесну пачку нових книжок. Ми їх усі уважно розглянули і визначили, кому яку планував подарувати наш щедрий Дід Мороз.. Найперше хочу написати про ті книги, які визначили для мене, для бабусі – мені випала книга спогадів Ірини Жиленко – *Ното Feriens*, з передмовою Михайлини Коцюбинської. Давно очікувана книга, свого роду історико-лірична енциклопедія шістдесятництва, обсягом 800 сторінок. Про неї я багато чула від Михайлини і давно мріяла придбати. Але як можна з Києва передати таку важку книгу?! Все ж Михайло це зробив. І книга Івана Михайловича Дзюби про Ліну Костенко. Думала, що цієї книги не вдасться мати. І ось вона є. Наталя і Влад отримали збірки поезій. А от Миколка отримав книгу Януша Корчака про короля Мацюша, видану у чудовому видавництві Івана Малковича.*

Саме цей подарунок визначив сенс нашого новорічного свята. Ми говорили про те, що книжка про хлопчика-короля в часи до появи книжок про Гаррі Потера була чи не найулюбленішою книгою дітей. Прочитали десять заповідей Януша Корчака для батьків, дуже мудро поданих видавцем на обкладинці книги. Згадали про біблейське походження заповідей. Дуже радо слухали міркування Миколки щодо біблійних заповідей. Тоді прочитали десять заповідей для батьків. Їх просто надиво одразу запам'ятало наше хлоп'я і переказало, визначивши, передусім, що батьки мають свою дитину любити такою, якою вона є і не образати її. Очевидно, наш хлопчик спирався на досвід своїх власних переживань.

Після такої короткої розмови розпочалося новорічне диво: ми сиділи біля ялинки і читали книгу про Мацюся. Почала читати Наталя. Читала виразно і спокійно. За нею випало читати мені, хоча дуже хотів читати Михайлик. Після мене читав Влад. Усі ми – слухали один одного зачаровано. Далі щовечора так будемо продовжувати читання цієї книги.

Відомо, що Януш Корчак задумав цикл “Діти Біблії”, з якого написав лише єдиний твір – “Мойсей”. Оригінал твору не зберігся. Зберігся переклад на іврит, з якого і було зроблено переклад на польську мову (його виконала Єва Свідерська), а вже з польської на українську переклав видатний дослідник і письменник, перекладач Біблії Іван Огієнко.

Торкнемося лише кількох фрагментів цього твору, що допоможуть читачеві збагнути головну мету автора. Януш Корчак ставив собі за мету переконливо показати, що родинні зв'язки, зв'язки батьків і дітей, зв'язки родинних поколінь мають особливу цінність, дуже важливе значення у історичному розвитку людства в царині культури, традицій, моралі, духовності. Сюжет твору побудований на звертаннях дитини до батьків, яким вона ставить найважливіші, найсокровенніші для неї запитання і сподівається на щирі відповіді. Іноді на свої запитання дитина шукає відповіді самотужки. Зміст твору розкривається у надзвичайно зворушливих бесідах, що відбуваються у родині. (Твір складається з тридцяти бесід, у кожній розглядається по десять ситуацій-запитань). Ось кілька фрагментів:

I.3 (перша бесіда – третє запитання – О. П.). Розкажи-но, матусю, як воно було, коли був я малим? Розкажи, що було перед тим, як прийшов я на світ. Розповідай-но все, що знаєш. І що тато знає, й інші родичі.

I. Хочу я знати, щоб переповісти потім синові, доньці, онукові, коли будуть вони, хоча зараз їх іще немає. Колись вони будуть такі, як я зараз, я ж буду великим, як тато.

9. Дивлюсь на мале дитя. Яке ж воно крихітне. Ще й ходити не вміє. Подивлюся, побачу і знатиму. Бо я також був таким. І мама такою була. І тато. Такими будуть мій син, і моя донька, і її син. А всі шукаємо правди.

II. 6. Шкода, що Біблія мало розповідає про дитинство Мойсеєве. Тільки й того, що плакав, коли донька фараонова відкрила кошика, знайденого в очереті. І ще про те, що коли він підріс, мати відвела хлопчика до королівни. Ото тільки й згадується в Біблії – що він плакав і що піростав.

7. ...Того, як Мойсей піростав, що думав, казав, що робив, у собі самому шукаю й оповідаю, та не маю єдиної відповіді, бо є їх багато.

V.5. Ти кажеш: бачу, він каже: не бачу. Ти кажеш: чую, а він: не чую... Ти кажеш: цікаве, він каже: нудне... Твоя правда є інакшою, бо й сам ти інакшим є.

V.9. Бо різними є правди: твоя, моя, його. Різними були наші правди вчора, різні вони і сьогодні. А завтра ще інакшою буде правда твоя і моя.

V.10. Що знаєш ти про Мойсея-дитину, про Мойсея поводиря, пророка і законотворця? І сам ти, коли виростеш, ким будеш?

VII. 1. Читаю: “І наказав фараон усьому народові своєму, говорячи: “Кожного народженого єврейського сина – кидайте його до Нілу, а кожную дочку – зоставляйте при житті!”

VII. 7. А ще, може, так відповів Амрам своїй жоні: – Фараон віддав цей наказ, його сила велика є, має він сильних воєначальників і ревних урядовців, і військо його незліченне. Як можемо ми опиратись його волі? Ми тільки прихідці в цій землі і неволі, то як можемо повстати супроти нього?

VII. 8. А Кегат, батько Аврамів, сказав: – Аби ж то Господь поквапився, та й вивів нас з цього краю, і дав нам землю, яку обіцяв Авраамові, Ісаакові і Якову.

VIII.6. Мовила Йохевед до Авраама: –... може мати нерідна виховає мого сина.

VIII.7. А може таке: – Вже краще мені власними руками сина свого умертвити, тоді принаймні знатиму, де його могила. Бо якщо Ніл його поглине, то я навіть цього не відатиму.

VIII. 8. Або таке: – Кину я сина свого у ріку, і сама услід за ним кинуся.

XIII.1. Спи, дитинко, спи, маленький, дихай глибоко, рости, будь міцним і сильним.

XIII.2. Не треба плакати, не треба, твоя мама поруч, у хатинці, а фараон далеко...

XIII.8. Нехай безхмарним буде сон твій, а я вже подбаю про те, щоб слюза моя не впала на личко твоє.

XVIII.10. Не знаю я повної правди про все це, але шукатиму її. Бо коли шукаєш загубленої правди, знаходиш іншу, ту, якої не шукав, але вона виявляється дуже потрібною тобі, аби ти міг жити далі, як людина, котра знає і розуміє часи та діяння прадавні.

Ось так розмірковує дитина про життя, про мученицьку долю матері, яка носить під серцем дитину, але ще не відає, чи вродиться дівчинка..., а якщо хлопчик?... Про те, як заспокоює її батько. Та Біблія розповіла малому шукачеві правди, що з хлоп'ям все було гаразд. Хлопчик виріс. Знайшов свою долю, свій обов'язок... Виконав його... І тут же про роль матері, про основне її призначення – берегти своє дитя за всяких умов, забезпечувати дитині захист, бути Покровою...

Я також читала Біблію. Правда, коли вже була далеко від свого дитинства. Навіть коли навчалась в аспірантурі, то у домашніх бібліотеках наших знайомих я Біблії не зустрічала і про Біблію розмов не велось. Якось приятелька Олександрової мами – Євлампія Микитівна розповіла, що її добрий знайомий, ще старший за неї чоловік, бідує і хотів би продати Біблію добрим людям. Просить за неї 300 крб. У нас таких грошей не було...

Розумію, що про Біблію не кажуть – читала, вірніше годиться говорити – читаю, тобто постійно, як це в останні роки робив Олександр. Біблія постійно була на столику біля його ліжка, і лампа світилась у нього іноді до ранку.

Багато разів зверталась до Біблії і я. Та от тільки після того, як наш добрий приятель Михайло Пономаренко приніс мені, вже літній людині, книжку Януша Корчака (правда, тоді ще я не була бабусею, а тільки матір'ю) і я

сторінку за сторінкою читаючи, дійшла до 272-ої, де саме йшлося про цей наказ фараона, в серце мені наче вколало блискавкою! Відкрилося!... Так ось чому я живу. Я. А братика мого нема...

Коли читаєш праці Януша Корчака, що стосуються педагогічних, соціологічних, психологічних, медичних питань зростання і розвитку дитини як особистості, то тебе постійно супроводжує думка, що вони абсолютно суголосні з працями провідних дослідників кінця ХХ ст. і вже нового – початку ХХІ ст., в яких аналізуються також певні вікові нормативи розвитку дитини та умови, що найкраще сприяють цьому розвитку, збагачують його, або ж навпаки затримують і можуть спричинити виникнення такого болісного явища, як мобінг. Це явище вперше описали сучасні англійські психологи, проте, як виявилось, воно є досить поширеним у різних країнах, виникає спонтанно як в дошкільних закладах, так і в різних типах шкіл (початкових, загальних, гімназіях). Сутність мобінгу полягає у приниженні гідності, що відбувається в умовах особливої взаємодії. Звідси, на мій погляд, коли виникає потреба і бажання розібратися в ситуації мобінгу, варто передусім визначити, хто в даному класі готовий принижувати. Це може бути навіть хтось один, який має вплив ще на когось або й на певну групу учнів. Якщо в класі є такий учень або кілька дружніх між собою учнів, то знайти відповідний об'єкт для того, щоб прикласти саме до нього певний масив принижуючих його гідність дій – справа зовсім проста. Об'єкт для приниження може виділятися цілою низкою ознак. Як правило, вони абсолютно різні і найчастіше від дитини, що стає об'єктом мобінгу, не залежать. Це можуть бути вади зору, а отже – окуляри, щось негарне в обличчі, якась фізична вада, це може бути надлишкова вага, це може бути неохайність, що виявляється в різних проявах, це може бути і відставання в навчанні. Мені неодноразово доводилося бути свідком ситуації, що найчастіше трапляється у перших-других класах: у класі присутній гість, він підходить до парт, щоб поглянути на зошити учнів, кожен гордо показує свій і очікує на приємний відгук. Та, коли гість підходить до певної парти, з різних сторін лунають вигуки: “Ви до нього не підходьте, це наш найгірший учень, він тягне наш клас назад!” І така реакція супроводжує цього учня постійно. Спробуйте уявити себе на його місці. Захистити чи виправдати себе він ніяк не може. То якою буде його самооцінка, його ставлення до себе, його самоповага? І яким чином це відіб'ється у перспективі на становленні його як особистості? Ким він стане? Яким він стане? В чому його провина? З чиєї вини в нього так вийшло? Яким досвідом він зможе скористатись в майбутньому у власній родині, у ставленні до власних дітей?

Саме в працях Януша Корчака, в його зворушливому, лагідному аналізі взаємин з дітьми в родині, в тих правилах і правах підростаючої особистості, які Педагог, що в одній особі поєднував любов і відповідальність матері і батька за долю дітей, можна знайти і щирий погляд на причини різних сумних явищ, і найвідповідніші ключики до розв'язання тої чи тої ситуації. І все це,

благородно продумане, буде скерованим на користь дітей, на профілактичне попередження у вихованні тих, що можуть коїти мобінг і тих, що стають його жертвами.

Однією з особливих форм спілкування зі своїми читачами, з батьками, вихователями, дітьми Я. Корчак обрав молитву, спрямування, сенс і зміст якої творив він сам. Ці невеликі форми концентрованої морально-етичної бесіди здатні одразу ж викликати довіру читача, залучити його до співдумання, до творення власних духовних життєвих імперативів у сенсі каяття, знаходження нових орієнтирів, життєвих завдань, тобто до творення власної педагогічної думки чи то в родині, чи в особистому житті, але суголосної певним духовним нормам, заповітам. Читаючи ці молитви, доросла людина чи дитина не обмежується текстами Корчака, вона починає активно аналізувати свою життєву ситуацію, шукати причини поразок, своєї провини, ставити собі нові відповідні завдання, брати на себе відповідальність, нові обов'язки, просячи підтримки у Бога. Ось лише деякі назви молитов: Молитви матері, Молитва хлопчика, Молитва маленької дитини, Молитва дівчинки, Молитва радості, Молитва вченого, Молитва митця, Молитва вихователя, Молитва старого, Навіщо молитися.

В українській педагогіці ідеї про вирішальну роль родини у вихованні, про значення духовності, доброти, краси упродовж тривалого часу зростання дитини, підлітка, юнака, формування хлопчика чи дівчинки як особистості, неповторної індивідуальності в усіх своїх працях розвивала Софія Русова, яка переконливо доводила, що тільки добро здатне викликати у відповідь добро у поведінці дитини, натомість зло завжди породжує у відповідь зло.

Вже ближче до нашого часу ідеї гуманістичного спрямування у вихованні та навчанні дітей розвивав у своїх теоретичних працях, у багаторічному досвіді Павлівської школи, у цілій системі практичних порадишників для вчителів, керівників школи і освіти, для батьків полум'яний захисник педагогіки доброти Василь Олександрович Сухомлинський.

Зробила я для себе дуже запізніле відкриття про те, що Януш Корчак був також талановитим драматургом. З великою несподіваною радістю читала я “Сенат шаленців”. Постійно жила в мені думка про те, що от якби цю п'єсу хтось показав Лесеві Танюку... Це могла б бути яскрава подія в театральному житті. Така випробувана в історії літератури форма, коли життєві колізії з розвитком і розв'язком сюжетів і проблем відбуваються в умовах божевільні – твори Миколи Васильовича Гоголя, Антона Павловича Чехова, в наші часи – “Раковий корпус” Олександра Ісаєвича Солженіцина, і от новітній роман – “Записки українського самашедшого” видатного поета і мислителя Ліни Василівни Костенко.

Задум цього драматургічного твору виник у Януша Корчака ще під час Першої світової війни під впливом “Небожественної комедії” Сигізмунта Красинського. Написана п'єса в 1931 році, того ж таки року 1 жовтня у варшавському театрі “Атенеум” відбулася її прем'єра.

Якби ж я раніше прочитала цю драму, то могла б звернутись до Романа Корогодського з проханням, щоб він познайомив з нею Леся Танюка. Та й пізніше можна було про це поговорити з Михайлиною Коцюбинською. Михайлина прихильно оцінювала видання творів Я. Корчака у видавництві “Дух і літера”, надіслала мені рецензію на це видання своєї доброї приятельки Наталії Ксьондзик. Рецензія надрукована в журналі “Кур’єр Кривбасу”. Не виникло в мене цієї думки. Не наважилась. Запізно.

Дослідники, зокрема і відомі філософи, переймаються з’ясуванням тої таїни, якою було зумовлено обрання Янушем Корчаком саме такої присвяти свого життя. Ще з юнацьких років було помітно, що він – людина активна, цілеспрямована, творча, талановита, досить мужня. Адже вже перші журналістські і літературні публікації, перші творчі знахідки, як організація і випуск газети для дітей.

Своїм життям Януш Корчак вірно, віддано, талановито служив дітям, захищав дитинство як найважливішу цінність людської цивілізації. Цінність, яка є непроминальною, вічною. Для усіх дітей. На усі часи.

Та у мільйонів дітей Голокост життя відібрав. Без їхньої згоди. Без їхнього вибору. Ганебною силою і жорстокістю. Силоміць. Серед цих мільйонів дівчаток і хлоп’ят було двісті вихованців Януша Корчака, його донечок та синочків. Вони своїм правом на смерть скористались не хотіли..

Їхній Лікар, Вчитель, їхній Батько своїм правом на смерть скористався. Іншого вибору для нього не існувало. Він був зі своїми дітьми. До кінця. Батько. Святий.

Мільйони дітей були позбавлені права вимовляти найдорожчі, найрідніші слова: “Мамо!” “Тату!” Їх нікому було називати синочком чи донечкою. Серед цих дітей судилося бути і мені.

Яків Борисович Резнік (1892–1952) – відомий в Україні (але десь лише до 50-х років ХХ ст., а потім забутий) педагог, психолог, організатор освітніх закладів, серед них і будинку для сиріт, автор численних наукових та методичних праць, які видавались єврейською, українською та російською мовами, професор, першим в Радянській Україні отримав вчений ступінь доктора педагогічних наук.

Народився Яків Резнік 22 квітня 1892 року в мальовничому Чорнобилі, що належав до Київської губернії. Батько Якова Борух-Бенціон Резнік працював учителем єврейської мови в місцевій єврейській школі, там же працював і його рідний дідусь. Хлопчик ріс в атмосфері учительської родини, в нього досить рано пробудився інтерес до книжок, від 5 років він вже читав і читав багато. З цього приводу батьки навіть виявили певне занепокоєння щодо здоров’я дитини, дозволяючи читати не більше 3-х годин на день і навіть ховаючи від малого книжки. Як згодом згадував Я. Б. Резнік, він ховався на горищі і там читав упродовж дня.

Я вже відзначила з прикрістю на початку свого тексту, що в бібліотеках не легко було віднайти відомості про життя і праці Я. Б. Резніка. Потреба віднайти відомості про долю Я. Б. Резніка та про основні напрямки його наукових і практичних знахідок жила в мені роками, та сумна ситуація в родині не давала змоги навідатись до Києва в бібліотеки і навіть вдома говорити про це з Олександром. Я дуже раділа, що Олександр знаходить в собі сили досліджувати певні сторінки з історії дорогої для нього фізики, працює в бібліотеках, з архівами, навіть знаходить можливість спілкуватися з німецькими фахівцями, які радо йому допомагають в роботі з джерелами. Упродовж років йому допомагали проф. Дітмар Лінке, проф. Дітер Гофман, проф. Манфред Ахілес, проф. Юрій Петрина. Вдома я намагалась всіляко підтримувати дослідницьку активність Олександра, вичитувала його тексти, ми раділи, коли їх в Україні приймали до друку, коли вони з'являлись у часописах.

Минали роки, я наважилась вже звідси, з Берліна, звернутись з відповідним запитанням до відомого дослідника проблем історії педагогічної науки та розвитку освіти професора Ольги Василівни Сухомлинської і саме від неї дізналась про щасливу для мене новину.

З'ясувалось, що професор Микола Дмитрович Ярмаченко запропонував своїй аспірантці Світлані Миколаївні Шевченко дослідити педагогічну спадщину Я. Б. Резніка. І відповідне дисертаційне дослідження було виконане і захищене в Києві у 2008 році. Мої добрі друзі надіслали мені дисертацію і певну кількість робіт з давньої періодики. На їх підставі опрацьовано цей нарис. На превеликий жаль, я не змогла скористатись з автентичних текстів самого Я. Б. Резніка, як це вдалось зробити, маючи перед собою тексти праць Я. Корчака.

В дисертаційному дослідженні, зокрема, показано, що дім родини Резників у Чорнобилі був своєрідним культурним осередком, батьки Якова за наказом тодішнього міністра освіти "Про перепис євреїв в українських губерніях Російської імперії" в 1897 році вели облік єврейського населення. За відповідними документами, в Чорнобилі в той час проживало біля 20 % євреїв від загальної кількості населення. Згідно з наслідками перепису 1899 року в українських губерніях Російської імперії проживало 1 644 488 євреїв, що становило 8 % загальної кількості населення. Євреї за кількістю посідали в Україні третє місце після українців та росіян. Розселення євреїв було нерівномірним, більшість їх мешкала в Київській, Подільській та Волинській губерніях.

Для порівняння – на початку ХХ ст. євреї становили близько 15 % населення Польщі, у Варшаві вони становили біля третини від загальної кількості населення.

На аналізі адміністративно визначених умов організації роботи єврейських закладів освіти в так званій "зоні осілості" спинятися не буду. Зазначу лише, що робота навчальних закладів, як і приватне навчання єврейських дітей, а також праця єврейських вчителів суворо регламентувалися та контролювалися десятками законодавчих актів та положень.

Дідусь Якова Бенціон Резнік в родині користувався особливою повагою. Його вплив на розвиток і виховання хлопчика був визначальним. Дідусь помер у 1902 році, коли Якову було 10 років, проте Яків упродовж усього життя пам'ятав дідуса, користувався його життєвими принципами.

Розпочав Яків навчання в Чорнобилі в єврейській початковій школі для хлопчиків, а згодом – у середній і у старшій школі. Хлопчик любив учитися, виявляв неабиякі здібності, ще у початковій школі серйозно зацікавився психологією. З дитячих років він користувався у спілкуванні українською мовою і вважав її рідною мовою, нарівні з єврейською. Загалом євреї в таких селищах чи містечках знали українську мову і спілкувалися саме нею з місцевим населенням. Варто зазначити, що чимало українців у цих селищах також знали єврейську мову.

У 1905 році юнак вступив на вищі єврейські хлоп'ячі курси, де продовжував поглиблено вивчати шість мов (українську, російську, латинську, німецьку, англійську, французьку). У цей час, як і багато молоді, його ровесників, друзів, знайомих, Яків включився у революційні події, брав активну участь у роботі революційного гуртка, виконував різні громадські доручення. Це безумовно сприяло формуванню в молодій людини, майбутнього педагога, відповідних ідейних переконань.

Згадуючи вже у зрілі роки, у драматичний момент свого життя, про час свого навчання на вищих хлоп'ячих курсах у Чорнобилі, Я. Б. Резнік писав, що то був жахливий час, коли діти брали участь у політичному русі, що без глибокого хвилювання і душевного болю не можна не згадати про долю дітей і молоді трудящих дореволюційної Росії. Усе, що діялося навколо, викликало обурення в душі юнака. Все це зумовило його участь у громадсько-освітньому русі української інтелігенції. Його вражало жалюгідне становище, в якому перебувало українське селянство, яке було знедоленим, неграмотним, зазнавало утисків влади.

У 1908 році Я. Б. Резнік підтримав студентський страйк, що був спрямований проти наступу на автономію вищої школи: студенти вимагали утвердження її автономії, свободи розвитку науки викладання, дозволу на вступ абітурієнтам із закінченою середньою освітою, незалежно від статі й національності.

У 1909 році Я. Б. Резнік закінчив Чорнобильські курси, успішно склавши іспити з семи мов. Того ж таки року він організував нелегальну єврейську народну школу, в якій викладав мову ідиш. Як зазначає дослідниця, це була перша педагогічна практика молодого Резніка, яку він пройшов самостійно з 1909 по 1911 роки.

У 1911 році Я. Б. Резнік почав працювати вчителем єврейської мови у київській школі № 3 на Подолі, де працював по 1918 рік. Він мріяв вступити на медичний факультет вузу, але для цього потрібен був досвід роботи в галузі медицини. Саме тому юнакові довелося влаштуватися фармацевтом до аптеки. Під час праці, як і попередньо під час навчання на курсах, Я. Б. Резнік все більше схилявся до думки, що культура та освіта мають розвиватися на національ-

ному ґрунті. Саме такі ідеї в той же період розвивали в своїй науковій та практичній педагогічній діяльності С. Ф. Русова, Яків Чепіга та інші педагоги й громадські діячі. Чи знав про їхні роботи молодий Я. Б. Резнік? Однак, безперечно, він вмів спостерігати, аналізувати тогочасну суспільно-історичну ситуацію, сам вчився і працював активно, що й привело його до думки про те, що в тих умовах боротьби в Україні за рідну школу доцільніше було надати проблемі не національного, а науково-педагогічного характеру, оскільки національний був в умовах російського самодержавства безперспективним.

На той час рівень розвитку освіти в Україні був надто низьким, майже 75 % населення було неписьменним. Однак вже на початку ХХ ст. в Росії та в Україні пошвидко змінювалось громадське життя. Саме у 1915 році Я. Б. Резнік вступив на медичний факультет Імператорського університету Св. Володимира. У студентські роки розкрилися загальні і спеціальні здібності юнака, сформувалася його життєва спрямованість, його ерудиція, глибоке зацікавлення різними галузями медицини. До того ж юнак активно включився в роботу студентської соціал-демократичної партії університету. На той час студенти розглядали освіту і просвіту як один із напрямів своєї політичної діяльності. Їхніми вимогами були – загальне, світське, обов'язкове навчання та соціальне виховання. В результаті виразні національні симпатії, що склалися в Я. Б. Резніка, привели його до Української соціал-демократичної робітничої партії та до “Української громади”.

Цікаво, що саме в цей час у Києві перебував Януш Корчак (1915–1917). Йшла Перша Світова війна. Януш Корчак, як лікар, брав у ній участь. Саме в ці роки він лікував у Києві поранених, яких привозили з фронту. Під час перерв, коли доводилось очікувати нової партії поранених, Я. Корчак писав тут книжку “Як любити дітей”, відвідав одну з приватних гімназій, а в 1917 році працював у дитячих закладах, що знаходились на вулиці Володимирській та Богоутівській.

Свідчень про те, чи знали один одного ці молоді люди – Януш Корчак і Яків Резнік, які вже на той час визначили кожен для себе основну мету і основну справу життя і яких ситуація звела в одному місті, я не знайшла. Як не знайшла і свідчень, чи дізнались вони один про одного, живучи у сусідніх країнах і набувши певного визнання кожен у себе вдома, – так от, чи дізнались вони, що зайняті подібною справою і навіть мають дещо схожі ідеї?

Як зазначає дослідниця С. Шевченко, основні ідеї Я. Б. Резніка щодо розвитку освіти збігалися з поглядами відомих у той час українських педагогів Т. Лубенець, С. Русової, С. Сірополка. Я. Б. Резнік також вважав саме народну школу з рідною мовою навчання основою всього національного життя, а рідну мову – “джерелом національного духу, засобом освіти та культури”. Вчений наголошував, що тільки в рідній мові зафіксовані цінності та символи нації, які сприяють етнічному самоусвідомленню, державотворчим прагненням: спільне минуле, спільна доля, національна культура, національний характер. Я. Б. Резнік вважав, що без рідної мови не може бути національної гідності, оскільки

“мова – це основа, у скарбницю якої народ заклад свою історію, вірування, погляди. Це є виявом національної самосвідомості та громадянської позиції” (238. арк. 56).

Саме в цей час, коли визначалися і формувалися основні світоглядні принципи Я. Б. Резніка, в Києві загострилася суспільно-політична ситуація: у січні 1915 року київський губернатор, виконуючи наказ начальника Київського військового округу, видав розпорядження “припинити на час воєнного стану всі періодичні видання малоросійським наріччям, старожидівською мовою й жидівським жаргоном”. Саме цим указом було заборонено українські видання “Дзвін”, “Записки Наукового товариства в Києві”, “Літературно-науковий вісник”, “Молода Україна”, “Рідний край”, “Світло” (перший український педагогічний часопис, організований С. Русовою з однодумцями в 1910 році – О. П.), “Сяйво”, “Україна” та ін. Були заборонені і всі єврейські видання, в багатьох з них активно друкував свої праці Я. Б. Резнік.

За цих умов Я. Б. Резнік продовжує працювати вчителем у початковій та викладачем у вищій школі м. Києва. В цей час він дійшов висновку, що саме педагогіка є найкращою наукою і що “викладачем може бути той, хто сам займається інтенсивним науковим пошуком”.

Активний, ініціативний, зацікавлений у творчій праці молодий педагог до лютневих подій 1917 року ставився з добрими сподіваннями. У березні 1917 року було створено Українську Центральну Раду, яка визначила головний напрямок роботи – відродження національної школи. Було утворене “Товариство шкільної освіти”, яке одразу ж розпочало підготовку до Першого вчительського з’їзду. Вже у квітні 1917 року відбувся Перший Всеукраїнський учительський з’їзд з питань національної освіти. В його роботі взяло участь 500 делегатів, серед них і молодий педагог Яків Резнік.

Разом із відомими на той час вченими та громадськими діячами Я. Б. Резнік брав активну участь у розбудові української науки та освіти. Вже на Першому вчительському з’їзді гостро постало питання щодо поліпшення освіти в Україні. Я. Б. Резнік визначив тему свого виступу – “Народна освіта та індивідуальний підхід до учнів”. Вже сама тема засвідчує, що молодий педагог з науковим мисленням і глибоким розумінням державних і суспільних проблем вказаного історичного періоду, тісно поєднував загальні завдання розвитку освіти в державі з надзвичайно важливими завданнями виховання і навчання не тільки дітей, тобто усього підростаючого покоління, але й при цьому – кожної дитини як індивідуальності, особистості. Вже так поставлена проблема вимагала багатоаспектного аналізу.

Доповідач, зокрема, зупинився на аналізі стану та умов викладання загальноосвітніх предметів у школі. Він висловив низку пропозицій щодо підвищення якості освіти. Наведу кілька з тих пропозицій, що подані у дослідженні С. Шевченко:

- рівень доступності освіти для кожної нації, яка проживає на українській землі;

- наукова популяризація україномовної літератури на українських землях у вигляді читань, лекцій, бесід;
- обов'язкова популяризація педагогічної літератури, яка має спиратися на факти, приклади й ілюстрації, узяті з побуту й місцевого сільського господарства (с. 11).

У 1917–1918 роках, коли культурне будівництво набуло широкого розмаху, відновилася українська преса, запрацювали видавництва, виникали нові, в тому числі й офіційні українські видання, Я. Б. Резнік навчався на другому курсі медичного факультету Імператорського університету Святого Володимира й водночас працював у ньому викладачем на кафедрі історії української мови та літератури.

У червні 1918 року Я. Б. Резнік отримав диплом за спеціальністю провізора (фармацевт) і продовжував працювати в аптеці. Однак він прагнув серйозно зайнятися педагогікою, у зв'язку з чим розпочав готуватися до вступу на філологічний факультет, поставивши собі завдання досконало вивчити українську мову. Готуючись до вступу в університет, він самостійно поглиблював свої знання з української філології, педагогіки та психології.

У 1919 році Я. Б. Резнік вступив на філологічний факультет Київського університету Св. Володимира і після закінчення навчання у 1923 р. почав читати лекції з педагогіки на курсах з підготовки вчителів при цьому ж університеті. Він працює також у школах, що входили до системи “Культур-Ліги”, яка діяла в Києві з 1918 по 1925 роки і мала повну назву “Єврейська культурно-просвітницька організація “Культур-Ліга”. “Культур-Ліга” в Києві утримувала більше 30 культурно-освітніх закладів, серед них дитячі садки, школи, гімназії, притулки, бібліотеки, студії, музеї, хори, видавництво, художні виставки, Педагогічний музей. З відкриттям Єврейського університету Я. Б. Резнік почав викладати в ньому педагогіку. Аудиторія під час його лекцій була переповненою, молодого викладача приходили слухати студенти з різних факультетів, зокрема, філологічного, юридичного. Він захоплював студентів і змістом предмета, і енергійним, яскравим методом викладання, і культурою спілкування.

В 1919 році був опублікований перший методичний посібник Я. Б. Резніка “Батькам про виховання культурних навичок і звичок”.

В ті ж часи за підтримки “Культур-Ліги” по вул. Ярославська, 40 було організовано дитячий будинок, яким керував Я. Б. Резнік. Благочинний внесок на підтримку першого, “нового за зразком європейських шкіл” єврейського дитячого будинку зробила педагог за фахом С. Мандельштам. Цей будинок приймав та утримував дітей іудейської віри, сиріт і напівсиріт, які втратили батьків під час війни. В дитячому будинку налічувалось понад 70 дітей.

Важливою підставою для організації дитячих будинків стала “Декларація Народного комісаріату освіти УСРР про соціальне виховання дітей”, затверджена у червні 1920 року. Рішення про збільшення числа дитячих будинків було одним із завдань соціального виховання. У декларації соціальне виховання протиставлялося і шкільному, і сімейному вихованню. Школа розглядалася як

застарілий залишок капіталістичної епохи, а сім'я як суспільний осередок, що перебуває у процесі розпаду. На місце школи і сім'ї мав прийти новий, "ідеальний" тип соціального виховання. Саме дитячий будинок був призначений служити "маяком" соціального виховання, а всі інші установи (дитячі садки, школи, клуби та ін.) розглядалися як установи переходового типу, які мусіли орієнтуватися на дитячий будинок і за змістом роботи та організацією життя дітей наближатися до нього.

Отже, Декларація ставила, як основні, завдання, що полягали у охопленні громадським вихованням величезної кількості безпритульних, осиротілих, знедолених дітей, у прагненні зробити виховання дітей справою всіх трудящих, усього суспільства.

В цей досить складний період, пов'язаний з наслідками війни, невизначеністю політичної ситуації в країні, економічною розрухою в галузі освіти, Наркомос України надав перевагу саме соціальному вихованню дітей та підлітків. Дитячий будинок визнавався як основна форма їхнього утримання. Зрозуміло, що Я. Б. Резнік, як організатор і керівник дитячого будинку, мав враховувати завдання і вимоги, які ставило до виховної системи державне керівництво в тій ситуації, в якій опинилася країна. Як засвідчують архівні документи, за своєю структурою, змістом і формами організації навчально-виховного процесу дитячий будинок Я. Б. Резніка був подібним до виховного закладу для правопорушників, організованого Антоном Семеновичем Макаренком.

Маючи за зразок виховний заклад А. С. Макаренка, Я. Б. Резнік водночас орієнтувався завдяки освіті, яку він отримував, і на досвід нових шкіл, що в той час вже функціонували чи виникали. За мету він ставив забезпечити дітям якомога більше різноманітного матеріалу для вивчення і для занять і разом з тим не перевантажувати їх. Це нагадує одну з основних умов роботи шкіл М. Монтесорі, які в той час отримували визнання і поширення в різних країнах. Проте це поки лише моє припущення, прямого посилання в працях Я. Б. Резніка я не зустрічала.

Завдяки матеріальній допомозі "Культур-Ліги", Я. Б. Резнік мав можливість проводити в своєму дитячому будинку експериментальні дослідження з усіх загально-освітніх предметів, пов'язуючи їх вивчення із реальним життям. На таких засадах ним був створений не тільки дослідний дитячий будинок, а й єврейська робітничка школа, де він також був завідувачем упродовж п'яти років (1921–1926). У тому ж 1921 році відбулося відкриття Вищого єврейського педагогічного технікуму, в якому Я. Б. Резнік також обійняв посаду завідувача і викладав педагогіку. Освічений, енергійний, працьовитий молодий педагог вже на той час виробляв свою систему поглядів і переконань.

Маю щирю потребу висловити глибоку вдячність Олені Володимирівні Коваленко, з якою ми співпрацювали упродовж десятиріччя і яка тепер виявляє щодо мене глибоку підтримку і готовність надавати допомогу: вона спромоглася відшукати рідкісні видання, в яких були опубліковані праці Я. Б. Резніка, надіслала мені копії робіт і тепер я можу відчувати глибше плин думок цього

відповідального і талановитого педагога, атмосферу, в якій він працював, завдання, які перед собою ставив, творчі пошуки і знахідки, які отримував і якими ділився з педагогічною громадськістю та студентами.

Від самого початку організації освітньої та виховної роботи в дитячому будинку Я. Б. Резнік виразно визначив основні завдання, які він ставив перед собою. Принципово важливою умовою роботи в сиротинці він вважав увагу та повагу до кожної дитини. В цьому він був суголосний з А. С. Макаренком, який, як відомо, вважав, що попереднім важким, асоціальним, часто злодійським чи бандитським досвідом вихованців потрібно знехтувати, викреслити його з пам'яті, ні в якому разі не пригадувати; ставитись до кожного вихованця з повагою, дати йому довіру, новий шанс набути новий життєвий досвід. Для цього педагог має бути дослідником, знати кожну дитину, кожного вихованця, добре знати психологію дітей. В роботі “Організація освітньої праці” він пише: “Діти дуже різняться як підготовкою, так і розвитком та здібностями. Треба було поділити їх на окремі гуртки. Але за якою ознакою зробити цей поділ? Чи рахуватися з підготовкою, розвитком, чи тільки з віком? – В процесі праці були випробувані різні угруповання, але ні одно з них не задовольняло зовсім”. (ж. Радянська освіта, 1924, № 4 липень 7, с. 27–31). Зрештою спосіб успішної організації дітей для виконання освітніх і трудових завдань було знайдено в умовах експериментального пошуку, коли було надано вирішального значення ініціативі, тобто самостійному вибору тої чи іншої групи самими вихованцями. Так було знайдено “Метод самостійної праці у вільних угрупованнях”. За таких умов різниця в наслідках роботи між гуртками стиралась, молодші часто відвідували гуртки старших, цікавилися їх роботою. Старші виявляли зацікавлення до роботи молодших. Про результати доповідали на загальних зібраннях. Вчителі, як правило, допомагали слабшим – це була їхня основна позиція, а не керівництво у звичному розумінні.

В статті “Формалізм та способи його усунення” Я. Б. Резнік зазначав, що виховна робота “часто будується без урахування психології підлітків, психології молоді”. Він обстоював основну ідею, яка полягала в тому, що “дитина – найбільш ніжна і податлива істота в світі. Формалізм у її вихованні та навчанні – смертний гріх” (с. 22). Варто зазначити, що саме ця робота засвідчує як глибоку професійну відповідальність автора за наслідки діяльності і готовність до такої відповідальності, так і неабиякий ступінь громадянської мужності. Адже йшлося про час, коли в країні утверджувались нові ідеї, нові гасла, вони мали загальну “керівну і спрямовуючу силу”, а значить охоплювали усі сфери життя. Набувала загального використання ідея соціалістичних змагань, газети і радіо широко її пропагували. Торкнулась ця ідея і закладів освіти. І от Я. Б. Резнік формулює (наважується формулювати – !) думку про те, що: “Найяскравішим проявом формалізму в школі і джерелом формалістичних перекручень у навчанні і вихованні була практика соціалістичного змагання в навчальній роботі. Тут ми маємо наочну і переконливу ілюстрацію того, як мстить за себе формальне ставлення до справи, ігнорування конкретних умов

роботи, невідповідність форми змістові”. Далі аналізує і порівнює наслідки впровадження ідеї соціалістичного змагання на виробництві і у школі...

В тих освітніх закладах, які організовував і в яких здійснював керівництво Я. Б. Резнік, він особливої уваги надавав загальній атмосфері, що в першу чергу виявлялася у взаєминах між учителями та учнями. Він відкидав авторитарність, пропагував ідею товариських взаємин між дорослими та дітьми. В цьому сенсі він зазначав: “Ми повинні досягнути щирих стосунків із дітьми, вивчаючи кожного з них індивідуально... і поменше давати готового матеріалу, нехай діти самі винаходять, добиваються й помиляються, а ми їм будемо допомагати, аби вони побільше виявляли ініціативи та інтересу”. (В роботі – Комплексне навчання: з досвіду дитячого дому. – Радянська освіта. – 1923, ч.2. – № 5. – с.34–44.).

Ці думки про ставлення до дитини, про організацію освітнього середовища є такими близькими до поглядів М. Монтесорі та Я. Корчака. Маємо підстави говорити про те, що Я. Б. Резнік шукав і опрацьовував умови для створення саме гуманістичної системи в освітньо-виховному процесі закладу для дітей.

Одне з важливих завдань він вбачав у тому, що потрібно створити такий колектив і дорослих (працівників, педагогів), який би безперервно розвивався, рухався вперед, не задовольняючись досягнутим. Особиста творчість педагогів і вихованців розглядалась як основна умова успіху. Я. Б. Резнік вважав, що “задатки творчої сили існують майже в усіх, у дітей і у дорослих людей – треба лише створити для її виявлення відповідні умови”.

Я. Б. Резнік був переконаний в тому, що все залежить лише від педагога, який має бути організатором життя дитини, його уважним спостерігачем і дослідником. Системою науково-педагогічних досліджень в дитячому будинку він доводив, що це переконання є справедливим.

Щоб довести справедливість своїх поглядів, дослідник у різних працях спирається на думки, висловлені мислителями, філософами, педагогами від давніх часів і до сучасних йому. Надзвичайно приємно читати посилання на думки Сократа, Платона, Еразма Ротердамського, Ж.-Ж. Руссо, Песталоцці, Дістервега, Гельвеція, Е. Канта. До того ж ці посилання часто подані у власних перекладах дослідника. Сумно, але вже з часом наші діячі освіти вже такою можливістю не володіли.

В таких працях, як “Методика утворення правильних уявлень і понять у дітей” (1939), “О значении воспитания” та інших Я. Б. Резнік аналізує психологічну картину розвитку дітей, відмінності в їх поведінці, уміннях, здібностях, шукає причини цих відмінностей. Так, обстоюючи думку про велику силу виховання, про його можливості, педагог і дослідник спирається на Сократа і Платона, наводячи їхні положення про те, що “жодна душа не позбавлена знань з власної волі”, і “ніхто добровільно не є злим”. Якщо ж зустрічаємо так багато неуків і порочних людей, то причина цього – не в їхній природі, а в тому, що ніхто не потурбувався про належне виховання їхнього розуму. У поведінці людини її доброта такою ж мірою є результатом гарного виховання, як схиль-

ність до проявів зла – результатом поганого виховання. Я. Б. Резнік надавав принципово важливого значення у розвитку дитини загалом і своїх вихованців, зокрема, а також у системі підготовки педагогів таким категоріям, як культура, освіта, просвіта. Щоб бути переконливим, він спирався на думки визнаних історією і науковою думкою авторитетів. Так, він спирався на думку Е. Канта про те, що “Людина може стати людиною тільки завдяки вихованню. Вона є те, що з неї робить виховання”. Саме у вихованні закладена велика таємниця удосконалення природи людини. Таке розуміння ролі виховання було засадничим при опрацюванні тієї системи наукових ідей, змісту і практичних методів організації навчання і виховання в тих установах, де працював дослідник. В його працях органічно поєднуються наукові підвалини і відповідні їм методичні засоби роботи з учнями. Така позиція дуже добре представлена, наприклад, в роботах про методіку утворення правильних понять у дітей, про методи викладання у школі, зокрема, про лекційний метод, про формалізм у навчанні, про організацію роботи учнів з книгою та у інших працях.

Варто відзначити, що окрім того, що Я. Б. Резнік органічно поєднував у своїй особі професійного науковця, дослідника і водночас високої майстерності вчителя, методиста, тобто практика, він ще й чудово володів майстерністю публіциста. Він умів привернути увагу свого читача до проблеми, яку висвітлював, переконливо показати її важливість, захопити нею, дати її змістовний різнобічний аналіз. В цьому сенсі, думаю, що праця Я. Б. Резніка “Виховний метод А. С. Макаренка” може розглядатись як одна з найкращих серед великого переліку досліджень про видатного педагога.

Водночас із болем відзначу, що епоха, той історичний її відтинок, що випав на життя Я. Б. Резніка, і в якому сконцентрувалась особлива ідеологічна непевність, невизначеність і жорстокість у пошуках наукових засад, зокрема, психології та педагогіки, яка відбилась у державній постанові (1936) щодо “педологічних перекручень” змусила цього вже визнаного, авторитетного, досвідченого науковця, вчителя, освітянина визнати партійну критику справедливою. Коли читаю статтю Я. Б. Резніка, в якій він послідовно підтримує партійну критику педології, не можу повірити, що людина з тією потужною, культурною, європейською і громадянською позицією могла щиро спромогтись на такий вчинок. Сумно. Чи вже тоді відчув він той панічний страх, який доведеться пережити?...

22.8.2011

Ми повернулися з Києва. Були утрюх. Всього за 10 днів було багато відвідин, багато важливих справ. Поновили пам'ятник Ользі Андріївні, коло неї зробили пам'ятну табличку Олександра. Відвідали дорогі могили. Кілька разів навідувалися до німецьких тіточок Олександра, відвідали доньку академіка О. Г. Гольдмана – Зінаїду Олександрівну Шиліну.

Відзначили мій день народження, ювілейний. Ліля настояла, сказавши: “Коли це таке було чи ще буде, щоб до тебе на день народження можна було

приїхати на метро?! Не відкрутишся!” Марина взялася допомогти з організацією. Її син Саня, що вже давно виріс, журналіст, допоміг. З Ізяслава приїхала моя подруга-сестра Ліля Орлова, тепер Троц, з сином Романом. Було затишно, щиро. Як тепер годиться – без зайвого клопоту, в кафе, і навіть не дуже дорого.

Ми розпланували кожен день нашого перебування. Та якось зранку зателефонував Богдан Романович Кияк і повідомив, що саме в цей день в Інституті фізики відбудеться науковий семінар, присвячений ювілею вченого секретаря Віктора Степановича Манжари і що мене радо на це урочисте зібрання запрошують. Вийшло неочікувано. І як на мене... Отже, я відповіла, що день, на жаль, вже розплановано. Це була правда. Богдан Романович зрозумів. Та тут Наталя слушно зауважила, що ці татові колеги стільки зробили і роблять для шанування пам'яті Олександра, що годилося б плани змінити, заспокоїтися та піти. Я погодилась. Вдячна Олександровим друзям і Наталі.

Урочистості були надзвичайно теплі, змістовні. Віктор Степанович – стрункий, елегантний, біля нього чарівна дружина. Щирі вітання колег – докторів наук, академіків, друзів. І було справжнє диво – на сцену вийшли шість рідних сестер ювіляра, шість талановитих красунь. Зачарована аудиторія завмерла. Кожна з них подарувала братові власного зворушливого вірша, а після того вони всі разом чудово співали.

Під час невеликої перерви до мене підійшов академік Марат Самуїлович Соскін і сказав, що він з повагою згадує Олександра, що Олександр був совістю Інституту: “Якщо ви читали Біблію, – зауважив вчений, – то біблійний символ “сіль землі” – це у нас Віктор Степанович і Олександр”. Це так.

Я вдячна долі, що потрапила на це високе зібрання і почула від шанованих людей таке гідне ставлення до Олександра. Шкода, сумно, що він цього вже не знає, не почув. Як же він потребував такої підтримки! Попри усю свою чоловічу витривалість і мужність. Як він запам'ятовував, радів, як додавалося йому запалу, сили, наснаги, коли хтось із шанованих колег помічав і схвалював його наукові пошуки. Та таких моментів за життя Олександр зустрічав небагато, зовсім небагато, як для нього. А державної ласки (чи можна так сказати – ?), чи підтримки лідерів-чиновників він не зазнавав, мабуть, ніколи. Хоча під час успішної роботи над дисертаційним дослідженням йому обіцяли наукове відрядження до Великобританії. Як це його окрило! Та згодом ніхто і ніколи про це вже не згадував.

У зв'язку з цим пригадую приємну зустріч, яка відбулася вже тут, у Берліні. У відрядження на кафедру україністики Грайфсвальдського університету, при якій працювало товариство, яке вивчало педагогічну спадщину видатного українського вченого і вчителя Василя Олександровича Сухомлинського, прибули з Києва Олександра Яківна Савченко і Ольга Василівна Сухомлинська. Попри усю напруженість порядку денного семінару і короткочасність перебування в Німеччині, ці дорогі мені поважні особи все ж знайшли за потрібне провідати нас. Познайомилися з родиною, з моїм Олександром, з

маленьким онуком, якому тільки-но виповнилося 2 роки. Це був 2003-ій рік. Наталя з синочком пішли на прогулянку. Розпочалася бесіда про життя. А що для нас означало життя? Для нас усіх, чотирьох. Звісно, життя для нас – це, перш за все, праця. Олександр розповів про свої дослідження з історії фізики, якими він зайнявся в Німеччині. Якраз він підготував досить велику і цікаву роботу з історії радіо. Олександра Яківна запропонувала передати її як серію статей до часопису “Фізика і астрономія в школі”. Олександр з вдячністю погодився. Розмова зайшла і про мене. І тут наші обидві гості, не можу пригадати, хто з них розпочав, а хто підтримав, сказали, звертаючись до Олександра: “Яби ваша Олена Василівна не була такою скромною, то вона давно стала б академіком”.

Можна собі таке уявити? У нас в гостях дві Дами, дві видатні особи, академіки. Зрозуміло, я сприйняла цю розмову як знак доброго ставлення до мене, як підтримку. Але Олександр сприйняв її буквально. Він повірив! Він так щиро радів! Ділився цією думкою з приятелями, які могли її належно сприйняти. Розповідав про цю ситуацію в науковому товаристві в Берліні, в роботі якого ми брали участь, та друзям і колегам у Києві, коли навідувався додому.

Я якось спокійніше ставлюся до різних моментів визнання. Досвід допоміг мені самій відчувати, чи добре я виконала роботу, чи не дуже. А Олександр був більш чутливим. Можливо, чоловіки такі більш емоційно чутливі, потребують більше підтримки.

От видатна Марія Монтесорі стояла на тому, що коли мала дитина чи учень вчиться виконувати певне завдання, то її не потрібно хвалити, якщо все добре вийшло. Правда, не треба і картати, коли виконано не так. Вже сам результат виконання дає можливість дитині усвідомити, що вийшло правильно і бути задоволеною, або ж побачити, що не виходить, отже... Я дуже високо ціную систему Марії Монтесорі. Можливо, в педагогіці ХХ століття другої такої досконалої, викінченої системи не існує. Це подвижницька праця, що включає весь комплекс – науку, практику, методiku, систему засобів, підготовку вчителів. Це все так. Мене називали скромною, але це не є скромністю, що я наважуюсь оцінювати систему Великої італійки. Однак, думку я веду до того, що дітей таки не потрібно картати, або не завжди потрібно картати за помилкові розв'язки, але конче потрібно хвалити за успішні розв'язки. Це по відношенню до всіх дітей, особливо тих, яким бракує радості в житті, які не мають належного достатку в родині, або не мають до кого звернутися “тату”, “мамуся”, живуть в умовах інтернату, або є слабенькими фізично через якусь хворобу чи чорнобильську біду. Дітей потрібно хвалити. Чи мудра похвала може нашкодити? Не впевнена.

В 1922 році Я. Б. Резнік розпочав застосування в дитячому будинку комплексної системи навчання. Адміністративно ж введення комплексних програм було затверджено у 1924 році. Ці програми не передбачали вивчення деяких предметів, що входили до програм старих шкіл, та головна перевага цих

комплексних програм, яку обстоював і Резнік, полягала в тому, що діти мали вивчати справжні життєві факти та явища, а не елементи абстрактних наук. Педагог зазначав, що “вивчення комплексних тем треба розуміти як уміння орієнтуватися в явищах дедалі більшої складності, а знання – це лише засіб до набуття цих умінь”... (в тій же роботі, с.38). Я. Б. Резнік надавав принципово важливого значення застосуванню психології в роботі педагога, вивчав її, сам проводив психолого-педагогічні дослідження, застосовував у дитячому будинку та у школах різні засоби та методи навчання і виховання, ділився своїми думками та наслідками роботи з учителями, в педагогічній пресі. (Я. Б. Резнік. Нові принципи побудови комплексної системи. – Радянська освіта. – 1925. – № 6–7. – С.9–16).

Треба зазначити, що саме початок становлення молодого Я. Б. Резніка як педагога, організатора освітніх закладів, як вчителя і викладача, як науковця-дослідника, як особистості співпав у часовому відтинку з надзвичайно складним і драматичним відтинком часу в історії України. Відомо, що початок 1920-х років був пов’язаний з новими умовами розвитку України, становлення її як держави в усіх ділянках її державного, соціально-економічного та культурного життя. Відомо, що засадничою ідеєю розвитку держави була ідея українізації, яка, зокрема, сприяла прискоренню ліквідації неписьменності (неписьменність зменшилася з 47 % у 1926 році до 8 % у 1934 році). За десятиріччя українізації (1923–1933) інтенсивно розбудовувалось шкільництво, особливо його початкова і семирічна ланка. Що ж до стану культури, то цей період історики називають добою культурного відродження, оскільки і українська література, і мистецтво, і театр, і кіно, навіть попри ідеологічні гальма, набули європейського рівня розвитку. Саме у цей час було створено Українську Академію Наук.

Ознакою розуміння національного питання за українізації було толерантне ставлення до національних меншин в Україні – євреїв, поляків, німців, молдаван та інших народів (Б. В. Чирко. Національні меншини в Україні в 20–30-ті роки ХХ ст. – історичні аспекти. – Київ, Саг, 1995.).

Однак процес національного – державного і культурного відродження відбувався в умовах постійної зовнішньої і внутрішньої протидії і гальмування. Остаточно українізація припинилася з призначенням П. Постишева на посаду секретаря ЦК КП(Б)У у січні 1933 року. Розпочалися масові репресії. Упродовж 1930-х років репресії охопили всі верстви інтелігенції, деякі з них (вчені-філологи й історики, письменники, діячі театру, кобзарі, члени марксистських шкіл в суспільних науках) були винищені майже повністю. В інших групах репресії проводилися вибірково, але всюди процент жертв був значним. За приблизними підрахунками, наведеними в дослідженні відомого історика В. І. Сергійчука, в УРСР у 30-ті роки було ліквідовано близько 80 % творчої інтелігенції.

В цей же час, а саме в 1924 році почався серйозний спад у діяльності “Культур-Ліги”, яку комуністи називали націоналістичною організацією. В 1925 році Ліга перестала існувати. Розпочалась і ставала все інтенсивнішою по-

літика фальсифікації, заборон та замовчування щодо єврейської культури, яка продовжувалась кілька десятиліть. Як наслідок, було викреслено з історичної пам'яті не тільки населення України, але й його частини – самого єврейського народу, кількох його поколінь історію народу, його культуру, релігію, мову.

В цих умовах не тільки невизначеності, але й жорстоких заборон та репресій довелося працювати молодому педагогові. В 1925 році Я. Б. Резнік почав працювати і на Київській обласній педагогічній станції. Це давало йому можливість поєднувати роботу в школі, в педагогічному технікумі та в дитячому будинку з науково-дослідною роботою в галузі дитячої та педагогічної психології. Поєднання науково-дослідної роботи з практикою навчання в конкретних умовах освітніх закладів вимагало глибокого теоретичного аналізу процесів навчання та виховання, пошуку відповідних методів його здійснення з врахуванням типу закладів, віку дітей, завдань освіти тощо.

Як наслідок, в 1924 році вийшло 8 підручників Я. Б. Резніка, серед них методичний посібник з організації освітньої праці, три підручники з математики (два – українською, один – російською мовами), чотири підручники з математики єврейською мовою, методичні рекомендації “Організація освітньої праці”, “Організація освітньої праці в дитячому будинку”, “Шлях до нової школи” та інші.

14.09.11

Випадок. Випадковість. Чи є випадковість дійсно випадковою? Сьогодні за планом в Общині було оголошено лекцію Д-ра Германа Симона “21 рік об'єднаної Німеччини. Особисті роздуми щодо єврейських перспектив”.

Я ж вже тривалий час нікуди не ходжу. Не маю інтересу. А тут зібралась і пішла. Чому? І за це випадкове рішення я собі глибоко вдячна. Лектор – історик. Європейський історик. Був добрий синхронний переклад з німецької на російську. Лекція була насичена сміливо дібраними фактами та інтелігентними, глибоко етичними міркуваннями вченого. Наведу дві думки д-ра Симона, які були для мене винагородою за те, що я таки пішла. Перша: мати нинішнього вченого вижила під час Голокосту, бачила, пережила усі його жахи і все ж вирішила після війни залишитись жити в Німеччині. Чому? Він зачитав листа, якого мати, здається, в 1946 році писала подрузі в Англію, де пояснювала своє рішення. Родина Г. Симона вже в дванадцятому поколінні живе в Німеччині. Це – їхня батьківщина. Вчений вважає питання, чому євреї, яким вдалося вціліти під час війни, після війни залишилися жити в Німеччині, як і питання, чому євреї з країн колишнього Радянського Союзу приїхали, тобто емігрували в Німеччину, некоректними. Такі питання ставити не потрібно.

Друге. Його дивують заклики про те, що чоловіки-євреї мають одружуватися з жінками-єврейками. Важко збагнути, що є окреме місце на цвинтарі, де ховають членів родин, що складаються з людей різних національностей, часто це сприймається багатьма членами Общини якось...

Д-р Симон запитує: “А чи думають ті, що виголошують сумніви, скількох євреїв, чоловіків і жінок, врятували чоловіки і жінки інших національностей? Як ставитись до такого глибоко благородного людського явища?”

Мушу зізнатися, що такі роздуми за своє тривале життя я чула вперше. Щось таки мною покерувало, що я пішла на лекцію.

На закінчення лекції д-р Симон звернувся до своїх слухачів, людей досить поважного віку, з міркуванням-порадою – передати дітям і онукам найцінніший скарб – рідну мову, маючи на увазі, зрозуміло, російську. Подбати про те, щоб молоді генерації не тільки говорили, але й вміли читати і писати рідною мовою. Тобто мовою рідних батьків, дідусів і бабусь. Мовою нової для родини країни вони оволодіють, так складається життя. Світ змінюється, люди мігрують, і то значними масивами. Добре володіння рідною мовою допоможе людині відбутися.

Я подумала, як добре, що наш 9-річний Миколка володіє рідною українською мовою, що Олександр, Наталя і я створили йому середовище, де від самого народження хлоп'яти спілкування велося українською мовою. Вже в дитячому садочку він почав оволодівати німецькою мовою, а в школі на перервах у розмовах з однокласниками, родини яких приїхали з Росії, України та інших держав, почав прислухатися до російської мови. Тепер майже все розуміє, іноді і говорить, але часто запитує, що те чи інше слово означає. Іноді дивує нас спостереженнями-відкриттями, наприклад: “Мамо, бабусю, вчіть мене таких гарних українських слів, як слово “ретельно”.

Однак не був легким для дитини такий шлях мовного розвитку – дуже маленьким було те родинне коло, де жила рідна мова, а весь великий світ навколо був для дитини незрозумілим. Іноді наші російськомовні приятелі запитували: “Для чого ви це робите?” Що можна було їм відповісти? Чи, якби ми вчинили інакше, то колись згодом Наталін син і наш з Олександром дорогий онук вивчив би українську мову? Думаю, що все відбулось, як і мало бути. Через тиждень Миколайчикові виповниться 10 років. Він вчиться у 5-му класі, додатково ходить на медичний спорт, приватно вчиться музики по класу фортепіано і з добрим тренером займається шахами.

Так хочеться, щоб доля в нього видалася щасливою.

Вже більше року, як нема з нами дідуся... Та от наш Микола прохопився віршами. Записала – 27.11.08:

Зайчик

Я пішов у ліс

Я зустрів зайчика

Ми поговорили

Та й стали друзі.

Завтра зранку я прийшов,

Ми поговорили

Та й стали ще дужчими друзями.

*Так і післязавтра,
Післязавтра і один день,
І три дні.*

Сонечко

*Сонце сяє за горбком,
Я дивлюсь на небо,
Воно мовби каже:
Йди за горбок,
Там сонце,
Йди за горбок,
Там сонце –
Знайдеш скарби –
Від сонця.*

Ці вірші і настрої нав'язані спогадами про прогулянки з Дідусем, коли шукали і навідувались до зайчиків, носили їм моркву, спостерігали, милувались. А згодом Дідусь ненароком приносив Микольці від зайчиків подарунки: зайчики виглядали Дідуся з-за кущиків і передавали малому щось важливе. У серці хлоп'яти це збереглося.

До речі, згодом у пресі відзначалося, що Я. Б. Резнік був найкращим керівником дитячого будинку, а його дослідний дитячий будинок вважався найкращим в Україні зразком серед інших, що діяли на той час.

У 1927 році Я. Б. Резнік був залучений до наукової роботи в Наркомосі УСРР. Саме Народний Комісаріат освіти у 1928 році відрядив вченого до Німеччини з метою обміну досвідом, вивчення та аналізу роботи тамтешніх шкіл. У своєму звіті після повернення з Німеччини він писав: "... був у Німеччині два місяці (січень і лютий) і це дало змогу мені дослідити їхні дисципліни, порівняти їх із вітчизняними й збагнути, що кращих за наші підходи до навчально-виховного процесу немає ніде”...

Зрозуміло, що теперішній історичний досвід дозволяє припускати, що такий напрямок порівняльної оцінки був державною ознакою і навіть вимогою часу. Приблизно в той час і радянську науку характеризували як найпередовішу у світі. Цього вимагала керівна політика. Однак і німецькі вчені, які побували в Дослідному дитячому будинку, також високо оцінили його роботу. С. Шевченко цитує автора однієї із статей: “Я. Б. Резнік є не лише радянським ученим, він є великим педагогом свого покликання. Про його заклад чутки розлетілись по всій Німеччині й Англії, а згодом і по всьому світу. Це достатньо, щоб довести, що він є досить перспективним “Будинком радості” для дітей (с. 17).

Та вже того ж таки 1928 року Я. Б. Резнік був звільненим з посади викладача педагогіки кабінету соціальної педагогіки Дослідної педологічної станції.

Він переїхав до Одеси, де отримав посаду завідувача кафедри педагогіки Одеського інституту народної освіти. Тут йому було присвоєно звання професора Єврейського відділення. Районна Рада Одеси в тому ж році обрала Я. Б. Резніка своїм депутатом.

На посаді професора Я. Б. Резнік працював з 1928 по 1929 рік. Він опрацював освітні програми, зокрема, з математики, на підставі нових педагогічних технологій розробляв методичні посібники для вчителів, брав участь у Першому Всеукраїнському з'їзді вчителів.

В кінці 1929–30 навчального року професор звільнився з посади в Одеському інституті національної освіти, склав з себе повноваження місцевого депутата і повернувся до Києва. В Києві він отримав можливість працювати на кафедрі педагогіки Інституту народної освіти, здійснюючи водночас керівництво педагогічною секцією єврейської пролетарської культури. Його праці в цей час присвячені в основному проблемам політехнічного навчання.

З 1935 року Я. Б. Резнік працював на посаді наукового співробітника відділу педагогіки в Українському науково-дослідному інституті педагогіки. В цей же час в інституті працював потужний колектив науковців, серед яких такі відомі вже на той час і в історії нашої педагогіки та історії освіти вчені, як О. Астряб, М. Даденков, С. Збандуто, А. Зільберштейн, Г. Костюк, Й. Ліпман, С. Литвинов, В. Масальський, М. Миронов, А. Тер-Гевондян, С. Чавдаров. У 1936 році Державна кваліфікаційна комісія Наркомосу УРСР присвоїла Я. Б. Резніку вчене звання професора педагогіки та науковий ступінь кандидата педагогічних наук.

Працював Я. Б. Резнік інтенсивно, в цей період публікуються його роботи з педагогіки, методики навчання, організації самостійної роботи учнів вдома. Саме в цей період виходить його методичний посібник “Психологічний розвиток дітей шкільного віку”, який мав особливо важливе значення для професійної підготовки вчителів. Згодом вчений написав низку робіт, що стосуються психологічних засад навчального процесу, вікових психологічних особливостей учнів, індивідуального підходу до учнів у навчальному процесі.

В лютому 1940 року Я. Б. Резнік захистив докторську дисертацію на тему “Теория и практика учебного процесса”. Захист відбувся в Московському державному педагогічному інституті ім. В. І. Леніна. Дисертація, як і усі дисертаційні роботи того періоду, написана російською мовою, вона складалась з п'яти томів. Це була перша в Україні докторська дисертація з педагогіки.

З глибокою вдячністю згадую дійсного члена Академії педагогічних наук професора Миколу Дмитровича Ярмаченка за його ідею поновити в історії української педагогічної науки присутність Я. Б. Резніка, ініціюючи наукове дослідження на цю тему аспірантки С. Шевченко. Покладаюсь на її копітки пошуки в бібліотеках і архівах, щоб навести у своєму тексті ті автентичні, тобто породжені самим Я. Б. Резніком думки, які саме він на той час вважав для розвитку освіти найважливішими. Одночасно прикро мені, що не можу сама зануритись у ті тексти, особливо ті, що мають суспільне спрямування і

розкривають Я. Б. Резніка як дослідника душі дитини певного віку, її індивідуальної своєрідності, умов і джерел, з яких вона обирає собі ті чи інші життєві ідеали. Хотілося б повніше відчутти Я. Б. Резніка як науковця, дослідника і практика, що глибоко занурювався у психологію. Таку розкіш читання подарували мені праці Януша Корчака. В даному ж випадку з довірою покладаюся на велику, копітку, першу з цієї теми роботу молодшої дослідниці.

Я. Б. Резнік належав до тої когорти науковців, які визначали основні ідеологічні принципи та завдання розвитку освіти з врахуванням нових політичних та соціальних умов, що склалися, чи тільки-но починали складатися, а, можливо, одразу жорстко ставилися в нових умовах творення нового суспільства.

У квітні 1941 року Я. Б. Резнік, як представник української педагогічної делегації, брав участь у Всесоюзній науковій конференції, що відбувалася в Москві. На пленарному засіданні він виступив з доповіддю “Про систему освіти капіталістичних країн”.

Вже тепер, коли і досвід, і праці аналітиків показали всю складність і трагічність становлення нового типу держави і освіти, як її складової, стають зрозумілими ті ризики, на які йшов Я. Б. Резнік, готуючи виступ на обрану чи задану тему. Сама доповідь зберігається у відділі педагогіки (1926–1970) Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України.

Доповідач сформулював свою думку про роль педагогічної науки в суспільстві, зазначивши, що в людських руках перебуває зняряддя їхньої величч і щастя, і що для того, щоб бути щасливими і могутніми, їм залишається тільки вдосконалювати науку про виховання. Ця теза дуже близька, вона майже повністю збігається з думкою Януша Корчака.

Володіючи іноземними мовами, Я. Б. Резнік аналізував праці зарубіжних вчених.

В доповіді він навів думку відомого німецького педагога і вченого А. Дістервега про те, що “школа – це майстерня, в якій потрібно все вчити на практиці, від чого учні отримують точні знання, не можна дати іншому те, чого сам не вмєєш”. Таку думку поділяв і доповідач.

Така ідея А. Дістервега стосується всього широкого простору завдань навчання і виховання. Відомо, що діти краще навчаються всякого діла чи то від вчителів, чи то від батьків, коли ті показують дитині високі зразки роботи. Я. Б. Резнік підтримував і розвивав цю ідею стосовно завдань трудового виховання і політехнічного навчання у школі, опрацьовуючи їх теорію і методику.

Я. Б. Резнік підтримував ідеї, які в той же час розвивав А. С. Макаренко. Так, беручи участь в науковому опрацьованні проблем реформування системи шкільної освіти, він виходив з того, “що найголовніше у виховному процесі – прилучити дитину до багатогранного життя колективу”, оскільки “лише в колективі яскраво виявляються здібності будь-якої особистості та забезпечується всебічний розвиток кожного учня”.

Фахівці знають – старше покоління з власного досвіду, а молодше – вже з науково-історичних джерел, що саме принцип “виховання в колективі, для колективу і через колектив” упродовж тривалого часу був засадничим для всіх ланок системи освітніх закладів. Тільки десь з 60-х років ХХ ст. науковці почали переконливо доводити більшу доцільність і відповідність такої організації процесів навчання і виховання, в якій закладаються умови для розвитку кожної дитини, кожного учня як особистості, як індивідуальності.

Такий підхід, хоч є він досить добре обґрунтованим, все ж важко втілюється у зміст програм та підручників для школи, в методику роботи вчителя і в практику родинного виховання. Особливо це стосується родин скромних трударів, у досвіді яких закарбувались давні гасла.

Та все ж виникають різні типи шкіл, вони отримують і державну, і громадську підтримку. Так само і в родинах, в основному, в інтелігентних родинах, там, де батьки розуміють роль власної активності, ініціативи, високої культури, особистої відповідальності. В таких родинах батьки намагаються створити, забезпечити умови, які сприяють вихованню їхньої дитини як індивідуальності, пробудити і розвинути її здібності, обрати для неї ту чи ту школу, забезпечити освіту, щоб зростаючи, дитина була готовою до життя у сучасному світі, не розгубилась в ньому, була готовою до динамічних змін у системі професій, знайшла собі гідне місце.

Зрозуміло, що за таких умов не ігнорується значення групи, а тим більше колективу. Людина живе серед людей, а дитина живе і серед дорослих людей, і серед дітей. Дитині конче потрібно оволодіти системою правил, які допоможуть їй взаємодіяти у групі: бути чемною, ввічливою, поважати інших, пропонувати допомогу або ж самій звертатися за допомогою, навіть намагатися бути приємною. І водночас певних груп з сумнівною поведінкою чи певних дітей з негативною поведінкою уникати. На щастя, наше громадянське зростання виявляється вже і в тому, що ми вже не сприймаємо і навіть не чуємо гасел, що всі діти рівні, маючи на увазі, що всі вони однакові. Як і не говоримо про те, що всі родини однакові, тобто що всі однаково багаті, або однаково бідні.

Життя розпорядилося так, що ми всі різні, тобто знаходимося на різних щаблях за рівнем своїх здібностей, за рівнем своїх матеріальних чи економічних можливостей. Далі не варто перераховувати. Але ми всі дійсно рівні, а вірніше, мали би бути рівні – перед законом. Якщо держава є демократичною, тобто такими законами керується. І перед Богом – якщо стараємось самі, докладаємо зусиль.

Продовжу про долю Я. Б. Резніка. На початку Другої Світової війни вчений разом з родиною виїхав у Казахстан, де у м. Кустанаї з 1941 по 1945 роки керував кафедрою педагогіки державного вчительського інституту ім. Амангельди Іманова. Про цей період своєї діяльності він писав: “... умов для наукової праці в Кустанайську не було, тому я за ці роки написав тільки три статті і ті лише російською мовою: “Индивидуальный подход к учащимся и борьба с неуспеваемостью”, “Педагогика рабовладельца ХХ ст.” и “Основы

искусства”. Ці роботи були опубліковані в журналі “Советская педагогика” у 1941 році.

Після війни Я. Б. Резнік зацікавився проблемами історії вітчизняної педагогіки, написав кілька праць, в яких аналізував педагогічні погляди К. Д. Ушинського, Л. М. Толстого, А. С. Макаренка.

У 1945 році Я. Б. Резнік повернувся до Києва, де в Державному педагогічному інституті ім. Горького працював викладачем та вів науково-дослідну роботу, водночас і в Українському науково-дослідному інституті педагогіки. Того ж таки року у періодичній пресі з’явилася стаття проректора Педагогічного інституту ім. Горького, відомого вченого, фахівця з історії та теорії педагогіки Степана Андрійовича Литвинова, в якій, зокрема, зазначалось, що Я. Б. Резнік як науковець, враховуючи власний практичний досвід, ставить і розв’язує саме ті питання, над якими замислюється не один учитель, методист, науковий працівник. Автор особливо підкреслив той момент, що у статті “Формалізм у навчанні та способи його усунення” Я. Б. Резнік порушив надзвичайно актуальне питання – питання про формалізм у знаннях учнів, який проявляється у вербалізмі, догматичності, у відриві знань від життя, а звідси – в низькій якості знань. Глибокий аналіз досвіду допомагає виявити її причини. Однією з них він цілком справедливо вважав слабке знання вчителями педагогіки, психології й логіки: “учитель повинен знати не тільки свою дисципліну, але також педагогіку й психологію, щоб уникати у своїй роботі формалізму.”

Проф. Резнік працював енергійно, проводив дослідження в кількох напрямках наук, що стосувалися проблем освіти. Його праці отримували схвальні відгуки у педагогів-практиків та науковців.

Та настав сумнозвісний 1948 рік. Незважаючи на те, що працями Я. Б. Резніка користувалися широко вчителі, як підручниками, так і методичними порадами, а теоретичні роботи отримували схвальну оцінку науковців, у 1948 році він був звинувачений у буржуазному націоналізмі й космополітизмі. Два дні тривало розширене засідання Вченої ради Педагогічного інституту ім. Горького та Інституту педагогіки, участь брали й студенти. Темою засідання було обговорення творчого доробку проф. Резніка. Засідання Вченої ради відбувалося в актовому залі інституту. Зрозуміло, що в дійсності це було ніяке не обговорення, а критика, нищівна критика.

Такої ж критики зазнали й українські літератори за опубліковану “Історію української літератури” (1948), історики – за перший том “Історії України” (1948) та інші діячі науки і культури. Спогади про цей “ганебний розгром космополітів” залишив один з очевидців, а згодом учасник руху шістдесятників в українській педагогіці М. Красовицький. Він розповідав, як вишукували “космополітів” в університетах та вищих учбових закладах Києва, як жорстоко критикували завідуючого кафедрою педагогіки Київського педагогічного інституту проф. Я. Б. Резніка. Так, проти вченого було розгорнуто широку агітаційно-пропагандистську роботу серед професорсько-викладацького складу. Гострої критики зазнали основні методичні книжки професора, а також

його власна біографія, що була опублікована під назвою “Моє педагогічне життя” (1946). Як запротокольовано в стенограмі відкритих партійних зборів інституту, члени комісії відзначили, що, “працюючи понад 15 років на кафедрі педагогіки, ніхто й не міг передбачити, що працює із затятим космополітом” (1948, арк.119). Підставою для звинувачення висувався той факт, що Я. Б. Резнік багато друкувався єврейською мовою. З цього приводу дослідниця його творчості слушно зауважує, що цей факт є переконливим доказом того, що Я. Б. Резнік не боявся бути євреєм і не приховував своєї національності. Він вважав себе гідним українцем єврейського походження (с. 23). І в цьому є прямий перегук долі Я. Б. Резніка з долею Януша Корчака, єврейська родина якого жила у польській культурі, батьківщиною вважала Польщу. І Януш Корчак, отримавши визнання у Польщі і у світі як талановитий дитячий письменник, як лікар і видатний педагог, не погодився покинути свою батьківщину навіть коли вже стало ясно, що фашисти здійснюють свою мету – покінчити з єврейським питанням.

Студенти педагогічного інституту, які поважали свого професора, наважились виступити на його захист. За це їх з інституту виключили. Сам звинувачуваний зміг на свій захист сказати тільки те, що його праці знають і високо оцінюють фахівці не лише в Україні, але й в Америці та Німеччині.

Проф. Резнік після сильного нервового стресу переніс серцевий напад. Хворів він досить довго. Все ж трохи одужавши він знову почав працювати. Своему рукописові Я. Б. Резнік дав назву “Велика дидактика”. На мій погляд, ця назва засвідчує неабияку силу волі і мужність вченого. Адже так кілька століть тому назвав одну із своїх праць видатний чеський педагог і філософ Я. А. Коменський. У рукописі Я. Б. Резнік висвітлив свої основні погляди також подав аналіз історико-філософських питань освіти, педагогіки, значення дитинства, котрі містяться в працях і творчості К. Д. Ушинського, А. С. Макаренка та Т. Г. Шевченка. Автор подав рукопис до редакції, та опублікованою книга так і не була.

Розповів М. Красовицький сумну історію про те, що дочку професора, Єву Яківну, яка навчалась в Київському університеті ім. Т. Г. Шевченка, на загальних факультетських комсомольських зборах змушували осудити батька за антипатріотизм і відмовитися від батька. Важко собі уявити стан молодої дівчини, загнаної у таку неймовірно трагічну ситуацію. Донька відповіла так: “Можливо, мій тато й припустився помилки, цитуючи буржуазних вчених, але я його не вважаю антипатріотом”.

Донька виступила на захист свого батька, після цього Єву виключили з університету. Після такої ідеологічної кампанії, що супроводжувалася масивною критикою підготовлених дискутантів, яку за умов загального страху не дозволялось спростовувати, була знищена велика кількість наукових праць вченого, не дивлячись на те, що вони отримували високу оцінку дослідників та вчителів-практиків. Як зазначає С. Шевченко, нам залишилися відомими тільки

назви цих праць. Та все ж деякі праці, написані єврейською, російською й українською мовами, збереглися.

Того ж таки 1948 року професор Резнік був звільнений з усіх посад. Це змусило його виїхати з Києва. Він оселився у м. Старобільську Луганської обл. Я. Б. Резнік отримав роботу в місцевому Вчительському інституті.

Всі ті ганебні звинувачення і публічні тортури різко підірвали здоров'я Я. Б. Резніка, відібрали творчий запал. Людина втратила віру у справедливість. Вся бібліотека вченого була знищена. Такого навантаження серце не витримало – в червні 1952 року Якова Борисовича Резніка не стало.

В архіві Вчительського інституту С. Шевченко знайшла запис: “Якова Борисовича Резніка звільнено із займаної посади професора педагогіки в зв'язку зі смертю”.

Я. Б. Резнік похований на місцевому цвинтарі у м. Старобільську.

Ретельне вивчення і аналіз життєвого шляху та науково-педагогічної спадщини професора Я. Б. Резніка, який проведено вперше більше ніж за півстоліття після його смерті за ініціативи і під керівництвом академіка М. Д. Ярмаченка молодією дослідницею С. Шевченко, засвідчує, що Я. Б. Резнік як особистість був неординарною, надзвичайно яскравою людиною, щедро обдарованою мудрістю і талантом. Він мав беззаперечний авторитет на усіх посадах, де йому довелося працювати. Дослідники вбачають дві причини, які забезпечували йому глибоку повагу колег-науковців та педагогів-практиків: він чудово знав свою справу і був вимогливим до себе.

Важливо зазначити, що Я. Б. Резнік належав до вітчизняної інтелігенції першої половини ХХ ст. На формування його як особистості, на вибір професії педагога і дослідника, вченого значною мірою вплинула родина, яка й забезпечувала йому підтримку упродовж систематичного тривалого навчання, в умовах якого хлопчик, а згодом – юнак здобував чудову освіту. Водночас потрібно брати до уваги ту особливу епоху, коли він жив, учився, працював: неочікувані суспільно-історичні зміни, в країні тривалий час панували хаос, невизначеність, тривала боротьба за владу, постійна нестабільність, декларування нових орієнтирів, в тому числі і щодо побудови системи освіти, гнітюча атмосфера непевності і майже постійного страху, Перша світова війна, спровокована революційними змінами громадянська війна, Друга світова війна – все це не могло не відбитись на долі Я. Б. Резніка як педагога, як вченого, як людини. Його діяльність в усіх напрямках – праця вчителя, педагога, діяльність організатора освіти, дослідника, вченого, інститутського професора відбувалась під безпосереднім впливом тих умов, вимог та ідей, які утверджувалися в першій половині ХХ ст. на території України і Радянського Союзу в цілому.

Про те, як саме утверджувалась ця нова державна, а з нею і громадянська нова система, тепер відомо. Це знаходить відображення і аналіз у широкому спектрі наукових досліджень (з історії, економіки, політології, психології, мистецтвознавства), а ще раніше – у літературних творах талановитих і відважних письменників.

Системи змінюються, змінюється і світ, щось у ньому зникає, щось залишається вічним, щось змінюється навіть на краще. Але людське життя міцно прив'язане до свого часу – філософського, історичного, психологічного, біографічного... Буває, що на долю людини випадає час трагічний. За нашої історії це відбулось кілька разів. І кожна з мільйонів трагічних доль заслуговує пам'яті.

Я. Б. Рєзнік (1892–1952) був практично ровесником Януша Корчак (1878–1942), і судилося їм прожити майже однаковий, надто короткий відтинок часу. В його родині також цінували освіту, і він отримав добру загальну і професійну освіту, рано визначився з вибором життєвої дороги, професії, був здібним, сумлінним і успішним. Чи вдалось йому зробити те все, про що мріяв... Війну пережити вдалось. Але на тому, виявляється, не скінчилось. Така судилась доля.

І все ж відомий вчений М. Д. Ярмаченко запропонував своїй аспірантці вивчити, дослідити, відшукати праці Я. Б. Рєзніка, документи, що стосуються його біографії і долі, віднайти джерела і виконати наукове дослідження в галузі історії педагогічної науки. І члени Вченої ради Інституту педагогіки Академії педагогічних наук України це дослідження належно оцінили. Отже, пам'ять про видатного педагога, про яскраву особистість, про роль Я. Б. Рєзніка в розвитку освіти в Україні, зокрема, і єврейської освіти, збережено. Це заслуговує на вдячність.

13.10.2011

Я – у Бад-Кіссінгені. Це моя перша мандрівка. Сама. Вже 5-й рік сама... Виїхала 10.10.2011. Якраз 50 років нашого шлюбу. Отже, при мені медальйон, який подарувала мені на весілля Ольга Андріївна. В ньому з тих пір живуть два наших фото, молоденьких, щасливих.

Бад-Кіссінген – це курортне містечко в Баварії, чудове, світового значення, знане ще з XVII ст. Долина, оточена горами. Чудове небо, цілюще повітря. Великий Бісмарк тут відпочивав 15 разів, набирався сили. Тут відпочивали і російські аристократи. Є російська православна церква. Діє.

У 90-ті роки ХХ ст., коли почалася інтенсивна імміграція в Німеччину євреїв з колишнього Радянського Союзу, тодішній голова єврейських общин Німеччини пан Бубіс, надивившись на цих людей, здебільшого поважного віку, досить бідних, виснажених, які наважились шукати нового притулку в житті, вирішив купити для них у цьому чарівному місті готель, в якому б вони мали можливість у гарних умовах відпочивати. Метою пана Бубіса було створити у цьому готелі атмосферу єврейського дому, затишного, гостинного, з гарним кошерним харчуванням, з дотриманням головних національних традицій, в основному релігійних, іудейських. Отже, кожна людина, віком старша 60 років, має право один раз на два роки відпочивати у Бад-Кіссінгені. Відпочинок триває два тижні, готель функціонує упродовж року.

Я вже більше 10 років живу в Німеччині. Наважилась у Бад-Кіссінген поїхати вперше. Осінь, дощі, іноді вітер. Жовтень. Середина жовтня. Люди похилого віку не тільки в нашому готелі, але й загалом переважна більшість

відпочиваючих, з якими зустрічаємося в парках, біля водограїв, біля мінеральних джерел, під час прогулянок. Молодші, напевне, працюють, мусять бути вдома, оскільки діти в школі. Так що мені випав час, коли тут відпочивають і лікуються старенькі люди. В нашому готелі ті, що мають 60 або трохи більше, ніж 60 років, виглядають на нашому тлі молодими і енергійними.

Про нас турбується цілий штат людей. Є дві дуже приємні жінки – соціальні працівники, які визначають зміст роботи на кожен день: коли молитва, коли заняття німецькою мовою, коли лікувальні процедури (допомагають записатися до лікарів, тощо), коли екскурсії, творчі вечори.

Важливе місце упродовж терміну перебування займають бесіди з рабином, а для жінок – ще й з дружиною рабина. Обидвоє – люди немолоді, з дуже доброю європейською освітою, із дуже добрим знанням мов, з високою культурою спілкування, мають власні друковані праці. Обоє готові відповідати на будь-які наші запитання, а я, до речі, була готова вірити у їхні відповіді.

Дні пам'яті

***Щоденники – надійні документи пам'яті.
Щоденники часів війни – це – скарби пам'яті.
(лист до газети “Русский Берлин”.
Русская Германия. Май 2015).***

Більше десяти років читаю газету “Русский Берлин”. Спочатку її назва викликала певне непорозуміння: занадто впевнено стаємо чи вважаємо себе господарями (Берліну, Німеччини), дозволяємо собі давати таку назву газеті. З часом познайомилась, як читач, з журналістами, до яких ставлюсь з довірою, радію зустрічі з ними у кожному номері. І до назви звикала. До того ж дізналась про її історію. Виявляється, перші російські видання з такою назвою з'явилися ще у 20-ті роки ХХ століття... В Росії – революція, громадянська війна. Потоки емігрантів з Росії. Це були, в основному, представники інтелігенції – поети, письменники, художники, науковці, музиканти – еліта країни, яку вони полишали. Німеччина приймала їх. Та вони, знаходячись в тому особливому стані непевності, намагались у нових умовах об'єднуватись, зберігаючи свої корені, знаходити можливості для спілкування, для збереження себе і своєї культури. От і виникали видання і навіть видавництва...

Від того часу минуло століття. Історія завжди складна. В ній нетривалими є періоди спокою, і навіть відносного миру, а тим паче періоди процвітання. От і вдерлась в історію Друга світова війна. В неї була втягнута уся Європа, увесь світ. Та складніше, ніж усім, трагічніше, ніж усім довелось двом країнам – Німеччині і величезному Радянському Союзу...

Неймовірно тяжкою, болісною ціною була здобута перемога. Перемога, як свідчать документи, була справою світової коаліції. Та все ж безсумнівним, навіть очевидним, визнанням усією світовою спільнотою є той факт, що вирішальна роль у перемозі належить Радянській Армії, що трагічну ціну втрат

заплатила за перемогу саме Радянська Армія. Величезна територія тодішньої нашої країни зазнала жорстокої розрухи. Перемога прийшла, але радість перемоги супроводжувалась гіркими слізьми. Усі жахи, що були спричинені війною, втрати рідних і близьких, мільйони сиріт, мільйони інвалідів – і от на цьому тлі – Перемога! Сподівання. Надії. Очікування. Героїчна готовність відновлювати мирне життя у надскладних умовах перенесених втрат.

Свято Перемоги, як справедлива нагорода з Небес, а можливо і завдяки мудрому керівництву, – принаймні тоді ми це так уявляли, – була сприйнята у кожній родині і кожною людиною як найголовніше свято, що мало найважливіше значення. Таке ставлення зберігалось упродовж десятиліть.

Відходять у вічний спокій ветерани-переможці. Пам'ять про війну залишається в державних документах, та в них також доволі складна доля... Підрастають нові покоління...

Тривалий досвід показав, що за створюваною десятиліттями – від початку перемоги і донині – неписаною традицією ветерани, що з перемогою повернулися у свої родини у суспільні колективи, не прагнули ділитись своїми спогадами про війну, про власний досвід...

Вони прагнули віддалитись від пережитих жахів, самовіддано увійти у важку справу налагодження мирного життя. Для них День перемоги також став святом особливим. Це День, коли ветерани прикріпляли свої нагороди до скромних чи багатших кителів (у кого які були) і збирались разом з друзями... Вони створили свій ритуал відзначення Дня перемоги, де вони були однодумцями, де все було для них зрозумілим...

Нові покоління дітей та молоді вивчають про війну з підручників. Підручники, як і країни, переживають різні періоди історії, по-різному її усвідомлюють.

На нашу долю випало щастя. Наша країна, точніше – наші країни та увесь світ семидесятий рік відзначають День тої найзначнішої Перемоги, перемоги над підступною силою фашизму.

Склалось так, що ми, багато нас, відзначаємо це величне свято в Німеччині, разом з німецьким народом, дружнім народом. Відзначаємо в умовах миру, співпраці, взаємного порозуміння. Так відбувається розвиток історії, так складається біографія кожного з нас.

Думаю, що серед читачів газети, на щастя, є і ветерани тої війни. Та багато з нас пам'ятають про війну через досвід важкого воєнного дитинства. Тепер, під час дружніх зустрічей, які для нас є життєво важливими, ми спілкуємось, обговорюючи різні теми – сучасні новини в літературі, нові фільми, враження від театральних вистав. Іноді в бесіди дорослих і стареньких вплітаються події з життя наших дітей та онуків. Ми радіємо з можливості зустрічатись, з приємністю спілкуватись за чаєм чи кавою із смачним пирогом. Розмови ж про війну виникають вкрай рідко – і то найзагальніші враження. І навіть лєнінградці (тепер – пітерці) скупі діляться споминами про блокадне дитинство, і українці рідко згадують про жахи того часу. До слова, я ще нікому

не розповідала про те, що війну я пересиділа під столом у добрих, мужніх людей, які мене переховували. Під столом і підросла. А коли прийшов час і з-під столу можна було вийти, батьків моїх вже не було... Це не є темою для дружніх розмов, особливо в нашому поважному віці, коли спілкування є не лише найважливішою цінністю (Антуан де Сент Екзюпері), але й просто життєвою необхідністю, як турбота рідних, як ліки...

Та ось – подарунок долі, неочікуваний! Два роки тому я познайомилась з дамою мого віку, з якою живемо в одному будинку. Інтелігентна, уважна, завжди готова допомогти, коли відчуває необхідність. Спільні вечірні прогулянки, бесіди, що не втомлюють. З досвідом спілкування прийшла взаємна довіра. Я вже трохи знайома з її родиною, мене запрошували на смачнющій український борщ, на домашню піццу. Познайомилась з синами, з онуками. І ось – сокровенне.

Родина Белли живе в Німеччині вже більше двадцяти років. Приїхали з Дніпропетровська. Як найважливішу коштовність мати з синами везли чемодан, повний охайно складених, упорядкованих сотень пожовклих від часу аркушів і зошитів, на котрих майбутній чоловік і батько цих синів у свої юначі та молоді роки вів щоденникові записи...

Юний Володимир Гельфанд (народився 1 березня 1923 року) перед закінченням школи вже серйозно цікавився літературою та театром. У Дніпропетровську були умови для підтримки такого зацікавлення. Юнак мріяв стати поетом. У ті ж роки він почав вести щоденник – важливий і навіть визначальний момент на етапі формування готовності до творчої діяльності і надто важливий момент у творчості письменника.

Раптом, несподівано – війна... Усі плани враз знищено. Спочатку – евакуація, невдовзі – призов до армії. Далі – підготовка до відправки на фронт, і безпосередня участь у війні з усіма складностями участі у армійському житті, в усі періоди війни...

Щоденник вже був розпочатим... У зошитах і на аркушах... За всіх найскладніших обставин війни Володимир продовжував вести щоденник. Неймовірно складні умови життя і виживання, неочікувано складний особистий досвід, але – юнак продовжував вести щоденник, який було розпочато 26.04.1941 року. Останній запис – 10.12.1946 року. Рідкісний випадок в історії щоденників! Як писав ще у свій час О. Герцен, даючи оцінку значенню щоденників та листів – це “зафіксоване і нетлінне”. Ось це і подарував Володимир Гельфанд своїй родині, своїй країні, світові: рідкісної вартості документ. Зафіксував. І це залишається, має лишитись нетлінним.

Рік, відомо, має свою тяглість. І день також має свою тяглість. І це відбито у щоденнику: іноді запис займає півсторінки, іноді – більше ніж сторінку. Як дозволяли обставини. Тут буде відібрано лише деякі фрагменти декількох днів, в яких коротко подано подію чи стан автора.

У післявоєнний період також були свої труднощі, свої особливі проблеми. І про них ми можемо дізнатись зі сторінок щоденника. Та все ж після

війни Володимиру вдалися надзвичайно важливі життєві завдання: він вступив і закінчив університет, отримав бажану професію, у відповідності з професією почав працювати, створив родину, ростив і виховував дітей, писав... Зрозуміло, не все давалось просто, без перешкод. Були й такі труднощі, яких здолати не вдавалось. І все ж сильний, красивий, талановитий, цілеспрямований чоловік, долаючи перешкоди, зумів відбутися як непересічна особистість.

Помер Володимир Гельфанд у 1983 році у Дніпропетровську.

Наприкінці 90-х років ХХ ст. дружина з синами та двома онуками переїхали до Німеччини. Синові Віталію був 31 рік, Генадію – 34 роки, онукові Володі було 7 років, Ромі – 1 рочок, онука Соня народилась вже у Берліні. Старший син Володимира живе в Ізраїлі.

Кожен з нас пройшов і пам'ятає той період непевності, різних клопотів, турбот, проблем, тих труднощів, що є притаманними періодові адаптації у новій країні. Та найважливішим завданням Белли і її синів була турбота про рукописи, які полишив батько, чоловік. Усвідомлюючи значення рукописів, родина вирішила, що слід шукати можливості для того, щоб Щоденник був опублікованим. Відповідальність за здійснення цього завдання взяв на себе Віталій. Можна зрозуміти, що для цього довелось докласти неймовірних зусиль. Та вони завершилися успіхом!

І от видавництво battert verlag baden-baden у 2002 році видало книгу російською мовою з назвою німецькою мовою на титульній сторінці: “Gelfand Wladimir Tagebuch 1941–1946”.

Великий гарний формат, 330 сторінок досить дрібним шрифтом.

Саме цю книгу я читаю, постійно звертаюсь до неї ось уже довше ніж півроку.

Моє бажання – щоб про неї дізналось більше читачів. Адже все ж таки її вдалось видати тут російською мовою. А значить – для нас. Можливо, що вона є у бібліотеках...

У ці дні Памяті про Перемогу наведу фрагменти із Щоденника Володимира Гельфанда:

02.05.1941. Сьогодні. Нарешті сьогодні! Значить, у неділю? Ну що ж, слухай, мій щоденнику, вбитай у себе, мій єдиний друже, друже моєї душі.

Проглядаючи свіжий номер “Днепровской правды”, знайшов довгоочікуване і, думаю, доволі запізніле повідомлення, про неділеньник.

Довго, як ніколи раніше, не скликали неділеньник, і через те програма очікуваного літературного неділеньника обіцяла бути цікавою.

Плекаючи цю надію, я пішов до Лени Малкіної, бо з нею домовився йти на неділеньник... Приїхали ми трамваєм, о першій годині дня, приблизно... Про що говорила людина з красивими, здається, чорними очима, з низьким чолом і самозадоволеним обличчям – не чув... Лена Малкіна сказала, що це і є той самий Уткін, якого вона вже одного разу слухала у якомусь інституті і про якого мені розповідала. Лише тоді я почав прислуховуватися до його слів.

Він говорив багато, красиво, кожною фразою своєю настирливо підкреслюючи свою популярність у Москві...

02.06.1941. Війна змінила усі мої плани відносно того, як я мав провести канікули. Вже здав усі іспити, залишилась тільки математика...числа минулого місяця разом з Олею та її подругами відвідав малий театр, що гастролював у нас. Йшла комедія А. Н. Островського “Правда хорошо, а счастье лучше”. Комедія ставилась відомими і народними артистами союзу та республік і пройшла з великим успіхом, незважаючи на слабкість сюжету, що було властивим ранньому Островському.

У Олі ми дізнались, що Німеччина оголосила нам війну. Це було жахливо і несподівано.

Олю викликали до школи, і оскільки мами вдома не було я пішов з нею. Там усі учні вже були у зборі. Комсомольці і не-комсомольці клеїли вікна, копали ями, клопотались, шуміли і, загалом, усі були у незвичному стані.

Та ось усі почали збиратись біля репродукторів, підійшов і я. По радіо виступав т. Молотов. Почалась війна, – довелось погодитись з цим фактом.

На другий день я подався на робфак.

09.10.1941. Зранку знову заняття по всеобучу (в Єсентуках, в евакуації – О. П.). У мене нерішучі рухи у строю, що привертає до себе увагу...

11.10.1941. Вчора призвали у армію дядю Ісаака. Це сталось непередбачено і раптово...

13.10.1941. Вчора у мене стались нові зіткнення з учнями по всеобучу. Під час стройових занять я неправильно виконував вправи і це викликало “захоплення” деяких хуліганів, котрі у цей день могли досхочу показати себе в усій своїй душевній красі, так як мали справу зі слабохарактерним командиром... під час занять в мене почали летіти камінці...

22.10.1941. Сьогодні – чотири місяці війни. Та по радіо про це, як і про нові результати війни за цей період – ні слова...

29.10.1941. Заняття пройшли порівняно спокійно. Кілька разів хтось кинув у мене камнем і потрапив по голові, та я втримався, не відповів. Один мерзотник прозвав мене “Абрамом”. Та я й на це не звернув уваги, вірніше, зробив вигляд, удавав, що не звернув уваги...

30.10.1941. Шоста година ранку. Так ніби розірвалася бомба, вразило мене сьогоднішнє повідомлення Радянського інформбюро про здачу противникові Харкова...

31.10.1941. Сьогодні у мене радісний і печальний день. Радісний тому, що я побачив уперше за два місяці маму. Печальний тому, що мені довелось знову з нею розлучатись...

Я не вмію плакати. Здається, ніяке горе, ніяка печаль не змусять мене пустити сльозу. І тим складніше бачити, як плаче найрідніша з рідних людина. Я пригорнув, притиснув її, бідну маму, до свого серця і довго втішав, поки вона не перестала плакати...

5.05.1942. Сьогодні відбулась вирішальна подія у моєму житті – мене призвали до армії. Кадровим червоноармійцем. Я був абсолютно непідготовлений, а призвали раптово, о 9 годині ранку: на 10-ту прибути з речами у військкомат.

22.06.1942. Сьогодні рік війни між нашою країною і німецько-фашистськими гадами. Ця знаменна дата співпала сьогодні з першим віроломним, жорстоким нападом на ці місця. Пишу в землянці, нальоти тривають і тепер. Хаустов, мій боєць, цілковито розгубився і навіть від переляку захворів. У нього блювота, руки тремтять і обличчя перекошене. Він спочатку намагався приховати свій страх перед бомбуванням, але тепер уже відверто, не соромлячись, зізнався мені, що він більше терпіти не може – нерви і серце не витримують...

22.11.1943. Бомблять, гади. Сусідня балочка, яка в метрах ста чи й того менше звідси, була піддана бомбуванню 26 літаками противника. Тепер ще 20 кружляють над нами... Зараз ще 18 штук летять. Смеркає.
Відправив листа тьоті Ані.

02.12.1943. Вночі викликали за партквитком у дивізію. Вона розташована (це я думаю, що виклик у штаб дивізії) в Ново-Петрівці. О другій годині ночі отримав квиток...

21.12.1943. Плачевний кінець наступу. Ми майже на старих позиціях...
Дві наші артперестрілки ні до чого доброго не привели, а наступати треба...

24.12.1943. Вчора вночі німці знову ходили в атаку, трохи потіснили нас, але зранку артилерія вибила їх і погнала на попереднє місце. Втратили вони при цьому близько 300 чоловік. Ще сьогодні вдень лежало багато вбитих і поранених на нічій землі – німці не могли їх прибрати.

Піймали вісьмох німців сьогодні. У перший день наступу бачив пораненого німця. Язик. Кляв Гітлера. Ось коли вони починають тільки розуміти! Його перев'язали, і він сам пішов у супроводі нашого пораненого в тил...

14.01.1944 Зараз ніч. Наказали приготуватись і взвод приготувати, у стан повної бойової готовності привести. Тому спакував речі і щоденник, який, до того ж, закінчується. Туди я буду вписувати свої вірші.

03.02.1944. Партзбори. Капітан Пічугін зачитує нам секретний наказ про наступ.

27.08.1944. Справді, події випереджають те, що можна собі уявити. Вчора Румунія вийшла з війни. Сьогодні вона вже воює із своєю колишньою “союзницею” – Німеччиною, і навіть посилає делегацію до Москви із запевненням про надання нам своєї території, транспорту і передачу всіх полонених... Словом, цілковитий політичний поворот на 180 градусів.

02.01.1945. Морози стоять тріскучі. Серед нас немає людини, котра хоч трохи б не застудилась. Я також не залишився в стороні від загальної хвилі захворювань і у горлі в мене помітно відчувається хрипота, біль, кашляю, як і усі інші...

Еренбург – невичерпне джерело розуму. Він вивищився над війною, як ніхто у нас не вивищувався за останні 20 років, хіба що за винятком Горького...

Фронт зовсім близько – за Віслою, яка кілометрів два звідси...
Довго стояти в обороні не будемо – будемо проривати.

28.04.1945. На вулицях Берліна шумно і людно. Німці, усі як один, з білими пов'язками. Вони вже не бояться нас і вільно розгулюють вулицями. Подій багато, і таких сильних і вражаючих, що трудно словами їх передати.

Генерал Барзарін, мій командарм, призначений комендантом Берліну і вже віддав наказ-звернення до місцевого населення, в якому вимагає від того налагодити мирне життя і поновити роботу.

А союзники з'єдналися з нашими військами і розсікли сили противника навпіл...

Три голови урядів спеціальним зверненням до своїх військ, доводячи це до відома усіх, закликають спрямувати зусилля для останнього удару по ворогу.

01.05.1945. Німці не погодились капітулювати. О 21.15 починається артпідготовка. Будемо говорити мовою зброї.

10.05.1945. Вчора зранку відбулась незабутня подія. Німці погодились на повну безумовну капітуляцію. Скупо, але урочисто повідомили про це газети.

21.05.1945. Ну, нехай я і випив чимало... друга година ночі... нехай. Вірші не пишуться... Зараз я п'яний, і голова важка, але думки тверезі не хочуть покидати мого розуму.

28.05.1945. Із щоденником у мене чомусь напружені відношення. Ділюся з ним рідко останнім часом, хоча у житті моєму подій неймовірно багато...

Сьогодні прокинувся об 11 годині дня. Вихідний день (другий за час миру) – музика, ігри у волейбол, футбол... Сьогодні у нас кіно було – “Острів сокровищ”...

23.06.1945. Дорога мамо! Отримав твого листа, хочу відповісти та гублюсь у думках – надто багато є що розповісти...

Скоро, можливо, я приїду побачитись додому, та з армії піти мені, очевидно, не доведеться поки не втрачу своєї молодості. Та я, скажу тобі правду, дуже не люблю воєнного життя – все тут мене гнітить і терзає...

Вірші я друкував у фронтових газетах, але далі не посилав, бо пишу ще погано і соромлюсь своєї недосвідченості – не кажи ні слова заперечення – сам навчився себе оцінювати.

У нас уже багато людей відправили додому по демобілізації. Як я їм заздрю...

Щира, довірлива бесіда юнака, молодої людини з відданим другом упродовж надзвичайно важливого, неперервно складного періоду у індивідуальному становленні особистості, що припав на часи найжорстокішої війни.

Віталій Гельфанд, за підтримки родини, виконав священний обов’язок сина – зберіг для пам’яті родини працю Батька, якій немає ціни.

Вірю, що Книга-Щоденник безперечно викличе зацікавлення читачів у рідній країні, щоправда, тепер вже не в одній, точніше – в рідних країнах, викличе вдячність ветеранів, зацікавить видавництва, дослідників, істориків, письменників.

Як читач газети, дозволю собі звернутися до родин, у котрих є ветерани війни – дідусі, бабусі, прадідусі, прабабусі: особливо у пам’ятні дні, місяці, роки, створюйте умови для бесід з ветеранами, а діти і внуки нехай записують – тексти, пісні, поезію, фото дорогих дідусів-бабусь у колі родини. Це ж не складно, молодь тепер володіє чудовими технічними засобами.

Культура пам’яті – культура родини, культура народу.

Низький уклін і вдячність родині Белли Гельфанд, в якій зберігають пам’ять – чоловіка, батька, дідуся. Побажання здоров’я і доброї долі батькам, дітям, онукам. Світлого майбутнього.

Віртуальна реальність і дитина

(До наукового семінару в Інституті психології ім. Г. С. Костюка, присвяченого пам’яті Юхима Ізраїлевича Машбиця)

Людина намагається пізнати світ і взаємодіяти з ним вже від тих прачасів, коли вона була створена, а світ був їй подарованим. Наука допомагає реконструювати і пояснити давні та історичні періоди цієї взаємодії, механізми та наслідки зміни світу та зміни людини, які є, вірогідно, похідними від їхньої

взаємодії, спричиненими нею. Одним з визначальних механізмів, який дозволяє людині взаємодіяти зі світом в усій його багатовимірності і неочікуваності, несподіваності і передбачуваності є іманентно притаманна людині здатність пізнавати цей світ і себе у ньому. Пізнаючи світ, людина його пояснює, а разом аналізує і себе. Наслідки цього пізнання, як скарби, зберігає метанаука та її численні конкретні розгалуження.

Саме можливість фіксації та збереження наслідків пізнання в різних їх формах живить людську потребу пізнання постійно поглиблювати в процесі пошуку відповіді на питання: чи змінюється світ, чи все у ньому підлягає змінам? Чи змінюється сама людина? Які зміни в ній можна вважати доречними, тобто такими, що йдуть на користь людини і людства.

Зрозуміло, що на ці питання готовий відповісти кожен школяр. Чи означає це, що ці запитання є для людини, принаймні для людини ХХІ століття, простими? Зокрема, щодо запитання, чи змінюється сама людина?

Як відомо, ще Платон, за кілька століть до нової ери, ставив ці запитання та давав на них відповіді. Що стосується, зокрема, можливості пізнати світ, то за його ідеями, те, що існує у світі як вічне і незмінне, пізнати можна. Саме це пізнання є істинним. А те, що змінюється, тобто є тимчасовим, пізнати не можна. Так цей давній геніальний мислитель розкрив для людини, що є світ вічний, незмінний, а є світ тимчасовий, такий що змінюється. Обидва ці світи є *реальними*.

Учень Платона Арістотель дав грандіозний аналіз процесу пізнання людиною світу, описав стиль наукового мислення, створив той понятійний апарат, який в теорії пізнання, логіці, психології використовується й сьогодні. Тобто залишається відповідним для вивчення процесу пізнання сучасної людини, адекватним навіть після того, як пройшло більше, ніж дві тисячі років. Чи засвідчує це незмінність процесу пізнання, процесу мислення людини?

Перейдемо до сьогодні.

Коли виникає потреба звернутись до психологічних досліджень Юхима Ізраїлевича Машбиця, зокрема, до тих, в яких він аналізує мислення школяра, процес розуміння і розв'язування ним різних задач, можливості і психологічну цінність різних прийомів управління процесом учіння, а згодом – можливості і доцільність використання модерних технологій у процесі навчання, то увагу привертає передовсім особиста філософська позиція дослідника. Розпочинаючи наукову роботу під керівництвом Г. С. Костюка, Ю. І. Машбиць з глибокою відповідальністю сприйняв вихідні наукові позиції Вчителя. Як відомо, Г. С. Костюк великого значення у професійній діяльності психолога надавав філософії. Від самого початку й упродовж усього тривалого і плідного періоду наукової діяльності Ю. І. Машбиць так само з особливою увагою ставився до філософії та до теоретичних досліджень, що велися в різних напрямках вітчизняної і світової психології. Це відображено в його працях.

В одній з найбільш відомих праць, а саме в роботі “Принцип розвитку в психології” Г. С. Костюк, посилаючись на бесіди Й. В. Гете з Еккерманом,

приєднався до їхньої досить зворушливої думки про те, що людство у своєму історичному розвитку вже пройшло відомі етапи, однак кожній дитині в її індивідуальному розвитку належить проходити ці етапи знову і знову. Зрозуміло, що тут йдеться про загальний філософський закон, за яким онтогенез повторює філогенез. Очевидно саме такого спрямування у своїх дослідженнях дотримувався і Ю. І. Машбиць. Він надавав важливого значення філософському, методологічному і психологічному аналізу проблеми, яку досліджував. Потрібно зазначити, що згодом у Ю. І. Машбиця склались дружні особисті і професійні взаємини з В. В. Давидовим, який, як відомо, також надавав важливого значення філософській освіті у психології і сам глибоко знав праці Гегеля і Спінози, співпрацював з Е. В. Ільєнковим.

При усій заглибленості у дослідницьку діяльність, ініціативності, обізнаності в історії і в новітніх напрямках психології, у виразному прагненні бути лідером в обраному напрямку, у певній схильності до ризику (адже Ю. І. Машбиць часто першим розпочинав нові напрямки досліджень, керував ними), він виробив власні принципи організації дослідницької роботи. Їх ще належить проаналізувати. В даному контексті можна виділити як принцип *відповідальності і наукову обережність при формулюванні як основних гіпотез, так і отриманих висновків*.

Психологічна наука у ХХ столітті, особливо її теоретичні напрямки в галузі вікової психології розвивались досить плідно. Підтримки набули обґрунтування ідеї сензитивних періодів у розвитку психіки дитини (праці Марії Монтесорі, Л. С. Виготського), спроби встановлення періодизації психічного розвитку, визначення засад періодизації (Ж. П'яже, Д. Б. Ельконін, Г. С. Костюк).

На підставі цих досліджень у багатьох країнах світу проводились дослідження сенсорного розвитку дітей дошкільного віку, були визначені показники готовності дитини до шкільного навчання, які суттєво вплинули на розвиток освітньої системи. Дослідники, які працювали в галузі педагогіки шкільної освіти, у своїх теоретичних працях та методичних посібниках підтримували основні ідеї, відкриті психологами, і творчо транслювали їх у програмові змісти і методи дошкільного та шкільного навчання і виховання. Це засвідчено у книгах і досвіді роботи школи В. О. Сухомлинського, у працях відомого наукового колективу, що працює під керівництвом Олександри Яківни Савченко, впродовж десятиліть забезпечуючи концептуальні і методичні засади початкової освіти в Україні, адекватно і творчо втілюючи в них психологічні ідеї Григорія Силевича Костюка, Данила Борисовича Ельконіна, Василя Васильовича Давидова.

У певному сенсі з принципом відповідальності і обачності чи обережності у роботі Ю. І. Машбиця можна порівняти спрямованість філософських досліджень відомого вченого С. Б. Кримського. Вони, до речі, були сучасниками. Наведу лише деякі питання, що їм надавав важливого значення С. Б. Кримський і що мають стосунок у даному контексті: Яким буде моральний вибір сучас-

ності? (1996), Філософське розуміння людини. Зараз головне не провиджувати, а попереджати (2003), Про мистецтво жити.

Отже, впродовж ХХ століття психологічна наука і пов'язана з нею педагогіка основним предметом своїх досліджень мали дитину чи людину, які живуть і діють у певних умовах, досягаючи того чи іншого ступеня успіху. Можна говорити про дитиноцентризм і людиноцентризм у відповідних галузях науки. Зрештою, про їх гуманістичну спрямованість, ідеї якої не втрачають прихильників.

Та от у життя дитини і дорослого почали інтенсивно і все рішучіше втручатися і навіть вплітатися здобутки технічного прогресу, які загалом могли би лишень збагачувати життя. Та на певному етапі технічного і технологічного прогресу, що є наслідком творчої праці небагатьох геніїв, у світі сталися і продовжують відбуватися зміни, яких навіть фантасти не могли передбачити.

Передусім варто наголосити на змінах, яких зазнав світ, у якому живуть діти. Упродовж століть дитина пізнавала той світ, який складав її найближче оточення, і пізнання це відбувалося за допомогою власних активних дій: дитина обмацувала предмети, пробувала на смак, розглядала, дослухалась, при цьому радіючи, заспокоюючись чи лякаючись, набуваючи власного досвіду орієнтування. Спонукою до активності була взаємодія з матір'ю чи з близькою дорослою людиною. Крок за кроком дитина набувала сенсорного досвіду, який ставав фундаментом її подальшого розумового розвитку, і не тільки на ближчі роки, але й на майбутнє – чутливість до звуків, кольорів, форм, запахів, смаків тощо врешті спричиняє розвиток відповідних здібностей і сприяє успішному оволодінню певною професією. Далі процес пізнання світу розширюється через шкільне навчання, яким керує вже не мама, а професійний вчитель, що володіє відповідними засобами, зважаючи на рівень готовності кожної дитини до сприймання і засвоєння. Не варто далі конкретизувати цю картину. Вона є зрозумілою, звичною.

Звернімося ж до того світу, який так стрімко входить у життя сучасної дитини і супроводжує її змалечку і далі. Це світ особливих технічних об'єктів, що є результатом незбагненної творчої фантазії видатних конструкторів. Ідея кожного з них, вочевидь пов'язана з їхнім найстаршим родичем – комп'ютером, тобто більшість з них є його зменшеними "дітьми", в яких закладена одна чи більше основних функцій. Що вони моделюють? Як допомагають дитині пізнати своє оточення? Що розвивають у її мисленні?

Однак, діставши такий об'єкт, як правило, у подарунок, дитина не може з ним розлучитись: вона нервово рухає ручку, натискає кнопки, стежить, нервує, сердиться, але не кидає, бо знає, що річ дорога і що вдалось її отримати тільки після тривалого очікування і безперервних прохань від батьків чи від бабусі з дідусем. Ці, створені мовби спеціально для дитини предмети, в основі функціонування яких найчастіше використовуються мілітерні мотиви – стріляти, вбивати, спричинити аварії чи їх уникати, керувати танками, машинами тощо, на мій погляд, збіднюють можливості розвитку дитини, особливо

можливості її соціальної взаємодії, морального і естетичного світосприймання, пізнавальних пошуків. Цей світ, який пропонується саме дітям, є *особливим віртуальним*. Чи можуть батьки зрозуміти, яку користь мають ці об'єкти для повновартісного розвитку їхньої дитини? А вчитель може зрозуміти?

У свого 6-річного онука, який вже 40 хв. нервував, займаючись з таким віртуальним об'єктом, я спитала:

- Як називається ця іграшка?
- Нінтендо.
- Тобі цікаво з нею гратися?
- Так, дуже цікаво.
- А інші діти у твоєму класі також мають такі ігри?
- Так. (подумав і додав) – Ні двоє не мають.
- А що дитина може навчитись з такою іграшкою?
- Нічого не навчиться... (пауза). Ні, бабусю, навчиться сердитися.

А учень 6-класу, просидівши за комп'ютерною грою біля години, на таке ж питання відповів: “Вчить ненавидіти тата і маму, бо вони все вимагають вимкнути комп'ютер і припини гру”.

Зрозуміло, що запущений маховик розвитку віртуальних об'єктів, призначених для дітей, спинити не тільки не можна, але й недоречно. Чи мають вони доповнити, збагатити той світ, у якому живе дитина, чи навіть змінити його? Адже ідеї віртуальності проникають у сфери виробництва товарів для дітей, широкого і різноманітного набору ігрових об'єктів, комп'ютерних програм і навіть улюблених дітьми мультиків, з яких до дітей людською мовою звертаються абстраговані, спрощені, чудернацької будови фігурки. Помічено, що і діти, отримавши завдання намалювати людину – тест, що отримав широке визнання як тест на інтелект, тепер малюють людину, схожою на героїв саме модерних мультфільмів. Чи означає пропозиція цих модерних засобів, їх реклама і виробництво, що сучасне розмаїття віртуальних об'єктів для дітей відповідає психології дитини, зафіксованій наукою? До яких психологічних змін в ході вікового розвитку людини може привести їх використання? Чи є ці зміни виправданими, бажаними? Однак, якщо керуватися принципом Ю. І. Машбиця – принципом обережності і відповідальності, то особливої актуальності набувають проблеми, пов'язані з психологічним дослідженням ролі цих засобів у розвитку і долі дитини, а також психологічного супроводу на етапах їх проектування і далі – на етапах пропозиції і використання в умовах родини, дошкільного закладу і школи.

Одним із актуальних здобутків наукового колективу, який формувався під керівництвом Ю. І. Машбиця, є збагачення дослідницького поля: залучення до нього осіб різного віку, не тільки школярів, студентів, дорослих професіоналів, але й осіб періоду поважного віку. Під керівництвом М. Л. Смульсон вже виконано низку психологічних (геронтопсихологічних) досліджень, в яких вивчалися важливі, виразні, дражливі особливості поведінки, життєвої здатності,

життєвої позиції людей похилого і вельми похилого віку, можливості і форми відповідної для їхніх потреб психологічної допомоги і підтримки. По відношенню до цієї вікової категорії також виникає необхідність вивчення впливу ідей віртуальності на різні сфери їх життя, як і питання створення адекватного психологічного супроводу, відповідної підтримки чи допомоги у формуванні ставлення, найчастіше індивідуального, до новітніх пропозицій світу.

Не підлягає сумніву як і не вимагає дискусій той факт, що відкриття віртуального світу і можливостей у його створенні є фантастичним явищем, яке лише підтверджує безупинність людської думки. Водночас геніальність інших потужних відкриттів, які відбувались в історії, ніколи не набувала такої сили і масовості в оволодінні різними практиками, в яких відбувається життя людства і дитинства. Всі інші відкриття не могли самі собою заповняти життєвий простір і тому були змушені рахуватися з такими психологічними категоріями, як готовність людини їх сприйняти, власні бажання, обізнаність, перевірка, віра у їхню необхідність і корисність, принаймні, нешкідливість тощо. Віртуальна реальність з несподіваною швидкістю своїми варіантами і чарівними можливостями ввірвалась у світ реальний, починає змінювати його кардинально, змінюючи водночас і людину.

Очевидно, малій дитині психологи мають допомогти без втрат увійти у цей світ, не залишитися поза ним з відчуттям нездатності, сприйняти його як доповнення чи навіть збагачення реального світу, оволодіваючи дорогоцінним механізмом власного вибору, а людині похилого віку – певною мірою сприйняти цей світ (адже значна частина старших, вже непрацюючих людей все ж використовують різні можливості комп'ютера, інтернету, соціальних мереж), або ж набути відповідного, не травмуючого ставлення до нього.

В дискусіях, що ведуться в руслі цієї, надзвичайно важливої для людини і світу проблеми, висловлюються думки і щодо “цивілізаційного зламу”, який може виникнути (або вже виник) при зіткненні світів – реального та віртуального (А. Бек).

Таким чином, проблема психологічного супроводу набуває особливого значення на етапах проектування об'єктів віртуального світу, їх створення та введення у практику життя і діяльності людини, і особливо дитини, враховуючи специфіку її розвитку у різні періоди дитинства. Хоча проблема взаємодії, на думку відомого математика Я. Білопольської – справа далеко не проста.

Пам'ятні дні у дружньому колі. День народження Олександра – 16.12.2012

Щороку ми збираємося у колі друзів, щоб згадати нашого Олександра – 16-го грудня, у день його народження, та 30-го вересня – у День пам'яті. От і цього року родина була у повному складі – Наталя з Миколкою і Владиславом біля мене і найближчі друзі – Віруня Нойфельд з Гербертом Нойфельдом, пані Людмила Гольдман (Циганюк), яка віднайшла Олександрову статтю про

український тризуб у Берліні, надруковану у тутешній газеті, відшукала її автора і стала нам близькою людиною, Джемма і Марк Морози – наші добрі сусіди, з якими ми познайомилися у Науковому товаристві, і от уже біля 10 років, коли потрібна допомога чи підтримка, у сумні часи чи в радості, вони завжди з нами, Герта і Леонід Данцігери, наші сусіди ще з Києва, з якими тут приятелюємо. Родина Герти у Києві мешкала в тому ж будинку, де і родина Олександра...

Минулого року нас було більше...

Я сердечно подякувала усім за те, що зібралися у такий важливий для нашої родини день. Згадували про Олександра. А далі я запропонувала кожному присутньому пригадати свій день народження, який запам'ятався найбільше, і розповісти нам і Олександрові, який, віримо, десь тут, угорі, слухає, спостерігає разом з нами.

Наталочка так щасливо здогадалася ці наші розповіді записати на відео. Думаю, що вони варті того, щоб ними поділитися. В них наші біографії, наші індивідуальні історії об'єднують колишнє і теперішнє. В сутності людини саме пам'ять визначає її морально-етичні засади.

Подаю запис, який зробила Наталя:

Мама: “Я прошу вас сьогодні, чи могли би ми пригадати і розповісти про найприємніший чи може найбільш значний день народження, який був у кожного з нас. Я зразу прошу всіх подумати. А Віруню подумати про те, що вона ж не може розповісти, – я думаю, – про свій день народження, найперший, коли вона з'явилась на світ. У той день і вечір ми з Олександром і з Клавдією Федорівною чекали на її появу у вестибюлі лікарні. Дочекавшись, щасливо пішли додому. Та Віруня може розповісти про щорічник днів народження: у Віруні щороку бувають такі цікаві дні народження. Якщо зможеш з нами поділитися... Або як ти хочеш.

Та, мабуть, я почну. Я думаю, что Марк и Джемма поняли меня”.

“Да, мы понимаем”, – сказала Джемма.

Мама (по-рос.): “Тоді я почну, – щоб всім було легше і зрозуміліше, – про мій день народження, котрий мені запам'ятався найбільше. У мене їх було уже стільки, скільки сьогодні у Олександра.

Більш за все мені згадується день народження, коли я була на другому році навчання в аспірантурі. Мені виповнювалося 27 років. До того я дні народження не святкувала.

Ще зовсім дитиною, коли я дізналася, що бувають дні народження, я зрозуміла дуже швидко, що на день народження щось гарне можуть подарувати. Я побачила в однієї дівчинки дуже гарну листівку. Де вона її взяла, я не знаю, але мені страшенно подобалась та листівка і я знала, що їй нікуди подітися, оскільки вона була моєю дуже гарною подружкою. І я сказала, що завтра у мене день народження. І вона мені цю листівку подарувала. Цю листівку, з

чужим підписом, я роками зберігала під подушкою. І я не пам'ятаю, чи вже був у мене на той час день народження, чи ні”...

Віруня: “Може і був”

Мама: “Може і так. Отже, цей день народження мені запам'ятався. Але з тих, коли я вже збирала гостей, мені найбільше запам'ятався той день народження, коли мені виповнилося 27 років.

Аспірантура, друзі, треба вміти зробити прийом, а ми з Сашком дуже скромно жили, більш ніж скромно. Тому я зробила всякі деруни: котлети з моркви, котлети з кабачків, деруни з картоплі, – одним словом, все, що було можливо. І прийшли гості дорогі. Серед гостей були мої молоді гості, і були старші люди – друзі Сашкової мами. Серед них була Людмила Олексіївна Грабовецька – людина з колишнього дворянського роду, якимось чином навіть зв'язаного з Грушевським, – першим президентом України, академіком. Сашко вчився з першого класу з її сином, отже дружба продовжувалася. Люди дуже інтелігентні, ми з Сашком багато у них навчилися, користувалися їхньою бібліотекою, а вони мали рідкісну в Києві бібліотеку.

Я пригадую, Людмила Олексіївна тоді сказала: “Лена, Вам сьогодні 27 років, Ви мабуть думаєте, що Ви вже стара, бо я пам'ятаю свої 27 років. Саме у 27 років я вирішила, що я вже стара. І так старою я прожила все життя. І я Вас прошу: не повторіть моєї помилки. Скиньте цей тягар і вважайте себе молодою і активною, нехай у Вас все життя і всі його радощі будуть попереду”.

І Ви знаєте, це на мене так подіяло... Звідки вона знала про те, що я дійсно в 27 років подумала, що вже все пройшло, я вже стара. І для мене те, що сказала Людмила Олексіївна, було настільки переконливо, що я це запам'ятала на все життя. І, можливо, навіть затрималася в цій пам'яті. І ніяк я не можу і тепер зрозуміти чи усвідомити, що я вже стара, особливо коли я щось читаю, роздумую над книгою – навіть і не уявляю, що мені уже скоро вісімдесят...

Отже, той день народження, коли мене примусили скинути тягар важкої думи про те, що вік сильно тисне на мене, мені дуже запам'ятався. Тому я вдячна друзям, що тоді були зі мною і допомогли мені відчувати життя і в такий спосіб в житті орієнтуватися. Дякую, що так уважно слухали мою розповідь. Прошу кожного поділитися своїми спогадами”.

Леонід: “Це цікава розповідь, мов закінчене оповідання”.

Мама: “Дякую. Ви і минулого разу мене хвалили”.

Леонід: “Тому що не кожен так може. Я, наприклад, – не можу”.

Віруня: “Моя мама розповідала про свої відчуття: “Я сиджу на Вченій раді, всі до мене з такою повагою ставляться, звертаються. А вони і не знають, що мені 16... років, а не теперішні... Так я себе відчуваю”.

Людмила: “Я вже дуже багато спостерігала – є люди, які до своїх днів народження по-різному ставляться – деякі навіть не визнають їх. А в мене, скільки я себе пам'ятаю, – день народження був головним святом. Скільки себе пам'ятаю, ми святкували і Різдво, і Паску, і Новий рік, але для мене особисто

день народження завжди був найголовнішим особистим святом. Можливо це ще і було пов'язано з тим, що мій день народження випав на 29 грудня, перед Новим роком. І саме на цей день завжди випадало святкування “Ялинки” чи то в загальноосвітній школі, чи в музичній, чи у тата на роботі. І тому в день народження треба було кудись іти.

Один день народження я особливо запам'ятала, як такий “безумний”. Я тоді вже працювала в школі і якраз перейшла від роботи з початковими класами до старшої школи. І всі колеги хотіли прийти мене привітати. А окрім колег з роботи, хотілося запросити і друзів! У нашій трикімнатній квартирі місця для прийому великої кількості людей не було. А бажаючих прийти до мене на день народження виявилось багато, і тому мені довелося робити день народження в три заходи. Було це в році 1998 чи 1999. Пригадую, що наготовлено було багато смачностей, і страви якимось втрапляли на стіл. Перші гості, – їх було чоловік вісім чи десять, – прийшли на дванадцяту годину. Десь о третій годині, посвяткувавши і повеселившись, вони мусіли йти додому. Потім прийшла друга група людей. А ще після – третя група, наших найближчих друзів і рідних.

І коли ми, відсвяткувавши, залишилися тільки в родинному колі, я радісно видихнула. Прийшла думка: “О, справилися!” І цей день народження мені якимось дуже-дуже запам'ятався”.

Мама: “Отже, виходить, що Ваш день народження всі Ваші друзі про Вас пам'ятали і треба було відзначити його з усіма”.

Люда: “Так”.

Мама: “І зараз у Вас багато друзів. І ця риса залишається Вашою незмінною: до вас горнутья люди, вони потребують спілкування з вами, цінують можливість спілкування, яке додає віри і певної естетики”...

Леонід: “Мені запам'ятався лише один день народження – це мій ювілей. Коли мені було вісімдесят років. Під час святкування і Лена була, був клуб ветеранів (близька сорока людей). Моя родина, дружина і син, показали відеофільм, що починався від самого того дня, коли я народився. Цей фільм майстерно підготували син і дружина: дружина підбирала музику та фотографії, а син здійснював технічний монтаж. Фотографії там були, починаючи від мого трирічного віку. У фільмі була прекрасна музика, зокрема, наш сусід грав на гітарі.

Було дуже цікаво. А найголовніше – серед присутніх було три покоління. Моє покоління, покоління наших дітей та покоління наших внуків. Під час цього свята я з онуками гарненько натанцювався, а вони на мою честь співали. І ось це запам'яталося. Причому воно запам'яталося не лише у свідомості, а й збереглося у вигляді відео. Так, тепер я маю практично 30-ти чи 40-хвилинний фільм на згадку. І маю задумку помістити його в інтернет. Бо мимоволі замилююсь над своїм віком, радію, що ще можу бути активним. А через якийсь час мені буде дуже приємно себе бачити таким, як я є зараз.

Після цього у мене виникла думка створити відеофільми ювілеїв моїх друзів, яких маю у Берліні.

І ось зараз я створив інтернет-журнал, в якому зібрав біля 37 персоналій, по кожному з них є фільми або їх власні твори. Марк Мороз з Джеммою там теж є.

Таким чином, цей незабутній восьмидесятирічний день народження дав імпульс для своєрідного інтелектуального відеоруху. От так, коротко”.

Віруня: “Ви вступили в нову реальність, ідеальну”.

Леонід: “Так”.

Мама: “Ми з Джеммою та Марком були на Вашому восьмидесятилітті. Думаю, що дуже важливим є те, що Леонід так переконливо показав, що день народження у будь-якому віці може найбільше запам’ятися. І у кожному віці він може дати поштовх до доброго активного періоду життя”.

Наталя: “Дозвольте мені згадати два дні народження, які мені дуже запам’яталися.

Перший – коли я була ще маленькою, і ми жили тоді ще на вулиці Тургенівській. Пам’ятаю, що було багато гостей, дорослих і дітей. У вітальні стояв стіл, а ми з дітьми гралися у меншій кімнаті. Я пам’ятаю чудовий настрій і веселість, яку можу описати як таку, що виблискувала. І от ми граємося, регочемося, – самі діти, – і тут розчиняються двері і до нас зазирає тато і каже: “Можна мені до вас гратися?” Ми презираємося: дорослий, він же наче має бути в іншій кімнаті... А тато каже: “Я не їхній, я – ваш! Давайте разом гратися! Пустіть!”

Це було так розкішно! Весело. І означало, що до наших ігр додадуться ще стрибання, літання і інші веселі чудеса, які умів дарувати тільки тато.

А другий – мій минулорічний день народження. І завдячую я його Людочці. На той час я працювала в школі і зовсім не планувала святкування, оскільки наближалися літні канікули і закінчення мого контракту. Але Людмила з притаманною їй готовністю дарувати свято все організувала: заходжу я на мій перший урок, а діти мені починають по черзі щось бажати, дарувати – вони малювали мені картини. Це було так щиро! І кожен клас, кожен учень зумів мені щось добре сказати. Рік роботи в досить складних умовах закінчувався променями щирих дитячих побажань. І їхні очка я пам’ятаю досі. Ну а потім ми святкували в учительській і їли пироги з полуницями, – до речі, саме полуниці мама зробила однією з ознак мого дня народження. У Києві наші друзі знали, що саме на Наталин день народження будуть куштувати перші полуниці і першу молоду картопельку. В дитячому садочку я також дітей частувала першими полуницями. Мама вибирала найкращі, найсолодші.

Такі от мої дні народження, об’єднані несподіваною радістю”.

Джемма: “Я буду розповідати коротко і, мабуть, сумно. Ви знаєте, що упродовж війни було 900 днів блокади Ленінграда. І я є дитиною блокадного

Ленінграда. Витримала всі жахи. Пам'ятаю себе з моменту бомбування. Пам'ятаю, як я стояла на стільчику, а мама і бабуся мене одягали, вишиваючи на моєму одязі ім'я та прізвище. Мене мали з якимось ешеленом евакуювати. Та в останню хвилину мама сказала: “НІ!”. Згодом стало відомо, що цей ешелон був повністю розгромлений... Це відома історія – був ешелон, наповнений дітьми, і його повністю було знищено. Я зараз розповідаю про це і у мене мурашки по тілу...

Потім мама працювала у госпиталі, тато поїхав на фронт. І я жила десь під сходами у цьому госпиталі. Один раз, пам'ятаю, коли ми повернулися з госпиталю додому, то побачили, що наш дім зруйновано, і що стояти залишилася лише одна стіна, на ній якимось чином висіло моє піаніно, на якому я навчилася грати. Від того часу у нас дому вже не було.

Хочу розповісти про день народження, який я запам'ятала на все життя. Це вже був 1945 рік, уже повернулися бабуся з дідусем, тато повернувся. Тато відбудував дім, в якому нам дали квартиру на останньому поверсі. Звичайно, ця квартира була переповнена людьми. Я спала на якійсь кушеточці, поряд з якою стояв стіл з моїм одягом. І ось був мій день народження. І я саме цей день народження, – а мені вже скоро сто років (сміється), – пам'ятаю.

Я пам'ятаю, що було якесь ворухіння навколо мого стільця, якесь шурхотіння, і я старалася розплющити очі і подивитися, що ж відбувається. І я побачила, що з кімнати вибігають бабуся і мама, а на стільці лежить щось абсолютно незвичайне. Потім виявилось, що це помаранч. Так я на все життя запам'ятала цей помаранч. А лежали там цукерочка, цей помаранч і маленька саморобна лялечка. Такі три подарунки. І з того часу мені завжди подарунки клали на стіл. Але той помаранч я пам'ятаю досьогодні.

І коли я зараз дивлюся на дітей, дивлюся як мій онук отримує гори подарунків і не знає, з котрого починати роздивлятися... Таке зараз життя... Мені здається, що так не правильно. Я на все життя запам'ятала оті цукерочку, помаранч та лялечку. Відтоді я напередодні дня народження завжди підглядала і підчікувала на той момент, коли на ранок щось принесуть і поставлять на столі. Ось саме в цьому, у таємниці, в очікуванні – цінність”.

Мама: “Про помаранчі я ще хочу згадати дещо з шістдесятих. В ті часи помаранчі чи мандарини в Києві були великою рідкістю. І коли у нас з'являлися цитрусові (пару штук), Євген казав, що шкірку не можна викидати, воно росте разом з плодом, разом і є цінністю. І тому, коли мені траплявся помаранч чи мандарин, я їла його, за порадою Віруніного тата – Євгена, зі шкіркою. Цитрини він також радив вживати зі шкіркою”.

Марк: “От я слухаю: кожен розповідає, і можна розділити ці розповіді на дві категорії: старші люди мають одне коло спогадів, а у молодих – сьогоднішнє коло спогадів. Так і має бути. Так і добре.

Пригадую мої найбільш щасливі дні народження. І один я все ж можу виділити. Але найбільш щасливі – все ж були в дитинстві. Мій день народ-

ження випадає на 7 січня. Це день Різдва, це час, коли святкують ялинки, це час шкільних канікул. І тому сама обстановка в ці дні завжди святкова, приємна. Обов'язково в цей час відбувалось святкування “Ялинки” у будинку піонерів, чи в клубах”...

Тут Джемма додала: “Марк молодший за мене, тому у нього дитинство більш радісне”.

Марк: “Моє дитинство теж було у Ленінграді. Що можна сказати? Мабуть, найщасливішим був час, коли збиралася уся родина, коли були живі тато, мама, рідні всі. Розумієте, ми були надзвичайно чутливими дітьми – діти війни, ми бачили, коли у батьків була біда, ми співпереживали кожному їх нещастю. Тому коли у всіх було більш-менш добре – всі були здоровими (відносно), то це вже було щастям. Я вже не говорю про подарунки, тому що не було що дарувати в ті часи. Батько працював і утримував нас з братом і маму. І подарунків не було за що купувати. Тому сам стан душі, стан спокою, коли всі разом, і всі здорові, і всі приходять, і обов'язково ялинка – це було, мабуть, найкраще.

Але один день народження я, звичайно, пам'ятаю. Коли ми були в евакуації у Тюменській області, а тато був тут, у блокадному Ленінграді, і їх якимось чином відпускали іноді відвідати родину. І ось тато якось приїхав напередодні мого дня народження. Це було величезне щастя для нас. І мама наступного дня зварила манну кашу. А ми в той час страшенно голодували. І я цю кашу їв потрошечку. Це було невимовне щастя”...

Джемма: “То ж то він і тепер часто просить манну кашу”.

Марк: “Вона пам'ятає помаранч, а я пам'ятаю манну кашу в 1943 чи 1944 році, коли приїхав батько, і коли він потім мав від'їздити у блокадний Ленінград. Зараз, – признаюся вам щиро, – теперішні дні народження не приносять такої радості. Я знаю, що Джемма мусить на мій день народження стояти біля плити, тому що, слава Богу, навіть тут у нас багато друзів, рідних, внуки, син. І телефонні вітання – під сотню дзвоників.

Але такого відчуття, як було раніше, уже нема... Може я уже і “заївся”, але найкращі дні народження сягають у далеке дитинство”.

Віруня: “У мене спогад дуже короткий і сильний. Я вступила до Московського університету, коли мені було 17 років. І сімнадцятий день народження я відзначала ще в Києві. Спершу ми поїхали групою студентів “на картоплю”, як у ті часи було заведено, а потім я поїхала до Києва, а вже потім почалося навчання у Москві.

А найкращий мій день народження – це коли мені було 18. А було так, що я вранці, вже у гуртожитку, прокинулася і... прийшов Герберт з квітами. А потім ми на цілий день пішли у мандри – в кіно, потім в ресторан, – чи навпаки... І цілий день блукали по Москві. І цей день народження був такий, як весна. Коли відчуваєш, що життя, про яке ти мріяв – ось воно починається”.

Мама: “Я хочу згадати перший Вірунін день народження, найперший, коли Віруня (імені ще не було) народилася. Ми з Олександром цього народження

чекали в лікарні, де Віруня з'явилася на світ, лікарня у Києві на бульварі Шевченка, якраз навпроти Володимирського собору, у цій лікарні роком раніше народилася і наша Наталя. У цей день ми з Олександром відзначаємо роковини весілля. Віруню народила мама 10 жовтня, на день нашого весілля. І від того часу завжди ми на річницю нашого весілля святкували день народження Віруні”.

Герберт: “Те, що мені перше прийшло на пам'ять, досить близько за часом і смислом до того, про що розповідала Віруня. Так випадково співпало, що мої думки, мої настрої, мої очікування були залежні від того, що я потроху почав усвідомлювати, зрозумів, що мене таки зарахували до університету. Це було восени, і мене прийняли на робфак (тоді була така форма – робітничий факультет), а це вже означало, що я зможу вчитися і надалі. Бо вступаючи влітку, я провалився, а потім мене таки прийняли. І от, приїхавши до Москви, я був зовсім один, не втрапив до гуртожитку і жив десь у знайомих. І от це був мій перший день: я знав, що я уже в університеті, я у місті, яке я ще влітку встиг полюбити, я відчував, що я стою на порозі нового. Я втрапив з карагандинського степу до справжньої столиці. Я дуже любив ту професію, котру собі обрав. Я був один і нікого зі мною не було. Та господиня, у якої я оселився, була не дуже комунікативною, і відзначати день народження з нею мені не дуже хотілося.

Тому я пішов у місто і гуляв цілий день. Починалася зима. Було фантастично – відчуття свободи. Ще незнайоме, – але я відчував що воно фантастичне, – майбутнє манило мене. І цей день, і день народження мені дуже запам'яталися: я на порозі якихось значних подій. Це була певна життєва віха, яка вдалася”.

Герта: “Для мене, – так як уже казала і Людмила, – день народження був завжди дуже радісним і святковим днем. Я росла однією дитиною в родині, і жили ми після війни, як і усі, дуже складно – як морально, так і матеріально. Але хоч би як там було, мій день народження завжди святкували. Я пам'ятаю себе з чотирьох років. В чотири роки ми ще були в евакуації на Уралі, де є таке місто Оргаяш, і діти там були татари і башкіри. Коли ми приїхали туди, – а це вже інша розмова, – вони взагалі не знали що таке одяг, і, загалом, це був ще зовсім дикий край. І коли туди понаїздили, – як вони казали, – “выковыренные”, бо слово “эвакуированные” вони не могли вимовити, вони побачили людей, що живуть зовсім по-іншому, не схоже на їхній триб життя. Приїхали інтелігентні люди. Мама моя була там і секретарем райкому, і головою райвиконкому, і бухгалтером. Я маму, якою вона в той час була, взагалі не пам'ятаю. Вона йшла з дому вранці... і до дуже пізнього вечора.

Мій день народження відзначали завжди. І завжди приходили місцеві діти, – я їх називала “голопузики”, бо вони завжди ходили роздягнені”.

Мама: “І вони не мерзли?”

Герта: “Ні. Вони завжди ходили напівголі, напівзамотані у щось, перебігали з тих хаток-землянок. А коли бабуся подавала їжу на стіл, ці діти сідали і дивились, не розуміючи, що таке ложка, не знаючи, для чого виделка. Хоча це вже інша історія.

День народження у мене в грудні. Мені пригадується день народження вже після повернення до Києва. Було багато снігу, я вже вчилася у школі – у другому чи третьому класі. І ось надійшов мій день народження. Увесь мій клас чекав на нього, бо моя бабуся напікала пиріжків, і взагалі, вона, як то кажуть, з однієї курки готувала вісім страв і годувала всіх. І як ви, Людмило, казали, що у вас гості були партіями, то і у мене – всі приходили, заходили, і усі частувалися, бо бабуся дуже смачно всіх частувала. Взагалі у нас вдома завжди було повно дітей і усіх їх годували. Було зрозуміло, що діти завжди голодні, і треба їх підтримувати хоч тим, що є.

Мама моя працювала в управлінні лісового господарства, і їй зробили для мене справжні дерев'яні санчата. Ці санчата мама подарувала мені на день народження. І ось ми на цих санчатах у нашому дворі, – а Лена пам'ятає, що він був великий, і в ньому була гірка, що виходила на вулицю, – по черзі каталися. Поміщалося нас на санчатах багато – хто сидів, хто лежав, хтось стирчав... Найчастіше хтось лягав, щоб більше умістилося, на нього зверху сідали. Ми гуртом на цих санчатах виїздили з двору на вулицю.

Я чомусь це дуже запам'ятала, і пригадую саме сніг, веселощі і катання на санчатах. І бабусині пиріжки з цибулею, з картоплею, капустою, бо можливостей зробити пиріжки з м'ясом не було. Протягом катання хтось біг до нас додому на п'ятий поверх, хапав пиріжка і знову летів вниз кататися. І кожен з нас відкушував у нього по шматочку пиріжка. А в дорослому віці, коли запрошували гостей, готували стіл, приймали гостей – а їх у нас завжди було багато. І так до самого нашого від'їзду, хоча ми від'їздили в 1999 році і були ми серед наших друзів найостаннішими, хто від'їздив.

От і сніг, санчата і пов'язану з катанням гуртом радість, і бабусині пиріжки я запам'ятала найбільше. Такі у мене світлі спогади”.

Мама: “які гарні світлі спогади, і походять з дитинства, і бабуся в них присутня”.

Владислав: “У мене днів народження було трохи менше. Можу сказати, що всі мої дні народження з дитинства більш-менш злилися в один великий день народження, що завжди складався з двох частин: спочатку був день народження з дідусем та бабусею, мамою і татом та родичами, після цього був день народження з дітьми. Спочатку це були виключно діти друзів, потім додалося кілька однокласників. Одним словом, такий добрий приємний стандарт, з котрого один певний день народження я виділити не можу.

Єдиний особливий день був, безумовно, коли мені виповнилося тринадцять, бо моя бабуся не забувала, що ми євреї і тому в тринадцять років мені вперше налили вина – це було цікаво. І бабуся тоді сказала: “Другий раз уже”...

Я здивувався, і бабуся пояснила, що перший раз я спробував вино випадково, коли мені було шість років і ми були в Грузії. Там у них вино часто вживають замість води.

Найбільш неймовірний день народження був, безперечно, у армії, коли мене відпустили з усіма моїми армійськими друзями і дозволили робити “все, що я захочу”. А для мене “все, що захочу” – було походом в театр, і мої бідні супутники мусіли це витримати. Це було в Дніпропетровську, і саме цей день народження був неймовірним.

Ну, а якщо про день народження, який я запам'ятав чи запам'ятаю на все життя – то це цьогорічний. Тому що це був мій найперший день народження, коли я відчув, що я його святкую в родині. Бо дні народження упродовж останніх дванадцяти років були десь між небом і землею. На один з них ми хрестили Микольцю в Києві. Якись дні народження я відзначав у відрядженні. Загалом мені випало святкувати день народження у семи країнах світу.

А от про день народження в цьому році я вам розповім. Знаменний він для мене був ще і тому, що Наталя примусила мене купити піджак – білий у тоненьку смужечку. Уявіть собі золоту осінь у Бостоні, я зустрічаю біля дому наших гостей у цьому білому піджаку і щоразу повторюється один сценарій: побачивши мене, вони здивовано спиняються і кажуть: “Це Ти?! Ну, ти сьогодні виглядаєш!” – а я розповідаю, що Наталя наполягла, щоб купити мені такого піджака...

Запам'ятався мені цей день народження ще і тому, що і Берні був з нами, і всі приятелі, які зібрались, казали, що він гарно виглядає у свої двадцять років. Мої найближчі друзі були зі мною, і, нарешті, – Наталя з Микольцею. Було дуже смачно, весело і затишно, була і музика – спершу грав Микольця, потім Наталя, а потім я.

А коли вже настав час і я проводжав гостей, кожен з них мені казав: “Ну тепер ми розуміємо, чому ти одружився, чому ти десять років до Німеччини їздив”.

Я подякувала нашим друзям за сердечні спогади, такі глибоко особисті і водночас такі кожному з нас зрозумілі, в яких відбилась важлива подія, тісно пов'язана з долею. Свою долю несе кожен з нас, не губить, не втрачає. Ця особлива зустріч переконує, що і в цих умовах, у новій країні людям потрібна спільнота – спільні спогади, переживання, роздуми – вони у кожного особисті, свої, однак щирі і по-справжньому, по-дружньому цікаві для спільноти, що вже склалась. В них відбилась природна потреба дитинства у радості, любові близьких, в яких би складних умовах доводилось рости; прагнення юності до романтики, молодості – до визнання, а поважного віку – до спілкування у колі рідних та друзів, які б засвідчували повагу і можливість відчувати себе потрібним...

Я вдячна долі, що така спільнота складається і навколо нашої родини.

Кожен з нас був вдячний усім за те, що зібрались. Після спогадів знову почалися розмови, підіймали келихи за здоров'я присутніх, за добру долю дітям і онукам.

Вклонились світлій пам'яті Олександра з вдячністю за те, що він був з нами, своїм добром, своєю мудрістю, своїм щирим спілкуванням збагатив кожного з нас.

26.05.2013

Отримала листа від професора Мариновича. Пан Маринович сповістив, що мій рукопис отримав, але саме тепер вони з пані Любою їдуть до Києва на презентацію книги Євгена Сверстюка про М. В. Гоголя. Це триватиме кілька днів. А після повернення обіцяв познайомитись з доопрацьованим рукописом.

Світла, велична подія відбудеться у Києві, в музеї літератури 28 травня 2013 року.

Для нас це також особлива подія – на свій день народження Наталя отримає книгу від Хрещеного батька.

І лист від проф. Мариновича – також особлива подія.

Діалоги порозуміння

Травень 2012 року. Повернулася з Києва Олександра Бінерт (Лучик). Радую мене знайомство з цією молодою, діяльною, освіченою людиною. Недавно вона закінчила магістерську роботу, отримала високу оцінку. Цікаво і творчо працює. З Києва Саша привезла мені надзвичайно цінний подарунок – книгу “Діалоги порозуміння. Українсько-єврейські взаємини”. Про цю книгу я дізналась з інтернету і дуже просила Олександрю при можливості придбати її для мене. Олександра відчула, що ця книга для мене надзвичайно важлива. Знайшла час, щоб її знайти і придбати. І одразу ж принесла. Дуже мене цим зворушила. (Ізабелла Хруслінська, Петро Тима. Діалоги порозуміння. Українсько-єврейські взаємини. – Дух і літера, 2011. – Ткума, 2011. – 328 с.).

В мене був щасливий тиждень: я зосереджено, повільно, переживаючи вдячні моменти відкриттів і згоди з авторами, студіювала цю книгу. Виникали різні ідеї, можливо, романтичні. Перша – ця книжка якраз є взірцем інтелектуальної культури авторів, які працювали над її задумом і створили її зміст. От, якби її перекласти на багато мов світу, щоб людство в різних країнах могло її читати і пересвідчуватись, що українські дослідники, публіцисти, журналісти, громадські діячі так глибоко, принципово, об'єктивно і по-філософському справедливо аналізують такі складні явища, як історичні і сьогоденні особливості співжиття, взаємин і розвитку культур різних етносів на теренах своєї держави. Одразу ж поставало питання: чи це здійснено?

Друга – було б чудово, якби кожен автор за темою свого розділу написав книжку. Тоді б на підставі сповідуваної авторами високої інтелектуальної культури, спільних засадничих позицій українські читачі отримали б одразу двад-

цять дві книжки, в яких висвітлюються різні питання українсько-єврейських взаємин. Яке багатство! Такого ще ніколи не було! І, напевне, нема в жодній країні світу! Але ж євреї донедавна не мали своєї країни і жили по всьому світу. Так складалась їхня доля. І доля тих країн, що мусили з ними рахуватись. Що показала історія такого співжиття? Чого вона може нас навчити? Адже це неправда, чи не зовсім правда, що історія нічого не вчить. Все залежить від того, хто її досліджує, як вивчає і з якою метою вивчає. І тут поставало гальмівне питання – кому б ці прекрасні книжки були потрібними? Хто б їх купував – євреї? Українці? Чи ті і другі? Важко сказати.

Третя – якби на підставі цієї книги укласти підручники для шкіл, для університетів. Адже освіта – це той найпотужніший, найвірніший шлях, який визначає цивілізаційний рівень, рівень культури суспільства. Вже у найближчі роки можна було б досягнути громадянського, міжнаціонального, культурного, загалом, людського порозуміння в країні. – І знову виникають гальма. Одне з них – а чи визнає наше Міністерство освіти такий підручник потрібним?

І все ж залишається думка – як добре, що така книжка з'явилась і що вона є! Поки що – у продажу, а далі – все ж буде у бібліотеках.

Ідея створення цієї книги належить молодим, але досвідченим польським науковцям і відомим громадським діячам Ізабеллі Хруслінській та Петрові Тимі. Для того, щоб з'ясувати і зрозуміти проблеми українсько-єврейських взаємин, роль в них історичних міфів та стереотипів, які склались у обох народів, визначити певні особливості можливого діалогу, автори вели розмови з відомими українськими істориками, а також з безпосередніми учасниками та очевидцями певних історичних подій, громадськими діячами, публіцистами, журналістами а також зі знаковими постатями дисидентського руху й інтелектуального опору в Україні. Зрозуміло, що ці розмови, бесіди велися індивідуально. Особливо хочу відзначити майстерно дібрані для кожного співбесідника питання, які давали змогу якнайповніше врахувати професійну думку, життєвий досвід, громадянську позицію кожного співрозмовника, розгорнути надзвичайно цікаву низку діалогів дослідників з кожним співрозмовником. Врешті діалог з кожним членом групи і є окремим розділом книги. А усі вони разом складають змістовну панораму спільного діалогу чи полілогу видатних особистостей з проблем українсько-єврейських взаємин, зумовлених історичними, побутовими, релігійними, міжетнічними умовами життя поряд, часто доволі мирними, однак іноді жорстокими, навіть трагічними. Яка за таких умов склалась картина взаємин? Якими є перспективи у їхньому розвитку? Що є характерним для цих взаємин, що склались саме в Україні, тобто – у порівнянні з іншими країнами? От на ці, доволі складні, дражливі, часто навіть ризиковані запитання дає відповідь зміст книги.

Укладачі розпочинають книгу діалогом з відомим істориком професором Ярославом Грицаком. Йому довелося відповідати на цілу низку, навіть систему запитань, які вимагали опертя на дослідження в галузі історичної науки,

врахування настроїв, що панували в різних прошарках суспільства у різні часи і тих, які зустрічаються й тепер. Як науковець, що своїми працями здобув визнання в Україні і далеко за її межами, професор дає глибокі, аргументовані відповіді як щодо пояснення складних, історично досить віддалених подій, так і до ближчих, включаючи і теперішню ситуацію. У своїх відповідях і роздумах Я. Грицак завжди є коректним.

Наведу фрагмент бесіди. Питання:

“Ви вважаєте, що витоки процесів (мається на увазі – в Україні – О. П.), кульмінацією котрих стала Друга світова війна, можна шукати у Хмельниччині? Чи можна сказати, що ідеологічний конфлікт почався саме тоді?”

Відповідь:

“Як історик, я дуже боюся питань про те, коли що почалося і закінчилося. Я не знаю. Дуже тяжко визначити напевно. Я не уникаю цього питання, просто справді думаю: специфіка Східної Європи в тому й полягала, що тут антисемітизм майже ніколи не був ідеологічний.

У нас немає антисемітизму як нацистської ідеології, котра чітко каже: “єврея треба бити, тому що”... – і далі список. Ми маємо антисемітизм цілком іншого характеру.

Очевидно, якісь зламні найгостріші моменти стали темними сторінками в пам'яті українських євреїв: йдеться про Хмельниччину, гайдамаччину, погроми 1881–83 роки, революцію і Петлюру, а потім – Голокост. Для євреїв головне те, що всі погроми відбувалися на українській території. Звичайно, так склалося передовсім тому, що євреїв на українській території було більше. Але для них самих це означало, що Україна завжди була єврейським пеклом...(...). Євреям дуже тяжко зрозуміти, що українець може й не бути антисемітом”... (с. 8).

Професор Грицак міркує, висловлює свою позицію, відповідаючи на низку принципових, дуже складних питань. Розкривається, зрештою, картина українсько-єврейських відносин, що складались в умовах конкретних історичних, соціальних, ідеологічних, психологічних чинників. Ця картина є зворушливо правдивою. Як наслідок аналізу, професор формулює низку висновків. На деяких спинюсь:

“Прийшов час для постання нормального українського єврейства, яке могло би бути євреями й українцями водночас. У XIX ст. Це було нереально, зате тепер український єврей – одне з найбільших питань українсько-єврейських стосунків. Чи з'явиться велика група, яка стане називатися, власне, українськими євреями? Якою мовою вони розмовлятимуть? Чи зможемо прийняти російськомовних євреїв-українців? Це дуже важливі питання. Єврейські історики й публіцисти твердять, що ця ідентичність уже постала”...

Далі:

“Я вважаю ганебним, що в Україні досі так мало пишуть, визнають, дискутують про роль євреїв, бо протягом певного часу (особливо наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.) жодна інша територія не мала такого впливу на єврейську історію. До Другої світової війни Україна була найбільш єврейською територією у світі. Разюча невідповідність між її роллю і тим, як мало про це зараз пишуть, є, гадаю, виявом нашої слабкості. Сила не в тому, щоб замовчувати факти, а в тому, щоб розповісти про них більше, але зрозуміло, з гідністю” (с. 22).

Під кінець бесіди дослідник констатує, на мою думку – з сумом, що з певних причин євреї з українських теренів майже зникли, і тому українці міркують про них вже в інший, спокійніший спосіб. Що ж. Досить справедливе міркування.

Жанна Ковба, відомий історик, яка упродовж десятиліть досліджувала різні періоди становлення міжетнічних відносин між українцями та євреями, а також своєрідність цих відносин у різних регіонах України, особливості польського та українського антисемітизму. Своїми відповідями на запитання вона змалювала доволі складну картину у взаєминах двох народів, вдаючись до глибокого аналізу причин тих чи інших подій та їх наслідків. Дослідниці довелося з’ясувати і такі складні і досі ще майже закриті питання, як ставлення ОУН і УПА до єврейського питання у найдраматичніші для єврейського народу роки Голокосту. Змістовно і зворушливо, з опертям на задокументовані свідчення показано роль української Греко-Католицької церкви та її ієрархів у ставленні до долі юдейських священників та єврейського населення у ці драматичні часи. Пояснення дослідниці завжди обґрунтовані і обережні.

У зв’язку зі своїми роздумами дозволю собі процитувати фрагмент з роботи Ж. Ковби, йдеться про 30–40-ві роки ХХ ст.:

“Була ще одна царина, яка вимагала від священників, рабинів та вірних і принципівості, і компромісів: ідеться про мішані шлюби, які суспільство не толерувало, але вони поширювалися, оскільки молодше покоління дедалі частіше відмовлялося від релігійного шлюбу (жили “на віру”, як казали тоді). Втім, зростало й число релігійних шлюбів. У Центральному державному історичному архіві у Львові (ф. 408, спр.158, арк. 3–7) збереглися листи єврейської молоді до Митрополичої Курії і Митрополита Шептицького про одруження з вірними Греко-Католицької Церкви. У спогадах галичан мішані шлюби й долі тих, хто розходилися через неможливість переступити традиції, ставали своєрідними маяками любові й буденної солідарності” (с.31).

Лише частково, та все ж наведу ще одне запитання і також частково – відповідь дослідниці. Хочеться, зрозуміло, переписувати все, настільки захоплюють і самі питання, і зміст відповідей, і загальна культура діалогу. Та все ж намагатимусь це своє “студентське” зворушення гальмувати. Питання:

“На Вашу думку, втрати єврейства від комунізму вже добре описані єврейськими або світовими істориками?”

Відповідь:

“Мені здається, найбільше потерпіли від комунізму саме советські євреї. Вони втратили основні риси етносу: релігію, мову, традицію. Це – величезна трагедія, злочин комунізму. Якби не було 1991 року, чи збереглися б євреї в СРСР як окремий етнос, навіть за наявності держави Ізраїль? На жаль, євреї України про це не хочуть говорити” (с. 55).

Професор Наталя Яковенко характеризує XVIII століття, на яке випадає і Хмельниччина, найнещасливішим століттям в українській історії, бо ним ніхто не займається і займатися поки що не хоче. А національна модель історії, яка була створена у XIX ст., є дуже умовною, проте дуже живучою, оскільки її повторено тисячі разів – у творах літературних, у живописі, на екранах. Автор пише:

“Згадаймо хоча б відомий епізод, який дуже любила романтична історіографія: що євреям у разі оренди села передавалися ключі від церкви. Вперше цей мотив згадано в літописі Граб’янки, потім його повторив навіть Грушевський, хоча у джерелах йому не знайдено жодного підтвердження – можливо, це ходило як легенда, котру, звичайно, священники могли використати для агітації” (с. 61).

Автор слушно наголошує, що одні і ті ж події в історії різних етносів можуть мати різне осмислення. “Якщо для євреїв повстання Хмельницького є символом нищення євреїв українцями, то для українців воно є символом постання української нації. Це, очевидно, засвідчує, як хто розставляє акценти” (с. 62).

Своїми роздумами про стан наукових досліджень з цієї непростой проблематики ділиться історик і політолог Владислав Гриневич. Попри аргументованість, слушність і навіть конкретизованість суджень йому вдається залишатись стриманим, не надто емоційним, що додає об’єктивності висновкам і у той же час викликає у читача відповідні настрої. Наведу одне з важливих припущень автора:

“У моїй монографії, котра саме готується до друку, йдеться про те, як під час Другої світової війни формувалася нова ідентичність радянського українця. Я думаю, що радянський українець з’явився en masse пізніше, ніж радянський єврей, бо євреїв радянська політика витіснила з містечок, вони поїхали до великих міст і там швидко асимілювалися. Це був принцип виживання. Натомість до Другої світової війни 70–72 % українців мешкали по селах, де радянську пропаганду і комуністичні ідеї сприймали вороже. Тому асиміляція починається лише після війни. Такі паралелі в дослідженнях надзвичайно продуктивні. Я завжди кажу своїм колегам – українським історикам: “Вивчайте юдаїку. Це допомагає зрозуміти історію України, вона

неможлива без інших народів, які тут жили. Євреї жили по всіх регіонах і активно впливали на різні процеси” (с. 68).

Ще одне спостереження дослідника:

“Ще років десять тому я міг впевнено сказати зарубіжним колегам, що в Україні немає власного “антисемітського продукту”, оскільки більшість антисемітської літератури приїжджала з Росії. Втім, зараз у нас вже існує доморощений антисемітизм, свої ідеологи, своя література, як це не прикро. Здебільшого це маргінальна література, яка ґрунтується навіть не на міфах, бо міф все ж містить частку правди, яка потім гіперболізується. Це – підбиті під певні політичні переконання вигадки, які були б сміхотворними, якби вони не являли певну небезпеку. Один автор писав про те, що в Україну прийшли 400 тисяч єврейських есесівців. Чи, скажімо, дехто заперечує Бабин Яр” (с. 68–69).

Водночас автор зазначає, що поруч з антисемітськими існують і українофобські міфи, які, поширюючись, створюють негативний імідж України у світі. Це явище є також сучасним.

До професора Мирослава Мариновича пані Хруслінська звернулася з пропозицією: “Почнімо з Вашої тези: “Історія співжиття українців та євреїв в Україні є книгою взаємного нерозуміння і стихійних емоцій”. Як би Ви розшифрували цю думку, в якій наголошено на одному з найважливіших факторів українсько-єврейських взаємин?

І професор дає відповідь на це запитання з позиції історика, філософа і релігієзнавця. Не багато читачів зустрінуться з цією книжкою, тому дозволю собі, з глибокою повагою, цитування без скорочень:

“Коли я говорю про “взаємне нерозуміння”, мені йдеться не про суто культурні речі, як, скажімо, необізнаність християн з якимись нормами юдаїзму чи нерозуміння юдеями якихось доктринальних елементів християнства. Йдеться передусім про нерозуміння того засадничого факту, що українці і євреї мають різні моделі виживання. Ми, українці, виживаємо на один спосіб, євреї виживають на інший, а всі непорозуміння виникають на стикові цих розбіжностей.

У чому ж полягає різниця? Українці виживають на власній історичній батьківщині, на яку приходять сторонні сили, що їх називають ворогами, окупантами. Відповідно, українцям треба реагувати на сторонню загрозу. Євреї ж протягом двох тисячоліть виживають як вкраплення, “приходьки до чужого краю” у різних етнічних субстратах, які живуть на власній землі. Оскільки між різними етносами часто виникають конфлікти, то для євреїв виживання передбачає передусім визначення сильнішої сторони і перехід на її бік, бо стати на бік слабшої сторони – це програти і бути знищеним. Оскільки українці у своїй історії частіше були слабшою стороною, виникає враження, що євреї завжди стоять на боці їхніх поневолювачів, що вони – антиукраїнські за своєю природою” (с. 78).

Цю позицію професора Мариновича можна вважати констатацією факту, а можна – науковою гіпотезою. Однак, за обидвох умов, вона дає підстави для висновку, що, оскільки євреї завжди намагалися бути на стороні сильнішого, а українці були слабшою стороною, то національне визволення українців у різні історичні періоди часто загрожувало виживанню євреїв. Звідси походить і страх євреїв за своє майбутнє.

Професор Маринович як учений, як громадянин і як патріот формулює висновок про те, що окреслена ним відмінність між моделями виживання є визначальною: “українцям не слід дорікати євреям за те, що вони стають на бік поневолювачів, а слід просто стати сильнішою стороною”.

Коли читаю праці Мирослава Франковича Мариновича, поринаю у атмосферу, яку відчувала у бесідах з Михайлиною Хомівною Коцюбинською і при читанні її книжок: хід міркувань, наукова принциповість тісно поєднана з високою шляхетністю. Визнаєш справедливість тлумачень тих чи тих фактів і водночас відчуваєш себе захищеним – морально, духовно, екзистенційно.

До речі, відповідаючи на питання: “Що б Ви могли розповісти про часи після табору, злам 1980–90-х років?” М. Маринович згадав і про ту конференцію, про яку я зберегла невиразні спогади. Наведу його відповідь:

“Здобутий у таборах досвід порозуміння виявився ключовим. Щоправда, до демократичного відродження України доклалися не лише дисиденти: до нього причетні також, скажімо, Леонід Фінберг чи Євген Захаров, які не сиділи.

Фінберг, зокрема, став одним з організаторів першої конференції про українсько-єврейські відносини у 1991 році, на яку я був запрошений. Це був один із найсвітліших моментів у моєму житті. Я слухав блискучі доповіді, майже кожна з яких лунала як сповідь. Євреї робили крок назустріч українцям, українці – назустріч євреям. Тоді зібрався цвіт обох етнічних груп, з якого проростали перші паростки новітнього порозуміння. Цей досвід ми поглиблювали під час інших зустрічей в Україні, Ізраїлі чи США. З паном Леонідом я познайомився саме на першій конференції, і це визначило наше подальше життя. Ми досі глибоко довіряємо один одному” (с. 85).

Навіть ці коротенькі фрагменти засвідчують глибоку, що йде від діда-прадіда, а можливо, просто природну толерантність, готовність до довіри і порозуміння.

Далі подана розмова з Євгеном Сверстюком відкрила мені, що у часи його шкільного дитинства, яке проходило на Волині у напевне маленькому селі, що так і звалось – Сільце поряд з українцями вчилися єврейські діти, які ще мали свої, тобто єврейські імена – Хая, Іцик, вони намагались дотримуватися своїх традицій, ніяк не криючись від української спільноти. Наприклад, коли на Волинь у 1939 році прийшли совети, то школа одразу стала кращою за своєю організацією, завдяки новому директору школи, і за змістом роботи. Євгенові у школі стало цікаво. А його приятелів, Іцику, було складно: його, віруючого, змушували ходити на уроки у суботу, чого до того часу, тобто у польській

школі, не було. *“Він в суботу не брав до рук олівця, хай би там як над ним знущалися. А знущалися, тому що нам, дітям, це було смішно! Приходить, а вчитель запитує:*

- Іцик, де твій зошит?*
- Нема.*
- Ну, добре, але на другу суботу щоб не забув.*
- Наступної суботи Іцик знову приходить без зошита:*
- Де зошит?*
- Зникл. Десь зникл.*

Бідний Іцик, я думаю, що він був геть зацькований. І чому він приходив у суботу? Боявся пропускати уроки. Очевидно, при цьому режимі система примусу від самого початку не лишала людині ані щілинки для свободи вибору” (с. 92).

Я вже згадувала з мого невиразного досвіду свої перші відвідини Бабиного Яру. Вдячна Євгенові за його спогад, який так багато пояснює у цій події:

“Пригадую, 29 вересня 1966 року. Було сторіччя з дня народження Михайла Грушевського і 25-річчя розстрілів у Бабиному Яру. Треба було потрапити і туди, і туди, тож увечері я з приятелями пішов до Бабиного Яру. Там було досить багато людей, всі хвилювалися і, разом з тим, не знали, що робити, розсіювалися маленькими групами. Напередодні я зустрівся з Іваном Дзюбою – він ішов на ризик: “Треба підготувати твій виступ на випадок, якщо мене затримують”. Я не пам’ятаю, що говорив Віктор Некрасов, але сама його присутність вже створювала певний центр. Коли виступив Іван Дзюба, це надало зустрічі подоби організованості: якщо можна говорити, то можна й продовжувати. Це було певне пробудження активності” (с. 95).

На зауваження І. Хруслінської про те, що “В той час радянська пропаганда часто вживала проти дисидентів формулювання “союз тризуба і зірки Давида” Євген відповів: “Напевно, в 1960-ті рр. у нас була природна співпраця без домовленостей. Фактично, це була єдність порядних людей”... (с. 96).

Як багато соціальних, етнічних, просвітницьких, зрештою, політичних проблем можна з’ясувати з цих бесід, з цих мудрих запитань і відповідей співрозмовників...

На прохання І. Хруслінської Іван Михайлович Дзюба відповів на кілька питань, що розкривають основні світоглядні ідеї видатного історика, журналіста, громадського діяча, активного учасника сіоністського руху, одного з яскравих будівничих єврейської держави Володимира Жаботинського. На думку І. М. Дзюби, Жаботинський *“чи не найбільше розумів українців. Він написав глибоку статтю про Шевченка, багато писав про українську проблему, українсько-єврейські відносини. Не цурався й національної самокритики – як у нас Шевченко, Франко, Леся Українка виносили вирок самим українцям, так він виносив вирок євреям. До речі, національна самокритика нині в євреїв дуже загасла. Це можна зрозуміти – після всіх трагедій – але нормальна, здорова нація мусить бути самокритична. У Жаботинського це*

було: національну самокритику він вважав основою національного оздоровлення. Ніхто до нього так гостро не казав, що російська культура ніколи не мала б такої влади над іншими народами імперії, якби не євреї, які служили культурі панівної нації”.

Іван Михайлович вважає, що майже столітньої давності полеміка В. Жаботинського з Петром Струве, що виступав проти розвитку української культури, оскільки це розщеплює і послаблює “єдину” російську культуру, а “поширення російської культури та російської мови на окраїнах, зокрема в Україні є свідченням висоти духу російської культури”. Саме В. Жаботинський заперечував таку ідеологію. Він вважав, що ця ідеологія є лише свідченням того, що чоботом урядника можна розтоптати найніжнішу квітку, бо російська культура ставала безконкурентною після того, як “благодетельное” начальство “очищало” відповідні землі від їхніх власних культур. І. М. Дзюба зазначає, що В. Жаботинський дуже об’єктивно оцінював ці підходи. Він спонукав євреїв бути союзниками українців. Водночас відомий історик, філософ і гуманіст І. М. Дзюба зазначає, що “на жаль, ці ідеї Жаботинського великої популярності не мали і не мають. Я читав багато книжок про Жаботинського, зокрема, й виданих в Ізраїлі. Там про все говориться, тільки не про це” (с. 105).

На питання про перспективи подолання ксенофобії і антисемітизму, І. М. Дзюба висловлює думку, що головне полягає у тому, щоб зміцнити моральне здоров’я самої української нації, чесно говорити про власні помилки і гріхи, а не тільки про біди, завдані кимось.

До речі, саме тепер перечитую щоденники В. І. Вернадського – видатного вченого, мислителя, громадського діяча, що свого часу мав і досі зберіг незаперечний авторитет. Книга видана у 1994 році в Києві (В. И. Вернадский. Дневники. 1917–1921.– Киев: Наукова Думка, 1994. – 272 с.). Не пригадую, щоб це видання отримало належне обговорення у пресі, у наукових колах чи у освітян. Книга абсолютно унікальна. І час, описаний у Щоденниках, особливий. Не оминав Володимир Іванович Вернадський і проблем, пов’язаних з національними відносинами в Україні, в Російській імперії, в тому числі і ставлення до євреїв, до причин антисемітизму. Це представлено у записах на підставі глибокого, переконливого наукового аналізу і позиції дійсного інтелігента і патріота.

Що ж до масштабів наукових проблем, якими переймався вчений та досить широке коло професорів, про контакти з якими він пише, про підготовку наслідків досліджень до висвітлення в міжнародних часописах, що засвідчує вільне користування кількома мовами як засобами наукового спілкування, то з великим сумом зазначу, як ми, науковці, за кілька десятиліть нової епохи у своїй країні змаліли...

Суттєвою, надзвичайно важливою складовою книги є примітки – наслідок відповідальної, копіткої дослідницької праці з документами і джерелами, найчастіше малодоступними навіть науковцям. Вони допоможуть і новим

поколінням збагнути, через які трансформації мали пройти різні прошарки суспільства, господарство, наука, армія, місто, село, а головне – людина – у перші роки і упродовж подальших десятиліть, спричинених так названою соціалістичною революцією чи насильницьким переворотом.

Так хотілося б, щоб в “Діалогах” саме Іван Михайлович Дзюба розглянув сьогодні роздуми В. І. Вернадського, відгукнувся на них...

Собі ж я дозволю навести два невеликих фрагменти, в яких описані конкретні події, факти, які викликають не узагальнюючий, а саме особистий, психологічний відгук у читача:

“Обед с Носовичем. Он рассказывал о чрезвычайке. Спасся случайно, чудом – все погибли, кто был с ним: судейские, полицейские и т. д. Говорит, что видел людей, идущих на смерть, и слышал расстрелы. Мимо проходили на казнь, раздетые до рубашки, и сзади шли палачи-красноармейцы (не евреи). Страх нет и подъем – умереть смело. Шли на казнь быстрее подталкивающего красноармейца”... (с.152. 13-26.19).

“Мне представляется, что взятый во всем масштабе украинский вопрос далеко не так просто решается, как это думают русские люди. Их решения в значительной мере основываются во всех отношениях на незнании” (с. 154).

Фрагмент з великої і цікавої розмови з С. Л. Мінцем, який працював у галузі фізичної хімії:

“Человек он умный и выдающийся.

С ним и женой вечером разговор о еврейском вопросе и антисемитизме. Чувствуется трагедия. Опять искания Палестины, возрождение древнееврейского языка. Только сионисты вышли не разбитыми. Большевики всюду стремились разогнать их организации, гнали древнееврейский язык, вместо того вводили идиш. Сам Л. С. (Минц) относится к вопросу о языке безразлично, и думаю, смотрит довольно пессимистично на судьбу своего народа. Он не сионист – но подымается чувство горести от окружающего. Считает, что среди большевиков евреи в процентном отношении по отношению к еврейскому населению составляли небольшую часть, но они были на первых местах комиссаров, в первых ролях... В связи с переживаемым в еврейских массах идет и религиозное движение – мистицизм. Положение таких людей русской культуры, как Минц, еще более тяжелое, чем положение украинцев” (с. 156).

Глибоко зворушливою і принципово важливою є бесіда з відомим письменником і дисидентом Михайлом Хейфецом. Він народився у С.-Петербурзі і, так склалося, що ще у дитинстві та у шкільні роки його оточення змусило хлопчика зрозуміти свою інакшість (вже зрозуміло, що національну) через ставлення ровесників до нього, через приниження, які дитині доводилося переживати, які не минули його і в юності. З українськими проблемами М. Хейфец зустрівся вже у таборі. Після відбуття покарання він емігрував, репатріювався до Ізраїлю, став відомим, успішним журналістом і письмен-

ником. В його доробку і прийнята надзвичайно позитивно в Україні книжка “Постаті українських дисидентів”. Відповіді Михайла Хейфеца на запитання пані І. Хруслінської – це професійна думка історика і водночас незаангажованої людини. Вони аргументовані, з опорою на документи, цікаві. Та мені поталанило мати, хоч і миттєве, власне враження. Ним дозволю собі поділитися.

Вже у 90-ті роки ХХ ст. до незалежної держави Україна на запрошення посольства Ізраїлю приїхали представники тепер уже діаспори. Серед них і Михайло Хейфец. На зустріч до посольства зібралось багато українців, серед них і побратими – дисиденти, що разом перебували у таборах і стали друзями. На зустріч приїхали побратими з інших міст, прийшли кияни. Ми з Олександром дізналися, що також можемо прийти на цю зустріч. Отже, нам вдалося бути свідками по-братерському теплої зустрічі українських і ізраїльських друзів.

Свою розповідь Михайло Хейфец розпочав із розповіді про свої враження від того, як він, прибувши до табору, вперше увійшов до камери, в якій йому належало оселитися. Не можу точно пригадати, скільки людей і як його там зустріли. Але один спогад закарбувався назавжди. Серед співкамерників був зовсім молодий хлопець, українець, Зорян Попадюк, який підійшов до прибульця і подав йому шматок хліба з маслом. Уявляючи собі усю складність, невизначеність і жорстокість ситуації, яку переживав молодий ленінградський інтелігент, цю зустріч сприймаєш як заповідану Біблією. Цілком природно, що саме про неї розповів М. Хейфец на самому початку зустрічі з побратимами. І цілком природно, що Зорян Попадюк із своєю молодого дружиною приїхав із Самбора на цю зустріч.

З особливою повагою я спостерігала за цим, ще, на щастя, молодим чоловіком, який вже тепер, на волі, по-громадянськи активно працював. Хотіла підійти до нього під час пауз, але не наважилась. А привід був. Наша дорога кума Віра Ткаченко познайомила мене у Києві з Любою Попадюк, матір'ю Зоряна. Це відбулося, коли Зорян був засуджений. Тривалий час через Віру ми одна одній передавали вітання. Люба була майстринею, художницею. Якось Віра передала мені від Люби подарунок – власноруч виткану нею надзвичайно гарну українську крайку. Я одягала її, коли мала особливо урочистий виступ. Коли піросла Наталочка, крайка стала її коштовністю. Тепер передається онукові Микольці. От у тій ситуації хотіла засвідчити свою вдячність і повагу до Люби та її сина. Не наважилась.

Дуже прикро. Наступного дня я дізналась, що упродовж щасливої братерської зустрічі якось нікому не спало на думку спитати у Зоряна, де вони з дружиною спинилися і чи мають місце для ночівлі...

Йосиф Самуїлович Зісельс, відомий громадський діяч в Україні, бере активну участь в діяльності європейських та світових єврейських організацій, має у своїй біографії роки дисидентства, перебування в таборах посиленого режиму внаслідок несправедливих звинувачень. У книзі Й. Зісельс дає над-

звичайно важливі відповіді на цілу низку складних запитань. Відповіді його ґрунтуються на аналізі наслідків досліджень сучасної ситуації, пов'язаної з поширенням і специфікою антисемітизму в різних країнах, приміром, в Україні порівняно з Росією, баченням перспектив у становищі євреїв та розвитку єврейського життя в Україні.

На запитання щодо єврейської ідентичності в Україні Й. Зісельс висловив наступні міркування:

“Зараз Україна сама перебуває у пошуку національного формовизнання. Якщо Україна знайде свою матрицю ідентичності, це допоможе віднайти ідентичність і меншинам. Візьмімо, наприклад, мову як важливу складову ідентичності. В єврейському середовищі це не так, бо євреї розпорошені по всьому світові й послуговуються різними мовами. Люди релігійні так чи інакше знають іврит. (...) Проте, оскільки це державна мова Ізраїлю, іврит поволі стає міждержавною мовою спілкування євреїв. У мене, скажімо, з англійською негаразди, тому з євреями Великобританії, Франції та Америки, не кажучи вже про ізраїльтян, розмовляю івритом, хоча не користуюся ним ані у своїй родині, ані у своєму середовищі. Тому, коли мене на початку 1990-х років питали, їдишем чи івритом розмовлятимуть українські євреї, я відповідав, що за двадцять-тридцять років вони заговорять українською, так само, як французькі євреї – французькою, американські – англійською тощо.

Ми рухаємося до ситуації, коли ідентичність залишається приватною справою, а не суспільною. Якщо Україна справді обере європейський західний шлях, то поступово, можливо, підсвідомо, релігійні чинники стануть важливіші за етно-культурні, як то відбувається у Європі”.

Ось думка Й. Зісельса щодо мовної політики в Україні: *“Коли я створював у Чернівцях одну з перших єврейських шкіл України, ми від початку постановили, що мовою викладання буде українська. Я не змінив своєї думки, хоча розумію, що потрібен певний час для переходу. Не всі можуть одразу вивчити українську, є політичні обставини, які цьому переешкоджають, але я впевнений, що в Україні мусить бути лише одна державна мова. Незважаючи на те, як люди спілкуються між собою, мовою офіційних документів все ж мусить бути українська” (с. 132–133).*

Наступний співрозмовник – Ар'є Вудка. Він мав всього 22 роки, коли, як учасник дисидентського руху був заарештований за сіоністську діяльність і отримав термін – 7 років суворого режиму. Зворушлива, надзвичайно цікава його подальша біографія. У таборі він вивчив напам'ять вірші репресованих українських поетів, і згодом це сприяло їх виданню за кордоном. Ар'є Вудка засвідчує: *“... коли радянська влада хотіла нівелювати всі нації, утворити новий советський народ, то єврейський народ вона нівелювала більше, ніж решту... Це почалося з того, що вже в 1917 році було заборонено єврейські мови... Закрили всі школи... І моє покоління було абсолютно відірване від свого коріння. Єврейську історію було заборонено, про неї ніде нічого не можна було*

прочитати – була ніби нація без історії, без культури, без традиції, і в той самий час у будь-яких документах завжди писали, що ти єврей” (с. 148–149)...

Наведу лише одну думку, з діалогу з відомим дисидентом і тепер шанованою в Україні і у світі людиною – Семеном Глузманом: *“Для мене дуже важливу роль відіграв Іван Світличний. Він ніколи не був примітивним патріотом: у нього було українське серце, але це був учитель-європеєць. З ним я пройшов дуже важливу школу відвертості і відваги. Він працював наді мною, подаючи особистий приклад” (с. 168).*

Готуючи до видання збірку спогадів про Івана Олексійовича Світличного, Леоніда і Надійка Світличні запропонували Семенові Глузману представити її читачеві. Ніна Михайлівна Марченко звернулася до С. Глузмана з пропозицією написати передмову до книги листування сина Валерія з матір'ю.

Дослідники професор Петро Потічний, Євген Стахів, Шимон Редліх аналізують трагічні події часів Голокосту, розкриваючи ризики українського, польського населення, що наважувалося таємно надавати допомогу, рятувати єврейські родини чи дітей. Професор Потічний зазначає: *“З організованого українського боку задля євреїв, на жаль, нічого не було зроблено, нищення німцями євреїв ніхто окрім таких особистостей, як Митрополит А. Шептицький, навіть не засудили. Проте дуже багато українців ризикували життям для врятування євреїв” (с. 81).*

Микола Рябчук, відомий журналіст, публіцист, поет, культуролог аналізує проблему антисемітизму, антиюдаїзму, порівнюючи ці явища в країнах західної та східної Європи, простежуючи їх своєрідність в історичному, державницькому, суспільному, міжетнічному контексті. Аналіз глибокий, переконливий. Щодо стану в сучасній Україні, то М. Рябчук визнає, що проблема ксенофобії в Україні, безумовно, існує, як і проблема антисемітизму. Антисемітизм в Україні не є *“якимсь домінантним явищем. Він не володіє думками та поглядами більшості людей. Він просто є частиною широкої ксенофобії, яка походить від людської недосвідченості, від нерозвинених традицій толерантності, демократизму, лібералізму в цій країні. Але виокремлювати це як якесь дивне явище, специфічне явище не варто, тому що це частина тієї самої нетолерантності – і щодо євреїв існує певна підозрілість і обережність, і щодо циган, і щодо темношкірих, і щодо китайців”... (с. 217).* Дослідник зазначає, що подібне ставлення не є гіршим щодо євреїв, воно є навіть трохи кращим, бо все ж таки в євреях переважно визнають своїх.

26.09.2012

Сьогодні Судний день (Йом Кіпур). Так вийшло, що цей текст я пишу саме тепер, закінчуючи рукопис, але переглядаючи його вкотре, вирішила перемістити його наперед.

Трохи боязно постувати, бо приймаю регулярно ліки, два тижні тому було серйозне ускладнення, навіть Наталі про нього не сказала. А піст у цей

день не дозволяє не лише їсти, але й пити. Все ж зранку я ковтнула кілька разів воду і пішла до синагоги, що близько до нас – на вулиці Песталоцці.

Народу – повнісінько, і чоловіків, і жінок. Не можу сказати, що більше було людей поважного віку. Було кілька у інвалідних візочках. Але більшість – люди активного віку, і досить багато дівчат та юнаків. Сьогодні – особливий день – поминальний. Служба урочиста, сумна, настрої створює не лише слово рабинів, а й кантор Шефер, колишній оперний співак, чудовий хор, органний супровід. Люди користуються молитовниками, в них тексти подано двома мовами – івритом і німецькою. Служба тривала, цілий день. Її вели по черзі кілька рабинів. Я була особливо уважною до промов рабина Ласло Пастора. Саме він 5 років тому (вже 5 років минуло...) проводив в останню путь мого Олександра. Отець Сергій Данків тоді був присутнім, зауважив, що рабин коректно і дуже змістовно говорив прощальне слово.

Так от сьогодні рабин змалював своє бачення нинішнього єврейства. Дуже глибоко. Не буду переповідати. Та особливо мене вразило, що рабин виділив так зване “кулінарне єврейство” (*kulinarische Juden*) – це значна частка євреїв, які повернули, і повертають, собі в родини, особливо під час свят, потребу в національній їжі, її особливому приготуванні, сервіруванні столу.

Кульмінацією служби були поминальні молитви і духовні співи. Сліз не можна було втримати.

Ввечері вдома запалила свічки.

Низку принципово важливих, складних і навіть дражливих запитань було запропоновано відомому дослідникові, історикові, журналісту, громадському діячеві Тарасові Возняку. Серед них такі: “Наскільки після 1991 року єврейська спадщина Галичини присутня у свідомості українців?” “Як виглядає на сьогодні проблема антисемітизму в Галичині?”

Відповідаючи, Тарас Возняк зазначив, що, на його думку, советські антисемітські впливи в Галичині були не надто сильні. “Очевидно, у період Другої світової війни галицьке суспільство дістало величезні травми: йдеться не тільки про винищення євреїв, було також винищення українців та поляків, депортація їх, жорстокий опір советам та нацистам з боку українського підпілля, жорстокий опір нацистам, советам та українцям з боку поляків. Це був час репресій і, практично, знищення верхівки українсько-галицького суспільства. Окрім того, розгортався жорстокий польсько-український конфлікт” (с. 220).

Дослідник зазначає, що це була величезна загальна травма, на тлі якої Голокост неначе губився. Що ж стосується єврейської трагедії, то вона не знаходила речників, окрім поодиноких осіб, котрі мали певні знання та сумління. “З українського боку трагедію галицького єврейства практично не озвучували, а з єврейського боку просто нікому було говорити, бо винищили всіх майже вщент” (с. 220).

Що ж до визначення мотивації тих представників української спільноти, які брали участь у здійсненні Голокосту, то дослідник висловлює думку, що тут потрібне глибоке філософське дослідження, воно є навіть потрібнішим, ніж історіографічне (с. 222).

Леонід Кушелевич Фінберг, відомий ініціатор досліджень історії та культури євреїв в Україні, організатор видавничої справи, автор багатьох власних праць з історії, соціології та культурології, пов'язаних з вивченням проблем долі єврейського населення. Це людина, яка ще замолоду свідомо обрала своїм завданням сприяти дослідженню і збереженню культурної спадщини та історії, пов'язаної з життям євреїв на теренах України. Як дослідник, громадянин і громадський діяч Л. К. Фінберг своєю відданістю справі, принциповістю і гідністю у аналізі непростих і малоз'ясованих проблем, масштабністю досліджень, глибоким розумінням історичної долі українського народу та пов'язаної з нею долі єврейського населення в Україні отримав визнання громадськості, представників культури та наукової інтелігенції в Україні та поза її межами.

Треба підкреслити, що, ведучи інтерв'ю, Ізабелла Хруслінська та Петро Тима підготували систему запитань, в якій тонко враховували дослідницький досвід співрозмовника, його готовність якнайглибше розкрити відповідь. Це дало змогу розглядати наслідки інтерв'ю і як діалог з окремим дослідником, і як полілог між усіма учасниками розмови. Саме тому, як наслідок, вдається вибудувати панораму вмотивованих відповідей на запитання і отримати доволі цілісний аналіз появи і адаптації єврейської спільноти на теренах України, розвитку взаємин з корінним населенням, специфікою побуту, праці, освіти, суспільні ролі, які вдавалось або й доводилося виконувати представникам єврейської спільноти в Україні, розвитку культури особливо у сприятливі періоди, а також у періоди конфліктів, серед них і гострих, що в історії дістали назву "єврейських погромів". Вдаються і спроби визначити причини виникнення цих мирних, можливо, взаємно дружніх періодів, а також ускладнених, конфліктних періодів.

У цьому сенсі діалог з Л. Фінбергом дає відповіді на запитання про те, як розглядати історичну картину розвитку побуту і культури єврейської спільноти, що складалась упродовж століть і як прогнозувати майбутнє єврейської спільноти на теренах України.

Дослідник аргументовано зазначає, що це питання дуже складне, оскільки, наприклад, *"в радянські часи Україна мала лише псевдодержавність. Українці, євреї, росіяни в масовій свідомості залишалися радянськими людьми. Української спільноти не було ні офіційно, ні навіть підпільно, бо її знищували. Так само не було й громади єврейської"* (с. 236). Л. Фінберг висловлює думку про те, що до здобуття Україною незалежності, тобто до початку 1990-х років, представники жодної меншини, не тільки єврейської, мало ідентифікували себе з Україною.

Висловлюючи думку про те, що всі цивілізації відіграли і відіграють свою роль в історії людства, Л. К. Фінберг наводить низку конкретних аргументів: величезна роль китайської цивілізації полягає в тому, що вона вказала на можливість мислити образами (це закріплено в системі китайського письма – ієрогліфах – О. П.), індійська філософія і йога дала світові мову тіла і збереження здоров'я. На думку дослідника, роль євреїв виявилась у формуванні етичних цінностей і механізмів діалогу. Тут потрібно звертатись до Біблії. В зв'язку з цим дослідник мріє у Києво-Могилянській академії відкрити біблійний зал, де будуть фрагменти Тори й переклади Біблії українською, російською, багатьма іншими мовами, тексти про Біблію як Велику Книгу в історії людства. Він зазначає, що традиційно євреї набагато більше переймалися питаннями осмислення місця людини у світі. *“Тексти Біблії та ритуали юдаїзму наvertsали кожного юдея до осмислення буття щоденно, а щосуботи під час обговорення Святої Книги – особливо. Вже пізніше з'явиться німецька філософія, різні історичні школи, художня література... А перед тим європейська культура оберталася навколо Біблії та Євангелій, які теж є продовженням Старого Заповіту”* (с. 238–239).

7.10.2012

Сьогодні в Україні відзначають День Учителя. Я вітала по телефону у Київ – Олександру Яківну Савченко, Ольгу Василівну Сухомлинську, Ніну Степанівну Коваль, у Москву – Світлану Молодцову, тутешніх вчителів, що вже на пенсії. Мене також вітали. Та, працюючи над текстом, я не можу позбутися думки, що я вчуся, вивчаю цю складну, багатовимірну проблему. І така глибина її відкривається! І так добре, що є чудовий гурт дослідників! Може, ще й тому радо переписую фрагменти тексту, щоб мої друзі, яким його надсилаю, також приємно дивувалися.

Діалог з Костянтином Борисовичем Сіговим, відомим вченим, з текстом якого у цій книзі я зустрілась вперше, викликав моє щире захоплення і навіть подив від того несподіваного рівня творчої наукової думки, якою досягнуто розкриття і суспільного, і наукового сенсу такого складного поняття, яким є поняття “колективної історичної пам'яті”, коли йдеться про ту пам'ять, що зберігається у свідомості людей, яка визначає взаємини між ними, зокрема, і взаємини між етнічними спільнотами. Дослідник висуває слушне міркування про те, що для об'єктивного аналізу історичної пам'яті потрібною є певна дистанція щодо тієї доби, яку належить осмислити. Наприклад, тепер ще важко усвідомити, наскільки новий період розпочався в Україні і у Східній Європі після зникнення Радянського Союзу. Тому важко критично осмислити нинішній діалог різних форм пам'яті – польської, української, російської, єврейської, секулярної, християнської тощо. Щодо аналізу єврейського життя в Україні (і в Європі), К. Б. Сігов пропонує для їх опису користуватися поняттями – період або доба мирної пам'яті, період травматичної пам'яті (пов'язаний з

ксенофобією, антисемітизмом), найдинамічнішою є пам'ять сьогодення. Дослідник вважає принципово важливою пам'ять псалмів, біблійну пам'ять.

Відповідаючи на питання про те, чи історична пам'ять є елементом тотожності для єврейської та української націй, К. Б. Сігов наголосив на важливості спілкування і того кола, в якому воно відбувається і, зокрема, на значення мови: *“Мову, тотожність, культурні коди набувають у колі спілкування, і саме це коло спілкування треба досліджувати, якщо ми бажємо зрозуміти, чим є пам'ять”* (с. 252).

Дослідник вибудовує свою картину міркувань і пояснень, спираючись на власний науковий досвід і на низку праць, що є у вітчизняній і у світовій науці. Це також приємно збагачує читача, викликаючи довіру до тих чи тих суджень. Для мене надзвичайно важливим є звертання до такої галузі державного і національного життя, якою є освіта, зокрема, школа. Наведу думку К. Б. Сігова:

“Перед українською школою також постає питання викладання історії, врахування відмінних свят, цінностей і культурних форм. Значною мірою ми є заручниками нашої підозрливості: надто звикли одразу вбачати конфлікт там, де зустрічаються різні переконання. Не так легко одразу розпізнати, де є загроза небезпечних висловів, формул, карикатур, а де, навпаки, можна вшанувати розмаїття і показати відмінність як позитивний творчий чинник, здатний утримати суспільство від нового витка підозри до іншого. Отже, потрібно відроджувати можливість діалогу між незгодними, але уважними один до одного представниками різних культур” (с. 254).

З істориком, відомим журналістом Вахтангом Кіпіані розмова була особливою. Оскільки Кіпіані належить до молодшого покоління, а народився він у Тбілісі, то майстерно дібрані для нього питання були скеровані на те, щоб з'ясувати, чи спостерігав він, прибувши в Україну, прояви антисемітизму в часи перебудови, а вже згодом – у незалежній Україні, в суспільному житті, в політиці держави, у міжособистісних проявах, в засобах інформації, а якщо спостерігав, то як їх пояснював. Розмова вийшла щирою, багатою конкретними спостереженнями, їх переконливим, коректним, стриманим аналізом. Я сприйняла картину, змальовану Вахтангом Кіпіані, як об'єктивну, хоча часом досить сумну, особливо коли йдеться про прогнози щодо розвитку єврейських громад на майбутнє і щодо зацікавлення політиків і держави цією проблемою.

Наступною у книзі подано розмову з відомим публіцистом, журналістом, політологом Віталієм Портніковим. Для мене ця зустріч була особливою, оскільки мій Олександр досить давно помітив і вирізнив ще зовсім молодого політичного оглядача і коментатора Віталія Портнікова, слухаючи передачі за допомогою радіоприймача вдома чи під час прогулянок. І коли раптом лунав голос В. Портнікова, Олександр одразу просив у присутніх уваги і тиші. Це ставлення чоловіка передалося й мені.

Починаючи розмову, Віталій Портніков звертається до досвіду, який склався в родині найбільше під впливом бабусі: наводить паспортні та побутові

імена членів родини, назви страв тощо. На підставі аналізу таких побутових і водночас важливих дрібничок дослідник висуває не припущення, а формулює висновок про те, що, на його думку, *“українське єврейство як етнолінгвістичне й соціальне явище не існує. В нього була непроста історія, і ми прекрасно розуміємо, що за традиціями та побутом воно польське”* (с.282).

Досвід дослідника дає підставу В. Портнікову висловити припущення про те, що українське єврейство можливо співіснувало з українським народом, переймало його традиції. Та за часів Богдана Хмельницького воно зникло, як зникло німецьке єврейство у Другу світову війну. Згодом, після об'єднання земель воно перейшло до Російської імперії і з певних причин перетворилося на російське єврейство, а з часом – на радянське.

На запитання, чи є певні характерні риси, які вирізняли б українське єврейство, що проживало в різних географічних регіонах, В. Портніков зазначив, що в Чернівцях вперше було проголошено їдиш і що саме там мова їдиш була найбільше вживаною і трималася найдовше. Що ж до Одеси, де прояви єврейської культури вважаються еталонними, то вона завжди була російськомовною, як і Катеринославщина.

Відповідаючи на питання про особливості єврейства в Україні та в Росії, які виникли впродовж п'ятнадцяти років незалежності, дослідник відповів, що займається цими питаннями досить детально, що дозволяє йому поставити під сумнів існування і російського, і українського єврейства. Що ж до Москви, то там взагалі євреї з'явилися тільки після 1917 року, а ті, що там жили, були глибоко закорінені в російській культурі.

“Відмінність же полягає в тому, що в Україні єврейство більше пов'язане з традиціями, а в Росії – з деклараціями” (с. 286).

Дослідник слушно наголошує, що при забороні висвітлення чи табу на ті чи інші історичні події часто йдеться не про табу, а про одностороннє тлумачення. Наприклад: *“Для нас, євреїв, Київ – це місто Голокосту, а для українців – просто місто масового вбивства, яке відбувалося в них на очах. Я не думаю, що про це варто забувати, адже це – частина історії кожного народу”* (с. 295).

В. Портніков схвально оцінив розділ про Голокост, висвітлений в підручнику з історії, наголошуючи, що відповідна увага до цих питань у змісті освіти могла б сприяти порозумінню між євреями й українцями в майбутньому.

Загалом В. Портніков є досить чітким у своїх відповідях і у визначенні доволі складних питань, які потребують розв'язання. До таких, зокрема, можна віднести питання про репатріацію євреїв до Ізраїлю, про майбутнє єврейських громад в Україні, про особливості адаптації бувших радянських євреїв до традицій єврейського життя на історичній батьківщині. Не завжди на складні питання є відповіді. Очевидно, сильними є не тільки історичні чи етно-лінгвістичні чинники, і навіть чинники традицій і культури. На увагу заслуговують і психологічні чинники, які в особистому і родинному житті досить часто набувають ролі визначальних. Це стає особливо помітним на теперішньому

відтинку часу, коли механізми міграції, еміграції, репатріації, глобалізації і пов'язаних з ними проблем діаспори, героїзації мають свій особливий вплив на розвиток політико-географічної та етно-соціо-культурної картини світу.

Думки В. Е. Портнікова змушують глибоко замислюватися над цими питаннями.

Діалог з молодою дослідницею Катериною Малаховою спрямований на з'ясування передумов виникнення хасидизму, його історії, сутності, його напрямків і актуального стану. Приємно вражає глибина наукового аналізу цього напрямку в історії єврейського життя в Європі, зокрема, в Польщі, Україні, Росії, Литві, в країнах Америки, в Ізраїлі, коректність висновків, обережність і водночас сміливість певних припущень, наприклад, щодо співвідношення культурної або, радше, інтелектуальної ідентичності з ідентичністю національною (с. 303–304). Стійке зацікавлення дослідниці, володіння мовами, на яких “народжувались” відповідні тексти, світоглядна культура викликають повагу і довіру, поза сумнівом такий матеріал зацікавить укладачів підручників і дослідників.

Розмова з відомим істориком, мистецтвознавцем Григорієм Казовським торкалася питань розвитку єврейської культури, єврейського мистецтва на теренах України, зокрема, діяльності такої значної, а тепер маловідомої організації, якою була свого часу Культур-Ліга.

Дослідник зазначив, що довший час перед євреями української культурної альтернативи не існувало, а значить і вибору не було. У XIX та на початку XX ст. в Європі єврейське життя і єврейська культура існували і розвивались в оточенні німецької, польської та російської культури та в тій чи іншій взаємодії з ними. Дослідник подає картину виникнення товариств єврейської культури, єврейського мистецтва, завдань, які вони виконували, певну їхню мозаїчність, пов'язану з особливостями єврейського політичного життя на теренах Росії, з тим, що такі товариства, як правило, виникали і підтримувались політичними партіями. *“До Першої світової війни й революції, – зазначає дослідник, – української складової в єврейському культурному житті практично не існувало. Діячі єврейських культурних товариств на своїх зустрічах могли говорити, залежно від своїх поглядів, російською, польською, їдишем чи івритом: очевидно, сіоністи надавали перевагу російській чи польській мові, а не їдишу. А українська й інші мови доволишніх народів у цих спільнотах не фігурували”* (с. 307).

Якщо говорити про причини, то в змісті діалогу зазначено, що української державності на той час не було. Водночас культури німецька, польська, російська пропонували “високий європейський мистецький стандарт” (с. 308). Виникненню Культур-Ліги посприяла Лютнева революція 1917 року. Щоправда, ще до її утворення вже були в Центральній і Східній Європі певні умови – відбувався національний підйом євреїв, єврейський національний ренесанс, який називають “Їдише ренесанс”.

Культур-Ліга централізовано сприяла розвитку єврейського життя в різних його напрямках – мистецтво, освіта, театр, бібліотеки, архівні установи тощо. Цей розвиток відбувався на основі їдишизму і російської мови. Г. Казовський пояснює її як форму культурного націоналізму, тобто головне значення в ній надавалось культурі: *“Єврейський народ може існувати лише у процесі творення даної культури”* (с. 308–309). Дослідник наголошує, що наслідки роботи Культур-Ліги в різних країнах були вражаючими, до неї входили майже усі видатні представники мистецтва, освіти. Однак, доля цієї організації була трагічною. Після 1924 року вона перестала існувати в Україні, в Радянському Союзі. В деяких європейських країнах вона існувала довше, навіть до 1939 року.

Кінець багатьох діячів Культур-Ліги в Радянському Союзі був трагічним – майже всі письменники, котрих розстріляли у зв’язку із справою, організованою відносно діяльності Єврейського Антифашистського Комітету, були членами Культур-Ліги. Перец Маркіш, якому вдалось емігрувати, уже в Парижі писав, високо оцінюючи наслідки її роботи, що Культур-Ліга була третім Храмом.

Глибоко аналізуючи різні чинники, дослідник висловлює думку, що *відродити діяльність Культур-Ліги неможливо, оскільки вже немає адресатів і носіїв тієї культури, їх було винищено фізично і духовно* (с. 312).

На думку Г. Казовського, різні аспекти діяльності цієї організації, на жаль, вивчені мало. Наука ж розвивається навколо яскравих постатей, а на сьогодні бракує людей, які могли б стимулювати розвиток цього напрямку чи створювати школи.

Підсумок доволі сумний. Та все ж самому Григорію Казовському вдалося здійснити низку масштабних досліджень і оприлюднити їх в монографіях та публікаціях, виданих у Москві, Парижі, Києві.

Не часто вдається натрапити на книжку, читаючи яку, майже на кожній сторінці переживаєш почуття радості, душевного піднесення чи то від неочікувано сміливого питання, яке поставлене для обговорення, обдумування, пошуку відповіді, чи то від тих міркувань, які висловлюють автори, пропонуючи відповіді. Діапазон питань вражає: вони сягають і глибшої історії, і сьогодення, і того, що вже було, є відомим, однак сьогодні потребує нового осмислення і висвітлення, і того, на що можна сподіватися при їх розв’язанні в теперішніх умовах та у майбутньому.

Добір учасників діалогу викликає глибоку вдячність. Вони репрезентують творчу еліту, кожен з них є відомим у суспільстві, має професійний та моральний авторитет. Очевидно, це слугувало критерієм добору учасників “Діалогів”. Водночас вони є представниками різних етносів, а навіть і носіями різних національних культур. Добрим відкриттям організаторів цих бесід було те, що кожен їх учасник, відповідаючи на запитання, висловлював своє професійне розуміння і свою громадянську думку, а часто – і особисте переконання щодо

певних міжнаціональних взаємин, пов'язаних з ними політичних, суспільних, культурних подій, досить часто дуже непростих і навіть трагічних, які переживав його народ, його рідна нація і нація “іншого”.

Читала я книгу з глибокою повагою до кожного автора, і не тільки за ґрунтовний науковий, публіцистичний чи журналістський аналіз проблеми, чи навіть за коректність пояснення складних періодів у взаєминах, у ситуативних чи систематичних ускладненнях, у досить сумних і навіть трагічних подіях, які виникали у міжнаціональних стосунках, але й за їхню, я б сказала, сміливу об'єктивність, хотілося б навіть сказати – за моральну об'єктивність (добре розумію, що об'єктивність є визначеною категорією і епітетів чи означень не потребує), за особисту потребу кожного автора бути чесним у пошуках відповіді перед своїм народом якому випало упродовж всієї його історії жити у своєму домі – від прачасів народження цього народу, і перед народом, якого історія і Бог у певні часи також оселили в тому ж домі. І для багатьох поколінь цей дім також став рідним.

У самому задумі цієї книги є дуже глибока знахідка. Вона не є очевидною, її читач відкриє для себе вже після того, як один чи кілька разів буде осмислювати запитання до кожного учасника діалогів і відповіді на них. Ось у чому річ: діалог дослідники Ізабелла Хруслінська та Петро Тима вели окремо з кожним учасником цього проекту, якого, зрозуміло, з певних міркувань було обрано для обговорення цілої низки найрізноманітніших, складних, часто навіть болючих питань. Як наслідок, отримано низку міркувань, в яких аналізуються причини тих чи тих труднощів у взаєминах на теренах саме України як для українського етносу, так і для єврейського на різних історичних відтинках спільного чи сусідського співжиття, накреслено передбачення розвитку цих взаємин у майбутньому. І що ж виявилось? А виявилось, що, відповідаючи на запитання нарізно, тобто, не чуючи один одного, жоден представник однієї сторони не звинувачував у чомусь іншу, уся когорта мислителів виявила гармонійну схильність *до взаємодії, до взаємної поваги, до взаємних конструктивних пошуків, до порозуміння – на найвищих щаблях його морально-етичного сенсу.*

Нещодавно, напочатку жовтня 2012 року я мала телефонну розмову з Людмилою Миколаївною Семикіною – видатним художником, відомою громадською діячкою, шістдесятницею, подругою Алли Горської, Надії Світличної, Галини Севрук, Михайлини Коцюбинської, людиною з глибоким і виразним мисленням філософа. Я наважилась попросити Людмилу Миколаївну познайомитися з моїм рукописом і поділитися своєю думкою. Розмова наша тривала більше години. Я в основному слухала, слухала крізь сльози. Все ж про цю книжку, про “Діалоги порозуміння”, своє враження я розповіла. Людмила Миколаївна уважно слухала і підсумувала, що інтелектуали, люди високих моральних принципів – це особлива когорта, це навіть своєрідна нація. Виробляючи життєву мету, шукаючи істину, вони ніколи не задовольняться

простим звинуваченням іншої сторони, це для них неприйнятно, не відповідає їхній природі. А я продовжувала радіти думці, що таких людей, з одного і з іншого боку, стає все більше: от є люди, які гуртуються навколо видання Тараса Возняка, навколо цієї книги, навколо видань “Сучасності”, “Критики”, “Духу і літери”, “А Ба-би-га-ла-ма-ги”, не буду рахувати далі. Є надія. Люди шукають істину. Знаходять її...

Ця книга сприятиме зацікавленню до нових досліджень, вона буде корисною вчителям, старшокласникам, студентам, людям старших поколінь. Однак не знаю, який її наклад, чи багатьом вдасться її придбати. Мене “Діалоги” глибоко зворушили, вони дійсно сприяють порозумінню.

11.05.2014

День Мами і Бабусі. Зранку отримала листа від Наталі. Ну, що казати. Найбільша цінність – це життя. Скільки вдячності можеш у ньому отримати... Ось цей лист, що для мене має кошовність найважливішого документа, який пересвідчує, що поміж усіх багатств і кошовностей, які відкрило і витворило для себе людство упродовж усіх цивілізацій, діти є найбільшою дорогоцінністю.

Дорогесенька моя, малесенька Мамусю, Найкраща, найрідніша, найніжніша, найтерплячіша, наймудріша, наймиліша, найрозумніша, найпрозорливіша, найвідповідальніша, найменша, наймоїша Мамусю, вітаємо Тебе з найважливішим святом – святом Мамусі.

Ти – моя найдорожча маленька Пташечка на світі. А Миколка – найдзвінкіший Соловейко. Я іноді гиркаюся, от як вчора – не стрималася, коли Ти хотіла мені щось сказати, і тепер гризуся: ну як можна Тобі, моїй Малесенькій і Теплесенькій було щось гиркати... Вибач, моя ріднесенька. Я буду старатися ніколи не гарчати.

Вітаємо Тебе, обіймаємо, бажаємо швидше побачитися, обійнятися і бути одне біля одного довго-довго. Бажаємо Тобі бути здоровою, усміхненою і спокійною за нас. Ми стараємося гарно жити кожен день. От і назавтра хлопці спланували зробити сніданок, мене розважати і вітати. Щось Тобі планує написати і Миколка. Він сьогодні мені казав, що мамине свято – це і бабусине, бо Бабуся – це перша мама.

Ти хотіла, щоб я Тобі щось про школу написала. Спробую, але щось (погода міняється з +6 на + 27) голова трохи дурнувата, тому потім колись редагуватиму.

Були у мене сьогодні мої найулюбленіші суботні козенята – Лейла (з персидською кров'ю) та Сурейя (хлопчик індійського походження). Ми з ними граємося і ділимося секретами. Сьогодні я попросила їх допомогти мені вимовляти деякі слова, а вони гралися наввипередки у математику. Спершу Лайла виграла, а Сурейя достойно, не промовляючи жодного слова, розв'язував завдання набагато повільніше, але завжди правильно. Потім я згадала, що він не був на минулому уроці і новий матеріал вчив самотужки, тому припинила

змагання, а запропонувала співпрацю – він дуже вдячно на мене глянув: по-мужськи небагатослівно, але стримано-зраділо.

Сьогодні у мене було три заходи – козенята, півгодини у новій групі, мій комп'ютеризований китайський хлопчик. Якось було не до жартів, але пристойно попрацювати вдалося. Я відкриваю для себе національні особливості і просто дивуюся. Хлоп'я десяти років наробило в домашньому завданні чогось зовсім незрозумілого. Я питаю його на таких самих задачах, неначе на тесту: “Зроби і поясни”. Робить все вірно, може пояснити. Запитую: “Подивись, як ти зробив домашнє завдання. Чому так?” – відповісти не може, боїться. Я кажу: “Якщо ти не зрозумів, чи не знав як – скажи зараз, не бійся, все залишиться між нами: ми з тобою удвох (один з учнів не прийшов). Мені ж важливо знати про те, що саме Тобі складно чи незрозуміло”. Тоді він довірливо каже: “Не знав, як”. Питаю, чому ж писав казнащо. Відповідає: “Треба, щоб було написано”... От і думай, чому. Потім зрадив, коли я сказала, що вийду з ним до його мами і скажу, що всі складності усунуто. Домовилися, що завжди казатиме, коли щось буде незрозуміле.

Мамусю, от уже у нас майже той самий час, коли Ти пішла спатуньки. І я старатимусь бути схожою на Тебе і піду спати теж. Завтра зідзвонимося.

Сонячного Тобі дня

Натка-хатка, Миколка-Соколко і Влад.

20.09.2014

Переддень народження мого онука. Бесіда з допомогою фантастичного Скайпу... Читаємо Т. Шевченка “Мені тринадцятий минало”. Складнувато. Поєднання філософії, історії, біографії...

Пізно вночі написала вітання і надіслала електронною поштою:

Вітання

Дорогий Миколо, рідний хлопчику!

Сердечно вітаю Тебе з Днем Народження! Для мене – це найщасливіший День. У моєму житті є два найщасливіші, найрадісніші дні – це День народження нашої донечки Наталі і день, коли Ти народився, а Наталя стала Мамою, а ми з Олександром – дідусем і бабусею.

Цього року (2014) Твій День народження є особливим і для Тебе. Ти стоїш на порозі більш старшого, більш поважного віку – до віку юності, до віку відповідального.

Ти і в дитячому, і у підлітковому віці для мене – найкращий, найдорожчий, найприємніший хлопчик, мій рідний єдиний онук. Я радію, коли Ти себе добре відчуваєш, коли Тобі радісно, добре, коли в Тебе добре йдуть Твої справи. Сумую, коли Тобі не дуже добре, або коли Тобі кепсько.

А тепер Ти переходиш до такого віку, коли вже не тільки мама, Владислав, школа, приятелі, друзі, все, що Тобі доступне у світі – підказує Тобі, яким треба бути, а вже найбільше вирішуєш Ти Сам! Сам маєш розуміти, що вже

скоро Ти будеш студентом, будеш оволодівати професією, яка має Тобі подобатись, а згодом у ній добре працювати, збагачувати життя корисною справою. Ставати гідним Сином для мами, відповідальним за Вашу родину, а далі – ставати Чоловіком, найкращим Татом для своїх дітей, мати добрих приятелів і друзів.

За все це Ти вже сам маєш відповідати... Про це треба думати і навіть уявляти себе, яким Ти будеш через півроку, через рік, через 5 років, через десять.

А Ти це вже можеш, бо маєш талановиту голівку і добре серце.

Я бажаю Тобі берегти здоров'я, берегти ту красу, якою Тебе наділено від народження, турбуватись про своє зростання, турбуватись про Маму і про Владислава, намагатись самостійно серйозно виконувати свої обов'язки, щоб Твоє життя було і для Тебе самого, і для родини, і для того світу, в який Ти приходиш, щоб було приємним, радісним, затишним, щоб Ти допомагав у родині долати труднощі, які часто у житті виникають, був надійним помічником.

Буває, що щось не завжди виходить, або виходить не так, як хотілося б, що когось це засмучує.

Ти знаєш, що в таких випадках треба робити.

І молитись

І я молюсь за Тебе. І вірю в Тебе, і Тобі вірю.

Щиро вітаю Тебе і нашу родину з Днем Твого народження – 21.09.2014. Берлін.

Бабуся Олена.

І останнє зізнання: від самого початку, коли я вирішила писати і коли ще не було написано жодного рядочка, перше, що лягло на папір – була назва – “Запізніла сповідь”. І цей заголовок за роки праці не зазнав змін. Моя душа підсвідомо вимагала сповіді. Рушієм був тягар гріха, який я упродовж довгих десятиліть, але не з дитинства і навіть не з юності, а вже десь у зрілому віці почала усвідомлювати і відчувати перед Пані Іриною. Відчувала, проте зволікала. Знаходила виправдання, була непевною, не наважувалась.

Вже тепер постійно відчуваю провину перед Олександром. Вкрай потрібно була б його думка, його підтримка... Пізно...

Телефонічно обіцяла Вірі Ткаченко, що їй першій надішлю хоча б якусь готову частину, щоб прочитала, чекатиму на її думку... Не встигла.

Дякую долі, що частину встигла прочитати Михайлина Коцюбинська.

До сповіді сотні років ходять мільйони людей. Через священника вони сповідаються перед Богом. В європейській літературі першим (відомим) зразком є “Сповідь” блаженного Аврелія Августина, де в автобіографічних нарисах він описує свої духовні пошуки. До цієї видатної книги сотні років звертаються мислителі, філософи різних напрямків і наукових шкіл, дослідники, вдумливі читачі. В працях видатного сучасного філософа, методолога науки М. М. Бахтіна по відношенню до поняття “сповідь” знаходимо схожі тлумачення – “самозвіт-сповідь”, “автобіографія”. Не вдаючись до теоретичного аналізу цього

вагомого і широковживаного поняття, все ж думаю, що використовую його по відношенню до свого тексту коректно.

За змістом, сповідаючись, я описала свою особисту історію, цебто автобіографію, дотримуючись хронології, послідовності вікових періодів, описуючи ту ситуацію, ту атмосферу, той зміст і ті переживання, ті взаємини, які наповнювали моє життя у ці періоди. Так вийшло, що моя сповідь увібрала в себе і мої каяття. Вони також запізнілі...

Як писав Януш Корчак, сповідь, коли йдеться про сповідь старості, яка неминуче пов'язана з переживанням стану самотності, є водночас і підсумком і заповітом. Турботою про те, аби передати: що й кому? Прапор?

Хто понесе його в життя?..

Водночас цей великий гуманіст і мудрий філософ, життя якого було сповнене не лише переживаннями високих досягнень, усвідомленням важливості своєї місії, правильності обраного життєвого шляху, але і трагізму, і сумнівів, і часто навіть беспорядності і безсилля, був однак переконаним, що насправді добра на світі значно більше і що все-таки одне покоління не так уже й багато важить...

І ще одна істина, яку переймаю у письменника-філософа Мирослава Дочинця:

- Світ довкола не міняється, якщо не міняєшся ти. День забарвлений не сонцем і не хмарою, а твоїм настроєм. І куди б ти не пішов, знайдеш там лише те, що приніс із собою.

7.02.2016

Неділя. Телефонус Дорінька з Києва. Розпитус про наше життя-буття. Цікавить стареньку (99 років), як кожен з нас почуватється, які новини у Наталі, про те, як йдеться Микольці у школі. Розповідаю з подробицями, бо це її дійсно щиро турбує. Говорю і про те, що у Берліні тепло, плюс 9–12 градусів, іноді дощ і вітер, а сьогодні сонячно.

Дорінька на це: “У нас приблизно те саме. Тепло. Градусів 8. Це мене дуже непокоїть. Скоро зійде пшениця. Зазеленіють поля. А далі – прийде березень, випаде сніг, вдарить мороз... У полях усе померзне. І люди, і країна лишаться без хліба. Буде біда... Дуже переживаю. Воно й так складно”... – зворушила мене до сліз. Такі думки непокоять людину, що народилась на початку ХХ століття, пережила усі його буремні і спокійні періоди і от уже ХХІ століття. Мати Федори Степанівни Проскура Марія Петрівна прожила 104 роки... Що непокоїтиме моє і молодше покоління наприкінці ХХІ століття?..

Та все ж гадаю, що досвід мого покоління і навіть мій особистий досвід, що був тісно прив'язаним до доби, може знадобитись для її аналізу, вірної оцінки і особливо для того, щоб таки переконатися, що господарем власного

життя має себе вважати кожна людина – дівчина чи юнак, чоловік чи жінка, кожна особистість.

Оповівши свою долю як щирі сповідь і запізніле покаєння, я ще і ще раз її переживала. І мучилась. І переживала за свого читача. Уявляю його і щиро бажаю йому доброї, гідної, щасливої долі. В тому числі і родинної.

Олена Проскура – Вахер

ПІСЛЯМОВА. Сповідь для кожного з нас

Шановний читачу! Перед тобою незвична книжка. Книжка споминів і роздумів знаного не лише в Україні, а й далеко за її межами психолога, дослідника дитячої психології, історії педагогіки – Олени Василівни Проскури. У центрі досліджень Олени Василівни завжди була дитина – її душа, особистість, глибокі психологічні дослідження особливостей розвитку та виховання маленької людини. І це не дивно, якщо ми звернемося до спогадів Олени Василівни – людини, яка віднайшла, створила не лише своє ім'я, біографію, особистість, а й власну долю – долю маленької дівчинки, яка у роки війни втратила не лише батьків, а й, по суті себе, початки власної біографії. Але в неї вистачило сил, мужності, наполегливості та характеру створити себе, віднайти себе, власну долю, сконструювати власну біографію, не загубившись, як більшість дітей-сиріт у цьому непривітному для них світі.

Цю книжку можна було б назвати “Наратив людини, яка створила себе сама”. Створила всупереч жахливим життєвим обставинам, зуміла ще у досить незрілому віці осмислити себе та створити на цій основі власний життєвий проект, який був успішно втілений завдяки невтомній роботі над собою, створенням власного особистісного проекту – і як жінки, дружини, мами, науковця – психолога та педагога.

Цю книжку можна також тлумачити як дороговказ для багатьох із нас, хто, перебуваючи у набагато сприятливіших обставинах, ремствує на долю, шукає зовнішніх обставин, які “заважають” жити, досягати якихось особистісних, професійних та життєвих цілей.

Але звернімося до долі Олени Василівни. Дитина, яка у лихі роки потрапила до чужих людей, потім до дитячого будинку, дитина, що зазнала голоду та поневірянь, зуміла вистояти, віднайти свій життєвий шлях, професію, яка стала немов би смисловою домінантою усього її життя, надаючи сенсу в усіх навіть не завжди сприятливих життєвих обставинах.

Звичайно, вистояти, створити себе як непересічну особистість Олені Василівні допомогли люди, які підтримували її протягом усього непростого життя. Це й жінка, яка, по суті, спасла її, підтримала у найбільш складний період її дитинства. Це викладачі педагогічного училища і Київського педагогічного інституту, науковці й друзі з Інституту психології, колеги-науковці, друзі, з якими довелося пережити важкі обставини політичних репресій, люди, яких вона зустріла в еміграції. І на сторінках цієї книги відчувається велика любов і вдячність до кожного з них, особливо до вчителів – Григорія Силовича Костюка, Тетяни Василівни Косми, Олександра Володимировича Запорожця, Леоніда Абрамовича та Олександри Абрамівни Венгерів, а також мудре всепрощення тих, хто ставав на заваді її розвитку, виховуючи в Олені Василівни мужність та силу духу. Тому цю книжку можна було б назвати також “Люди Олени Проскури”.

Отже, однією з провідних ліній сповіді Олени Василівни є дитина, її розвиток та становлення навіть у надзвичайно складних життєвих обставинах та роль небайдужих людей, завдяки яким тільки й можливо ці обставини подолати. Ще однією надзвичайно важливою для автора сюжетною лінією є родина, її значення для душевного комфорту, розвитку, підтримки людини упродовж усього її життя. Особливо зворушливо звучить ця лінія у контексті сирітства, про яке з такою гіркотою йдеться у книзі. Мабуть найбільш зворушливими у сповіді є розповідь про чоловіка – Олександра Проскуру, його маму, доньку Наталку та онука Миколку-Михайлика. Саме вони, їх підтримка та любов великою мірою сприяли і сприяють збереженню сили духу, мужності жити, навіть тоді, коли стає, здається, зовсім важко.

Дуже важко і боляче говорити ще про один трагічний аспект сповіді Олени Василівни – проблему єврейства. Зі сторінок книги виникає образ маленької дівчинки, дівчини, жінки, в якій незрозуміло звідки беруться мужність і духовність для того, щоб не відмовитися від свого походження, невідомих їй батьків, братів та сестер, важкого, інколи невідомого тягаря “п’ятого пункту” в радянські часи. І можна тільки здогадуватися, яку могутню духовну підтримку в цьому надали їй гени й природжені задатки, національна пам’ять, колективне несвідоме древньої нації. Надзвичайно цікавими у книзі є спроби осмислення проблеми, роздуми про складні історичні і сучасні стосунки українського та єврейського народів.

І, звичайно, не можна не зупинитися на професійній лінії життя Олени Василівни. Перед нами постає людина, повністю віддана своїй професії, глибокий та тонкий дослідник дитячої психології, розвитку дитини, ролі виховання в її становленні як всебічно розвиненої особистості. Із яким захопленням розповідає автор про свою працю над програмою дошкільного виховання “Дитина”, про свої наукові пошуки в лабораторіях Інституту психології, про свою викладацьку роботу в Київському університеті імені Тараса Шевченка та Педагогічному університеті імені Бориса Грінченка.

Важливою віхою у науковій біографії Олени Василівни стали її дослідження з історії педагогіки, які розпочалися ще в Інституті психології вивченням наукової спадщини Софії Русової, і продовжилися в Німеччині глибокими дослідженнями наукових здобутків Януша Корчака, Василя Сухомлинського та Якова Рєзніка. Перед нами приклад людини, яка не зупиняється у своєму професійному розвитку, не дивлячись ні на які обставини – поважний вік, еміграцію, гіркоту особистих втрат.

Побажаємо ж Олені Василівні довгих років життя – до 120! і незупинного саморозвитку!

Наталія Василівна Чепелєва

академік Національної академії педагогічних наук України,

доктор психологічних наук, професор,

заступник директора Інституту психології Імені Г. С. Костюка НАПН України

Про книгу Олени Проскури “Запізніла сповідь”

Виняткова затребуваність “приватної історії” як жанру вочевидь є реакцією на все ще неподолану викривленість та неповноту нашої давньої й недавньої історії. Спогади Олени Проскури гарно вписуються в той чималий корпус мемуарних текстів, що постав дослівно на наших очах. Потреба свідчити про час, довірливість і щирість цієї сповіді, природність інтонації дають можливість бачити в окремії людській долі добу та звичаї, драматичні й комічні епізоди, виразні силуетки й докладніше виписані характери, а ще – привабливий образ людини, що всупереч дуже ранньому сирітству та всім випробуванням долі зуміла створити і себе як особистість, і родину, і своє цікаве та змістовне професійне й громадське життя.

Елеонора Степанівна Соловей

доктор філологічних наук, професор,

Інститут літератури ім. Т. Шевченка НАН України

О книге Олены Проскуры “Запізніла сповідь”

Так мы жили. Размеренно, счастливо, подло. Как и положено было жить советскому человеку. В зависимости от конкретных обстоятельств и возможностей. Ежедневно оглядываясь на опасность, идущую от тоталитарного государства-надсмотрщика. Обычная жизнь советской интеллигенции, твердо и уверенно называемой властью “прослойкой”.

Эта книга – не комментарий к прошлому, к прошедшей жизни. В ней нет однозначных оценок, политологических размышлений. Обычное повествование, фиксирование имен, поступков, знакомств и расставаний. Расставаний смерти и расставаний арестов. Всё, как и было в той стране. Счастье зачатия и рождения ребенка... и шепотное сообщение сотрудника об услышанном по “Свободе” или “Голосу Америки”.

Сопротивление – лишь один из аспектов жизни. Да, были и французские маки, и советские диссиденты, но была и обыденная жизнь с любовью, радостью, защитой диссертации, чтением умной книги и привычной обязанностью посещать бессмысленные собрания и политинформации. Здесь, в книге – правда. Обыденная правда имен, поступков, знакомств и расставаний. Спустя десятилетия наши потомки захотят нас лучше понять. Нашу жизнь, наши страхи, нашу тоску и наше счастье. И ещё им будет очень важно понять, почему, волею судьбы получив неожиданную роскошь свободы и демократии, мы так трудно, так мучительно учились пользоваться этим. Ни в воспоминаниях Левка Лукьяненка, ни в моих тюремных воспоминаниях они, наши потомки, ответы не найдут. Потому что там их нет.

Ответ – в спокойной, размеренной и очень честной книге госпожи Проскуры. Именно так мы жили. И, к сожалению, так продолжаем жить сегодня, в начале 21 века.

Семен Глузман

врач, бывший политзаключенный

ЗМІСТ

Від автора.....	4
ЧАСТИНА I. Кожна дитина переживає дитинство і юність. Діти-сироти також.	
Про моє дитинство	8
Дитинство Лесика.....	10
Перша зустріч з Долею	13
В дитбудинку у Судовій Вишні. Школа.....	18
Я отримала Свідоцтво про народження.....	27
Наш побут у дитячому будинку	30
Нас беруть у гості. Опікунська рада	33
Звідкись узявся стригучий лишай. Лікування у Бориславі	37
Повернення з Борислава до Судової Вишні.....	39
Микола Якович Кримов.....	42
Дитячий будинок у Роздолі	47
У Львівському педагогічному училищі.....	51
Велика особиста трагедія.....	53
Довіра	54
Наталя Іванівна Балабошко	55
Цікавий досвід визначення моєї національності	58
Навчання у Київському педагогічному інституті ім. М. Горького	59
Григорій Силович Костюк – Вчитель, Вчений	66
У гуртожитку	74
Москва. Міжнародний фестиваль молоді.....	78
Сумна пригода з моїм паспортом.....	81
У моєму житті з'явився Олександр.....	83
Призначення на роботу	85
ЧАСТИНА II. Маю професію. Складається родина.	
Мій Дніпропетровськ	90
Я знову в Києві, тепер – назавжди	97

Про наше одруження.....	99
Ольга Андріївна Рокицька, Лесева мама	102
У київській школі № 171	106
Вступ до аспірантури	108
Дружнє коло.....	114
Про вечір пам'яті Василя Симоненка	120
Знайомство з московськими науковцями	121
Мій науковий керівник Тетяна Василівна Косма	124
Міжнародний конгрес психологів у Москві.....	126
Тьотя Ньюся	128
Захист дисертації.....	129
Хто з наших батьків сидів на колінах у дідуся?.....	132
Романтичні миті й буденні випробування.....	136
Питання, на яке дає відповідь життя	139
Найголовніша родинна подія	145
Наше з Олександром аспірантське і родинне життя	147
Сирітство – післявоєнне і теперішнє	152
Значнішої кризи, аніж криза сучасної сім'ї, уявити собі неможливо	154
Професор Олександр Миколайович Раєвський	155
Мене прийняли викладачем в Університет ім. Т. Г. Шевченка.....	157
Осмислення сенсу життя	159
Наша Віра.....	160
Катастрофа. Бабин Яр	169
Борис Семенович Вікерс.....	180
Мартен Давидович Феллер.....	181
Візма Белшевіца	186
Надійка Світлична.....	188
Михайлина Хомівна Коцюбинська	193
Моє ставлення до критики. Культура діалогу.....	204
Семидесяті роки	208

Напруга в суспільстві. Репресії	212
Та працювати потрібно. Роботу втрачати не можна	215
Ідея школи радості Василя Олександровича Сухомлинського	218
Прикрощі на роботі	220
Засідання лабораторії – осуд чи суд	224
Зустрічі з гебістами	233
Як виживали родини репресованих?	235
Нас виселяють з власної квартири	236
У новій лабораторії	238
Моє особисте знайомство з гебістом	240
Підтримка родини Венгер-Катаєвих.....	244
Сумні часи і радісні моменти	247
Батьки (мого віку) і (наші) діти.....	249
Державні діти.....	282
В суспільстві формувався Рух	285
Нова робота: Інститут удосконалення кваліфікації вчителів ім. Б. Грінченка.....	289
Працювати в умовах довіри – це норма і відповідальність	292
Відродження пам’яті.....	294
Володимир Жаботинський	298
ЧАСТИНА III. Еміграція. Чому? Що далі?	
Як виникло це питання	316
У Котбусі. Наші сусіди	335
Чингіз Айтматов	338
Лавровий вінок ювілярові – і це можливо!	340
Марбург. Семінар науково-педагогічного товариства Василя Олександровича Сухомлинського.....	342
Олександр мріє займатись фізикою	344
Друге століття освітнього закладу у Берліні – Будинку Песталоцці- Фребеля	361
Софія Федорівна Русова	371

Софія Русова про національну школу	381
Слова доброї правди Софії Русової про євреїв	385
Програма “Дитина”	391
Дві долі: Януш Корчак і Яків Борисович Рєзнік.....	398
Дні пам’яті	440
Віртуальна реальність і дитина	447
Пам’ятні дні у дружньому колі. День народження Олександра – 16.12.2012	452
Діалоги порозуміння	462
ПІСЛЯМОВА. Н. В. Чепелева. Сповідь для кожного з нас	488
Е. С. Соловей Про книгу Олени Проскури “Запізніла сповідь”	490
С.Глузман О книзі Олени Проскури “Запізніла сповідь”	490
Іменний покажчик	496

Іменний покажчик

- Августин Аврелій 364, 458
Авербух Семен Львович 177
Аверинцев Сергій Сергійович 208
Айнштайн Альберт 118, 123, 207, 213, 355
Айтматов Чингіз 338
Алексеева Майя Іванівна 221, 233
Алчевських родина 376
Ананьев Борис Герасимович 115
Андерсен Г. Х. 377
Андієвська Емма 185
Андреев Леонід 299
Андрієвська Клавдія Федорівна 119, 166, 215, 233, 236, 323, 330, 453
Андрієвська Ліля – Валерія Вікторівна 18, 29, 115-116, 161, 163, 166, 167, 169, 192-193, 213, 215, 229, 232, 233, 236, 241, 243, 248, 251, 296, 303, 306, 326, 329, 323, 330, 357, 358, 426
Андрієвська Олександра Олексіївна 68, 161
Андрієвський Дмитро 380
Антоненко Євлампія Микитівна 69, 98, 102, 105, 128, 136, 138
Антоненко Володимир Порфірович 69, 98, 103, 128, 136, 138
Арістотель 6, 398, 448
Астафьев Віктор 242
Ахілес Манфред (Achilles Manfred) 344, 355, 356, 418
Ахмадуліна Белла Ахатівна 157
Ахматова Анна Андріївна 123
Балабошко Наталя Іванівна 55-57, 123, 328
Балабошко Василь Петрович 56, 328
Балабошко Юрій Васильович 56
Балабошко (Фозекош) Галина 56
Балабошко Роза 56
Балабошко Олександр і Дмитро 56
Балл Георгій Олексійович 71, 125, 185, 208
Басовська Наталія Іванівна 130
Басовський Наум Ісакович 86, 87, 129
Бачина-Бачинський Євген 380
Бахтін Михайло Михайлович 208, 485
Беспаленко Валентина Василівна 76, 162, 212
Белшевіца Візма 186-188
Бенуа О. 386
Белій Слава 24
Белих Григорій 4
Белкіна Елла Яківна 320
Бібік Надія Михайлівна 320
Білопольська Яна Ісаївна 452
Біблер Володимир Соломонович 208
Бінерт Олександра (Лучик) 315, 328, 462
Біняшевський Ераст 91
Блок Олександр 386
Богомолець Ольга 319
Богуш Алла Михайлівна 68, 319
Богданович Михайло Васильович 288
Бойків Олекса 380
Бойчук Михайло Львович 72, 79, 98, 117, 129, 150
Болдирев Василь Єлисеєвич 107, 108
Бондаровська Валентина Матвіївна 115, 169
Боришевський Мирон Йосипович 115
Братко Олексій Андрійович 116-119, 161, 190, 221, 233, 248
Братко-Кутинська Віра Іванівна 117, 119
Братунь Ростислав Андрійович 58
Брежнев Л.І. 233
Брунер Джером Сеймур 70
Брюховецький В'ячеслав Степанович 184
Булгаков Сергій Миколайович 299
Бурдорф-Шульц Ютта (Jutta Burdorf-Schulz) 368, 370
Бунін Іван Олексійович 299

Бур'янов Владік та його мати – Юлія Гнатівна 116
Вавілов Сергій Іванович 208
Васаган (Шевчук) Віра Іванівна 54, 55, 273, 350, 395
Васильєва Оксана 161
Васильченко Степан Васильович 73, 73, 98
Васютинська Віра Ксенофонтівна (Віра Сергіївна) 180
Вашуленко Михайло Самійлович 320
Венгер Леонід Абрамович 121-123, 126, 131, 157, 158, 166, 244, 245, 488
Венгер-Катаєва Олександра Абрамів-на 121, 131, 133, 193, 243, 244, 245, 488
Вернадський Володимир Іванович 299, 386, 470, 471
Виготський Лев Семенович 123, 126, 193, 365, 368, 392, 449
Винниченко Володимир Кирилович 101
Виноградова Евеліна Миколаївна 283
Вікерс Борис Семенович 180-181
Віктюк Роман Григорович 184
Вільчинська Світлана 282
Вільчинська Стефанія 406
Вінграновський Микола Степанович 150
Вітковський Лев Іванович 98
Вовк Федір 377
Вовчик-Блакитна Лідія Євгенівна 165,
Вовчик-Блакитна Майя Василівна 112, 145, 155, 165, 239, 244
Возняк Тарас Степанович 184, 297, 475, 483
Войно-Ясенецький Валентин (Лука) 299, 401
Войтко Віталій Іванович 219, 287
Войтко Людмила Федорівна 68
Войтов Віталій 102
Врубель Михайло Олександрович 149
Вудка Ар'є 437
Гавриленко Ліля 52
Галаган Павло 72-74, 113, 182
Гальперін Петро Якович 126
Гарібальді 374, 381
Гартман Еріка 342, 343, 407
Гегель Г. 449
Гельфанд Белла 447
Гельфанд Володимир 442, 443
Гельфанд Віталій 447
Геник-Березовська Зіна 203, 374
Генісаретський Олег Ігорович 157
Герасимова Лариса Вячеславівна 100
Гете Й.В. 67, 448
Гігінова Тамара 53
Гільбух Юрій Зеновійович 232
Гількес Петер (Hilkes Peter) 6, 304
Гінзбург Євгенія Семенівна 160
Глузман Семен Фішелевич 192, 296, 474, 490-491
Гнатюк Александра 184
Гоголь Микола Васильович 374, 377, 416, 462
Гольдберг Августа МIRONІВНА 145, 233
Гольденберг Марія Григорівна 103
Гольдман Олександр Генріхович 106, 147, 209, 227, 228, 244, 346, 354, 355, 426
Гольдман (Циганюк) Людмила 118, 452
Головко ЛЬОНЯ 46
Говорун Тамара Василівна 158
Горбач Анна-Галя 225
Горовиць Володимир 164
Горький Максим 299, 386, 446
Горська Алла Олександрівна 147, 151, 189, 191, 198, 285, 482
Гофман Дітер (Hoffmann Dieter) 118, 280, 355, 418
Грабовецька Людмила Олексіївна 101, 138, 229, 454
Грабовецький Микола Сидорович 101, 138
Грабовецький Юрій Миколайович 243, 323

Грабович Григорій Юлійович 184
Грасс Гюнтер 30
Гречинська Паша Максимівна 55
Гриневич Владислав 466
Грицак Ярослав Йосипович 184, 328, 463, 464
Гриценко Анатолій 184
Гришко Микола 151
Грінченко Борис Дмитрович 376
Гродська Наталя Вячеславівна 167
Грушевська Ляля 192
Грушевський Михайло 298, 379, 454, 466, 469
Гудзяк Борис 184
Гульчій Микола Васильович 322
Гумільов Лев Миколайович 123
Гурченко Людмила Марківна 75
Гусєва Тамара 35
Давидов Василь Васильович 71, 236, 449
Давидчук Антоніна Миколаївна 68
Даденков Юрій Миколайович 433
Данків о. Сергій 475
Дацюк Галина 371
Дворко Генріх та Геля 192
Джемільов Мустафа 184
Дзюба Іван Михайлович 120, 144, 149, 160, 171, 186, 188, 232, 294, 295, 297-299, 320, 364, 412, 469-471
Дзюбишина Наталя Яківна 320
Дістервег Адольф 425, 434
Довгань Рита 232
Дочинець Мирослав 486
Драгоманов Михайло 376-378
Драч Іван Федорович 150, 171, 304
Дригус Марія Трохимівна 353
Дьюї Дж. 401
Еккерман Й.П. 67, 448
Еллан-Блакитний Василь 165
Ельконін Данило Борис 149, 236, 449
Еренбург Ілля 206, 446
Євтушенко Євген Олександрович 170-172, 294
Єсенін Сергій 240
Єфремов Сергій Олександрович 101
Жаботинський Володимир 298-301, 469-470
Жванецький Михайло Михайлович 132
Жиленко Ірина Володимирівна 120, 150, 198, 303, 412
Житецький Павло 377
Житнікова Тетяна 229
Журлива Олена 72, 98
Забужко Оксана Стефанівна 225, 291, 297
Заззо Рене 70
Заливаха Панас 238
Зальцман Белла Наумівна 64, 66, 108, 110
Зандер Сабіне (Sander Sabine) 367, 368
Запорожець Олександр Володимирович 70, 122, 123, 130, 131, 148, 149, 158, 229, 231, 382, 392, 393, 395, 488
Захаров Євген 145, 184, 204, 468
Збандуто С. 433
Зеров Дмитро Костянтинович 149
Зільберштейн А. 433
Зісельс Йосиф Самуїлович 296, 472, 473
Злобіна Олена Генадіївна 158
Іванишин Петро Васильович 183
Іванов В'ячеслав Всеволодович 207
Іванова Галина 128
Іванченко Борис 115
Івахненко Людмила Миколаївна 233
Івончик Галина 226, 233
Ілляшенко Тамара Дмитрівна 287
Ільєнков Евадьд Васильович 449
Ісіченко Ігор О. 184
Казовський Григорій 480, 481
Каленик Надія 85
Калинець Ірина Онуфріївна 131, 286
Калита Давид 44
Кант Емануїл 425, 426

Кантор Володимир 206
Капіца Петро Леонідович 207, 208
Капіца Сергій Петрович 154
Каптерев Петро Федорович 162
Каразія Наталя 194
Карпиловська Світлана Яківна 305
Карпюк Геннадій 179
Катаєв Георгій Іванович 121, 244
Катаєв Іван 121, 243
Квітка Ольга 90
Ким Юлій 245
Кирилова Євгенія Володимирівна 323
Кириченко Світлана 303
Кисельова Люба 115
Кисельова Слави родина 115, 243
Кияк Богдан Романович 227, 228, 346, 355, 356, 358, 427
Кіпіані Вахтанг 478
Кіяновська Мар'яна 404
Клейнер Ізраїль 298
Кличко Віталій 143
Кнебель Марія Кіндратівна 72, 73
Кобець Ольга 294
Коваленко (Пшеврацька) Олена Володимирівна 310, 315, 321, 326, 423
Коваль Ніна Степанівна 310, 320, 356
Ковба Жанна 177, 465
Ковцун (Братко) Ореста 117, 167, 330
Козак Володимир. Настя. Діти 274, 347
Козак Мирослав 204, 375, 376
Козир Марфа Петрівна 47
Колесса Філарет 237
Коль Гельмут 172
Коменський Ян Амос 400, 437
Компаніченко Тарас 213
Конквест Роберт 295
Коновалець Євген Михайлович 168, 380
Кононко Олена Леонтіївна 226, 231
Конончук Сергій 72
Копиленко Наталя Борисівна 287
Копистянська Христина 147
Корогодський Роман Миронович 145, 147, 160, 161, 188, 199, 225, 229, 230, 231, 304, 339, 373, 417
Короленко Володимир Галактіонович 299, 386
Королькова Анна Миколаївна 395
Коротич Віталій Олексійович 150, 304
Корчак Януш (Генріх Гольдшмідт) 4, 6, 204, 218, 229, 284, 291, 340, 398, 400-418, 420, 425, 434, 437, 439, 486, 489
Косач Петро 199, 378
Косів Михайло Васильович 55
Косма Тетяна Василівна 110, 124, 131, 233, 268, 488
Костенко Ліна Василівна 120, 151, 204, 291, 297, 299, 412, 416
Костомаров Микола 377
Костюк Григорій Силович 7, 13, 62, 66-74, 97, 108, 110, 113, 115, 122, 123, 125, 127, 129-131, 148, 149, 156, 158, 203, 221, 223, 224, 233, 239, 248, 268, 287, 288, 290, 329, 393, 433, 448, 449, 488
Котирло Віра Кіндратівна 109, 121, 146, 222, 224, 226
Котлярова Лідія Володимирівна 226, 232
Коцюбинська Катерина Яківна 194
Коцюбинська Михайлина Хомівна 6, 68, 69, 120, 144, 145, 169, 188, 192, 193, 199, 203, 204, 210, 213, 222, 229, 230, 238, 244, 247, 286, 304, 357, 361, 364, 374, 412, 417, 468, 482, 485
Коцюбинський Михайло Михайлович 193
Коцюбинський Хома Михайлович 194
Кохан Павло Федорович 25
Кочерга Ольга 200
Кочергіна Алла 213
Кочіна Лідія Петрівна 288, 292, 320, 394
Кочубей Світлана 75, 258

Кравчук Леонід Макарович 142, 143
Краснощок Надія Миколаївна 146
Красовицький М. 436, 437
Кримов Микола Якович 42
Кримський Сергій Борисович 208, 449
Крупська Надія Костянтинівна 78
Крутой Ігор 381
Крушинська Валентина Данилівна 74, 77, 85
Крюба Еміль 161
Ксьондзик Наталя 204, 291, 417
Кузнецов Анатолій Васильович 171
Кузнецов Едуард 384
Кузьменко Віра Ульянівна 6, 394
Кукурудза Ніна 76
Кулачківська Світлана Євгенівна 226
Кулинич Любов Іванівна 55
Купер Роман 150
Купрін Олександр Іванович 76, 299
Курарар Вітя 46
Курбас Лесь 101, 130, 392
Курбатова Роза Олексіївна 382
Кюрі Жоліо 148
Ладивір Світлана Олексіївна 68, 226
Лахтадир Ольга Михайлівна 395
Левін Давид 171
Левітас Ілля Михайлов 178, 179
Левич Яким 123
Леонтєв О.М. 129
Лермонтов Михайл Юрійович 240, 377
Лефевр Володимир Олександрович 157
Лефевр Тетяна 157
Лещенко Оксана (Ксенія) Миколаївна 63, 65, 85
Лєтков Євген Іванович 148
Лисенків родина 192, 199, 203, 377
Литвин Юрій 286
Литвиненко Лідія Семенівна 71
Литвинов Степан Андрійович 433, 436
Лінке Дітмар (Linke Dietmar) 344, 355, 418
Лісіна Мая Іванівна 131, 134
Ліпман Й. 433
Ліфтон Бетті Джин 403, 404
Ліхоносова Тамара 52
Лозова Секлета Іванівна 101
Лозовий Володимир 101
Ломоносов Михайло 132, 343
Лотоцький Олександр 380
Лубенець Т. 420
Лучіна Марія Микитівна 98, 102, 128
Любченко Зіна 21
Макаренко Антон Семенович 4, 42, 363, 401, 423, 424, 426, 434, 436, 437
Макаровська Ірина 163
Максименко Сергій Дмитрович 329
Малкова Тетяна 158
Малкович Іван Антонович 168, 412
Малиновська Олена 328
Мальований Юрій Іванович 182, 183
Манжара Віктор Степанович 427
Маринович Любов Михайлівна 6
Маринович Мирослав Франкович 6, 183, 184, 230, 299, 304, 462, 467, 468
Марконі Джульєльмо 345
Марусенко Петро 212
Марченко Анатолій 118, 209, 211
Марченко Ніна Михайлівна 474
Масальський В. 433
Маслов Сергій Іванович 198
Матвієнко Ніна Митрофанівна 151, 190, 213
Матіос Марія Василівна 82, 302
Машбиць Юхим Ізраїлевич 70, 108, 156, 204, 227, 236, 288, 291, 447-449, 451
Мейс Джеймс 295
Мельниченко Ольга Миколаївна 210
Месонжник Єлизавета Іделевна 146
Мирний Панас 12
Миронов М. 433
Мірошниченко Євгенія Семенівна 129
Молодцова Поліна Дмитрівна 210
Молодцова (Єгорова) Світлана Миколаївна 76, 77, 130, 260, 477

Моляко Валентин Олексійович 115, 219, 290
Монтесорі Марія 219, 365, 368, 396, 401, 423, 425, 428, 449
Моргун Федір Трохимович 153
Мороз Валентин 147
Мороз Джемма та Марк 453, 456
Морозов Костянтин 375, 376
Мусіяченко Тетяна Євгенівна 290, 320
Наріжна Алла 76
Некрасов Віктор Платонович 123, 294, 469
Немирович-Данченко В.І. 386
Некрасова Оля 32, 253
Непомняща Неллі 157
Несторук Соня 80
Нікодемівч Анджей 184
Ніколенко Дмитро Федотович 62, 66, 108
Новікова Олена Олександрівна 282
Нойфельд Анна 204, 291,
Нойфельд (Сверстюк) Віра 19, 118, 119, 213, 215, 233, 243, 307, 308, 312, 347, 358, 452-459
Нойфельд Герберт 118, 119, 213, 280, 347, 354, 358, 452, 458, 459
Обертас Ніна Миколаївна 200
Обертас Олесь 200, 247, 315
Овсієнко Василь 118
Олесь Олександр 96, 203, 352
Онацький Євген 380
Опаренко Клава 20, 25, 27, 36, 51, 253
Опришко Клавдія Львівна 239
Орлова (Троц) Лілія Володимирівна 76, 77, 86, 260, 309, 311, 350, 427
Орлова Олена Дмитрівна 106, 323
Осадчук Богдан 184
Осадько Олесь Юрійовна 307, 311, 321
Отрошко Галина 66, 78
Павличко Дмитро Васильович 58, 169, 171, 294
Павлов Іван Петрович 299,
Падалко Лідія Олександрівна 66
Пантіна Неллі Суреновна 157
Пантелєєв Олексій 4
Пастернак Борис 343
Паустовський Костянтин 89, 186, 299
Пахльовська Оксана 184
Пашко Атена Василівна 200, 303, 307
Перепелиця Петро Степанович 239
Перець Маркіш 481
Песталоцці Йоган-Генріх 363, 364, 368, 399-401, 405, 425
Петрина Юрій 418
Петровський Артур Володимирович 284
Петрук Роман 184
Пирогов Микола Іванович 162
Підтиченко Марія Максимівна 63, 68, 82, 83, 108
Планк Макс 346
Платон 6, 398, 425, 448
Плехова Ірина 100
Плісецька Майя 209
Плужник Євген Павлович 114
Плющ Леонід 202, 229
Побірченко Неля Антонівна 224, 226
Поддяков Микола Миколайович 222, 382
Поляруш Тамара 88
Пономаренки Михайло і Наталя 225, 230, 281, 291, 302, 350, 354, 357, 412, 414
Пономарьова Римма 115
Попадюк Люба, Зорян 472
Попов Олександр 345
Потічний Петро 474
Попович Мирослав Володимирович 177, 184
Портніков Віталій 478-480
Приставакін Анатолій Ігнатович 9
Прихотько Антоніна Федорівна 209
Проколієнко Людмила Микитівна 289
Прокопенко Анрі 75
Проскура Степан Микитович 10, 136

Проскура Марія Петрівна 102, 136, 328, 486
Проскура Дора Степанівна 101, 106, 137, 147, 328, 331, 486
Проскура Марія Степанівна 101, 328
Проскура Іван Степанович 11, 98, 136, 358
Проскура Семен Степанович 11, 102, 106, 137, 232
Проскура Марія Данилівна 19, 102, 106, 137
Проскурівна Наталена 165
Пукіни Галя та Оля 25, 27, 33, 36
Пушкін Олександр Сергійович 34, 377
Пчілка Олена 376 П'яже Жан 67, 70, 122, 123, 126, 349, 360, 449
Радченко Іван 116
Раєвський Борис Миколайович 346, 347, 355
Раєвський Олександр Миколайович 155, 156, 203, 344, 347
Раратюк Галина Іванівна 372, 394
Рафаель 374, 381
Редліх Шимон 474
Резнік Яків Борисович 148, 398, 400, 417-426, 428-430, 432-439, 489
Рилеєв К.Ф. 381
Рибчинський Юрій 151
Рильський Максим Тадейович 101, 214, 282
Рівера Маріо Ороско 79
Розін Вадим Маркович 157
Рокицький Андрій Іванович 11, 97, 98, 237
Рокицька Катерина 11, 97, 98, 239
Рокицька Ольга Андріївна 3, 72, 83, 89, 98, 102, 136, 147, 237, 263, 358
Рокицький Микола Андрійович 2, 72, 73, 98, 119, 150
Романовська Ірина 3, 153
Рудницька Мілена 380
Румер Михайло 300
Руссо Жан-Жак 364, 398, 399, 401, 425
Русова Софія Федорівна 5, 166, 203, 204, 297, 299, 305, 314, 326, 327, 351, 352, 361, 363-368, 371-376, 379-386, 388-391, 394, 395, 399, 416, 420, 421, 489
Савельєв Віктор 115
Савченко Олександра Яківна 275, 287, 320, 322, 326, 329, 342, 356, 396, 427, 449, 477
Салтиков-Щедрін Михайло 299
Саломон Аліса 367
Самуляк Надія 371
Сапожникова Людмила Соломонівна 124
Сахаров Андрій Дмитрович 134, 286
Сверстюк Андрій 233, 279, 322
Сверстюк Євген Олександрович 18, 112-114, 116-120, 138, 142, 143, 145, 147, 150-152, 160, 161, 171, 181, 186, 188, 190, 192, 193, 199, 200, 212-215, 230, 231-235, 240, 243, 245, 250, 265, 272, 276, 277, 285, 291, 294, 295, 296, 299, 304, 306, 312, 313, 319, 325, 330, 357, 358, 457, 462, 468, 469
Світлична Меланія Іллівна 189
Світлична Надія Олексіївна 18, 120, 181, 188-190, 200, 243, 278, 304, 319, 474, 482
Світлична Леоніда Павлівна 192, 193, 229, 238, 242, 243, 304, 319, 474
Світличний Іван Олексійович 120, 151, 189, 203, 242, 243, 286, 304, 319, 474
Севрук Галина 238, 482
Семенко Михайль 155, 165
Семикіна Людмила Миколаївна 6, 150, 191, 280, 281, 329, 482
Сенькова Зінаїда Сергіївна 98
Сергійчук В.І. 429
Сидорова Ліда 34, 42, 43, 48, 255
Сидоров Володя 42, 43
Сильвестров Валентин Васильович 184

Симоненко Василь Андрійович 120, 328
Сингаївський Микола Федорович 150
Синиця Григорій Іванович 150
Синиця Іван Омелянович 211, 224, 226
Сігов Костянтин Борисович 477, 478
Скіннер Б. 70
Сірополко Степан Онисимович 420
Сковорода Григорій 6, 131, 374, 381, 399
Скорик Лариса Павлівна 169, 294
Скрипченко Надія Федорівна 288
Скрипченко Олександр Васильович 164, 229
Склодовська Марі 148
Слюсаренко Віктор Григорович 289, 292, 319, 394
Смирнов Анатолій Олександрович 129, 130
Смоктуновський Інокентій 306
Смульсон Марина Лазарівна 273, 290, 311, 312, 352, 451
Содомора Андрій 184
Соловей Елеонора Степанівна 199, 490
Сократ 6, 425
Солдатенко Аня 76
Солженіцин Олександр Ісайович 111, 160, 232, 416
Соловійов Володимир 299
Соловійов-Сєдой Василь Павлович 84
Соскін Марат Самуїлович 227, 427
Сорос Дж. 166, 305, 322, 326, 331
Спіноза Борух 205, 449
Спиридонов Микола Спиридонович 307
Станкович Євген Федорович 171
Стасів Остап 344, 355, 356
Старицький Михайло Петрович 377
Стахів Євген 474
Стокотельна Оля 192
Струве Петро 386, 470
Ступка Богдан Сильвестрович 139
Стус Валентина 192
Стус Василь Семенович 134, 145, 189, 192, 202, 243, 285, 286
Стус Дмитро 192
Стус Оксана 192
Супруненко Віталій 102
Супруненко Людмила 102
Суркіс Григорій Михайлович 142, 143
Сусленський Яків Михайлович 143
Сухомлинський Василь Олександрович 4, 6, 218, 219, 342, 363, 368, 369, 394, 401, 407, 416, 427, 449, 489
Сухомлинська Ольга Василівна 6, 73, 275, 342, 361, 362, 373, 374, 418, 427, 477
Табачник Дмитро Володимирович 143, 144
Танюк Лесь Степанович 416, 417
Тарасюк Борис Іванович 184
Тарковський Арсеній 186, 187
Татенко Віталій Олександрович 223
Теліга Олена 294, 295
Тер-Гевондян А. 433
Тереза Мати 401
Тима Петро 462, 476, 482
Тинянов Юрій 206
Титаренко Тетяна Михайлівна 158, 312
Тихий Олекса 286
Тичина Павло Григорович 69, 119, 175, 202, 214
Ткаченко Алла 166
Ткаченко Віра Георгіївна 9, 147, 149, 160-169, 229, 271, 276, 305, 306, 334, 346, 350, 472, 485
Ткаченко Олег Георгійович 161, 162, 166
Ткаченко Валерій Георгійович 161, 162, 166
Томенко Микола 329
Троц Василь Омелянович 350
Троц Роман 309, 427
Туровський Михайло 123

Турчак Стефан Васильович 164
Українка Леся 193, 469
Ушинський Костянтин Дмитрович
166, 350, 363, 436, 437
Феллер Мартен Давидови 182-184,
297
Фельдман Самуїл 378
Фінберг Леонід Кушелевич 145, 184,
295-297, 468, 476, 477
Фішбейн Мойсей 145, 184
Фішман Віктор 171
Филипович Павло та Марія 72, 98
Флеров В. 382
Фозекош (Балабошко) Галина Васи-
лівна 57, 258
Фозекош Петро 57, 258
Франко Іван Якович 175, 469
Франк Анна 123, 169, 173
Франкевич Оксана 19
Францева (Конончук) Неоніла
Пилипівна 72, 73
Фребель Фрідріх 364, 366-368
Фромм Еріх 397
Хворостовський Дмитро 381
Хейфец Михайло 118, 145, 471, 472
Хінкулова Таліта Анатоліївна 322
Хомяк-Богачевська Марта 192
Холодний Микола 151, 214
Хорошковська Ольга Назарівна 320
Хорунжий Юрій 116, 168, 371, 372
Хруслінська Ізабелла 462, 463, 467,
469, 472, 476, 482
Чавдаров Сава Христофорович 433
Чамата Павло Романович 109, 110,
113, 203
Чепіга Яків Феофанович 420
Чепелева Наталя Василівна 312, 489,
495
Черток Володя 44, 45
Чмут Тамара Куприянівна 124
Чорновіл В'ячеслав 286
Чучка Павло 184
Шаров А.И. 402
Шевченко Ігор 184
Шевченко Світлана Миколаївна 418,
420, 421, 432, 433, 437, 438
Шевченко Тарас Григорович 118, 123,
132, 188, 282, 298, 328, 386, 505
Шевчук Антоніна Семенівна 320
Шевчук Валерій 339
Шибицька Лідія Олександрівна 61, 76,
77, 85, 89, 104, 162, 249, 258, 259, 295,
350
Шиліна Зінаїда Олександрівна 426
Шіпшінгс Мері 380
Шопа Галина 228, 277, 291, 346, 355,
358
Шостакович Дмитро Дмитрович 171
Щедровицький Георгій Петрович 122,
157, 158
Юрченко Рая 36, 51
Явлінський Григорій 143
Яковенко В. 385
Яковенко Наталія Миколаївна 184, 466
Якутович Сергій 406, 407
Янковська Тамара 78
Яременко Василь 76
Ярмаченко Микола Дмитрович 418,
433, 438, 439
Ящишин Оксана 147, 160, 161, 199

